

TESI DOCTORAL

ARQUEOLOGIA D'UNA INSTAL·LACIÓ MONACAL
PRIMERENCA A L'ARXIPÈLAG DE CABRERA
(ILLES BALEARS) (SEGLES V-VIII DC)
RESTES ARQUITECTÒNIQUES, DE PRODUCCIÓ,
CERÀMICA I ALTRES MATERIALS ARQUEOLÒGICS

REALITZADA PER: Mateu Riera Rullan

DIRIGIDA PER: Helena Kirchner Granell

Programa de doctorat en Economia, Societat i Cultura antiga
DEPARTAMENT DE CIÈNCIES DE L'ANTIGUITAT I L'EDAT MITJANA
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
2015

5. LES CERÀMIQUES DEL MONESTIR DE CABRERA

Tal i com s'ha apuntat a la introducció general, l'estudi de la ceràmica hauria de poder permetre un acostament al coneixement de l'organització econòmica i social dels qui la produïren, distribuïren i consumiren (Kirchner 1988, 111-112 i 120). Aquesta és una tasca extremadament complicada però, tot i això, sí que s'intentarà assolir de la manera més àmplia i rigorosa possible. Com molt bé fa notar P. Reynolds, són molts els problemes i desafiaments metodològics que es tenen a l'hora d'interpretar les informacions que pot aportar la ceràmica. La seva datació i el seu ús en la reconstrucció de les tendències econòmiques en alguns períodes identificats amb esdeveniments històrics i geo-polítics, estan plens de dificultats i ambigüitats. Així, els historiadors, no han de deixar de ser conscients que, encara que l'evidència arqueològica pot ser extremadament rica, és difícil posar una data precisa als conjunts ceràmics i, a més, cal tenir en compte que les rutes mitjançant les quals es varen arribar a formar els dipòsits solen ser extremadament complexes (Reynolds 2010, 136-137).

A continuació es presentaran els materials ceràmics que s'han pogut classificar i datar del temps en el que degué estar en ús el monestir de Cabrera. La majoria de materials pertanyen al jaciment del Pla de ses Figueres, però també n'hi ha de sa Font, Son Picornells, Clot des Guix, Els Corral i de l'illot dels Frares. També es fa esment a algunes peces trobades de forma aïllada en altres indrets de Cabrera. L'aproximació a aquestes ceràmiques ha estat sempre macroscòpica¹ i fetes a l'ull nu amb les limitacions i mancances que això suposa². Tot i això, s'ha procurat fer una anàlisi formal de les peces sempre acompanyada d'una observació de les pastes, els acabats i, en el cas d'existir, de les decoracions el més acurada possible. A més, sempre s'han assenyalat les atribucions dubtoses. Certament, hagués estat molt més fiable un treball extensiu d'anàlisi arqueomètriques però, aquest és, a dia d'avui, absolutament inassolible econòmicament per a la majoria de projectes finançats i, encara més, pels que s'estan realitzant a les Balears, amb uns pressupostos destacadament baixos.

Són força recents la majoria dels treballs que han servit per a conèixer les produccions aquí estudiades. Han estat publicats els darrers quaranta anys i, la majoria, són dels darrers vint. També es veurà que, en molts casos, encara queden innumerables interrogants a resoldre tot i els destacables treballs monogràfics o les excel·lents iniciatives de recerca, nacionals i internacionals, posades en marxa. Tots aquests treballs han fet que hagin millorat i augmentat sensiblement els coneixements sobre la ceràmica dels segles V-VII, per exemple, de la península ibèrica, sobretot si es compara amb el panorama desolador que hi havia a finals dels anys vuitanta del segle passat. Per a l'època tractada, aquests estudis ceràmics han permès millorar considerablement els coneixements històrics (Haldon 2000; McCormick 2005). A dia d'avui, però, no s'han unificat les nombroses tipologies existents. Així, una mateixa ceràmica o tipus es pot trobar citada de moltes maneres. Aquest fet dificulta la classificació dels materials ceràmics, malgrat que ara es coneixen molt millor. S'ha considerat oportú, doncs, fer un esforç de comparació de tipologies i cronologies proposades en publicacions diverses que, a més, han canviat amb la progressió de la recerca. Els paràgrafs introductoris en cadascun dels epígrafs en que es divideix el capítol pretenen oferir una síntesi dels coneixements assolits i les discrepàncies entre autors que necessàriament cal tenir en

¹ Entès com a "aquella que s'efectua sobre la peça o el fragment ceràmic, sense que es requereixi una preparació específica de la mostra" (Cau 2003, 121).

² Exposades, per exemple a: Cau 2003, 121-131, 155-174; Santoro 2007, 367 i 368-369; Gurt 2007b, 846.

compte a l'hora de realitzar l'estudi d'un conjunt ceràmic com el procedent dels diferents jaciments de Cabrera.

Per a la present tesi s'han contrastat les informacions aportades a partir dels treballs arqueològics realitzats per tota l'àrea geogràfica del que fou l'Imperi romà en la seva màxima extensió. Però convé fer notar que s'ha aprofundit més en els de la *Pars Occidentis*, tant mediterranis com atlàntics. S'han revisat contextos urbans i no urbans, terrestres i subaquàtics. S'ha dedicat una especial atenció als descobriments fets en petites illes o illots, així com en aquelles estacions relacionades amb el monacat. Tanmateix, el buidatge bibliogràfic més exhaustiu que s'ha fet és el vinculat a les publicacions relacionades amb les Illes Balears i, encara més especialment, les de l'illa Mallorca.

Els conjunts ceràmics publicats dels segles V a VIII més destacables de Mallorca són els de la ciutat de *Pollentia*³, de la vil·la de Sa Mesquida, i el conjunt basilical de Son Peretó. Pel que fa a les aigües mallorquines es poden destacar les ceràmiques publicades de Portocristo, Portopí (o port de Palma) i Portocolom. De tots aquests indrets la gran majoria dels materials publicats no estan inscrits a contextos estratigràfics fiables o, directament, es varen recuperar fora de qualsevol context o en estrats baixmedievals, moderns o contemporanis. Les dues úniques excepcions a destacar són el conjunt de materials trobats a la cisterna de Sa Mesquida i alguns conjunts de Son Peretó. Cal advertir, però, que el conjunt de la cisterna de Sa Mesquida, tot i que amb una majoria de materials de la primera meitat del segle V, presenta greus problemes, donat que dit material està mesclat amb altres del segle VI i principis del segle VII (Ramon, Cau 1997, 279; Cau 2003, 22-24). De fet, fins i tot, també presenta materials anteriors al segle V⁴. Pel que fa a Son Peretó són dignes de

³ Tot i els destacables treballs que es varen publicar en el segle passat, es troba molt a faltar la publicació dels importants contextos recuperats en els darrers 35 anys que romanen pràcticament tots inèdits. Tot plegat ha permès a P. Reynolds afirmar que malgrat les extenses campanyes d'excavació a *Pollentia*, "pràcticament no hi ha ceràmica que suggereixi una presència bizantina en el lloc" (Reynolds 2010, 113), una afirmació que s'haurà de revisar un cop es publiquin els materials pol·lentins de les excavacions dels anys vuitanta i noranta del segle passat, així com de principis del segle XXI. També seria d'una importància cabdal poder conèixer les ceràmiques trobades a la basílica de Son Fadrinet, destapada amb rapidesa entre els anys 1997 i 2000 i de la que només se n'ha publicat la cita a tres fragments ceràmics de TSAD (Ulbert 2003, 182) i un estudi preliminar de les ceràmiques d'època islàmica del segle X-XI que amortitzaven el forat d'espòli de l'altar (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2002). Tot i ser un jaciment que es va excavar sense registre d'Unitats Estratigràfiques, la importància de l'estudi del seu material radica especialment en poder identificar, molt probablement, ceràmiques dels segles VIII i IX. Tot indica que d'aquestes n'hi ha d'haver, donat que s'hi varen trobar dues monedes datades d'entre els anys 737 i 739 (Ulbert 2003, 182; Vizcaino 2009, 270), a més de les ceràmiques dels X i XI abans esmentades. Pel que fa als descobriments de materials tardans trobats a Mallorca que no s'han arribat a publicar, o només se n'ha publicat una petita part, es troben a faltar, sobretot, els de la ciutat de *Palma* i el del poblat prehistòric de Son Fornés.

⁴ És una cisterna emprada com abocador on s'hi va trobar "un important lot de material ceràmic, completat amb alguns objectes de metall, vidre, dues monedes i gran quantitat de restes de fauna", que malauradament no es va poder excavar "amb totes les garanties estratigràfiques ..., per tant, qualsevol precisió cronològica pot ser errònia. En conseqüència, aquest conjunt no pot aportar dades cronològiques rigoroses... i seria més prudent acceptar una datació àmplia entre primera meitat del segle V i finals del segle VI inicis del VII, tot i seguint acceptant un major volum de material de primera meitat de segle V" (Cau 2003, 1 i 20. Veure també: Cau et al. 1997, 188). Cal advertir, a més, que a dintre de la cisterna també hi havia ceràmiques clarament anteriors al segle V, probablement residuals o fruit d'intrusions (Cau 2003, 21; 2007, 225; 2008, 259; Marimon et al. 2005), així com peces que podrien ser tal vegada, més de cap a l'època Teodosiana (Cau 2003, 22). A més de les ceràmiques que probablement podrien ser anteriors a 400 dC (Cau 2007, 225), una de les monedes recuperades correspon a un AE4 de *Gratianus*-

ressenya les publicacions dels estudis d'una petita part de les ceràmiques trobades en els anys 80 del segle passat⁵, així com de la classificació preliminar de les ceràmiques que llavors es varen recuperar en el seu Sector Oest⁶. Tot i que aquelles excavacions es feren sovint sense una metodologia estratigràfica acurada, s'ha donat per bona una datació de les ceràmiques centrada, principalment, en els segles VI i VII dC⁷. D'aquestes però, en destaca una sèrie que sembla datar de molt a finals del segle VII o, tal vegada fins i tot, d'entrats en el segle VIII⁸. Durant les excavacions realitzades a Son Peretó des de l'any 2005, amb registre estratigràfic rigorós, la majoria dels estrats identificats són dels segles VI i VII dC, però també es documentaren alguns materials del segle V i, encara que molt escassament, anteriors a la cinquena centúria⁹.

Encara pel que fa a Mallorca, cal destacar diverses publicacions on s'han donat a conèixer materials trobats durant treballs de prospecció, com són, els de la Colònia de Sant Jordi (Guerrero 1987), els del sud de Mallorca (Orfila 1986; 1988), Sóller (Coll 1996), Manacor¹⁰, Felanitx (Salvà et al. 2001, 190; Cau, Mas 2013), i Sant Llorenç des Cardassar (Mas, Cau 2011). També cal citar les prospeccions realitzades en el que haurien estat fortificacions en altura del temps de l'antiguitat tardana, concretament, el Castell de Santueri, el Castell d'Alaró, Sa Bastida d'Alaró i, probablement, el Castell del Rei de Pollença¹¹. Finalment, cal ressenyar un article de caire més general que tractava tota l'illa (Gumà, Riera, Torres 1997) i, més recentment, diversos articles que han sintetitzat, entre d'altres, la majoria dels treballs abans citats, aportant, a més, una nova visió de conjunt (Mas, Cau 2006; 2007; 2011; Cau, Mas 2007; 2013).

Pel que fa a Menorca és de l'establiment eclesiàstic de Cap des port de Fornells del que més informacions es podran aprofitar. També es poden destacar les ciutats de *Sanisera* (Sanitja)¹² i *Iamo* (Ciudadella), així com del conjunt amb basílica de l'illa del Rei. Pel que fa a l'arqueologia submarina en sobresurten les troballes del port de Ciudadella, inclosa Cala en Busquets, i en menor mesura, Cales Coves i Favaritx. D'entre els contextos ceràmics de Fornells cal destacar el de l'habitació 41 i l'abocador de l'habitació 39. Cal advertir, però, que en el conjunt de l'abocador que s'ha atribuït al segle VI i, sobretot, a la primera meitat d'aquella centúria¹³, sembla clar que també hi

Valentinianus II o *Theodosius* I datada d'entre el 375 i el 395 dC (Orfila, Cau 1994, 282; Cau 2003, 23). En resum, M.A. Cau ha afirmat que la cisterna contenia un gran volum de materials de principis del segle V, però que pot incloure també materials del segle IV i, certament, alguns d'una data posterior (Cau 2007, 226). A partir de les Hayes 99 i 105 trobades a la cisterna, J. Vizcaino dona per bo que l'ús de l'escobrera podria haver arribat al segle VII (Vizcaino 2009, 270).

⁵ Buxeda et al. 2005; Cau 2007; Cau, Tsantini, Gurt 2010; Tsantini, Cau, Gurt 2013.

⁶ Riera Rullan 2009a; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2013b; 2013d.

⁷ Buxeda et al. 2005, 225; Cau 2007, 225; Riera Rullan, Martínez 2009, 311.

⁸ Riera Rullan 2009a; Riera Rullan, Martínez 2009, 311; Riera Rullan, Cau 2013b.

⁹ Cau, Riera Rullan, Salas 2012b; Riera Rullan, Cau 2013b; Riera Rullan, Cau, Salas Coords. 2012.

¹⁰ Merino, Torres 2000, Alcaide, Mas, Cau 2005; Mas, Cau 2011.

¹¹ Cau, Mas, Lladó 2005; Mas, Cau 2006, 80, 81 i 83; 2007, 175 i 177; Aramburu 2010.

¹² És una autèntica llàstima no poder contar amb publicacions rigoroses dels materials dels segles V a VIII que s'han trobat durant la darrera dècada en aquest jaciment, sens dubte, un dels millors de les Illes Balears en tots els aspectes. A la present tesi no es contemplarà la feina publicada per T. Valente i F. Contreras (Valente, Contreras 2013), donat que l'any 2014 es varen poder confirmar, *in situ*, les exagerades mancances dels autors de l'esmentat treball en els coneixements bàsics per a la classificació dels materials allà publicats.

¹³ Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230-231; Cau et al. 1997; Cau 2003, 27.

havia abundants materials del segle V¹⁴. Més recentment, M.A. Cau ha afirmat que entre aquells materials, que l'any 1997 s'havien proposat de la primera meitat del segle VI i, fins i tot, de les últimes dècades de l'ocupació vàndala, podrien datar-se una mica més endavant¹⁵.

Pel que fa a les Illes Pitiüses seran especialment útils algunes informacions de l'illot de s'Espalmador, de la necròpolis de Can Gabino de Formentera i, a Eivissa, de l'Hort d'es Palmer, Ses Figueretes, Can Frit, Can Prats i Can Fita. Però, cal destacar sobretot, un context d'*Ebusus*¹⁶ i dos de la cisterna de Can Sorà¹⁷, que són dels millors contextos que s'han publicat per a totes les Illes Balears. Per a les ceràmiques de les Illes Pitiüses són especialment útils els treballs de síntesi fets per J. Ramon (Ramon 1986; 2008).

En quant a l'arxipèlag de Cabrera, hom té en compte una sèrie de conceptes útils per a la correcta interpretació del conjunt de materials. En primer lloc, per a la quantificació amb Nombre Mínim d'Individus (NMI) s'han emprat les vores com a principal índex de la peça, donat que són aquestes les que normalment permeten la identificació més precisa del seu tipus. Els fons i les anses només s'utilitzen quan les vores són absents. En cas de no haver-hi cap forma es tenen en compte els informes, els quals, es quantifiquen com a màxim com una peça. Aquest és un model de quantificació senzill i dels que pareix que permet una millor aproximació a la realitat. Aquest sistema, o alguns molt semblants, són força acceptats per la comunitat científica i és el que s'ha emprat a Cabrera des de 1999¹⁸.

Per a la definició dels estris que s'han documentat, els seus noms, les seves principals característiques formals, els seus usos, i les referències escrites que d'època antiga d'ells es puguin tenir, s'ha aprofitat, principalment, el treball de J.M. Macias de 1999, tant per la seva qualitat i rigor, com pel fet de ser el treball més complet, a aquests

¹⁴ P. de Palol va considerar que en el jaciment del Cap des Port hi havia una "clara estratigrafia" que tindria un inici a la segona meitat del segle IV i que els nivells més alts eren posteriors al segle VI (Palol 1982, 377).

¹⁵ Cau 2007, 226. Respecte a la datació d'aquest context es troba un interessant debat entre X. Aquilué i M.A. Cau a les pàgines 331 i 332 del volum de 1997 dedicat als *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. (Comas et al. Eds. 1997).

¹⁶ Correspon al conjunt trobat en Es Castell datat del 475-525 dC (Ramon, Cau 1997, 277; Ramon 2005; Cau 2007, 225), amb un estrat (C.205) la formació del qual es degué produir durant el primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 288 i 289).

¹⁷ El nivell V, de la primera mitat del segle V, i el nivell IV, datat al segle VI o, més aviat de la segona meitat (Cau 2003, 25, 30 i 176) o, fins i tot, del tercer quart (Cau 2007, 225). Anys abans s'havia afirmat que el nivell V presentava un repertori ceràmic propi de la primera meitat del segle V i que es podia datar al voltant del 450, mentre que el nivell IV es podia datar a finals del segle VI, dins del seu darrer quart, ja en època bizantina (Ramon, Cau 1997, 277, 288 i 292; Cau et al. 1997). Cal tenir present que Can Sorà és el nom que es va donar al jaciment des de la segona dècada del segle XX. Des dels anys 80 es va considerar que era més adequat parlar del conjunt arqueològic de ses Païses de Cala d'Hort (Ramon 1995, 17). Però la veritat és que moltes de les publicacions del segle XXI encara es refereixen al lloc amb el nom més primerenc, especialment les que tracten els materials de l'antiguitat tardana. En aquesta tesi s'empraran els dos noms indistintament, però sobretot el més antic, donat que és més curt i, per tant, més àgil d'emprar a les cites.

¹⁸ Aquesta determinació del NMI s'ha fet seguint els criteris establerts inicialment per P. i CH. Arcelin (1981) i posteriorment desenvolupats a les excavacions de *Lattara*, tal i com la que s'ha emprat sovint a *Pollentia* (Sanmartí et al. 1996, 11). Són els mateixos criteris emprats, per exemple, a: Bonifay 1986; Pieri 2005 i Murcia et al. 2005, entre d'altres. Fora de Cabrera també hem utilitzat aquest criteri de comptabilització, per exemple, a Son Peretó, Portocolom, i Ciutadella.

efectes, realitzat en llengua catalana. Cal destacar, doncs, els termes següents, utilitzats en el present estudi:

Cassola (=greixonera): Aquesta forma sovint es diferencia entre cassola alta i cassola baixa. Les cassoles altes es consideren un vas destinat a la cocció dels aliments, preferentment al guisat¹⁹. Reben el nom de *caccabus*, *cascabus*, *caccabellus* i *caccabulus*. També es podria haver emprat per a l'elaboració de substàncies medicinals. La seva forma presenta una tendència cilíndrica o globular, i les parets són lleugerament convexes o bé rectes. El fons es presenta de forma convexa o plana i l'alçada del vas queda compresa entre el diàmetre i el radi de la base. Solen tenir empremtes de foc i elements de pressió en lloc d'anses. La cassola baixa també s'emprava fonamentalment per al guisat dels aliments i s'identificà com *patina*, *patena*, *patella*, *patenula* i *cumana*. Fou una de les formes més polivalents i també seria emprada com a **plat**²⁰ o per escalfar aliments. Seria un estri per coure al foc suau o al bany maria i, que pot estar en contacte amb les brases. Destaca per una tendència cilíndrica, similar a la de la cassola alta, però la seva alçada és inferior al radi de la base. També disposa d'elements de pressió en lloc d'anses. Les seves parets poden ser convexes o rectes. El fons és pla o lleugerament convex, en aquest darrer cas impossibilita el seu ús com a plat. Pot haver-n'hi de grans i de petites i, d'aquí, el binomi de *Patina/Patella* però, a la pràctica, eren mots que s'intercanvien. Fonamentalment, ambdós tipus de cassoles foren elaborats en ceràmica grollera reduïda (Macias 1999). J. Vizcaíno associa les formes de cassola ("cazuela") a la paraula *caccabi* i les paelles ("sartenes") a les *patenae* o *patellae*. També esmenta que Isidor de Sevilla afirmava que el *caccabus* i la *cucuma* deuen la seva denominació al so de l'aigua al bullir i, la paella deu el seu nom a l'estrèpit que produeix quan en ella es fregeix amb oli. Tal i com havia argumentat S. Gutiérrez l'any 1996 per al seu tipus M8.1, J. Vizcaíno proposa que certes cassoles baixes pogueren servir per a la cocció del pa, per exemple el *clibanicus* que, segons Isidor, s'havia de coure en un estri de fang (Vizcaíno 2009, 654 i 660).

Olla: "L'olla és el recipient destinat preferentment a l'ebullició dels aliments i correspon als vocables llatins *olla*, *aula*, *ola*, *ollicula*, *auxilia*, *aulula*. Presenta diferents dimensions tot depenent del que s'hi havia de coure. Servia per cuinar farinetes, llegums, verdures, fruites, aviram, caça. També es podia emprar per conservar determinats ingredients com musclos i fruites. La seva forma presenta una tendència globular finalitzant en una boca més reduïda que el cos, però suficientment ampla per introduir o treure els aliments. Les parets són convexes amb una alçada superior al diàmetre de la base. Per norma general solen tenir dues anses, ja fos per tragar, o per sacsejar durant la cocció. Presenten també incisions o encaixos en la superfície interior de la vora per encastar la tapadora. Predominen els fons convexes (Macias 1999). J. Vizcaíno dona per bona l'associació de la formes corresponents a olles amb els noms *aulae* i *ollae*, i recorda que Isidor de Sevilla afirma que "A la olla se l'anomena així perquè en ella s'hi bull l'aigua que al estar sotmesa al foc, deixa escapar cap a dalt el vapor" (Vizcaíno 2009, 654).

¹⁹ S'ha substituït la paraula "rostit" emprada per J.M. Macias donat que pot induir a equivoc. S'ha substituït per "guisat" que pareix més correcte i entenedora per a un major nombre de catalanoparlants.

²⁰ En aquest sentit, M.A. Cau també pensa que resulta evident una possible doble funcionalitat entre la cassola baixa i el plat. Així, els aliments es podien haver servit i degustats en les mateixes cassoles baixes en les que havien estat cuinats (Cau 2003, 149). Sembla que per a l'època tractada els plats podrien ser anomenats com a *catilli*, *lances* o *patenae* (Vizcaíno 2009, 654).

Tapadora: La tapadora correspon als mots *operculum*, *cooperculum*, *coperculum* i *operimentum* i és l'estri que pot segellar una gerra d'emmagatzemament o s'aplica a la boca d'una olla o cassola durant la cocció dels aliments. És de tendència general troncocònica invertida, de parets rectes i sortints i, en menor quantitat, lleugerament convexes. L'element més característic que presenta és l'agafador que duu en el punt central, ja sigui un pom, una ansa o un simple pessic de l'argila. La vora no sol ser diferenciada (Macias 1999, 149).

Escudella (=bol): El bol és un vas que costa d'identificar amb un nom i amb una funció específica. Isidor de Sevilla el denomina *Garata*. Solen ser vasos de reduïdes dimensions i de tendència geomètrica semiesfèrica i senzilla. Les bases i les parets sovint són convexes. El seu ús és incert, possiblement com a vasos de suport en la preparació i la presentació dels aliments (Macias 1999). Pareix que podrien ser les *conchae* o *pelvis* que J. Vizcaíno associa a la forma "jofaina" (Vizcaíno 2009, 654).

Gibrell (=ribell) i gibrella (=ribella): Són grans contenidors que poden respondre als noms de *concha*, *conchula*, *pelvis* o *pelvicula* que es troben a les *Etimologies* d'Isidor. El seu ús principal podria haver estat el de contenir aigua per a la neteja d'estrils domèstics, o bé per a la higiene personal. A més, les seves dimensions li permeten ser pràctic per molts usos diversos. Són unes peces de forma troncocònica que es caracteritzen pel gran diàmetre de la boca, conseqüència de les seves parets rectes amb orientació vertical o sortint. La base sol tenir un menor diàmetre que la vora però suficientment ample per donar-li estabilitat. No solen presentar anses a excepció d'alguns exemplars de procedència nordafricana (Macias 1999). Tal vegada podrien correspondre als aiguamans que l'abat havia de donar als hostes dels monestirs segons el Cap. LIII de la Regla de Sant Benet (Just 1996, 25).

Morters: Són unes peces molt presents en els contextos dels segles aquí estudiats. En aquells temps se'ls anomenaria *mortaria* (Vizcaíno 2009, 654). Haurien servit, sobretot, per a la preparació d'aliments, com per exemple el *martisium*, fet a base de peix segons Isidor de Sevilla (Vizcaíno 2009, 660). Per als segles tractats en la present tesi, els morters solen ser uns dels estrils més freqüents dins dels conjunts de la ceràmica comuna²¹. La reducció dràstica de la seva presència a Tarragona a partir de mitjan segle VI, s'ha interpretat com un indicatiu de la simplificació del procés de transformació dels aliments, així com d'un menor protagonisme dels condiments d'origen agrícola (Macias 2003, 37; Vizcaíno 2009, 654).

²¹ Tal i com es veurà que succeeix a l'arxipèlag de Cabrera. Aquesta abundància també s'ha documentat, per exemple, a Benalúa, en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 62).

5.1. CERÀMIQUES COMUNES

El grup de les ceràmiques comunes és una mena de calaix de sastre per a totes les produccions que no són vaixel·la fina o àmfors²². Darrerament, tal i com s'ha fet en el present treball, també se n'exclouen els estris per cuinar, però no sempre és així²³. Per a delimitar el que s'ha considerat com a ceràmica comuna, s'ha seguit força estrictament el que va plantejar M. Bonifay per a les ceràmiques tunisenques d'època antiga²⁴. Tot i els evidents problemes que presenta dita agrupació, segueix sent d'una enorme utilitat, donat que agilitza molt els protocols de classificació i inventari. Així, a la present tesi quedaran dins del grup de les ceràmiques comunes totes aquelles ceràmiques que no siguin per cuinar en calent, les de vaixel·la fina, les àmfors, les teules, les peces d'il·luminació i els ungüentaris.

Les publicacions més útils i consultades per a comparar les nostres peces han estat, principalment, les de M. Vegas (1973) i, sobretot, les de J. Ramon (Ramon 1986; 2008) i J. Buxeda, M.A. Cau, J.M. Gurt, E. Tsantini i A.M. Rauret (Buxeda et al. 2005; Cau, Tsantini, Gurt 2010) pel que a l'àmbit balear i, en un context més ampli, els de P. Reynolds (1993 i 1995), J.M. Macias (1999) i M. Bonifay (2004).

Les peces d'aquest apartat s'han dividit en tres grans blocs, caracteritzats pel lloc de procedència de les ceràmiques: un d'ells força ben conegut i fàcilment identificable (Produccions africanes), un altre força conegut però sovint més mal d'identificar (Produccions eivissenques) i, un tercer, per als que no es coneix el lloc de fabricació (Produccions de procedències indeterminades). Certament, amb només una observació macroscòpica²⁵, la identificació dels llocs de procedència a partir de les pastes és sovint molt difícil o, directament, impossible de determinar. Més, si es té en compte que moltes de les ceràmiques que es veuran a continuació presenten unes formes i unes decoracions que són, en molts casos, comunes a diferents llocs de la Mediterrània (Reynolds 1993, 39).

5.1.1. PRODUCCIONS EIVISSENQUES

Les produccions de ceràmica comuna dels segles V a VII fabricades a l'illa d'Eivissa varen ser donades a conèixer, fonamentalment, en el treball de J. Ramon de 1986. Dit

²² Tot i que hi ha treballs com el de M. Vegas on les àmfors i les Parets Fines també es consideraven *Ceràmica Común* (Vegas 1973).

²³ D'entre els importants estudis més recents que encara consideren les ceràmiques de cuina dintre de la ceràmica comuna es poden esmentar, per exemple, el de Macias 1999; Murcia et al. 2005; Vizcaino 2009. També es pot seguir trobant en els estudis de les ceràmiques trobades a Sardenya (Martorelli 2002, 139), i de les Balears (Macias, Cau 2012). En aquest darrer treball es fa palesa la problemàtica terminològica del concepte "ceràmica comuna". Així, es fa notar que en aquell treball s'entén com a la ceràmica associada a l'àmbit domèstic i especialitzada en les activitats quotidianes relacionades amb l'emmagatzematge, transformació, cocció i consum dels aliments. Però que en realitat, la ceràmica comuna és un calaix de sastre del que es poden desgranar diverses classes ceràmiques. D'aquesta manera, es poden separar, per exemple, la vaixel·la fina, o les "ceràmiques de cocció o d'escalfament" (Macias, Cau 2012, 511).

²⁴ És a dir, entesa com la que inclou les "ceràmiques ordinàries, amb pastes a vegades grolleres, sense vernís i, generalment, sense decoració. No són destinades a anar al foc, tot i que, en algunes ocasions, poden rebre calius (brasers). Són estris que serviren sovint per a realitzar preparacions culinàries (morters), per substituir les ceràmiques sigil·lades del servei de taula (bols, gerres, etc.), per conservar certs productes (gerres), etc. (Bonifay 2004, 155).

²⁵ Aquesta dificultat també es troba, fins i tot, emprant un microscopi (Buxeda et al. 2005, 225).

investigador, centrant-se en les troballes de jaciments pitiüsos, va oferir un ampli ventall tipològic amb les datacions dels contextos on havien aparegut els diferents tipus proposats. És interessant esmentar que, llavors, a partir de d'unes "simptomàtiques varietats de detall que s'aprecien en la ceràmica", J. Ramon ja va posar per escrit la seva impressió respecte a la possible existència d'abundants tallers rurals que hagueren de tenir una producció reduïda (Ramon 1986, 33). Un d'aquests possibles tallers era el de Ca n'Andreuet, en el que més evidències semblava haver-hi d'una producció baiximperial o romanobizantina, donat que, a més de trobar-s'hi Hayes 98 i 103 de TSAD, també es varen documentar fragments ceràmics d'aquelles cronologies "cremats i doblegats per cocció defectuosa" (Ramon 1986, 18; 1995, 48). Aquestes dades de Ca n'Andreuet, a més de l'abundància d'aquestes ceràmiques a Eivissa, juntament amb el seu aspecte macroscòpic, que és similar al de la ceràmica local d'època púnica i romana, han permès seguir considerant com a plausible la producció a l'illa d'aquelles ceràmiques, malgrat encara no s'han trobat els forns (Buxeda et al. 2005, 228).

En els jaciments de l'arxipèlag de Cabrera i a l'illot dels Frares s'han identificat grans quantitats d'estris ceràmics que, macroscòpicament, són compatibles amb les produccions publicades sovint com a ebusitanes o eivissenques. A la present tesi, se'ls anomena "eivissenques", tot que en estudis arqueomètrics recents es planteja que aquestes produccions també s'hagueren pogut fabricar a Mallorca²⁶. Tal vegada a Mallorca també hauria funcionat el model productiu apreciat a Eivissa per J. Ramon, qui segueix defensant l'existència de multitud de tallers repartits per tota l'illa. I és que, malgrat la manca de troballes dels tallers, la identificació de fragments de desfeta en nombroses i diverses zones d'Eivissa així ho evidenciaria, però també explicaria la variabilitat detectada, relativament alta, de morfologies i detalls (Ramon 2008, 565). Podria ser per aquesta raó que s'han documentat, en diversos jaciments balears de l'antiguitat tardana, "productes ebusitans" que formen part d'un complex compendi d'espècimens que presenten lleugeres variacions en la seva composició, tot i que tampoc es descarta una justificació més de caire cronològic. És, per tot plegat, que es pot afirmar que la manca d'informació arqueològica sobre els llocs de producció i les possibles diferències cronològiques i espacials entre grups ceràmics, no permeten una explicació satisfactòria de les variacions de composició detectades (Buxeda et al. 2005, 231).

Aquestes produccions "eivissenques" també es troben fora de les Illes Balears. J.M. Macias va detectar la seva arribada a Tarragona, fonamentalment a partir del segon quart del segle V, i les va documentar clarament en contextos dels segles V i VI dC de diversos indrets ibèrics (Macias 1999). Pel que fa a la Península, J. Vizcaíno defensa la producció i comercialització de ceràmiques comunes i àmfores eivissenques d'abans de la conquesta bizantina de les Illes Balears, les quals continuen amb una vitalitat manifesta durant els primers segles del domini bizantí (Vizcaíno 2009, 268). A més de Tarragona, aquestes produccions insulars també s'haurien anat documentant a nombrosos indrets costaners de la península Ibèrica, fonamentalment de la vessant

²⁶ Cau, Tsantini, Buxeda 2004, 59 i 60; Buxeda et al. 2005, 228; Cau 2007, 228; Vizcaíno 2009, 656; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 197; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 138-140. La producció de ceràmica comuna romana feta al torn a Mallorca fou donada a conèixer fa ben poc, no només amb l'excavació d'un forn i diversos abocadors amb materials defectuosos, sinó també a través d'anàlisis arqueomètriques (Tsantini, Buxeda, Cau, 2004; Cau Coord. 2008). Tot i que, per ara, només s'haurien documentat produccions de cap els segles I-II dC, són també una nova mostra, prou eloqüent, per poder plantejar la possibilitat de produccions més tardanes a Mallorca. En canvi, fins a dia d'avui, a Mallorca no s'ha trobat cap evidència arqueològica de forns o rebutjos de ceràmica, que es puguin situar en els segles V a VIII dC.

mediterrània. A Cartagena, les produccions eivissenques ja es troben en contextos tardoromans, a partir de mitjan segle V, però en proporcions baixes. Són molt més abundants en els nivells del segle VI, el que és considerat el moment de màxima difusió. Es segueixen trobant en els contextos del segle VII, però molt més escassament (Murcia, Guillermo 2003, 176, 191)²⁷. J. Vizcaíno ha afirmat que el paper d'Eivissa com a escala fonamental d'abastiment en les rutes comercials que unien els distints punts de la Mediterrània amb la costa peninsular, li varen assegurar la distribució de les seves produccions durant els segles V a VII. Segons Vizcaíno, la costa lleuantina sota sobirania bizantina va rebre fluidament aquests envasos, però també estarien apareixent per tota la costa hispana. D'aquesta forma, els materials trobats en territoris visigòtics serien una prova més de la manca d'obstacles per al moviment comercial que creuava fronteres polítiques (Vizcaíno 2009, 268 i 656). J.M. Macias i M.A. Cau han fet notar que les "ceràmiques de cuina de conservació i manipulació de procedència ebusitana" estan representades en el nord-est de la península Ibèrica per un ampli ventall de gerres, morters, escudelles i gibrells, que es documenten abundantment a *Tarraco*, *Valentia* i *Iluro* (Macias, Cau 2012, 523). També s'haurien documentat aquestes produccions ceràmiques, especialment les gerres/amforeta, a Sardenya, Còrsega, la península Itàlica i el nord d'Àfrica²⁸.

Però cal no perdre de vista els problemes detectats a l'hora d'identificar les "produccions ebusitanes". I és que resulta, que a més de les possibles produccions mallorquines, pareix que també podrien existir ceràmiques fetes a la península Ibèrica, com les de la Ware 1 de Reynolds de 1993 que es consideren una producció de la zona d'Alacant i que presenten enormes similituds, tant "tipològica com macroscòpicament" parlant amb els materials ebusitans. És el cas, per exemple, del tipus 7 de Reynolds, amb paral·lels a Eivissa i *Pollentia* (Reynolds 1993, 101-102; Buxeda et al. 2005, 228-229). També convé tenir present que, a Barcelona, les produccions de l'anomenat Grup V, presenten unes pastes que recorden, "sense ser-ho, a las eivissenques", i que dins d'ell es documenten formes semblants a les d'Eivissa (Beltrán 2005, 139). Un cop exposats aquests advertiments, cal esmentar que a la present tesi s'emprarà, per a la classificació dels materials suposadament eivissencs, principalment la tipologia dels treballs de J. Ramon²⁹. Cal recordar que l'esmentat investigador ha fet les seves propostes tipològiques observant només els resultats de les excavacions realitzades a les Illes Pitiüses. Ramon, tots aquests anys ha creat i emprat una classificació que defineix tipus de producció insular sota la sigla RE (= romano/a ebusitano/a), organitzant mitjançant quatre xifres, seguides de lletres minúscules, els vasos per categories funcionals i morfològiques. Així, per exemple, les àmfores s'emmarquen en RE-01, les gerres de dues anses RE-02, els gerros d'una ansa RE-03, els bols RE-08 i RE-09, etc. (Ramon 2008, 564). Dita tipologia però, té més en compte les morfologies que no pas les funcions, per la qual cosa, tal i com és veurà a continuació, s'ha organitzat i es presentarà d'una manera diferent. Un altra qüestió controvertida que tan sols s'apuntarà és la referida a la nomenclatura RE (Romano Ebusitana) per a unes produccions que són

²⁷ A.J. Murcia i M. Guillermo varen relacionar l'arribada d'aquests productes eivissencs amb la documentació textual que mostrava els contactes entre Licinià de Cartagena i Vicenç d'Eivissa (Murcia, Guillermo 2003, 190).

²⁸ Reynolds 1993, 130-131, 2007, 45, 46 i 77; 2010, 116, 126 i 306; Murialdo, Palazzi, Parodi 1998; Remolà 2000; Murialdo 2001; Vingo 2005, 342, 348 i 352; Greppi 2008, 40-43; Vizcaíno 2009, 268, 314, 622.

²⁹ Ramon 1986; 2008. En el treball de 2008 es fa una nova aportació tipològica i cronològica seguint fidelment les línies generals apuntades a l'anterior publicació, incorporant-hi, això sí, algunes novetats a partir dels resultats de les excavacions posteriors a 1986.

no només d'època baiximperial, sinó també d'època vàndala i bizantina. Certament, el nom ja està ben arrelat i, a més, sovint és impossible poder encabir els distints tipus en cadascun dels períodes històrics de la dominació política de les illes.

Respecte a les principals publicacions consultades, a part dels treballs de síntesi de J. Ramon abans esmentats, s'han de destacar la del conjunt d'època vàndala trobat a Es Castell d'Eivissa (Ramon, Cau 1997), les dels materials d'Alacant (Reynolds 1993; 1995 i 2010), Tarragona (Macias 1999, 2003; Macias, Remolà 2005) i Mataró (Cela, Revilla 2004; 2005; Buxeda, Cau 2004). També és de molt interès l'article de les ceràmiques analitzades arqueològica i arqueomètricament de Sa Mesquida, Es Castell i Son Peretó (Buxeda et al. 2005).

Segons J. Ramon, les ceràmiques d'Eivissa d'època tardana són sempre oxidants, de colors clars, normalment entre el groc i el taronja, arribant a colors rogencs, i que presenten sovint la cara externa allisada (Ramon 2008, 571). “Com a desgreixador tenen en general, mica argentada i impureses diverses naturals més aviat fines. Sovint apareixen a les cares externes patines groguenques o blanques de resistència variable” (Ramon 1986, 30)³⁰. Aquesta és, més o manco, la mateixa descripció que es troba referida a les peces trobades a la península. Tal vegada només caldria afegir-hi que tenen unes pastes molt depurades i dures, i unes característiques partícules molt petites brillants³¹. Un fet que cal destacar d'aquestes produccions anomenades eivissenques és l'àmplia varietat morfològica que s'ha pogut documentar, però que en cap cas inclouria estris per cuinar al foc (Vizcaíno 2009, 656). Convé fer notar també que aquestes produccions sempre estan fetes a torn.

L'any 1986 J. Ramon va proposar una evolució de les decoracions de la ceràmica eivissenca. Afirmava que les produccions ebusitanes del baix Imperi eren fonamentalment llises, i que seria només a partir del segle IV o principis del V, quan es començarien a fer ceràmiques amb decoracions incises, sempre monolineals³² i, quasi exclusivament, fent meandres, bandes horitzontals i decoracions vegetals (palmes) molt esquemàtiques (Ramon 1986, 30 i 32)³³. Aquests motius decoratius continuarien durant l'època vàndala³⁴ i bizantina³⁵ però, en aquesta darrera, la novetat més rellevant seria l'ús massiu de la decoració “incisa polilineal”³⁶ (Ramon 1986, 32). Tot i que no es

³⁰ Es considera que seria un tractament d'engalba argilosa. Ramon, a més, apunta que les ceràmiques bizantines tardanes (pareix que s'hauria d'entendre les del segle VII) presenten, freqüentment, “una lletada d'argila blanca” a la seva cara exterior (Ramon 2008, 571 i 575).

³¹ Macias 1999; Murcia, Guillermo 2003, 176; Murcia et al. 2005, 8; Vizcaíno 2009, 654 i 656.

³² Aquesta consisteix en la realització d'un nombre indeterminat d'incisions, però fets amb un objecte d'una sola punta, que traçava només una línia per recorregut (Ramon 2008, 566).

³³ Més recentment es contempla la possibilitat d'un inici d'aquestes decoracions monolineals a mitjan segle III, encara que d'una forma molt tímida. També es proposa una popularització de més pes avançat el segle IV, i una presència més àmplia en la primera meitat del segle V (Ramon 2008, 566). Fins en aquell moment, serien majoritàries les decoracions amb meandres o línies horitzontals, les quals, es poden combinar, encara que rarament, amb motius vegetals senzills (Ramon 2008, 571).

³⁴ En aquesta època la decoració predominant seria la incisa monolineal. Sovint es troben línies horitzontals combinades amb meandres caracteritzats per un ampli arqueig i escassetesa d'angles, amb clars precedents a les produccions del baix Imperi (Ramon 2008, 571).

³⁵ L'any 2008 s'ha seguit insistint en la continuació de la decoració monolineal en època bizantina, que ara ja no és privativa sinó combinada amb la polilineal i, fins i tot, secundària (Ramon 2008, 574).

³⁶ Anomenada també com a decoració *a peine* (Roca 1974, 433), “decoració incisa feta a pinta” (Rosselló, Coll 1997), o tècnica *del peine* (Ramon, Cau 1997, 288). És a dir, realitzada amb objectes de pues múltiples, a mode de pinta (Ramon 2008, 574). És per aquest motiu que a la present tesi s'empraran indistintament les expressions “decoració incisa polilineal” i “decoració a pinta”.

descarta que els primers experiments decoratius amb instruments de diverses pues poguessin ser d'època vàndala, es considera que, en tot cas, s'haurien fet a un nivell molt reduït (Ramon 2008, 571)³⁷. Així, J. Ramon, es posiciona a favor del fet que l'època bizantina va significar, en els tallers ebusitans, si no l'aparició, sí almenys la generalització de les incisions polilineals (Ramon 2008, 574)³⁸. En aquest sentit és interessant esmentar que entre els materials analitzats arqueomètricament de Son Peretó s'han pogut identificar produccions "eivissenques" amb decoracions polilineals que es consideren, probablement, del temps de la dominació bizantina de les Balears³⁹. Aquesta atribució cronològica s'hauria constatat també en els contextos estratigràfics excavats en els darrers anys en el Sector Oest de l'esmentat jaciment⁴⁰. A les il·lustracions de les ceràmiques eivissenques trobades a Cartagena (Murcia, Guillermo 2003, 178-179), es pot apreciar com molts dels exemplars dels contextos del segle VI i del primer quart del segle VII, presenten decoracions a pinta⁴¹. Segons J. Ramon, en un moment molt avançat del segle VII, o posterior, la ceràmica eivissenca només tornaria a presentar decoracions incises polilineals simples (bandes i meandres), i ja no es farien les decoracions de "l'etapa bizantina plena (darrer terç / segona meitat del segle VI)", amb nombrosos motius incisos de caràcter floral, geomètric, puntillats, etc. (Ramon 2005, 490-491)⁴².

Tal i com es pot apreciar a les Figures 5.1 a 5.6, en els jaciments analitzats s'han pogut identificar materials, suposadament eivissencs, amb decoracions incises monolineals i polilineals en el Pla de ses Figueres, Son Picornells, Clot des Guix, Els Corral, S'Espalmador, Canal de s'Aigua, Punta de sa Corrent i l'illot dels Frares.

³⁷ Anys abans s'havia fet notar que en el context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI del Castell d'Eivissa, no s'havia identificat ni un sol fragment amb decoració incisa polilineal, una decoració que sí que apareixia a Eivissa anteriorment a la meitat o darrer quart del segle VI, juntament amb altres decoracions més complexes i vistoses típicament d'època bizantina com, per exemple, palmetes, cercles, ziga-zagues i puntillats (Ramon, Cau 1997, 288; Ramon 2005, 488, 491 i 494).

³⁸ L'any 1995 va presentar un exemplar de morter amb una decoració incisa polilineal força complexa, fent referència que s'hauria trobat en un context baiximperial del segle V (Ramon 1995, fig. 90). Tot i que no s'ha pogut aclarir, pareix raonable pensar que aquesta datació tan primerenca és el resultat d'un error atès que l'any 1997 "podia afirmar-se, quasi amb plena seguretat, que la tècnica polilineal degué aparèixer en la ceràmica de producció ebusitana entre el 525 i el 550/575", i que aquesta es va seguir emprant durant tot el segle VII (Ramon, Cau 1997, 288). Cal destacar que s'hauria documentat una gerra amb decoració de "bandes horitzontals i meandres polineals" dins d'una sepultura on hi havia les restes òssies d'un individu al que s'hi varen practicar proves de C¹⁴. Segons els resultats d'aquestes, se li va proposar una datació, amb unes possibilitats del 95,4%, d'entre 595-675 AD (Ramon 2005, 490).

³⁹ Buxeda et al. 2005, 230 i 245; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 138-140.

⁴⁰ Riera Rullan, Cau, Salas 2012; Cau, Riera Rullan, Salas 2012; Riera Rullan, Cau 2013, 43, 68; 2013b, 93 i 95; 2013c, 113-115 i 118-119.

⁴¹ A terres valencianes, en el segle VI, apareixen decoracions a pinta en ceràmiques, no necessàriament eivissenques (Escribà, Martínez, Vidal 2005, 269). De fet, S. Gutiérrez, ja va fer notar que a la península Ibèrica, en el segle VI, una de les característiques de la producció de ceràmica comuna va ser la proliferació de decoració pentinada (Gutiérrez 1998, 168).

⁴² J. Vizcaíno dona per cert que en època bizantina s'empra la decoració incisa polilineal i afegeix que aquesta substituiria a la prèvia monolineal (Vizcaíno 2009, 656).

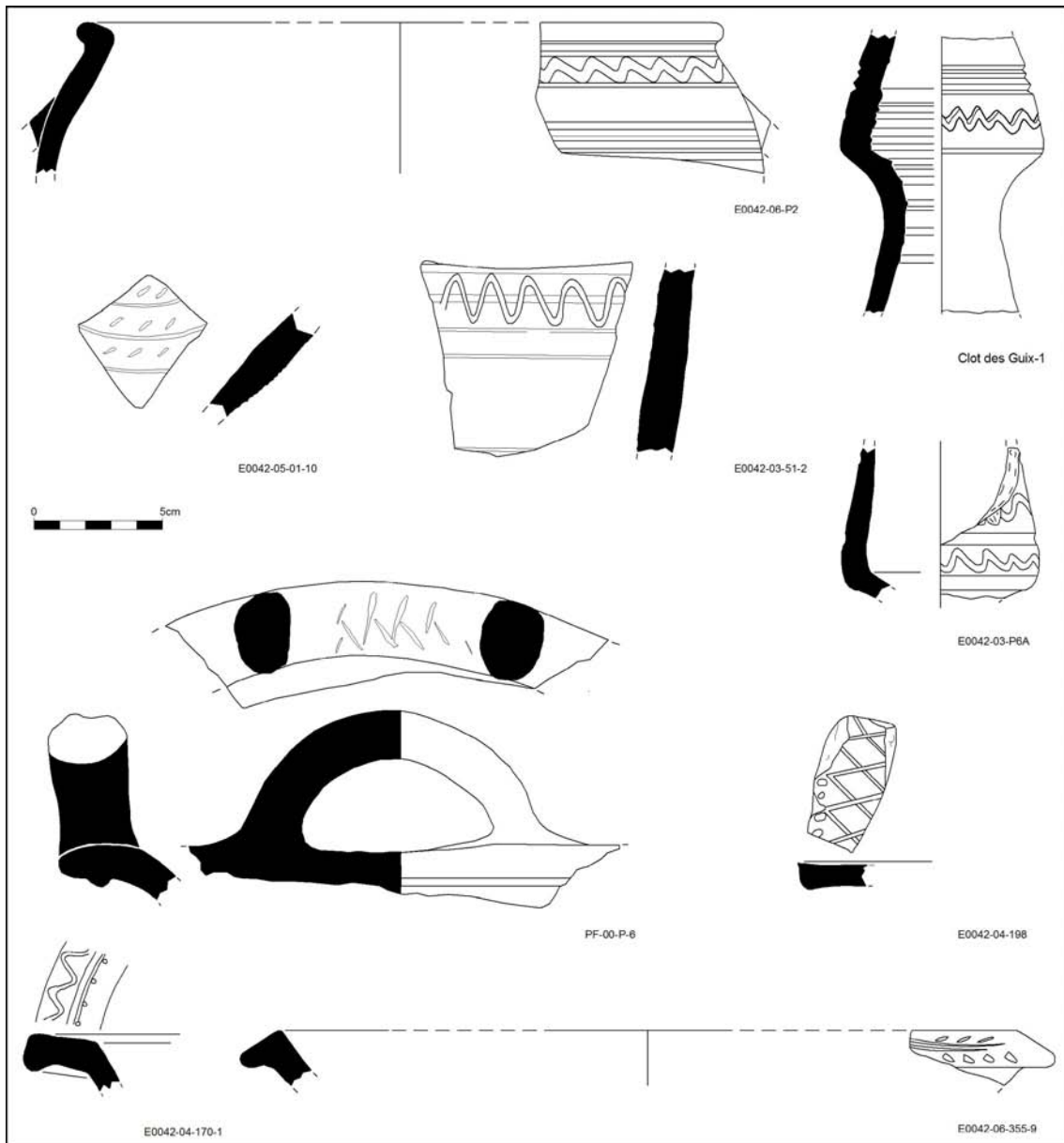

Figura 5.1. Exemples de decoracions incises monolineals de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres i en el Clot des Guix (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

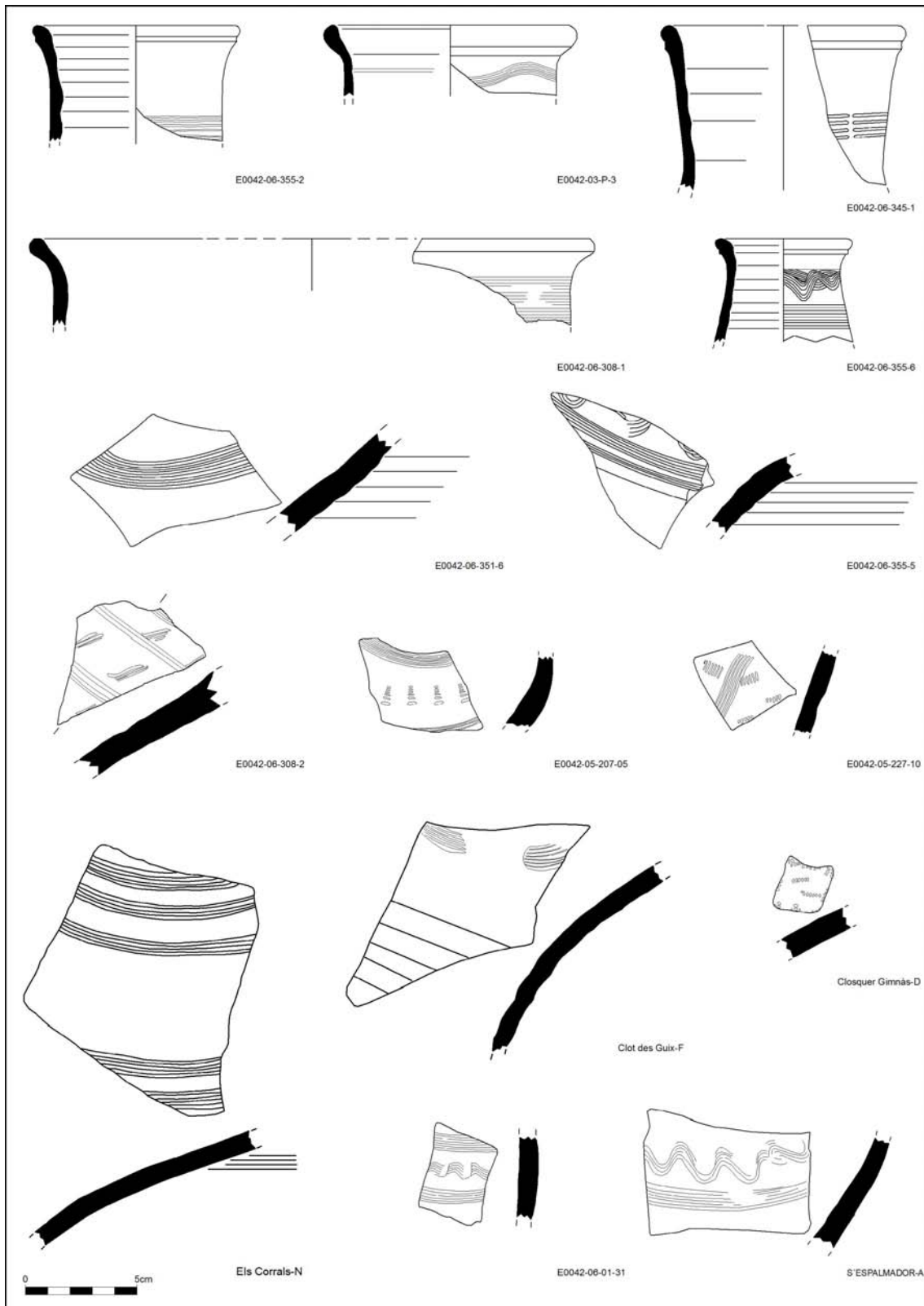

Figura 5.2. Exemples de decoracions incises polilíneals de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres, en el Clot des Guix, en Els Corrales i a s’Espalmador (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

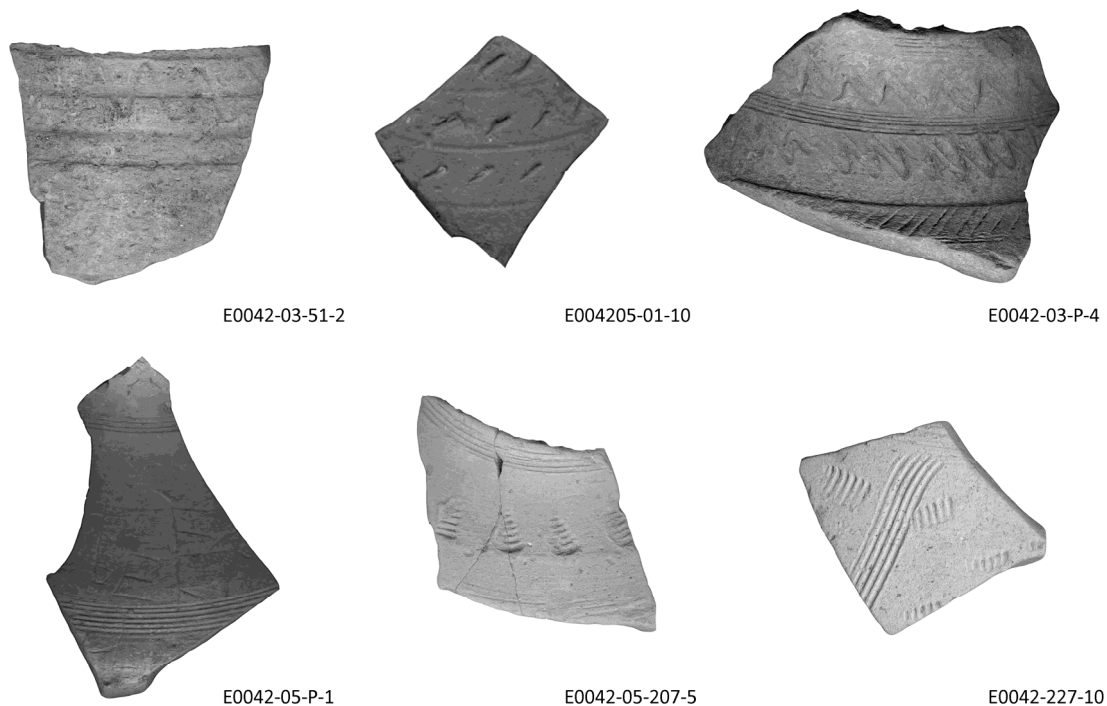

Figura 5.3. Exemples de decoracions de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres de Cabrera: E0042-03-51-2 i E0042-05-01-10 amb decoració monolineal; E0042-03-P-4 amb combinació de decoració monolineal i polilineal; E0042-05-P-1, E0042-05-207-5 i E0042-227-10 amb decoració polilineal (Autor: Mateu Riera)

Respecte a les decoracions incises de època bizantina J. Ramon n’ha proposat dues grans etapes. La primera d’aquestes destaca per una “vertadera exuberància” en l’aplicació de la tècnica incisa i cobriria, segurament, els dos darrers terços del segle VI o, almenys, tota la segona meitat (Ramon 2008, 574). D’aquesta etapa de la sisena centúria se’n poden identificar diversos motius decoratius, tots ells trobats a Cabrera. El primer d’ells correspondria a una combinació de motius polilineals i monolineals, per exemple, amb meandres simples amb bandes horitzontals a pinta (Ramon 2008, 574). S’han pogut identificar fragments amb aquesta combinació de motius decoratius en el Canal de s’Aigua i en el Pla de ses Figueres (Figures 5.3 i 5.4). En aquest darrer jaciment se’n varen poder identificar quatre fragments trobats en estrats anteriors a l’època islàmica. De fet, tots ells es varen trobar en unitats estratigràfiques de la Fase I (UE 244 i 319). Tres són fragments informes, i un una vora que pareix que es podria assimilar, tal vegada, al tipus RE-0806a (E0042-06-319-2).

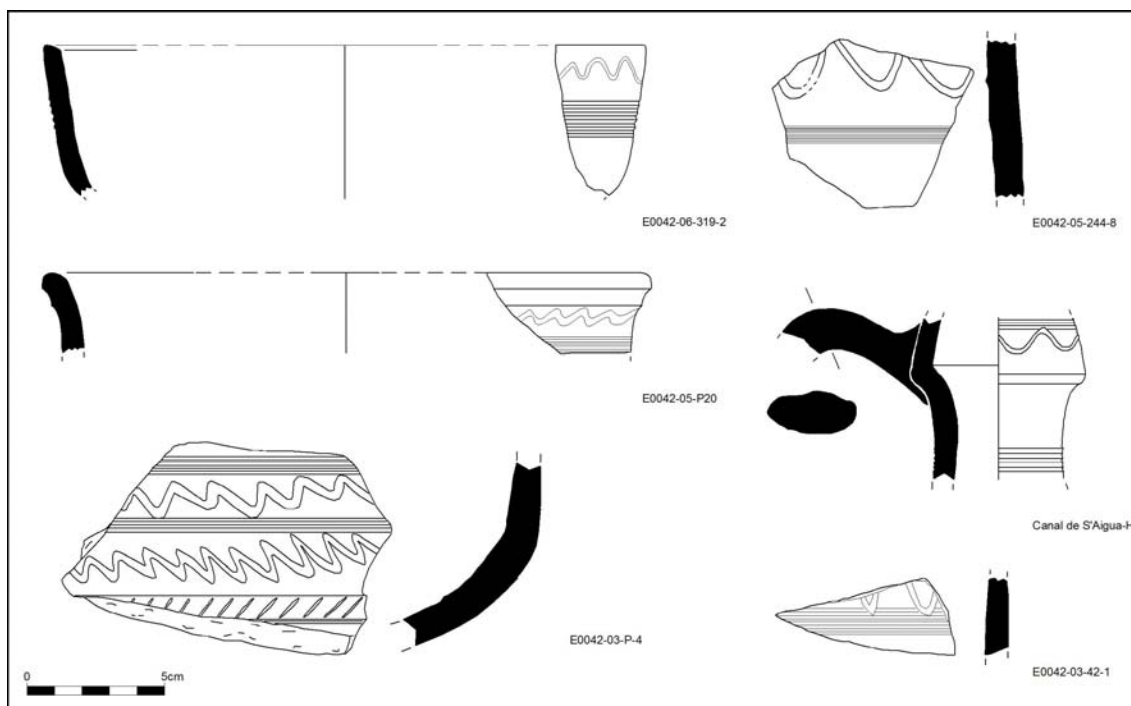

Figura 5.4. Exemples de decoracions combinades incises monolineals i polilineals de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres i en el Canal de s’Aigua (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

El segon dels motius decoratius del segle VI bizantí identificat en els nostres jaciments és el que s’ha anomenat de “Fulles de palmera”. Aquestes estan realitzades mitjançant multitud d’incisions fetes amb un objecte dur que sovint pareix que podria haver estat un ganivet (Ramon 2008, 574). A partir de les evidències de l’illa d’Eivissa, J. Ramon observa que es va aplicar especialment i, tal vegada de manera exclusiva?, sobre les gerres/amforeta RE-0314b⁴³ i les gerres RE-0204b (Ramon 2008, 574) de les que se’n donaran més detalls més endavant. Aquests motius de fulles de palmera poden aparèixer combinats amb tots els altres motius emprats en el segle VI (Ramon 2008, 574-575). Pel que fa a Mallorca, es pot esmentar que s’han trobat gerres/amforeta amb aquest tipus de decoració de fulles de palmera a *Pollentia* (Guerrero 1987, 75), Colònia de Sant Jordi (Guerrero 1987, 75, 127, fig. 70 i làm. XIII.5), Bàltx de Dalt de la vall de Sóller⁴⁴ i a Son Peretó⁴⁵. En aquest darrer jaciment se n’han documentat diversos exemplars en contextos del segle VI i del segle VII (Cau, Riera Rullan, Salas 2012b; Riera Rullan, Cau, Salas Eds. 2013). També se n’han recuperat exemplars en aigües de Portocristo (Frey 1970, fig. 1) i de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-10; Riera Rullan et al. 2007). Pel que fa a les estacions arqueològiques protagonistes d’aquesta tesi, és pot esmentar que són presents a l’illot dels Frares (Riera Rullan 2012), en Els Corral de Conillera⁴⁶, i en el Pla de ses Figueres⁴⁷ de Cabrera (Figures 5.5 i 5.6). Per altra banda, convé esmentar que J. Camps va presentar fotogràficament

⁴³ Aquesta RE-0314b de 2008 correspon a les RE-0314b i Re-0314c de 1986 (Ramon 1986, 2, 25, portada i fig. 10).

⁴⁴ RE-0314c: Coll 1996, 400 i 420.

⁴⁵ Exemplars considerats, a partir de les anàlisis arqueomètriques, com a “ebusitans” amb decoracions de fulles de palmera (Tsantini, Cau, Gurt 2013, 138 i 140).

⁴⁶ En aquest jaciment Aramburu també va donar a conèixer un fragment informe amb aquest tipus de decoració (Aramburu 2001, 20 i fig. 12).

⁴⁷ Malauradament cap dels fragments va aparèixer en estrats anteriors a l’època moderna.

una peça del Clot des Guix⁴⁸, que sembla que podria ser, molt probablement, un exemplar eivissenc amb aquesta decoració de fulles de palmera.

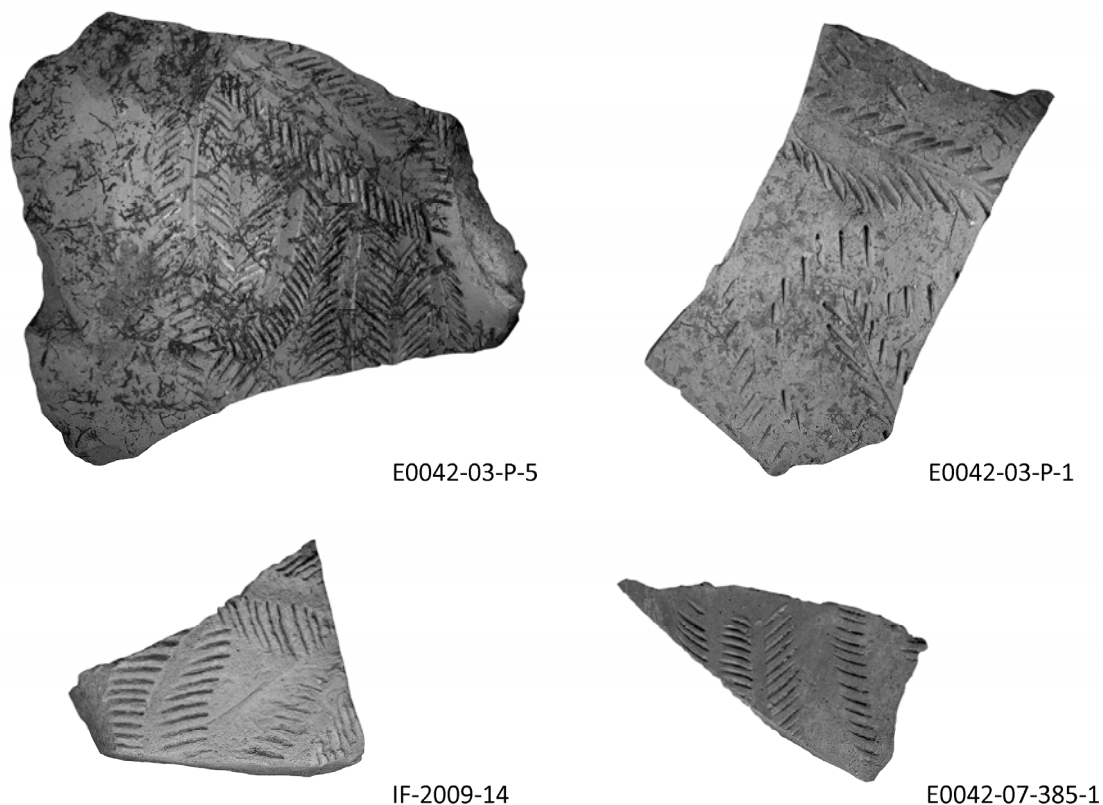

Figura 5.5. Exemples de decoracions de “fulles de palmera” de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres i a l’illot dels Frares (Autor: Mateu Riera)

En el Pla de ses Figueres també s’han documentat dos exemplars decorats amb el motiu anomenat per J. Ramon de “Puntillat” (Closquer Gimnàs-D. Figura 5.1 i E0042-07-SN-B⁴⁹. Figura 5.6). Aquest motiu decoratiu es caracteritza per estar fet amb una pinta que es clava perpendicularment sobre la ceràmica, però sense cap tipus de moviment lateral (Ramon 2008, 575).

Un altre motiu que s’han trobat a Cabrera és sol anomenar “Ungulat”. Rep aquest nom ja que amb una pinta es marquen a la ceràmica segments d’arc curts que recorden a la impressió que deixaria una ungla humana (Ramon 2008, 575). D’aquests motius ungulats se n’han trobat diversos fragments en el Pla de ses Figueres i un en el Clot des Guix (Figures 5.2 i 5.3). Dels exemplars trobats en el Pla de ses Figueres, només un es va trobar en una unitat estratigràfica anterior a l’època contemporània, concretament, en un estrat de la Fase I que seria del segle VII molt avançat o posterior (E0042-06-308-2).

Finalment, el darrer motiu decoratiu documentat a l’arxipèlag de Cabrera és el de “Cercles impresos”. Aquest motiu està fet de cercles en negatiu, de poc diàmetre, impresos amb un instrument tubular (Ramon 2008, 575). D’aquest motiu de cercles impresos només se n’ha pogut documentar un exemplar del Pla de ses Figueres (E0042-05-230-6. Figura 5.6), trobat en un context d’època contemporània.

⁴⁸ Camps 1962b, 189 i fig. 1, superior esquerre.

⁴⁹ Aquesta peça també presenta decoració de fulles de palmera.

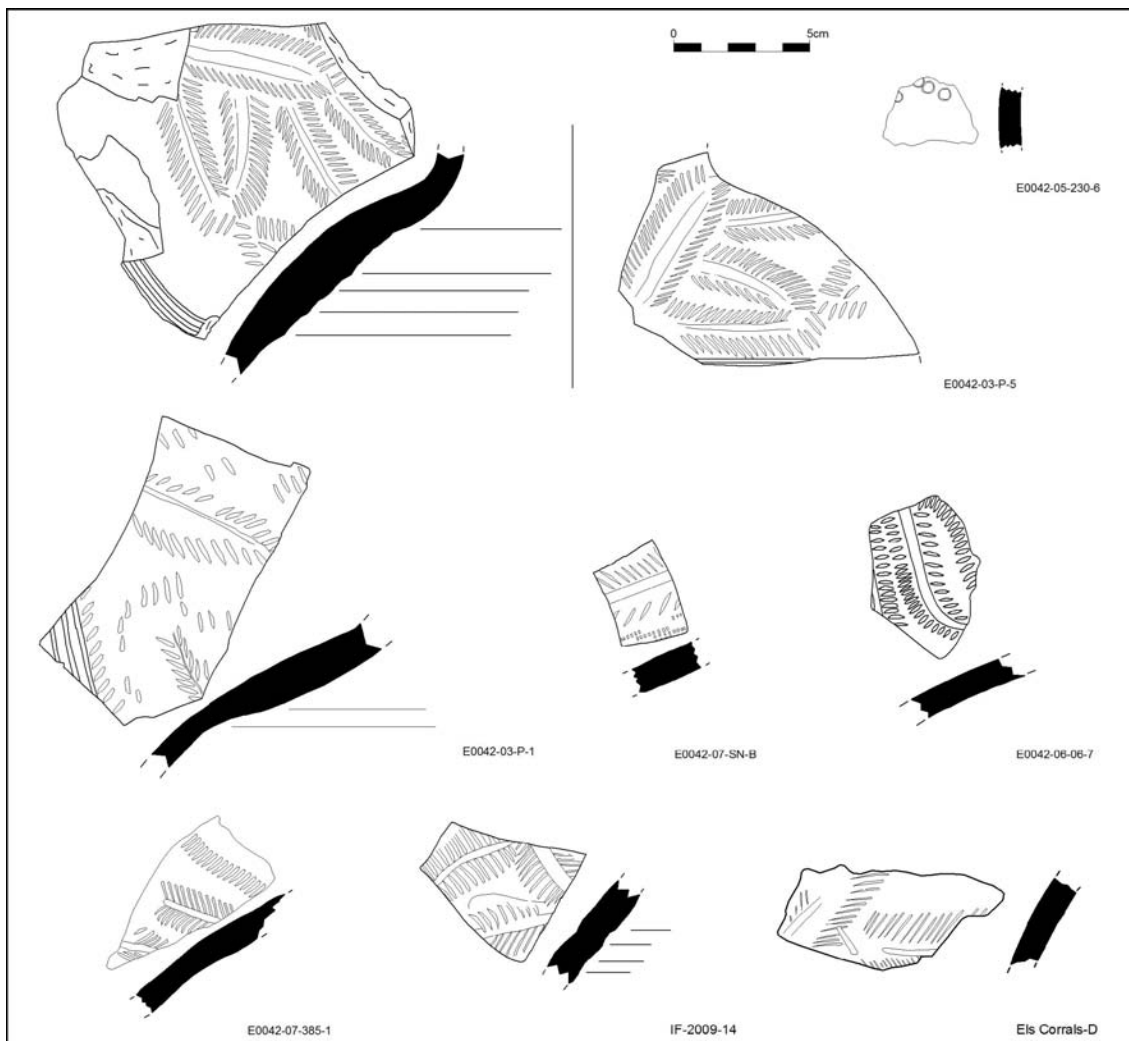

Figura 5.6. Exemple de decoració de cercles impresos (E0042-05-230-6), i exemples de decoracions de “fulles de palmera” de ceràmiques “eivissenques” trobades en el Pla de ses Figueres, a l’illot dels Frares i a Els Corralis de Conillera (Autor: Mateu Riera)

Tal i com s’ha avançat abans, segons les apreciacions fetes per J. Ramon, sempre a l’illa d’Eivissa, en un moment del segle VII encara mal de determinar, comença una segona etapa ornamental “bizantina”⁵⁰, caracteritzada per una “accentuada decadència en la decoració”, i on desapareixerien les fulles de palmera, els cercles incisos, els puntillats, etc., característics de l’etapa anterior. Així, únicament perdurarien els meandres i les bandes horitzontals sempre polilineals, a vegades juntes i, a vegades, separades, que ja no pareixen combinar-se, o ho fan rarament, amb incisions monolínies. Per altra banda, pareix que podrien continuar els motius ungulats (Ramon 2008, 575). Ramon planteja també que en aquest segle VII s’observa un ús més restrictiu de la decoració incisa, aplicada només a gerros i gerres, mentre que no es trobaria en altres formes ceràmiques que sí que presentaven sovint decoració a l’etapa anterior (Ramon 2008, 575).

Pel que fa als fragments, suposadament de producció “eivissenca”, amb decoració incisa polilínies dels contextos del Pla de ses Figueres, és interessant esmentar que tots

⁵⁰ J. Ramon proposa que aquesta segona fase decorativa bizantina podria, tal vegada, abraçar tota o la major part del segle VII (Ramon 2008, 575).

ells apareixen en estrats de les Fases H1, H2 i I o posteriors. Cal recordar que la H1 s'ha proposat del final del segle VI o de l'inici del segle VII, la H2 ja seria plenament del segle VII i la Fase I del segle VII molt avançat o posterior. També cal apuntar que s'han documentat fragments amb decoració a pinta, de ceràmica africana (UE 148) i de comuna oxidada de procedència indeterminada (UE 118 i 142), ja en contextos de la Fase C, que pareix que s'hauria de situar a la segona meitat del segle VI. En contextos més antics no s'ha trobat cap tipus de ceràmica amb aquesta decoració.

CERÀMICA EIVISSENCA? AMB DECORACIÓ A PINTA			
Fase	Cala 1	Cales 2 i 5	Cala 6
Fase C o c			
Fase D			
Fase E			
Fase F			
Fase G			
Fase H	H1: 358? H2: 328?	312, 313, 332, 351, 355	
Fase I	319, 344, 345, 356,	190?, 263, 308	244?, 251?

GERROS, GERRES, I GERRES/AMFORETA

D'aquests tipus de contenidors se n'han trobat en el Pla de Ses Figueres, Clot des Guix, Son Picornells, S'Espalmador, Canal de s'Aigua, Punta de sa Corrent, Els Corralis, i l'illot dels Freres. Donat l'alt grau de fragmentació de la majoria dels individus analitzats, sovint és impossible poder destriar si varen pertànyer a gerros, gerres o a gerres/amforeta (Figures 5.13 a 5.15)⁵¹.

Tot i així, pareix que s'haurien trobat, en el Pla de ses Figueres i a s'Espalmador, una sèrie d'exemplars que podrien correspondre, tal vegada, a gerres. D'entre ells hi hauria un NMI de fins a 10 exemplars del Pla de ses Figueres i 1 exemplar de s'Espalmador.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Gerro o gerra?	10	-	-	-	-	-	1

Entre els exemplars del Pla de ses Figueres n'hi ha que es poden assimilar al tipus gerra RE-0204a de la tipologia de J. Ramon (Ramon 1986, fig. 7; 2008, 567). És molt factible que aquestes gerres també s'haguessin pogut fer servir com a amfores per a transportar qualche tipus de líquid. De fet, sovint presenten unes vores pràcticament idèntiques a les dels tipus gerra/amforeta RE-0314 que es veurà més endavant. De tota manera, el fet de presentar una base anular que no coincideix amb les típiques bases de les gerres/amforeta, fa pensar que, en principi, seria un tipus més apropiat per al seu ús en el servei de taula.

J. Ramon situa el tipus RE-0204a a la primera meitat del segle V dC⁵², exposant que sovint presenten decoracions incises monolineals (Ramon 2008, 571). La variant RE-0204c, presentada l'any 1986 com a de c. 600 dC (Ramon 1986, fig. 7), tot i no saber

⁵¹ Un bon exemple per il·lustrar aquesta problemàtica és l'exemplar E0042-03-69-1 de la Factoria de Salaons, publicat com a possible RE-0204a? (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 354 i 363; Riera Rullan 2009b, 62 i 70), el qual, també podria correspondre a una gerra/amforeta del tipus RE-0314. També és ben conflictiva la classificació de la peça E0042-05-228-11.

⁵² Ramon 2008, 566. Apareixen en un context de la primera meitat del segle V de Can Sorà (Nivel III c-2. Ramon 1986, 32; Estrato V. Ramon 2008, 566). Aquestes gerretes del tipus RE-0204a són considerades uns models baiximperials (Ramon, Cau 1997, 288).

quin tipus de base tenia, tal vegada sigui la continuació de la variant RE-0204a però ja d'època bizantina. De fet, l'any 1986, J. Ramon va esmentar que les RE-0204b i RE-0204c eren molt freqüents en època bizantina (Ramon 1986, 32). Cal remarcar que no s'ha identificat, ni a l'arxipèlag de Cabrera ni a l'illot dels Frare, cap exemplar que es pugui associar a aquestes variants b o c.

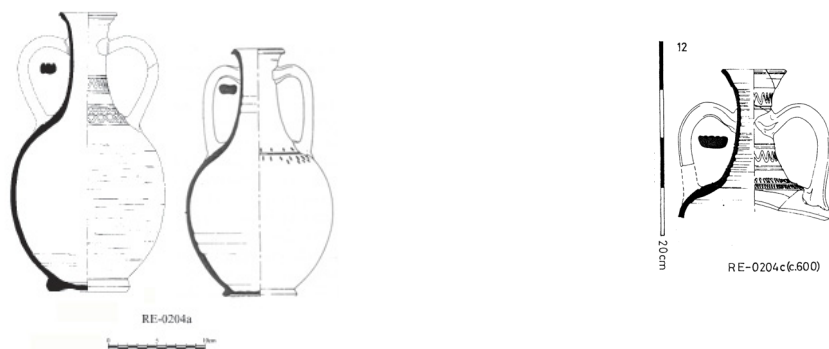

Figura 5.7. Gerres d'Eivissa RE-0204a (Ramon 1986, fig. 7; Ramon 2008, 567) i RE-0204c (Ramon 1986, fig. 7)

En Es Castell d'Eivissa es varen identificar dos exemplars classificats com del tipus RE-0204, localitzats en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 282-283). En un context del segle VII dC del Sector Oest de Son Peretó s'ha recuperat un exemplar que es pot assimilar, amb dubtes, al tipus RE-0204a⁵³. No pareix que s'hagin documentat aquests tipus de gerres RE-0204 fora de les Illes Balears, tal vegada una demostració més que no foren emprades pel transport.

Pel que fa als fragments documentats en el Pla de ses Figueres, cal fer notar que la vora E0042-06-324-1 es va trobar en un context de la Fase H2 de la Cala 1, el qual s'ha pogut situar cronològicament en el segle VII dC. Els fragments de vora E0042-06-351-4 i E0042-06-351-5, i la base anular E0042-06-351-7 es varen trobar en un context de la Fase H de la Cala 5, proposat dels tres darrers quarts segle VII. L'exemplar E0042-05-228-11, del que ja s'ha esmentat que no se sap segur si fou part d'una gerra o d'una gerra/amforeta, va aparèixer en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior. Pareix que la vora E0042-03-P10 podria correspondre a una gerra RE-0204a, però també presenta força semblança formal amb un exemplar trobat a Eivissa, en Es Castell, classificat com a gerro RE-0305⁵⁴. Malauradament, l'alt grau de fragmentació de totes dues peces, impossibilita poder assegurar a quin tipus formal corresponien. Finalment, cal esmentar que alguns fragments de coll o d'anses també podrien correspondre a gerres, però que en aquests casos és impossible poder destriar-les de les gerres/amforeta. És el que succeeix amb els exemplars E0042-06-332-6, E0042-06-354-1 i E0042-06-355-4, tots ells recuperats en uns contextos de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. Donades l'enorme fragmentació de tots aquests exemplars trobats en el Pla de ses Figueres i la dificultat per classificar-los, no és possible aportar cap novetat cronològica destacable

⁵³ Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013b, 114; Riera Rullan et al. 2013, lám. 45.

⁵⁴ Peça que va aparèixer en un estrat considerat d'època vàndala, probablement del segle V, on també es va trobar una altra vora classificada com a "gerro RE-0204a" (Ramon, Cau 1997, 290 i fig. 19).

Les peces que es poden associar amb més seguretat a les formes de gerra/amforeta, han estat documentades en el Pla de ses Figueres, Clot des Guix, Canal de s'Aigua, Punta de sa Corrent, Els Corral, l'illot dels Frares i, molts probablement també, a Son Picornells. Tal vegada hagués estat més convenient col·locar totes aquestes peces en el capítol de les àmfores, tal i com han fet molts d'altres investigadors⁵⁵. I és que avui ningú no dubte que foren emprades com a contenidors per al transport marítim⁵⁶. Tanmateix, però, en el seu moment es va decidir agrupar-les dins de la ceràmica comuna eivissenca seguint a l'autor que primer les va publicar (Ramon 1984; 1986)⁵⁷ i, donat que per les seves dimensions s'acostaven al que haurien estat pròpiament les gerres⁵⁸. Sovint són considerades “gerres/àmfores” (Vizcaíno 2009, 622), tot i que convé remarcar que alguns d'aquests contenidors només presenten una sola nansa⁵⁹. El terme gerra/amforeta també és el que s'està emprant a Son Peretó⁶⁰ i a Portocolom (A.A.D.D 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-10).

Seguint el model presentat per X. Cela i V. Revilla, a partir de les peces trobades a Mataró (Cela, Revilla 2004, lám. 167), a Cabrera i a l'illot dels Frares, també se n'han diferenciat dos grans grups:

- Primer Grup gerres/amforeta: RE-0206 = Keay 72⁶¹ = Àmfora Ebusitana Mataró 2
- Segon Grup gerres/amforeta: RE-0314 = Keay 70-79 = Àmfora Ebusitana Mataró 3

Tal i com es pot veure a la següent taula s'han trobat exemplars de gerra/amforeta, suposadament “eivissenques”, sovint de tots dos grups, a la majoria dels principals jaciments estudiats.

⁵⁵ Per exemple: Keay 1984; Reynolds 1995; 2007; 2010; Macias 1999; Remolà 2000; Cela, Revilla 2004; 2005; Pieri 2005;; Vizcaíno 2009, 314 i 620-624 i Járrega 2007. Anys abans però, aquest darrer autor corregia a S. Keay, qui havia considerat com a àmfores el seu tipus 79, apuntant que es tractava “més probablement d'una gerra” (Járrega 1996-1997, 915).

⁵⁶ Vegeu, per exemple: Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180.

⁵⁷ Estris descrits des de l'any 1984 com a gerros amb una ansa i gerres amb dues. L'esmentat investigador, l'any 2008, encara les segueix denominant “jarras de dos asas”, “jarros/jarras” o “jarros de un asa” (Ramon 2008, 564, 566, 571, 574). S'han considerat com a gerres a Mallorca (per exemple a: Vegas 1978, 99; Orfila 1989, 516) i a Menorca (Pons 2005), i, també, fora de les Balears, com a gerros i gerres a Cartagena (Murcia, Guillermo 2003). Pel que respecte al tipus Keay 70, que es veurà tot seguit, V. Guerrero els qualificava com a “grans olpes”, afirmant que dubtava “seriosament que puguin ser considerats com a àmfores en el sentit restringit d'envàs industrial amb que generalment s'aplica aquest mot” (Guerrero 1987, 75). A. Arribas, M. Tarradell i D. Woods també qualificaren aquelles peces com *grandes jarras o olpes* (Arribas, Tarradell, Woods 1978, 59).

⁵⁸ A més, aquestes gerres/amforeta disten enormement de les formes i dimensions de les autèntiques àmfores ebusitanes que es veuran més endavant.

⁵⁹ Convé recordar que el terme llatí *amphora*, provindria del grec *amphoreus* que significava “que porta dues anses” (Pieri 2005, 67).

⁶⁰ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas Coords. 2012; Eds. 2013. *Jars/small amphora* en anglès (Cau, Riera Rullan, Salas 2012b).

⁶¹ *Globular Amphorae Type 1* de Járrega (2007, 212).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Gerra/amforeta indeterminada	1/5	-	2?	2?	2	107	-
Grup 1=RE-0206 =Keay72=Àmfora Eb. Mataró 2	9/12	-	-	1	-	-	-
Grup 2 =RE-0314 =Keay 70-79=Àmf. Eb. Mataró 3	2	-	-	2	1	1	2
Total	12/17	-	2?	3/5	3	108	2

Segons J. Vizcaíno ambdós grups estan força ben documentats a la Hispània bizantina i, per les seves reduïdes dimensions, així com per la seva escassa presència en terres italianes, proposa que haurien tingut un contingut preuat (Vizcaíno 2009, 295, 308, 605). Autors com P. Reynolds els venen considerant com a àmfors vinàries⁶². Per les seves formes, pel que diuen les fonts escrites d'època clàssica, i pel que se sap de les àmfors ebusitanes d'època romana, sembla perfectament factible aquest contingut vinari. Però la veritat és que no es tenen proves concloents per poder afirmar què és exactament el que varen transportar, ni tampoc es pot confirmar que sempre fos el mateix producte.

Del **Primer Grup de gerra/amforeta “eivissenca”** = RE-0206 = Keay 72 = Àmfora Ebusitana Mataró 2, J. Ramon en va publicar, l'any 1986, tres variants del seu tipus RE-0206 (a, b i c) que trobava en contextos de 600-700 dC i que haurien estat molt freqüents en època bizantina (Ramon 1986, 32 i fig. 8). Més recentment, ha situat els tipus b i c, sempre decorats, en contextos de finals del segle VI i del segle VII, amb variants c en contextos del segle VII avançat (Ramon 2008, 574). En el mateix treball es donava a conèixer l'existència d'una variant nova (d), sense decoració, que es troba en contextos d'època vàndala, és a dir, de 455 a 534 dC (Ramon 2008, 571). De la variant RE-0206a se n'ha analitzat un exemplar trobat en Es Castell que dataria del temps de la dominació vàndala de les Balears (Buxeda et al. 2005, 230 i 244)⁶³.

A aquest Primer Grup de gerra/amforeta “eivissenca”, tal vegada també s'hi podria incloure el tipus RE-0313a presentat per J. Ramon. I és que formal i decorativament és molt semblant a les peces del tipus RE-0206, diferenciant-se, únicament, pel fet de presentar una única ansa, tal i com es veurà que passa amb les gerres/amfores del Segon Grup. La cronologia a Eivissa d'aquesta variant RE-0313a sembla que se centra en els primers decennis del temps de la dominació bizantina, sobretot durant la segona meitat del segle VI dC (Ramon 2008, 574)⁶⁴. Molt probablement també es podrien considerar d'aquest Primer Grup de gerres/amfores els tipus RE-0207 a i b (Ramon 1986, fig. 8; 2008, 577). A nivell cronològic convé recordar que J. Ramon situa els tipus RE-0207 en els primers temps de la dominació bizantina i, sobretot, durant la segona meitat del segle VI dC (Ramon 2008, 574)⁶⁵. Tal i com es pot apreciar a la Figura 5.9, aquest tipus, amb les seves dues variants, són morfològicament molt semblants als de la Figura 5.8⁶⁶. De fet, la diferència més gran és que els exemplars del

⁶² Reynolds 2005b; 2007, 35 i 77; 2010. Fins i tot, són considerades una demostració de la importància de la producció i exportació de vi de les Balears del segle VI (Reynolds 2007, 42).

⁶³ Exemplar que s'hauria localitzat en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI. Un context en el que es varen identificar altres exemplars classificats com del tipus RE-0206 i RE-0206a (Ramon, Cau 1997, 282-283 i fig. 12).

⁶⁴ Anys abans es proposava de contextos del 600-700 dC, i era considerada una ceràmica molt freqüent en època bizantina (Ramon 1986, 32 i fig. 10).

⁶⁵ L'any 1986 J. Ramon ja va esmentar que les RE-0207a eren molt freqüents en època bizantina (Ramon 1986, 32-33).

⁶⁶ Anys enrere, P. Reynolds ja havia plantejat dita assimilació (Reynolds 1993, 130).

tipus RE-0207, són sensiblement més grans que els del tipus RE-0206. Tanmateix, però, tal i com es veurà tot seguit, gràcies a les excavacions de Mataró (Cela, Revilla 2004; 2005), s'ha pogut observar com aquestes gerres/amforeta del Primer Grup presenten diverses dimensions, totes elles aptes pel transport. En aquest sentit, cal fer notar que la constatació d'aquestes diverses mides, es pot paral·lelitzar amb el que es veurà que passa amb diversos tipus d'àmfores orientals dels segles V a VIII dC.

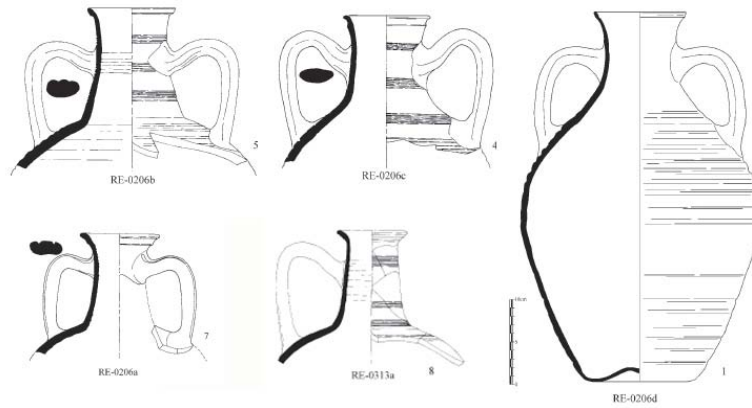

Figura 5.8. Gerres/amforeta RE-0206 i RE-0313 d'Eivissa (Ramon 2008, 572, 577 i 578)

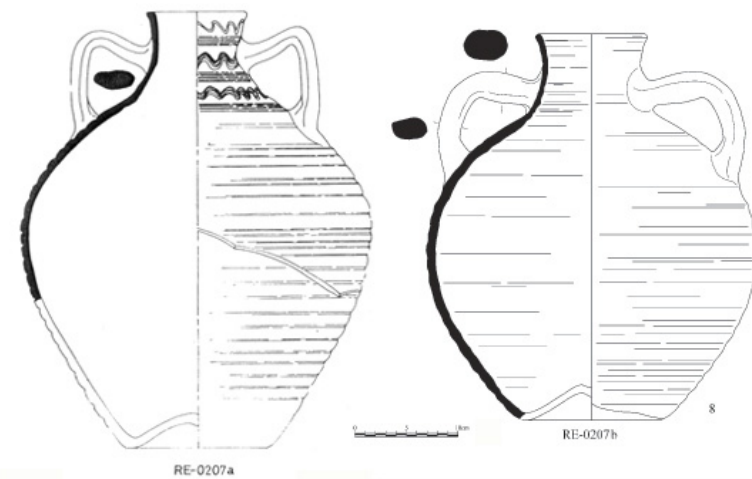

Figura 5.9. Gerres/amforeta? RE-0207 d'Eivissa (Ramon 1986, figs. 8; Ramon 2008, 577)

Tal i com es pot apreciar a la següent figura, la majoria de les variants presentades en els treballs de J. Ramon poden quedar incloses dins del tipus Àmfora Ebusitana 2 de Mataró, proposat per X. Cela i V. Revilla (Figura 5.10)⁶⁷.

⁶⁷ Amb exemplars analitzats arqueomètricament que es varen poder incloure dins del grup de "l'anomenada producció ebusitana" (Cela, Revilla 2004, 374; Buxeda, Cau 2004).

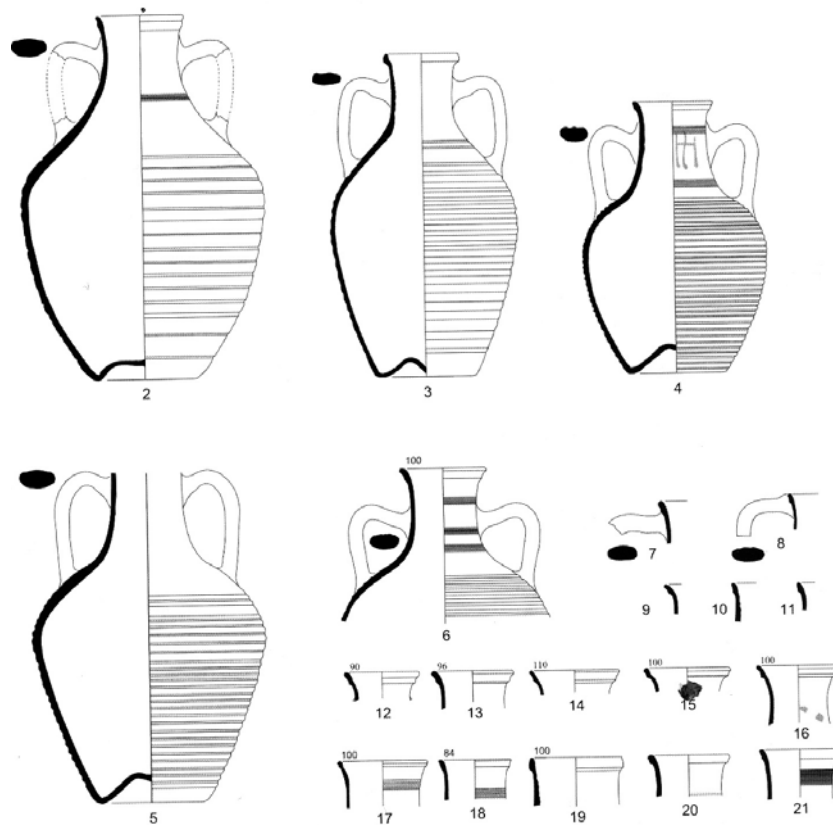

Figura 5.10. “Àmfores ebusitanes 2” de Mataró (Cela, Revilla 2004, lám. 167)

Així, tots els exemplars que s’han agrupat en aquest Primer Grup entrarien dins de la família de les àmfores anomenades globulars de petites dimensions, hereves de models de la Mediterrània oriental (LRA1 i LRA2)⁶⁸. D’aquestes àmfores, ja siguin de fons “abombat”⁶⁹ o “umbilicat”, de cada cop se’n troben més centres productors dels segles VI a VIII/IX dC, tant a la Mediterrània occidental⁷⁰ com a la oriental⁷¹. Aquestes petites

⁶⁸ Durant els segles VI i VII, les àmfores globulars aniran relegant els models cilíndrics i ovoïdes més grans per tots els recons de la Mediterrània, i seran el model que triomfarà entrats ja a l’època plenament medieval. De fet, són considerades una mostra del manteniment d’un comerç internacional durant els segles VII a IX dC (Gelichi, Negrelli 2008; Gelichi 2008, 330; Gelichi et al 2009, 182). S’ha relacionat aquest canvi de forma i reducció de capacitat amb la descomposició de les ciutats en aquest moment, “el problema econòmic”, o el debilitament general de l’imperi Bizantí (Yangaki 2007, 770). Així, la grandària més petita d’aquestes àmfores globulars “semblen adaptar-se a la regionalització de la producció i del comerç” (Gurt 2007b, 847), i es relacionen en els segles VI i VII (sobretot el VII), amb una economia agrícola que només proporcionaria petits excedents i amb un mercat de cada cop més reduït, on els consumidors tampoc no estarien en condicions d’adquirir majors quantitats de producte (Cela, Revilla 2004, 393-394; Vizcaíno 2009, 604-605). La base “abombada” d’alguns dels exemplars s’ha considerat un possible indicador del transport del vi, producte que també haurien contingut les no abombades que a Occident imiten les LRA2 (Reynolds 2007, 47). Aquests tipus d’àmfores, sovint associades al tipus LRA13, són característics dels conjunts ceràmics del final del segle VII i del segle VIII com, per exemple, els de Marsella i Beirut (Reynolds 2010, 132, 309 i fig. 27). Cal dir també que les àmfores globulars africanes, seguint models probablement orientals, es consideren associades a un canvi morfològic que s’ha titllat de “bizantinització”, el qual reflectiria una transformació radical en l’activitat productiva, així com en la modalitat del transport (Vizcaíno 2009, 296-297 i 614).

⁶⁹ Bases còncaves amb antecedents identificats a les agüeres púnico-romanes africanes o itàliques, o a les àmfores Keay 52, del sud de la península italiana i Sicília (Járrega 2007, 211-212 i 214).

⁷⁰ Reynolds 1995; 2007, 47; 2010; Bonifay 2004, 153; 2005, 457; Mureddu 2002; Macias, Remolà 2005; Pieri 2005, 58, 89; Járrega 2007; Carsana, D’Amico, Del Vecchio 2007, 425; Gelichi, Negrelli 2008; Vizcaíno 2009, 314-315, 614-618 i 620-624. Apart d’algunes produccions nord-africanes que es tractaran amb detall més endavant, cal citar també les fabricades a la zones d’Alacant (Reynolds 2007, 42; 2010,

àmfores estarien concebudes per al transport, ja sigui marí, per a l'exportació del vi⁷², o del vi i l'oli (Gelichi, Negrelli 2008, 313), o terrestre, majoritàriament aigua, tot i que també hi podia haver ambivalència⁷³. Per a P. Reynolds, aquests tipus de contenidors, suposadament eivissencs, són considerats la prova de la continuïtat de la producció de vi eivissenc/balear durant el període vàndal. L'esmentat autor recorda que es documenten en contextos d'Eivissa d'entre els anys 450-500, i que es suggereix una continuïtat en la producció fins el final del segle VI i segle VII (Reynolds 2005b, 431; 2010)⁷⁴. Cal remarcar que les evidències de recobriment intern resinós en un exemplar del tipus Keay 72 trobat en terres valencianes, ha permès reforçar la proposta del vi com al seu contingut (Ribera, Rosselló 2012, 394).

És important esmentar que moltes de les peces d'aquest Primer Grup = Àmfora Ebusitana Mataró 2, són formalment molt semblants a les considerades per P. Reynolds, com a *flagon or small amphora*, o com a *flagon/amphora* (W1.55-58) de produccions locals dels segle V-VI dC, trobades per tota la vall del Vinalopó. Aquelles, a més, pareix que presenten unes pastes força semblants a les "eivissenques"⁷⁵. També sembla demostrat que hi hauria exemplars assimilables al tipus Keay 72 però de producció clarament africana (Carreras, Berni 2005, 167). Un d'aquests s'hauria trobat en el monestir de l'illa de Cullera⁷⁶. Tal vegada doncs, alguns dels exemplars classificats com a eivissencs, trobats dins i fora de les Balears, no serien produccions d'aquestes illes.

S'han documentat gerres/amfoletes del Primer Grup, suposadament "eivissenques" a Tarragona⁷⁷ i a la zona alacantina⁷⁸. Serien abundants a València, principalment en

115) i de Cartagena (Vizcaino 2009, 305; 2011, 250, 315). A la península Itàlica en destaquen les produccions de la zona campano-lacial, calabresa, d'Otranto i d'Abruzzo (Arthur 1998; Pieri 2005, 58; Reynolds 2007, 47; 2010, 305, 306; Gelichi, Negrelli 2008, 313). Pel que fa als jaciments menorquins de Fornells i Saniña, P. Reynolds proposa la presència d'àmfores globulars (sovint semblants formalment als tipus LRA13) de producció local/balear i, fins i tot, ha fet notar que creu que hi podria haver aquests tipus d'àmfores balears a Cartagena (Reynolds 1995, 298; 2010, 123 i 304). A les aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella es varen poder identificar mitja dotzena d'àmfores globulars tardanes de diverses procedències (Riera Rullan et al. 2011). D'aquests tipus d'àmfores també se n'estan trobant nombrosos exemplars a Son Peretó. També pareix correspondre a aquest tipus d'àmfora un exemplar de procedència indeterminada (M5-5), trobat en aigües de Portocolom (Martínez Rengel 2007; Riera Rullan et al 2007, lám. 23 i 57). A Can Fita (Eivissa) també es varen recuperar àmfores globulars, algunes d'elles proposades com a orientals (Pacheco, González 2002, figs. 61 i 62), que caldria estudiar amb més atenció.

⁷¹ Mureddu 2002; Pieri 2005, 58, 89; Cerova, Bonifay, Capelli 2005, 539-540; Gelichi, Negrelli 2008, 313; Reynolds 2010. Per a la Mediterrània oriental un dels casos més exemplificadors és el de Creta, dels segles VII i VIII (Yangaki 2007; Gabrieli, Jackson i Kaldelli 2007, 793-794; Gelichi, Negrelli 2008, 317). Un exemple del segle VI podria ser el de la probable producció albanesa (Cerova, Bonifay, Capelli 2005). També s'haurien produït a Egipte (Reynolds 2007, fig. 25; 2010, 132, 309 i fig. 27). Però són molts més els centres productors descoberts fins ara, com, per exemple, els de Xipre, l'Argòlida, Cos i Crimea (Gelichi, Negrelli 2008, 317-320; Reynolds 2010, 132, 309). D. Pieri cita específicament les variants LRA2C com a les peces que degueren servir als models de les àmfores globulars dels segles VIII i IX (Pieri 2005, 89). De fet, formalment, són molt fàcils de confondre.

⁷² Presumiblement vi segons: Járrega 2007, 212 i 214. El vi és el producte que es proposa que contienien les amfoletes globulars de la vall del Vinalopó (Reynolds 2007, 42).

⁷³ Bonifay 2004, 153; Cerova, Bonifay, Capelli 2005, 539-540; Járrega 2007, 211 i 214; Yangaki 2007, 770.

⁷⁴ P. Reynolds situa tant les produccions eivissenques com les alacantines ja en el segle V (Reynolds 2005, 432; 2010, 115).

⁷⁵ Reynolds 1993, 38; 129. Per a un estat de la qüestió d'aquestes amfoletes veure: Reynolds 2010.

⁷⁶ Rosselló 1995, 157 i 160; 2005, 395; Pascual et al. 1997, 182 i 195.

⁷⁷ Amb un límit cronològic superior de mitjan/finals del segle VI (Keay 1984, 366).

contextos de mitjan/finals del segle VI, però ja es comencen a detectar a principis de la mateixa centúria⁷⁹. S'han documentat exemplars de Keay 72 a València la Vella-Ribaroja un jaciment considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625⁸⁰. X. Cela i V. Revilla, han fet notar que fora de les Balears aquestes produccions es daten, majoritàriament, en els segles VI i VII dC. Així, a Mataró són molt escasses en els nivells de finals del segle V i principis del segle VI, mentre que són molt més nombroses en els contextos del final del VI i principis del VII⁸¹. R. Járrega en cita en Els Mallols de Cerdanyola, on daten del segle VI i principis del VII. També cita, a més dels de Mataró, exemplars de Premià de Mar i Cerdanyola, fent notar que, per ara, no se'n coneixen en contextos del segle VII avançat (Járrega 2007, 213-214). A la península Ibèrica s'han identificat exemplars de gerres/amforeta "eivissenques" del Primer Grup a Calp⁸². Segons J. Vizcaíno, el tipus Keay 72 també s'hauria documentat a la Hispània bizantina⁸³, però d'ell es planteja que, a la Península, aquests envasos eivissencs de mòdul reduït es trobarien, sobretot, en territoris visigots, on destaquen les troballes de València i Mataró (Vizcaíno 2009, 622).

Exemplars classificats com a Keay 72 o similar han estat trobats a l'illot de Cullera on ja s'ha vist que hi va haver un monestir. Tot i que hi ha investigadors que els consideren com a àmfores eivissenques (Reynolds 2005b; 2007, 35 i 77; 2010, 96 i fig. 21a), A. Ribera i M. Rosselló les segueixen descrivint com de procedència indeterminada⁸⁴. En aquell illot s'hi haurien identificat un total de vuit vores i dos exemplars força complets, decorats amb bandes de línies incises (García, Rosselló 1992, 649-650), que a partir dels dibuixos presentats, sembla ser una decoració a pinta.

⁷⁸ Reynolds 2005b; 2007; 2010. Trobades a Benalúa, a la vil·la de Vizcarra (Elx), a Banys de la Reina, a la necròpoli del Enginent de Calp, El Monastil?, i el Tossal de Manises (Reynolds 1993, 130; 2005b; 2007, 77; 2010, 115). A la vall del Vinalopó s'havien identificat com a produccions suposadament "eivissenques", i s'havien anomenat com a *Large flagon, Ware 4 Form 1 (W4.1)*, amb una proposta cronològica del segle V, exposada com a probable (Reynolds 1993, 130 i lám. 52).

⁷⁹ Pascual et al. 1997, 182-183 i 185. A la ciutat de València s'haurien documentat Keay 72 en contextos dels segles V-VI, VI i VI-VII, (Pascual et al. 1997). En el mateix treball es feia notar que les petites àmfores amb fons còncav-convex (Keay 72 o similar) i amb decoració a pinta, eren presents en tots els contextos tardans del *territorium* de *Valentia* a partir de mitjan segle VI. Tot i que algunes d'aquelles peces s'havien proposat d'origen africà, sembla que serien més bé de fabricació hispana, probablement ebusitana, sense descartar tampoc que siguin una producció local/regional valenciana (Ribera, Rosselló 2012, 389, 392 i 394). A València també es documenta Keay 72 en contextos de principis i de finals del segle VI (Pascual, Ribera, Rosselló 2003, 72-75; Vizcaíno 2009, 622). En treballs més recents es remarca que és una peça abundantíssima a la capital valenciana en contextos del final del segle VI, i que ja comença a detectar-se a mitjan segle VI (Ribera, Rosselló 2012, 394).

⁸⁰ Pascual et al. 1997, 183 i 194. Més recentment es confirmen en un context de finals del segle VI (Ribera, Rosselló 2012, 386 i 394).

⁸¹ Cela, Revilla 2004, 362-363 i 374-375; Vizcaíno 2009, 622. D'elles es diu que "els percentatges tan elevats d'*Iluro* no troben paral·lels ni a *Tarraco* ni a *Carthago Nova*". En tot cas, cal tenir present que en aquests contextos del final del segle VI-1er quart del segle VII, s'hi troben abundants materials de tot el segle VI (Cela, Revilla 2005, 205). Fins i tot, s'ha plantejat no avançar tant el seu moment final d'amortització (Revilla 2012).

⁸² A Bany de la Reina i a la necròpolis del Enginent (Reynolds 1993, 86).

⁸³ Per exemple, a Cartagena, on s'han esmentat exemplars assimilats als tipus RE-0206 o 0207 i RE-0206c, trobats ens contextos de la segona meitat del segle VI, i RE-0206c en nivells del final de la sisena centúria (Murcia, Guillermo 2003, 178-179; Vizcaíno 2009, 656).

⁸⁴ Ribera, Rosselló 2012, 389, 392 i 394. Tal i com havien fet I. García i M. Rosselló vint anys enrere. Aquests investigadors en citaven paral·lels de Cartago, del treball de Fulford i Peacock de 1984 (pàg. 221, fig. 109), i de Torre de l'Audiència que, segons Keay (1984, 374), proporcionava un límit cronològic superior de mitjan a finals del segle VI (García, Rosselló 1992, 649-650).

Pel que fa a Mallorca, sembla que es podria assimilar a les gerres/amfores abusitanes d'aquest Primer Grup, una de les vores publicades per J. Coll com a “gerreta amb pasta de tipus ebusità”, recuperada a Son Sales de Sóller (Coll 1996, 400 i 419). També pareix se n'hauria pogut documentar qualche exemplar a Sa Mesquida (Marimon et al. 2005, 411 i fig. 4) i en aigües de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i lám. 5). Són força nombroses en el Sector Oest de Son Peretó, algunes de les quals trobades en contextos del segle VII i, fins i tot, tal vegada també, del final del segle VII o ja de principis del segle VIII. En canvi, per ara, no se n'han identificat en els nivells del segle VI o anteriors⁸⁵. Si bé és cert que els contextos més tardans de Son Peretó no són del tot fiables, donat que són de les excavacions realitzades en ells anys 80, practicades sense realitzar un registre estratigràfic, les troballes d'aquells anys, juntament amb les de les excavacions del segle XXI, ara sí amb procediments de registre fiables, pareixen confirmar que, aquestes gerres/amforeta, se seguiren fabricant, com a mínim, durant la primera meitat del segle VII.

Sembla que correspondrien a aquest Primer Grup de gerra/amforeta eivissenca = RE-0206 = Àmfora Ebusitana Mataró 2, les peces E0042-03-P-3⁸⁶, 06-01-24, 06-332-4, 06-332-5, 06-345-1, 06-356-1, 07-01-07 i 07-402-16 del Pla de ses Figueres⁸⁷; les A i B de Son Picornells⁸⁸; les C, D i 2 del Clot des Guix⁸⁹; i, molt probablement, les B i C trobades en Els Corral⁹⁰ de Conillera. També podrien ser d'aquests tipus de gerra/amforeta del Primer Grup 107 individus les de l'illot dels Frares⁹¹ (Figures 5.13 a 5.15). És interessant recordar que es varen realitzar estudis arqueomètrics en 10 fragments d'aquestes peces llavors proposades com a “gerres RE-0102 o 0206?” (Riera Rullan 2002; 2004) o amfores (Cau, Tsantini, Buxeda 2004). Es va poder comprovar que 9 dels 10 individus pertanyien a una mateixa producció, compatible amb les fàbriques ebusitanes analitzades (Figura 5.11). Però també es va fer notar que no es podia afirmar de manera segura que l'illa d'Eivissa fos el lloc on s'havien produït, ja que “és possible que matèries primeres de característiques composicionals molt similars hagin estat utilitzades a l'illa de Mallorca per a la producció ceràmica” (Cau, Tsantini, Buxeda 2004).

⁸⁵ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 90; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237, 239 i fig. 14; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013, 76; 2013b, 89, 93-94; 2013c, 113 i 114; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 3, 4?, 9, 10, 14, 26, 38, 42, 43? i 45.

⁸⁶ Exemplar donat a conèixer a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347 i 363; Riera Rullan 2009b, 65 i 70.

⁸⁷ J. Aramburu també va recollir, a la zona de la necròpoli del Pla de ses Figueres, una vora classificada com a RE-0206b (Aramburu 2001, 7 i fig. 3).

⁸⁸ Cal advertir que és dubtosa la classificació tipològica d'aquestes dues peces. És per això que fins ara sempre s'han publicat simplement com a gerres/amforeta amb interrogant (Riera Rullan 2009b, 119; 2011, 104).

⁸⁹ També publicades només fins ara com RE-0102 o 0206? (Riera Rullan 2005b, 210) o com a gerra/amforeta amb interrogant (Riera Rullan 2009b, 123; 2011, 106). En el present estudi també s'hi ha afegit un exemplar força complet que, segons el Guardia Civil Baldomero, es va trobar dins la cisterna d'aquest jaciment (Clot des Guix-Bald-1).

⁹⁰ Publicades com a gerra/amforeta de ceràmica eivissenca amb interrogant (Riera Rullan 2011, 109).

⁹¹ Cal advertir que no es pot descartar que alguns d'aquests exemplars de l'illot dels Frares corresponguin més bé al tipus àmfora RE-0102 (Riera Rullan 2002; 2004, 49-55 i 85-92; 2005b, 214-215; 2012).

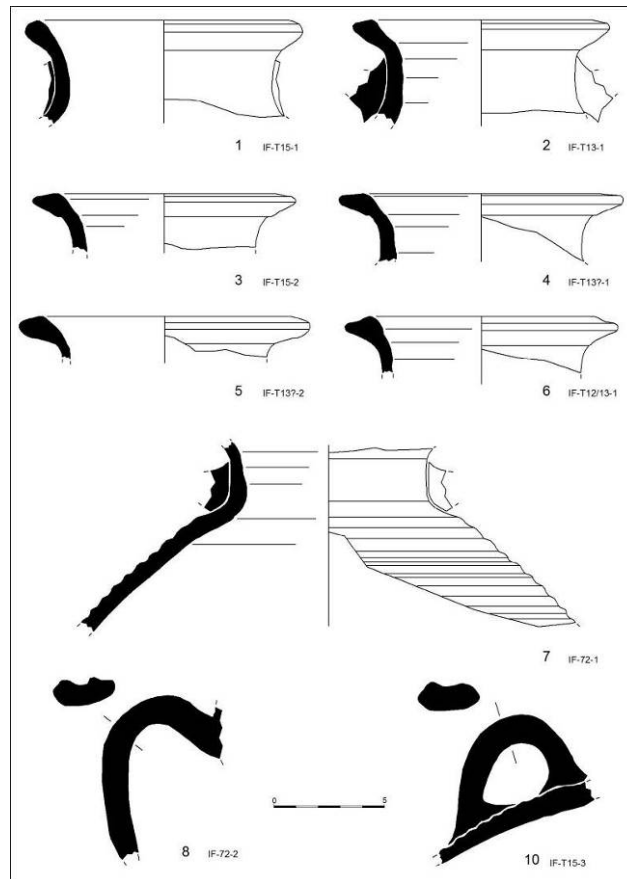

Figura 5.11. Peces de l'illot dels Freres analitzades arqueomètricament (Autor: Mateu Riera)

En el Pla de ses Figueres s'haurien trobat dues vores, molt probablement d'aquest tipus de gerra/amforeta del Primer Grup, a les UE 172 i 195, d'un context de la Fase C posterior al *c.* 550 dC, i que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI. És més clara la classificació dels exemplars E0042-06-332-4, E0042-06-332-5 i E0042-06-355-2⁹², amortitzats en uns contextos que correspondrien a la Fase H, a la que se li ha pogut proposar una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC⁹³. Altres exemplars també classificats amb força seguretat dins d'aquest Primer Grup de gerres/amforeta ja serien de la Fase I (E0042-06-345-1; E0042-06-356-1) que seria del final de segle VII en endavant. Tot i l'enorme fragmentació dels exemplars trobats en el Pla de ses Figueres, les evidències observades permeten fer notar que aquestes gerres/amforeta, no s'han documentat en contextos anteriors a mitjan segle VI. La seva freqüent presència en contextos del segle VII i, fins i tot, del segle VII avançat o posteriors, confirmaria que se seguiren fabricant durant la setena centúria, sense però, que es pugui precisar més el final de la producció.

El Segon Grup de gerra/amforeta "eivissenca" = RE-0314 = Keay 70-79 = Àmfora Ebusitana Mataró 3, agrupa peces que J. Ramon va classificar com a gerros, diferenciant-ne, l'any 1986, tres variants (a, b i c) (Ramon 1986, 2, 25, portada i fig.

⁹² També sembla ser una gerra/amforeta l'exemplar de base trobat en aquesta mateixa UE 355 (E0042-06-355-3), tot i que no es pot resoldre a quin dels dos grups podria correspondre, ni tampoc es pot descartar del tot que fos una altra forma ceràmica.

⁹³ També, tal vegada, podria correspondre a una gerra/amforeta del Primer Grup el fragment de coll i espatlla amb decoració incisa polilineal E0042-06-332-6 que, altre cop, es va trobar amortitzada en un context de la Fase H.

10). En canvi, més recentment, ja només en considera dues (a i b) (Ramon 2008, 568 i 578), donat que ha unificat les variants b i c en una sola (Figura 5.12). J. Ramon només ha presentat exemplars d'una sola nansa. Per aquest investigador, les variants RE-0314a i b apareixen a Eivissa en contextos de la primera meitat del segle V, a vegades amb decoracions incises monolineals (Ramon 2008, 566 i 571). La variant b és considerada com a molt freqüent en època bizantina (Ramon 1986, 32) i es documenta en contextos del segle VI i VII avançat (Ramon 2008, 547). A dia d'avui sembla clar que les RE-0314b i c correspondrien a dos dels tipus de Keay, el 70 i el 79⁹⁴. Els investigadors que han estat treballant amb els materials de Mataró, han englobat aquests dos tipus en el grup “Àmfores ebusitanes 3”⁹⁵. Tot i que no es coneix el seu contingut, es pensa sovint que transportaren vi⁹⁶. Donades les seves reduïdes dimensions, també s’ha proposat algun tipus d’ungüent (Vizcaíno 2009, 314).

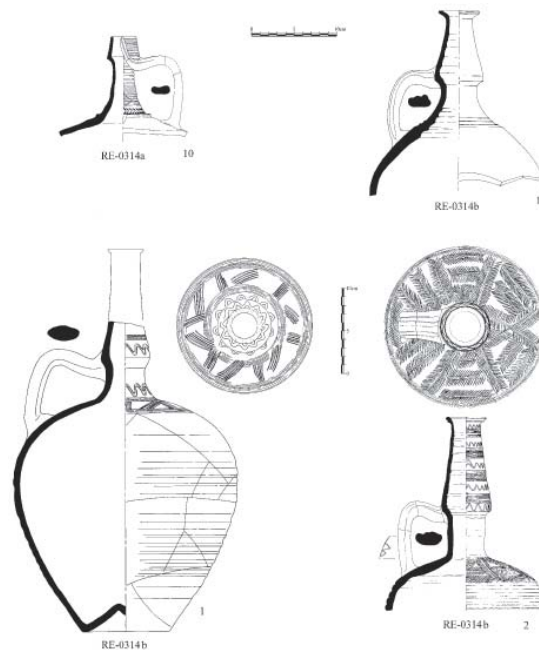

Figura 5.12. Gerres/amforeta RE-0314 d'Eivissa (Ramon 2008, 568 i 578)

La producció d'aquests tipus de contenidors a Eivissa s'hauria confirmat arqueomètricament (Buxeda et al. 2005, 230 i 245-246; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 197). A més, de les suposades produccions “eivissenques”, també se n’ha anat proposant la fabricació a Mallorca (Reynolds 1995, 63-64; 2003, 576; Vizcaíno 2009, 622). Aquesta, també s’estaria confirmant arqueomètricament, tot i que encara no de manera

⁹⁴ Keay 1984, 362-363 i 369-371. Hi ha autors que segueixen diferenciant els tipus Keay 70 i Keay 79, on les primeres tindrien *in a buff fabric* i també presentarien decoració incisa de palmes (Reynolds 2003; 2010). Mentre que n’hi ha d’altres que consideren que les Keay 70 eren les panxes i les 79 les vores d’un mateix tipus (Járrega 2005, 154). Per a conèixer diverses visions d’aquesta discussió vegeu: Lusuardi, Murialdo 1991; Vizcaíno 2009, 622. Del tipus 79 el mateix S. Keay en va diferenciar dues variants, A i B, depenent de si presentaven una ansa o dues (Keay 1984, 369-373). L’any 1994, M. Orfila i M.A. Cau, ja feien notar que el tipus Keay 79 era, molt probablement, un material ebusità (Orfila, Cau 1994, 285).

⁹⁵ Cela, Revilla 2004. Amb exemplars analitzats arqueomètricament que es varen poder incloure dins de les produccions “Relacionades amb l’anomenada producció ebusitana” (Buxeda, Cau 2004).

⁹⁶ Ja s’ha vist més amunt com P. Reynolds les considera unes àmfores vinàries (Per exemple: Reynolds 2007, 35 i 77). S. Lusuardi afirmava que ignorava el contingut d’aquest *contentore di medie dimensione*, amb una “forma insòlita” i una factura acurada que semblen adaptades a un contingut de “cert prestigi” destinat, tal vegada, al servei de taula amb el seu contenidor original (Lusuardi, Murialdo 1991, 124).

definitiva (Buxeda et al. 2005; Cau, Tsantini, Gurt 2010). Cal tenir present que Reynolds va donar a conèixer produccions formalment molt semblants a aquestes gerres/amforeta del Segon Grup però fabricades al sud-est de la península Ibèrica (W1.80-85)⁹⁷. Quelcom semblant s'hauria pogut trobar a Rubí, amb produccions suposadament locals o regionals barcelonines (Bacaria et al. 2005, 183 i 188). En canvi, segons J. Vizcaíno, tot i que s'havia proposat la seva fabricació a la Bètica, avui en dia aquesta està descartada (Vizcaíno 2009, 622). A Cap des Port de Fornells, es va trobar una peça, analitzada arqueomètricament, que s'ha proposat com a de producció local⁹⁸, que s'assembla molt als exemplars d'aquest Segon Grup.

Algunes peces presentades per M. Vegas l'any 1973, com del tipus 42 *Jarras con cuello moldurado y engrosado*, podrien correspondre perfectament a exemplars d'aquest Segon Grup de gerra/amforeta "eivissenca". Amb les dades disponibles a dia d'avui, les datacions proposades per l'esmentada autora eren massa antigues (Vegas 1973, 98-101). Així, els exemplars de Keay 70 i 79 estudiats per P. Reynolds a Alacant (W4.3), es proposaven d'una cronologia, probable, de mitjan/finals segle V – segle VI⁹⁹. El mateix Reynolds va fer notar que, a Benalúa-Alacant, les Keay 79 eren força comunes en un context de finals del segle V-VI dC¹⁰⁰. Allà, segons l'esmentat investigador, la seva presència en un context de mitjan segle VI no impedia que es poguessin seguir contemplant com a una producció bizantina, doncs s'havia de tenir present que les Balears foren conquistades pels imperials l'any 534¹⁰¹. També s'ha documentat Keay 79 a la ciutat de València en contextos dels segles VI, VI-VII i VII¹⁰². A Alcàsser, en un nivell de 575-625 dC (Alapont, Ballester 2007, 200; Ribera, Rosselló 2012, 386), i a València la Vella-Ribaroja, en un context de finals del segle VI (Ribera, Rosselló 2012, 386 i 394). J.A. Remolà, analitzant les troballes de Keay 79 de Tarragona¹⁰³, *Pollentia*, Castellu (Còrsega) i Cartago, els hi proposava una datació de segles VI-VII dC (Remolà 2000, 201)¹⁰⁴. L'any 2005, R. Járrega, seguint a Keay, segueix afirmant que el tipus Keay 70 del context tarragoní de Torre de l'Audiència, permet situar aquelles peces en una cronologia de la segona meitat del segle VI. Però a més, també argumentava que, els exemplars trobats a la plaça del Rei de Barcelona, en estrats de cap el segle VII, tot i no poder descartar que fossin residuals, fan que sigui bastant probable que aquets contenidors haguessin pogut arribar a aquella cronologia¹⁰⁵.

⁹⁷ Reynolds 1993, 116-117 i làms. 33 i 34. Anàlisis realitzades en exemplars de Luni també apuntaven cap a l'àrea sud-hispànica (Lusuardi, Murialdo 1991, 124).

⁹⁸ Gurt 2007, fig. 13. Fo 135. Ja fa anys que es varen donar a conèixer les produccions locals associades a aquell assentament clarament cristià considerat, sovint, un monestir (Orfila, Cau 1994, 285; Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230; Cau et al. 1997, 186; Cau 2003, 27; Buxeda et al. 2005, 230 i 247; Gurt 2007; Reynolds 2010). La realització de prospeccions geofísiques i d'una microtopografia hauria proporcionat la possible localització de forns ceràmics (Cau 2009, 66).

⁹⁹ Reynolds 1993, 18 i 131. Reynolds considerava que eren absents en el conjunt de Vila-roma de Tarragona. En canvi, J.A. Remolà sí que fa referència a un exemplar de l'abocador de Vila-roma (de mitjan segle V), tot i afirmant que podria tenir un caràcter intrusiu (Remolà 2000, nota 314).

¹⁰⁰ Context que semblava que tenia una data final del darrer quart del segle VI, en el que les Keay 79 amb decoració incisa de palmets era un 10% del total de les àmfores (Reynolds 1993, 15).

¹⁰¹ Reynolds 1993, 15, 43 i 130; 2005b, 431; 2010, 116, 122. Més recentment, també a Benalúa, s'haurien identificat altres exemplars de Keay 79 en un context amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 56, 59, 61 i 64).

¹⁰² Pascual et al. 1997, 182-183 i 185; Reynolds 2010, 116 i 122; Ribera, Rosselló 2012, 386.

¹⁰³ De les peces de Tarragona dels tipus 70 i 79 S. Keay en proposava un límit cronològic superior de mitjan/finals del segle VI (Keay 1984, 362 i 374).

¹⁰⁴ Vegeu també Keay 1984.

¹⁰⁵ Járrega 2005, 154. Per a més informació dels exemplars de Tarragona i Barcelona veure: Keay 1984, 369-370; TEd'A 1994, 351; Remolà 2000, 201; Reynolds 2010, 116.

Aquell mateix any, P. Reynolds va mostrar que considerava que les Keay 79/Reynolds Ware 4.3.1/Vegas 42.1 apareixen a mitjan segle VI, durant l'ocupació bizantina de les Balears, i les considerava una exportació exclusivament bizantina (Reynolds 2005b, 431; 2010, 115). En canvi, N. Villaverde, recollint informacions de P. Marimon¹⁰⁶, donava per fet que aquelles Keay 79 ja arribarien a Tarragona en temps de la dominació vàndala de les Balears (Villaverde 2006). Més recentment s'ha afirmat que a Catalunya i Andalusia aquestes gerres/amforeta solen ser característiques del segle VI (Amores, García, González 2007, 135). J. Vizcaíno considera que són unes ceràmiques que es fabriquen ja, des de, com a mínim, la primera meitat del segle VI dC, i, tot i que tal vegada també es trobaria des de mitjan segle V, pareix que no dóna per fiables unes cronologies tan antigues¹⁰⁷. També defensa que ja no serien pròpies dels contextos de Cartagena del segle VII i que, els pocs exemplars identificats, serien possiblement residuals¹⁰⁸. El tipus Keay 79 és present a Màlaga en els nivells bizantins més moderns i, fins i tot, en els de c. 621/625 (Acién et al. 2003, 412; Reynolds 2010, 122 i 303). A Mataró, aquests envasos són absents en els contextos de la segona meitat del segle V/primer terç del segle VI, mentre que sí que es trobarien en contextos de finals del segle VI/primer terç del segle VII (Cela, Revilla 2004, 375-376), tot i que s'hi varen trobar també abundants materials de tot el segle VI (Cela, Revilla 2005, 205). Més recentment, s'ha fet notar que no està tan clar que la seva amortització pogués arribar al segle VII (Revilla 2012).

El tipus Keay 79 s'ha pogut identificar, també, a Calp¹⁰⁹ i a Elx¹¹⁰. A la zona alacantina també s'ha identificat, però amb menor nombre d'exemplars, a la vila de l'Arc de Sempere d'Elda¹¹¹. A Cartagena s'ha recuperat un exemplar força complet del tipus Keay 79A, en aigües de Cala Reona (Fernández 2008), un indret on hi podria haver un derelict de l'època. S'ha classificat com a Keay 79B un exemplar trobat en aigües de cap de Palos¹¹². Tal vegada s'hauria documentat el tipus Keay 79 a Sevilla¹¹³ i a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194). En tot cas, però, convé destacar la recuperació de diversos exemplars del monestir de l'illa de Cullera¹¹⁴. En total se'n varen comptabilitzar fins a tres individus, una vora, i dues peces força completes amb dues anses cadascuna

¹⁰⁶ Informacions en les que P. Marimon afirmava que les troballes d'àmfores africanes i de Keay 79, "de probable origen balear", en els nivells del segle VI de *Tarraco*, donaven peu a poder parlar de l'existència d'una ruta que connectava aquella ciutat peninsular amb el nord d'Àfrica a través de les Balears (Marimon 2004, 1060-1061).

¹⁰⁷ Vizcaíno 2009, 315. En tot cas sí que dóna per fet que serien unes produccions que s'haurien iniciat en moments anteriors a la conquesta bizantina (Vizcaíno 2009, 315).

¹⁰⁸ Vizcaíno 2009, 315-316 i 622. Citats com a RE-0314b corresponent al contenidor amfòric Keay 79 (Vizcaíno 2009, 622 i 656). En aquella ciutat murciana s'han donat a conèixer exemplars assimilats al tipus RE-0314b en contextos de les primera i segona meitats del segle VI, de finals d'aquell i, també, però d'una manera molt minoritària, dels nivells de destrucció (Murcia, Guillermo 2003, 178-179). La seva presència en aquells nivells de destrucció, que es proposen de c. 625 dC, ha estat citada també a: Vizcaíno 2009, 786; Reynolds 2010, 116, 122 i 303. En canvi, a Cartagena el tipus Keay 79 no sembla aparèixer gaire (Reynolds 1993, 43; 2005b; 2010, 116).

¹⁰⁹ W4.3. Reynolds 1993, 86; 2010, 116 i 122.

¹¹⁰ On són força abundants (Reynolds 1993, 17-18 i 130; 2005b, 431; 2010, 116), i es consideren una mostra de la relació fluida amb les Illes Balears (Vizcaíno 2009, 245).

¹¹¹ Reynolds 1993, 130; 2010, 116). En canvi, P. Reynolds afirmava que semblava absent en els jaciments en altura de la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 17).

¹¹² Pérez 2008. La base d'aquesta peça és certament estranya.

¹¹³ Exemplar dubtós segons Amores, García, González 2007, 135. En canvi, P. Reynolds no dubta que sigui efectivament una àmfora Keay 79 balear (Reynolds 2010, 113).

¹¹⁴ García, Rosselló 1992, 649-651; Rosselló 1995, 157 i 160; Pascual et al. 1997, 182 i 195; Reynolds 2005b, 431; 2010, 116, 122; Vizcaíno 2009, 261; Ribera, Rosselló 2012, 389 i 292.

(variant Keay 79B). Tots tres exemplars presenten decoració incisa (García, Rosselló 1992, 650-651)¹¹⁵. Fora de la península Ibèrica s'ha identificat Keay 79 a la ciutat argeliana de Sétif¹¹⁶, a Cartago i a Luni¹¹⁷. També s'ha documentat en altres indrets de la Ligúria i de Còrsega¹¹⁸ entre els segles VI i VII dC (Remolà 2000, 201; Vingo 2005, 342, 348 i 352), així com a Cagliari (Sardenya)¹¹⁹ i al Tirrè (Vizcaíno 2009, 314). Podria estar present a S. Antonino di Perti, tot i que tampoc es descarta que correspongui al tipus Keay 70¹²⁰.

S. Keay va considerar el tipus Keay 70 com una àmfora (Keay 1984, 362)¹²¹. R. Járrega té dubtes “donat que formalment té clars referents en gerros d'altres produccions, com les sigil·lades gal·les tardanes DS.P. (concretament amb la forma Rigoir 28), així com amb la ceràmica pintada tardoromana (Abascal 1986) i inclús altres, com algunes ceràmiques gregues tardoantigues”. Tanmateix, però, segons Járrega, no es pot descartar que es dediquessin al transport d'algun producte (tal vegada vi), i serien, potser, una continuació de les àmfores romano-ebusitanes dels segles IV i V, en un procés anàleg al que pareix que s'hauria donat en el nord d'Àfrica, on les àmfores globulars de fons umbilicat pareixen substituir als grans contenidors (Járrega 2005, 154). Les Keay 70 s'han documentat a Benalúa, a La Alcúdia, El Grau Vell (el port de Sagunt), Tarragona, Barcelona i Roses (Keay 1984, 362 i 663; Reynolds 1993, 131; 2010, 116). També s'han trobat a València en contextos dels segles V-VI i ple VI (Pascual et al. 1997, 182; Ribera, Rosselló 2012, 388), així com a Alcàsser, en un context de 575-625 dC (Alapont, Ballester 2007, 201). A Andalusia només es documenta discretament en alguns punts com, *Carteia* i Torreblanca del Sol (Járrega 2005, 154). Recentment a Barcelona també s'ha identificat Keay 70 en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-138). R. Járrega les classifica amb dubtes com a eivissenques i creu que poden datar-se en el segle VII (Járrega 2005, 153-154 i 156). Pel que fa a les troballes fora de l'Estat espanyol, ja s'ha vist més amunt com certs exemplars classificats com del tipus Keay 79, tal vegada serien del tipus Keay 70. Per a R. Járrega, aquest darrer tipus s'hauria documentat a la zona tirrènica septentrional (Járrega 2005, 154). D. Pieri cita el tipu Keay 70 a Catellu de Còrsega, en un context considerat del final del segle VI/primera meitat segle VII (Pieri 2005, 15, 66 i fig. 5).

A partir de l'anàlisi de les troballes de les gerra/amforeta d'aquest Segon Grup, tant referit al tipus Keay 70 com Keay 79/RE-0314b, J. Vizcaíno ha plantejat una distribució centrada a la costa oriental hispana¹²², mentre que no pareix que cobris, de

¹¹⁵ Aquestes troballes de Cullera, més les de València la Vella, indicarien una probable connexió amb les Balears (Vizcaíno 2009, 261). A. Ribera i M. Rosselló consideren que serien exemplars d'Eivissa (Ribera, Rosselló 2012, 689).

¹¹⁶ S'hi ha trobat un exemplar sencer classificat com a Keay 79A.

¹¹⁷ En nivells del segle VI avançat-inici del segle VII (Lusuardi, Murialdo 1991; 124 i taula 2; Reynolds 1993, 130-131, 2007, 45 i 77; 2010, 116).

¹¹⁸ D. Pieri cita el tipus Keay 79 a Catellu, en un context considerat del final del segle VI/primera meitat segle VII (Pieri 2005, 15, 66 i fig. 5).

¹¹⁹ Material presentat en el *XX Convegno Internazionale di Studi su "L'Africa Romana"* per C. Nervi i E. Piccardi, en el pòster titulat “Continuità e trasformazione di flussi commerciali tra Isole Baleari e Sardegna in epoca romana”.

¹²⁰ Murialdo, Palazzi, Parodi 1998; Murialdo 2001; Greppi 2008, 40-43; Reynolds 2010, 126 i 306.

¹²¹ Del que P. Reynolds va proposar que hi podria haver unes possibles produccions africanes (Reynolds 1993, 17).

¹²² Pel que fa a les troballes en terres catalanes vegeu, especialment: Keay 1984, Járrega 1996-1997, 915; 2005; Remolà 2000.

forma sòlida, la bètica bizantina. Pel que fa a la Hispània bizantina, aquests tipus s'haurien registrat poc més que a Cartagena i Màlaga, i els seus entorns. L'esmentat autor, a partir de les troballes de Cartago, Sétif, Còrsega, San Antonino di Perti, Caverna delle Arene Candide, Luni i Gènova, parla de cert èxit en l'exportació d'aquests contenidors (Vizcaíno 2009, 308 i 622). P. Reynolds argumenta que la presència d'exemplars Keay 70 i/o 79 a Luni, Cartago, Banalúa i Màlaga en nivells bizantins, pot estar il·lustrant el paper de les illes Balears com a lloc de pas per als vaixells que varen distribuir els productes tunisencs (Reynolds 2007, 46).

Pel que fa a Mallorca cal remarcar que M. Vegas va incloure aquestes gerres/amforeta del Segon Grup a la seva tipologia de ceràmiques comunes romanes, dins del seu tipus 42. L'esmentada autora, a partir de les troballes d'Ostia, Tarragona i *Pollentia* situava aquelles peces en època tardoimperial (Vegas 1973, 98 i 99). La peça pol·lentina presentada per M. Vegas (42.1), té grafitada la paraula "SATURINUS"¹²³, una marca que també apareixia en una altra peça que es va publicar uns anys més tard (Arribas, Tarradell, Woods 1978, 59, figs. 28, 29 i lám. XXVI). Aquests, i d'altres exemplars de *Pollentia*, associats al tipus Keay 79, foren citats per S. Keay (1984) i P. Reynolds¹²⁴. A Mallorca també s'haurien identificat gerres/amforeta d'aquest Segon Grup en aigües de Portocristo¹²⁵ i de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i lám. 5). També se n'haurien trobat a Bàltx de Dalt Sòller¹²⁶ i a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2005, 895 i fig. 5.8). Són presents en el Sector Oest de Son Peretó, a vegades amb la típica decoració de fulles de palma, però sempre amb fragments de mida molt petita¹²⁷. A partir dels estudis arqueomètrics realitzats en diverses peces trobades en aquest conjunt eclesiàstic manacorí, pareix que s'hi hauria documentat la presència d'aquests tipus de gerra/amforeta de producció eivissenca i, tal vegada també, mallorquina¹²⁸. En el Sector Oest s'han identificat fragments associats al tipus RE-0314 en contextos dels segles VI i VII¹²⁹. Pel que fa a Menorca, cal esmentar que s'ha donat a conèixer la presència de Keay 70, 79 en el port de Ciutadella (Pons 2005, 450). També cal recordar que hi podria haver exemplars trobats a Cap des Port de Fornells que podrien correspondre a aquest Segon Grup. S. Keay va considerar com a present el seu tipus 79 a Can Flit d'Eivissa i a Sa Cova de Formentera (Keay 1984, 663).

Serien, molt probablement d'aquest Segon Grup de gerra/amforeta eivissenca = RE-0314 = Keay 70-79 = Àmfora Ebusitana Mataró 3, les peces E0042-03-P-1, E0042-03-P-5, E0042-03-P6A¹³⁰, E0042-03-69-1¹³¹, E0042-06-319-4, E0042-06-319-6 i E0042-

¹²³ La proposta cronològica de segles III-IV feta per G. Rosselló i B. Coll (Rosselló, Coll 1997), sembla massa antiga, tant pel tipus de ceràmica com pel tipus de lletra.

¹²⁴ Reynolds 1993, 130, 295, 296, 297. V. Guerrero, en canvi, les va relacionar amb el tipus Keay 70 (Guerrero 1987, 75).

¹²⁵ Frey 1970, figs. 2e i 3i. La peça e de la fig. 2 ja havia estat citada per P. Reynolds com a Keay 79 (Reynolds 1995, 64), mentre que el mateix S. Keay va exposar que a la fig. 2 de Frey hi havia un exemplar del tipus Keay 70 i, a la fig. 3, una Keay 79 (Keay 1984, 663).

¹²⁶ Tipus RE-0314c (Coll 1996, 397, 400 i 420).

¹²⁷ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; Riera Rullan, Cau 2013, 43; 2013b, 89; Riera Rullan et al. 2013, làms. 7, 39-40, 43 i 48.

¹²⁸ Buxeda et al. 2005; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 197; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 138 i 140

¹²⁹ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 235, 237 i fig. 12; Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 113-115, 116 i 119; Riera Rullan et al. 2013, lám. 39.

¹³⁰ Exemplar donat a conèixer a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347 i 363; Riera Rullan 2009b, 65 i 70.

06-355-6 del Pla de ses Figueres; la 1 del Clot des Guix¹³²; la D trobada en Els Corral¹³³; H del Canal de s'Aigua; la G de la Punta de sa Corrent; i la 2009-14 de l'illot dels Frares (Figures 5.13 a 5.15). Tal vegada també ho seria el fragment de coll E0042-06-332-3, tot i que no es poden descartar altres atribucions. En tot cas, val la pena esmentar que aquest fragment de coll amb decoració a pinta es va trobar amortitzat en un context que pareix que correspondria a la Fase H, a la que se li ha pogut proposar una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC. També seria d'aquesta Fase H el fragment de vora amb coll E0042-06-355-6 que presenta decoració incisa polilineal. Les dues vores trobades a la UE 319 (E0042-06-319-4 i E0042-06-319-6), pertanyen a un context de la Fase I, que dataria d'entre el final del segle VII, fins, com a molt, el segle X. Per tant, en el Pla de ses Figueres, no s'ha trobat cap fragment que es pugui incloure dins d'aquest Segon Grup de gerres/amforeta, en estrats anteriors al segle VII. Aquest fet podria ser, tal vegada, simptomàtic, però no significa que totes les peces documentades a Cabrera siguin de la setena centúria, doncs convé remarcar que tots els fragments dels estrats del segle VII, es varen trobar molt fragmentats i, per tant, no es pot descartar que fossin originalment de la centúria anterior.

Tal i com s'ha dit abans, J. Ramon definia un dels tipus decoratius eivissencs com a "Decoració incisa de fulles de palmera" que pareix que s'hauria aplicat, tal vegada exclusivament, només en els tipus RE-0314b i RE-0204b (Ramon 2008, 574-575). En els jaciments analitzats s'han pogut documentar fragments amb dita decoració en exemplars del Pla de ses Figueres (E0042-03-P-1, E0042-03-P-5; E0042-06-06-7, E0042-316-3; E0042-07-SN-B i E0042-07-385-1), en Els Corral^s (Els Corral^s-D) i a l'illot dels Frares (IF-2009-14). Quasi totes aquestes peces tenen unes parets força gruixudes que fan pensar més en gerres/amforeta RE-0314, que no pas en gerres RE-0204b però, en la majoria dels casos, els fragments conservats són tan petits, que és impossible poder determinar amb seguretat a quin tipus concret pertanyen. Malauradament tots ells es varen trobar en nivells superficials o en estrats d'època contemporània.

¹³¹ Publicat com a possible RE-0204a? (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 354 i 363; Riera Rullan 2009b, 62 i 70), però cal esmentar que també podria correspondre a una gerra/amforeta d'aquest Segon Grup.

¹³² Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2009b, 123; 2011, 106.

¹³³ Exemplar publicat a: Riera Rullan 2009b, 136; 2011, 109. En aquest jaciment Aramburu també va donar a conèixer un fragment informe amb decoració "de palmas incises" (Aramburu 2001, 20 i fig. 12), que ben bé podria correspondre a una gerra/amforeta del Segon Grup.

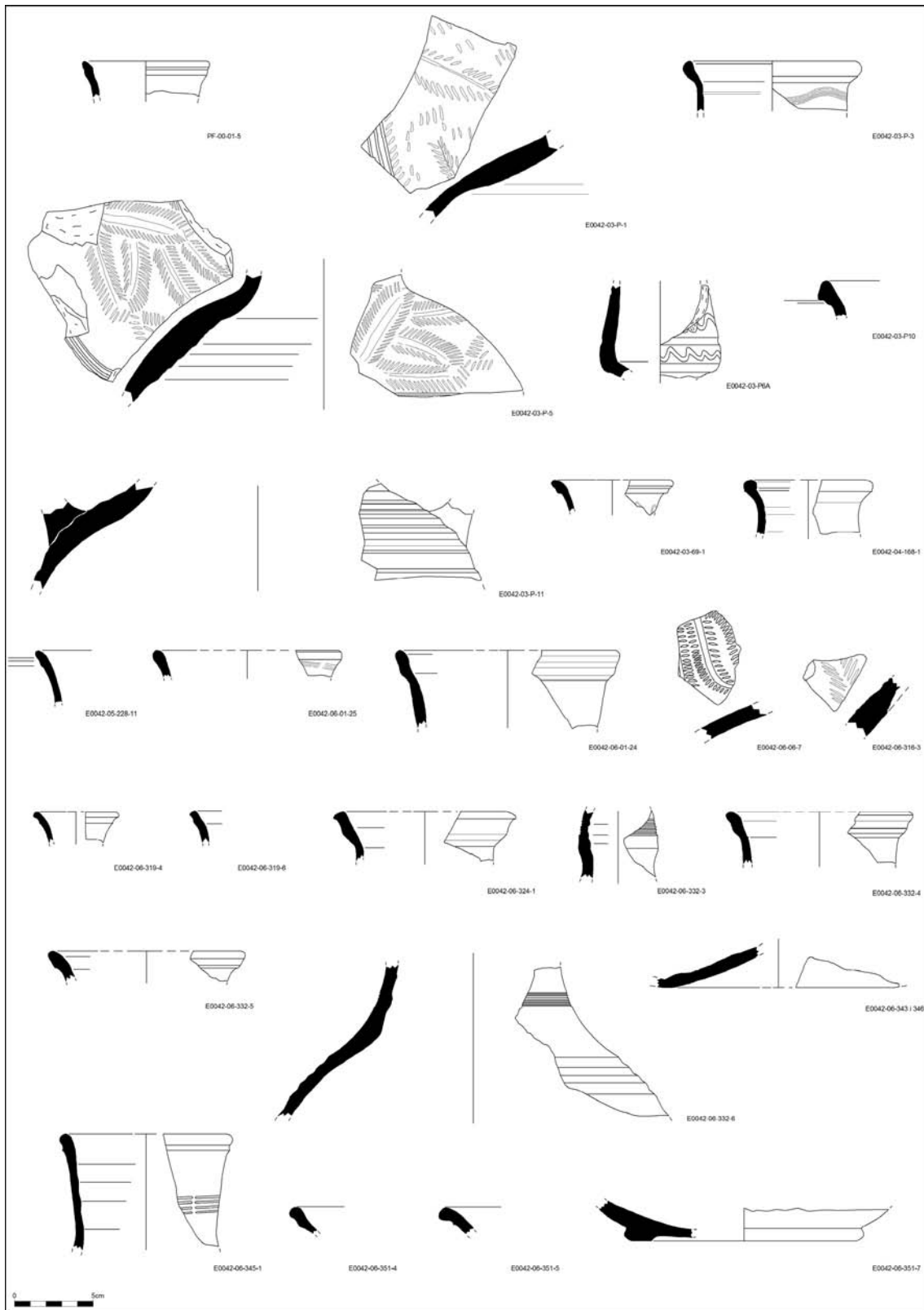

Figura 5.13. Gerros, gerres i gerres/amforeta del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

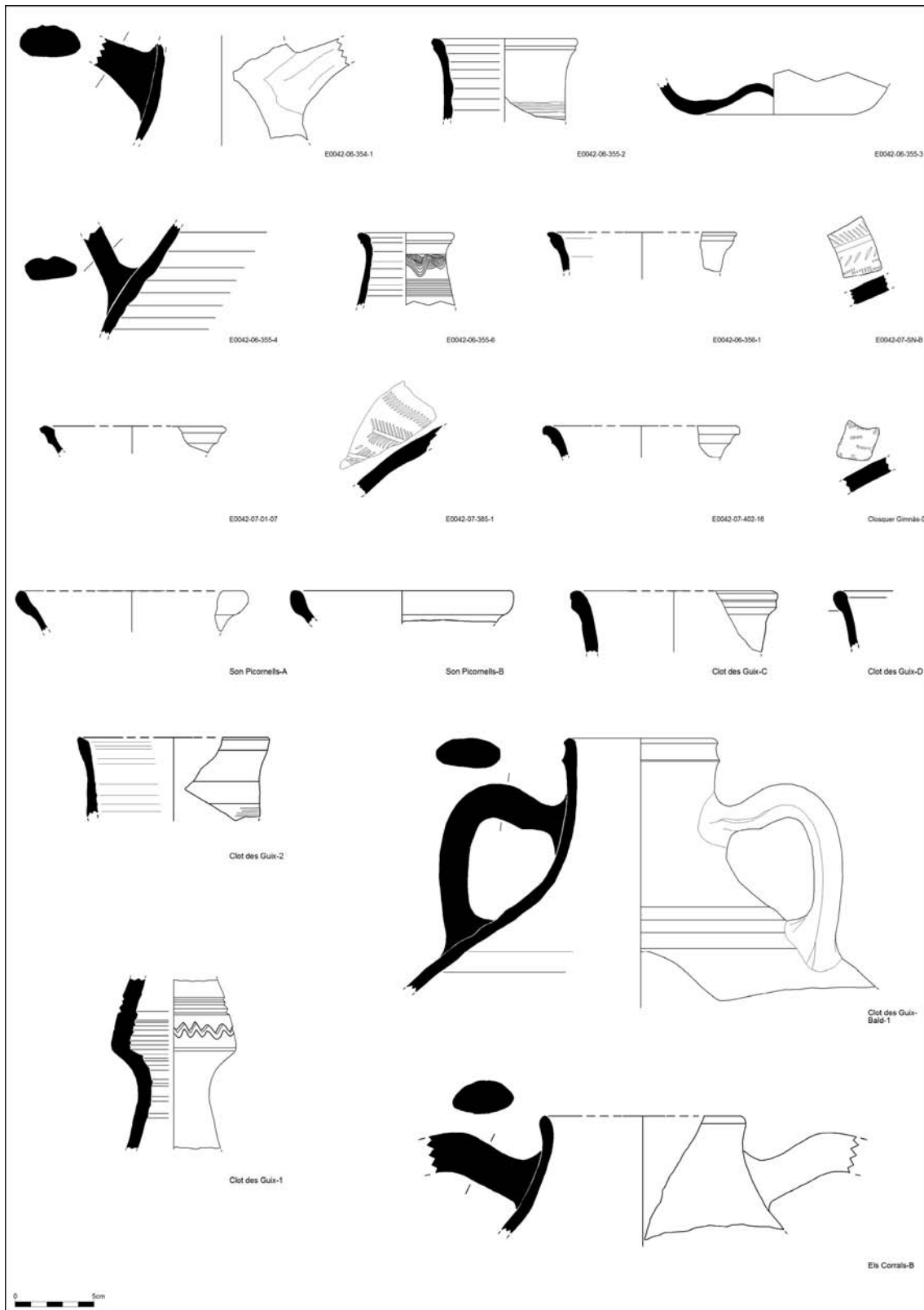

Figura 5.14. Gerros, gerres i gerres/amforeta del Pla de ses Figueres, Son Picornells, el Clot des Guix i Els Corralis (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

GERRETES O GERRETS

Dins d'aquest apartat es presentaran diversos exemplars que, en principi, pareix que podrien correspondre a les formes anomenades, normalment, gerretes o gerrets¹³⁴, tot i que també hi ha qui les anomena com a “ampolles”¹³⁵. Tal i com es pot apreciar a la Figura 5.18, el material estudiat està tan fragmentat que, llevat de l'individu E0042-06-313-2, és impossible poder saber si corresponien a gerretes o a gerrets. De fet, també hi ha alguna peça de la que no es pot descartar que hagués estat una gerra/amforeta del Segon Grup abans exposat. Així, en els jaciments estudiats, s'haurien identificat els següents exemplars de gerreta o gerret:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Gerreta o gerret	8/11	-	-	-	3	-	-

Tal i com es pot apreciar en els treballs de J. Ramon de 1986 i 2008, existeixen nombroses variants formals de gerretes i gerrets suposadament fets a Eivissa. La varietat és tan gran que, pràcticament, l'únic factor comú seria el relacionat amb les seves mides, sempre menors als 20 cm d'alçada. Segons J. Ramon, els tipus per ell proposats que daten d'entre els segles V a VII dC serien, les gerretes RE-0202c i d i RE-0204b, i els gerrets RE-0304c, RE-0305d, RE-0306a, i RE-0310a i b¹³⁶.

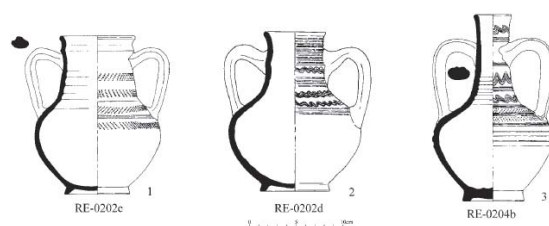

Figura 5.16. Gerretes RE-0202c i d i RE-0204b d'Eivissa (Ramon 2008, 577)

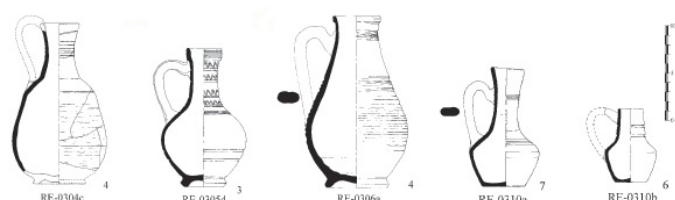

Figura 5.17. Gerrets RE-0304c, RE-0305d, RE-0306a, i RE-0310a i b d'Eivissa (Ramon 2008, 578 i 568)

A Eivissa, les gerretes RE-0202c i d es troben en contextos de la segona meitat del segle VI¹³⁷. El mateix passa amb les RE-0204b, tot i que, en aquest darrer cas, també es

¹³⁴ Amb dues i una nanses respectivament.

¹³⁵ Macias 1999; Cela, Revilla 2004; Macias, Remolà 2005.

¹³⁶ S'han deixat fora d'aquest treball els tipus RE-0202a, RE-0202b, RE-0305c i RE-0307c dels que s'havia proposat una perduració fins cap el 450 dC (Ramon 1986, figs. 7 i 9), donat que no se n'ha pogut identificar cap exemplar semblant ni a l'arxipèlag de Cabrera ni a l'illot dels Frares. A més, en el treball de J. Ramon de 2008, se'ls proposa una datació sempre anterior al 400 dC (Ramon 2008, 564 i 566).

¹³⁷ D'aquestes se n'hauria trobat algun exemplar dins de sepultures de l'illa d'Eivissa d'època bizantina (Vizcaino 2009, 581). En Es Castell d'Eivissa també s'haurien trobat dos individus classificats com del tipus RE-0202, sense fer referència a la variant, localitzats en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 282-283).

troben en nivells del segle VII avançat¹³⁸. El gerret RE-0304c és característic de contextos de la primera meitat del segle V dC (Ramon 2008, 564), mentre que els RE-0305d, RE-0306a i RE-0310a i b, són més de la segona meitat del VI¹³⁹.

Fora de les Balears aquests tipus de peces s'han documentat molt escassament. Un exemplar trobat a Cartagena, assimilat al tipus RE-0204b, va ser localitzat en els nivells de destrucció de la fase bizantina (Murcia, Guillermo 2003, 178-179). Tal i com es veurà en el capítol d'interpretació, gràcies a Miquel Rosselló, hem pogut tenir coneixement de l'existència d'un gerret inèdit trobat a Punta de l'Illa de Cullera. Aquest sembla de producció "eivissenca", i presenta força semblances formals amb exemplars del tipus RE-0310.

A Mallorca, entre els materials de Son Peretó identificats com a produccions "eivissenques" gràcies a les anàlisis arqueomètriques (Buxeda et al. 2005, 230 i 245), hi ha alguna peça que sembla que podria correspondre a la forma gerreta o gerret. Més recentment s'han donat a conèixer diversos tipus de gerretes o gerrets, suposadament "eivissencs", procedents del Sector Oest de Son Peretó. Entre aquells n'hi ha que es poden assimilar als tipus RE-0310a? i RE-0202b/d?, tots dos amb decoració polilineal i, trobats en un estrat del segle VII dC¹⁴⁰.

D'entre els tres exemplars de Conillera¹⁴¹ (Els Corralis E i Els Corralis-F), cal remarcar que, de l'individu E, tampoc es pot descartar que hagués format part d'una gerra/amforeta del Segon Grup. En el Pla de ses Figueres¹⁴², a les UE 312, 313, 332 i 355, es varen identificar diversos fragments que semblen correspondre a gerretes o a gerrets, suposadament de producció "eivissenca" (E0042-06-312-2; E0042-06-313-2; E0042-06-332-7 i E0042-06-355-7¹⁴³). Tots aquests es varen trobar en contextos de la Fase H, una fase que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. A més, a la UE 319, es varen trobar dues vores que també podrien ser d'aquests tipus de gerreta o gerret (E0042-06-319-5). En aquest cas, però, l'esmentada UE forma part de la Fase I, que dataria de cap el final del segle VII en endavant. Els exemplars E0042-05-227-06, E0042-06-319-5, així com dues vores de la UE 323 (E0042-06-323-2), també podrien ser gerretes o gerrets, però convé advertir que presenten unes formes que recorden a vores de certs embuts o, fins i tot, a brocs de vasos amb abocador. Cal indicar que aquella UE 323, correspondria a la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament en els darrers tres quarts del segle VII dC.

¹³⁸ Ramon 2008, 574. J. Vizcaíno també constata les troballes d'exemplars de gerreta RE-0204b dins de sepultures de les Pitiüses, datades entre els anys 550 i 700 dC (Vizcaíno 2009, 581).

¹³⁹ Ramon 2008, 574. Cal citar que algun exemplar de RE-0310 es va recuperar dins de sepultures de l'illa d'Eivissa considerades d'època bizantina (Vizcaíno 2009, 581).

¹⁴⁰ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 11; Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 114 i 119; Riera Rullan et al. 2013, lám. 46.

¹⁴¹ Tots tres individus, classificats com a gerreta o gerret, foren donats a conèixer a: Riera Rullan 2011, 109.

¹⁴² A la zona de la necròpoli J. Aramburu va recollir una vora que va classificar com del tipus RE-0204b (Aramburu 2001, 7 i fig. 3).

¹⁴³ Altre cop no es pot descartar del tot que aquest exemplar correspongui a algun tipus de gerra/amforeta del Segon Grup.

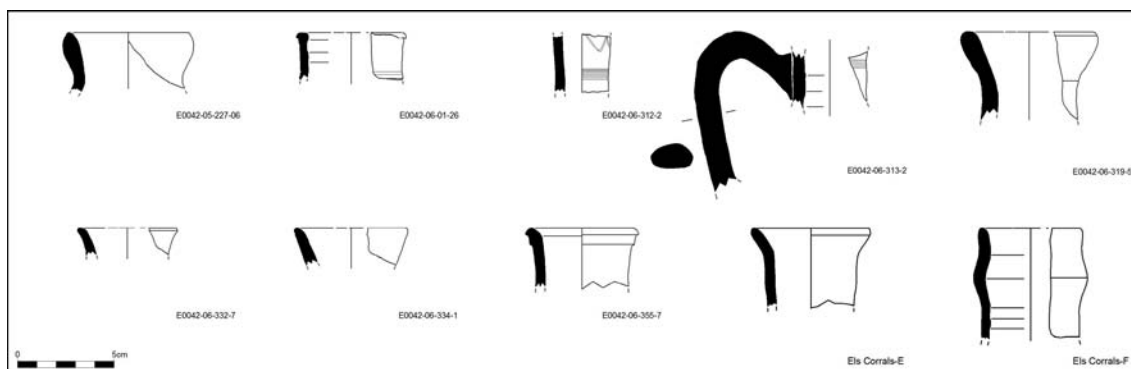

Figura 5.18. Gerretes o gerrets del Pla de ses Figueres i Els Corralis (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

TASSONS

En el Pla de ses Figueres es va trobar un fragment força gran d'una petita peça que pareix que podria correspondre a la forma dels denominats tassons. A Eivissa, són de mida petita, amb una sola ansa i foren destinats, presumiblement, a ser emprats per a poder beure. J. Ramon en va descriure una variant, la RE-0501b¹⁴⁴, que presenta un perfil i uns acabats força semblants a l'exemplar de Cabrera, i en va proposar una datació de 150-300? dC (Ramon 1986, fig. 6). Cal fer notar que l'exemplar cabrerenc (E0042-04-148-1. Figura 5.19) es va trobar en un conjunt ceràmic amortitzat en posterioritat al c. 550 dC, molt probablement, durant la segona meitat de la sisena centúria (Fase C)¹⁴⁵. Resta el dubte doncs de si l'exemplar cabrerenc seria una intrusió, o si bé es seguirien fabricant peces de l'estil del tipus RE-0501b en dates posteriors al 300 dC. En aquest sentit, convé tenir present que, en el Sector Oest de Son Peretó, es va trobar un gerret classificat com a RE-0501b/c¹⁴⁶, que també podria ser més modern, tot i que, malauradament, com que es va trobar en les excavacions dels anys 80 del segle passat, es desconeix la cronologia del context on va aparèixer. J. Ramon identifica exemplars de la seva variant RE-0501c en nivells de la primera meitat del segle V de la cisterna de Can Sorà (Ramon 1986, fig. 6; 2008, 566). També en Es Castell d'Eivissa es va trobar un exemplar classificat com del tipus RE-0501, que s'hauria localitzat en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 282-283 i fig. 12) però, ni formalment ni en dimensions, cap d'aquests exemplars eivissencs no s'assemblen gaire a la peça del Pla de ses Figueres. Caldrà seguir doncs atents als nous descobriments per poder precisar millor les datacions d'aquests tipus de tassons.

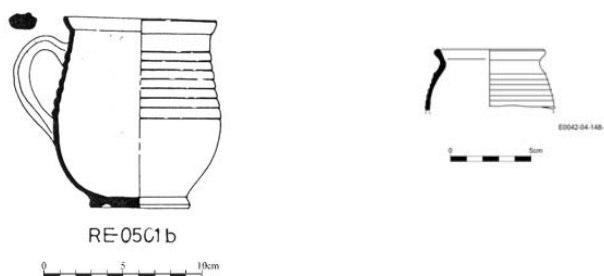

Figura 5.19. A l'esquerra, tassó RE-0501b d'Eivissa (Ramon 1986, fig. 6).
A la dreta exemplar del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

¹⁴⁴ Variant proposada a partir d'un exemplar sencer que es va localitzar entre la terra que cobria els enterraments de Can Frit (Colomines 1942; Roca 1974, 421-422).

¹⁴⁵ Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 381-382 i làm. 1.

¹⁴⁶ Riera Rullan, Martínez 2009, 296 i 314; Riera Rullan, Cau 2013b, 89; Riera Rullan et al. 2013, làm. 1.

ESCUDELLES I PLATS

Els elements que presentem a continuació són formes obertes que semblen correspondre a estris del servei de taula. Tanmateix, però, és evident que també són aptes per a altres usos com poden ser la preparació d'aliments, altres tipus de productes, etc. En els jaciments analitzats se n'haurien identificat els següents exemplars:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Plat o escudella	11/21	-	-	1	-	1	-

La gran oscil·lació del NMI dels exemplars del Pla de ses Figueres que es pot veure en aquesta taula es deu a que hi ha dues peces certament dubtoses (E0042-00-02-2 i E0042-06-46) i un mínim de 8 exemplars (E0042-05-P20; E0042-05-222-9; E0042-05-228-9; E0042-06-308-1; E0042-06-339-1; E0042-06-355-8; E0042-07-395-1 i E0042-07-402-17) que no es descarta que siguin luteris (vasos amb abocador) com els que es veuran més endavant.

La varietat dels tipus proposats per a les formes obertes d'Eivissa pel servei de taula dels segles V a VII dC és molt gran. Així, J. Ramon, en presenta un mínim de 27 variants¹⁴⁷ (Figura 5.20).

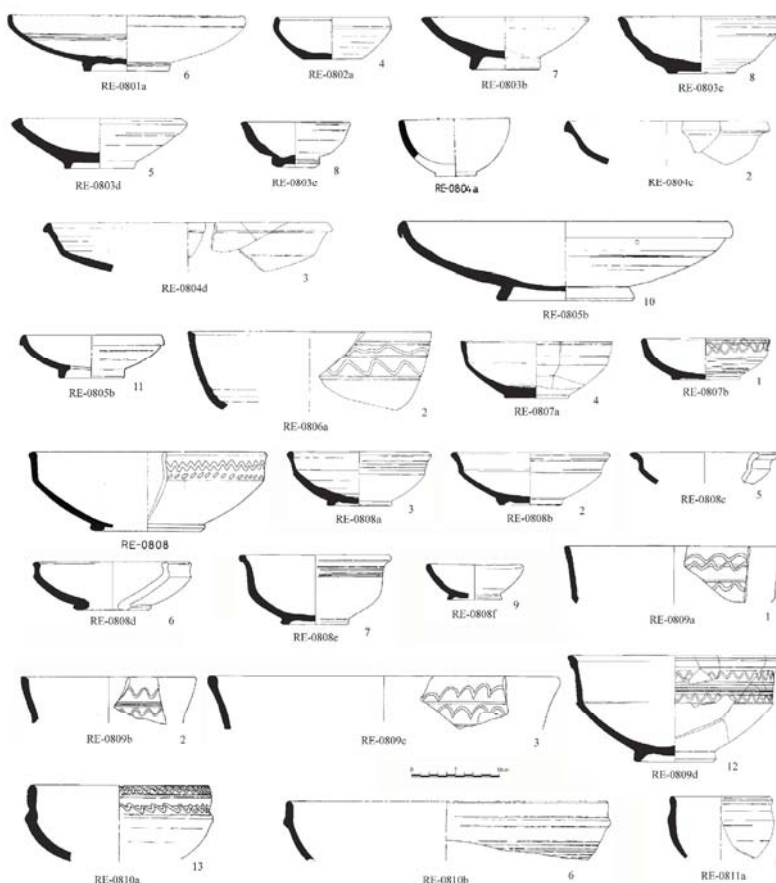

Figura 5.20. Escudelles i plats d'Eivissa (Ramon 1986, fig. 11 i Ramon 2008, 569, 573, 579 i 580)

¹⁴⁷ Algunes de les peces ja havien estat publicades a: Ramon 1986; Ramon, Cau 1997 i Buxeda et al. 2005, 231-232 i 242-243.

A la següent taula es mostren els contextos on hi apareixen aquestes variants. Són dades preses del treball de J. Ramon de 2008 a les que, entre parèntesis, s'han inclòs les de la publicació de 1986¹⁴⁸.

Tipus	I ^a /2 s. V	Regne Vandal	Bizanci s. VI ¹⁴⁹	s. VII
RE-0801a	-	-	-	Si (600-700)
RE-0802a	-	-	-	Si (600-700)
RE-0803b	-	-	-	Si (600-700)
RE-0803c	-	-	-	Si (600-700)
RE-0803d	-	-	-	Si (600-700)
RE-0803e	-	-	Si?	-
RE-0803f	-	-	Si?	-
RE-0804a	-	-	-	Si (600-700)
RE-0804c	-	-	Si	-
RE-0804d	-	-	Si	-
RE-0805b	-	-	Si	-
RE-0806a	Si (400-450)	-	-	-
RE-0807a	Si (400-450)	?	-	-
RE-0807b	-	-	Si (600-700)	-
RE-0808	Si? (550-600)	-	-	-
RE-0808a	-	-	Si	-
RE-0808b	-	-	Si (600-700)	-
RE-0808c	-	Si	-	-
RE-0808d	-	Si	-	-
RE-0808e	-	Si	-	-
RE-0808f	-	Si	-	-
RE-0809a	-	Si	-	-
RE-0809b	-	Si	-	-
RE-0809c	-	Si	-	-
RE-0809d	-	-	Si (600-700)	-
RE-0810a	-	-	Si (550-700)	-
RE-0810b	-	-	Si (600-700)	-
RE-0811a	-	-	-	Si (600-700)

Certament, la varietat formal és tan gran que sovint es fa difícil discernir a quin tipus podrien correspondre les peces analitzades. Així, per exemple, s'ha detectat que la peça 3 de la Figura 5.20 classificada per J. Ramon com a RE-0809c, es troba classificada en altres treballs com a del tipus RE-0806 o RE-0808 (Buxeda et al. 2005, 230 i 243). O que l'exemplar número 7 de la mateixa Figura, publicat l'any 2008 per J. Ramon com a del tipus RE-0808e (Ramon 2008, fig. 6.7), havia estat publicada, anys enrere, com a del tipus RE-0809 i RE-0809a (Ramon, Cau 1997, 283-284 i fig. 13). Cal advertir, a més, que algunes de les variants presentades (per exemple la RE-0809), si no es té la peça completa, es poden confondre amb els vasos amb abocador que es tractaran més endavant.

Aquests tipus, de producció “eivissenca” s'han documentat molt escassament fora de les Balears. D'ells se n'haurien identificat exemplars del tipus RE-0809 a la ciutat de València, en un context datat del final del segle VI o principis del segle VII (Pascual et

¹⁴⁸ Cal esmentar que, en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, es varen identificar diversos exemplars qualificats com a “*cuencos i escudillas de mesa*” classificats, alguns d'ells, com dels tipus RE-0801a, RE-0803, RE-0806, RE-0806b, RE-0807b, RE-0808 i RE-0809 (Ramon, Cau 1997, 283-284, 288 i fig. 13).

¹⁴⁹ “Sobretot, segona meitat del segle VI” (Ramon 2008, 574).

al. 1997, 183 i 185). També s'haurien identificat exemplars de bols suposadament ebusitans a Benalúa (Lara et al. 2007, 56 i 59).

Per altra banda, convé tenir present que, a Sevilla, es documenten exemplars que daten de finals del segle IV-principis del V dC, molt semblants formalment a les formes RE-08, però de fabricació bètica (Amores et al. 2007, 148 i 156). Passaria el mateix a la zona d'Alacant amb produccions documentades, sobretot, en els segles IV i V? dC (W1. 7 a 9) (Reynolds 1993, 102 i làms. 6 i 7). També a Cartagena, on es documenten plats de producció local/regional de cap el segle VI formalment molt semblants als "eivissencs" (Murcia et al. 2005, 16). També es pot dir el mateix de les escudelles analitzades de Cap des Port de Fornells (Buxeda et al. 2005, 230 i 247-249) aparentment, dels segles V, VI o VII dC.

Escudelles o plats que podrien ser de producció "eivissenca" se n'haurien documentat a *Pollentia*, en contextos considerats llavors de segona meitat del segle III-segle IV (Vegas 1973, 37-37; Arribas, Tarradell, Woods 1978, 64-74), una datació que Reynolds ja va fer notar que devia estar errada per ser massa primerenca i, que s'hauria de centrar més en els segles IV-V dC (Reynolds 1993, 103). Un exemplar del tipus RE-0809 hauria estat trobat en el Puig de s'Escolà¹⁵⁰. Diversos individus de Son Peretó, analitzats arqueomètricament, es poden incloure dins del Group Eb-Mg i poden ser considerats, probablement, d'època bizantina (Buxeda et al. 2005, 230 i 246). A Son Peretó, a més, s'han documentat exemplars de bols, suposadament "eivissencs", de les excavacions dels anys 80 del segle passat (Riera Rullan, Martínez 2009) i, a les excavacions dels anys 2005-2008, s'han trobat diverses peces assimilables al tipus RE-0804¹⁵¹. En aquestes darreres excavacions, en un context que seria del segle VII dC, s'ha recuperat una peça que s'assembla molt als bols RE-0808¹⁵².

Pel que fa al del Pla de ses Figueres, es va trobar un perfil complet d'escudella E0042-06-323-1 en un context de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament en els darrers tres quarts del segle VII dC. Pareix que es pot associar formalment al tipus RE-0804a, el qual, J. Ramon també situa en el segle VII dC (Ramon 1986, 28), amb un exemplar trobat a l'edifici A de ses Païsses de Cala d'Hort en un context del segle VII avançat (Ramon 2008, 574). Aquesta peça del Pla de ses Figueres presenta una vora molt semblant a un exemplar trobat en el Sector Oest de Son Peretó, recuperat, altre cop, en un context del segle VII dC¹⁵³.

En el Pla de ses Figueres també es va trobar una vora (E0042-05-261-1) amortitzada en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior i que recorda força al tipus RE-0801¹⁵⁴. També seria d'un context de la Fase I l'exemplar E0042-06-319-2, amb decoració combinada monolineal i polilineal, que

¹⁵⁰ Aramburu 2011, 19 i fig. 42. Tot i que en el mateix treball es dubta si aquella peça correspondria al tipus RE-0901d (Aramburu 2011, 34).

¹⁵¹ Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 113-114; Riera Rullan et al. 2013, làm. 48. Atribució un poc dubtosa. En tot cas mereix la pena esmentar que una peça es va trobar en un context que seria anterior al c. 500 dC (Riera Rullan, Cau 2013, 73; 2013d; Riera Rullan, Cau, Martínez 2013, UE 194).

¹⁵² Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236 i fig. 11; Riera Rullan, Cau 2013, 68; 2013, 89; 2013c, 113 i 118; Riera Rullan et al. 2013, làm. 41.

¹⁵³ Riera Rullan, Cau 2013b, 67, 68; 2013d, UE 189; Riera Rullan et al. 2013, làm. 45.

¹⁵⁴ Peça que s'assembla formalment a un exemplar classificat com del tipus RE-0801a, trobat sencer a la cuina de l'edifici A de Can Sorà, i que es proposa del segle VII (Ramon 1995, fig. 66).

sembla que es pot associar al tipus RE-0806a¹⁵⁵. S'han pogut identificar alguns exemplars que es poden assimilar a algunes de les variants del tipus RE-0808¹⁵⁶ (E0042-00-02-2; E0042-03-P8¹⁵⁷; E0042-04-159-2¹⁵⁸; E0042-06-46). Alguns d'aquests exemplars cabrerencs s'assemblen, tant formalment com per la decoració incisa monolineal, a una escudella trobada en Es Castell d'Eivissa, recuperada en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 283-284, fig. 13.172). Cal fer notar que l'exemplar E0042-04-159-2 es va recuperar en un context de la Fase D que es proposa datar-lo entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII.

La peça E0042-04-139-2 del Pla de ses Figueres es va recuperar en un context de Fase C posterior al *c.* 550 dC, que es proposa que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI (Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 99-100). Aquesta peça es pot assimilar, en certa manera, al tipus RE-0803 que, tal i com s'ha vist més amunt, a Eivissa apareix en contextos del segle VII i, tal vegada també del segle VI ja en època bizantina. El fragment de vora E0042-06-355-8 es va trobar en un context de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. L'exemplar E0042-05-308-1¹⁵⁹, amb decoració incisa polilineal, va aparèixer amortitzat en un context de la Fase I¹⁶⁰, que dataria del final del segle VII o posterior. També seria d'aquesta fase l'exemplar dubtós E0042-06-339-1. Finalment, cal esmentar que una de les peces trobades en el Clot des Guix (CG-E) s'ha considerant com a una possible RE-0809, però amb reserves (Riera Rullan 2005b, 210; 2011, 106).

¹⁵⁵ Aquesta peça de Cabrera també té certa semblança amb un exemplar trobat en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, fig. 14.171), que anys més tard fou classificat com del tipus RE-0809b (Ramon 2008, fig. 6.2).

¹⁵⁶ En el Pla de ses Figueres ja s'havia recollit un exemplar classificat com a RE-0808 en Es Povet (Hernández; Cau; Orfila 1992, 220 i fig. 6.4) i una altra vora a la zona de la necròpoli (Aramburu 2001, 7 i fig. 3).

¹⁵⁷ Exemplar publicat a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347 i 363; Riera Rullan 2009b, 65 i 70.

¹⁵⁸ Classificació donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 203; 2009a, fig. 15; 2009b, 88 i 99-100.

¹⁵⁹ Formal i decorativament, aquest exemplar presenta certes semblances amb una escudella trobada en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 284 i fig. 13.131). Però l'exemplar cabrerenc té un diàmetre sensiblement més gran i la seva decoració està feta a pinta.

¹⁶⁰ També podria ser, tal vegada, d'aquesta Fase I, l'exemplar E0042-05-228-9, el qual però, tal i com s'ha dit abans, no es descarta que pugui correspondre a la forma luteri.

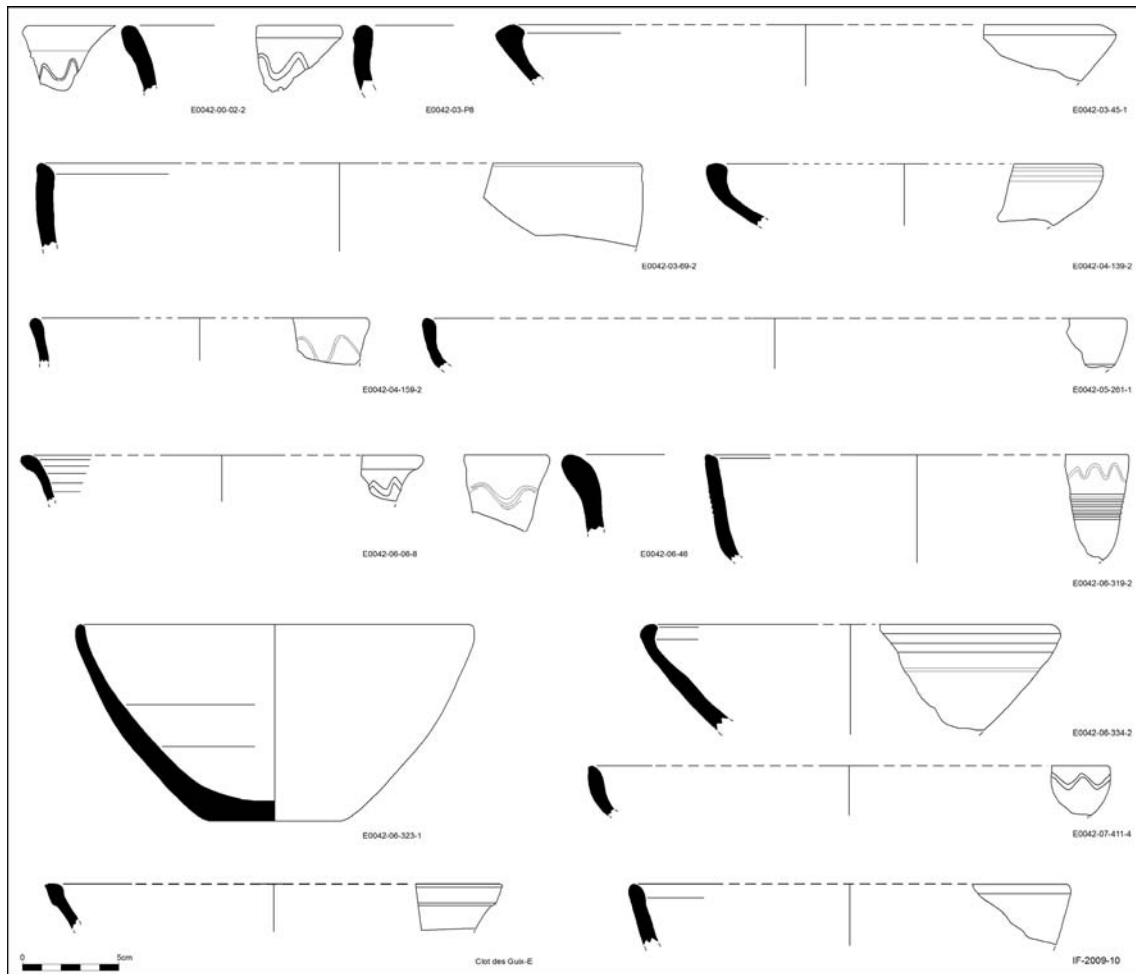

Figura 5.21. Escudelles i plats del Pla de ses Figueres, del Clot des Guix i de l'illot dels Frares (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

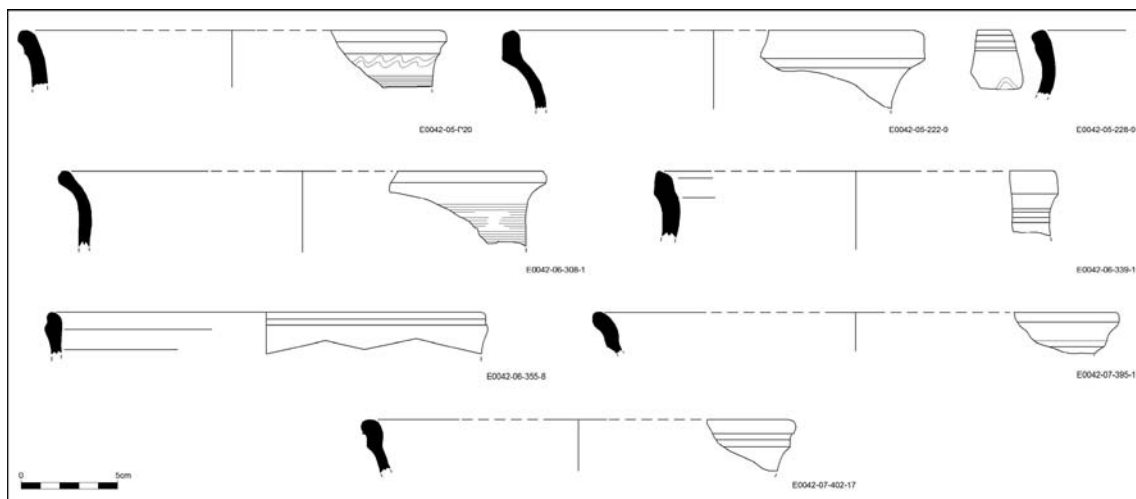

Figura 5.22. Possibles escudelles, plats o luteris del Pla de ses Figueres (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

VASOS AMB ABOCADOR = “LUTERIS”

Els vasos que es presenten a continuació pareix que serien uns estris emprats, principalment, per al processament d'aliments. A aquests se'ls ha donat diversos noms, per exemple: “Conc amb bec” (Ramon 1986, 32), *Mixing bowl with spout* (Reynolds 1993), *Cuencos con pitorro vertedor* (Ramon, Cau 1997; Ramon 2008), “Vas amb abocador” (Macias 1999), *recipientes con vertedor* (Macias 2003, 30), “Luteri” (Cela, Revilla 2004), *Orzas con tubo vertedor* (Alapont, Ballester 2007), *Recipienti con beccuccio* (Menchelli et al. 2007, 320 i 327), *bowl with spout* (Reynolds 2010, fig. 17), *recipientes de gran diámetro con vertedor* (Revilla 2012, 138), etc. En els jaciments analitzats s'han trobat els següents individus¹⁶¹:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Vas amb abocador = Luteri	35/40	-	1	-	6	1/2	-

El luteri és una forma oberta, sempre amb una carena marcada a l'espatlla, amb un broc per a facilitar l'abocament del seu contingut, presumiblement líquid o semi-líquid. Es troben models relativament semblants de produccions locals o regionals de Tarragona (Reynolds 1993, 194; Macias 1999), Alacant (Reynolds 2010, fig. 17b), el sud de la Gàl·lia¹⁶², passant per *Albintimilium*¹⁶³, Roma, Còrsega¹⁶⁴ i fins a Bulgària¹⁶⁵. S'han trobat formes semblants en el Marroc, en canvi, sorprenentment, sembla absent a Cartago (Reynolds 1993, 104). Malauradament, no es té coneixement, per ara, d'on pogueren ser fabricats els “bols amb bec” recuperats a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182). També se n'han documentat a Cap des Port de Fornells, descrits com a bols amb vessador (Palol 1982, 398 i fig. 27). Allà sí que s'ha pogut comprovar que n'hi ha d'origen local¹⁶⁶.

¹⁶¹ Ja s'ha vist com a l'apartat dedicat a les escudelles i als plats s'han presentat un mínim de 8 exemplars (E0042-05-P20; E0042-05-222-9; E0042-05-228-9; E0042-06-308-1; E0042-06-339-1; E0042-06-355-8; E0042-07-395-1 i E0042-07-402-17) que no es pot descartar que siguin luteris (Figura 5.22). En el Pla de ses Figueres també es varen localitzar diverses peces classificades com a brocs de Luteri (Per exemple: PF-00-P-5, E0042-03-42-2 i E0042-07-01-08. Figures 5.28 i 5.29). Però cal advertir que qualcun d'aquells podrien ser realment vores de gerreta, gerret o d'embut.

¹⁶² Amb exemplars del segle VI (Raynaud 2007, 261). Són molt abundants a Marsella (Reynolds 1993, 104).

¹⁶³ De fet és una peça molt característica del període Longobards del nord d'Itàlia (Reynolds 1993, 104).

¹⁶⁴ Dels segles V-VII (Menchelli et al. 2007, 320).

¹⁶⁵ Amb exemplars en nivells de 580/90 dC (Swan 2007, 837).

¹⁶⁶ Buxeda et al. 2005, fig. 13; Gurt 2007, 226. De *spouted bowls* de suposada fabricació menorquina se'n documenten diverses variants del temps de l'antiguitat tardana (Buxeda et al. 2005, 230 i 247-249).

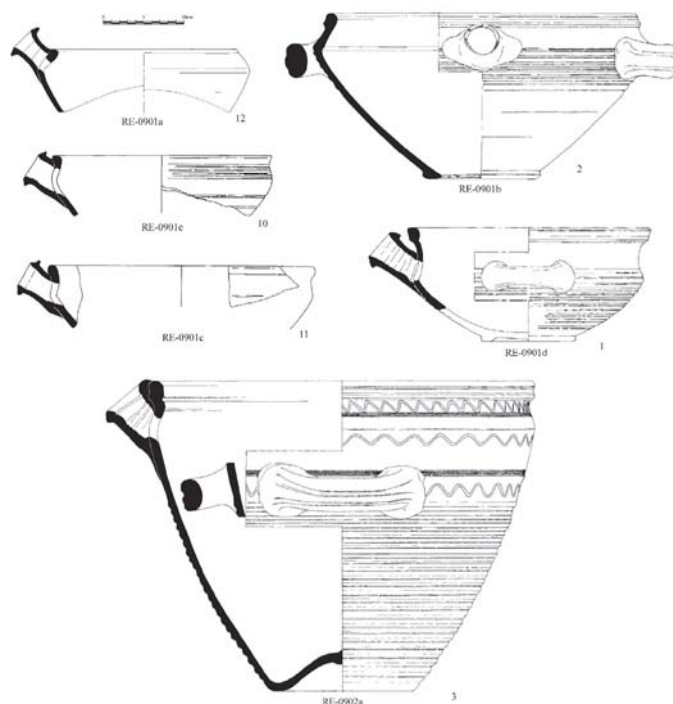

Figura 5.23. *Cuencos con pitorro vertedor* d'Eivissa
(Ramon 2008, 568, 573 i 581)

De les produccions eivissenques, l'any 1986, J. Ramon en va publicar 4 variants, mentre que l'any 2008 n'ha presentades 5: RE-0901a, RE-0901b, RE-0901c, RE-0901d i RE-0902a (Figura 5.23). Dit autor esmenta que la variant RE-0901a apareix en contextos de la primera meitat del segle V¹⁶⁷; que la RE-0901c, sovint amb decoració incisa monolineal, apareix en contextos d'època vàndala (Ramon 2008, 571); i que les RE-0901b i d i RE-0902a¹⁶⁸ són ja de contextos d'època bizantina, sobretot de la segona meitat del segle VI dC (Ramon 2008, 574). Uns anys abans, es va proposar una evolució formal d'aquests vasos, que passarien de tenir vores més “obliqües-invasades”, en el baix Imperi (RE-0901a), a les més verticals i, fins i tot, “obliqües-exvasades” (RE-0901d), en època bizantina (Ramon, Cau 1997, 284-285 i 288). És interessant esmentar que, en Es Castell d'Eivissa, en un context qualificat com a vàndal, del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, es varen identificar, juntament amb 4 individus del tipus RE-0901a¹⁶⁹, fins a tres exemplars del tipus RE-0901c, considerat com el model intermedi (Ramon, Cau 1997, 285 i 288).

L'any 1999, J. M. Macias va publicar un ampli conjunt d'aquestes peces trobades a Tarragona (Figures 5.24 i 5.25).

¹⁶⁷ Apareixen en un context de la primera meitat del segle V de Can Sorà (*Nivel III c-2*. Ramon 1986, 32; *Estrato V*. Ramon 2008, 566). Segons Ramon i Cau aquests *Cuencos con pitorro vertedor*, haurien conegut uns precedents ebusitans d'almenys el segle III (Ramon, Cau 1997, 284).

¹⁶⁸ Tanmateix, que segons el context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, localitzat Es Castell, tal vegada existiria una variant més antiga de RE-0902 (Ramon, Cau 1997, 285, fig. 15.119).

¹⁶⁹ S'hauria trobat un altre exemplar del tipus RE-0901a en el mateix indret, en un altre estrat immediatament superior, però encara d'època vàndala. Així com en un estrat inferior considerat d'època vàndala, probablement del segle V (Ramon, Cau 1997, 290 i 291).

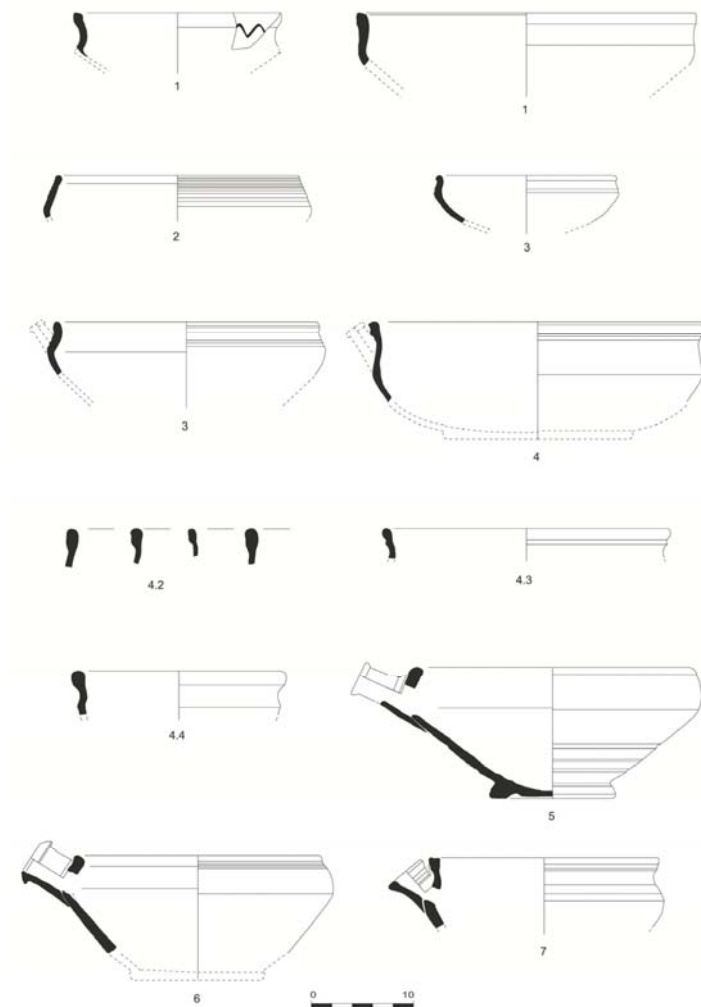

Figura 5.24. “Vasos amb abocador” de Tarragona (Macias 1999, làm. 1)

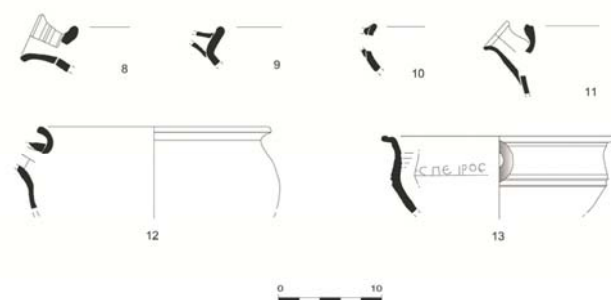

Figura 5.25. “Vasos amb abocador” de Tarragona (Macias 1999, làm. 2)

Dels 13 tipus proposats, J.M. Macias en va considerar com a clarament “eivissencs”¹⁷⁰ els números 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 i 9 i, probablement, el 7. Mentre que els 10, 11, 12 i 13 podien ser de producció local/regional de la zona de Tarragona. Respecte als exemplars proposats com a “eivissencs”, val la pena destacar que el tipus Ab/Eiv/1 es data entre els anys 450/475-525¹⁷¹; el tipus Ab/Eiv/2, en els anys 425-525¹⁷²; el tipus Ab/Eiv/3

¹⁷⁰ En el 2005 reafirma tal apreciació (Macias, Remolà 2005, 127 i 135).

¹⁷¹ Aquest tipus, segons J.M. Macias, es documenta en Es Castell d’Eivissa en el primer quart del segle VI, i a València amb una proposta de cronologia inicial de segle IV. També se citen altres paral·lels més dubtosos de València, en un context de la segona meitat del segle V, i dels fons del Museu Arqueològic de Xàbia, Alacant (Macias 1999).

també en els anys 425-525¹⁷³; el tipus Ab/Eiv/4 en els anys 475-525/550¹⁷⁴; el Ab/Eiv/5 entre els anys 425 i 550¹⁷⁵; Ab/Eiv/6 entre els anys 425-525¹⁷⁶; Ab/Eiv?/7 en els anys 425-450; Ab/Eiv/8 de 425 a 450; i Ab/Eiv/9 entre els anys 500/525-550 (Macias 1999). Uns anys més tard, X. Cela i V. Revilla, analitzant els materials tardans de Mataró, varen diferenciar dos tipus principals, anomenats Luteri ebusità 1 i Luteri ebusità 2 (Cela, Revilla 2004)¹⁷⁷.

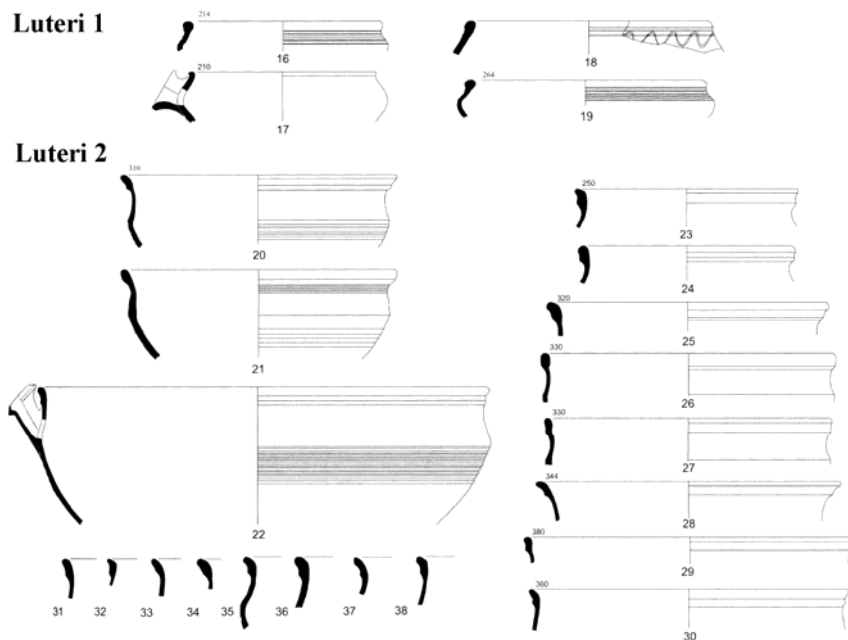

Figura 5.26. “Luteris ebusitans” de Mataró (Cela, Revilla 2004, làm. 168)

Per altra banda, cal esmentar que a Alcàsser, en nivells datats entre els anys 575 i 625 dC, es varen trobar *Orzas con tubo vertedor* de “possible origen ebusità” (Alapont, Ballester 2007, 202-203). Totes elles es caracteritzen per tenir la vora sortint.

¹⁷² Segons Macias s’assembla a un exemplar recuperat en Es Castell d’Eivissa del primer quart del s. VI (Macias 1999).

¹⁷³ Equivalent al tipus RE-0901c del treball de J. Ramon de 1986, que recorda a un exemplar de la forma Vegas 9 identificat per aquella autora a Mallorca, en un nivell de segona meitat del segle III i del segle IV. També té similituds amb una peça identificada a Eivissa per J. Ramon i M.A. Cau en nivells del primer quart del segle VI (Macias 1999).

¹⁷⁴ Equivalent als tipus RE-0902 de Ramon i W1.18d de Reynolds. En Es Castell d’Eivissa es troba en el primer quart del segle VI, mentre que a Benalúa es troben diversos exemplars amb una cronologia de finals del segle V fins a mitjan segle VI. També s’informa de l’existència de formes similars a València, amb una cronologia inicial de finals del segle V, que posteriorment es va avançar al segle IV (Macias 1999).

¹⁷⁵ Segons J.M. Macias equival al tipus RE-0901a de J. Ramon, que a Eivissa s’havia documentat durant la primera meitat del segle V i en el primer quart del segle VI (Macias 1999).

¹⁷⁶ Es proposa l’equivalència amb el al tipus RE-0901c de J. Ramon, que en Es Castell d’Eivissa s’havia documentat durant el primer quart del segle VI. També s’esmenta un paral·lel de Mallorca, trobat a la cisterna de sa Mesquida i considerats llavors per M. Orfila com de la primera meitat del segle V (Macias 1999).

¹⁷⁷ Uns exemplars del tipus Luteri ebusità 2 van ser analitzats arqueomètricament i els varen poder incloure dins del grup de “l’anomenada producció ebusitana” (Cela, Revilla 2004, 374-375; Buxeda, Cau 2004).

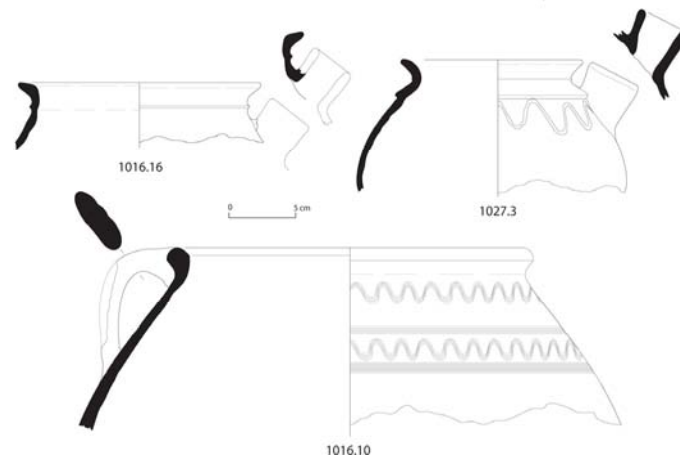

Figura 5.27. *Orzas con tubo vertedor* d'Alcàsser
(Alapont, Ballester 2007, 209)

Per tot el vist fins aquí, i a partir de l'observació dels materials de l'arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares, s'han contemplat tres grans grups de vasos amb abocador:

- Primer Grup Luteris: RE-0901a = Luteri Ebusità Mataró 1
- Segon Grup Luteris: RE-0901b, c i d = Luteri Ebusità Mataró 2
- Tercer grup Luteris: Luteris amb la vora sortint

Pel que fa al **Primer Grup** = RE-0901a = Luteri Ebusità Mataró 1, cal tornar a recordar que J. Ramon esmenta que, a Eivissa, el tipus RE-0901a apareix en contextos de la primera meitat del segle V (Ramon 2008, 566). Pareix que es podrien englobar dins d'aquest Primer Grup els tipus identificats a Tarragona per J.M. Macias Ab/Eiv/2, Ab/Eiv/5, Ab/Eiv/6, Ab/Eiv/8 i Ab/Eiv/9, els quals es troben en un ventall cronològic que aniria des *c.* 425 fins mitjan segle VI (Macias 1999). Cal esmentar que P. Reynolds, fent esment als materials de Tarragona publicats per Macias l'any 1999, proposa una datació de 425-500 per al tipus Ab/Eiv/5 (Reynolds 2010, fig. 17a). A Mataró aquests luteris no es troben representats en els contextos de finals del segle VI/primer terç del segle VII, però sí que apareixen en els més antics i, per tant, es considera que “es confirma la proposta de Macias de que aquest tipus no aniria gaire més enllà del primer terç del segle VI” (Cela, Revilla 2004, 375). Hi ha constància del tipus RE-0901a en el municipi de Cullera, en un context de mitjan segle V (Ribera i Rosselló 2007b, 191, 198 i fig. 4).

Convé no perdre de vista que a la zona d'Alacant (per exemple, El Monastil) es troben estris de produccions locals o regionals (W1.10.) molt semblants a aquests luteris del Primer Grup, amb una proposta cronològica de segles IV i V dC. P. Reynolds, a més, els compara formalment amb exemplars trobats a Vila-roma de Tarragona (*Carinated (mixing) bowl*) (Reynolds 1993, 102-104 i làm. 7). A Còrsega hi ha produccions locals de *Recipienti con beccuccio*, amb decoració incisa monolineal, amb uns perfils que també s'assemblen als vasos del Primer Grup, però que no són ben bé iguals. D'aquell es citen paral·lels d'*Albintimilium* dels segles V-VI, i de Roma del segle VII (Menchelli et al. 2007, 320 i 327).

Respecte a produccions suposadament “eivissenques” que es podrien incloure en aquest Primer Grup cal esmentar, primer de tot, que M. Vegas en va publicar un exemplar de

Pollentia, classificat com a *Tipo 9 cuenco carenado*, que es va suposar llavors d'un context de la segona meitat del segle III i segle IV¹⁷⁸. Segons P. Reynolds, aquella datació pareixia massa primerenca, i en proposava una més centrada en els segles IV-V dC (Reynolds 1993, 103). J. Coll va esmentar la identificació del tipus *fuelle RE-0901a* a la vall de Sóller, mentre que també va citar un exemplar de *Cuenco, tipo RE-0901a* del jaciment de Castelló, assimilable als denominats "Concs amb bec" de J. Ramon¹⁷⁹. J. Aramburu ha presentat un exemplar del Puig de s'Escolà del que es dubta si seria del tipus RE-0809 o 0901d (Aramburu 2011, 19, 34 i fig. 38). El tipus RE-0901a, considerat com un "morter", s'havia trobat a la cisterna de Sa Mesquida, en un context considerat de la primera meitat del segle V¹⁸⁰. Més recentment, s'ha publicat un gran nombre d'aquests luteris provinents de l'esmentada cisterna, els quals, podrien correspondre a la primera meitat del segle V (Buxeda et al. 2005, 229 i 241-243), tot i que tal i com s'ha esmentat abans en aquella cisterna també hi havia materials del segle VI i de principis del VII, així com, tal vegada també, del segle IV. A Son Peretó també s'ha pogut identificar un fragment de vora associat al tipus Ab/Eiv/6, amortitzat en un estrat de la fase del segle VII dC del Sector Oest¹⁸¹. Pel que fa a l'illa de Menorca, a la catedral de Ciutadella, en un conjunt de cap a la segona meitat del segle IV (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463-464, fig. 8, C-00-217-30), es va identificar un exemplar força complet que es pot associar als tipus d'aquest Primer Grup de Luteris.

Luteris d'aquest Primer Grup només se n'han pogut documentar un exemplar del Pla de ses Figueres (E0042-03-P7. Figura 5.28), i un de l'illot dels Frares (IF-RLN1-2. Figura 5.29)¹⁸². Tot i que tots dos exemplars es varen trobar en superfície, l'escassa representació d'aquest tipus de luteri en els jaciments analitzats, confirmaria que són un tipus més de cap el segle V, que no pas dels segles VI o VII.

Passant al **Segon Grup** = RE-0901b, c i d = Luteri Ebusità Mataró 2, cal recordar que J. Ramon considera el tipus RE-0901c d'època vàndala i, els tipus RE-0901b i d d'època bizantina, especialment, de la segona meitat del segle VI (Ramon 2008, 571 i 574). Pareix que dins d'aquest Segon Grup s'hi podrien ficar els tipus Ab/Eiv/1 i Ab/Eiv/4¹⁸³ de Macias que, a Tarragona, s'han anat trobant en contextos d'entre 450/475 fins 525/550 (Macias 1999). A Cartagena s'han donat a conèixer exemplars del tipus RE-0902 en contextos de la primera meitat del segle VI i RE-0901d de la segona meitat (Murcia, Guillermo 2003, 178-179; Vizcaíno 2009, 656). Els exemplars del tipus Luteri Ebusità 2 apareixen abundantment a *Iluro*, en nivells del final del segle VI-1er quart del segle VII. Però cal advertir que són uns contextos que presenten abundants materials del segle VI (Cela, Revilla 2005, 205), i dels que no està tan clar si varen arribar al segle VII (Revilla 2012). Cal citar també la identificació d'un aquests luteris trobat a Barcelona (Hernández Gasch 2006, 267).

¹⁷⁸ Vegas 1973, 36 i 37. M. Vegas també va publicar un exemplar molt semblant trobat a Tarragona, datat de la segona meitat del segle IV (Vegas 1973, 36-37).

¹⁷⁹ Coll 1996, 397 i 398. Segurament ambdues referències es refereixen a la mateixa peça. Cal indicar, a més, que l'autor cita també la presència d'un "cuenco carenado" tipus Vegas 9 de ceràmica comuna en el mateix indret de Castelló (Coll 1996, 398 i 411).

¹⁸⁰ Orfila 1989, 516 i fig. 6. Segons J.M. Macias assimilable al seu tipus Ab/Eiv/6 (Macias 1999).

¹⁸¹ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144; Riera Rullan, Cau 2013c, 112-113 i 116; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 36.

¹⁸² Peça donada a conèixer com a Ab/Eiv/3 = RE-0901 (Riera Rullan 2002, 102-103; 2005b, 214).

¹⁸³ Tal vegada també s'hi podria incloure el tipus Ab/Eiv/?/? Però aquesta afirmació només es pot fer amb moltes reserves ja que es surt una mica dels canons formals més habituals i, a més, el mateix Macias tampoc assegurava que fos de producció "eivissenca".

En tot cas, convé advertir que a fora de les Balears s'han trobat també formes idèntiques però suposadament no "eivissenques". Els casos més significatius són els de Benalúa (W1.18D *bowl with spout*), trobats en un context de final del segle V i segle VI dC¹⁸⁴. En el sud de França es troben produccions autòctones de vasos amb abocador de produccions del segle VI de *grise provençale* (Raynaud 2007, 261), que també s'assemblen formalment a les peces d'aquest Segon Grup. També passa el mateix amb certs *spouted bowls*, de suposada fabricació menorquina, trobats a Cap des Port de Fornells (Buxeda et al. 2005, 230 i 247-249).

Pel que fa a Mallorca, pareix que aquests luteris "eivissencs" també serien presents a la cisterna de Sa Mesquida¹⁸⁵ però, contràriament al que passava amb els exemplars del Primer Grup, els del Segon hi són poc presents i, a més, amb exemplars no gaire clars. Els vasos amb abocador del Segon Grup són força freqüents a Son Peretó, on s'han identificat les variants Ab/Eiv/1 i Ab/Eiv/4¹⁸⁶. Una vora que es va associar amb el tipus Ab/Eiv/1¹⁸⁷ es va localitzar en un mur datat *c.* 500 dC, mentre que es va trobar un exemplar associats al tipus Ab/Eiv/4 en un estrat de la fase del segle VII dC¹⁸⁸. També es va recuperar un exemplar assimilable al tipus Ab/Eiv/4 en aigües de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2009-2010, 179, 180 i lám. 4). Respecte a Eivissa, a més de les referències publicades en els treballs de J. Ramon abans esmentats, pareix que es podrien incloure dins d'aquest Segon Grup diversos exemplars trobats en Es Castell d'Eivissa, els quals es remuntarien al temps de la dominació vàndala de les Balears¹⁸⁹.

Es poden encabir dins d'aquest Segon Grup peces trobades a Cabrera i a Conillera. A Conillera se n'han trobat fins a quatre vores Corral (Els Corral-G, H, I i J)¹⁹⁰. A Cabrera¹⁹¹ se n'han trobat a Son Picornells (SP-D)¹⁹² i en el Pla de ses Figueres¹⁹³. En el Pla de ses Figueres s'han arribat a identificar fins a 21 vores d'aquest Segon Grup (Per exemple: PF-99-Sèquia-3, PF-99-Sèquia-4, PF-99-Sèquia-5, PF-99-01-10-Cala1, E0042-00-01-2, E0042-04-01-5-Cala5, E0042-06-01-20, E0042-06-01-21; E0042-06-01-22; E0042-06-06-1, E0042-06-06-2, E0042-06-312-3, E0042-06-313-1, E0042-06-319-3 i E0042-07-410-1)¹⁹⁴. Malauradament la gran majoria d'aquestes s'han trobat en

¹⁸⁴ Reynolds 1993 105 i lám. 11; 2010, fig. 17b. P. Reynolds feia notar que *Characteristic of the Balearic examples, but not the Alicante pieces, however, are horizontal handles and marked ribbing on the outer walls (both features also common to "Balearic" flagon/amphorae Ware 4.1)* (Reynolds 1993, 105).

¹⁸⁵ MC1029 i MC1011. Buxeda et al. 2005, 229 i 242.

¹⁸⁶ Riera Rullan 2009a, 108 i fig. 88; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013c, 89; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 1, 14? i 40.

¹⁸⁷ Probablement de les sèries RE-900 (Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233 i fig. 5).

¹⁸⁸ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144; Riera Rullan, Cau 2013c, 112-113 i 116; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 40.

¹⁸⁹ ESC011, ESC012 i ESC014 (Buxeda et al. 2005, 229 i 242-243). Vegeu també: Ramon, Cau 1997.

¹⁹⁰ Alguns d'ells donats a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 211; 2009b, 136; 2011, 109.

¹⁹¹ Cal dir també que, J. Aramburu, va donar a conèixer un exemplar associat al tipus RE-0902 trobat en el Clot des Guix (Aramburu 2001, 14 i fig. 8).

¹⁹² Exemplars publicat fins ara només com a "luteri de ceràmica eivissenca?", sense proposar-ne el tipus (Riera Rullan 2009b, 119; 2011, 104).

¹⁹³ A més dels exemplars que ara es presentaran, sembla que podria correspondre a aquest Segon Grup de Luteris, una vora localitzada a la zona de la factoria de salaons del Pla de ses Figueres (Hernández; Cau; Orfila 1992, fig. 4.6), tot i que no ho es pot assegurar ja que no s'han pogut aconseguir suficients detalls de la peça.

¹⁹⁴ Seguint la classificació i equivalències de la monografia de J.M. Macias de 1999, alguns d'aquests exemplars ja s'havien donat a conèixer com a Ab/Eiv/4 = RE-0902 (Riera Rullan 2002, 59-62 i 63-64; 2005a, 198, 202 i 203; 2009b, 62, 65 i 70; Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 354 i 363). Certament, el

estrats o nivells d'època moderna o contemporània. Dos d'ells¹⁹⁵, en canvi, l'exemplar E0042-06-319-3 i una vora de la UE 307, es varen trobar en estrats de la Fase I, datada entre el final del segle VII fins, com a molt, el segle X. Així mateix, el fragments E0042-06-312-3 i E0042-06-313-1 es varen recollir en un context de la Fase H, una fase que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII¹⁹⁶. Tots aquests materials de les Fases H i I es varen trobar molt trinxats, fet que permet plantejar que moltes de les peces pertanyien al segle VI. Però, per altra banda, el fet de no haver documentat cap vora d'aquests luteris del Segon Grup en estrats anteriors al c. 625, tal vegada estaria mostrant que aquells estris es seguiren fabricant durant la setena centúria. Si es compara la proporció dels exemplars del Pla de ses Figueres que podrien ser del Primer Grup (NMI: 1) i que s'ha vist que tant a Eivissa com a la península Ibèrica són més de cap el segle V, amb els que pareix que serien del Segon Grup (NMI: 21), que serien més de cap el segle VI, es pot afirmar que els luteris estarien mostrant que hi ha molts més materials de la sisena centúria que no pas de las cinquena al Pla de ses Figueres.

Luteris del **Tercer Grup**, és a dir, amb la vora sortint, aparentment de producció "eivissenca", només se n'ha pogut identificar un individu en el Pla de ses Figueres (E0042-06-P2. Fig. 5.28). Aquesta peça presenta moltes similituds formals i decoratives amb un exemplar d'Alcàsser, trobat en un context datat de mitjan segle VI o principis del segle VII. Aquest, és considerat com a de "possible origen ebusità", i es descriu com a una *orza de grandes dimensiones a la cual le falta el tubo vertedor* (Alapont, Ballester 2007, 202).

A Tarragona també s'haurien trobat vasos amb abocador, suposadament de producció local/regional, que formalment tindrien cabuda dins d'aquest Tercer Grup. Sobretot els del tipus Ab/Cox/12, proposats d'entre els anys 425-450 dC (Macias 1999)¹⁹⁷. El mateix es pot dir de certes peces trobades en jaciments alacantins (Elx, El Sambo i El Monastil), de produccions locals o regionals (*Mixing bowl with spout* W1.18A), i dels que es proposa una cronologia dels segles V a VII dC (Reynolds 1993, 104). Quelcom semblant passa a Rubí, en nivells del segle V-principis del VI (Bacaria et al. 2005, 183 i 188) i a Barcelona, en contextos de la segona meitat del VI i principis del segle VII¹⁹⁸. També es pot dir el mateix de certs *spouted bowls* de suposada fabricació menorquina, trobats a Cap des Port de Fornells (Buxeda et al 2005, 230 i 247-249). Finalment, al sud de França, es troben produccions de *céramique de type nòrdiques* (Raynaud 2007, 261), que formalment s'assemblen força a la peça E0042-06-P2.

material està tan fragmentat que no es pot discriminar si serien de les variants RE-0901b, c o d, o RE-0902. Tal vegada també podrien correspondre a aquest Segon Grup els exemplars: E0042-03-51-1, E0042-05-211-04 i E0042-06-304-2.

¹⁹⁵ Tal vegada serien tres exemplars si, efectivament, la peça E0042-06-304-2 correspongués a un Luteri d'aquest Segon Grup.

¹⁹⁶ A la UE 312 de la Fase H s'hauria trobat una altra vora que també sembla correspondre a la forma luteri, però de la que no s'ha pogut identificar el grup al que podria pertànyer.

¹⁹⁷ Tal vegada també s'hi podria incloure el tipus AB/Gre/13, proposat d'entre els anys 500/525 a 550 (Macias 1999).

¹⁹⁸ Beltrán 2005, 137, 139 i 148. Aquests són de les produccions del Grup V del que ja s'ha especificat abans que les seves "pastes recorden, sense ser-ho, a las eivissenques". Dins d'aquest grup en destaquen els recipients amb abocador PR/V.2 i, segurament, els PR/V.5, similars als *cuencos con pitorro* d'Eivissa. Cal tenir en comte també que "la seqüència estratigràfica de la plaça del Rei, pareix indicar que la cronologia d'aquest grup podria arribar al segle VIII" (Beltrán 2005, 139).

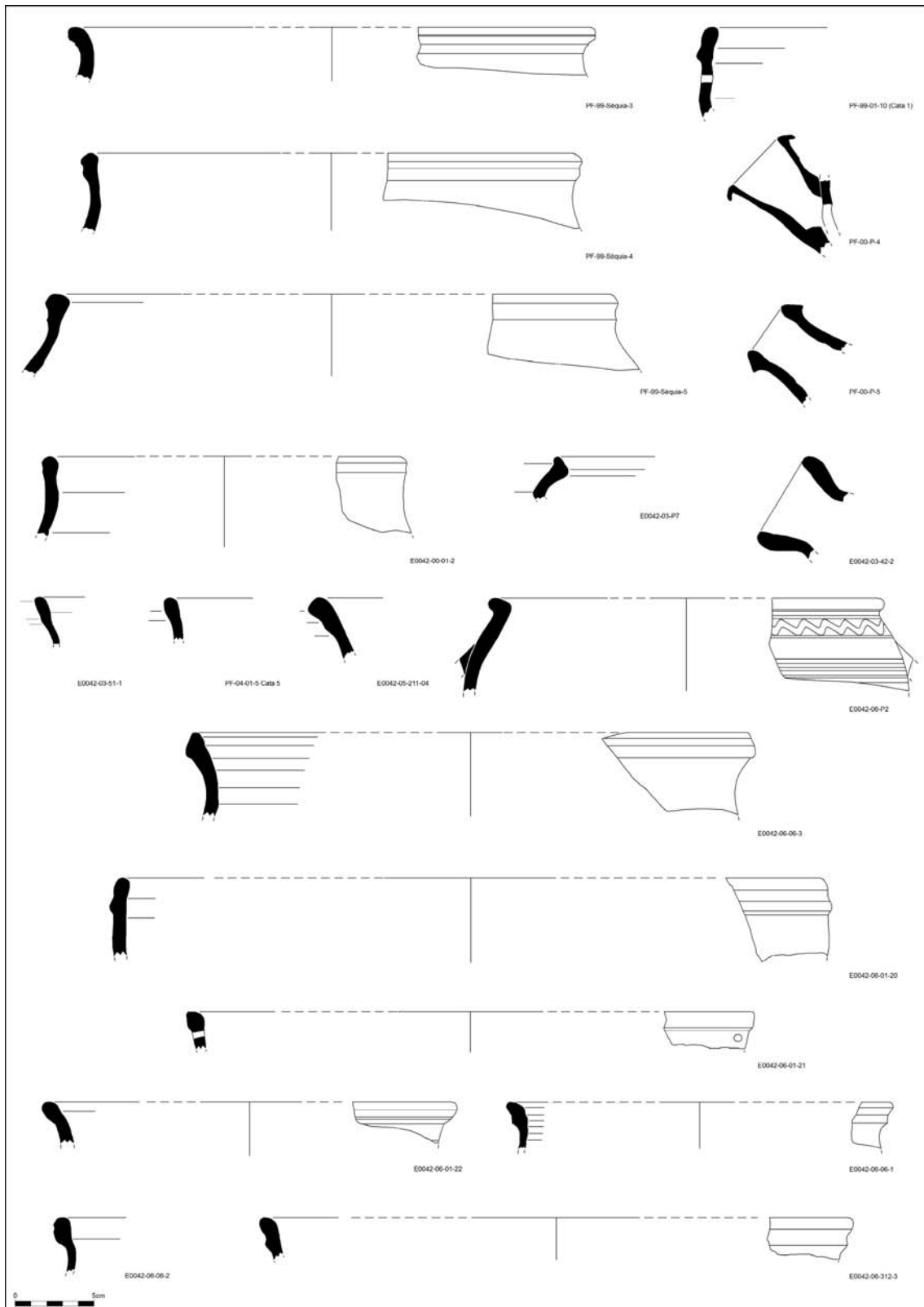

Figura 5.28. Vasos amb abocador i possibles vasos amb abocador del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

Figura 5.29. Vasos amb abocador i possibles vasos amb abocador del Pla de ses Figueres, Son Picornells, Els Corralis i l'illot dels Frares (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

MORTERS

Són uns estris que presenten visera i que foren emprats, fonamentalment, per al processament d'aliments. Tal i com es pot apreciar a la següent taula, se n'han documentat a totes les principals estacions arqueològiques menys a l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Morters	21/23	1	1	1	1	-	-

A partir dels models de la bibliografia que ara s'exposarà, així com de l'observació dels perfils de les vores de les peces que s'han associat a la forma morter, aquests s'han agrupat en dos grans grups:

- Primer Grup Morters: RE-0812b i c = Morters Ebusitans Mataró 1 i 2
- Segons Grup Morters: Morters que no s'ajusten a cap tipologia

Els morters fets a l'illa d'Eivissa foren donats a conèixer per J. Ramon l'any 1986, qui els va agrupar en el seu tipus RE-0812. Havien aparegut en contextos del 600-700 dC (Ramon 1986, fig. 11). Més recentment, el mateix investigador n'ha presentat tres

variants (a, b i c. Figura 5.30), informant que moltes de les peces presenten “escòries fèrriques” en el seu fons intern¹⁹⁹, i que totes elles apareixen en contextos d'època bizantina sent, la variant b, l'única que s'ha trobat en contextos ja del segle VII dC (Ramon 2008, 574). Cal esmentar, però, que en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, es varen identificar una vora amb visera i dues bases amb escòries fèrriques incrustades *ante coctionem* a l'interior del seu fons. Totes tres peces foren classificades com a *cuencos-mortero* del tipus RE-0812 sense especificar-ne la variant (Ramon, Cau 1997, 287 i fig. 17).

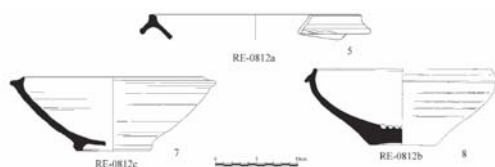

Figura 5.30. Morters RE-0812 d'Eivissa (Ramon 2008, 580)

Com que en els jaciments analitzats no s'ha trobat cap exemplar de la variant RE-0812a, no se'n seguirà la pista d'ara en endavant. En tot cas, si que és interessant fer-ne una reflexió cronològica. I és que és tipus formalment parlant molt semblant a morters de producció africana del tipus Fulford B22 = C.A.T.H.M.A. 1 = M/Ca/1 que són característics del segle V, tot i que hi ha discussió sobre si també s'haurien fabricat durant la primera meitat del segle VI (Macias 1999; Murcia et al. 2005, 8). El fet de no haver documentat aquests tipus de morters a cap dels jaciments analitzats, ni en produccions africanes ni “eivissenques”, tal vegada seria un indicador més per poder pensar que la seva producció se situaria més cap el segle V.

Pel que fa als tipus RE-0812b i RE-0812c, cal destacar el treball de X. Cela i V. Revilla de l'estudi dels materials de Mataró (Cela, Revilla 2004 i 2005) on hi ha dues variants de morter suposadament “eivissencs” (Figura 5.31)²⁰⁰. A *Iluro* eren abundants en contextos del final del segle VI-1er quart del segle VII. Altre cop, però, cal remarcar que aquells contextos presenten abundants materials de tot el segle VI (Cela, Revilla 2005, 205) i, que de fet, fins i tot, s'ha puntualitzat, més recentment, que pareix que s'hauria de revisar el moment d'amortització d'alguns contextos mataronins, els quals, tal vegada no haurien arribat al segle VII (Revilla 2012).

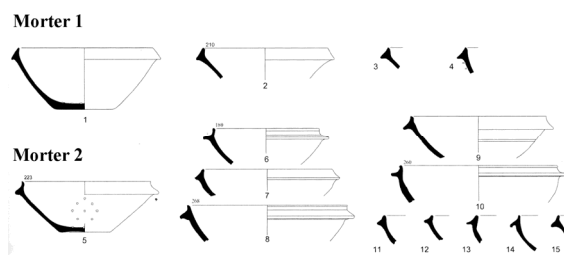

Figura 5.31. Morters ebusitans de Mataró (Cela, Revilla 2004, lám. 168)

¹⁹⁹ Ramon ja va fer notar unes “incrustacions de ferro al seu fons intern” a les peces de Can Sorà (Ramon 1984, 24). L'any 1995 va publicar un exemplar de morter amb aquest tipus d'incrustacions del mateix jaciment, trobat en un context baiximperial del segle V (Ramon 1995, fig. 90). Aquesta datació, però, es contradeia amb el fet que la peça presentava una decoració incisa polilíneal que, tal i com s'ha dit, el mateix J. Ramon considera posterior. Tal i com s'anirà veient la col·locació de pedretes en el fons dels morters per afavorir-ne la fricció fou una pràctica molt estesa durant l'antiguitat tardana per tota la Mediterrània occidental, i també per la Mediterrània oriental (Joyner 2005, 550 i 553).

²⁰⁰ Amb exemplars analitzats arqueomètricament que es varen poder incloure dins del grup de “l'anomenada producció ebusitana” (Cela, Revilla 2004, 374-375; Buxeda, Cau 2004).

Pel que fa a aquest **Primer Grup** de Morters, J.M. Macias va donar a conèixer nombrosos morters de Tarragona, “presumiblement de producció autòctona”, que formalment s’assemblen molt als trobats a Eivissa i a Mataró. Els més semblants quedaren englobats entre els tipus M/Cox/28 i M/Cox 37, dels quals es va afirmar que corresponien als segles V i VI²⁰¹. P. Reynolds també havia publicat exemplars molt semblants però de suposada fabricació alacantina²⁰², amb una proposta cronològica de segles IV, V i fins a mitjan VI dC (W1.15B i W1.19)²⁰³. També es produïren morters anàlegs, “amb vora de secció triangular”, a la zona de Cartagena, com a mínim durant els segles V i VI (Murcia et al. 2005, 7 i 16). El mateix passa a Barcelona en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-139, 145 i 147). A Sevilla també es troben exemplars formalment molt semblants però de fabricació bètica, que daten de finals dels segles IV fins a mitjan segle VI (Amores et al. 2007, 148 i 156).

També es troben tipus molts pareguts en produccions locals (*grise provençale*) del sud de Gàl·lia, considerats del segle VI²⁰⁴. Quelcom semblant es pot dir del nord d’Àfrica (Reynolds 1993, 105-107; Menchelli et al. 2007, 326 i 328), de Roma i Ostia entre els segles IV i V (Carboni 2007, 412), i de la Campània en els segles VI-VII? (Carsana, D’Amico, Del Vecchio 2007, 426 i 434). Morters molt semblants, importats, però dels que es desconeix el lloc de producció, es troben a les Illes Britàniques, un dels quals es va trobar a Whithorn (Escòcia), un assentament on el seu caràcter monàstic està en discussió (Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12), tot i que també són molts els investigadors que no dubten que fou un monestir entre els segles V-VI (Moreno 2011, 375-376).

A Menorca, a Cap des Port de Fornells, s’han documentat diversos tipus de morters tardans formalment molt semblants als d’aquest Primer Grup, suposadament fabricats en aquella illa (Buxeda et al. 2005, 230 i 247-249; Gurt 2007). A Mallorca s’han trobat morters molt semblants a *Pollentia* (Vegas 1973, fig. 10, núm. 11), a *Palma* (Pons, Riera 1988, 17 i fig. 7, núm. 4) i a la necròpolis de Sa Carrotja (Orfila 1988, 112), dels que no es pot assegurar que siguin produccions “eivissenques”. De les produccions que pareixen clarament “eivissenques” se n’ha documentat una base a Portocolom²⁰⁵. Són nombrosos els exemplars identificats a Son Peretó, sovint en nivells dels segles VI o VII²⁰⁶. De dos d’ells s’hauria confirmat arqueomètricament que són produccions de les

²⁰¹ Documentat en contextos que anirien des dels anys 450/475 fins al c. 600 (Macias 1999).

²⁰² Per exemple, en els jaciments de Benalúa, El Monastil i l’Alcúdia Elx. Per aquestes peces de la zona d’Alacant s’ha proposat que les pedretes que tenen incorporades a la base podien ser de Sicília (Reynolds 1993, 105 i 108).

²⁰³ Reynolds 103, 105-107 i làms. 9, 11-17; Reynolds 2010, fig. 17c. A Benalúa, més recentment, s’han documentat nous exemplars d’aquests morters suposadament locals, en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 60 i 62).

²⁰⁴ Raynaud 2007, 261. I també amb produccions DS.P. com, per exemple, l’exemplar del tipus Rigoir 29B de l’Île Verte (Vasselin 2003, 97-99).

²⁰⁵ Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010; Riera Rullan et al. 2007, làms. 9 i 57. Publicada com a possible RE-0812 l’any 2007. A la publicació de 2009-2010 hi apareix diverses vegades com a RE-0802?, sent evident que és un error, doncs el darrer 0 hauria de ser un 1, tal i com està posat a la pàgina 180.

²⁰⁶ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 12; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013b, 89; 2013c, 114 i 119; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 1, 14 i 38. Molts d’ells classificats com a assimilables als tipus Morter 1 o 2 ebusitans de Mataró.

Balears, una d'Eivissa i l'altra, tal vegada de Mallorca²⁰⁷. Segons les anàlisis arqueomètriques realitzades, tal vegada també seria de producció mallorquina un exemplar de la cisterna de Sa Mesquida²⁰⁸. El fet que tots tres exemplars siguin del Group Eb-Mg ha fet que es considerin, probablement, d'època bizantina, fent notar que si s'accepta aquesta datació els exemplars de Sa Mesquida haurien de pertànyer a la fase més moderna del dipòsit (Buxeda et al. 2005, 230).

D'aquests morters amb visera de suposada producció "eivissenca", que es poden associar als tipus RE-0812b i c, i als Morters ebusitans 1 i 2 de Mataró, se n'han pogut identificar un nombre mínim de 15 individus en el Pla de ses Figueres (per exemple: PF-99-Sèquia-7²⁰⁹, PF-00-01-3, PF-00-01-4, PF-04-01-4Cala 5, E0042-05-211-03, E0042-05-220-05, E0042-06-01-23, E0042-06-320-1, E0042-06-351-3, E0042-07-385-2, i E0042-07-411-3). També se n'ha trobat un exemplar a Sa Font (SF-V), un a Son Picornells (SP-C), i un en Es Clot des Guix (CG-B)²¹⁰. Dels exemplars del Pla de ses Figueres, només dos es varen trobar en contextos anteriors a l'època moderna. Així, el E0042-06-351-3 es va recuperar en un context de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII²¹¹. En canvi, el corresponent a la sigla E0042-06-320-1, es va trobar en un context de la Fase I, que dataria de cap el final del segle VII en endavant. Cal remarcar que l'exemplar E0042-06-01-23 és el que més s'assembla al model emprat per J. Ramon per il·lustrar el seu tipus RE-0812b²¹², un tipus del que s'ha vist més amunt que l'esmentat autor el considera ja d'època bizantina, i que es seguiria produint fins el segle VII. Per altra banda, és interessant tenir present que s'ha documentat un exemplar amb un perfil semblant entre els materials de les excavacions dels anys 80 en el Sector Oest de Son Peretó (Riera Rullan, Martínez 2009, 314; Riera Rullan et al. 2013, lám. 1). Tot i desconèixer el context estratigràfic en el que es va trobar, pareix que es podria emmarcar, molt probablement, dins de les fases dels segles VI-VII d'aquell Sector.

Per tot plegat, tenint en compte les datacions d'Eivissa, Mataró, Son Peretó i Cabrera²¹³, pareix que aquests morters "eivissencs" del Segon Grup s'haurien produït durant els segles VI i VII. Per altra banda, si es tenen presents els morters amb els mateixos, o amb perfils molts semblants, però clarament d'altres produccions, pareix que no es podria descartar un inici d'aquestes formes en el segle V, però per ara no s'ha documentat a les Balears, llevat, tal vegada, de la sempre problemàtica cisterna de Sa Mesquida.

²⁰⁷ Buxeda et al. 2005, 230 i 245-246; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 197 i fig. 4; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 138 i 140.

²⁰⁸ Buxeda et al. 2005, 230 i 246; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 197. Uns anys abans M. Orfila va publicar un exemplar que també es podria incloure dins d'aquest Primer Grup de Morters, però que segons l'esmentada autora era de producció africana (Orfila 1989, 516 i fig.4).

²⁰⁹ Publicat anys enrere com a M/Cox/36 (Riera Rullan 2002, 61-62; 2005a, 198 i 203).

²¹⁰ Aquests tres exemplars de Sa Font, Son Picornells i el Clot des Guix havien estat publicat com a morters de ceràmica eivissenca?, sense proposar-ne el tipus (Riera Rullan 2009b, 112, 119 i 123; 2011, 103, 104 i 106).

²¹¹ En aquest mateix context, però a la UE 352 (E0042-06-352-1), es va trobar una base anular i part de la panxa del que sembla ser un morter "eivissenc", el qual presentava pedretes incrustades en el seu fons.

²¹² Exemplar trobat pràcticament complet a la cuina de l'edifici A de Can Sorà, en un context considerat del segle VII (Ramon 1995, fig. 65).

²¹³ La datació de les peces de la cisterna de sa Mesquida és més controvertida, però ja s'ha vist com Buxeda, Cau, Gurt, Tsantini i Rauret, no descarten que puguin ser més de la fase dels segles VI-VII.

Pel que fa als morters englobats en el **Segon Grup**, cal dir, primer de tot, que aquest està compost per una variada representació formal. I és que, de fet, en aquest grup s'hi ha inclòs tot el repertori de morters "eivissencs" que no encaixaven en el Primer Grup. D'entre aquests n'hi ha dos que, tot i els dubtes que generen, donat que es varen trobar molt fragmentats, sembla factible que puguin correspondre a la forma morter. Es tracta, concretament, dels exemplars E0042-06-06-5 i E0042-04-159-1. Aquest darrer es va recuperar en un context de la Fase D, és a dir, que ja es trobava amortitzat entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII (Riera Rullan 2009b, 99-100).

Els morters PF-99-Sèquia-6²¹⁴ i E0042-06-06-4 recorden molt a les formes d'alguns exemplars, aparentment fabricats a Menorca, trobats a Cap des Port de Fornells (Buxeda et al. 2005, 230 i 248-249). L'exemplar E0042-06-06-4 també presenta certes semblances formals amb un morter, de producció suposadament "eivissenca", recollit en el Sector Oest de Son Peretó en els anys 80 del segle passat (Riera Rullan, Martínez 2009, 316; Riera Rullan et al. 2013, làm. 06). Malauradament, no es pot aportar cap acotació cronològica de les peces de cap dels tres jaciments, llevat que, en principi, es poden incloure dins d'un ventall que aniria d'entre el segle V al segle VII.

Un altre morter de producció "eivissenca" que presenta un perfil mal d'enquadrar dins de les tipologies analitzades, és el E0042-06-355-1. Cal destacar que aquest es va trobar en un context de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. També es pot incloure dins d'aquesta Fase H, un fragment que també correspondria a la forma morter de producció "eivissenca", però d'un tipus indeterminat, trobat a la UE. D'entre aquests morters, suposadament "eivissencs", mals d'assimilar a cap tipus dels fins ara descrits, hi ha un altre exemplar de vora trobat en Els Corralers de Conillera (EC-A)²¹⁵.

Abans d'acabar amb aquest apartat dedicat als morters dels segles V a VII dC de Cabrera, és interessant fer algunes observacions respecte a les bases trobades en els jaciments analitzats. Se'n poden destriar dos grans grups: els exemplars que presenten una base plana (per exemple: E0042-05-227-08, E0042-07-402-18 i Clot des Guix-A), i peces que tenen un peu anular (per exemple: E0042-06-06-6 i E0042-06-352-1). Fins ara es desconeix si aquestes diferències formals són degudes a qualche raó funcional o cronològica. En tot cas, cal esmentar que les peces RE-0812 amb la base plana ja es troben en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 277, 287 i fig. 17). J. Ramon segueix documentant morters RE-0812b amb la base plana en contextos del segle VII, mentre que de base anular se n'atribueixen a època bizantina sense cap més precisió cronològica (Ramon 2008, 574). Totes les bases de Cabrera es varen trobar en nivells superficials o d'època contemporània, llevat d'una. Aquesta és de peu anular (E0042-06-352-1) i, tal i com s'ha esmentat més amunt, es va trobar en un context de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII.

²¹⁴ Exemplar donat a conèixer l'any 2002 (Riera Rullan 2002, 61-62).

²¹⁵ Riera Rullan 2011, 109. És interessant esmentar que, en a la mateixa estació arqueològica, J. Aramburu va trobar una altra vora que va considerar com a del tipus RE-0812 del segle VII (Aramburu 2001, 20 i fig. 13).

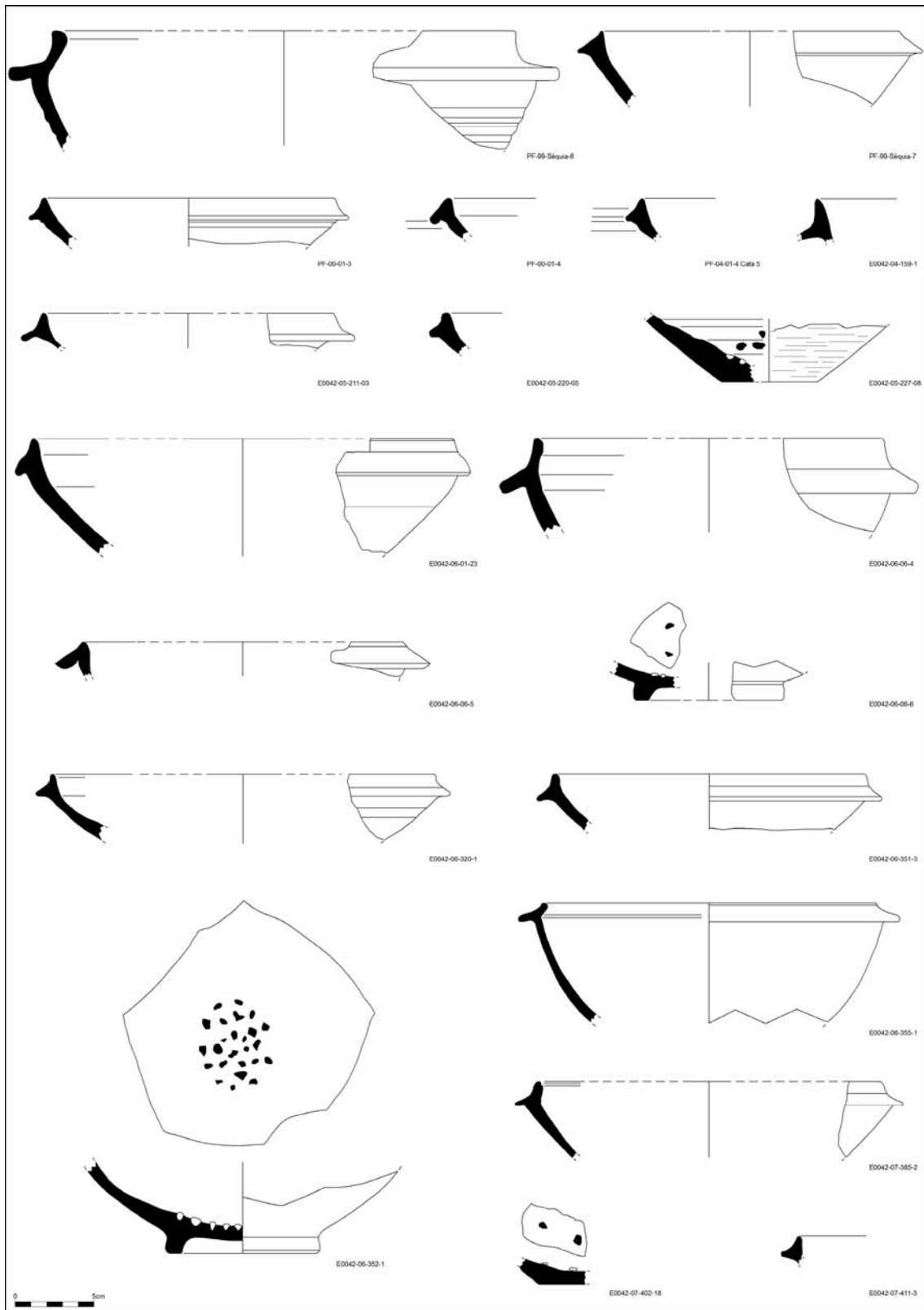

Figura 5.32. Morters del Pla de ses Figueres (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

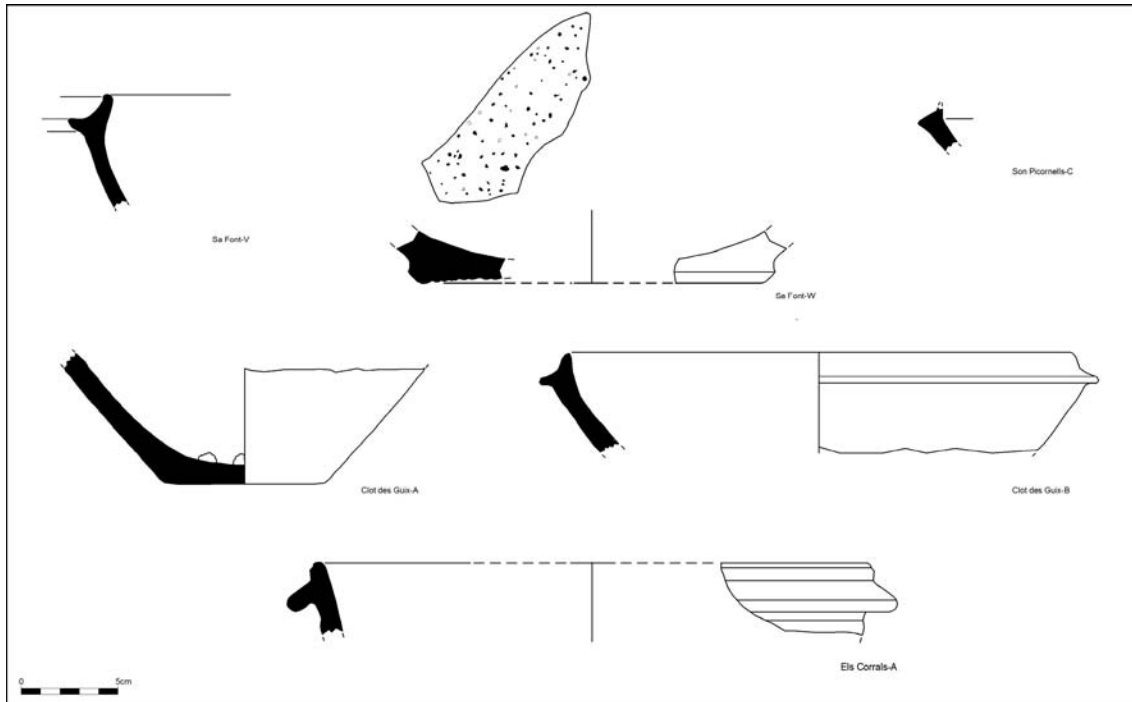

Figura 5.33. Morters de Sa Font, Son Picornells, el Clot des Guix i Els Corralis (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

RIBELLS O RIBELLES

Entre els materials ceràmics analitzats s'han pogut identificar diversos ribells de producció “eivissenca” del Pla de ses Figueres i, un de Son Picornells:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Ribell o ribelles	14/22	-	1	-	-	-	-

Els ribells o ribelles de fabricació “eivissenca” del temps de l’antiguitat tardana foren donats a conèixer per J. Ramon l’any 1986. Llavors foren qualificats com a “Concs”, i quedaren inscrits en els tipus RE-0814, RE-0816 i 0817 (Ramon 1986, figs. 11 i 12). El mateix Ramon, en el seu treball de 2008, va proposar l’existència de 6 variants del que va denominar com a *Grandes cuencos*²¹⁶, concretament els: RE-0814a, RE-0816a i b i RE-0817a, b i c (Ramon 2008, 569 i 572). D’aquestes, la més antiga, la RE-0816a, sembla que no s’hauria de contemplar en el present estudi, donat que se li va proposar una datació de 200-350 dC, segons els contextos que es coneixien l’any 1986 (Ramon 1986, fig. 12.1). Tanmateix aquesta forma se segueix presentant en el treball de 2008 dedicat a la ceràmica *ebusitana en la Antigüedad Tardía*, sense que se’n faci cap més comentari cronològic. Tanmateix, tant pels contextos consultats a la bibliografia, com pel que s’ha pogut observar a Cabrera, tot apunta a què és un producte d’època clàssica.

J. Ramon dubte de si aquests grans recipients, a vegades amb decoracions incises polineals, varen ser usats a la cuina o pel servei de taula, sent perfectament factible un ús ambivalent²¹⁷. Detecta la variant RE-0816b en contextos de la primera meitat del

²¹⁶ Qualificats de la mateixa manera a: Ramon, Cau 1997, 285; i com a *cuencos-lebrillo* a: Ramon, Cau 1997, 286.

²¹⁷ Ramon, Cau 1997, 286. Veure la descripció que s’ha fet de Gibrell (=ribell) i gibrella (=ribella) a l’inici del present capítol.

segle V i del temps de la dominació vàndala²¹⁸. Les variants RE-0817a i b són de contextos d'època vàndala²¹⁹, mentre que la RE-0817c seria més antiga, donat que apareix en nivells de la primera meitat del segle V dC, tot i que no es descarta una perduració en el temps (Ramon 1986, fig. 12; 2008, 571). El tipus RE-0814a és considerat d'època bizantina²²⁰.

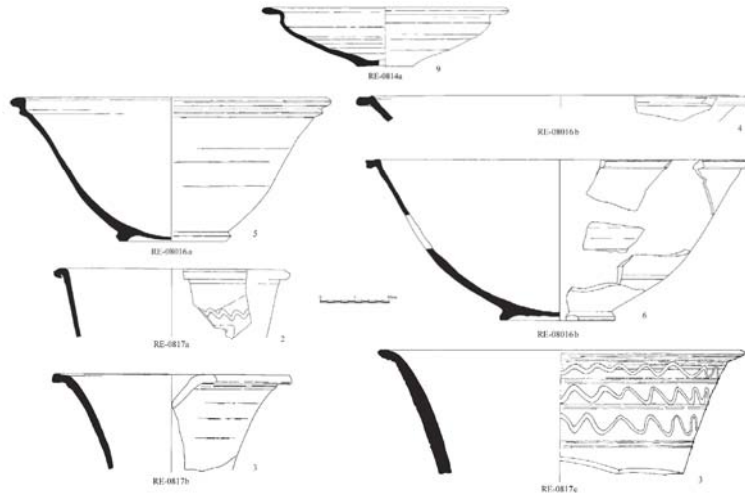

Figura 5.34. Ribells d'Eivissa (Ramon 2008, 569 i 572)

L'any 1999 J.M. Macias va publicar un important conjunt de ribells que va considerar de procedència eivissenca. Aquests, tal i com es pot apreciar a la figura 5.35, quedaren englobats dins de cinc grans tipus (Gi/Eiv/1, Gi/Eiv/2, Gi/Eiv/3, Gi/Eiv/4 i Gi/Eiv/5)²²¹ dels quals, el número 5 generava alguns dubtes respecte a la seva procedència²²².

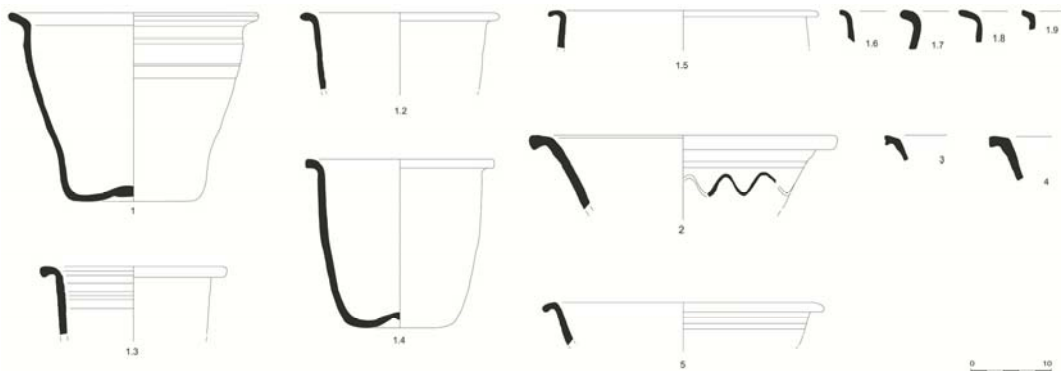

Figura 5.35. Ribells d'Eivissa (Macias 1999, làm. 30)

²¹⁸ Apareixen en un context de la primera meitat del segle V de Can Sorà (Nivel III c-2. Ramon 1986, 32 i fig. 12.2; Estrato V. Ramon 2008, 566 i 571). Per a l'època vàndala vegeu els materials trobats en Castell d'Eivissa (Ramon, Cau 1997, 285-288 i figs. 16 i 18).

²¹⁹ Ramon 2008, 571. Veure també els exemples recuperats en Es Castell, tant en un estrat format cap el primer quart del segle VI, com en un altre considerat d'època vàndala, probablement del segle V (Ramon, Cau 1997, 285-288, 291 i figs. 16, 18 i 20).

²²⁰ Ramon 2008, 574. Un exemplar de Can Sorà es proposa d'entre els anys 600-700 (Ramon 1986, fig. 11.20).

²²¹ Sis anys més tard seguia corroborant dita atribució "eivissenca" publicant-ne, a més, nous exemplars (Macias, Remolà 2005, 135).

²²² També eren dubtosament eivissenques les sub-variants 1.8 i 1.9 (Macias 1999).

Segons aquell treball de J.M. Macias de 1999, el tipus Gi/Eiv/1, amb nombroses variants, apareixia en contextos de Tarragona d'entre els anys 425-500. Dels tipus Gi/Eiv/2 i Gi/Eiv/3, J.M. Macias n'observava una acotació cronològica emmarcada entre el 425 i el 525/550, i els associava als tipus RE-0816/0817 de Ramon i als tipus W1.26d de Reynolds. També recordava que a Alacant, P. Reynolds, documentava aquestes formes durant la primera meitat del s. VI (Reynolds 1993, 109, fig. 20), i que a Eivissa s'havien localitzat en el primer quart d'aquella sisena centúria (Ramon, Cau 1997, 307, fig. 16). Els exemplars del tipus Gi/Eiv/2 presenten una decoració externa incisa monolinial formant meandres i hi ha un paral·lel a València, amb una cronologia inicial del s. IV. El tipus Gi/Eiv/4 apareix en contextos tarragonins d'entre 425-525, i és equivalent al tipus RE-0806b, trobat a es Castell d'Eivissa en un context el primer quart del segle VI²²³. Finalment, el tipus Gi/Eiv?/5, “equival aproximadament a la forma RE-0816/0817” del treball de J. Ramon de 1986, i “hi ha un paral·lel eivissenc datat en el primer quart del s. VI²²⁴, mentre que Macias el documenta a Tarragona entre els anys 500/525-600 (Macias 1999).

A part dels exemplars alacantins donats a conèixer per P. Reynolds i citats per J.M. Macias, més recentment, altre cop a Benalúa, s'han identificat noves peces, suposadament eivissenques, trobades en un context amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 56 i 65). També s'hauria documentat a Cartagena el tipus RE-0817, en contextos del final del segle VI (Murcia, Guillermo 2003, 178-179; Vizcaíno 2009, 656). Altre cop però cal tenir present que es troben formes molt semblants però de produccions que no serien “eivissenques”. Així, a Sevilla hi ha exemplars molt semblants formalment als tipus RE-0817 però de fabricació bètica, que daten de finals del segle IV-principis del V i de la primera meitat del V dC (Amores et al. 2007, 150 i 156). Quelcom semblant es troba a Fornells, amb estris de suposada fabricació menorquina (Buxeda et al 2005, 230 i 247-249).

No s'han documentat gaires exemplars de ribells o ribelles de producció “eivissenca” en altres illes de les Balears que no siguin Eivissa. D'aquests se'n poden citar de diversos jaciments de Formentera (Gonzalez, Dies 1990-1991, 373) i, a Mallorca, de Sa Mesquida (Buxeda et al. 2005, 229-230 i 241-244), de Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2005, 895 i fig. 6) i de Son Peretó²²⁵.

El material del Pla de ses Figueres i de Son Picornells (SP-E)²²⁶, es va trobar, quasi sempre, molt fragmentat. En molts casos només s'aprecia la part de la vora i, tot i així, ja es pot apreciar una important variació formal. A més, moltes de les peces no s'acaben d'ajustar als tipus descrits per Ramon o Macias.

De Cabrera, del Pla de ses Figueres²²⁷, s'han analitzat quatre vores que s'assemblen força a diverses peces de Tarragona del tipus G/Eiv/1 (E0042-04-139-3, E0042-04-159-

²²³ J.M. Macias cita tal qual el text del treball de J. Ramon i M.A. Cau (1997: 309, fig. 18.153), però cal advertir que en aquell, tal i com es veurà més endavant, hi consta RE-0806 on realment hauria de dir RE-0816.

²²⁴ Fent referència a: Ramon, Cau 1997: 307, fig.16.159

²²⁵ Riera Rullan, Martínez 2009, 310; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 235 i fig. 8; Riera Rullan, Cau 2013, 89; Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 113 i 116; Riera Rullan et al. 2013, lám. 39.

²²⁶ Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2009b, 119; 2011, 104.

²²⁷ J. Aramburu també va publicar una vora qualificada com a “cuenco ibicenco” de 30 cm de diàmetre sense més indicacions (Aramburu 2001, 6 i fig. 1) que, a partir del dibuix, sembla que es pugui assimilar a aquest tipus G/Eiv/1.

5, E0042-05-01-9. Figura 5.36). La peça E0042-04-139-3, es va recuperar en un context de la Fase C posterior al c. 550 dC, format durant la segona meitat del segle VI²²⁸. L'exemplar E0042-04-159-5²²⁹ es va trobar en un context de la Fase D, d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. S'han documentat exemplars semblants a aquests del Pla de ses Figueres a Sa Mesquida i en Es Castell classificats com a RE-0816 o RE-0817 però, en aquests casos, amb la vora generalment més horitzontal²³⁰. Més recentment, s'han donat a conèixer dos exemplars del Sector Oest de Son Peretó associats al tipus Gi/Eiv/1. Un d'aquest, es va trobar en un estrat del segle VI, tot i que no es pot descartar que tingués intrusions del segle VII dC²³¹. De l'altre, en canvi, procedent de les excavacions de 1982-1984, se'n desconeix el seu context (Riera Rullan, Martínez 2009, 310; Riera Rullan, Cau 2013, 89). L'exemplar E0042-04-139-3 és formalment idèntic a un individu trobat en el Sector Oest de Son Peretó, en un context dels segles VI-VII dC (Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 113 i 116; Riera Rullan et al. 2013, làm. 39). També s'assembla molt a una vora trobada a Son Oms, assimilada als tipus Gi/Eiv/1 a 4 de Macias (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2005, 895 i fig. 6). Les tres peces tenen uns perfils que recorden al de la vora de l'exemplar presentat per J. Ramon com a model del tipus RE-0814a, un estri considerat del segle VII, que es va trobar sencer a la cuina de l'edifici A de Can Sorà²³². Tanmateix, si s'observen els perfils complets dels tipus Ab/Eiv/1 i RE-0814a, es pot apreciar ben bé com corresponien a formes ceràmiques ben diferents. El material de Cabrera és tan fragmentat que és impossible saber si correspongueren a peces més semblants a les de Tarragona o a la d'Eivissa. En tot cas, cal apuntar que, per la cronologia de la majoria dels materials del Pla de ses Figueres, és a dir, els segles VI i VII, i pels contextos on han aparegut els individus E0042-04-139-3, E0042-04-159-5, aquestes peces de Cabrera serien més coincidents amb la datació detectada a Eivissa pel tipus RE-0814a que no pas amb les de Tarragona.

En el Pla de ses Figueres també es va identificar un exemplar, el de la sigla E0042-06-358-1, que pareix que es pot assimilar als tipus G/Eiv/3 i RE-0816b o RE-0817b, uns tipus que, ni a Eivissa ni a Tarragona semblen sobrepassar la primera meitat del segle VI. Aquesta peça de Cabrera es va trobar en un context de la Cala 1 que pareix que correspondria a la Fase H1, a la que se li ha pogut proposar una datació del final del segle VI o de l'inici del segle VII. Vistes les reduïdes dimensions del fragment conservat, pareix lògic pensar que podria haver estat d'una peça fabricada, com a mínim, unes quantes dècades abans de la seva amortització i, per tant, d'una cronologia coincident amb les dades d'Eivissa i Tarragona.

²²⁸ Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i làm. 2. A la mateixa UE 139 es va trobar una altra vora que també, potser, es podria assimilar al tipus Gi/Eiv/1.

²²⁹ Classificació donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 203; 2009b, 97-98.

²³⁰ Ramon, Cau 1997, 285-285 i fig. 18; Buxeda et al. 2005, 229-230 i 241-244. En el treball de 1997 es referencien algunes d'aquestes peces com del tipus RE-0806b, però sembla que en tots els casos es deu deure a un error de transcripció.

²³¹ Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 235 i fig. 8; Riera Rullan, Cau 2013b, 89; 2013c, 113 i 116; Riera Rullan et al. 2013, làm. 39.

²³² Aquest presenta un forat a la base realitzat abans de la cocció de la peça, que ha servit per argumentar que és una "peça de processament" (Ramon 1986, 11; 1995, fig. 68; 2008, 574). Es deu apuntar que aquest tipus de forat, en materials més moderns, sol ser indicatiu de l'ús de la peça com a tapadora. Cal fer notar també que, en el Cap des Port de Fornells, es va trobar una peça de les que serien de producció local, que també presenta aquest forat central (Gurt 2007, fig. 13. Fo 112). Aquesta però, amb només uns 12 cm de diàmetre, és molt més petita que la peça eivissenca.

La peça PF-00-P-7, trobada en superfície, es podria assimilar, tot i que amb dubtes, al tipus RE-0816b de Ramon que, a la vegada s'assembla força al tipus Gi/Eiv/4 de Macias²³³. Segons els contextos d'Eivissa, el tipus RE-0816b es documenta des de la primera meitat del segle V i durant l'època vàndala, mentre que a Tarragona, el tipus Gi/Eiv/4 s'ha documentat en nivells d'entre els anys 425-525. Aquest individu de Cabrera també és semblant al tipus *Large Jar* W1.24B de Reynolds, trobat a Benalúa i a El Monastil, de producció "peninsular", i que dataria del segle V i, tal vegada, del VI dC (Reynolds 1993, 108 i lám. 19). Pareix doncs que tots aquests tipus d'estrís d'Eivissa, Tarragona i Alacant, s'haurien produït durant el segle V i, molt probablement també, durant el primer quart del segle VI.

Les peces E0042-04-170-1 i Son Picornells-E, es poden relacionar formalment, tot i que amb evidents diferències, amb els exemplars dels tipus Gi/Eiv/2 i Gi/Eiv/4. Tant la peça del Pla de ses Figueres com la de Son Picornells es varen trobar en nivells d'època contemporània i, per tant, aporten poca informació cronològica per elles mateixes. En tot cas, sí que cal recordar que, segons J.M. Macias, els tipus Gi/Eiv/2 i Gi/Eiv/4 es documenten a Tarragona en contextos d'entre 425 a 525/550.

La peça E0042-04-134-2²³⁴ té molta semblança formal amb el tipus Gi/Eiv/5 que, a Tarragona, és present en nivells d'entre els anys 500/525 i 600. També recorda, però amb diferències evidents, al tipus RE-0817a de Ramon documentat a Eivissa, en època vàndala. L'exemplar del Pla de ses Figueres es va localitzar en un estrat de la Fase E, d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. Pareix, doncs, que tant per la forma com per la cronologia, s'adiu més amb el tipus tarragoní.

La vora amb ansa PF-00-P-6²³⁵, no es pot assimilar clarament a cap dels tipus de J. Ramon i de J.M. Macias, mentre que sí que s'assembla al tipus "Large jar" W1.24A de Reynolds, de produccions de la zona alacantina, trobades a Benalúa, La Alcúdia, Castillo del Rio, El Sambo i El Monastil, datades entre els segles IV a VI dC (Reynolds 1993, 108 i lám. 19). Aquest exemplar PF-00-P-6 presenta unes marques a sobre de la vora, a la part de sota de l'ansa, grafitades abans de la cocció de la peça.

L'individu E0042-06-307-1²³⁶ va aparèixer amortitzat en un context de la Fase I que dataria del final del segle VII o posterior. Presenta una vora i unes mides que fan pensar en exemplars de *large bowl* tipus W1.15 de Benalúa, trobats en un context del segle VI, que es consideren de producció local/regional (Reynolds 1993, 103 i lám. 8). El tipus W1.15C també del mateix context de Benalúa (Reynolds 1993, 103 i lám. 9), presenta força semblances amb la peça E0042-06-355-9, trobada en un context de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. La grandària d'aquests dos fragments és tan petita que no permet assegurar la continuïtat de la seva producció durant la setena centúria, però les dades de les que es disposa, en l'actualitat, d'aquests tipus d'estrís són tan minses que tampoc no es pot descartar.

²³³ Exemplar publicat anys enrere (Riera Rullan 2002, 63; 2005a, 198 i 203).

²³⁴ Peça publicada a: Riera Rullan 2009a, fig. 16; 2009b, 89.

²³⁵ Peça donada a conèixer l'any 2002 (Riera Rullan 2002, 63-64). L'any 2006 es varen trobar dues vores molt semblants a les UE 01 i 06 de la Cala 1, mentre que l'any 2007 se'n va trobar una altra a la UE 01 de la Cala 6.

²³⁶ És interessant esmentar que J. Aramburu va exposar una vora, considerada eivissenca, que es va assimilar al tipus RE-0817, trobada en Els Corralers de Conilera (Aramburu 2001, 20 i fig. 11). Aquesta, formalment, s'assembla força a l'exemplar E0042-06-307-1.

Per altra banda, en el Pla de ses Figueres també s'han documentat diverses vores que pareix molt factible que poden correspondre a ribells o ribelles, però que no es poden associar a cap dels tipus de les tipologies consultades (E0042-03-P9, E0042-04-198). D'entre aquests, l'exemplar E0042-04-198, que presenta una decoració incisa on es mescla un puntillat monolineal amb un reticulat, es va recuperar en un context posterior al c. 550 dC, que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI (Fase C) (Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i lám. 2; Riera Rullan 2009b, 99-100).

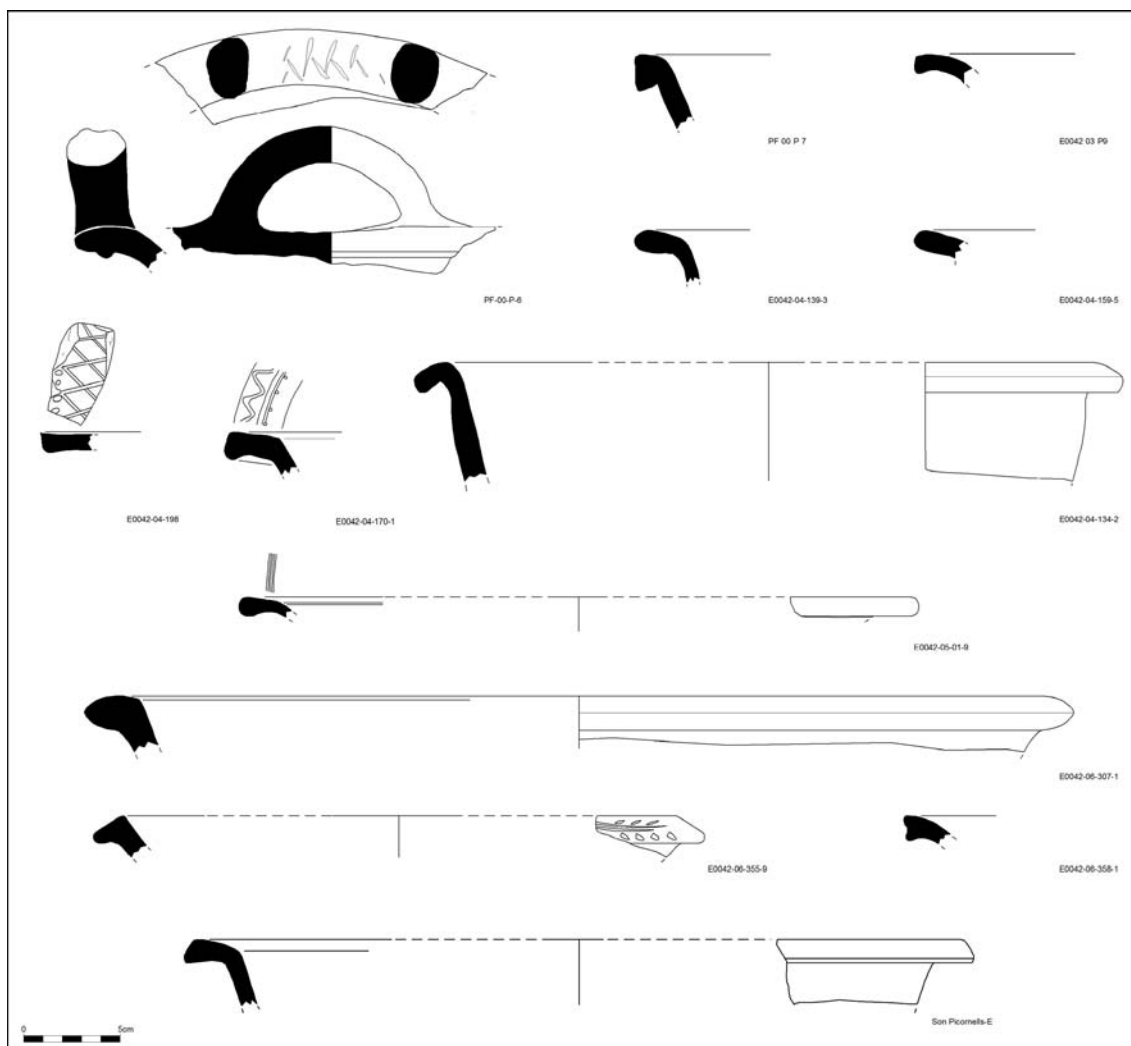

Figura 5.36. Ribells del Pla de ses Figueres i Son Picornells (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

ALTRES FORMES EIVISSENQUES INDETERMINADES

En els jaciments analitzats també s'han pogut identificar nombroses peces que presenten unes característiques que fan pensar en produccions "eivissenques", però de les que no s'ha pogut aclarir a quines formes corresponien.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Forma indeterminada	21/23	-	1	2	1	-	1

Dos exemplars de base amb peu anular de grans dimensions (E0042-06-352-2 i E0042-06-355-10) es varen trobar en uns contextos de la Fase H que s'ha pogut situar

cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. Per altra banda, a la UE 358 (E0042-06-358-3), hi va aparèixer una base anular molt més petita, en un context de la Cala 1 que correspondria, potser, a la Fase H1, del final del segle VI o de l'inici del segle VII.

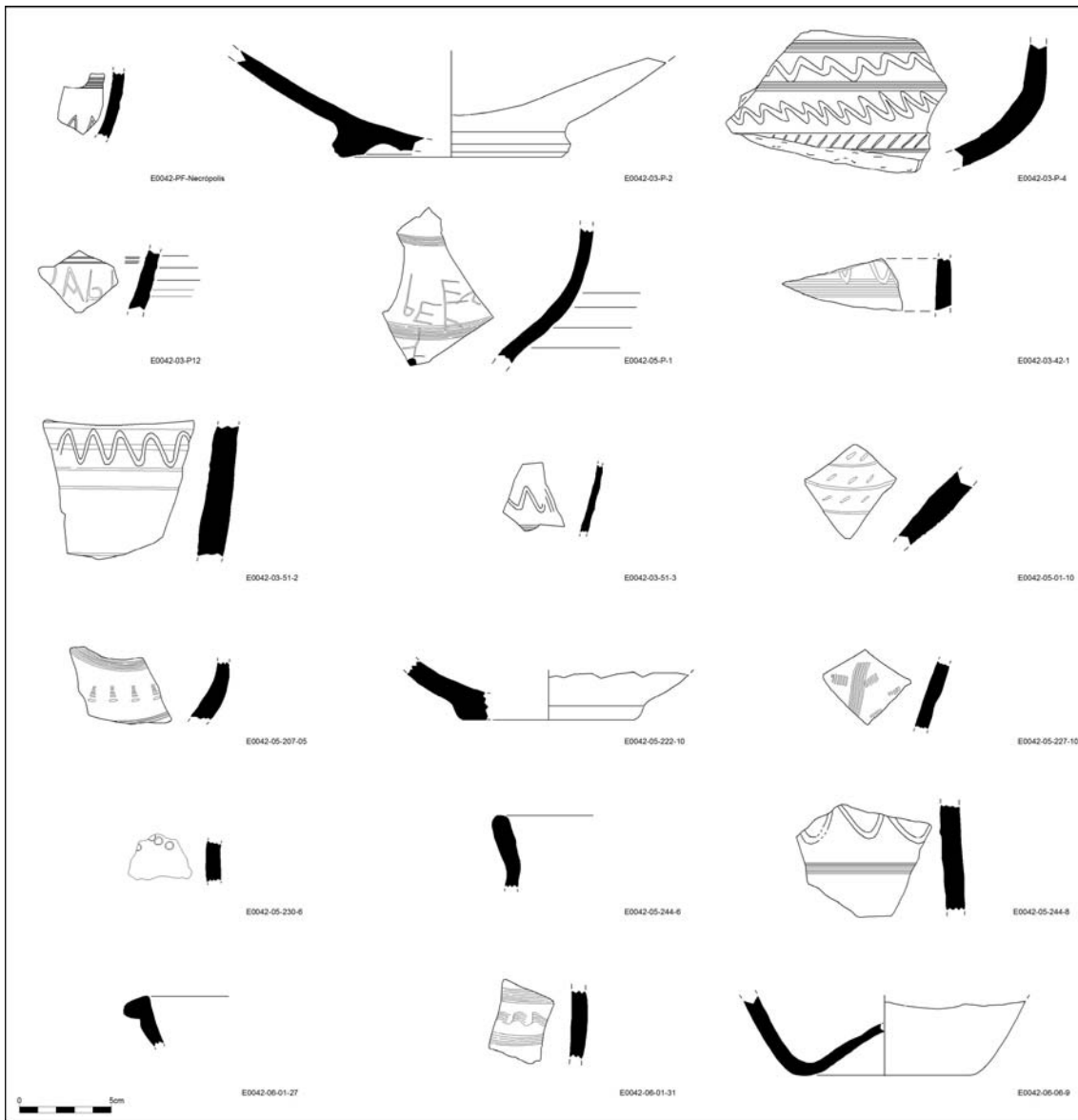

Figura 5.37. Peces “eivissenques” de tipus indeterminat del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

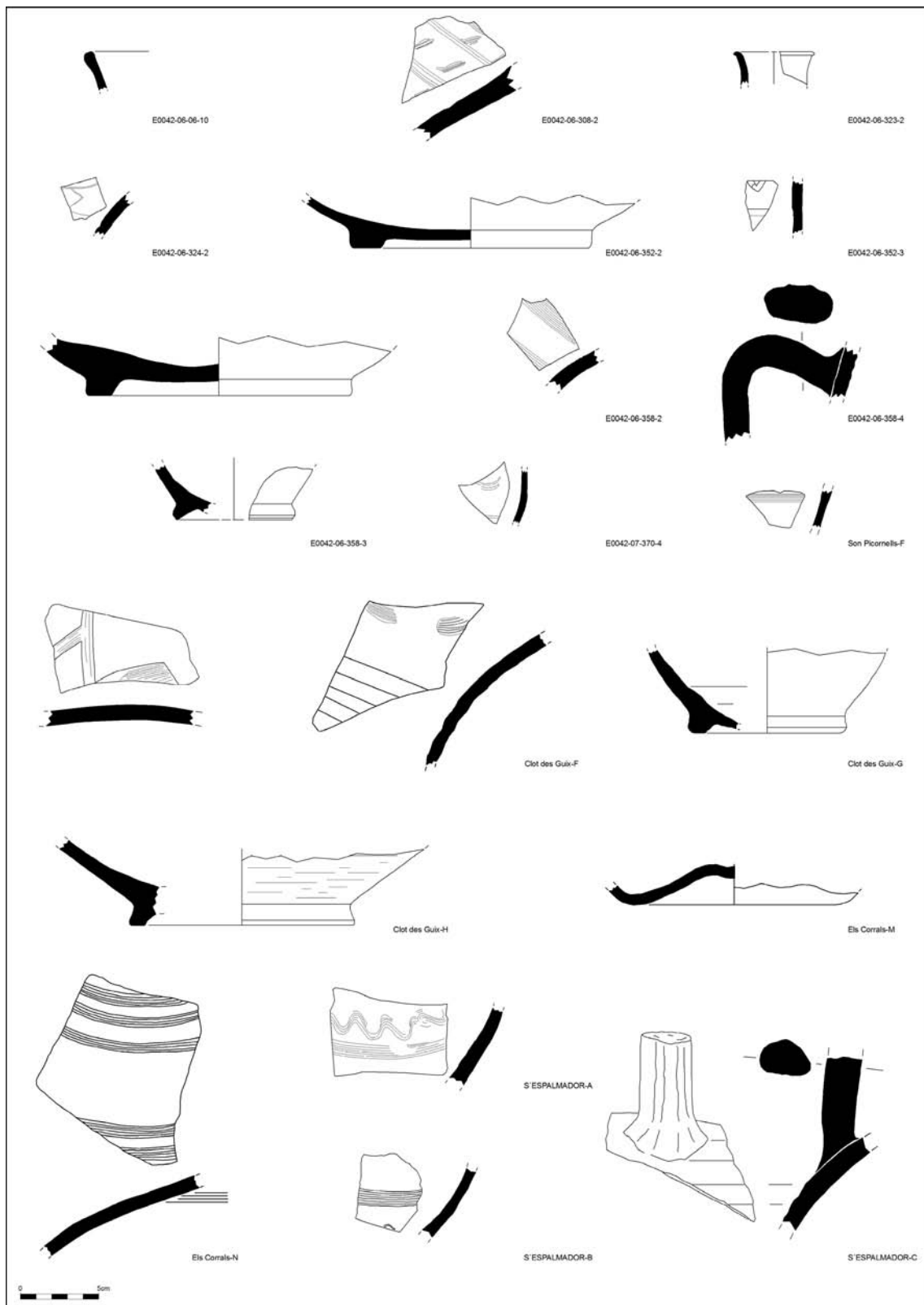

Figura 5.38. Peces “eivissenques” de tipus indeterminat del Pla de ses Figueres, Son Picornells, el Clot des Guix, Els Corralis i s’Espalmador (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

5.1.2. PRODUCCIONS AFRICANES

Les produccions que en aquest treballs es denominen com a “africanes” o “nord-africanes”, són les que es varen produir a l'oest d'Egipte, a l'extrem septentrional del nord d'Àfrica. Cal advertir però que quasi tot el material (comuna, cuina, vaixel·la i àmfors) que es presentarà a continuació prové del que actualment és Tunísia.

La importància d'aquestes produccions queda ben evidenciada en les encertades paraules de M. Bonifay quan diu “La ceràmica produïda a l'Àfrica romana és sense cap dubte aquella que ha estat més exportada en el temps i més àmpliament difosa en el món antic. En efecte, des del segle II al VII, àmfors, vaixel·la sigil·lada, llànties i ceràmiques de cuina varen inundar la conca mediterrània i arribaren als límits de l'Imperi, des de Portugal a Crimea i des de l'Alt Egipte a les Illes Britàniques”. De totes aquestes produccions ceràmiques tunisenques, la de les *céramiques communes* és una categoria amb una àmplia variació, amb nombroses variants geogràfiques, formals i de pastes que fa, tot plegat, que sigui la que presenta a l'actualitat més grans problemes de classificació (Bonifay 2004, 2 i 244). Tanmateix, totes aquestes produccions de ceràmica comuna africana es caracteritzen per l'absència o raresa de *dégraissants de composants pétrographiques discriminants*, i pel fet que les seves inclusions són principalment de grans de quars, on els més grans, amb formes arrodonides, d'alta esfericitat, mostren clarament el seu origen eòlic²³⁷. També les caracteritza el fet de presentar unes pastes de color generalment vermell rajola o marró, resultat d'uns components rics en ferro on les variacions de coloració van en funció de les condicions de la cocció. Cal afegir, a més, que la gran majoria de les ceràmiques comunes africanes, així com les àmfors, s'identifiquen pel color blanc de la superfície, deguda a la utilització d'aigua salada durant la preparació de l'argila²³⁸. De tota manera, certes produccions del segle VII dC presenten una pasta de color groc blanquinós dins tota la secció. Això es pot apreciar sobretot en els *spatheia* de petites dimensions, àmfors globulars i, també, a les ceràmiques comunes. Aquest canvi de color correspon a l'ús d'argiles calcàries enlloc d'argiles riques en ferro (Capelli, Bonifay 2007, 551 i 555).

M. Bonifay va mostrar l'associació de produccions d'àmfors, ceràmiques de cuina i ceràmiques comunes dins dels mateixos tallers productors, mentre que l'associació d'àmfors i sigil·lades és més rara (Bonifay 2004, 44).

Les ceràmiques comunes africanes de l'antiguitat tardana foren donades a conèixer a les publicacions de les excavacions de Cartago²³⁹. Tot i que no fa gaire encara es defensava que aquestes no havien estat exportades (Panella 1993, 643), de cada cop se n'identifiquen a més llocs fora d'Àfrica com, per exemple, a Sardenya²⁴⁰, sud de França (C.A.T.H.M.A. 1991; Bonifay 2004), Catalunya (Macias 1999; Macias, Cau 2012), València (Pascual et al. 1997), la costa alacantina (Reynolds 1993; 1995), Cartagena (Murcia et al. 2005; Vizcaíno 2009, 661-662), Bràcara (Morais 2005), etc. Al nord-est de la península Ibèrica dels segles V a VIII dC hi ha un ampli grup d'estris emprats per

²³⁷ “parfois avec des parties manquantes par cassures conchoïdales, et de leur surface micropiquetée et mate” (Capelli i Bonifay 2007, 551).

²³⁸ Cal remarcar que no sempre és aigua del mar, sinó “aigua salada” (Més informació a Bonifay 2004, 41-44).

²³⁹ Hayes 1976; Riley 1981, Fulford 1984, etc.

²⁴⁰ Porto Torres, Losa di Abbasanta, Cornus i S. Eulalia de Cagliari (Sangiorgi 2005, 255).

a la conservació i manipulació, amb un extens catàleg de gerres, ampolles, morters, ribells, etc., que serien, preferentment, de les fàbriques 2.2 i 2.5 de Fulford i Peacock de 1984. Aquests es troben, principalment, en contextos del segle V com, per exemple, Guissona, Mataró, Barcelona, Empúries, *Tarraco*, etc., però també es documenten en segles posteriors (Macias, Cau 2012, 523). A partir de mitjan segle VI es reduiria l'arribada d'aquestes produccions a Tarragona (Macias 2003, 28; Vizcaíno 2009, 662) i, sembla que en general, per tota la península Ibèrica (Vizcaíno 2009, 662). Recentment, també s'ha confirmat la presència de gerres i morters africans en contextos de la primera meitat del segle VII a Marsella, però, sembla que només de forma testimonial (Bien 2005, 286, 288 i 293). Dels jaciments francesos on han aparegut ceràmiques comunes africanes cal destacar l'Île Verte, on se n'han trobat en contextos dels segles VI-VII dC (Vasselin 2003, 99).

A les Balears, hi ha conjunts de ceràmiques comunes africanes dels segles V a VII a Sa Mesquida (Orfila 1989, Buxeda et al. 2005, 230 i 250), Portocolom (A.A.D.D. 2007; Riera Rullan, Martín 2009-2010), basílica de Sa Carrotja²⁴¹, Son Peretó²⁴², Fornells (Buxeda, Cau, Tuset 1997; Cau 2003), Cala en Busquets de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011), illa del Rei (Mas, Cau, Rivas 2008, 33), Can Cantó a Eivissa (Ramon 1986, fig. 15), i Can Sorà (Ramon 1986, fig. 15; Buxeda et al. 2005, 230). D'entre els materials estudiats de diversos jaciments balears dels segles V a VII dC, es diu que aquestes produccions africanes només són significativament presents a Sa Mesquida i, relativament escasses en els altres llocs (Buxeda et al. 2005, 230).

GERRES, GERRETES O GERRETS

La sèrie de gerres, gerretes i gerrets nord-africans²⁴³ només ha estat identificada en el Pla de ses Figueres:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Gerra, gerreta o gerret	10	-	-	-	-	-	-

Gerres, gerretes o gerrets iguals o semblants als de l'arxipèlag de Cabrera se'n documenten a molts indrets de Tunísia²⁴⁴, amb tal multitud de variants formals que fa molt difícil establir-ne una seriació tipològica. Aquests tipus de formes tancades africanes de l'antiguitat tardana es troben a molts llocs de la Mediterrània occidental, i en algunes contrades de l'Atlàntic. A la península Ibèrica se n'han trobat, per exemple, a nuclis catalans com *Iesso*²⁴⁵, *Iluro* (Cela, Revilla 2004; 2005) i *Tarraco* (Macias 1999; Macias, Remolà 2005, 135). Són força presents a la vall del Vinalopó²⁴⁶. També es documenten a l'Alcúdia d'Elx i en jaciments en altura de la zona²⁴⁷. Són ben presents a Cartagena (Vizcaíno 2009, 662). A la costa atlàntica en destaca *Bracara*

²⁴¹ Exemplars no del tot confirmats (Riera Rullan 2009a, 105).

²⁴² Riera Rullan 2009a; Riera Rullan, Martínez, 2009; Riera Rullan, Cau 2012j; 2012i; 2013; 2013b; 2013c; 2013d; Cau, Riera Rullan, Salas 2012; Riera Rullan, Cau, Salas 2012; Riera Rullan et al. 2013.

²⁴³ A les peces més petites també se les sol anomenar com a "ampolles" (Macias 1999; Cela, Revilla 2004; Macias, Remolà 2005)

²⁴⁴ Per exemple Cartago, Puppūt, Nabeul, Sidi Jdidi, Uzita (Bonifay 2004, 278-293), diversos jaciments rurals al voltant de Dougga (Vos i Polla 2005, 484 i 492), etc.

²⁴⁵ En conjunt datat del 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 84).

²⁴⁶ Amb tipus dels segles IV i V molt semblants als del context del segle VI de Benalúa a on són força abundants (Reynolds 1993, 13 i 15).

²⁴⁷ Del final del V i del VI (Reynolds 1993, 19).

Augusta (Morais 2005, 58 i 67). Per altra banda, cal citar que solen ser de procedència africana les gerretes i gerrets trobats dins de sepultures dels territoris bizantins italià, ibèric i balear²⁴⁸.

A Mallorca s'haurien documentat a la cisterna de Sa Mesquida (Orfila 1989, 518 i fig. 7; Buxeda et al. 2005, 230 i 250), molt probablement a la basílica de Sa Carrotja (Riera Rullan 2009a, 1059 i, amb certa abundància, a la de Son Peretó²⁴⁹. En el Sector Oest d'aquest darrer jaciment, en un estrat del segle VI dC, es va recuperar una vora que es va associar, tot i que amb dubtes, al tipus Bonifay 62, i dues vores associades al tipus G/CA/10 i G/CA/8 o 9, localitzades en nivells del segle VII dC²⁵⁰. També s'han documentat exemplars assimilats als tipus Bonifay 47.10 i Bonifay 62 en aigües de Portocolom (Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010). Les formes tancades africanes són presents en el femer/escombrera de l'habitació 39 de Fornells (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 232; Cau 2003, 27), on es trobaren materials dels segles V i VI dC. També se n'han pogut recuperar diversos exemplars en aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011)²⁵¹. A Eivissa se n'han trobat a Can Sorà (Buxeda et al. 2005, 230 i 250). Alguna d'elles considerada d'entre els anys 550 a 700 dC (Ramon 1986, 12, 35 i fig. 15.10). En aquella illa també s'hauria trobat una gerra africana a Can Cantó, considerada com anterior al 450 dC (Ramon 1986, 12, 35 i fig. 15.11). També s'haurien documentat en el context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, trobat en Es Castell²⁵².

Pel que fa als exemplars del Pla de ses Figures, els E0042-05-208-02, E0042-05-267-2, E0042-06-319-1 i E0042-07-01-06 s'assemblen als tipus *Small jug* W11fA.11 i 12 i W11fB.3 de Reynolds, trobades a El Monastil, La Alcúdia, i Benalúa, i que es poden datar d'entre els segles IV a VI dC (Reynolds 1993, 140-141 i làms. 60 i 61). S'han trobat peces molt semblants en el carregament del derelicte Dramont E, que s'hauria enfonsat cap el segon quart/mitjan segle V (Santamaria 1995, 43, 69-70 i 72-73). També a Cartagena en contextos del segle V (Murcia et al. 2005, 8). En canvi, la peça E0042-05-222-5 presenta fortes semblances amb les del tipus W11c?10 trobades a Benalúa, en un context del final del segle V a mitjan segle VI (Reynolds 1993, 139 i làm. 59). Totes aquests exemplars del Pla de ses Figueres són, més o menys semblants, a les diverses variants de les *Petites cruches cannelées* del *Commune Type* 62 de Bonifay (Figura 5.39)²⁵³. M. Bonifay assimila aquest tipus a les *Closed Form* 4 i 18 de Fulford de 1984, a les *type* A2 de C.A.T.H.M.A. 1991, fig. 6, i a la Pl. 86, n° 20 de Reynolds de 1993.

²⁴⁸ Vizcaíno, Madrid 2006; Vizcaíno 2009, 581, 594, 596 i 662; Riera Rullan 2009a, 105, ;Riera Rullan, Cau 2012j, 65

²⁴⁹ Riera Rullan, Martínez, 2009; Riera Rullan, Cau 2012j; 2012l; 2013b, 90-91; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 6, 20, 26, 39.

²⁵⁰ La primera no és segur que sigui del tipus 10, mentre que de la segona es dubte si és una producció africana (Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 146; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233 i fig. 8; Riera Rullan, Cau 2013c, 113-114 i 116; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 30, 39 i 46).

²⁵¹ Alguns d'ells amb revestiment interior de resina.

²⁵² Una gerreta que macroscòpicament es va posar en relació amb la fàbrica 2.5 de Fulford i Peacock de 1984 i, formalment, amb el tipus Fulford 4 de formes tancades/CATHMA, type 2 de 1991 (Ramon, Cau 1997, 277, 281 i fig. 11).

²⁵³ Donat l'elevat grau de fragmentació de les peces cabrerrenques, no es pot descartar del tot que alguna d'aquelles vores correspongui a *flacons mono-ansés à corps tubulaire* del *Commune Type* 58 de Bonifay. Uns estris que són omnipresents a Àfrica des de l'època púnica, i que són abundants a la necròpoli d'El Jem. Se suposa que podrien haver servit per a transportar *garum*. Els exemplars trobats a *Pupput*, Nabeul, Cartago, així com en el derelicte Dramont E, permeten observar la seva evolució tipològica entre els segles II a V dC, i és possible que se seguissin fabricant en època bizantina (Bonifay 2004, 288).

Aquestes foren fabricades, com a mínim en part, a Nabeul i, bé que diferents en el detall, són totes de talla petita, amb una alçada d'entre 12 a 18 cm. Presenten un cos globular finament acanalat, un coll cilíndric i una sola nansa. Pareix ben possible que fossin emprades amb “una funció comercial”, per transportar qualche producte bàsic, ja fos vi o algun altre, donat que molts dels exemplars presenten un revestiment intern resinós²⁵⁴. També n’hi ha que conserven marques pintades en vermell que recorden als *tituli picti* de les àmfores. Aquests petits gerrets acanalats pareixen cobrir un llarg període de producció que aniria des del final del segle IV fins el final del VII, com a mínim. Les diferències morfològiques entre els exemplars 1, 2 i 3 presentats per M. Bonifay, corresponents a la primera meitat del segle V, pareix que es deuen a què no foren fabricades en els mateixos tallers. En canvi, tot i les grans diferències entre les peces 4 a 8, aquestes tenen un origen comú, la microregió de Nabeul-Hammamet. S’ha pogut constatar que el carregament ben homogeni del derelicte Dramont E (5) provenia, en gran part, del taller de Sidi Zahrani a Beni Khiar. En aquest cas, cal fer notar que l’evolució entre els exemplars del segle V (4-5) i els del segle VII (6), no és gens evident, mentre que sí que és més evident amb l’exemplar 8, provinent dels nivells més tardans, tal vegada, fins i tot, postbizantins (Bonifay 2004, 293).

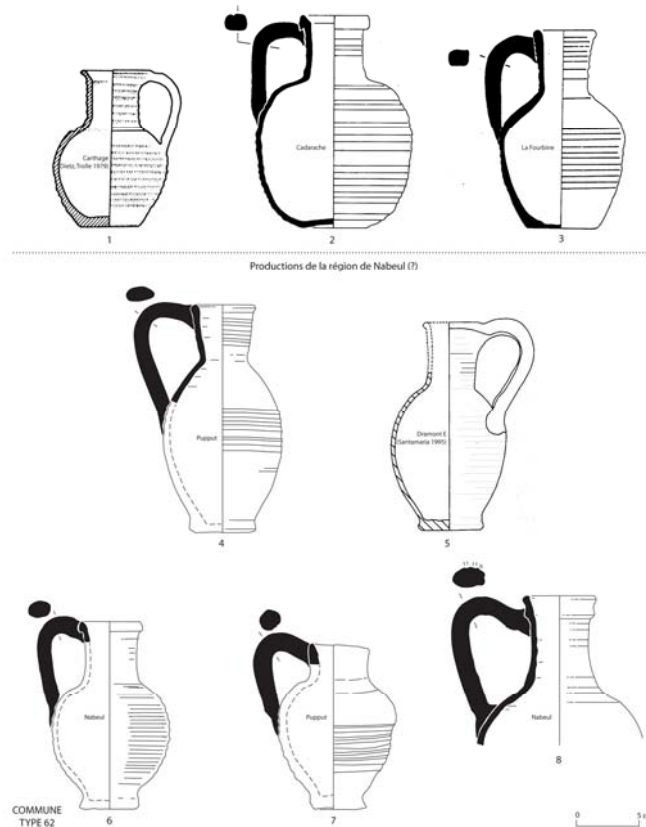

Figura 5.39. *Commune Type 62* (Bonifay 2004, 291)

Alguna d’aquestes peces del Pla de ses Figueres també podria correspondre a *cruches piriformes à bord arrondi* del *Commune Type 52* (Bonifay 2004, 286). Segons l’esmentat investigador, aquest tipus, llargament documentat en el món mediterrani (per exemple: Vegas 1973, tipus 44.4), fou produïts abundantment a Àfrica. La seva talla va dels 11 als 18 cm. Els exemplars considerats “clàssics” (1-4) són del segle II i de la

²⁵⁴ Ben documentat a Cartago (Bonifay 2004, 465), dit recobriment intern també es va poder constatar a Portocolom i a Cala En Busquets.

primera meitat del segle III, però també hi ha unes variants tardanes dels segles V (5), VI (6) i VII (7-8). La variant 9, tal vegada seria, fins i tot, postbizantina. Tot plegat testimonia la longevitat d'aquest tipus 52 (Bonifay 2004, 285).

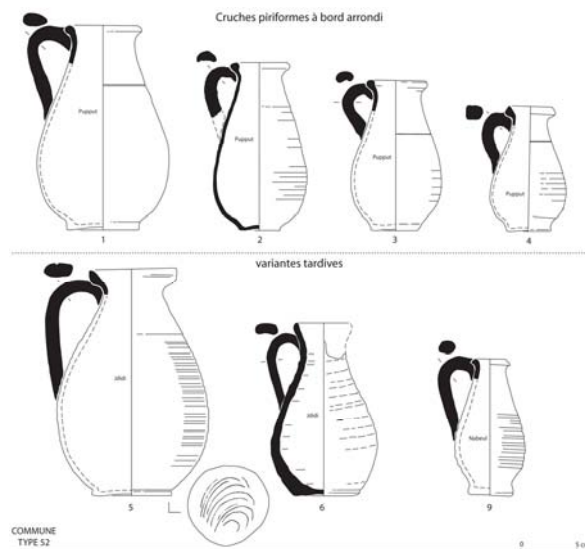

Figura 5.40. *Commune Type 52* (Bonifay 2004, 286)

Uns dels exemplars de Cabrera assimilables al tipus Bonifay 52 podrien ser els de les vores E0042-05-267-2 i E0042-06-319-1, tot i que tampoc es pot descartar que corresponguin als tipus Bonifay 58 o 62. Aquestes vores es varen trobar en uns contextos de la Fase I, que seria del segle VII molt avançat o posterior.

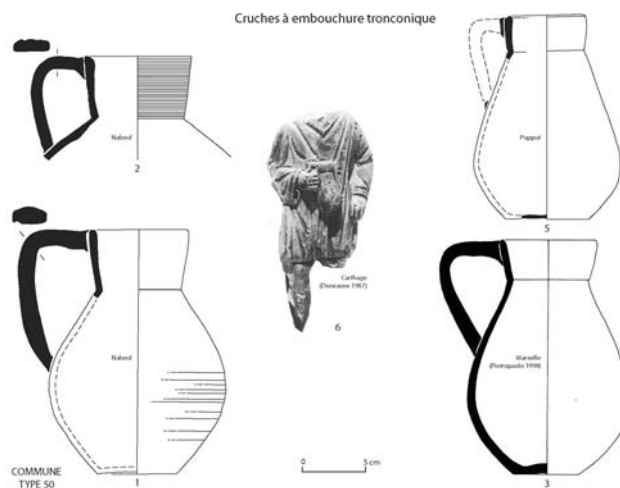

Figura 5.41. *Commune Type 50* (Bonifay 2004, 286)

Finalment, cal ressenyar que l'exemplar E0042-05-244-7 recorda a les *cruches piriformes à embouchure tronconique* = Vegas 43.3 = *Commune Type 50* de Bonifay (Figura 5.41). M. Bonifay recorda que són molts comunes dins la ceràmica africana, i en cita exemples de Nabeul, Marsella, Raqqada i *Pupput*, en contextos dels segles III i IV dC (Bonifay 2004, 285). De tota manera, cal prendre aquesta proposta d'atribució formal amb precaució, donat que hi ha exemplars dels tipus Bonifay 52 i 62 que també presenten vores molt semblants. Aquesta peça E0042-05-244-7 va aparèixer en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior.

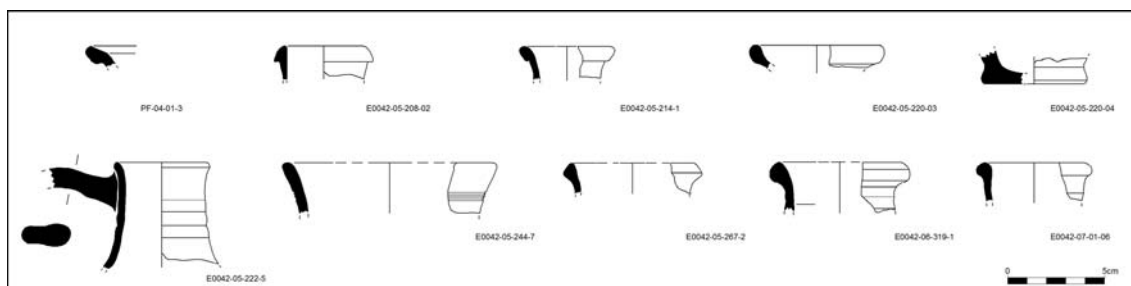

Figura 5.42. Gerres, gerretes o gerrets del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

ESCUDELLES

En el Pla de ses Figueres s'han recuperat una sèrie petits fragments de vora que, tal vegada, poden correspondre a la forma escudella (E0042-05-228-7; E0042-05-228-8 i E0042-07-402-15). Donada la seva gran fragmentació, no es pot descartar que fossin morters, o les denominades *Patères-couvercles* o els *Brûle-parfums* (Bonifay 2004, 276, 278, 299, 301, 303). La fragmentació també dificulta molt poder assimilar-los a algun tipus en concret i, lògicament, també impedeix poder afinar-ne la seva datació, la qual, però, si que pareix que podria oscil·lar entre el segle II i el segle VII dC.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Escudella	3?	-	-	-	-	-	-

Respecte als contextos on apareguren les peces de Cabrera cal fer notar que, els exemplars E0042-05-228-7 i E0042-05-228-8 es varen trobar en un estrat, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior.

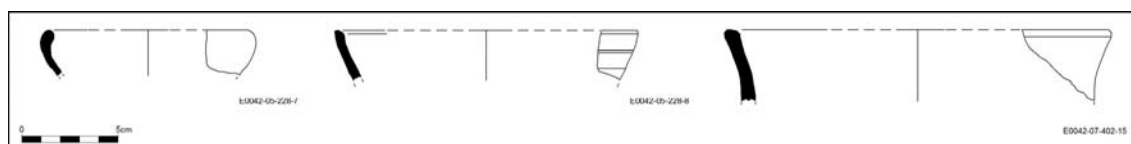

Figura 5.43. Possibles escudelles del Pla de ses Figueres (Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera i María José Rivas)

MORTERS

Un altra de les formes nord-africanes documentada a l'arxipèlag de Cabrera és la del morter, concretament un tipus que es caracteritza per presentar un llistell.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Morter	17	-	-	-	1	-	-

Els morters amb llistell de producció africana sense vernís són molt presents a Cartago²⁵⁵. Es varen difondre bé per la Mediterrània occidental²⁵⁶. Alguns s'han associat als assentaments bizantins i/o guarnicions militars bizantines posteriors a la conquesta del nord d'Àfrica, ja sigui per a l'ús dels soldats o de la societat civil

²⁵⁵ Reynolds 1995, 10. També els trobem a jaciments rurals del voltant de Dougga (Vos, Polla 2005, 484 i 491).

²⁵⁶ Bonifay 2004, 252. Per exemple, a Líbia, península Itàlica, Sardenya, França, Estambul, ... A la península Ibèrica es documenten a Tarragona, Mataró, València, Alacant, Cartagena, etc (Macias 1999, 117-118).

(Reynolds 1995, 33; 2007, 43 i 45; 2010, 120, 124, 129, 306). Presenten sovint incrustacions de pedres volcàniques²⁵⁷ en el seu interior per afavorir la fricció, les quals semblen originàries de Sicília, Sardenya o Orvieto (Reynolds 1993, 108). Els exemplars de Cabrera i Conillera corresponen al tipus 11 de Bonifay *mortiers de type Carthage Class 1*²⁵⁸ (= Fulford 1984 *Mortaria* 1-3²⁵⁹ = C.A.T.H.M.A. A10)²⁶⁰. Aquests sembla que foren produïts, com a mínim en part, en els tallers d'Oudhna²⁶¹.

M. Bonifay divideix aquest tipus 11 en tres variants: A, B i C (Figura 5.44). La variant A és present a Cartago des del segon quart del segle V (1). La variant B (2) està ben testimoniada dins del rebliment del forn 4 d'Oudhna, en un context de mitjan segle VI. La variant C, de la que existeixen dues talles diferents però totes dues amb el llistell atrofiat (3 et 4), es va trobar associada al tipus Hayes 99D (= 80B/99) dins del rebliment del forn n° 1, corresponent a les darreres traces d'activitat del taller de les termes dels *Laberii*, probablement del final del segle VII. És la mateixa associació que es va documentar a Roma dins del context de la *Crypta Balbi*, datat dels darrers anys del segle VII (Bonifay 2004, 252).

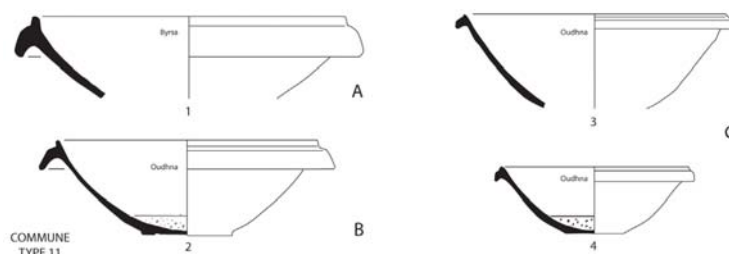

Figura 5.44. Morters *Commune Type 11* (Bonifay 2004, 254)

Productes de la zona de Cartago es troben a la vall del Vinalopó, en contextos del final del segle IV-mitjan V (*Fulford Mortar 1*) (Reynolds 1993, 13), i són molt presents a Benalúa, en un context del segle VI que tindria com a data final el del darrer quart del segle VI, tal vegada del voltant del 580 (*Fulford Mortar 2*)²⁶². També es troben abundantment a Mataró, entre els segles V a VII dC (Macias 1999, 117-118; Cela,

²⁵⁷ En molts casos, tal vegada de basalt (Bonifay 2004, 461).

²⁵⁸ *Mortarium class 1* de Hayes, que apareix a Cartago en contextos del segle VI (Hayes 1976, 92, fig. 14).

²⁵⁹ Fulford datava una producció pel tipus *Mortar 1* entre poc abans de l'any 400 i el primer quart del segle VI, sent la primera meitat del segle V el moment de més constatació. Proposava una datació de 500-600 i, tal vegada, una mica més enllà, per al tipus *Mortar 2*, del que deia tenir el seu *floruit* cap al c. 525 dC i sent molt abundant a finals del segle VI-principis VII, mentre que la variant petita (*Mortar 3*) apareixeria cap el final del segle VI (Fulford 1984).

²⁶⁰ Pareix que es poden associar als tipus M/CA/2 i M/CA/3 de Macias. El tipus M/CA/2 es va associar al tipus Hayes *Mortarium class 1*, al Vlr. 6.23 i al tipus Fulford 1. Els exemplars d'aquest tipus apareixen a Tarragona en contextos de 400-475/500. En canvi, el tipus M/CA/3 equivaldria, segons J.M. Macias, al tipus *flanged bowl 1B* de Hayes, al Fulford M-2.4, C.A.T.H.M.A. 10 i Reynolds W11d1b, i es documentaria a Tarragona en nivells d'entre els anys 400-600/700 (Macias 1999, 117 i 126). També es poden assimilar als tipus Morter 1 i 3 de comuna africana documentat a Mataró (Cela, Revilla 2004).

²⁶¹ Bonifay 2004, 252. Un dels seus forns, es varen trobar *bols à listel Carthage Class I* (= Fulford 2), en un context considerat de cap a mitjan segle VI (Barraud et al. 1998, 157), i, en el forn n°1, dels tipus *Carthage Class I, Type B* (= Fulford 2) i *Carthage Class I, Type C* (= Fulford 3), d'un context del segle VII (Barraud et al. 1998, 159).

²⁶² Reynolds 1993, 15, fig. 112. En canvi, aquests morters Fulford 2 són molt poc presents en els jaciments en altura de la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 19). A València es documenten en nivells del segle VI i dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

Revilla 2004; 2005, 204-205 i 213), i en els nivells bizantins de Cartagena²⁶³. S'han identificat exemplars de *Fulford Mortar* 3 a Màlaga, Roma i a S. Antonino di Pertini (Reynolds 2010, 129).

El tipus 11B de Bonifay sembla correspondre al tipus W11d.1B de Reynolds trobat a Benalúa²⁶⁴, Monte Benacantil i Castell del Riu a Asp (Reynolds 1993, 139). També es troba a Cartagena en un context del primer quart del segle VI (Murcia et al. 2005, 15 i 36), i a Marsella en contextos de la primera meitat del VII²⁶⁵. Tal vegada podria correspondre a un morter d'aquest tipus 11B un exemplar trobat a l'illa de Gorgona, descrit com a *Ceramica comune con ingobbio interno, forma simile a Hayes 91C* (Gambogi, Firmati 1998, 637, núm. 8). El tipus Bonifay 11C s'ha identificat a Tarragona (Macias, Remolà 2005, 135).

A Mallorca²⁶⁶ aquests morters africans són presents a *Pollentia* (*Fulford Mortar* 2) (Reynolds 1995, 295, 296, 297), i a la cisterna de Sa Mesquida (Buxeda et al. 2005, 230 i 250). També se n'ha trobat un exemplar força complet en aigües de Portocolom²⁶⁷. A Son Peretó s'han identificat diversos morters assimilables al tipus Bonifay 11, en les seves variants B i C. S'hi varen trobar diverses vores de les variants B i B/C en contextos del final del segle VI, o ja del segle VII, i un exemplar força sencer assimilable de la variant C, en un nivell que sembla que es pot associar a un incendi produït entre el final del segle VII i l'inici del segle VIII²⁶⁸. A les terres de Son Sard s'ha documentat un exemplar classificat com del tipus Bonifay 11, segurament de la variant C (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186). També s'hauria documentat un exemplar d'aquests tipus de morter en el jaciment pitius de ca s'Hereu, classificat com a *Fulford/Peacock* 2-4 (Gonzalez, Dies 1990-1991, 373).

En el Pla de ses Figueres s'han pogut identificar nombrosos exemplars corresponents a aquest tipus de morter Bonifay 11 com, per exemple, la vora E0042-05-228-6, les bases E0042-05-210; E0042-05-222-6; E0042-06-316-1; E0042-06-332-1; i, molt probablement la base E0042-07-01-05. També s'han identificat vores que es poden associar a la variant B²⁶⁹ (E0042-00-01-1; E0042-06-326-1; E0042-07-402-14)²⁷⁰, a la variant C (E0042-06-P1; E0042-06-316-2)²⁷¹, o de les que no es pot determinar si són de la variant B o de la C (E0042-06-04; E0042-93-A; PF-00-02-1). Per altra banda, s'ha

²⁶³ *Fulford Mortar* 3 (Reynolds 1995, fig. 113; 2010, 303) i "Grups 2 i 3 de Fulford" (Vizcaino 2009, 661).

²⁶⁴ Context del final del segle V i segle VI dC (Reynolds 1993, 93).

²⁶⁵ Bien 2005, 288 i 298; Bien 2007, 264 i 268. Cal esmentar que s'ha tingut en compte la datació de Bien de 2007 i no la de 2005.

²⁶⁶ És molt probable que algun dels morters presentats per V.M. Guerrero de la Colònia de Sant Jordi puguin correspondre a aquests tipus de morters africans, sobretot els considerats "ceràmica de cuina" (Guerrero 1987).

²⁶⁷ Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010; Riera et al. 2007. Aquest exemplar (M35-1) es va publicar com del tipus Bonifay 16, però cal esmentar que no presentava decoració estampada.

²⁶⁸ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 91; Riera Rullan, Martínez 2009, 304, 311 i 317; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 239 i fig. 15; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 12; Riera Rullan, Cau 2013, 74; 2013b, 90, 93 i 95; 2013c, 114 i 119; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 11, 35, 42, 44-45.

²⁶⁹ En el Pla de ses Figueres ja s'havia citat una vora de morter africà M/CA/2.3 (Aramburu 2001, 6 i fig. 1) que, pel dibuix, pareix que se podria assimilar al tipus Bonifay 11B.

²⁷⁰ És més dubtosa, però també possible, l'assimilació de la peça PF-04-01Cata5.

²⁷¹ També ho podrien ser, potser, els exemplars E0042-05-209-01; E0042-05-224-5.

assimilat al tipus Bonifay 11C un exemplar trobat en Els Corral·ls de Conillera (Els Corral·ls-S)²⁷².

El perfil força complet E0042-06-326-1 del Pla de ses Figueres del tipus Bonifay 11B es va trobar en un context de la Cala 1 que correspondria a la Fase H1, del final del segle VI o de l'inici del segle VII. La base E0042-06-332-1 es va trobar amortitzada en un context que pareix que correspondria a la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. Els exemplars E0042-05-228-6 i E0042-05-244-5, molt probablement corresponents a la variant 11C, varen aparèixer en uns contextos de la Fase I, del final del segle VII o posterior. Es pot apreciar doncs que les datacions de Cabrera encaixen força bé amb les proposades per M. Bonifay en el seu treball de síntesi de 2004.

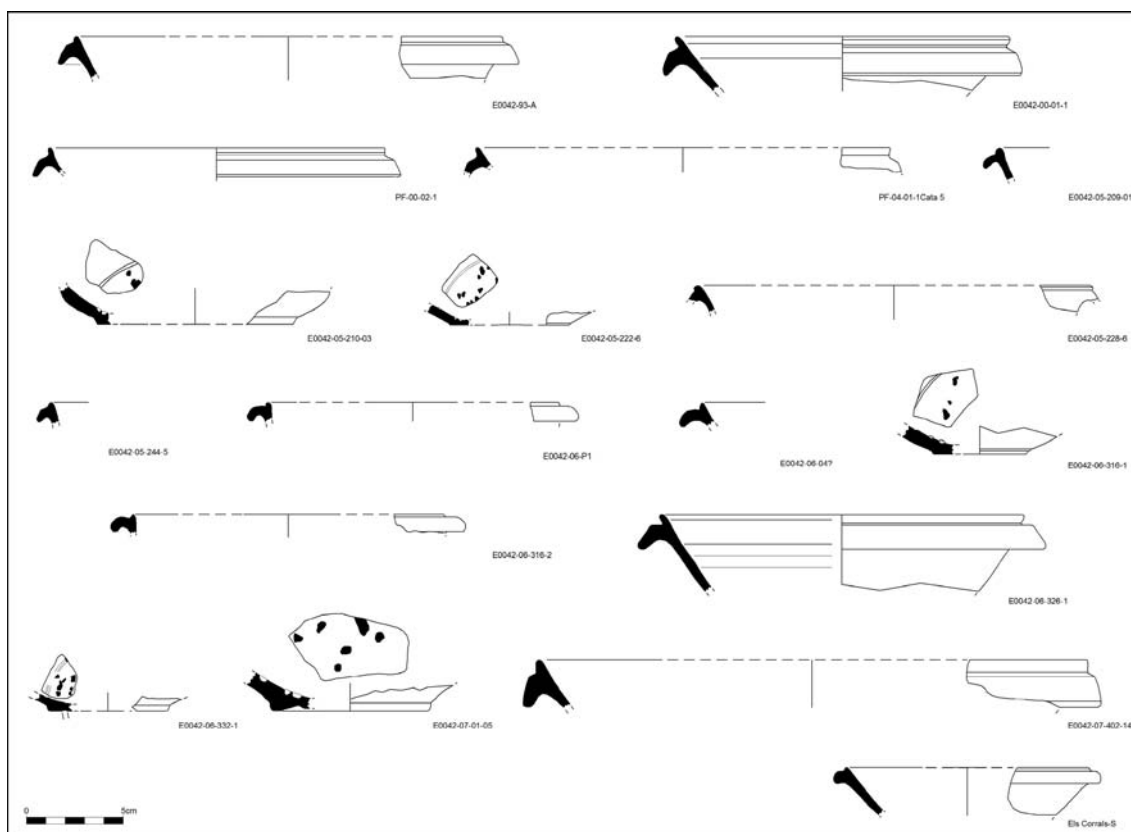

Figura 5.45. Morters africans del Pla de ses Figueres i els Corral·ls
(Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera i María José Rivas)

RIBELLS

En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Freres s'han pogut identificar una sèrie de fragments ceràmics que semblen correspondre a ribells de producció africana.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Ribell	2	-	-	-	-	1	-

La producció tunisenca de ribells durant l'antiguitat tardana és molt nombrosa i molt variada (Bonifay 2004, 265-275). En el Pla de ses Figueres s'han documentat tres fragments que semblen correspondre a aquests tipus de ribells. D'aquests, els fragments

²⁷² Pea donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 211; 2011, 109.

de vora E0042-06-312-6 i E0042-06-336-1, recorden molt als *Bassins à marli type Sidi Jdidi 3 Commune Type 32* de Bonifay (Figura 5.46). M. Bonifay creu que podrien haver evolucionat de la següent manera: els més antics (nº 1), de Cartago, publicats per R. Tomber l'any 1988 (fig. 9, nº 214-215), serien del final del segle IV o de l'inici del segle V; el nº 2 seria, tal vegada, del segon quart del segle V; els exemplars de Sidi Jdidi (números 3, 4 i 6?) serien de les variants de mitjan i de la segona meitat de la cinquena centúria, mentre que el nº 5 ja seria de la primera meitat del segle VI (Bonifay 2004, 272). L'exemplar E0042-06-312-6 es va trobar en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts segle VII. Tanmateix, però, el fragment és força petit, i sembla lògic pensar que ja devia tenir els seus anys quan va quedar amortitzat.

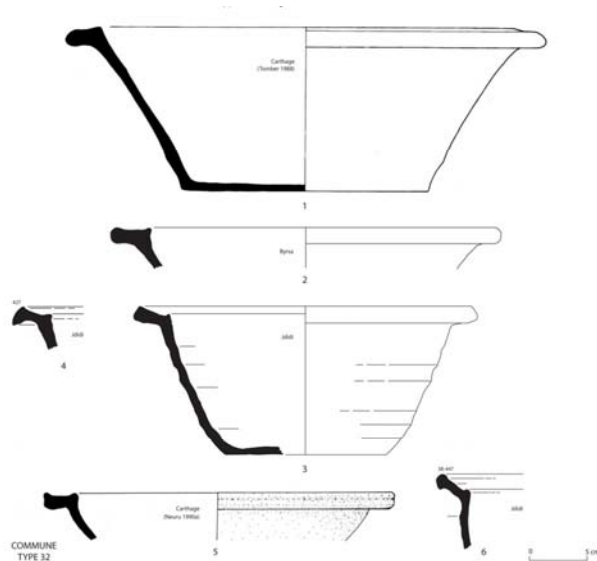

Figura 5.46. Ribells *Commune Type 32* (Bonifay 2004, 270)

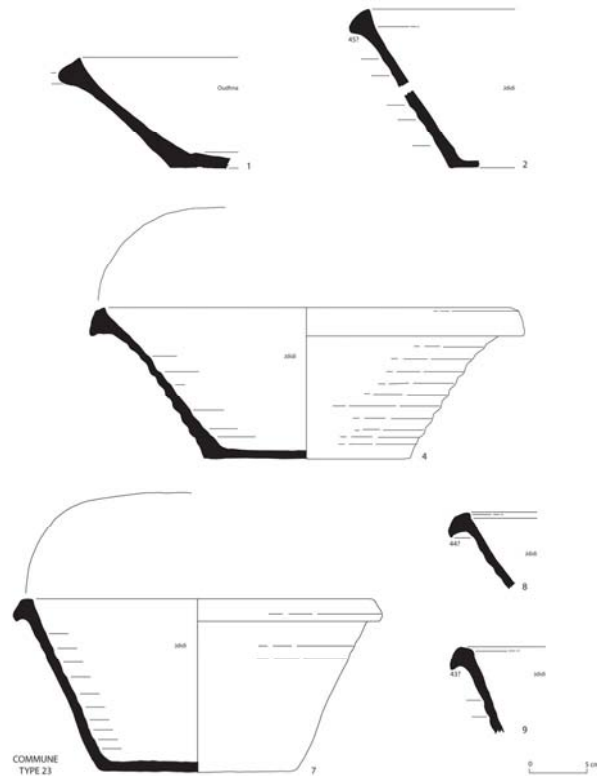

Figura 5.47. Ribells *Commune Type 23* (Bonifay 2004, 270)

Per altra banda, a l'illot dels Frares es va documentar una vora de ceràmica comuna africana (IF-72-6)²⁷³, que es pot assimilar als *bassins dérivés du type Uzita* 1 fig. 145 del *Commune Type 23* Bonifay de 2004²⁷⁴. Per a l'esmentat investigador, aquest tipus és present a Cartago i *Uzita*, i l'estratigrafia de Sidi Jdidi li va permetre ordenar les diferents variants de la següent manera: les variants més properes al nº 2 es documenten, aparentment, en el segle IV; les del nº 3 fins el final de segle; en canvi els números 4 a 6 apareixen en contextos de la primera meitat del segle V, mentre que els 7 a 9, els de la fase final de la seva evolució, es troben durant la segona meitat del segle V (Bonifay 2004, 265).

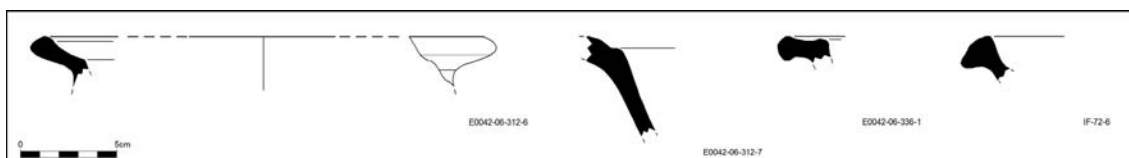

Figura 5.48. Ribells africans del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares
(Autors: Sebastià Munar, Mateu Riera i Maria José Rivas)

TAPADORES

En el Pla de ses Figueres de Cabrera i en els Corral de Conillera s'han identificat diversos exemplars ceràmics que semblen correspondre a tapadores de comuna africana.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Tapadora	3/4	-	-	-	1?	-	-

Tres dels exemplars de ceràmica comuna africana corresponents a tapadores (E0042-04-168-2; E0042-06-01-28 i E0042-06-332-2) podrien quedar englobats dins de la família de les "couvertres de grands vases" de la tipologia de M. Bonifay. Aquestes peces són de talla mitjana a gran (d'entre 18 a 34 cm de diàmetre) i, estaven destinades, sens dubte, a cobrir grans vasos de ceràmica comuna, però, també probablement cassoles (Bonifay 2004, 275).

L'exemplar E0042-06-332-2 es pot assimilar al tipus Fulford *Lid 5*, és a dir, al tipus Reynolds W11c.6, que sembla trobar-se en alguns contextos del segle V de Cartago, però sobretot del 500/525-c.600 i, a Benalúa, en un context del final del segle V i fins a mitjan segle VI (Reynolds 1993, 138 i lám. 59). Aquest tipus també s'ha documentat a S. Eulalia de Cagliari (Sangiorgi 2005, 255). En el Sector Oest de Son Peretó s'han recuperat dos exemplars que també pareixen correspondre a aquest Tipus Fulford *Lid 5*, un d'ells, recuperat en un context dels segles VI-VII dC²⁷⁵. La peça del Pla de ses Figueres es va trobar amortitzada en un context que pareix que correspondria a la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. El fragment és tan petit que no es pot descartar que fos un material residual.

²⁷³ Aquesta fou publicada, pareix que erròniament, com a un morter del tipus M/CA/12 (Riera Rullan 2002, 102-103; 2005b, 214). Cal dir però, que cap de les dues classificacions és pot considerar com a completament conclouent.

²⁷⁴ Segons M. Bonifay equivaldrien als tipus "Fulford 1984 *Bowl 17* = Fulford 1994 *Bowl 26* = type Sidi Jdidi 1" (Bonifay 2004, 265).

²⁷⁵ Riera Rullan, Martínez 2009, 314; Riera Rullan, Cau 2013, 48-49; 2013b, 90; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 1 i 32.

La peça E0042-04-168-2 sembla ser de les famílies dels Tipus Fulford Lid 3/5 = Reynolds W11c.4/6 o W11fB.2, datades en els segles V i VI dC (Reynolds 1993, 138 i 141, i làms. 58-59 i 61), tot i que la vora del Pla de ses Figueres és menys apuntada.

L'exemplar E0042-06-01-28 recorda a les tapadores *Commune Type 39* de Bonifay, que són particularment freqüents a la *Bizacena* meridional i a la *Tripolitana* (tipus *Sabratha* 104). Apareixen a El Jem i a *Lepcis Magna*, en contextos dels segles III i IV (Bonifay 2004, 275 i 276). Cal dir però, que l'exemplar del Pla de ses Figueres presenta certes semblances formals amb una peça classificada per Reynolds com a *bowl* del tipus W11fC.1, trobada a Benalúa, en un context del final del segle V i VI dC (Reynolds 1993, 141 i làm. 61).

El fragment de vora PF-04-01-2, també sembla correspondre a una tapadora, de la que però no se'n poden donar més detalls donat que és molt petit.

Una base trobada a Conillera (Els Corral·ls-R), també sembla correspondre a una tapadora. En tot cas però, presenta una pasta amb unes característiques que fan dubtar de la seva procedència.

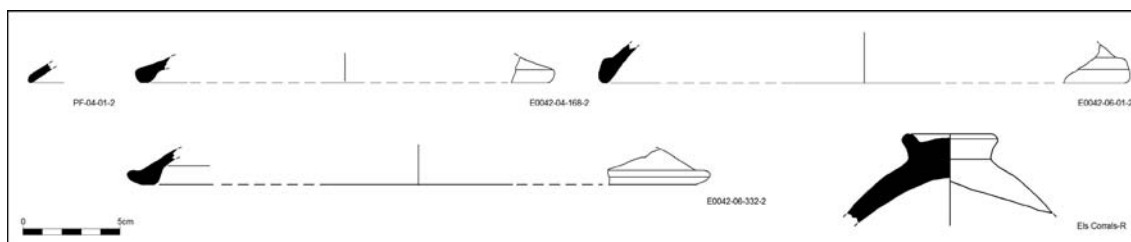

Figura 5.49. Tapadores africanes del Pla de ses Figueres i dels Corral·ls
(Autors: Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera i María José Rivas)

PES DE XARXA

Una de les peces clarament de producció africana identificada en el Pla de ses Figueres (E0042-05-207-04) correspondria a un pes de xarxa o de teler. M. Bonifay no dubte en classificar les peces tunisenques com a *pesons de filets de pêche*, dels que diu que se'n troben en gran nombre en els jaciments costaners tunisencs (Bonifay 2004, 437). Malauradament però, l'esmentat autor no pot aportar cap aproximació cronològica a aquestes produccions. L'exemplar de Cabrera tampoc no pot ajudar gens en aquest sentit, donat que va aparèixer dins d'un enderroc de les barraques dels soldats de l'exèrcit napoleònic de la Cala 6. De tota manera, veient la naturalesa de la gran majoria dels materials antics trobats en el Pla de ses Figueres, és molt probable que pugui ser dels segles V a VII dC, més encara, si es té present que anys enrere ja es va trobar una peça pràcticament idèntica a la zona de la factoria de salaons, també qualificada com a pes de xarxa (Hernández, Cau, Orfila 1992, 219 i fig. 4.8).

Figura 5.50. Pesos de xarxa del litoral tunisenc (Bonifay 2004, fig. 246) i del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i Maria José Rivas)

Pel que fa a altres paral·lels de suposats pesos de xarxa, en aigües de Portocolom (Mallorca), es va trobar una peça molt probablement africana i, un altre exemplar de procedència dubtosa²⁷⁶. Totes dues són formalment molt semblants a l'exemplar de Cabrera. També ho són per les dimensions, sempre inferiors als 5 cm. En canvi, la peça tunisenca publicada per M. Bonifay (Figura 5.50) és considerablement més gran. A Eivissa també se n'han trobat en els nivells dels segles VI-VII de Can Sorà però semblen de producció local²⁷⁷.

ALTRES FORMES AFRICANES INDETERMINADES

Es presenta a continuació una selecció de les peces de les que donat el seu elevat grau de fragmentació és impossible saber a quines formes correspongueren.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Forma indeterminada	4/5	-	1	-	-	-	-

D'entre aquestes cal destacar-ne un fragment informe (E0042-06-351-18) que presenta la seva cara exterior completament vitrificada, aparentment per haver sofert unes temperatures molt elevades. Es va trobar en un context de la Fase H dels tres darrers quarts segle VII. També correspon a aquesta Fase H la base E0042-06-312-5.

Tal i com s'ha vist per a les ceràmiques de producció "eivissenca", també es troben peces africanes amb decoració a pinta, en bandes rectes o ondulades²⁷⁸. Normalment aquestes presenta bandes, ja siguin rectes o ondulades. Més excepcionalment, també es troba algun exemplar amb puntillat (E0042-06-342-1). És d'interès esmentar que les decoracions a pinta a sobre de ceràmiques de producció africana no apareixen fins a la Fase C, que cal recordar que s'ha proposat de la segona meitat del segle VI. També és interessant apuntar que s'ha pogut apreciar que aquestes peces són més abundants en els contextos del segle VII en endavant.

PRODUCCIÓ AFRICANA AMB DECORACIÓ A PINTA			
Fase	Cala 1	Cales 2 i 5	Cala 6
Fase C		148	
Fase D			
Fase E			

²⁷⁶ Riera Rullan, Martín 2007b, 55; Martínez Rengel 2007; Riera Rullan et al. 2007, lám. 56.

²⁷⁷ Ramon 1984, 24 i fig. 10; 1986, 29. També a Can Sorà, sobretot en el nivell del segle V de la cisterna, es varen trobar uns elements ceràmics arrodonits i amb perforació, així com algunes anses d'àmfores púnico-ebusitanes, significativament retallades *a posteriori* i llimades, que també es proposen tots ells com a possibles pesos de xarxes de pesca (Ramon 1995, 45 i fig. 84).

²⁷⁸ Cal dir però que són considerablement més abundants les peces decorades "eivissenques" que no les africanes.

Fase F			
Fase G			
Fase H	H1: _____	332, 351, 355	
Fase I		265	251?

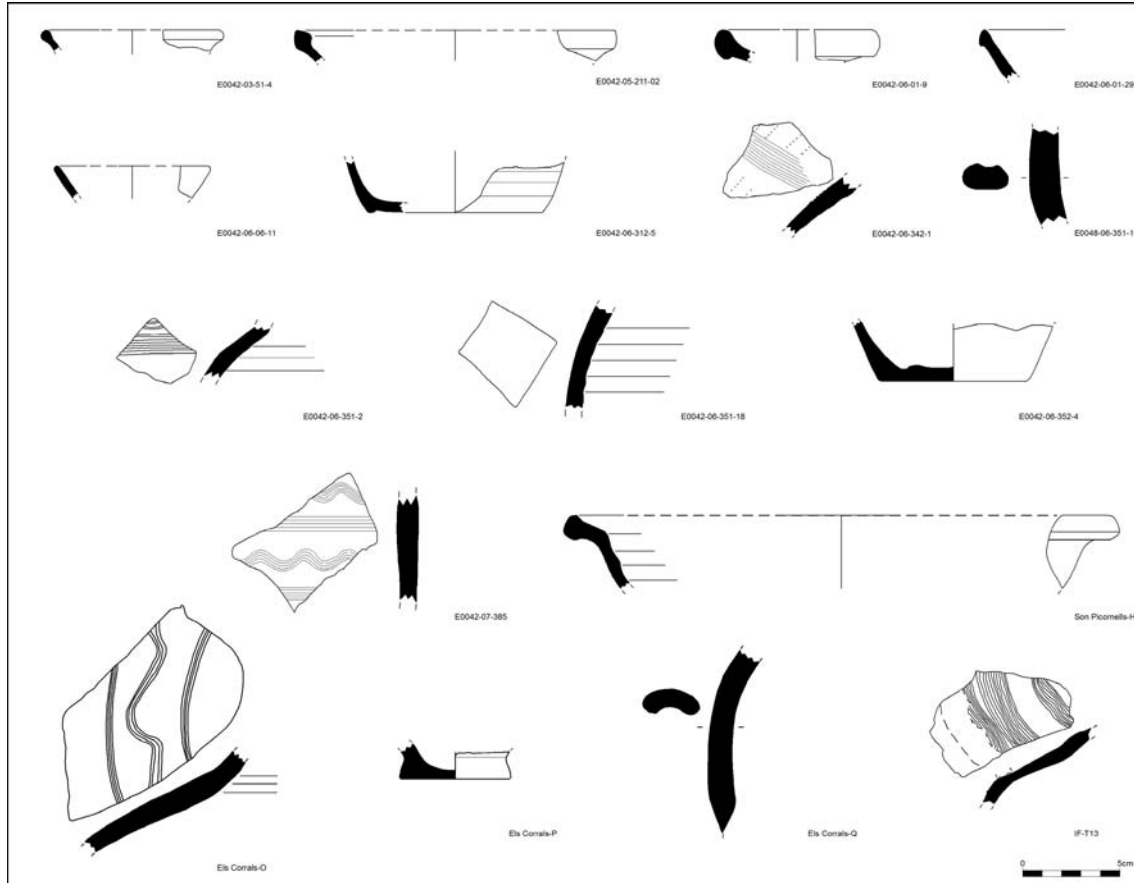

Figura 5.51. Fragments de producció africana de tipologia indeterminada del Pla de ses Figueres i Son Picornells (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

5.1.3. PRODUCCIONS DE PROCEDÈNCIA INDETERMINADA

La gran semblança formal i, a vegades també, unes pastes amb característiques comunes a molts llocs de la Mediterrània, fa que sovint sigui molt difícil, o directament impossible, poder conèixer la procedència de moltes peces de ceràmica comuna. Això també succeeix amb molts exemplars trobats a Cabrera, Conillera i a l'illot dels Frares, amb semblances formals a estris de produccions locals o regionals, per exemple, de Menorca (Buxeda et al 2005, 230 i 249), Catalunya (Cela, Revilla 2004; 2005; Buxeda, Cau 2004), Alcàsser (Alapont, Ballester 2007), de la zona d'Alacant (Reynolds 1993; Lara et al. 2007), Cartagena (Murcia et al. 2005; Vizcaíno 2009, 115-116), Sevilla (Amores et al. 2007), etc. Per a la Hispània bizantina, les principals produccions de ceràmica comuna radiquen en els focus més importants de la presència imperial, això és Cartagena, Màlaga i les Balears, principalment Eivissa (Vizcaíno 2009, 654). En tot cas, però, aquets centres productors ja estaven en plena activitat en temps anteriors a les conquestes justinianes²⁷⁹.

Donada la gran varietat de produccions de ceràmica comuna procedents de la conca Mediterrània, ha estat impossible classificar geogràficament els productes amb característiques composicionals clarament no “eivissenques” ni africanes. Tot i que, *a priori*, pareix que moltes d'aquestes produccions comunes no haurien viatjat gaire enfora, abastint generalment només els “mercats” locals o regionals²⁸⁰, ja s'ha vist més amunt com a Cabrera també hi arribaren una variada representació de formes de ceràmica comuna africana. No es pot descartar llavors que també n'haguessin arribat d'altres regions mediterrànies igual o més allunyades, acompanyant, per exemple, les àmfores, la vaixel·la fina o els estris de cuina, de la Gàl·lia, Itàlia o, fins i tot, la Mediterrània Oriental.

GERRES/AMFORETA, GERRES, GERRETES O GERRETS

En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares s'han pogut recuperar diverses peces que de ceràmica comuna de procedència indeterminada que semblen correspondre a les formes gerra/amforeta, gerra, gerreta o gerret.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Gerra/amforeta, gerra, gerreta o gerret	16	-	-	-	-	6	-

Alguns dels exemplars (per exemple els E0042-05-227-09, E0042-06-328-2, E0042-07-402-13 o IF-T-9²⁸¹) podrien correspondre a formes del Primer Grup de gerres/amforeta = Àmfora Ebusitana Mataró 2, que són molt semblants a les considerades com a produccions de *flagons or small amphora* locals W1.55-58 del segle V i primera meitat

²⁷⁹ O, com a mínim, ja haurien arrencat en dates precedents les produccions de Cartagena i Eivissa des d'almenys el segle V (Vizcaíno 2009, 656). Les troballes de Mataró han permès proposar que la presència bizantina a les illes va estimular la producció “ebusitana”, acompanyada d'un augment del radi de comercialització (Cela, Revilla 2004, 361 i 375-376; Vizcaíno 2009, 656).

²⁸⁰ Sovint s'ha defensat que cap el segle VI es comença un procés de “regionalització” que significa una disminució del comerç de ceràmiques comunes a llarga distància i un augment de les produccions locals/regionals (Panella 1993, Gutiérrez 1998). L'anàlisi arqueomètrica de dos exemplars de les produccions de “Fornells” del nord de Menorca trobades a Son Peretó, a 10 km de la costa est de Mallorca (Riera Rullán et al. 2010, 597), és un bon exemple de l'aparició d'aquestes produccions locals amb difusió en mercats regionals (Buxeda et al. 2005, 230 i 248).

²⁸¹ Exemplar molt semblant al W1.58B de Benalúa (Reynolds 1993, 114 i lám. 31).

del VI dC, trobades a la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 38; 2010, 115 i fig. 20), amb pastes força semblants a les “eivissenques” (Reynolds 1993, 129). En els casos analitzats no ha estat possible determinar-ne la seva procedència, deixant obertes les possibilitats referides a produccions eivissenques, alacantines, o d’altres indrets²⁸². Es troba la mateixa problemàtica amb l’exemplar Closquer Gimnàs-B que presenta un perfil que s’assembla molt a l’*amphora* W1.53 de Reynolds, trobada a El Sambo i Els Castillarets, amb una proposta cronològica de segle IV i primera meitat del V dC (Reynolds 1993, 113 i lám. 29). Així mateix, l’exemplar E0042-06-328-1, amb abundants partícules de color blanc i gris i algunes de daurades, té certes semblances formals amb l’*amphora* W1.54 de Reynolds, trobada a Benalúa i a l’ermita de Fontcalent, amb una proposta cronològica de segle IV i principis del V dC (Reynolds 1993, 113 i lám. 29). Es va trobar amortitzat en un context de la Cala 1 que pareix que correspondria a la Fase H2, del segle VII. En aquest mateix context també es va trobar l’exemplar E0042-06-328-2, el qual presenta una pasta de color beige amb abundants partícules brillants.

Algunes de les peces de la Figura 5.52 també s’assemblen formalment als tipus *jugs* o *small jugs* W1.73-79 de les produccions alacantines dels segles V i VI dC (Reynolds 1993, 116 i lám. 33), així com a ceràmiques trobades a Fornells de suposada fabricació menorquina (Buxeda et al 2005, 230 i 249). Algunes d’aquestes també podrien ser, tal volta, vores d’embut o, fins i tot, correspondre a brocs. D’entre aquests, l’exemplar E0042-04-133-1 es va recuperar en un context de la Fase C posterior al c. 550 dC, del que es proposa que s’hauria format durant la segona meitat del segle VI (Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 99-100).

Un exemplar que ha generat molts problemes i dubtes a l’hora de la seva classificació correspon a una vora i part del coll (E0042-06-351-8). Aquesta presenta una pasta que recorda força a les produccions de la família de les LRA3, de fet, fins i tot formalment té un perfil semblant a aquelles àmfores. Per forma també recorda a certes àmfores Keay LII²⁸³. Però cal fer notar que aquest exemplar del Pla de ses Figueres sembla massa prim per ser d’una àmfora, i la seva primor fa pensar més en una forma tancada del servei de taula. Sí que es pot esmentar que es va trobar en un context de la Fase H, que s’ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. De la mateixa fase és la vora exvasada a la que se li enganxa una ansa de secció circular (E0042-06-352-5) Finalment, l’exemplar E0042-04-128-2 es va trobar en un context de la Fase I, del final del segle VII o posterior.

²⁸² Formalment es podrien observar algunes semblances amb les gerres/amforeta d’origen local/regional que es documenten amb relativa freqüència des del segle VI a *Carthago Spartaria* amb les típiques fil·lites de la zona, relacionades sobretot amb el transport de vi, però també el most, el vinagre i l’oli (Vizcaíno 2009, 115-116), però cap d’aquests casos de Cabrera presentaven fil·lites.

²⁸³ Per exemple: Menchelli et al. 2007, 325.

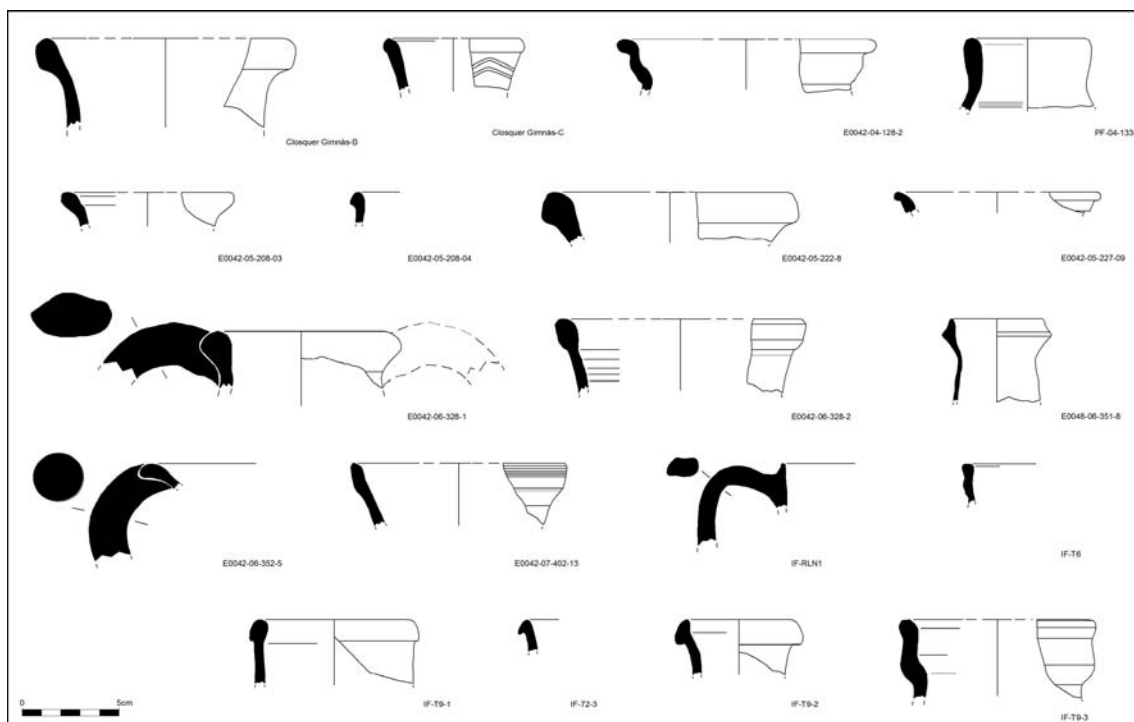

Figura 5.52. Gerres/amforeta, gerres, gerretes i gerrets del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

MORTERS

En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares es varen trobar diversos exemplars corresponents a la forma morter dels que es desconeix la seva procedència.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Morter	11	-	-	-	-	1	-

P. Reynolds va publicar exemplars de suposada fabricació alacantina²⁸⁴, amb una proposta cronològica de segles IV, V i fins a mitjan VI dC (W1.15B i 19) (Reynolds 1993, 103, 105-107 i làms. 9, 11-17; 1995, 137), molt semblants als del Pla de ses Figueres E0042-04-128-1, E0042-05-222-7 i E0042-05-230-3. També s'assemblen a exemplars de morters suposadament locals, trobats més recentment a Benalúa, en uns nivells amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 60 i 62). Quelcom semblant es troba entre les produccions locals o regionals de Cartagena, en contextos del segle V (Murcia et al. 2005, 7 i fig. 6). Així mateix, a Fornells també s'han documentat morters de suposada fabricació menorquina (Buxeda et al 2005, 230 i 248-249), molt semblants als de Cabrera. Cal fer notar també que a Tunísia²⁸⁵ es troben morters molt semblants formalment a la peça E0042-05-230-3.

En el Pla de ses Figueres es varen recuperar diverses vores de morters de procedència indeterminada en contextos de la Fase C, és a dir, amortitzats en un moment d'entre el final del segle VI i la primer terç del segle VII (UE 112). Per altra banda, l'exemplar

²⁸⁴ Dels jaciments, per exemple de Benalúa, El Monastil i l'Alcúdia Elx.

²⁸⁵ Com, per exemple, els *mortiers de type Carthage Class 2* = Fulford 1984 *Flanged Bowls* 14-15 = Commune Type 12, que M. Bonifay considera fonamentalment dels segles VI i VII dC (Bonifay 2004, 252, 254 i 255)

E0042-04-128-1 es va trobar en un estrat de la Fase I del segle VII molt avançat o posterior.

La peça E0042-06-304-1, destaca per presentar una pasta amb nombrosíssimes partícules negres²⁸⁶. Té força semblança formal amb el tipus W1.22 de Reynolds trobat a Benalúa, al que se li proposa una datació de final del segle V fins a mitjan segle VI (Reynolds 1993, 107). A Fornells també s'ha trobat una peça similar de suposada fabricació menorquina (Buxeda et al 2005, 230 i 249), mentre que en el Sector Oest de Son Peretó s'ha identificat un perfil molt semblant d'una producció comuna indeterminada (Riera Rullan, Martínez 2009, 315; Riera Rullan et al. 2013, làm. 4). L'exemplar del Pla de ses Figueres es va trobar a la UE 304, en un context de la Fase I, proposada del final del segle VII o posterior.

La peça PF-00-19-1 presenta certes semblances formals amb un morter identificat a Benalúa, en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII²⁸⁷. També s'assembla a diversos exemplars del jaciment de València la Vella-Ribaroja, considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183 i 194).

Finalment, pel que fa a les bases, totes elles són planes i presenten incrustacions en el seu interior (Closquer Gimnàs-A, E0042-03-114-1²⁸⁸ i IF-T10-3). S'assemblen força a les del tipus E de Reynolds de la zona d'Alacant²⁸⁹, les pedretes de les quals podrien ser originàries de Sicília (Reynolds 1993, 108 i làm. 19). Tal i com s'ha vist més amunt, les bases com aquestes són molt freqüents en els contextos dels segles V a VII dC. Són destacables els exemplars del derelict Saint Gervais 2, de la segona meitat del segle VII (Jézégou 1998, 347-348).

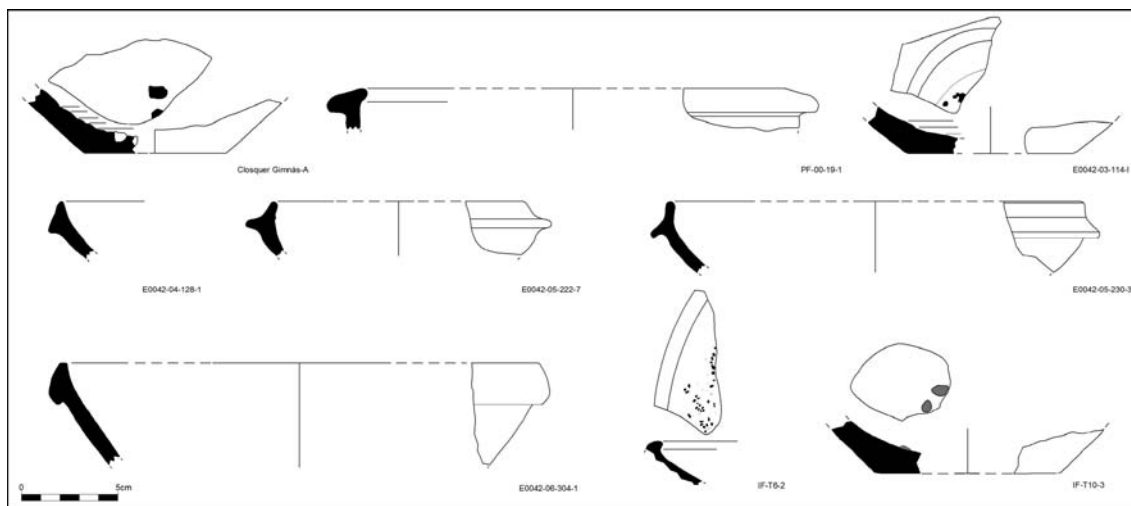

Figura 5.53. Morters del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares (Autors: Maria Isabel Mancilla, Sebastià Munar, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

LUTERIS = VAS AMB ABOCADOR

²⁸⁶ Tal vegada W3 de Reynolds? (Reynolds 1993, 126-127).

²⁸⁷ 302-109 (Lara et al. 2007, 60 i 62).

²⁸⁸ Peça recuperada a la UE 114 de la Fase I, és a dir, amortitzada a finals del segle VII o, fins i tot, més endavant.

²⁸⁹ També se'n troben en el context de Benalúa abans citat (Lara et al. 2007, 60 i 62).

En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares s'han observat diversos exemplars que semblen correspondre a vasos amb abocador (=luteri), dels que altre cop se'n desconeix la seva procedència.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Vas amb abocador =Luteri	2?	-	-	-	-	2?	-

L'exemplar E0042-07-385-3 té molta semblança formal amb els del Segon Grup de Luteris del grup 2 de Mataró (Cela, Revilla 2004), suposadament de producció "eivissenca" que, tal i com s'ha vist semblen datar de la segona meitat del segle V i del segle VI. També s'assembla als de producció "peninsular" de Benalúa (W1.18D) trobats en un context de final segle V i VI dC (Reynolds 1993, 105, i làm. 11; 1995, fig.137), als de fabricació "eivissenca" o "indeterminada" trobats a Tarragona (Macias 1999, làm. 1), i als suposadament menorquins de Fornells (Buxeda et al 2005, 230 i 247 i 249).

A l'Illot dels Frares també es varen recuperar dos possibles brocs (TLS1 i T5-2) que podrien correspondre a luteris aparentment no ebusitans.

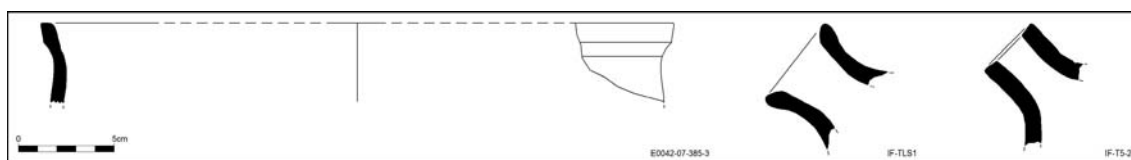

Figura 5.54. Vasos amb abocador del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares (Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

RIBELLS

A la campanya de 1972 de l'Illot dels Frares es varen trobar tres fragments de vora, que presenten unes pastes aparentment no eivissenques, que pareix que podrien correspondre a ribells. El mateix succeeix amb una vora de la UE 120 del Pla de ses Figueres. Cal insistir però que no sempre és segura l'atribució a la forma ribell. Tal i com s'ha vist en capítols anteriors als exemplars de l'illot dels frares els hi manca el context estratigràfic. En canvi, de l'exemplar del Pla de ses Figueres va aparèixer en un estrat de la Fase G de cap el primer terç del segle VII.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Ribell	1?	-	-	-	-	3?	-

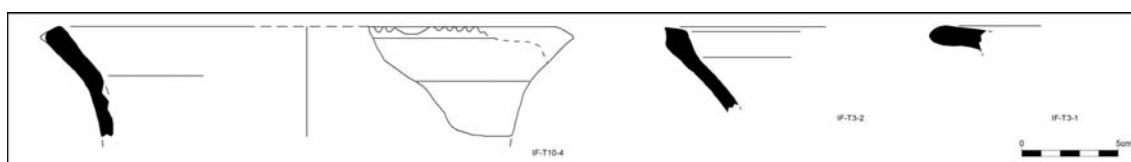

Figura 5.55. Possibles ribells de l'Illot dels Frares (Autor: Mateu Riera)

TAPADORES

En el Pla de ses Figueres es varen trobar tres fragments de ceràmica de producció indeterminada que sembla que podrien correspondre a tapadores.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Tapadora	1/2	-	-	-	-	-	-

D'entre aquests tres fragments, l'exemplar E0042-05-262-5 es va recuperar en un context de la Fase B/C de la Cala 6, des segles IV a VI dC.

De la peça E0042-05-213-06 convé insistir que no és gens segur que sigui una tapadora. Se li ha proposat aquesta funció degut a les semblances formals que presenta amb algunes tapadores africanes mostrades a la figura 5.49. Una forma molt semblant es va trobar a Benalúa, en un context del segle VI dC, de la producció local/regional *Ware 1, Form 5*, però classificada com a bol (Reynolds 1993, 102 i làm. 6). També a Benalúa, però més recentment, s'han documentat tapadores similars, amb pastes considerades locals, en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 57 i 62).

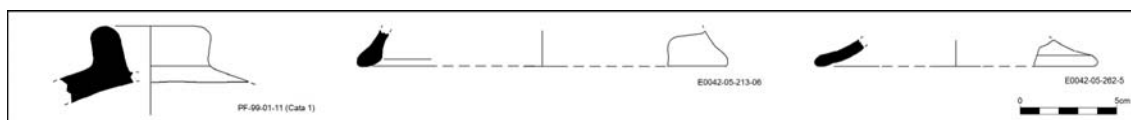

Figura 5.56. Possibles tapadores del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

ALTRES FORMES INDETERMINADES

En el Pla de ses Figueres i a Son Picornells es varen trobar diversos exemplars que semblen produccions tardanes però de les que no se n'ha pogut determinar amb seguretat la seva forma.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Forma indeterminada	13	-	1	-	-	-	-

L'exemplar E0042-04-172-1 del Pla de ses Figueres podria ser un embut²⁹⁰. S'assembla molt als *Funnels* W1.44 de produccions del sud-est peninsular publicades per P. Reynolds, i que a Benalúa es daten en el segle V i mitjan segle VI (Reynolds 1993, 112 i làm. 26). Aquesta peça es va recuperar en un context de la Fase C posterior al c. 550 dC, segurament de la segona meitat del segle VI (Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 99-100).

²⁹⁰ Peces que es vinculen a les activitats comercials donat que serviren per a despatxar, i que solen aparèixer sovint relacionades amb magatzems com per exemple a Màlaga (Vizcaino 2009, 162 i 654) i Fornells (Palol 1982, 371-373, 397, 398 i fig. 27; 1987; Godoy 1995, 174; Vizcaino 2009, 474). També s'hauria identificat un possible embut a Sanitja de Menorca (Rita 1994, 323, 324; Vizcaino 2009, 654). Una peça trobada en el Cap des Port que s'ha pogut comprovar que és d'origen local (F00113. Buxeda et al. fig. 13; Gurt 2007, fig. 12) és formalment molt semblant a un embut publicat per P. de Palol (Palol 1982, fig. 27). A Can Sorà, en un context del segle VII (Ramon 1995, fig. 64), també es va trobar una espècie d'embut/colador.

Per altra banda cal cridar l'atenció respecte a una ansa entorcillada trobada en el Pla de ses Figueres (E0042-05-262-7), en un context d'entre les Fases B/C de la Cala 6, que sembla que s'hauria de situar cronològicament entre els segles IV a VI dC. Aquests tipus d'anses es documenten en època tardana entre les produccions africanes de gerres de ceràmica comuna. Són característiques dels tipus C.A.T.H.M.A. 6 *Cruches à pâte Orange, surface blanche et anse torsadée* (C.A.T.H.M.A. 1991, 32)²⁹¹. Tot i no ser gaire freqüents, s'han documentat, per exemple, en el derelict de Dramont E (Santamaria 1995, 70 i 72-73), a Tarragona (Macias 1999; Macias, Remolà 2005, 135), Mataró (Cela, Revilla 2004, 373 i 381) i, fins i tot, a l'Atlàntic (Morais 2005, 57 i 67). Fulford, l'any 1984, proposava la seva datació a partir dels contextos de Cartago, durant la primera meitat del segle VI, però l'aparició en el Dramont E i a Saint-Blaise, també les permet situar, respectivament, a l'inici del segle V i durant la segona meitat de la cinquena centúria (C.A.T.H.M.A. 1991, 32). També es troben anses entorcillades en olles (Bien 2007, 273-274) o àmfores²⁹². La peça cabrerenca no sembla que hagués anat al foc i, a més, devia ser un estri de mida mitjana o gran.

El fragment de paret i vora E0042-06-312-4 podria correspondre a la forma luteri, però no es pot descartar que sigui un bol. Aquesta forma oberta es va recuperar en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts segle VII. En idèntic context es va trobar la peça tancada E0042-06-312-1, de la que no s'ha pogut establir la seva forma, tot i que podria ser ben bé una gerra, gerreta o gerret.

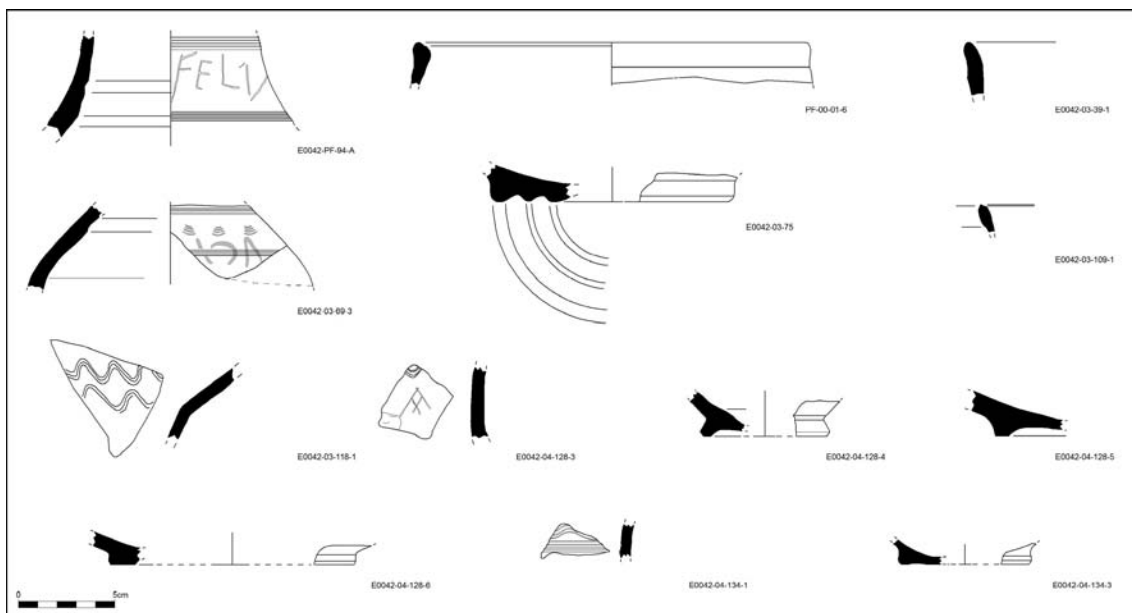

Figura 5.57. Ceràmiques comunes de forma indeterminada del Pla de ses Figueres (Autors: Victòria Cantarellas, María Isabel Mancilla, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

Pel que fa a la decoració, en el Pla de ses Figueres, les peces de ceràmica comuna indeterminada amb decoració a pintura comencen a aparèixer en estrats de la Fase C, és a dir, que se'n troben d'amortitzats en contextos de la segona meitat del segle VI (per exemple: E0042-03-118-1; E0042-04-142-1; E0042-04-148-2). També se'n segueixen trobant en estrats del final segle VI/primer terç del segle VII (per exemple: E0042-04-134-1) i del segle VII i posteriors.

²⁹¹ Tipus COM-MEDIT 6 del LATTARA (Raynaud 1993h, 364).

²⁹² D'aquestes àmfores se n'han documentat a *Pollentia* (Cerdà 1999, 148-149).

COMUNA OXIDADA INDETERMINADA AMB DECORACIÓ A PINTA			
Fase	Cala 1	Cales 2 i 5	Cala 6
Fase C o c		118, 142,	
Fase D			
Fase E		134,	
Fase F			
Fase G			
Fase H	H1: _____	312,	
Fase I		304, 305	244?,

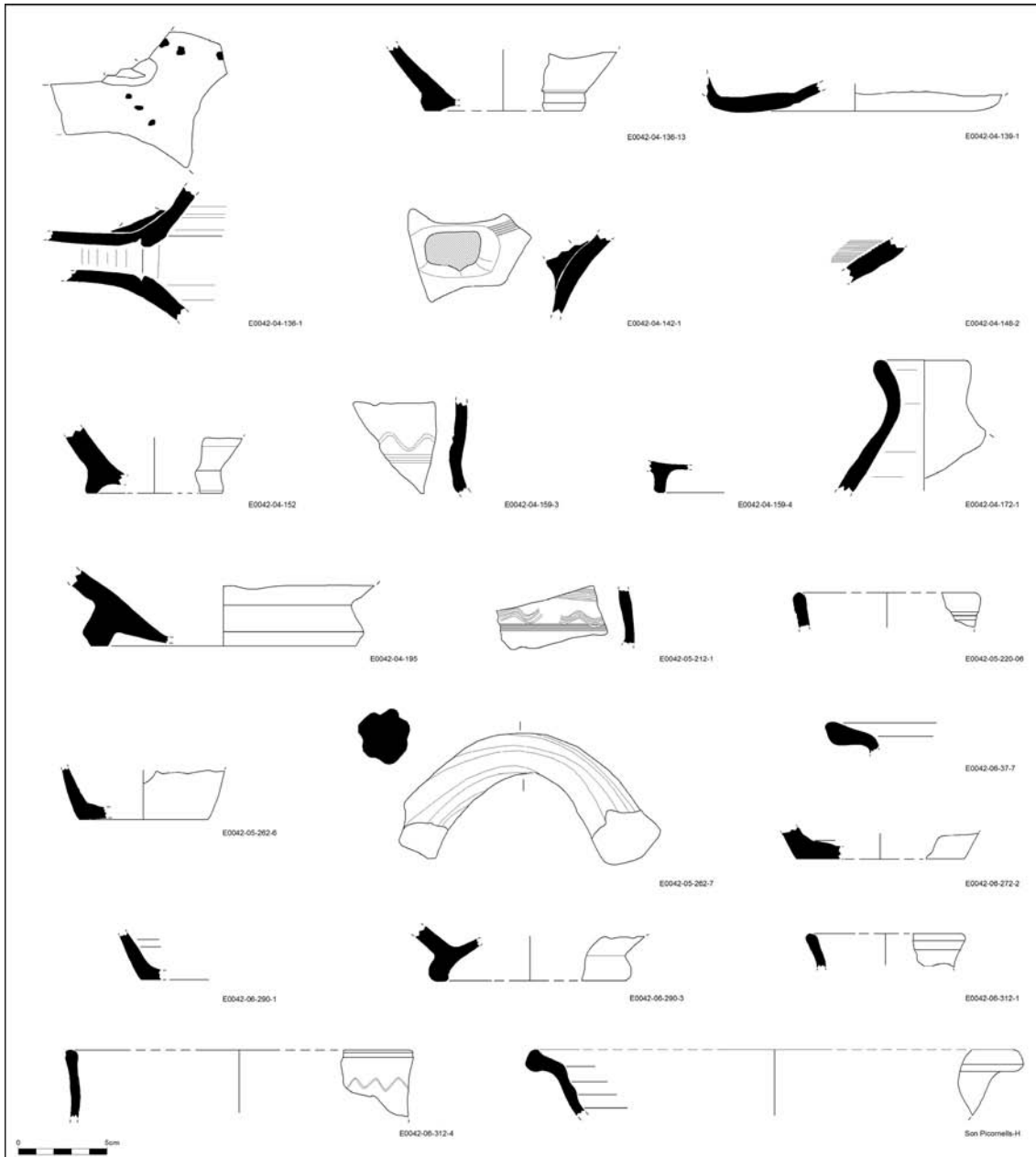

Figura 5.57. Ceràmiques comunes de forma indeterminada del Pla de ses Figueres i de Son Picornells (Autors: María Isabel Mancilla, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

5.2. CERÀMIQUES DE CUINA

Les ceràmiques habitualment considerades de cuina, relacionades amb la preparació dels aliments, poden ser utilitzades per a altres funcions (Cau 2003, 2)²⁹³. Les peces que van al foc requereixen unes propietats específiques molt determinades. El tipus de matèries primeres, la mida, forma i distribució de les partícules no plàstiques i de la porositat, el tractament de les superfícies, així com el procés de cocció han de tenir característiques específiques per a resistir la seva exposició al foc (Cau 2003, 9).

Les ceràmiques de cuina dels segles V a VII que s'han analitzat s'han dividit en dos grans blocs. Per una banda les ceràmiques de tradició clàssica fetes al torn procedents del nord d'Àfrica i, per l'altra, les que reben la denominació de "Cuina Tardana". Aquestes darreres són molt més característiques del període aquí estudiat, no solen estar fetes a torn, tot i que hi ha excepcions, i, tal i com es veurà, es varen produir en diverses àrees geogràfiques.

5.2.1. PRODUCCIONS AFRICANES "CLÀSSIQUES"

Les produccions de cuina africana "clàssica" són molt probablement els estris de l'Antiguitat més difosos per tota la conca mediterrània (Bonifay 2004, 71)²⁹⁴. També se'n pot destacar la seva lleugeresa, el seu bon disseny i, molt probablement, pel seu baix cost. Són unes produccions caracteritzades per una notable estandardització del seu repertori.

Per a la realització del següent apartat s'han emprat fonamentalment els continguts de l'obra J.W. Hayes de 1972, l'*Atlante I*, concretament la part feta per S. Tortorella (1981b), així com la síntesi, revisió i actualització feta per M. Bonifay (2004). També s'han aprofitat sovint les dades del treball de contextualització dels materials de la península Ibèrica com per exemple els de C. Aguarod (1992), el de X. Aquilué (1992 i 1995), i el de J.M. Macias (1999). Per a les Balears, els treballs més destacables són els de M. Vegas de 1973 i el de J. Buxeda, M.A. Cau, J.M. Gurt, E. Tsantini i A.M. Rauret (Buxeda et al. de 2005).

Dins d'aquestes ceràmiques de cuina africana "clàssica" s'han inclòs totes aquelles produccions fetes al torn, envernissades o no, tal i com es varen agrupar a l'*Atlante I*, en l'apartat dedicat a la *Ceramica da cucina*. S'han continuat doncs, les passes donades, entre d'altres, per C. Aguarod (1992), J.M. Macias (1999) i M. Bonifay (2004), seguint el sistema de "tradició italiana", enlloc de la "tradició anglosaxona", on les funcions de les peces quedaven un tant mesclades.

La majoria dels tipus que es presentaran en aquest bloc ja es fabricaven molt abans del segle V dC. Per tant, és possible que certes peces de l'arxipèlag cabrerenc i de l'illot dels Frares, siguin de temps més antics. Tanmateix, però, com que sovint ha estat impossible destriar-ho, s'ha optat per presentar-les totes.

²⁹³ Alguns autors especifiquen que es tracta de "Ceràmiques de cuina per al foc / CCPF" (Macias, Cau 2012, 528).

²⁹⁴ Per a una acurada descripció tecnològica vegeu: Ikäheimo 2005.

Un fet molt cridaner és el relacionat amb la sobtada i espectacular disminució d'aquestes ceràmiques fora de Tunísia durant la segona meitat del segle IV o principis del V. Fins llavors havia estat la ceràmica de cuina majoritària en tots els contextos de la Mediterrània occidental (Macias 1999). La continuïtat en la producció d'aquests tipus ceràmics amb posterioritat al 400 dC ha estat defensada en nombroses ocasions²⁹⁵. Actualment, hi ha autors que consideren que no aniria més enllà de mitjan segle V²⁹⁶, mentre que d'altres no descarten una pervivència fins a la segona meitat del V, tot i que, ara per ara no està del tot confirmada (Aquilué 1995, 69; Macias 1999, 169-173). A Cartago, a la segona meitat del segle V, la seva presència és ja molt escassa (Macias 1999). En els contextos hispans tardans de *Tarraco* i *Iluro* és on més abunden aquests materials²⁹⁷ i són residuals a partir de la segona meitat o finals del segle V (Macias, Cau 2012, 516). A Sardenya es considera molt abundant en contextos dels segles IV i V, i es documenta encara en estrats del segle VI, sense més explicacions (Martorelli 2002, 138).

A partir del segle V apareixen uns nous tipus ceràmics, fonamentalment olles denominats per Hayes com a *Late Cooking Wares*, i foren relacionats amb l'ocupació vàndala del nord d'Àfrica²⁹⁸. M. Bonifay les qualifica de *Céramiques culinaires africaines tardives* (Bonifay 2004, 239).

A les Balears, l'*African Red Cooking Wares* és present en els dipòsits datats a la primera meitat del segle V, mentre que és escassa en els contextos posteriors (Buxeda et al. 2005, 231). Per al conjunt de ceràmiques de la cisterna de Sa Mesquida, amb materials dels segles V i VI/inicis del VII, es va poder observar que les ceràmiques a mà o a torneta coexistien amb ceràmiques de cuina nord-africanes que tenien un caràcter minoritari (Cau et al. 1997, 186). En la mateixa línia, és interessant fer notar que aquesta ceràmica de cuina africana s'ha pogut documentar a Menorca²⁹⁹ a Fornells i a Mallorca a Son Peretó, en contextos que no es consideraven del segle V, sinó posteriors³⁰⁰. Tal i com s'anirà exposant, sembla que s'ha de corregir dita percepció cronològica i acceptar que en ambdós llocs hi ha clares evidències de la presència de materials de la cinquena centúria. En tot cas, però, cal tenir present que a Son Peretó, on hi ha un clar predomini de materials del segles VI i VII dC, els exemplars de Cuina Africana "clàssica" són molt minoritaris respecte als de Cuina Tardana (Riera Rullan, Cau 2013b, 86-87).

²⁹⁵ Entre d'altres: *Atlante* 1981; Aguero 1991, 267; Aquilué 1992; Macias 1999, Ikäheimo 2005; Raynaud 2007, 248.

²⁹⁶ Arthur 1998, 501-502, Aoyagi, Mukai, Sugiyama 2007, 442; Macias, Cau 2012, 513, 516.

²⁹⁷ Grup: *Ceràmicas de cocina para fuego de procedència norteafricana – African Black-top Ware, fabric 2.3 (Peacock, 1984)* (Macias, Cau 2012, 513).

²⁹⁸ "Aquest relació, també ha estat acceptada per Tortorella, qui, a més, ha vinculat la desaparició de la ceràmica de cuina clàssica (*black top ware*) amb l'arribada dels vàndals al nord d'Àfrica (1982: 130, 1987: 300). Aquest vincle és, actualment, discutible ja que determinades formes de cuina africana, produïdes amb anterioritat als canvis polítics de Cartago, continuen documentant-se en contextos de segona meitat del s. V. Aquest fet ja es va posar de manifest en l'estudi elaborat per X. Aquilué i també s'ha observat en alguns dels nous contextos revisats. En alguns casos, com en els abocadors de TA/I i TA/II, és una presència quantitativament molt significativa i costa considerar la presència d'exemplars de CCA com un fet residual donat que en l'anàlisi de la resta de la vaixela comuna no s'aprecia un índex de residualitat tan important" (Macias 1999, 170).

²⁹⁹ És interessant tenir present que a Menorca es troba força cuina africana en el conjunt monàstic de l'illa del Rei (Mas, Cau, Rivas 2008, 31 i 33), però trobada, malauradament, en contextos moderns o mals de datar.

³⁰⁰ Cau et al. 1997, 186; Buxeda et al. 2005; Cau 2007.

La gran majoria dels exemplars estudiats corresponen a dues de les categories tradicionals en les que se solen agrupar les ceràmiques clàssiques de cuina africana, tal i com ha fet M. Bonifay (Bonifay 2004, 210-211). Concretament la Categoria A, *Céramique culinaire apparentée à la sigillée africaine A* de la Tunísia septentrional³⁰¹ i, sobretot, de la Categoria C, de patina cendrosa i de vora fumada³⁰². El mateix autor ha cridat l'atenció sobre la complexitat de destriar les diverses produccions dels nombrosos tallers tunisencs d'aquestes distintes categories de ceràmiques de cuina. Per a la Categoria C, la dificultat ve del fet que la tècnica es va utilitzar a nombrosos punts del territori africà. No era específica d'una regió, tal i com passava amb la Categoria A, o amb la Categoria B, característica, aquesta última, de la *Byzacena* (Bonifay 2004, 210-211 i 221).

A continuació es podrà apreciar com en els jaciments analitzats les peces més representades són la cassola Lamboglia 10A (= Hayes 23B), la cassola Ostia III, 267 (= Hayes 197), i els plats-tapadora, de forma semblant a altres llocs de la Mediterrània (Aquilué 1987, 199). Durant la cinquena centúria també es documenten altres tipus ceràmics d'aquestes produccions africanes, com, per exemple, a Tarragona (Figura 5.58).

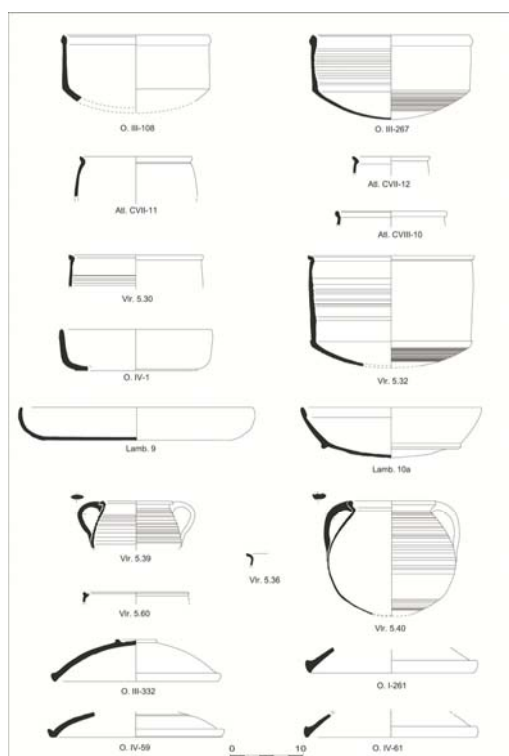

Figura 5.58. Ceràmiques de cuina nord-africana més freqüents durant el segle V (Macias 1999, fig. 64)

³⁰¹ “El fet que aquestes peces de cuina portin un vernís intern comparable al de la sigil·lada africana A, explica que s’hagin classificat sovint com a vaixel·la fina (Lamboglia 1958 i Hayes 1972). Aquesta categoria comporta principalment les dues formes, ben comunes, Hayes 23 A et B, a les que s’ajunten d’una manera més aleatòria la forma Hayes 193 i, potser una part de les formes Hayes 181” (Bonifay 2004, 211).

³⁰² Aquesta categoria es defineix per una tècnica de confecció i de cocció: “els vasos no estan envnissats, algunes vegades polits a l’exterior i/o a l’interior (« politura a bande » : *Atlante I*, 208) i cuits à feu libre. És aquesta tècnica de cocció la que produeix a les superfícies externes de les cassoles a patina cenerognola i les tapadores ad orlo annerito” (Bonifay 2004, 221).

Pel que fa als materials de Cabrera, Conillera i l'illot dels Frares, s'han ordenat les ceràmiques de cuina africana "clàssica" en tres grans apartats, organitzats a partir de la funció de les peces, corresponents, concretament a les cassoles, els plats-tapadora i les olles.

CASSOLES

Entre les cassoles de cuina africana "clàssica" es poden diferenciar sis grans grups formals, que són els següents:

- Primer Grup: Lamboglia 10 = Hayes 23 = Bonifay 1
- Segon Grup: Lamboglia 9A = Hayes 181 = Bonifay 3B
- Tercer Grup: Ostia IV-1 = Hayes 181 = Bonifay 3C
- Quart Grup: Ostia III, 108 i Ostia III, 267 = Hayes 197 = Bonifay 10
- Cinquè Grup: *Atlante* CVII, 9; CVII, 10 i CVII, 11
- Sisè Grup: Bonifay 31, 4-5

Les cassoles dels Primer, Segon, Tercer i Quart Grups apareixen en una infinitat de jaciments, per la qual cosa, de fora de les Balears només se citaran els que aporten alguna informació cronològica rellevant o una localització geogràfica significativa. A Ostia i a Cartago es varen documentar fins a inicis o el primer quart del segle V³⁰³. A Tarragona X. Aquilué i J.M. Macias han donat a conèixer diversos contextos a partir dels quals proposaren una cronologia final ja dins la segona meitat/finals del segle V³⁰⁴. Se'n troben a Cartagena en contextos del segon quart del segle V³⁰⁵. Se'n trobat diversos tipus en un conjunt datat del 400-450/475 de *Iesso*³⁰⁶ i, a Cullera, en un context del segon quart del segle V dC³⁰⁷. A la ciutat de València, s'ha documentat Hayes 23A i B, Hayes 181 i Hayes 197 en contextos dels segles V, VI i VII (Pascual et al. 1997, 181-183). S'ha identificat Ostia III, 267 i Lamb. 10A en estrats del segle V a *Iluro* (Macias 1999, 171-172; Cela, Revilla 2005, 204). A la vall del Vinalopó es troben alguns rars exemplars de Hayes 197 datables al final del segle IV i fins a mitjan segle V dC (Reynolds 1993, 13), tal volta semblants als recuperats a la cisterna de Sa Mesquida (Buxeda et al. 2005, 228), molt probablement d'una cronologia anàloga. Pel que fa al descobriment d'aquestes cassoles en illots on hi podria haver hagut comunitats monàstiques, cal destacar la seva presència a l'illot de Zembra (Desanges 1995) i a la illeta de Maguelonne (Martin 1978, 233).

³⁰³ Ostia III, 267 i Hayes 23 (Tortorella 1981b, 217, 219).

³⁰⁴ Ostia III, 108; Ostia III, 267; Ostia IV, 1; Lamb. 9A; Lamb. 10A (Macias 1999, 171-172).

³⁰⁵ Es varen documentar dos individus de Hayes 23B amb engalba interior, i diversos exemplars del tipus Ostia III, 267. C. Aguarod (1991, 281), en base a les característiques de la part inferior de la vora, n'havia establert dues variants (A i B), que si bé conviuen entre els segles II i la primera meitat del segle V, la variant A seria menys freqüent quant més avancés la cronologia. En canvi, a Cartagena, lluny de produir-se aquesta evolució, la majoria dels exemplars del segle V pertanyen a la variant A (Murcia et al. 2005, 7).

³⁰⁶ Hayes 23A, 23B, 181 i 197 i Ostia III, 267 (Uscatescu, García 2005, 83).

³⁰⁷ Ostia III, 108 i Hayes 23B (Ribera i Rosselló 2007b, 190).

A Cabrera i a l'illot dels Frares s'han documentat nombrosos exemplars de cassoles del **Primer Grup** (Lamboglia 10 = Hayes 23 = Bonifay 1). En concret, se n'ha pogut comptabilitzar un nombre mínim de 12 individus del Pla de ses Figueres (E0042-03-39-3; E0042-03-42-7; E0042-03-50; E0042-03-69-7; E0042-05-01-6; E0042-06-271; E0042-07-411-1)³⁰⁸, un exemplar de Sa Font (Sa Font-T) i, un mínim de 6 individus de l'illot dels Frares (IF-72-1; IF-T6-2; IF-T12/13).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Primer Grup: Lamboglia 10 = Hayes 23	12	1	-	-	-	6	-

Només un exemplar de Sa Font sembla correspondre a la variant Lamb. 10B = Hayes 23A (Riera Rullan 2011, 103), i tot apunta que no seria d'època tardana, sinó més bé del temps de l'alt Imperi. De tota manera, a Tarragona s'han documentat uns pocs exemplars de Lamb. 10B en estrats del segle IV que tal vegada també poden arribar a inicis del V. En tot cas, J.M. Macias esmenta que aquest tipus ceràmic ja ha desaparegut completament dels contextos posteriors al 425 dC (Macias 1999). A més, donada l'alta fragmentació de l'exemplar cabrerenc, tampoc no es pot descartar que sigui una peça corresponent al tipus Lamb. 9A.

En canvi, tots els altres exemplars de Cabrera i de l'illot dels Frares correspondrien a les variants Lamb. 10A = Hayes 23B = Cb/CCA/Lamb. 10a. Segons l'*Atlante I* aquest tipus ceràmic començaria a fabricar-se durant la primera meitat del segle II dC, data inicial que pareix ser la més acceptada actualment (Bonifay 2004, 211). A més dels contextos abans esmentats on s'ha documentat Lamb. 10A en estrats del segle V, cal indicar que a Ostia hi apareix en nivells del final del segle IV-inici del segle V (Tortorella 1981b, 217). J.M. Macias constata la seva localització en contextos de Tarragona de la segona meitat del segle V i "la presència residual en nivells de la primera meitat del segle VI, poden ser elements per argumentar teòricament una producció final durant la segona meitat del s. V" (Macias 1999, 171-172). Així, aquestes cassoles es varen fabricar durant tres o quatre segles, amb una tendència progressiva cap a un augment de l'alçada de la vora. En general, cap el final del segle IV, les parets esdevenen més gruixudes i més prominent el ressalt en la unió de la panxa amb la base. Els micro-escalonets de la base tendeixen a desaparèixer (Bonifay 2004, 211). Malauradament, els exemplars trobats en el Pla de ses Figueres no es varen trobar en cap nivell arqueològic que permeti aportat cap dada cronològica significativa.

A Mallorca, el tipus Lamb. 10 = Hayes 23 es documenta abundantment a *Pollentia*. També s'ha localitzat a *Palma* (Pons, Riera 1988, 8, 11, 14 i fig. 5), així com en nombrosos jaciments com, per exemple, el jaciment de Sa Carrotja D, el del poble de Ses Salines, Es Coto, Ca Na Farineta, Son Marge, Son Toni Amer, Son Vives, Son Cosme Pons, Es Velar d'Aprop, Es Figueral Blanc, Na Burgues i Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 279 i apèndix). També és present a Son Matet (Font et al. 1995, 51 i 56). En el terme municipal de Manacor s'ha donat a conèixer a Rafalet Drac, Sa Cova Vella, Es Bosquets de Son Josep Nou, Hospitalet Vell, Es Castellot de Vista Alegre Vell, Taiet i Son Amer (Merino, Torres 2000, 150). El tipus Hayes 23B ha estat trobat a les aigües de Portocristo (Tortorella 1981, 361 i 377; 1981b, 217; Reynolds

³⁰⁸ Els exemplars de la campanya de 2003 en la zona de la Factoria de Salaons ja s'havien donat a conèixer a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 353 i 360; Riera Rullan 2009b, 61 i 68.

1995, 64). A Menorca també és molt abundant. Es poden citar els exemplars trobat a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662), a Binimaimut (Orfila, Sintès 1981-84, 35). Es varen identificar diversos exemplars de Lamb. 10A i 10B a la catedral de Ciutadella de Menorca, alguns d'ells dins d'un context de la segona meitat del segle IV³⁰⁹. També s'ha documentat Hayes 23B en aigües de Cales Coves (Tortorella 1981, 361 i 373), i Hayes 23 i 197 en aigües de Cala d'Alcalfar (Pons 2005, 45). La Hayes 23B és present en diversos jaciments de Formentera (Gonzalez, Dies 1990-1991, 372) i també d'Eivissa.

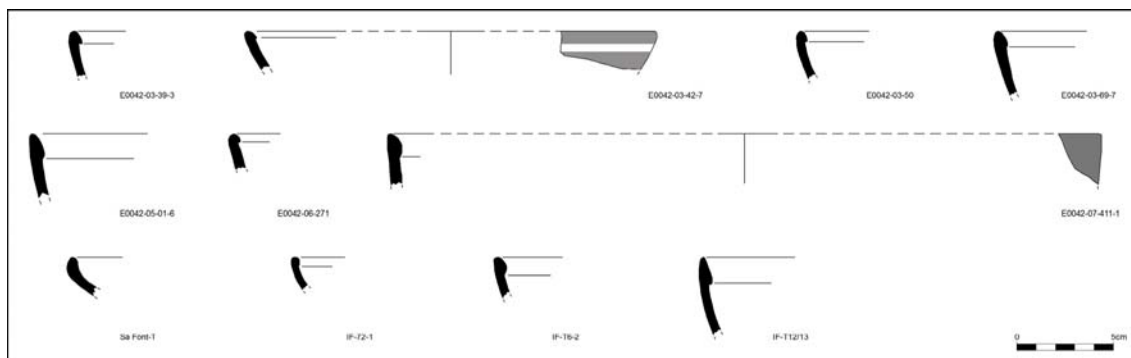

Figura 5.59. Cassoles del Primer Grup de Cuina Africana del Pla de ses Figueres, Sa Font i l'illot dels Frares (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

Respecte a les ceràmiques del **Segon Grup** (Lamboglia 9A = Cb/CCA/Lamb. 9A = Hayes 181 = Bonifay 3B), només se n'ha pogut identificar un exemplar trobat al Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Segon Grup: Lamb. 9A = Hayes 181	1	-	-	-	-	-	-

Aquesta peça (E0042-03-35)³¹⁰ es va trobar en un estrat que pareix que es pot situar a la Fase a. A més, malauradament, d'aquella fase tampoc no se'n va poder acotar gaire la seva cronologia. Tan sols es va poder proposar un *tpq* de cap a la segona meitat del segle II dC, tot i que sembla molt factible que pugui correspondre a una datació força més moderna.

Respecte a les cassoles d'aquest Segon Grup, va ser S. Tortorella qui va proposar que una part de les Hayes 181 corresponien a la Categoria A amb vernís de "pell de taronja" comparable a la *Terra Sigillata Africana A*³¹¹. Segons M. Bonifay presenten un perfil generalment més gràcil que les Hayes 181 de la Categoria B à *vernís lustré* (Bonifay 2004, 211). Tortorella va fer notar que els exemplars més tardans presentaven un perfil més obert i es documentaven a Ostia fins a finals del segle IV o inici del segle V, i a Cartago, fins el final del segle IV (Tortorella 1981b, 215).

Exemplars d'aquest Segon Grup de cassoles es troben a Tarragona entre el 175 i el 450/500 dC i, a Mataró a mitjan s. V, tot i que pocs exemplars. X. Aquilué va proposar

³⁰⁹ Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463 i figs. 5 i 6. Per a altres exemplars trobats a Ciutadella vegeu: Riera Rullan 2000.

³¹⁰ Exemplar publicat a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 353 i 362; Riera Rullan 2009b, 61 i 69.

³¹¹ Vernís rarament brillant o semibrillant (Tortorella 1981b, 215).

una cronologia compresa entre els anys 175 i 450, i cal tenir en compte que és freqüent en contextos de segona meitat del segle V (Macias 1999, 171). En canvi, M. Bonifay proposa, amb dubtes, una cronologia final a mitjan segle IV (Bonifay 2004, 213).

A Mallorca on més exemplars de Lamb. 9A = Hayes 181 s'han documentat és a *Pollentia*. També són presents a *Palma* (Pons, Riera 1988, 11, 14 i fig. 4). Pel que fa als jaciments tardans, en el Sector Oest de Son Peretó, s'han identificat dues vores que serien del tipus Lamb. 9 = Hayes 181³¹². Pel que fa a Menorca, es va localitzar Lamb. 9A en un context de la catedral de Ciutadella, de la segona meitat del segle IV (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005 Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005).

Figura 5.60. Cassola del Segon Grup de Cuina Africana del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i Julio M. Román)

Les ceràmiques del **Tercer Grup** (Ostia IV, 1 = Hayes 26 variant = Cb/CCA/O. IV-1 = Bonifay 3C) constitueixen la fase final del grup precedent de cassoles³¹³. De cassoles del Tercer Grup se n'han identificat diversos exemplars a l'illot dels Frares (IF-T4-2; IF-T4-3 i IF-2009-9³¹⁴).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Tercer Grup: Ostia IV,1 = Hayes 181	-	-	-	-	-	3/4	-

El tipus Ostia IV, 1 es va documentar a Ostia en nivells del final del segle IV – inici del segle V. A Cartago es troba en contextos de *c.* 360-440, del final del segle IV i dels segles V-VI (Tortorella 1981b 215). En aquella ciutat africana també es va documentar en estrats de la primera meitat del segle V, i d'entre finals del segle IV i tot el segle V. A Mataró és present en un context de mitjan segle V. X. Aquilué va proposar una datació de 350-500 a partir dels exemplars de Tarragona, una datació que no discuteix J.M. Macias (Macias 1999, 171)³¹⁵. Més recentment, M. Bonifay també informa de la seva freqüent presència a Cartago, en contextos del final del segle quart i del cinquè, proposant-ne una datació final de mitjan segle V (Bonifay 2004, 213).

Pel que fa a Mallorca, a Son Peretó s'ha identificat una vora de les excavacions de 1984 assimilable al tipus Ostia IV-I, trobada a la zona empedrada del Sector Oest³¹⁶. Pel que

³¹² Riera Rullan, Cau 2013b, 68 i 87; 2013d, UE 155; Riera Rullan et al. 2013, làm. 41.

³¹³ Tortorella 1981b, 215. M. Bonifay és de l'opinió que aquesta solució li pareix preferible a la que va proposar J. W. Hayes l'any 1976, "qui va ser el primer en individualitzar aquest tipus tardà, però que el va considerar un successor del tipus 26 de sigil·lada africana A2" (Bonifay 2004, 211).

³¹⁴ Aquest darrer exemplar es troba en molt mal estat de conservació i, per tant, no es pot descartar que correspongui a una producció de la Categoria B, és a dir, del tipus Bonifay 5D. I és que, efectivament, *la grande difficulté vient du fait que la forme Hayes 181 et ses variantes tardives existent à la fois dans la catégorie A et dans la catégorie B des céramiques culinaires* (Bonifay 2004, 211).

³¹⁵ De fet, els conjunts tarragonins analitzats per aquest investigador li permeten proposar una datació de 350-450/500 dC.

³¹⁶ Riera Rullan, Martínez 2009, 306 i 319; Riera Rullan, Cau 2013b, 87; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 17.

fa a Menorca, a la catedral de Ciutadella, se'n va trobar un exemplar en un context de cap a la segona meitat del segle IV (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463).

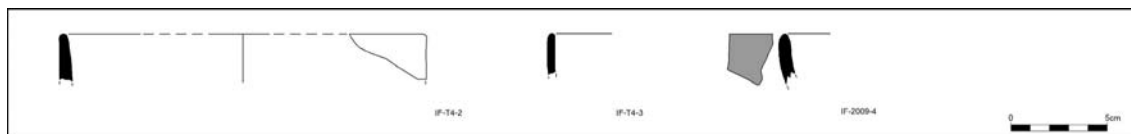

Figura 5.61. Cassoles del Tercer Grup de Cuina Africana de l'illot dels Frares
(Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera)

El **Quart Grup** (Ostia III, 108 i Ostia III, 267 = Hayes 197 = Bonifay 10) són, segons M. Bonifay, cassoles del grup *culinaire* C/A del nord de la Tunísia, amb nombroses variants que anirien evolucionant des del segle II dC fins a la primera meitat del segle V (Bonifay 2004, 225). Aquest Quart Grup és, amb diferència, el més ben representat de les cassoles africanes estudiades, amb exemplars en el Pla de ses Figueres³¹⁷, a Sa Font³¹⁸ i a l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Quart Grup: Ostia III, 108 i Ostia III, 267 = Hayes 197	26	1	-	-	-	9	-

La variant Ostia III, 108 s'havia localitzat a Cartago en contextos del 320-360, c. 360-440 i del final del segle IV, mentre que a Ostia apareixia en nivells del final del segle IV – inici del segle V (Tortorella 1981b, 219). J.M. Macias la documenta a Tarragona en contextos que anirien des del 225 dC fins al 450/500 dC (Macias 1999, 171).

La variant Ostia III, 267 es va documentar a Ostia des de la primera meitat del segle II fins a finals del segle IV – inici del segle V. A la vil·la de Sentromà, a Tiana, s'havia datat entre mitjan segle II als segles IV-V, mentre que a Cartago, es documentava fins a finals del segle IV (Tortorella 1981b, 219). Segons J.M. Macias, a Tarragona s'hauria documentat des del 100 dC fins al 475/500 dC. El mateix autor informava que és una de les formes més nombroses del repertori de la ceràmica de cuina africana, tant a Tarragona com a d'altres indrets (Macias 1999, 171).

Tal i com s'ha avançat a l'inici d'aquest apartat, segons M. Bonifay, ambdues variants quedarien englobades en el Tipus Hayes 197 de la *Catégorie C à patine cendreuse*³¹⁹ i, més concretament, dins de la *culinaire* C/A, una producció del nord de Tunísia que no presenta vernís, afiliada a la *culinaire* A. Les variants més tardanes exposades per l'esmentat autor datarien de la primera meitat del segle V (Bonifay 2004, 221 i 225).

A les Illes Balears aquestes cassoles es troben en nombrosíssims jaciments. Per exemple, a Mallorca s'ha documentat Hayes 197 a *Pollentia* (Vegas, 1973, 22-23) i a *Palma* (Pons, Riera 1988, 17 i figs. 6 i 7). També és present en el fondejador Nord de

³¹⁷ L'exemplar PF-93-6 ha estat ja publicat (Riera Rullan 2002, 56 i 58; 2005a, 198 i 202), així com diversos exemplars de la zona de la Factoria de Salaons (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 353 i 360; Riera Rullan 2009b, 61 i 68). Anys abans de l'inici dels nostres treballs a Cabrera, ja s'havia identificat un exemplar assimilat al tipus Ostia III, 267, també de la Factoria de Salaons (Hernández, Cau, Orfila 1992, 218).

³¹⁸ Amb un únic exemplar (Riera Rullan 2002, 73-74; 2005b, 207).

³¹⁹ “La ceràmica *culinaire* C del nord de la Tunísia (*Black Top ware* dels anglo-saxons a partir del treball de Hayes de 1976), està directament connectada a la *culinaire* A. Aquesta producció compren dos tipus principals, la cassola Hayes 197 i la seva tapadora Hayes 196 (Bonifay 2004, 225).

Na Guardis, a Sa Carrotja D, en el poble de Ses Salines, Na Mera Petita I, Es Coto, Ca Na Farineta, Son Toni Amer, Na Bou, Son Vives, Son Cosme Pons, Es Velar d'Aprop, Es Figueral Blanc i Ses Tancasses (Orfila 1988, 279). S'ha documentat a Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, apèndix), a Son Matet (Font et al. 1995, 49, 51 i 55), a Ses Argiles de Sóller (Vegas 5/Ostia III (Coll 1996, 399 i 416) i, en el terme municipal de Manacor, a Son Peretó, Son Mas Vell, Conies Gran, Es Bosquets de Son Josep Nou, Es Castellot de Vista Alegre Vell, Son Suau Vell, Can Palouet Vell, i en el jaciment nº 15 (Merino, Torres 2000; Alcaide, Mas, Cau 2005, 179 i 181). Alcaide, Mas i Cau consideren, parlant dels exemplars del tipus Ostia III, 267 trobats en el terme de Manacor, que "sembla tenir una cronologia més tardana de finals del segle IV i inicis del V" (Alcaide, Mas, Cau 2005, 181). També ha estat trobat en aigües de Portocristo (Tortorella 1981, 361 i 377; 1981b, 219). A Menorca està present a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662) i a Ciutadella³²⁰. També es va identificar en aigües de Cales Coves (Tortorella 1981, 361 i 373; 1981b, 219). Igualment, està present en diversos jaciments de Formentera (Gonzalez, Dies 1990-1991, 372) i en molts d'altres d'Eivissa (Ramon 1986, 33). Més recentment també s'han donat a conèixer en el nivell V de Can Sorà, datat d'entre el 430-450 dC (Cau 2003, 25 i Làm. 42).

Les peces trobades a Cabrera poc ajuden en la discussió per establir el moment final de la producció de les cassoles d'aquest Quart Grup. D'aquesta forma, tan sols es pot indicar que es va recuperar una vora (E0042-06-272-1), classificada com a tipus Ostia III, 267, en un context de la Fase a de la zona de la Factoria de Salaons, fase a la que se li va poder proposar un *tpq* de cap a la segona meitat del segle II dC. De la mateixa manera es va classificar la vora E0042-06-291, trobada en un context de la Fase b, altre cop de la Factoria de Salaons i amb un *tpq* idèntic a l'anterior. Per altra banda, es va trobar una vora (E0042-05-262-3) molt semblant, aquest cop en un context de la Fase B/C de la Cala 6, que sembla que s'hauria de situar cronològicament entre els segles IV a VI dC. Convé tenir present, però, que la gran majoria dels materials ceràmics del Pla de ses Figueres són dels segles V a VII dC i, donat que en aquest indret s'han identificat un nombre mínim de 26 individus corresponents a cassoles d'aquest Quart Grup tal vegada, tot plegat estaria mostrant que algunes d'elles podrien haver arribat a Cabrera ja durant la cinquena centúria.

³²⁰ Riera Rullan 2000; Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463-464 i fig. 7; Rivas, Munar, Orfila 2011, 193 i 199.

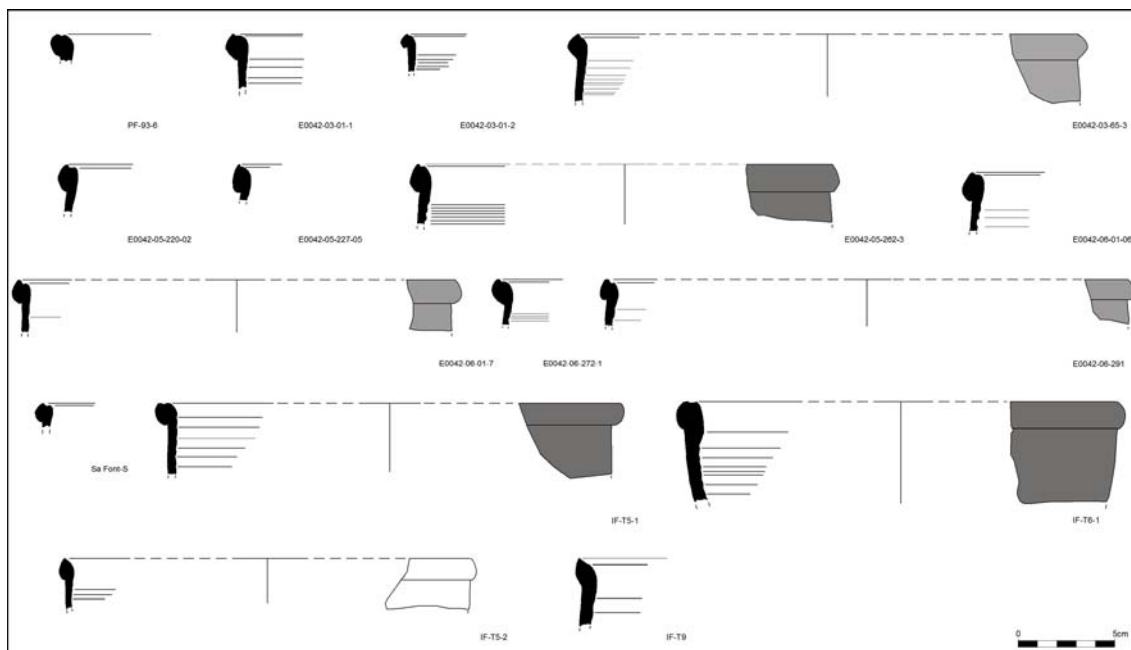

Figura 5.62. Cassoles del Quart Grup de Cuina Africana del Pla de ses Figueres, Sa Font i l'illot dels Frares (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Magdalena Riera, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

El **Cinquè Grup** és el grup més heterogeni de tots. De fet, es pot dividir en dos subgrups. Un amb les vores rectes (*Atlante* CVII, 9) i l'altre amb les vores girades cap a l'exterior (*Atlante* CVII, 10 i CVII, 11). Pareix que s'han pogut identificar aquests tipus de cassoles en el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares, però sovint és molt dubtosa la seva classificació.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Cinquè Grup: <i>Atlante</i> CVII, 9; CVII, 10 i CVII, 11	3/4	-	-	-	-	2	-

Del subgrup amb la vora recta associat al tipus *Atl. CVII, 9*, se n'han documentat dos exemplars en Pla de ses Figueres (PF-00-P-8³²¹ i UE 65³²²), i un a l'illot dels Frares (IF-T4-1³²³). És una ceràmica de patina cendrosa que quedaria englobada dins del tipus *Late Cooking Ware I* de Hayes. A Cartago es documenten en nivells del final del segle IV i fins a finals del V dC (Tortorella 1981b, 219). A Cartagena s'ha trobat en un context del segon quart del segle V, on els seus excavadors informen que és una ceràmica escassament distribuïda a Hispània (Murcia et al. 2005, 7). Malauradament, els dos únics exemplars documentats en el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares, es varen trobar en superfície i, per tant, no es pot aportar cap dada cronològica nova.

Els tipus *Atl. CVII, 10* i *Atl. CVII, 11* presentarien la vora girada cap a l'exterior, és a dir que serien del segon subgrup d'aquest Cinquè Grup. Se n'han localitzat dos exemplars en el Pla de ses Figueres (E0042-05-244-10 i E0042-07-402-19) i un a l'illot

³²¹ Exemplar citat anys enrere (Riera Rullan 2002, 56 i 58; 2005a, 198 i 202).

³²² Un exemplar de la UE 65 de la zona de la Factoria de Salaons s'havia publicat a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347 i 353; Riera Rullan 2009b, 61 i 65).

³²³ La classificació d'aquest exemplar no és gens segura, de fet, també es podria assimilar a la Hayes 197 del tipus Bonifay 10.5? (Bonifay 2004, 224-225).

dels Freres (IF-E3A)³²⁴. El tipus Atl. CVII, 10 té una patina cendrosa a la cara exterior no uniformement distribuïda. A Cartago es va documentar en un context d'entre el 360 i el 440 *circa*. El tipus Atl. CVII, 1 també és una ceràmica de patina cendrosa i, a Cartago, es troba en nivells d'entre 360-440 fins a la segona meitat del segle VI (Tortorella 1981b, 219-220). J.M. Macias documenta aquest darrer tipus a Tarragona en contextos de 400-450/475 i està absent en els abocadors de la segona meitat del segle V (Macias 1999, 171). Pareix que seria present a Saint-Blaise, així com en el derelict Dramont E que s'hauria enfonsat cap el segon quart/mitjan segle V (Santamaria 1995, 74-75). Per a R. Járrega, la troballa de diversos exemplars complets dels tipus Ostia I, 272 i Atl. CVII, 11-12 li permet la unificació tipològica de tots ells³²⁵. Considera, a més, que la diferenciació entre els tipus Atl. CVII 11 i 12, basada en les seves dimensions, és artificial. Cita exemplars que es poden relacionar amb el tipus Atl. CVII 11 de Fos-sur-Mer, així com de diversos llocs de Catalunya. A partir d'aquestes i d'altres troballes, així com pels comentaris de M. Bonifay, Járrega planteja que el tipus Ostia I, 272-*Atlante* CVII, 11-12 podria ser una producció, tal vegada d'Algèria o de la Tripolitania, i és que pràcticament no es troba a Tunísia. Afirmar però que aquest tipus Ostia I, 272-*Atlante* CVII, 11-12 no es va seguir produint en posterioritat al segle III, tot i que no nega l'existència de variants més tardanes (Járrega 2014). Aquests tipus de cassoles amb la vora girada cap a l'exterior no són gaire comunes. A més dels exemplars ja esmentats, cal dir que es documenta una forma semblant entre els materials de prospecció de l'ager de l'antiga ciutat de la costa tunisenca de *Leptiminus* (Carr 2007, fig. 2, 15). Quelcom semblant s'ha documentat a Son Peretó, publicada com a SP0050, dins de la fàbrica del Grup AFR3 (Buxeda et al. 2005, 228 i 239)³²⁶. Malauradament cap d'aquests exemplars fou recuperat mitjançant una excavació estratigràfica acurada, qüestió que fa impossible la seva adscripció cronològica. En aquest sentit, i tot i que els materials analitzats per l'ERAUB de Son Peretó s'han considerat dels segles VI i VII dC (Buxeda et al. 2005; Cau 2007), un estudi més complet dels materials de les excavacions dels anys 80 del segle passat, així com dels de les de 2005 a 2008, ha permès comprovar que també hi ha un volum destacable de ceràmiques pròpies del segle V (Riera Rullan, Cau 2013b), centúria a la que molt probablement corresponen aquestes cassoles del Cinquè Grup. A Ciutadella, també es va trobar un exemplar associat als tipus Alt. CVII, 9-12 però, malauradament, recuperat fora d'un context fiable (Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000, 136). Pel que fa als materials de Cabrera, l'exemplar E0042-05-244-10 va aparèixer amortitzat en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior. Tant per la cronologia recent d'aquest context, com pel fet que només es va recuperar un petit fragment de vora es pot considerar clarament residual.

³²⁴ J. Aramburu va donar a conèixer un fragment de cuina africana amb la vora girada cap a l'exterior, trobada en Els Corralers de Conillera (Aramburu 2001, 20 i fig. 12), que pareix que també es podria incorporar a aquest segon subgrup del Cinquè Grup.

³²⁵ També els relaciona amb el tipus Raqqada 1973, LIII, D1, i afirma que creu que tots ells es poden englobar, a grans trets, amb el conjunt de les Hayes 183-184 (Járrega 2014, 68).

³²⁶ Entre els materials de les excavacions de 1982-84 també es va trobar una vora, suposadament africana, molt semblant a l'individu SP0050 (Riera Rullan, Martínez, 2009, 314; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 2).

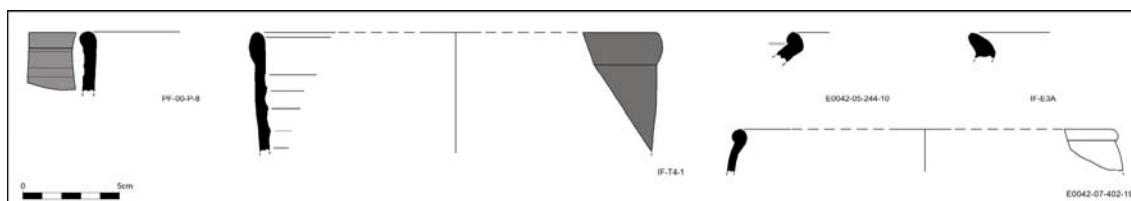

Figura 5.63. Cassoles del Cinquè Grup de Cuina Africana del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera i Julio M. Román)

Finalment, del **Sisè Grup** de cassoles (Bonifay 31, 4-5) només se n'ha documentat un exemplar trobat a l'illot dels Frares (IF-72-B)³²⁷. Aquest presenta unes característiques formals molt particulars, molt semblants a les variants 4 i 5 del *Type Culinaire* (C) 31 de Bonifay 2004, també anomenat *marmite Sidi Jdidi* 4. Convé esmentar que M. Bonifay ja no inclou aquest tipus dins de les *Céramiques culinaires africaines classiques*, sinó dins de les *Céramiques culinaires africaines à diffusion régionale*.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Sisè Grup: Bonifay 31, 4-5	-	-	-	-	-	1	-

Segons M. Bonifay, el tipus *marmite Sidi Jdidi* 4 es documenta en petites quantitats a Sidi Jdidi, *Pupput* i en el territori del *Segermes*, però sobretot a Nabeul i en el cap Bon. La seva pasta s'assembla a la de les produccions d'Hammamet, però amb un desgredant més abundant de quars arrodonit, i amb una coccio que li donava, generalment, una tintura marró taronja. Aquest tipus va conèixer una certa difusió per la Mediterrània occidental, per exemple, a Ostia, Roma, Catalunya i, en el sud de França, a Arles, Saint-Jean-de-Garguier i Antibes (Bonifay 2004, 239). C. Aguarod ja proposà una datació baix-imperial per a aquestes peces, que quedaven englobades dins de la *Forma Tarraco* 1896. En va publicar la referència d'una peça de *Tarraco* i una de la Vil·la d'Albesa, així com un "exemplar similar de Sardenya" (Aguarod 1991, 286). Dins del seu tipus 31, Bonifay va distingir les variants 4 i 5, que són les més properes formalment a la peça de l'illot dels Frares. Aquestes dues variants, es documenten en contextos de Nabeul del final del segle III i principis del IV, i haurien seguit evolucionant en moments més tardans (Bonifay 2004, 239). Donat que la peça de l'illot dels Frares és de les excavacions del segle passat, es desconeix el seu context estratigràfic i, per tant, no es pot precisar la seva datació. Cal recordar que en aquest illot el material més abundant és el corresponent als segles V a VII dC, però també se'n troben dels segles III i IV.

Figura 5.64. Cassoles del Sisè Grup de Cuina Africana de l'illot dels Frares (Autor: Mateu Riera)

PLATS-TAPADORA

S'han pogut recuperar fragments de plats-tapadora de cuina africana "clàssica" en el Pla de ses Figueres, Els Corral (Riera Rullan 2011, 109), a l'illot dels Frares i a s'Espalmador³²⁸.

³²⁷ Donat a conèixer com a Cuina Africana, Tarraco 1896 (Riera Rullan 2002, 108-109).

³²⁸ J. Aramburu també va recollir a la zona de Can Feliu de Sa Font una vora classificada com a *plato/tapadora africana* (Aramburu 2001, 8 i fig. 4).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Plat/tapadora	33/34	-	-	-	1	27	2

Les ceràmiques d'aquest grup solen agrupar-se sota el nom compost dels termes “plat” i “tapadora”, donada la seva ambivalència funcional. És molt característic que presentin sovint la vora fumada, és a dir, que corresponen a la *Catégorie C à bord noirci* de Bonifay. Aquests tipus d'atuell es varen començar a fabricar molt abans de l'aparició del monacat a Occident, però n'hi ha que encara es produïen durant els segles IV i V. Quatre tipus es fabricaven encara durant cinquena centúria (Macias 1999). Tres serien presents en els jaciments estudiats, però, normalment, els fragments conservats són tan petits que es impossible poder determinar el tipus a què corresponien. Aquests tres tipus són:

Ostia I, 261 = PT/CCA/O. I-261: Tipus documentat a Tarragona en contextos d'entre 150-450/500. A Cartago és una de les peces més abundants en un nivell del final del segle IV i inicis del segle V i, segons les primeres estratigrafies britàniques, la seva producció no va sobrepassar la data de mitjan segle V. En aquella ciutat tunisenca aquest tipus també fou identificat en un conjunt de principis del segle V, i en un altre de mitjan segle cinquè. És el segon tipus més abundant de plat-tapadora de mitjan segle V a Mataró. A partir dels contextos tarragonins, se li va proposar una cronologia d'entre els anys 150 a 450, reconeixent també la seva presència en conjunts de segona meitat del segle V (Macias 1999, 172-173).

Ostia III, 332 = PT/CCA/O. III-332: És un tipus trobat a Tarragona en contextos que anirien des de l'any 69 fins el 450/500 dC. És un dels tipus més abundants a Cartago en un context de finals del segle IV i inicis del segle V. Segons Fulford la seva producció finalitzaria a mitjan segle cinquè. És la tapadora més abundant a Mataró i a Tarragona a mitjan segle. Segons J.M. Macias, es va demostrar la seva perdurabilitat durant el segle V, però no resta clar en quin moment es va deixar de fabricar. Es documenta clarament en conjunts tarragonins de la segona meitat de la cinquena centúria (Macias 1999, 173).

Ostia IV, 61 = PT/CCA/O. IV-61: J.M. Macias, seguint a X. Aquilué, ha posat per escrit que és un tipus que es documenta a Tarragona entre el 300 i el 450/500, amb paral·lels en un nivell del final del segle IV o inicis del segle V de Cartago, i també de la primera meitat de la cinquena centúria (Macias 1999, 173).

Aquests tres tipus, al igual que la gran majoria dels plats-tapadora documentats a Cabrera³²⁹ i a l'illot dels Frares, es poden assimilar al tipus Hayes 196. M. Bonifay, tal i com havia fet notar Hayes l'any 1972, assenyala que s'adaptaven bé per tapar tant els plats tipus Hayes 23 com les cassoles Hayes 197. D'aquestes tapadores n'existeixen dues variants definides per Hayes (A i B: amb i sense peu, respectivament), i haurien evolucionat cap a un engruiximent progressiu de la vora (Bonifay 2004, 225). Aquests tipus de tapadores es varen difondre per infinitat de jaciments de gran part de l'Imperi, sovint en grans quantitats. A Tarragona se'n segueixen documentant nombrosos

³²⁹ Tal vegada l'única excepció seria l'exemplar E de s'Espalmador (Figura 5.65). Aquest sembla correspondre al tipus “Hayes 195 late (Hayes 1976) = Ostia I, 264 (*Atlante I*, CV, 7-8) = Dish/Lid 10 (Fulford 1984) = Black Top Lid B (Tomber 1988)”. Segons M. Bonifay sembla que la versió septentrional d'aquest tipus en *culinaire C/A*, concerneix, principalment, a les seves variants més tardanes, de la fi del segle IV i de la primera meitat del segle V (Bonifay 2004, 227).

exemplars en nivells de cap el 425 en endavant, sobretot del tipus Ostia III, 332 (Macias 1999). També se'n troben a Trieste, en contextos de la primera i de la segona meitat del segle V (Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 505, 509 i 510), a *Iesso* en un conjunt datat del 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 83), del segle V a *Iluro* (Cela, Revilla 2005, 204) i, a Cullera, en un context del segon quart del segle V dC (Ribera, Rosselló 2007b, 190). Pel que respecta als illots on hi podrien haver hagut comunitats monàstiques, s'ha documentat Hayes 196 a l'illot de Zembra, en un context del final del segle III o del IV dC (Desanges 1995).

A Mallorca s'han documentat plats-tapadora de cuina africana a nombrosos jaciments com són, per exemple, *Pollentia* (Vegas, 1973, 49-51), *Palma* (Pons, Riera 1988, 17 i fig. 8; Riera Rullan 2009c), el poble de Ses Salines, Es Coto, Ca Na Farineta, Son Toni Amer, Son Piris, Na Bou, Son Vives, Son Cosme Pons, Es Velar d'Aprop, Es Figuerat Blanc, Na Burgues, Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 280 i apèndix), Son Matet (Font et al. 1995, 50 i 56), Son Mesquida Vell, Can Perdut de Son Rector Vell, Rafalet Drac, Sa Cova Vella, Es Bosquets de Son Josep Nou, Es Castellot de Vista Alegre Vell, Son Suau Vell, Taiet, Es Bosc Vell, Son Amer, i en els jaciments nº 15 i 74 de Manacor (Merino, Torres 2000; Alcaide, Mas, Cau 2005, 181). També s'ha documentat en aigües de Portocristo (Tortorella 1981, 361 i 377) i de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-10; Riera Rullan et al. 2007). Pel que fa als contextos tardans, fins a dia d'avui es poden citar els exemplars de la cisterna de Sa Mesquida (Buxeda et al. 2005, 228 i 239) i alguns fragment de classificació dubtosa en el Sector Oest de Son Peretó³³⁰. En aquest darrer indret els plats-tapadora africans hi apareixen amb unes quantitats certament modestes i sempre amb exemplars molt fragmentats.

A les Pitiüses, J. Ramon considerava inicialment que el tipus Hayes 196 que no anava més enllà de la segona meitat del segle IV dC (Ramon 1986, 33). Més recentment però, se n'han donat a conèixer exemplars documentats en el nivell V de Can Sorà, datat d'entre el 430-450 dC (Cau 2003, 25 i Làm. 42) i, en Es Castell, on es va trobar un exemplar força complet en un nivell de plena època vàndala³³¹. Pel que fa a Menorca, s'han documentat plats-tapadora africans a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662), en aigües de Cales Coves (Tortorella 1981, 361 i 373) i de Cala d'Alcalfar (Pons 2005, 452). Es varen trobar abundantment durant les excavacions efectuades a la catedral de Ciutadella, alguns d'ells en un context de la segona meitat del segle IV³³². També són presents plats-tapadora molt probablement africans³³³ en el femer/escombrera de l'habitació 39 de Fornells (Cau 2003, 100, 118 i Làm. 76), que de confirmar-se seria un element més que demostraria que dit conjunt presenta abundant material del segle V.

³³⁰ Riera Rullan, Cau 2013b, 77-78 i 87; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 36, 41 i 46. Amb anterioritat ja s'havia publicat un exemplar classificat com del tipus Ostia I, 261 (Merino, Torres 2000, 148).

³³¹ Ramon, Cau 1997, 278 i 280; Buxeda et al. 2005, 228 i 239. Context datat del 475-525 dC (Cau 2007, 225). També s'ha documentat Hayes 196 a la ciutat d'Eivissa però en nivells més antics (González Villaescusa 1990; Bonifay 2004, 227) i, en superfície, a diversos jaciments de Formentera (Gonzalez, Dies 1990-1991, 372).

³³² Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463 i figs. 5, 6 i 7. També de Ciutadella però fora de context estratigràfic fiable: Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000.

³³³ Tot i que amb algunes diferències en quant a la seva composició química respecte a les de Sa Mesquida i Es Castell (Group AFR1. Buxeda et al. 2005, 228).

Aquests tipus de plats-tapadores són molt presents en el Pla de ses Figueres³³⁴. Malauradament la gran majoria dels exemplars recuperats s'han trobat en estrats d'època moderna o contemporània. D'entre els pocs exemplars apareguts en estrats que es poden datar amb anterioritat al segle X, n'hi ha dos (E0042-05-251-3 i E0042-05-251-4) que varen aparèixer en un context, molt probablement de la Fase I, datada al final del segle VII o posterior, és a dir, que serien clarament residuals. També es va recuperar una vora (E0042-05-262-4) en un context de la Fase B/C de la Cala 6, que sembla que s'hauria de situar cronològicament entre els segles IV a VI dC, així com una altra vora (E0042-06-277), trobada a la zona de la Factoria de Salaons, que correspondria a un context de la Fase b, amb un *tpq* de cap a la segona meitat del segle II dC. Finalment, el fragment de vora E0042-06-290-2, l'atribució a una producció africana del qual no és segura, es va trobar en un context de la Fase a de la Factoria de Salaons, amb un *tpq* de la segona meitat del segle II dC.

³³⁴ Alguns exemplars de la zona de la Factoria de Salaons es varen donar a conèixer a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 353 i 360; Riera Rullan 2009b, 61 i 68.

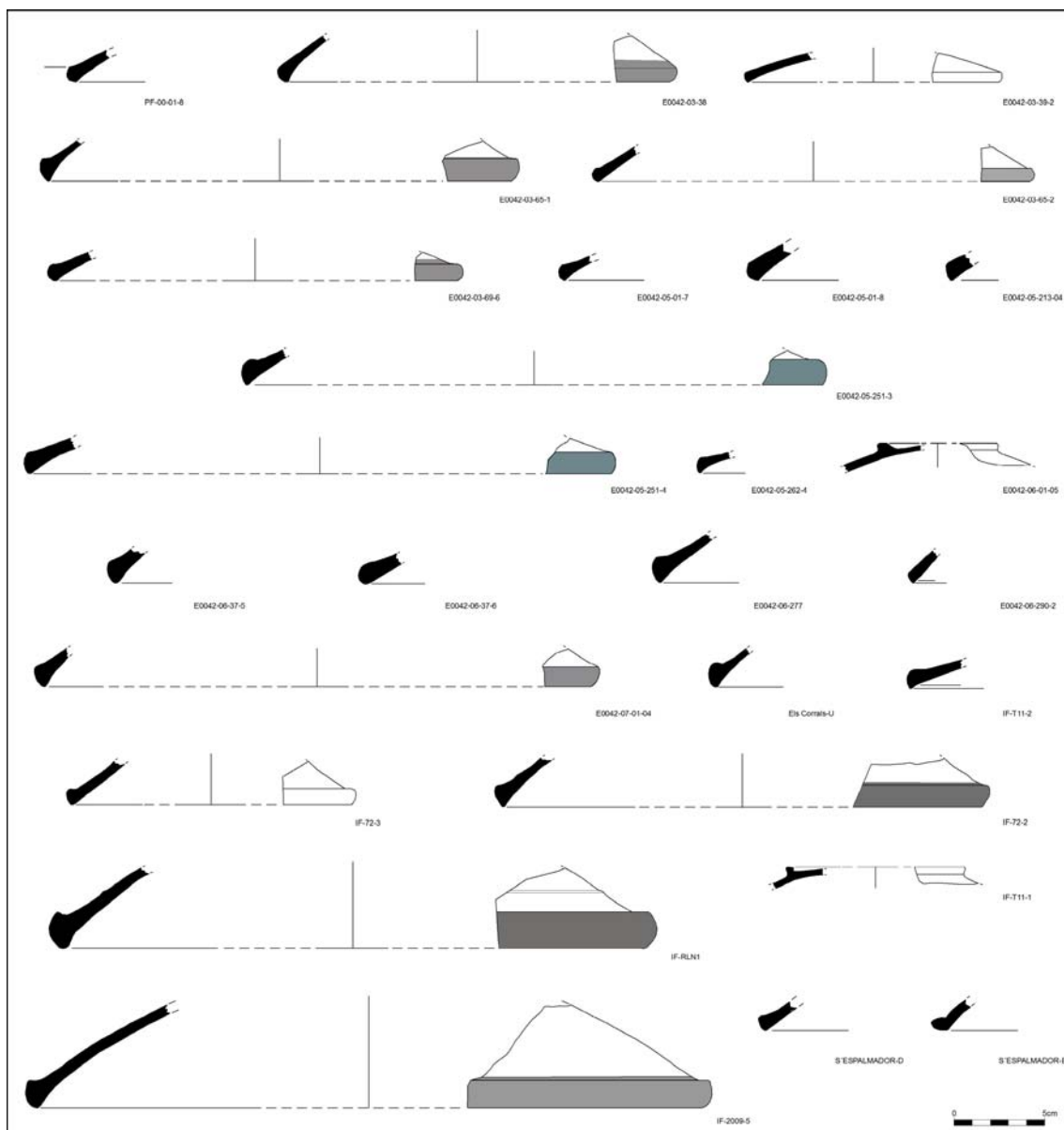

Figura 5.65. Plats-tapadora de Cuina Africana del Pla de ses Figueres, Els Coralls, l'illot dels Freres i s'Espalmador (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

OLLES

En el Pla de ses Figueres, en Els Coralls i a l'illot dels Freres es varen recuperar diversos fragments de cuina africana que correspondrien a la forma olla³³⁵. En certa manera també es podrien considerar com a de producció “clàssica”, tot i que no tothom hi està d'acord.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Olla	1	-	-	-	1?	1?	-

Les olles de cuina africana apareixen a Tarragona a partir de *c.* 425 dC. La forma Vlr. 5.40 és la més abundant i representativa, però no l'única (Macias 1999, 169-174). J.

³³⁵ J. Aramburu també hauria identificat un exemplar d'aquestes olles en el Cellar de Sa Font (Aramburu 2001, 9 i fig. 5).

Ramon, l'any 1986, va fer notar l'existència en contextos pitiusos d'olles de suposada producció africana anteriors al 450 dC (Ramon 1986, 33, 35 i fig. 15.1). També a Eivissa, però en aquest cas en Es Castell, es va trobar una vora d'olla nord-africana no classificada, localitzada en un conjunt datat del 475-525 dC (Ramon, Cau 1997, 277, 278 i fig. 11; Cau 2007, 225).

En els jaciments analitzats s'han pogut identificar un nombre molt reduït de formes tancades de cuina africana. Entre aquestes només una s'ha pogut classificar amb certa seguretat. És l'exemplar del Pla de ses Figueres PF-99-01-3-Cata 1³³⁶, que es pot assimilar al tipus Oc/CCA/Vlr. 5.40. Per altra banda, la peça IF-T-13 de l'illot dels Freres, tot i presentar una pasta poc concloent, sembla molt probablement del tipus Oc/CCA/Vlr. 5.39³³⁷. Molt més dubtosa és l'atribució a la forma Oc/CCA/Vlr. 5.60³³⁸ de l'exemplar de Conillera (Els Corral-T), mentre que de l'ansa E0042-04-136-5, només es pot afirmar que seria d'una forma tancada sense determinar.

El tipus Oc/CCA/Vlr. 5.40 = Fulford cass.19 = C.A.T.H.M.A. 3, fou identificat com *Late Roman Cooking Ware I* (Hayes 1976, 99 fig. 15, núm. 24), i respon a les fàbriques 2.1 i 2.3 d'origen tunisenc publicades l'any 1984 per Fulford i Peacock. M. Bonifay les assimila al seu tipus *Culinaire Type 32*, del que esmenta que sembla que foren produccions fetes en el nord de Tunísia. Cal tenir present que ja no les inclou dins de les *Céramiques culinaires africaines classiques*, sinó dins de les *Céramiques culinaires africaines tardives* (Bonifay 2004, 239-242). Aquestes olles presenten unes pastes groguenques, força depurades, amb inclusions arenoses, i amb una coberta externa cendrosa (Macias 1999). J. W. Hayes fou el primer en considerar aquestes olles com una mostra més de les influències orientals que reberen els tallers de ceràmica tunisencs, una afirmació que sovint no es discuteix (Bonifay 2004, 244). A Cartago és un tipus absent en un context de finals del segle IV i inicis del segle V i present en un nivell de mitjan segle cinquè. Fulford va proposar una cronologia de finals del segle IV fins el darrer quart del segle V dC per aquesta forma, tot i que reconeixia que fonamentalment es trobava en estratigrafies del segle V. A Saint Blaise es va trobar en un estrat posterior al segle V i es va considerar com a residual (Macias 1999, 172)³³⁹. En el sud de França apareix en nivells del segle V (C.A.T.H.M.A. 1991, 30-31). A Tarragona es troba en contextos del 350/400-450/475 tot i que la datació abans del 400 no és segura. En canvi, són molt abundants en contextos del segon quart del V i ja pràcticament absents en els de la segona meitat i, a més, són molt escassos i de caràcter

³³⁶ Peça donada a conèixer anys enrere i associada al tipus Oc/CCA/Vlr. 5.40 = Fulford cass.19 = C.A.T.H.M.A. 3, de la que es va descriure una pasta de color vermell, compacta i lleugerament rugosa, amb abundants partícules blanques petites o molt petites. Presenta una engalba rogenca a l'interior i una patina cendrosa a l'exterior (Riera Rullan 2002, 56 i 58; 2005a, 198 i 202). Per altra banda, cal citar que J. Aramburu va classificar com a Vila-roma 5.40 una vora africana recollida en el Celler de Sa Font (Aramburu 2001, 9 i fig. 5).

³³⁷ Forma molt poc comuna que es va documentar a Tarragona entre el 425-450 dC (Macias 1999, 172).

³³⁸ Forma també molt poc comuna que es va documentar a Tarragona entre el 425-450 dC (Macias 1999). A València se n'ha trobat en contextos del segle VI (Pascual et al. 1997, 182). Un fragment trobat a Son Sales de Sóller (Coll 1996, 400 i 417) tal vegada també es podria assimilar a aquest tipus d'olla, tot i que cal reconèixer que és una atribució certament dubtosa feta només a partir del dibuix i de la descripció de la peça.

³³⁹ Pel que fa a les olles documentades abundantment a Cartago entre els segles V a VII dC vegeu: Bonifay 2004, 239-242.

residual, en els contextos de la primera meitat del segle VI³⁴⁰. També és un tipus “present a Mataró en un nivell de mitjan s. V i a Cartagena en la primera meitat del s. V. Es documenta també en estratigrafies amb una datació àmplia de s. V i VI a Barcelona” (Macias 1999, 172). Més recentment, s’ha documentat a Cartagena en contextos del segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 7). A València s’ha documentat en diversos contextos del segle VI i dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182) i, a Trieste, en nivells de finals del V o principis del VI³⁴¹.

Segons J.M. Macias, aquest tipus Oc/CCA/Vlr. 5.40, és la ceràmica de cuina africana més abundant en les estratigrafies del V³⁴². Per a M. Bonifay la seva major difusió es va donar durant els decennis centrals de la cinquena centúria (Bonifay 2004, 242). És una olla àmpliament documentada en diversos llocs de la Mediterrània occidental com, per exemple, a Luni, Aquilea, Ostia, Fréjus, Olbia, Toulon, Cassis, Marsella, Pélissanne, Saint-Blaise, Arles, Narbona, Port-Vendres, golf de Fos (Macias 1999, 172; Marty 2007, 295). A la península Ibèrica, a més dels indrets ja esmentats també es troba present a Màlaga (Macias 1999, 172) i a La Alcúdia d’Elx³⁴³.

A Mallorca, una olla Oc/CCA/Vlr. 5.40 fou publicada, possiblement, per M. Vegas l’any 1965 (Macias 1999). S’ha documentat una olla molt probablement d’aquest tipus a la cisterna de Sa Mesquida (MC1071), la qual s’ha pogut incorporar en el Group AFR2 analitzat per l’ERAUB³⁴⁴. En el mateix treball publicat per l’esmentat equip, es va presentar una vora de Son Peretó (SP0067) que també podria ser de dit tipus d’olla (Buxeda et al. 2005, 228 i 239), tot i que només amb el dibuix no queda del tot clar.

Malauradament, l’exemplar cabrerenc assimilable al tipus Oc/CCA/Vlr. 5.40 es va trobar en un nivell superficial. En tot cas però, convé tenir present que, segons M. Bonifay, sembla que hi hauria hagut una evolució entre els primers exemplars apareguts cap el final del segle IV, amb un llavi *sub-horizontale*, i les peces més modernes del segle V que serien à *bord effilé* (Bonifay 2004, 242). Podria ser doncs significatiu que l’exemplar PF-99-01-3-Cata 1 s’assembla a aquestes variants més modernes ja que és a partir de la segona meitat del segle V, quan es documenta en el Pla de ses Figueres un gran augment del nombre de ceràmiques.

Figura 5.66. Olles de cuina africana del Pla de ses Figueres, Els Corralis i l’illot dels Frares (Autors: Maria Isabel Mancilla, Mateu Riera i Julio M. Román)

³⁴⁰ “Per aquest motiu crec que la seva comercialització a Tarragona no degué efectuar-se durant la segona meitat del s. V, i la causa d’aquesta carència podria relacionar-se amb la ràpida acceptació de les imitacions locals (O/Gre/16)” (Macias 1999, 172).

³⁴¹ Tipus Fulford 19 (Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 505 i 509).

³⁴² “possiblement esdevingué, durant aquesta època, el millor exponent d’un nou tipus de recipient per cuire: l’olla globular amb dues anses. En el cas de Tarragona aquest tipus adquirí una rellevància major donat que va servir de model o prototipus per a l’elaboració d’olles de ceràmica comuna regional a partir de finals del s. V (Oc/Gre/16)” (Macias 1999).

³⁴³ Tipus W11g.7 (Reynolds 1993, 143 i fig. 63).

³⁴⁴ Buxeda et al. 2005, 228 i 239. Ja s’havia fet aquesta proposta de classificació uns anys enrere (Orfila 1989, 516 i fig. 4).

5.2.2. CUINA TARDANA

Les produccions que suara es presentaran, J.W. Hayes les va denominar *Late Roman Cooking Wares* = LRCW (Hayes 1976)³⁴⁵. L'any 1981 i el 1982 aparegueren els treballs de Peacock i Ward respectivament, on ja es presentaven analítiques d'aquelles ceràmiques de cuina (Cau 2007, 219). Però el salt qualitatiu es va fer l'any 1984 amb la publicació dels materials de la missió britànica de Cartago, amb els resultats dels estudis petrogràfics juntament amb un estudi tipològic (Fulford, Peacock 1984). Posteriorment destaquen els treballs de P. Reynolds (1985, 1993, 1995), el de l'equip C.A.T.H.M.A (1991) i el llibre de J.M. Macias (1999). També són fonamentals les publicacions dels anys noranta de M. A. Cau (1994a i b, 1996, 1997, 1998, 1999), que culminaren amb la publicació de la seva tesi doctoral, on es varen presentar les investigacions sobre ceràmiques de cuina de Sa Mesquida, Can Sorà i Fornells (Cau 2003). Cau fou el primer investigador que identificà bé les ceràmiques de cuina tardanes a les Balears³⁴⁶. Precisament, en el present treball se seguirà en gran mesura l'esquema organitzatiu proposat per l'esmentat (Cau 2007)³⁴⁷.

Afortunadament, la ceràmica “barroera” de cuina està deixant de ser un objecte sense rellevància informativa i en cap cas museïtzable. Així, a continuació es veuran tota una sèrie de produccions *di fattura più grossolana* que, fonamentalment en el curs del segle V, i paral·lelament a la desaparició de les ceràmiques de cuina africana fetes al torn i a les seves imitacions, seran les més representades entre els estris per a cuinar de la conca mediterrània occidental (Santoro 2007). Es veurà, a més, com tot i que moltes d'elles estan fetes a mà o torneta, no són produccions autòctones de les Balears, sinó que foren importades³⁴⁸. Tal i com va exposar M.A. Cau, la “difusió d'aquestes ceràmiques es deu explicar entre d'altres causes perquè posseeixen unes característiques físiques que las converteixen en ideals per a la seva exposició al foc”. I és que resulta que la presència abundant de partícules no plàstiques de granulometria gruixuda en moltes de les matèries primeres emprades obliguen a modelats manuals o a torneta, cosa que significa un aspecte aviat barroer, però lluny de significar “un endarreriment tecnològic com ha estat interpretat en tantes ocasions” (Cau 2003, 184).

Abans d'entrar en la descripció de las produccions i dels tipus documentats a l'arxipèlag de Cabrera i a l'illot dels Frares, cal esmentar que en cap d'aquests llocs no s'ha trobat ni un sol fragment de ceràmica de Cuina Tardana vidriada. Aquesta s'ha documentat en contextos del segle VII a Tarragona i a Barcelona, tant en produccions locals com importades, algunes d'elles proposades com a de la Mediterrània oriental (Macias 1999; Reynolds 2010, 131 i 309). També s'hauria documentat a València i

³⁴⁵ Seguint la mateixa línia de l'esmentat estudi, foren ampliat els coneixements d'aquelles produccions gràcies a les publicacions de Cartago de: Hayes 1978 i Riley 1981.

³⁴⁶ Fins a llavors sovint eren confoses amb materials prehistòrics i/o autòctons. A tall d'exemple: Rosselló Bordoy per a Son Oms (vegeu més endavant), Arribas et al. 1973 i 1978 per a *Pollentia*, i Camps (1962 a i b) per als casos de Cabrera i Conillera. També havia passat el mateix en altres indrets de fora de les Balears, com, per exemple, a Sardenya (Perra 2002, 131; Sangiorgi 2005, 256).

³⁴⁷ En aquell treball, a més de continuar l'estudi de les ceràmiques de Sa Mesquida, Can Sorà i Fornells, també es presenten les de Son Peretó. Es pot trobar una traducció castellana a: Cau 2007b. Per a les ceràmiques de Cuina Tardana trobades a les Illes Balears veure també: Cau et al. 1997; Ramon, Cau 1997; Buxeda et al. 2005.

³⁴⁸ Cau 2003, 181; 2007, 2. M.A. Cau fou el primer que va poder comprovar que “l'absoluta majoria de fàbriques de ceràmica tardoromana de cuina modelada a mà o a torn lent de las Balears són importades” (Cau 2003, 181).

l'assentament monàstic de Punta de l'Illa de Cullera (Pascual, Ribera, Rosselló 2003, 99; Reynolds 2010, 131). La ceràmica de cuina vidriada sembla molt escassa a Cartagena³⁴⁹ i, a altres llocs on s'ha documentat com el Tolmo de Minateda, València, Tarragona i Barcelona, seria possiblement posterior a l'expulsió dels *milites* bizantins de la península Ibèrica³⁵⁰. Aquestes ceràmiques de cuina vidriades són presents en diversos indrets tardans del sud de la Gàl·lia (Reynolds 2010, 131). Es té coneixement de la producció d'aquestes ceràmiques vidriades dels segles VI i VII a la península Itàlica i, en principi, també a Constantinoble (Macias 1999, Reynolds 2010, 131 i 309).

Ni a Cabrera, ni a Conillera, ni a l'illot dels Frares, tampoc s'ha identificat tampoc ni un sol fragment de la ceràmica anomenada *Calctitic Ware* de la que sembla clar que hi hauria diverses produccions en diversos moments diferents³⁵¹. Pel que es coneix fins ara, tampoc ha d'estranyar massa la seva absència, donat que a les Balears només s'havien documentat a Sa Mesquida i a Fornells, i en quantitats molt petites ("ceràmiques amb abundant calcita" de la Fàbrica 6.1 de Cau)³⁵². També s'ha pogut identificar *Calctitic Ware* a Son Peretó, en contextos del segle VII³⁵³. Aquestes peces de Son Peretó, una altra vegada molt poc nombroses, coincidirien en forma, composició i cronologia amb les de la fàbrica 1.4 de Fulford i Peacock que podria ser dels anys 575 a 625 dC (Cau 2003, 117). M. Bonifay ha fet una magnífica síntesi d'aquelles produccions. Es troben dins del grup anomenat *Céramique modelée culinaire à inclusions de calcite. Groupe C* que engloba les fàbrica 1.3 i 1.4 de Fulford i Peacock. En aquell treball són considerades com a produccions clarament tunisenques³⁵⁴, i se'n planteja que s'haurien produït entre el final del segle IV i el segle VII o, tal vegada, una mica més (Bonifay 2004, 305-311)³⁵⁵. El no haver pogut documentar aquestes produccions a l'arxipèlag cabrerenc podria ser una prova més de l'escassa significació que tingueren aquestes ceràmiques a tot el conjunt de les Balears (Cau 2007, 224).

³⁴⁹ Trobada en els nivells bizantins de principis del segle VII (Reynolds 2010, 131).

³⁵⁰ Vizcaíno 2009, 663-664. Precisament, la identificació d'aquestes peces en els nivells bizantins de Cartagena fa que siguin protagonistes en la discussió de si s'hauria d'endarrerir la datació d'aquells contextos (Reynolds 2010, 131 i 309).

³⁵¹ Cau 2003, 117; Cau 2007, 224. P. Reynolds les havia documentat a Alacant com a *Handmade Ware 4* (Cau 2007, 224). En canvi, no es té constància de la seva presència a l'actual territori català, ni tampoc s'han documentat entre els materials analitzats de Tarragona, Barcelona i Mataró (Cau 2007, 227). A Cartagena s'ha documentat des de mitjan segle VI i fins els nivells de destrucció suposadament visigoda, un grup de cassoles que pareix que podrien ser de la denominada Fàbrica 1.4 (*Fossiliferus Limestone Ware*) de Cartago (Vizcaíno 2009, 661-662). P. Reynolds també confirma l'existència molt poc significativa de *Calctitic Ware cooking pot* en els nivells de Cartagena de les primeries del segle VII (Reynolds 2010, 122 i 303).

³⁵² Cau 2003, 117; Cau 2007, 224. A Sa Mesquida només se n'han documentat dos individus i a Fornells un (Cau 2003, 177).

³⁵³ Riera Rullan, Cau 2013b, 88; 2013c, 115; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 45. També ho podria ser algun dels exemplars de les excavacions dels anys 80 classificats com a "Ceràmica islàmica???" (Riera Rullan, Martínez 2009, 296 i 314; Riera Rullan, Cau 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 2).

³⁵⁴ Aquest origen ja havia estat apuntat anteriorment (Fulford, Peacock 1984, 11).

³⁵⁵ J.M. Macias i M.A. Cau proposen un únic grup que engloba les LRCW 5 de Hayes de 1976, les fàbriques 1.3/1.4 de Fulford i Peacock de 1984, la fàbrica 6.1 de Cau 2003, i el grup C de Bonifay 2004, el qual anomenen de "Ceràmiques de cuina per a foc amb abundant calcita". En proposen una cronologia que podria anar des del darrer quart del segle V fins el segle VII i en citen les troballes realitzades a les Balears (Cau 2003) i Alacant (Reynolds 1993). Adverteixen però que convé ser prudents donat que es van documentant altres fàbriques amb desgreixant de calcita afegida en diferents territoris (Macias, Cau 2012, 520).

PRODUCCIONS DE LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

Una part important de les produccions que es presentaran a continuació es varen fabricar a la part meridional de la península i a les grans illes actualment sota sobirania de l'Estat italià. Tot i que en molts d'aquests indrets ja hi havia una tradició ceramista anterior, el moment de més producció i exportació d'aquests tallers es va produir en la majoria dels casos cap al segle V i, en general, es va acabar en el final del segle VI dC. Aquestes produccions "italianes" es caracteritzen per tenir una alta resistència, gràcies als seus components volcànics o micacis, així com per tenir una superfície sovint allisada (Santoro 2007, 367). A la península Ibèrica (Macias 1999, Amores et al. 2007), a la Gàl·lia (Raynaud 2007), a la península Itàlica³⁵⁶ i el nord d'Àfrica (Bonifay 2004), també es varen fabricar ceràmiques de cuina que sembla que només varen tenir una difusió local o regional. A les Balears no se n'han trobat pel que o no hi van arribar o les quantitats van ser tant petites que no han deixat rastre arqueològic rellevant.

Les ceràmiques de Cuina Tardana importades a les Balears i de les que n'hi ha troballes són difícils de classificar perquè els estudis de les produccions en els seus llocs d'origen utilitzen denominacions diverses pels diferents tipus formals. Encara complica més la situació el fet que es poden trobar peces formalment molt semblants, però produïdes en llocs força allunyats. És per això, que a més de citar els tipus a què poden correspondre les peces analitzades, també és molt important poder saber quina és la seva fàbrica. Es presenta seguidament una taula on es mostren les propostes més rellevants per denominar les distintes produccions identificades a l'Occident mediterrani, així com les seves equivalències.

DENOMINACIONS DE LRCW SEGONS CAU 2007, 246 ³⁵⁷					
Hayes 1976	Fulford i Peacock 1984	Reynolds 1985	Reynolds 1993	Cau 1998 i 2003	Bonifay 2004
	<i>1.1</i>	Grupo 1	HW1	<i>3.4</i>	
LRCW II	<i>1.2</i>	Grupo 2	HW2	<i>3.1</i>	
LRCW V	<i>1.3</i>			<i>6.1</i>	<i>Grup C</i>
LRCW V	<i>1.4</i>		HW4	<i>6.1?</i>	<i>Grup C</i>
	<i>1.5</i>		HW5		
LRCW III	<i>1.6</i>	Grupo 3	HW3	<i>2.3, 2.4, 2.5</i>	
	<i>1.7</i>	Grupo 3	HW3	<i>2.3, 2.4, 2.5</i>	
	<i>1.8</i>			<i>6.2</i>	
	<i>1.9</i>		HW6	<i>3.5</i>	
		Grupo 4	<i>HW7</i>	<i>4.2/5.2</i>	
		Grupo 5	<i>HW8</i>	<i>3.2/3.3</i>	
			<i>HW9</i>		
		Grupo 7	<i>HW10</i>		
		Grupo 8	<i>HW11</i>		
		Grupo 6	<i>HW12</i>		

³⁵⁶ Santoro 2007, 368-369; Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 426; Aoyagi, Mukai, Sugiyama 2007, 442.

³⁵⁷ Amb itàlic les analitzades amb làmina prima.

CASSOLES

Les cassoles de la Mediterrània occidental trobades a Cabrera, Conillera i l'illot dels Frares es podem dividir, seguint les agrupacions proposades per M.A. Cau l'any 2007, de la següent forma:

- Primer Grup: Produccions amb abundants partícules daurades = *Fabrics with golden micaceous particles*. Fàbrica 3.2/3.3 (Cau 1998 i 2003) = Grupo 5 (Reynolds 1985) = *Handmade Ware 8* (Reynolds 1993).
- Segon Grup: *A major black-burnished volcanic fabric*. Fàbrica 1.2 (Fulford, Peacock 1984, 10) = Fàbrica 3.1 (Cau 1994, 1998, 2003) fonamentalment de la forma Fulford 8.
- Tercer Grup: *Pantellerian Ware*. Fàbrica 1.1 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 3.4 (Cau 1998, 2003)
- Quart Grup: *Quartz-volcanic fabric*. Fàbrica 1.9 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 3.11 (Buxeda et al. 2005, 227), fonamentalment de la forma Fulford 32.
- Cinquè Grup: *A rarely attested fabric with mudstone inclusions*. Fàbrica 1.8 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 6.2 (Cau 2003).

Pel que fa **Primer Grup** de produccions amb abundants partícules daurades³⁵⁸ = *Fabrics with golden micaceous particles*. Fàbrica 3.2/3.3 (Cau 1998 i 2003) = Grupo 5 (Reynolds 1985) = *Handmade Ware 8* (Reynolds 1993), se n'han documentat diversos exemplars en el Pla de ses Figueres, el Clot des Guix i a l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Primer Grup: Produccions amb abundants partícules daurades	19/20	-	-	1	-	1	-

Els exemplars trobats a Mallorca, concretament a Sa Mesquida, i analitzats per M.A. Cau escauen bé per il·lustrar aquest Primer Grup (Figura 5.67).

³⁵⁸ També anomenades “Ceràmiques de cuina per a foc de partícules micàcies daurades” (Macias, Cau 2012, 516).

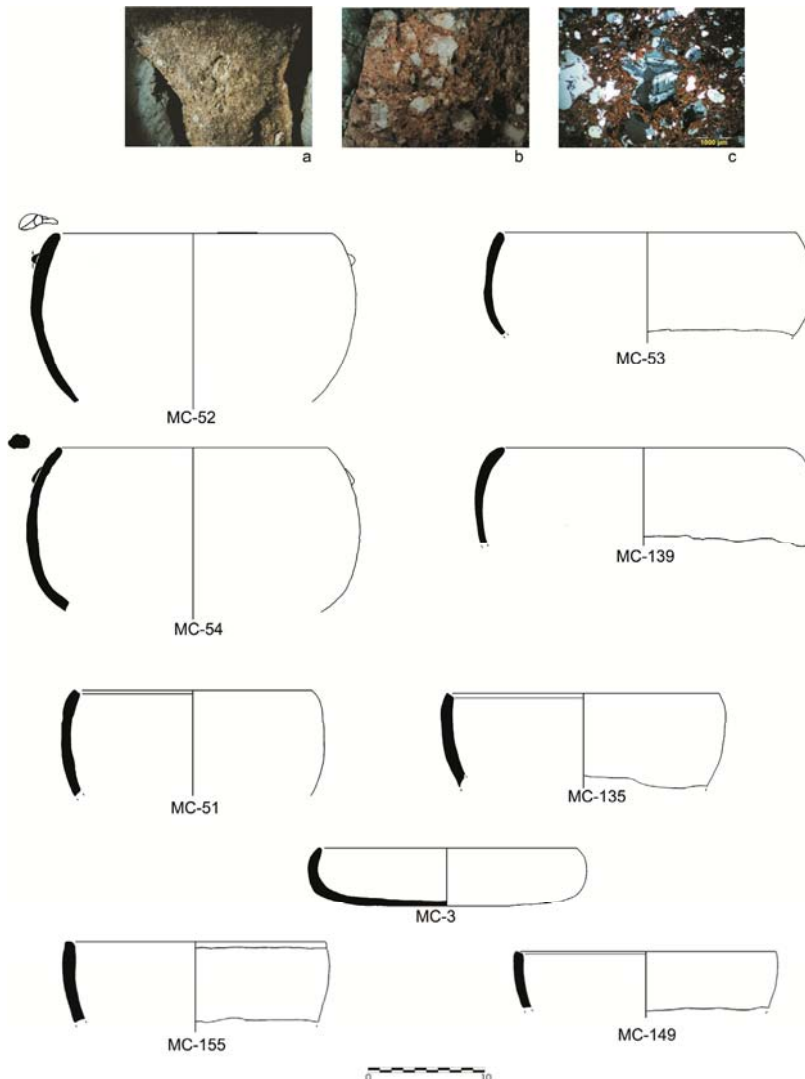

Figura 5.67. Cassoles del Primer Grup de Sa Mesquida (Cau 2007, 235; Macias, Cau 2012, 517)

P. Reynolds va proposar que les ceràmiques de cuina amb abundants partícules daurades de les produccions *Handmade Ware 8 (HW8)*³⁵⁹, trobades a la vall del Vinalopó, havien estat fabricades a la zona de Jumilla, al nord de Múrcia, i va destacar la seva escassa presència a Cartagena (Reynolds 1993, 13). Aquesta producció començaria en el segle IV i duraria fins el segle VI, tot i que els baixos percentatges de Benalúa examinats per Reynolds li permeten plantejar un declivi en aquesta darrera centúria (Reynolds 1993, 16, 152-153). També hi ha una escassa representació a les vil·les de les planes alacantines del Vinalopó (Reynolds 1993, 93). Han estat identificats dos tipus formals (*Casserole/bowl* i *Dish*), tots dos amb les vores no diferenciades, a nombrosos jaciments alacantins³⁶⁰, així com a *Bigastrum*, Cartagena i València (Reynolds 1993, 152).

L'any 1999 J.M. Macias va publicar una sèrie de peces de Tarragona que podrien correspondre a aquest Primer Grup. Les va anomenar "Ceràmiques Daurades", fetes

³⁵⁹ Per a una descripció acurada de la pasta, partícules i acabats vegeu: Reynolds 1993, 152; Macias 1999; Cau 2007; Macias, Cau 2012.

³⁶⁰ Banalúa, Monte Benacantil, L'Alcúdia d'Elx, Vil·la de Vizacarra, 2, La Moleta, Asp, El Sambo, Los Sifones, El Monastil, Els Castillarets, Vil·la de Candela, El Castellar, Onil, Calp i Dènia.

amb una argila característica que presenta clares similituds amb la fàbrica 3.2/3.3 de Sa Mesquida de Mallorca (Cau 1993, 1997) i amb el grup 5 de Reynolds (1985). L'element més característic és l'abundància de partícules daurades tant de gra fi com molt gruixut, visibles en la pasta, especialment en la superfície interna 8 Macias 1999, 47). S'han identificat fins a cinc tipus de cassola alta³⁶¹ i un de cassola baixa³⁶², i dos tipus de tapadora³⁶³. Tots aquests tipus es datarien, segons Macias, entre el 400 i el 550/600 (Macias 1999).

³⁶¹ D'aquests tipus el Ca/Dau?/3 dataria d'entre 400 i 550. És una cassola de superfícies allisades i amb nombroses empremtes digitals. La paret és convexa i lleugerament entrant. La vora no ve diferenciada i el llavi és lleugerament apuntat. Macias exposa que Cau, l'any 1993, havia publicat formes semblants de Mallorca i d'Eivissa. El tipus Ca/Dau/4 dataria d'entre 400-450. És una cassola de paret recta vertical amb la vora no diferenciada i el llavi arrodonit. Té les superfícies brunyides i presenta traces de modelat manual. Macias afirma que és una forma que sovinteja a la costa mediterrània reflectint una realitat cultural comuna, donat que s'assembla als tipus 7.5 i 8.4 de Reynolds (1985), a la forma 1 de Gutiérrez (1988), al tipus Fulford HMW 24 (1984), i a un exemplar de *céramique non tournée sablo-micacée* recuperat a Narbona. També va considerar que pel tipus de pasta i per la forma es podia establir una relació directa amb la fàbrica 3.2/3.3 de Sa Mesquida de Mallorca, on l'exemplar donat a conèixer per Cau l'any 1997, presentava una base plana i dos elements de pressió. El tipus Ca/Dau/5 dataria d'entre els anys 425-550/600. Seria una cassola modelada a mà i de superfície exterior brunyida i interior allisada. La vora és diferenciada, lleugerament entrant, i amb el llavi arrodonit. Correspon, segons Macias, a la fàbrica 3.2/3.3 de Cau (1993 i 1997), i al tipus 1 de Sa Mesquida, així com al tipus 5.1 de Reynolds (1985). A partir de la publicació de Ramon i Cau de 1997, Macias afirma que també s'hauria documentat a Eivissa durant el primer quart del segle VI, i que manté semblances amb una peça de Cartago de finals del segle V i inicis del segle VI publicada per Tomber l'any 1988. Finalment, també s'assembla a altres peces trobades a la província de Tarragona, datades a la segona meitat del VI. Pel que fa al tipus Ca/Dau/6, Macias dona datació d'entre 400-550/600. És un recipient de parets rectes verticals amb la vora diferenciada entrant i el llavi apuntat. Destaca pel fet de disposar de dues anses horitzontals, conserva traces de modelat manual i la superfície exterior està brunyida i la interior allisada. Es va relacionar amb el tipus Fulford HMW 16, identificat a Cartago a l'entorn de l'any 500 i en el context 5 de la basílica de Sidi Jdidi de finals del segle VI o inicis del segle VII, així com amb un exemplar de *céramique non tournée sablo-micacée* recuperat a Narbona entre l'any 360 i l'any 420. També es va esmentar que mantenia semblances amb exemplars de la província de Tarragona d'un nivell de segona meitat del segle VI o posterior. Finalment, el tipus Ca/Dau/7, datat entre el 400 a 550/600, era considerat una variant del tipus Ca/Dau/5 feta a mà, amb la superfície exterior amb traces de brunyit i la interior allisada (Macias 1999, 62-63).

³⁶² Tipus anomenat Cb/Dau/1, amb una datació de 425-550/600. Corresponia a una cassola feta a mà i d'importació equivalent al tipus 5.2 de Reynolds (1985), i al tipus 2 de Sa Mesquida (Cau 1993 i 1997). Macias el defineix com un recipient de gran variabilitat i de paret convexa. La vora no es troba diferenciada o és diferenciada entrant i el llavi és arrodonit. Són formes en què predominen les superfícies externes brunyides i, en menor quantitat, espatulades. La superfície interior sempre és allisada. Els paral·lels més clars es trobaven durant el segle V i el primer quart del segle VI. D'entre ells J.M. Macias cita els del farciment de la cisterna de Sa Mesquida, amb una cronologia preferencial de primera meitat del segle V, així com els d'un nivell de primer quart del segle VI d'Eivissa publicats per J. Ramon i M.A. Cau. També recorda que Reynolds va publicar exemplars iguals considerats com a propis del segle V, i àmpliament documentats a la zona d'Alacant. A partir de la informació gràfica o de les descripcions el pogué identificar a l'Alcúdia d'Elx, a Mataró a mitjan segle V i, a València, durant la cinquena centúria, i a finals del segle VI o durant el segle VII. Pel que fa a Tarragona, apareixen en un nivell de la segona meitat del segle VI (Macias 1999, 80).

³⁶³ Tenen unes vores sovint molt semblants a les de les cassoles. El tipus T/Dau/4 se situa cronològicament entre els anys 425-450 i 500/525-550. Presenta una vora de paret recta diferenciada amb un petit encaix extern. El llavi és arrodonit o apuntat. La primera variant té les superfícies espatulades i amb empremtes digitals; la segona presenta unes parets allisades. El tipus T/Dau?/5 es data entre els anys 425-450/460. Té una vora no diferenciada amb el llavi arrodonit i engruixit a l'interior. La superfície exterior es troba espatulada i la interior allisada (Macias 1999, 161). En els jaciments analitzats de l'arxipèlag de Cabrera no s'ha pogut identificar clarament cap peça corresponent a la forma tapadora d'aquestes produccions "daurades", però cal advertir que no es pot descartar que ho sigui algun dels petits fragments de vora no dibuixats trobats en el Pla de ses Figueres (UE: 01, 148 i 351).

J. Ramon, l'any 1986, ja va fer notar que en els contextos pitiüsos, a partir de la segona meitat del segle IV, hi apareixien “pesats recebents fets a mà amb abundant mica daurada” que havien de ser anteriors al 450 dC i, segurament, d'origen africà³⁶⁴. Uns anys més tard, M.A. Cau, va presentar unes produccions de ceràmiques amb abundants partícules daurades identificades a les Balears, les quals semblen correspondre fonamentalment a cassoles (Cau 1998, 2003, 2007). En va diferenciar tres “Formes”: la Forma 1 corresponia a cassoles altes³⁶⁵ amb vora arrodonida (1A)³⁶⁶ o bisellada (1B)³⁶⁷; la Forma 2 corresponia a cassoles baixes amb les vores lleugerament bisellades, arrodonides o lleugerament apuntades³⁶⁸; i la Forma 3 “de tendència semiesfèrica” de la que cal destacar que en ocasions “s’aprecia un lleuger punt d’inflexió a la part superior de la paret” (Cau 2003, 113). Aquesta darrera forma és l’única que apareix en el nivell IV de Can Sorà i que, per tant, es documentaria clarament en posterioritat al segle V, i més bé cap a la segona meitat del segle VI. Tanmateix però, Cau esmenta que “és més escassa i presenta certes diferències composicionals” respecte a les altres dues (Cau 2003, 114). Les dues primeres, en canvi, es documentarien més cap el segle V i, atenent a la datació del nivell V de Can Sorà, també n’hi hauria de la primera meitat de la cinquena centúria³⁶⁹. En aquests sentit, en el conjunt del Castell d’Eivissa, que es data d’entre el 475 al 525 dC, en plena dominació vàndala de les Balears, aquestes produccions són les més ben representades dins de les ceràmiques de cuina³⁷⁰. Tot i que M.A. Cau mostra les evidents semblances amb les produccions del sud-est peninsular, no gosa assegurar que siguin les mateixes que les que es troben a les Balears³⁷¹. En tot cas, “La fàbrica 3.2/3.3 apareix només a Sa Mesquida i a Can Sorà, però és una de les millor representades. És molt possible que aquesta fàbrica pugui assimilar-se al grup 5 de Reynolds o HMW 8, per a la que s’ha suggerit un origen en la regió murciana. El fet que no aparegui a Darró, Fornells i Valencia ni, pel que pareix a Cartago, tal vegada estigui marcant una difusió circumscrita al sud-est de la península Ibèrica i les Balears” (Cau 2003, 175).

A Cartagena, el moment inicial de l’aparició d’aquestes produccions se situa cap a mitjan segle V (Murcia, Guillermo 2003, 186 i fig. 9)³⁷². J. Vizcaíno, analitzant els

³⁶⁴ Ramon 1986, 33, 35 i fig. 15.2 i 3. Les dues peces il·lustrades per l’arqueòleg eivissenc corresponen clarament a les Formes 1 i 2 de Cau que es veuran a continuació.

³⁶⁵ Equivalents a les de la forma 5.1 de Reynolds de 1985 i amb certes cassoles trobades a Elx i tal vegada d’Alacant (Cau 2003, 113).

³⁶⁶ Identificades a Sa Mesquida i en el nivell V de Can Sorà (Cau 2003, 113).

³⁶⁷ Identificades a Sa Mesquida (Cau 2003, 113).

³⁶⁸ Identificades a Sa Mesquida i en el nivell V de Can Sorà (Cau 2003, 113) i amb paral·lels amb les de la forma 5.2 de Reynolds (1985) i amb certes cassoles trobades a Elx i tal vegada d’Alacant (Cau 2003, 113). Les 5.2 de Reynolds s’han documentat recentment a Benalúa en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 58 i 60).

³⁶⁹ Cau 2003, 176. Anys abans s’havia exposat que la fàbrica 3.2/3.3 és abundant en el nivell V, datat de la primera meitat del segle V, mentre que en el nivell IV, de finals del segle VI, pareixia residual o estar molt poc representada (Ramon, Cau 1997, 280).

³⁷⁰ Ramon, Cau 1997, 278-280; Cau 2003, 114; Cau 2007, 226. També es van trobar exemplars aïllats de cassola alta d’aquesta fàbrica 3.2/3.3 en els estrats situats immediatament a sota i a sobre, datats igualment en també d’època vàndala (Ramon, Cau 1997, 290-291).

³⁷¹ També esmenta les semblances amb les produccions à *pâte sablo-micacée* narboneses que també es caracteritzen per presentar partícules daurades i que caldria analitzar, però tampoc descarta una possible procedència del centre de la Mediterrània (Cau 2003, 114; 2007, 220).

³⁷² Les formes més representades són les cassoles altes amb la vora entrant i llavi arrodonit (similars a les 5.1 de Reynolds de 1985). Una d’elles es va trobar en un reblliment de la primera meitat del segle VI, mentre que una altra estava reutilitzada en una estructura de la segona meitat de la mateixa centúria. Però també es documenten en nivells d’època bizantina cassoles baixes amb el llavi bisellat a l’interior,

conjunts hispans d'època bizantina, afirma que aquestes ceràmiques de cuina amb abundants partícules daurades es poden considerar en la seva majoria com a residuals per a l'esmentada etapa (Vizcaino 2009, 664). Els investigadors que treballen a Cartagena es fan ressò dels dubtes de J.A. Macias (1999, 350) sobre el fet que aquestes ceràmiques fossin fabricades a la zona de Jumilla per la dificultat de poder explicar els seus mecanismes de distribució, i conclouen que es desconeix la seva procedència (Murcia, Guillermo 2003, 184; Murcia et al. 2005, 8). A més, les produccions amb abundants partícules daurades suposadament locals o regionals també són característiques del Grup I de Barcelona, amb una gran varietat tipològica, en contextos de la segona meitat del segle VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-138; 145)³⁷³. També s'identificaren peces amb abundants partícules daurades a Son Peretó, entre els materials de les excavacions de 1982-84, suposadament dels segles VI o VII³⁷⁴. Cal esmentar però, que l'any 2010 es va mostrar certa precaució respecte a la datació d'aquelles ceràmiques (Cau, Tsantini, Gurt 2010). Així mateix, també es va fer notar que la Fàbrica 3.2/3.3 era, en els jaciments balears, principalment un fenomen d'època pre-vàndala i vàndala i que només es detectava en petites quantitats a Son Peretó i en el nivell IV de Can Sorà IV, sent possiblement residuals (també era absent a Fornells). A més, aquesta fàbrica era escassa en els dipòsits del segle VI de Son Peretó i del nivell IV de Can Sorà (Buxeda et al. 2005, 231). Aquestes apreciacions cronològiques s'han confirmat en el Sector Oest de Son Peretó (Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013c, 112-114) on s'ha trobat una vora assimilada al tipus Ca/Dau/3 o Cb/Dau/1³⁷⁵ en un context de c. 500 dC, acompanyada d'una moneda vàndala datada entre els anys 432 i 484 dC³⁷⁶. Se n'ha identificat una altra vora en un nivell prefundacional del l'Àmbit VI, és a dir, en un estrat que seria anterior al c. 500 dC³⁷⁷. A partir de les descripcions i les fotografies presentades per J. Aramburu, pareix que podrien correspondre a aquestes produccions diversos fragments trobats en el Puig de s'Escolà de Lluçmajor. Per a una vora, es remet al treball de J. Ramon (1986: 33-35). Les altres dues corresponen a una base i a un discoide (Aramburu 2011, 19, 34 i figs. 38, 39, 40, 43 i 45). A Mallorca també són presents a *Palma* (Cau et al. 2014). Pel que fa a Menorca, en aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella, es va trobar un perfil complet d'una cassola baixa classificada com a Cb/Dau/1 (Riera Rullan et al. 2011).

En definitiva, l'anàlisi de les dades de la península Ibèrica i les Balears, posa en evidència l'existència de diverses produccions amb partícules daurades, però que corresponen a produccions diferents. La que es coneix com a fàbrica 3.2/3.3 correspon a un grup concret abundant a Alacant, Múrcia i les Balears, representat normalment per dos tipus de cassoles altes de perfil convex i la seva cronologia pareix quedar fixada en el segle V i la primera meitat del segle VI (Macias, Cau 2012; Cau 2007, 220-221;

paral·lelitzables al tipus 5.2 de Reynolds (Murcia, Guillermo 2003, 186). Més recentment, s'ha documentat una cassola baixa assimilable al tipus HW8.2 de Reynolds i a la Forma 2 de Cau, localitzada en un context del segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 8).

³⁷³ A més, les anàlisis arqueomètriques realitzades mostren un origen geogràfic diferent al de les peces analitzades trobades a Balears (Macias, Cau 2012, 516).

³⁷⁴ Buxeda et al. 2005, 227 i 237; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 126, 130 i 139. Entre els materials analitzats només hi havia tres fragments de la fàbrica 3.2/3.3, trobats en els quadres H7N, K1N i A2N (Cau 2007, 226).

³⁷⁵ Fàbrica 3.2/3. de Cau 3003 o Hand-made Ware 8 de Reynolds 1993 (Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233 i fig. 5).

³⁷⁶ Marot 2013, 141; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233 i fig. 5; Riera Rullan, Cau 2013c, 112 i 116; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 29.

³⁷⁷ Riera Rullan, Cau 2013, 73; 2013b, 88; 2013d; Riera Rullan, Cau, Martínez 2013, UE 194.

Macias, Cau 2012). Cal advertir però que en el Sector Sud de Son Peretó³⁷⁸ s'ha descobert una cassola ben completa amb abundants partícules daurades, trobada en un context del segle VII³⁷⁹.

Entre els materials analitzats cal esmentar que l'exemplar de l'illot dels Frares (IF-RLN1-A) s'ha associat al tipus Ca/Dau/3 (Riera Rullan 2002, 108-109; 2005b, 214). Pel que fa a l'arxipèlag cabrerenc, diversos fragments corresponen a aquest tipus de producció³⁸⁰. Un exemplar trobat en el Clot des Guix és assimilable al tipus Cb/Dau/1 (Tanca-3) (Riera Rullan 2011, 106). Una vintena d'individus d'aquest Primer Grup de cassoles de Cuina Tardana trobats en el Pla de ses Figueres³⁸¹. El context més antic on se'n troben és la UE 174 de la Fase B, dels segles V-VI dC, i, en tot cas, anterior a la segona meitat del segle VI (Riera Rullan 2005b, 204; 2009b, 91). Dos possibles exemplars dels tipus Ca/Dau/3 o Cb/Dau/1 (E0042-04-133-2 i E0042-04-172-2) foren recuperats en un context de la Fase C posterior al c. 550 dC, del que es proposa que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI³⁸². Foren classificats com a Ca/Dau/3 o Cb/Dau/1 els exemplars E0042-04-159-8³⁸³ i E0042-04-134-4, tots dos recuperats en contextos de les Fases D i E, respectivament, que es proposen d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. Igual classificació es va donar a una vora (E0042-06-352-6) trobada en un context de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII, i a dues vores de les UE 265 i 320 (E0042-06-320-2), corresponents a la Fase I que seria de finals del segle VII en endavant. Cal tenir present però que aquests tres fragments trobats en estrats posteriors al segle VI, són molt fragmentaris i, per tant, no es pot descartar el seu caràcter residual.

Al Pla de ses Figueres s'han trobat dues vores (E0042-06-332-11 i E0042-06-351-9/355-12³⁸⁴) amortitzades en uns contextos de la Fase H, datada en els tres darrers quarts del segle VII dC, que difereixen formalment de les exposades fins ara, però que semblen correspondre també a aquestes produccions de ceràmiques amb abundants partícules daurades. S'assemblen a una peça trobada a Tarragona que J.M. Macias considera que podria ser de les produccions de "ceràmica daurada", del tipus I/Dau?/32, i que situa entre els anys 475/500-600 (Macias 1999, 113). També recorden al tipus 7 de Fulford i Peacock (Fulford, Peacock 1984, 156 fig. 56) i, sobretot, al HW1.3 de Reynolds de les produccions de Pantelleria (Reynolds 1993, 66).

³⁷⁸ En els nivells del segle VII del Sector Oest de Son Peretó s'ha documentat una vora assimilada al tipus Ca/Dau/1 i un'altra al Ca/Dau/3 o Cb/Dau/1, si bé totes dues peces podrien tenir un caràcter residual (Riera Rullan, Cau 2013c, 114; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 29 i 45).

³⁷⁹ Cau, Riera Rullan 2012c; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013c, 113 i 114; 2013d; Riera Rullan et al. 2013.

³⁸⁰ J. Aramburu va donar a conèixer fragments de ceràmica qualificats com a de "partícules daurades", els va datar entre els segles IV a VI dC i els va assimilar a la fàbrica de Cau 3.2/3.3, al grup 5 de Reynolds (1985) i *Handmade Ware* 8. Aquests fragments haurien estat localitzats en el Pla de ses Figueres, Sa Font, Cova Cala Santa Maria, Cocons d'en Gelat, Clot des Guix i Sa Punta de sa Corrent (Aramburu 2001). De tots ells, l'única vora no correspon a cap dels tipus per nosaltres identificats en el sub-arxipèlag cabrerenc.

³⁸¹ Dues d'elles (PF-99-06-4 i E0042-03-69) donades a conèixer a: Riera Rullan 2002, 56 i 58; Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 354 i 362; Riera Frau, Riera Rullan 2009b, 61, 65 i 69).

³⁸² Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Làm. 1. També sembla correspondre a aquests tipus de producció un fragment informe amb un monyó recuperat a la UE 148, altre cop de la Fase C.

³⁸³ Classificació donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 203; 2009b, 97-98.

³⁸⁴ L'exemplar d'ansa E0042-06-351-10 sembla ser part d'aquesta E0042-06-351-9/355-12, tot i que no acaben d'enganxar.

En el Pla de ses Figueres també s'han identificat 5 vores i 1 base que serien d'aquestes produccions amb partícules daurades però de les que no se n'ha pogut establir la seva classificació tipològica. Una de les vores, bifida, amb un monyó enganxat pràcticament a l'alçada de la vora (E0042-06-351-11), es va recuperar en un context de la Fase H, datada en els tres darrers quarts del segle VII dC. També seria d'aquesta Fase H un fragment de base plana trobat a la UE 352 (E0042-06-352-7).

Per tot el que s'ha vist fins aquí sembla que les ceràmiques amb partícules daurades trobades a l'arxipèlag de Cabrera s'haurien produït principalment entre el final del segle IV i fins a un moment indeterminat de la segona meitat del segle VI, com a mínim. Com en el cas de la resta de troballes de les illes Balears, ara per ara no és possible aclarir el seu, o els seus, llocs de fabricació.

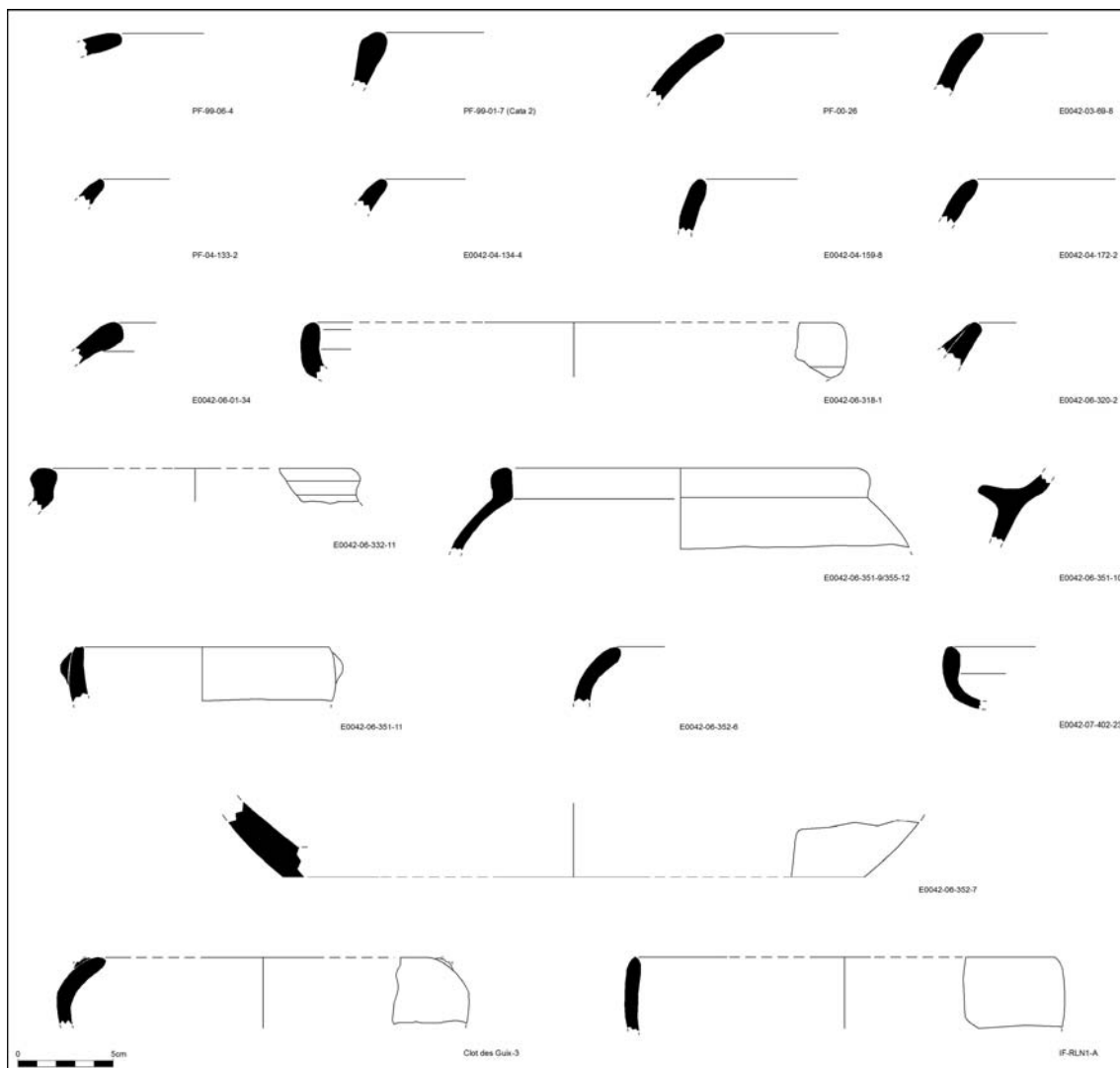

Figura 5.68. Primer Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix i l'illot dels Frares (Autors: Maria Isabel Mancilla, Sebastià Munar, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

El **Segon Grup** de cassoles de la Mediterrània occidental identificat es pot associar al grup *A major black-burnished volcanic fabric*. Fàbrica 1.2 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 3.1 (Cau 1994, 1998 i 2003). La Figura 6.69 serveix bé per il·lustrar aquestes

cassoles de cuina tardana del Segon Grup, a partir d'exemplars trobats a les Balears i analitzats per M.A. Cau³⁸⁵.

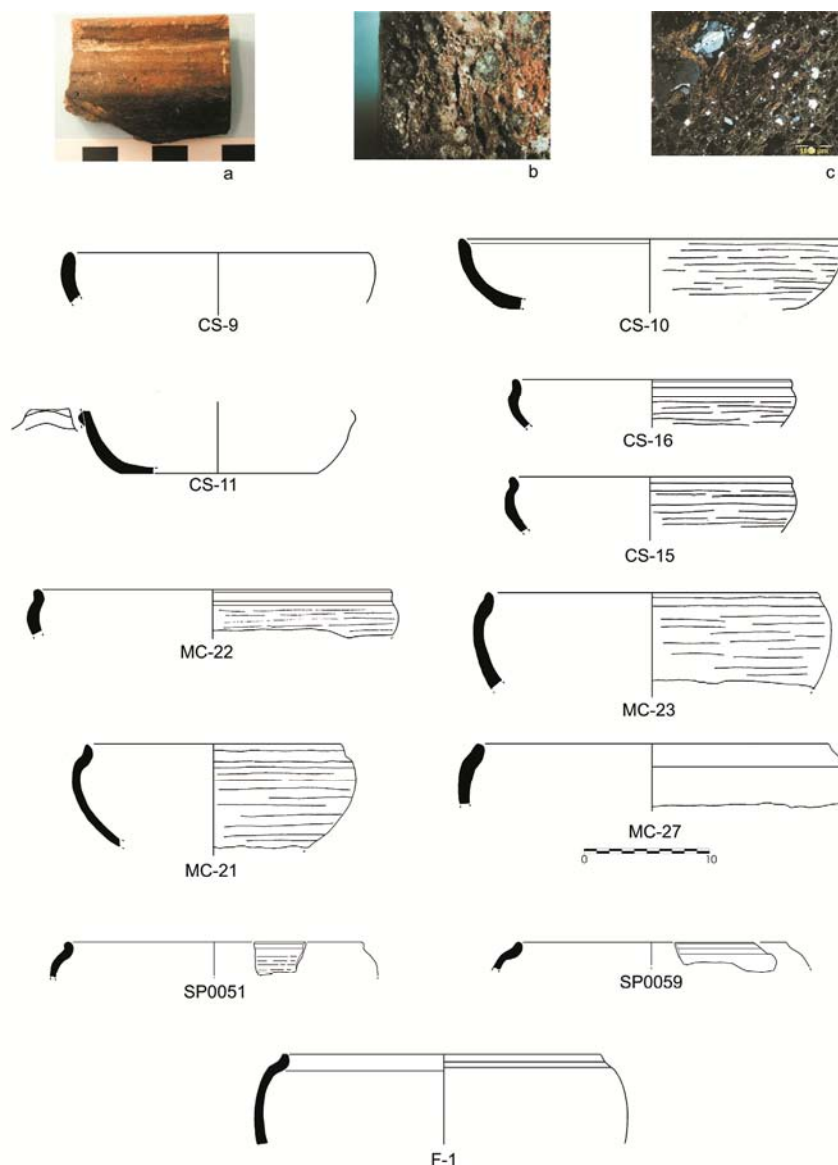

Figura 5.69. Cassoles del Segon Grup de Can Sorà, Sa Mesquida, Son Peretó i Fornells (Cau 2007, 237; Macias, Cau 2012, 515)

Aquestes peces també quedarien englobades en el Grup 1 de Sabratha de Ward, en el grup de Hayes LRCW II³⁸⁶, en el de Reynolds HW 2³⁸⁷, i al de les “Ceràmiques de cuina per a foc espatulades i amb components volcànics” descrites per J.M. Macias i M.A. Cau³⁸⁸. Estaria representat en els jaciments estudiats pel tipus Fulford 8 = Formes 1³⁸⁹ i 2 de Cau 2003 = C.A.T.H.M.A. *Importations itàliques* 22. D’aquest tipus se n’haurien documentat nombrosos exemplars en el Pla de ses Figueres, tres exemplars

³⁸⁵ Per a una descripció de la pasta, les seves partícules i els seus acabats vegeu: Reynolds 1993, 148; Macias 1999; Cau 2007, 222; Macias, Cau 2012.

³⁸⁶ *Late Roman Cookware II* o *horizontally burnished gray ware* (Hayes 1976).

³⁸⁷ *Handmade Ware 2* (Reynolds 1993).

³⁸⁸ Macias 1999, 63; Buxeda et al. 2005, 226; Cau 2007, 222; Macias, Cau 2012, 514-516.

³⁸⁹ Segons M.A. Cau, des del punt de vista tipològic és similar als tipus Villadieu 37, Reynolds 2.1, C.A.T.H.M.A. 22 i Vila-roma 7.8 (Cau 2003, 110).

en el Clot des Guix³⁹⁰, dos en Els Corral de Conillera (Riera Rullan 2005b, 211; 2009b, 136; 2011, 109), dos a l'illot dels Frares (Riera Rullan 2002, 108-109; 2005b, 214) i un exemplar dubtós a s'Espalmador.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Segon Grup: Fulford 8	22/23	-	-	3	2	2	1?

L'origen de la Fàbrica 3.1 encara no ha estat explicat satisfactòriament (Cau 2007, 229). S'han proposat diverses procedències on hi ha materials sedimentaris i volcànics, com Sardenya, la península Itàlica³⁹¹, Algèria, les illes Eòliques i, fins i tot, l'illa de Lípari³⁹². Aquesta darrera atribució va gaudir durant diversos anys de molta acceptació³⁹³, però recentment es considera més probable l'origen sard³⁹⁴.

La seva producció se sol datar entre el 475 i el 575/600 dC³⁹⁵, tot i que hi ha una activa discussió sobre el seu inici i final. J.M. Macias i M.A. Cau han afirmat recentment que, en línies generals, aquesta fàbrica amb la forma Fulford 8 com més representativa, va des de la primera meitat del segle V fins el final del segle VI, amb un *floruit* entre 475 i 550/575, tot i que hi ha també evidències de perduració en contextos de l'inici del segle VII (Macias, Cau 2012, 516). El tipus Fulford 8 es documenta a Tarragona ja des de la primera meitat del segle V, tal i com proposava Tomber per les troballes de Cartago (Macias 1999, 63). També sembla succeir el mateix a Mataró (Cela, Revilla 2005, 204)³⁹⁶, i així s'havia plantejat per als exemplars de Sa Mesquida (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215). A Cartago, es documentaren formes de LRCWII en contextos de mitjan segle V (o tercer quart), i de finals del segle VI-principis del VII (Cau 2003, 111). En canvi, a partir de les excavacions de la Missió Britànica, Fulford va considerar que el seu tipus 8 estaria ben establert cap el 525, amb un inici productiu entre els anys 475 i 500. També va considerar el percentatge més elevat es documentava cap el 550, mentre que es produïa un descens cap el 575-600 (Cau 2003, 112). Aquest descens observat al voltant del 575 dC coincidiria aproximadament amb la data que Reynolds proposà que deixaven d'arribar a la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 26). L'equip C.A.T.H.M.A. que estudia els contextos de Marsella, Toulon i Òlbia proposa la Fulford 8 "típica" com a pròpia del segle VI (C.A.T.H.M.A. 1991, 40).

Pel que fa a la península Ibèrica és interessant tenir present que a Benalúa (Alacant) es va documentar Fulford 8 (HW 2.1 = LRCW II/Fulford HM Form 8) molt abundantment en un context del segle VI, amb una data final del darrer quart de segle, al voltant del

³⁹⁰ Dos d'ells donats a conèixer a: Riera Rullan 2009b, 123; 2011, 106.

³⁹¹ Zones volcàniques del sud d'Itàlia o Pantelleria (C.A.T.H.M.A. 1991, 38 i 40).

³⁹² Fulford, Peacock 1984, 10; Reynolds 1993, 15; Cau 2003, 16; Murcia, Guillermo 2003, 178.

³⁹³ Per exemple: Macias 1999, Beltrán 2005, 138, Cela, Revilla 2005, 204.

³⁹⁴ Cau 2003, 175; Buxeda et al. 2005, 226; Reynolds 2007, 35 i 41; Macias, Cau 2012, 516. Cau 2007, 222; Santoro 2007, 368; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130. En un treball publicat l'any 2002, Cau, Iliopoulos i Montana ja proposaven un origen sard on el vulcanisme de Monte Arci hauria proporcionat els materials d'aquesta fàbrica (Cau 2007, 222).

³⁹⁵ Macias 1999, 63; Cau 2007, 222; Santoro 2007, 368. Vegeu també: Cau et al. 1997, 186; Cau, Macias, Tuset 1997, 15. C. Raynaud les situava entre els anys 500/600 (Tipus COM-MEDIT 22. Raynaud 1993h, 366).

³⁹⁶ També apareix Fulford 8 en contextos del final del segle VI-1er quart del segle VII, que presenten però abundants materials de tot el segle VI (Cela, Revilla 2005, 205). Cal esmentar, a més, que a Mataró s'ha pogut confirmar arqueomètricament l'existència de la *Fàbrica Cau 3.1* (Buxeda, Cau 2004).

580³⁹⁷. A Benalúa mateix, també s'ha documentat Fulford 8 en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 57 i 59-60). És un tipus força comú a L'Alcúdia d'Elx i apareix a molts dels jaciments en altura de la vall del Vinalopó com, per exemple, El Monastil (Reynolds 1993, 18). També s'ha documentat a Calp, Monte Benacantil (Reynolds 1993, 86 i 148), Punta de l'Arenal de Jávea (Vizcaíno 2009, 663), Dènia (Reynolds 1993, 148-149), València³⁹⁸. A Tarragona es documenta entre els anys 400/475 fins els 600/625 (Macias 1999, 62 i 80). A Cartagena es troben en nivells de rebliment constructiu de mitjan segle VI, continuant la seva documentació fins els nivells de destrucció del primer quart del segle VII (Vizcaíno 2009, 662-663)³⁹⁹. Alguns exemplars de Barcelona i Mataró han estat identificats mitjançant anàlisis arqueomètriques (Cau 2007, 227).

Fora d'Hispania està present a Benghazi, Cartago, Marsella, Toulon, Olbia de la Provença, Còrsega, *Turris Libisonis*, Cornus, a diversos indrets del centre de Sardenya, a diversos llocs de Sicília⁴⁰⁰. El tipus C.A.T.H.M.A. 22 es troba a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 99-100).

Són unes ceràmiques que es troben per totes les illes Balears (Buxeda et al. 2005, 226)⁴⁰¹. A Mallorca, s'ha documentat abundantment a Sa Mesquida⁴⁰², i també a *Pollentia*⁴⁰³, a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2005)⁴⁰⁴, *Palma* (Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12.; Cau et al. 2014) i Son Sard (Palomar,

³⁹⁷ Reynolds 1993, 15; 1995, fig. 140; Reynolds 2005b, 463 i 477; 2007, 41 i 76.

³⁹⁸ Reynolds 1993, 149; Macias 1999, 64 i 80. S'ha documentat en contextos dels segles V-VI, VI i VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

³⁹⁹ En els nivells del teatre es documentava per primera vegada a mitjan segle VI i que mantenen la seva presència en els nivells del primer quart del segle VII (Murcia, Guillermo 2003, 178).

⁴⁰⁰ Reynolds 1993, 148-149; Macias 1999; Cau 2003, 112-113; Sangiorgi 2005, 256; Santoro 2007, 368.

⁴⁰¹ Aquestes ceràmiques també haurien estat identificades en diversos jaciments mallorquins durant la realització del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l'Illa de Mallorca* (Gumà, Riera, Torres 1997, 252).

⁴⁰² Hernández, Cau, Orfila 1992, 215; Macias 1999, 64 i 80; Cau 2003, 110, 113, 175-176 i Lám. 56; Buxeda et al. 2005, 226 i 236; Cau 2007, 226. Tot i que aquestes peces s'han emprat per a rebaixar la cronologia de les cassoles Fulford 8 a les illes Balears (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215), tal vegada podrien considerar-se una prova més de l'escassa fiabilitat del conjunt de la cisterna de Sa Mesquida amb una majoria de materials atribuïts a la primera meitat del segle V (Cau 2003, 20-23).

⁴⁰³ Reynolds 1995, 295, 296; Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4; Vizcaíno 2009, 272 i 66. Reynolds (1993, 148) i Cau (2003, 112) consideren que també semblen ser Fulford 8 les peces de *Pollentia* publicades fa anys (Arribas et al. 1973, figs. 6.6, 13.13, 20.19, i Arribas et al. 1978, fig. 14.19).

⁴⁰⁴ En aquest treball, a més de presentar un exemplar de Fulford 8 inèdit, també es va exposar que a publicacions dels anys 60 de Son Oms s'havia publicat una altra peça que semblava correspondre a una Fulford 8, confosa entre el material prehistòric (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló Bordoy 2005, 894 i 897). Tres anys més tard, V. Lull, R. Micó, B. Palomar, C. Rihuete i R. Risch, sense citar el treball de Riera Frau, Riera Rullan i Rosselló Bordoy, pareix que haurien donat per bona aquesta classificació, sense però esmentar-ne el tipus concret, referint només que "les seves característiques s'ajusten molt bé a les cassoles datades en els segles V i VI de la nostra era a partir de les excavacions de britàniques en la zona sud de Cartago", fent referència al treball de Fulford de 1984 i al de M.A. Cau de 1994 de Sa Mesquida. Citant les publicacions de G. Rosselló dels anys seixanta, també afirmen que aquella peça "pareix tractar-se de un material intrusiu, segurament conseqüència de les remocions constatades a l'estratigrafia del corredor". Cal esmentar, i això sí que seria una observació inèdita, que Lull, Micó, Palomar, Rihuete i Risch, en aquell treball dedicat a la ceràmica talaiòtica, també afirmen que "aquella forma, tan inusual en contextos prehistòrics, també fou documentada a S'Illot, però en nivells superficials" (Lull et al. 2008, 63-66). En tot cas, és evident que caldria poder analitzar, com a mínim visualment, tant la peça de Son Oms com la de S'Illot, per poder aclarir definitivament si es tracta efectivament de dos exemplars d'autèntiques Fulford 8.

Cardona, Munar, 2013, 186). A Son Peretó s'han anat trobant amb força freqüència⁴⁰⁵, i alguns casos han estat confirmats mitjançant anàlisis arqueomètriques⁴⁰⁶. De fet, en el Sector Oest són el segon tipus ceràmic de cuina més ben representat⁴⁰⁷. Allà s'han recuperat exemplars de Fulford 8 en contextos estratigràfics dels segles VI-VII dC, i, també, pròpiament del segle VII⁴⁰⁸. Per altra banda, P. Reynolds, a partir del treball de Frey de 1970, va proposar la presència de ceràmiques LRCWII? en aigües de Portocristo (Reynolds 1995, 64), una peça que ben bé podria correspondre al tipus Fulford 8. On no es dubta de la seva presència és en aigües de Portocolom⁴⁰⁹. A Menorca es va identificar un exemplar del tipus Fulford 8 durant les excavacions efectuades a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 464 i fig. 7). S'ha documentat en el femer de l'habitació 39 de Fornells⁴¹⁰. En el diari d'excavacions de l'illa del Rei de M.L. Serra (Diari Serra 1965-66 Fons Palol – ICAC), hi ha un dibuix del perfil complet d'una peça que s'assembla molt a de les cassoles del tipus Fulford 8. També es troba a Eivissa⁴¹¹ a la platja d'en Bossa (Ramon 1986, fig. 15.6.9⁴¹² i en el nivell IV de Can Sorà, del segle VI⁴¹³. En el nivell V de la cisterna de Can Sorà datat a la primera meitat del segle V es varen trobar exemplars de la variant suposadament més antiga Fulford 8.1, que es descriurà tot seguit (Cau 2003, 110-111, 176 i 181 i Lám. 70).

P. Reynolds va diferenciar tres variants del tipus Fulford 8 segons la inclinació de la vora i una quarta procedent de Santa Pola (*Type V*) que presentava una vora més senzilla, un tipus que Tomber datava a finals del segle IV i principis del V (Reynolds 1993, 148 i fig. 66). Macias va desenvolupar força aquesta qüestió formal del tipus Fulford 8 i va proposar dos grups (Ca/Lip/8 i Cb/Lip/2) segons l'alçària de la peça, amb diverses sub-variants. El tipus Ca/Lip/8 correspon a “una cassola que experimenta una contínua evolució formal, tant en la concepció global del recipient com en la definició de la vora i del llavi. Les troballes efectuades permeten apreciar un estadi inicial caracteritzat per un llavi arrodonit i una vora escassament entrant. El llavi adoptarà, progressivament, un perfil engruixit i ametllat a l'interior. Les formes més antigues són les variants 8, 8.6, 8.7, 8.9, 8.10 i 8.11 i les més modernes semblen ser els tipus 8.4, 8.5 i 8.8. No obstant, encara estem en un nivell d'investigació insuficient per determinar l'evolució concreta d'aquesta cassola i les datacions són preliminars. A més, de ben segur que es va produir una convivència o coincidència entre els diferents tipus o variants. La finalització d'aquesta producció no es troba ben definida i, en principi, he acceptat com a vàlida la proposta efectuada per Fulford, ja que la major part dels contextos en què s'ha identificat aquesta cassola no van més enllà del s. VII” (Macias

⁴⁰⁵ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 6, 7, 9, 22, 29, 35, 41, 44 i 45.

⁴⁰⁶ Buxeda et al. 2005, 226 i 236; Cau 2007, 226; Riera Rullan, Martínez 2009; Cau, Tsantini, Gurt 2010; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 6, 7, 9, 22, 29, 35, 41, 44 i 45; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130 i 139. Exemplars considerats del segle VI, no a partir de les evidències estratigràfiques, sinó per paral·lels no mallorquins (Buxeda et al. 2005, 226).

⁴⁰⁷ Riera Rullan, Cau 2013b, 88.

⁴⁰⁸ Cau, Riera Rullan 2012; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-89; 2013c, 113-115.

⁴⁰⁹ Izaguirre 2007; Riera Rullan et al. 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010.

⁴¹⁰ Cau 2003, 110, 113, 175 i Lám. 75; Buxeda et al. 2005, 226 i 236; Cau 2007, 226.

⁴¹¹ El no haver-se trobat en el conjunt d'època vàndala d'Es Castell tal vegada es pot explicar per la petitesa del conjunt (Buxeda et al. 2005, 231).

⁴¹² Ramon la considera dels anys 550-700 dC.

⁴¹³ Cau 2003, 110, 113, 177 i Lám. 74; Buxeda et al. 2005, 226, 227 i 236; Cau 2007, 226.

1999, 63)⁴¹⁴. Per a M.A. Cau, les peces trobades a les Balears de la seva “Forma 1” correspondrien als Tipus A, B i C de Reynolds, mentre que la Forma 2⁴¹⁵ correspondria al *Type V* (= Fulford 8.1) (Cau 2003, 110-111). Per a Cau la Forma 2, “no és més que una variant sense el llavi engruixit a l’interior de la Forma 1” (Cau 2003, 113)⁴¹⁶.

El tipus Fulford 8 Forma 1 de Cau, és el més ben documentat en el Clot des Guix⁴¹⁷ i en Els Corralers. S’han identificat fins a 28 vores en el Pla de ses Figueres on és el segon

⁴¹⁴ Per aquest investigador, la sub-variant Ca/Lip/8.1 equival al tipus Fulford HMW 8.7 i s’inclou dins de la forma C.A.T.H.M.A. 22. Segons Fulford era una cassola abundant en les estratigrafies de Cartago, a partir de les quals s’havia establert una datació de l’any 475/500 fins a l’any 575/600. En canvi, segons Tomber, aquesta és una datació que cal avançar en funció de la troballa en un context de finals del segle IV o inicis del segle V. També ha estat documentada per Riley en el context XXIX de les cisternes de Cartago, amb una cronologia de finals del segle VI o inicis del VII. En el sud de França apareix en contextos del segle VI, mentre que un exemplar a la Bòbila de Bell-Solà (Barcelona) pertanyia a un nivell de finals del segle V i inicis del segle VI. Les peces que han estat identificades a Tarragona indiquen una presència o comercialització a partir del darrer quart del s. V. La variant Ca/Lip/8.4 és similar a les formes Fulford HMW 8.3, HW2.1A de Reynolds i s’inclou dins de la C.A.T.H.M.A. 22. De la mateixa manera que la variant anterior, és una forma abundant en les estratigrafies de Cartago, a partir de les quals es va establir una datació de 475/500 fins 575/600, amb un punt màxim entorn el 525. Es troba a l’església de Bir El Knissia d’aquella ciutat tunissenca en un context de mitjan o segona meitat del VI. Es documenta en el sud de França en contextos del segle VI. A la Península ha estat identificada a Alacant i sovint a les províncies d’Alacant i Múrcia entre finals del segle V i finals del segle VI. A la província de Tarragona es documenta en un nivell de segona meitat del segle VI o posterior. La sub-variant Ca/Lip/8.9 és semblant a la forma Reynolds HW2.1c i s’ha localitzat a Cartago, a les províncies d’Alacant i Múrcia entre finals del segle V i finals del segle VI, i també podria haver-se documentat a Mataró a mitjan segle V. Finalment, de la sub-variant 8.10, Macias afirma que és similar al tipus Reynolds HW2.1v i pot tractar-se d’una de les primeres en comercialitzar-se. Es caracteritza per un llavi poc marcat i no presenta un llavi de secció ametllada. Tal i com havia esmentat Reynolds, Macias considera que és un vas identificat a Cartago per Tomber entre finals del segle IV i inicis del segle V, recordant a més que abunda a les províncies d’Alacant i Múrcia entre finals de la cinquena centúria i finals de la sisena. També es trobava present en el conjunt de Sa Mesquida (Mallorca), que contenia majoritàriament restes ceràmiques de la primera meitat del s. V. A Tarragona havia estat identificada preferentment en contextos de segon quart del segle V, tot i que també és present a finals d’aquell segle cinquè i durant la primera meitat del segle VI (Macias 1999, 64). Per altra banda, les variants del tipus Cb/Lip/2, corresponen a una cassola àmpliament documentada que equivalia als tipus Fulford HMW 8.4-6, Reynolds W2.1B, C.A.T.H.M.A. 22, Turrís Libisonis 37. Recordava que a Cartago, Fulford en va establir una cronologia de 475/500 fins 575/600, mentre que Hayes la documentà en un context de mitjan segle VI, Tomber en un altre de finals del segle V o de segle VI, Kalinowski de mitjan o segona meitat de la sisena centúria, Freed d’entre la segona meitat del segle VI i inicis del segle VII, i Riley de finals del segle VI o inicis del segle VII. Fora del nord d’Àfrica s’havia localitzat a Còrsega en nivells dels segles V i VI. S’ha documentat a Toulon en un nivell del segle VI. A la península Ibèrica es troba a la província d’Alacant entre finals del segle V i finals del segle VI, i a València en contextos dels segles V i VI. També es documenta a la província de Barcelona i a Sa Mesquida de Mallorca (Macias 1999, 80).

⁴¹⁵ Tal i com s’ha dit, aquesta Forma 2 de Cau correspondria al Tipus Ca/Lip/8.10 de Macias, però sembla que també podria englobar el tipus Ca/Lip/9, doncs aquesta última es defineix com a “Cassola modelada a mà i de superfícies espatulades. La vora no està diferenciada i el llavi és arrodonit i lleugerament engruixit a l’interior. És una forma que manté semblances amb exemplars documentats a finals del s. IV o inicis del s. V (TOMBER 1989: 493, fig. 16.318)” (Macias 1999, 64).

⁴¹⁶ Per a les variants identificades a Cartagena vegeu: Murcia, Guillermo 2003, 178 i fig. 6).

⁴¹⁷ A més de les tres peces analitzades -una d’elles donada a conèixer l’any 2002 (Riera Rullan 2002, 81-82; 2005b, 210; 2009b, 123)-, cal esmentar un parell d’exemplars del Clot des Guix publicats per J. Camps com a prehistòrics però que Hernández, Orfila i Cau ja consideraren com a assimilables al tipus Fulford 8 (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215). Més recentment M.A. Cau s’ha reafirmat en l’anterior opinió (Cau 2003, 112), qüestió que nosaltres mateixos vàrem poder comprovar visualment en el Museu de Mallorca l’any 1999. Un altre exemplar de vora també trobat en el Clot des Guix va ser classificat com a Ca/Lip/8 (Aramburu 2001, 14 i fig. 8).

tipus ceràmic de cuina més present⁴¹⁸. L'exemplar E0042-00-12 es va recuperar en un context de la Fase C, posterior al c. 550 dC, del que es proposa que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI⁴¹⁹. Els fragments de vora E0042-06-312-8 i E0042-06-332-8 varen aparèixer en contextos de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. Es segueixen trobant fragments del tipus Fulford 8 en contextos de la Fase I (UE 261 i, molt probablement UE 228), és a dir, amortitzats en un moment del final del segle VII o en posterioritat. Aquest fet reforçaria la possibilitat d'una data final de la producció de la Fulford 8 en el segle VII tot i que molts autors consideren que ja no es fabricava en el segle VII⁴²⁰. Tanmateix, per a la missió britànica a Cartago aquesta fàbrica estava absent en conjunts del segle VII sense contaminar, mentre que per a l'americana la seva presència estaria testimoniada en alguns estrats datats d'entre finals del segle VI-inicis del VII (Cau 2003, 112). Pareix que recentment també s'hauria pogut documentar aquesta perduració en el segle VII a partir de les troballes de Son Peretó abans esmentades, però, tant aquelles com les del Pla de ses Figueres, encara no es poden considerar com a conclouents.

L'única peça assimilable a la Forma 2 de Cau (= Fulford 8.1 = *Type V* de Reynolds) és una vora trobada a l'illot dels Frares (IF-T14-A)⁴²¹. Aquesta forma, fora de les Balears, es considera del segle V, més antiga que la Forma 1. Pel que fa als jaciments analitzats, sembla prou significatiu que només s'hagi trobat a l'illot dels Frares, i que no aparegui en el Pla de ses Figueres on abunda més el material dels segles VI i VII.

⁴¹⁸ Riera Rullan 2002, 56-58; 2005a, 198 i 202. Entre les peces publicades també hi figura una Fulford 8 associada a l'Enterrament 1 (Riera Rullan 2005a, 196).

⁴¹⁹ Riera Rullan 2005b, 207; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 86, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Làm. 1.

⁴²⁰ A més dels ja citats més amunt, també cal recordar que J.W. Hayes, l'any 1976, les considerava del final del segle V i VI dC.

⁴²¹ Peça donada a conèixer com a Ca/Lip/9 (Riera Rullan 2002, 108-109; 2005b, 214).

Figura 5.70. Segon Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix, Els Corralis, l'illot dels Freres i s'Espalmador? (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

Del **Tercer Grup**: *Pantellerian Ware*. Fàbrica 1.1 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 3.4 (Cau 1998 i 2003) = HW1 (Reynolds 1993), només s'han identificat dos exemplars dubtosos del Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Tercer Grup <i>Pantellerian Ware</i>	2?	-	-	-	-	-	-

Les ceràmiques del Tercer Grup són produccions tardanes fabricades a l'illa de Pantelleria entre la segona meitat del segle IV fins el segle VII dC, però que només foren exportades durant el segle IV i, especialment, durant el V dC⁴²². El *floruit* d'aquestes produccions es pot relacionar amb “la crisi vàndala” (Santoro 2007, 366). Tot i així, a Nàpols es segueix trobant en el segle VI, però no en el VII (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 426), mentre que sembla que Vizcaíno la considera present, d'una manera minoritària, a Cartagena i Màlaga en contextos del temps del domini bizantí, tot i reconeixent que serien peces sobretot del segle V dC (Vizcaíno 2009, 231 i 662). Foren majoritàriament exportades entre mitjan segle IV i mitjan segle V (Macias, Cau 2012, 519 i 521).

La seva fabricació a Pantelleria ja fou proposada per Peacock i ha estat perfectament corroborada per les excavacions arqueològiques realitzades a dita illa (Santoro 2005, Cau 2007, 222). Són unes produccions fetes pràcticament sempre a “torn lent” i amb les

⁴²² Cau 2003, 114 i 181; Santoro 2005, 328; Santoro 2007, 368. En el sud de la Gàl·lia es documenta en el segle V i especialment durant la primera meitat (C.A.T.H.M.A. 1991). A Somma Vesuviana es documenta en la primera meitat del segle V (Aoyagi, Mukai, Sugiyama 2007, 442).

superfícies allisades amb un repertori de formes molt estandaritzat⁴²³. S'han documentat a la zona d'Alacant⁴²⁴, València, Tarragona, Mataró, Toulon, Ventimiglia, Luni, Ostia, Cosa, Nàpols, Porto Torres, Tharros, Cagliari, Sicília i Tunísia⁴²⁵. Cal tenir en compte, però, que s'han identificat nombroses imitacions que poden confondre en la classificació (Santoro 2005, 328).

Per il·lustrar aquest Tercer Grup serveixen bé com a model els exemplars trobats en el nivell V de Can Sorà, de la primera meitat del segle V (Figura 5.71).

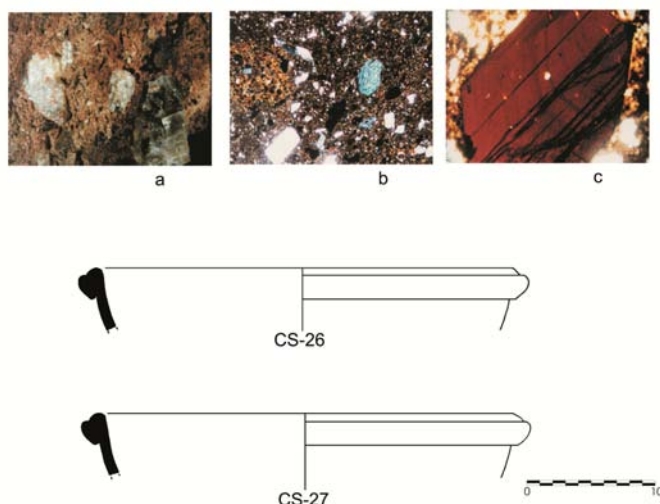

Figura 5.71. Cassoles del Tercer Grup de Can Sorà (Cau 2007, 238; Macias, Cau 2012, 519).

També consten alguns fragments informes de la cisterna de Sa Mesquida, que confirmarien les dates d'exportació de la primera meitat de la cinquena centúria documentada en altres indrets mediterranis⁴²⁶. Per ara no s'haurien publicat més exemplars d'aquestes produccions de Pantelleria trobats a les Illes Balears, llevat d'un exemplar recuperat en un conjunt ple de materials islàmics del segle XIII procedents de la ciutat d'Eivissa⁴²⁷.

Pel que fa als dos exemplars dubtosos del Pla de ses Figueres, cal començar dient que un d'ells (E0042-04-136-3) podria correspondre al tipus HW.1.1B de Reynolds i a la Forma 1 de Cau de Can Sorà de la Figura 5.71. A Alacant Reynolds va identificar aquesta forma a Santa Pola i a l'ermita de Fontcalent. Seguint a Fulford i donada la seva absència a Benalúa, en suggeria una datació de segle V i probablement sempre anterior al final de dit segle. Cal tenir present però que el mateix Reynolds també recordava que s'havia documentat un exemplar a Sabratha en un context del segle VI

⁴²³ Santoro 2007, 368. Per a més detalls de la pasta, partícules i acabats vegeu: Reynolds 1993, 147; Cau 2007; Macias, Cau 2012.

⁴²⁴ Tot i que s'han documentat molt escassament i en contextos del final del segle IV-mitjan V (Reynolds 1993, 13 i fig. 66).

⁴²⁵ Reynolds 1993, 147-148; Cau 2003, 114; Cela, Revilla 2005, 204; Sangiorgi 2005, 256; Santoro 2005, 328; Montana, Iliopoulos, Giarrusso 2005, 425; Macias, Cau 2012, 520.

⁴²⁶ Cau 2003, 114, 176 i 181; Buxeda et al. 2005, 227, 231 i 236; Cau 2007, 222 i 226.

⁴²⁷ Peça força completa publicada com a P/Pan/11 de Macias = Fulford HMW 1.2 = C.A.T.H.M.A 25, que sens dubte havia de ser una intrusió (Riera Rullan, Seguí, Rivas 2006, 342).

(Reynolds 1993, 147). Aquest tipus ceràmic es troba a Cagliari en contextos dels segles V-VI dC, així com també a altres llocs de Sardenya⁴²⁸.

El segon exemplar cabrerenc (E0042-06-06-15) recorda molt a la forma 30 de la figura 3 dels materials de Mariana (Còrsega), als quals se'ls atribueix una procedència pantelleriana gràcies a les anàlisis arqueomètriques (Menchelli et al. 2007, 319 i 326). Tot i que les característiques de la pasta de la peça de Cabrera no es desdiiuen amb aquestes produccions de *Pantellerian Ware*, és convenient mantenir la prudència a l'espera d'anàlisis més detallades. En tot cas, pareix que les escasses troballes de productes de l'illa de Pantelleria a l'arxipèlag de Cabrera tal vegada podria estar relacionat amb el fet que aquesta producció hauria arribat a les Balears en moments anteriors al segle VI.

Figura 5.72. Tercer Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Mateu Riera i María José Rivas)

El **Quart Grup** de cassoles de la Mediterrània occidental queda inscrit dins de la *Quartz-volcanic fabric*. Fàbrica 1.9 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 3.11 (Buxeda et al. 2005, 227), correspon a les HW 6 de Reynolds (1993), fàbrica 3.5 de Cau (2008), també anomenades “Ceràmiques de cuina per al foc amb partícules volcàniques (Macias, Cau 2012, 520). Aquest grup està representat pel tipus Fulford 32 (= C.A.T.H.M.A. *Importations italiqes* 7), que s’ha pogut documentar abundantment en el Pla de ses Figueres. També s’ha identificat en el Clot des Guix (Riera Rullan 2005b, 210; 2011, 104)⁴²⁹, Els Corral (Riera Rullan 2011, 109) i l’illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Quart Grup: Fulford 32	34/39	-	-	1	2	2	-

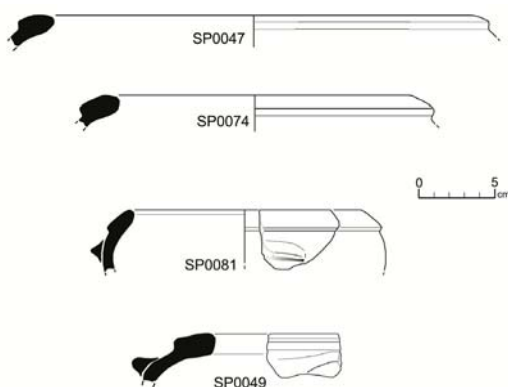

Figura 5.73. Cassoles del Quart Grup de Son Peretó (Cau 2007, 238; Macias, Cau 2012, 519)

⁴²⁸ Tipus Teglia M1 de Guiducci (Cara, Sangiorgi 2007).

⁴²⁹ J. Camps va publicar un parell d'exemplars com a prehistòrics que després van ser identificats amb el tipus Fulford 32 (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215).

Són produccions modelades a torn lent que es proposen produïdes a Sardenya⁴³⁰. Reynolds, a partir de les dades alacantines i de Toulon, proposava una datació per a la cassola Fulford 32 en el segle V i, possiblement, a principis del segle VI (Reynolds 1993, 13 i 151), mentre que Fulford i Peacock, a partir de les dades de Cartago, es decantaven pel segle VI dC i, més concretament, per a la seva primera meitat⁴³¹. En canvi, el grup C.A.T.H.M.A. proposa una datació en tots dos segles, una datació donada per bona per J.M. Macias i M.A. Cau (C.A.T.H.M.A. 1991, 38; Macias, Cau 2012, 520). C. Raynaud les situava entre els anys 400 i 550⁴³².

El tipus Fulford 32 és molt escàs a la vall del Vinalopó, en contextos del final del segle IV-mitjan V⁴³³. A València es comença a trobar en contextos del segle V o principis del VI⁴³⁴. Són escasses en els nivells de la Hispània bizantina, i a Cartagena només es troben en nivells de la fase fundacional del barri bizantí, fet que fa pensar en una majoritària residualitat d'aquestes ceràmiques en els ambients hispans ocupats pels *militēs* (Vizcaíno 2009, 663). S'ha identificat a Nàpols, *Albintimilium*, Luni, Còrsega i Marsella (Reynolds 1993, 151; Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 427). També s'ha trobat a Port-Cros de les illes Hyères (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 427), i, a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC⁴³⁵.

A les Balears, fins a dia d'avui, s'haurien documentat aquestes cassoles a *Pollentia* (Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4; Vizcaíno 2009, 272), possiblement a *Palma* (Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12) i, sobretot, a Son Peretó. En aquest darrer jaciment se'n trobaren diversos exemplars a les excavacions sovint no estratigràfiques realitzades en els anys 80 del segle passat, els quals han estat analitzats i identificats recentment i s'ha proposat una probable datació del segle VI dC (Figura 5.73)⁴³⁶. A més, s'han trobat dos nous individus durant les campanyes de 2005-2008 en un context del segle VII⁴³⁷. Aquesta fàbrica també pareix estar present a Fornells (Buxeda et al. 2005, 227). A partir dels distints conjunts analitzats per M.A. Cau s'havia argumentat que no apareix a les Balears en contextos del segle V, mentre que sí que es troba en els dels segle VI (Cau 2007, 223). Observant les dades de les recents excavacions de Son Peretó i també les que ara es presentaran del Pla de ses Figueres, pareix que aquestes cassoles també haurien arribat a les Balears durant el segle VII.

⁴³⁰ C.A.T.H.M.A. 1991, 38 i 40; Reynolds 1993, 13; Reynolds 1995, 103 i fig. 167; Cau 2007, 223; Santoro 2007, 368 i 374; Macias, Cau 2012, 520. C. Raynaud, a més de Sardenya, també esmentava Sicília i Pantelleria com a possible centres productors (Raynaud 1993h, 364). P. Reynolds no sembla tenir dubtes respecte a que siguin produccions sardes (Reynolds 2005b i 2007). S'ha trobat Fulford 32 a nombrosos jaciments sards com, per exemple, a Cornus, Santa Filítica, Cagliari, etc. (Sangiorgi 2005, 256; Santoro 2007, 368). Per a una descripció de la seva pasta, partícules i acabat vegeu: Reynolds 1993, 150; Cau 2007; Macias, Cau 2012.

⁴³¹ Hernández, Cau, Orfila 1992, 215; Cau 2007, 222; Santoro 2007, 368. Per a les troballes de Cartago vegeu també: Sangiorgi 2005, 256.

⁴³² Tipus COM-MEDIT 7 (Raynaud 1993h, 364).

⁴³³ Tipus HW6.1 *form* 32 (Reynolds 1993, 13).

⁴³⁴ Tipus Fulford 32.1 (Pascual et al. 1997, 181 i 184).

⁴³⁵ Tipus C.A.T.H.M.A. 7 (Vasselin 2003, 99-100).

⁴³⁶ Buxeda et al. 2005, 227, 231 i 237; Cau 2007, 223; Cau, Tsantini, Gurt 2010; Riera Rullan, Martínez 2009, 310 i 322; Riera Rullan, Cau 2013b, 88; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 28.

⁴³⁷ Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013c, 114; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 45-46.

La cassola Fulford 32, amb 39 vores comptabilitzades, és el tipus ceràmic més abundantment documentat en el Pla de ses Figueres (Riera Rullan 2011, 102)⁴³⁸. També és abundant en Els Corralis i a l'illot dels Frares⁴³⁹. No s'ha trobat cap dels exemplars del Pla de ses Figueres en estrats de moments anteriors al final del segle VI. Una vora amb part de la panxa i l'arrencament d'una ansa E0042-06-332-9, una vora de la UE 355, i la vora amb part de la panxa i l'ansa E0042-06-355-11, es varen trobar amortitzades en uns contextos que correspondrien a la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. Un exemplar de vora (E0042-06-358-5) es va recollir en un context de la Cala 1 que pareix que correspondria a la Fase H1, a la que se li ha pogut proposar una datació del final del segle VI o de l'inici del segle VII. Finalment, els exemplars E0042-05-228-10, E0042-05-244-9, E0042-06-307-2 i una vora de la UE 03, varen aparèixer amortitzats en contextos, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Entre aquestes també s'han comptat les quatre vores publicades anys enrere com a possibles Fulford 20 o 32 (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 354 i 362; Riera Rullan 2005a 198 i 202) i que ara ja s'està en disposició d'assegurar que correspondrien a aquest darrer tipus (Riera Rullan 2009b, 61, 65 i 69).

⁴³⁹ Els dos exemplars de l'illot dels Frares també foren donats a conèixer com a Fulford 20 o 32 (Riera Rullan 2002, 108-109; 2005b, 214), però correspondrien certament al tipus Fulford 32.

⁴⁴⁰ Sembla correspondre al tipus Fulford 32 un fragment de paret amb ansa trobat a la UE 322 (E0042-06-358-5), que pareix que també es pot associar a la Fase I.

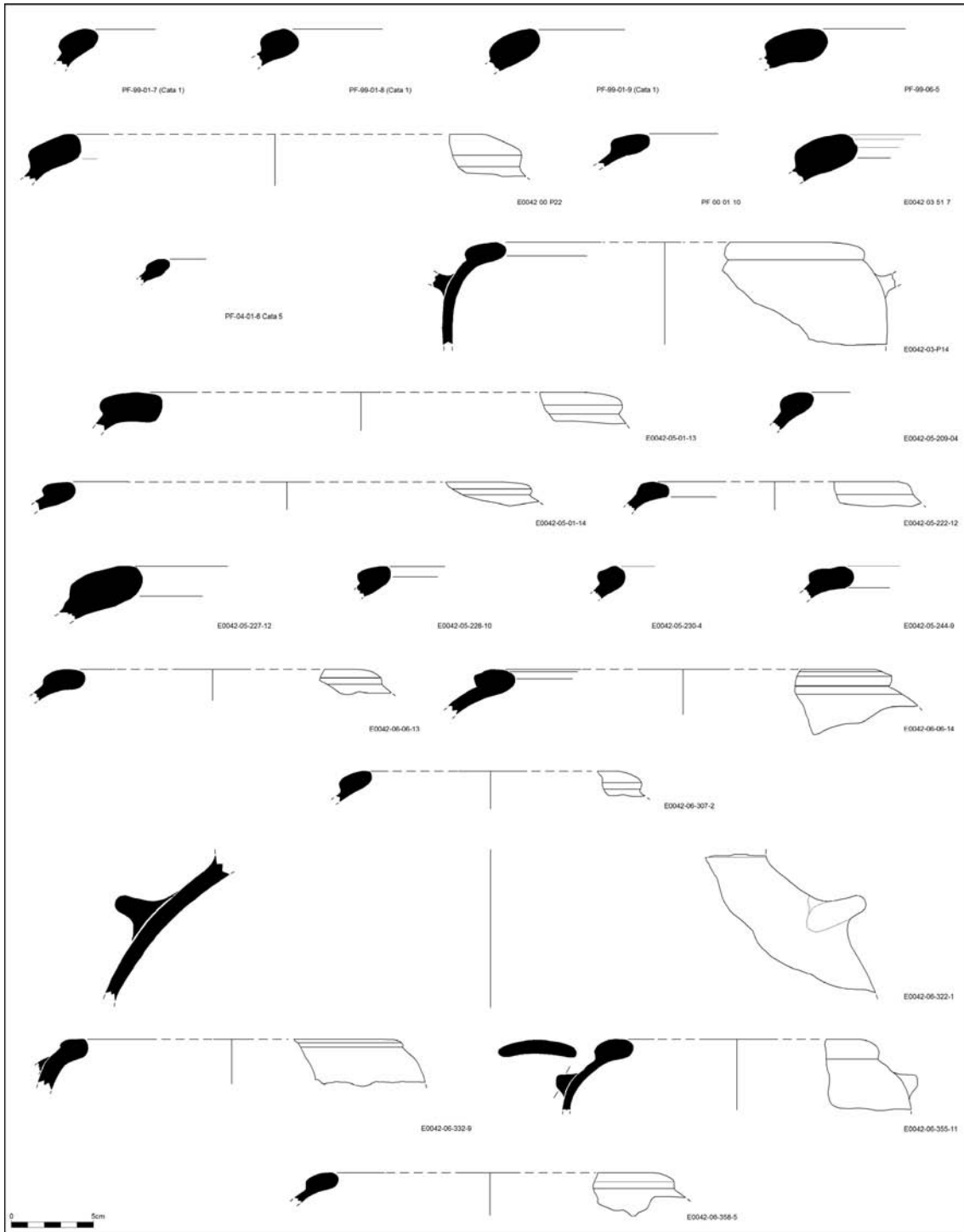

Figura 5.74. Quart Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

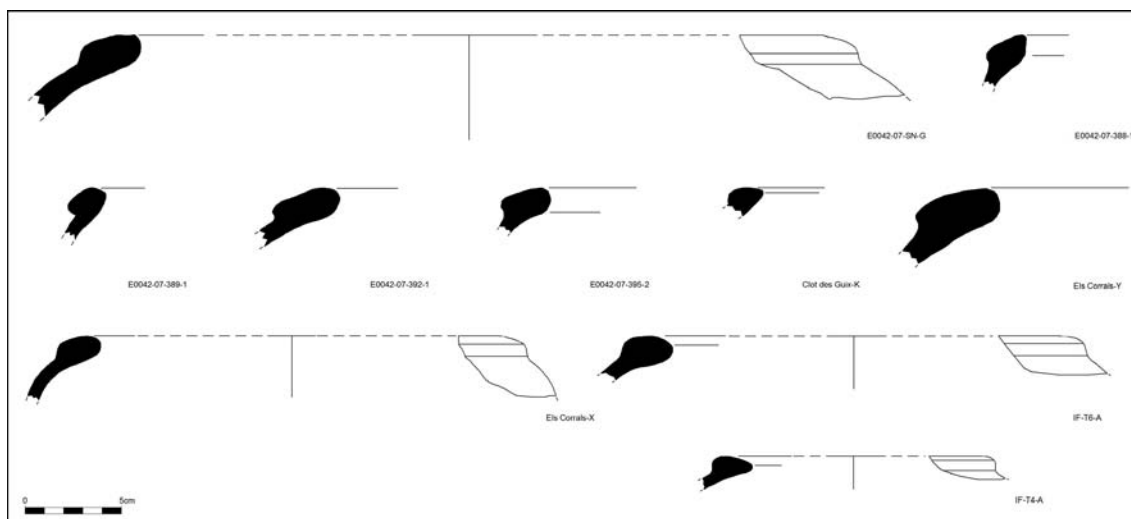

Figura 5.75. Quart Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres⁴⁴¹, el Clot des Guix i l'illot dels Freres (Autors: María Isabel Mancilla, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

El **Cinquè Grup** de cassoles de la Mediterrània occidental seria, segons M.A. Cau, el que correspon a una *rarely attested fabric with mudstone inclusions*. Fàbrica 1.8 (Fulford, Peacock 1984) = Fàbrica 6.2 (Cau 2003)⁴⁴². Entre tot el material cabrerenc analitzat, pareix que només un fragment podria ser d'aquest Cinquè Grup de cassoles, tot i que la seva atribució és dubtosa. Aquest exemplar es va trobar en el nivell superficial del Pla de ses Figueres i no permet aportar dades cronològiques noves (E0042-05-01-12).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cassola Cinquè Grup: Fàbrica 6.2 de Cau	1?	-	-	-	-	-	-

D'aquest Cinquè Grup de Cassoles se'n poden veure les característiques composicionals i formals de diversos exemplars analitzats per M.A. Cau a la següent figura:

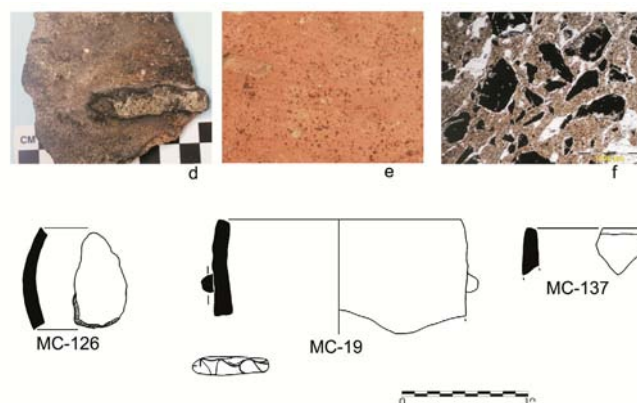

Figura 5.76. Cassoles del Cinquè Grup de Sa Mesquida (Cau 2007, 240; Macias, Cau 2012, 522)

⁴⁴¹ L'exemplar E0042-07-389-1 no és del tot segur que correspongui al tipus Fulford 32 d'aquest Quart Grup.

⁴⁴² Cal tenir present que encara no és dóna per segur que totes dues fàbriques siguin una única (Macias, Cau 2012, 520).

Aquesta fàbrica presenta “una pasta rosada-marró amb superfícies de color crema ennegrides en algunes zones. Es dura, amb superfícies suaus i fractura tallant en la que s’aprecien inclusions d’arenisca d’uns 3 mm” (Cau 2003, 17). D’acord amb Santoro és una producció rara, però identificable gràcies a l’argil·lita present a la pasta, a les grans inclusions que feien que s’haguessin de modelar a mà o a torn lent i a una morfologia molt característica (Santoro 2007, 368)⁴⁴³.

Fulford i Peacock consideraven que era difícil discernir l’origen d’aquestes produccions, tot i que creien apropiat proposar Sicília o la península Itàlica (Cau 2003, 17). Fins ara s’ha documentat a Panarea i Cartago, amb una proposta cronològica del darrer quart del segle VI⁴⁴⁴. No es té constància de la seva presència a l’actual territori de Catalunya, ni tampoc s’han documentat entre els materials de Tarragona, Barcelona i Mataró (Cau 2007, 227). Per altra part s’ha afirmat que es tracta d’una fàbrica rarament documentada, que guarda similituds amb alguns materials de la zona d’Alacant, especialment si es consideren les semblances formals (Cau 2007, 224; Macias, Cau 2012, 520).

A Mallorca, M.A. Cau només la va documentar a Sa Mesquida, de la que es deia que “Tampoc se sap si es tracta de material de producció local o si es una importació. Únicament es pot senyalar el seu aspecte molt poc cuidat” i amb marques d’empremtes vegetals (Cau 2003, 117, 154 i Làm. 69; Buxeda et al. 2005, 227).

Figura 5.77. Possible exemplar del Cinquè Grup de cassoles de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i Julio Román)

OLLES

Es presenten a continuació una sèrie de vores que s’han adscrit a la forma olla, i que per les seves pastes semblen provenir de llocs de la Mediterrània occidental i no de la oriental, tot i que en la majoria dels casos, sense les analítiques pertinents, no es pot assegurar. Per ara tampoc se sap si n’hi podria haver alguna produïda a les Balears.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Olla de la Med. Occidental	4/5	-	-	-	1?	1/2	-

Certs exemplars -els E0042-03-P15 i PF-04-01-9 Cala 5 del Pla de ses Figueres, Z1 trobada en Els Corral de Conillera i, tal vegada també, la vora IF-72-A de l’illot dels Freres- semblen correspondre a les denominades olles de perfil en “S” àmpliament documentades en terres peninsulars⁴⁴⁵. Per tant, tot i confirmar-se aquesta atribució, és

⁴⁴³ Per a més detalls sobre la pasta, partícules i acabats vegeu: Macias, Cau 2012, 520.

⁴⁴⁴ Cau 2007, 224; Macias, Cau 2012, 520; Santoro 2007, 368. A la pàgina 375 d’aquest darrer treball s’exposa una datació de 475-500 dC, que sembla un error.

⁴⁴⁵ Exemples d’olles amb perfil en S es troben a Darró, Rubí, Tarragona, València, Guissona i Barcelona (Macias 1999; Cau 2003, 114, 116, 118; Uscatescu, García 2005, 85-86; Beltrán 2005, 138-139, 141, 145 i 147; Bacaria et al. 2005, 182-183). A València, algunes de les peces trobades no són compatibles amb el seu entorn geològic (Cau 2003, 101 i Làm. 84, U-3), mentre que altres sí que ho són (Cau 2003, 176 i

evident que aquest tipus d'olla estaria molt poc representat en els jaciments de Cabrera, Conillera i l'illot dels Frares, cosa que no desentona amb el fet que aquest tipus d'olles pareix absent dels contextos de les Balears estudiats (Cau 2003, 179). En tot cas, s'ha documentat una peça entre les ceràmiques de cuina de Fornells que podrien ser de producció menorquina, amb una vora (F-30) (Cau 2003, 100 i 176, Làm. 77) molt semblant a la peça PF-04-01-9 de Cala 5 del Pla de ses Figueres, la qual presenta unes característiques en la seva composició que no semblen diferents de les de la producció de Fornells. Seria doncs molt interessant poder realitzar anàlisis arqueomètriques per determinar l'origen menorquí de les peces de l'arxipèlag de Cabrera. En altres àrees geogràfiques també es documenten olles amb perfils semblants com, per exemple, les del tipus Oc/Gre/5 de Macias⁴⁴⁶. L'exemplar E0042-03-P15 presenta partícules daurades i recorda molt a les produccions locals i/o regionals Gre de Macias, concretament, s'assembla molt al tipus Oc/Gre/1⁴⁴⁷.

En el Pla de ses Figueres també s'han documentat dos exemplars de vora que pareix que haurien de correspondre a olles de grans dimensions (PF-99-Sèquia-1 i PF-99-Sèquia-2). L'individu PF-99-Sèquia-1 té una pasta bicolor (gris i vermell), rugosa i compacta, amb abundants partícules, blanques i grises, de mida petita, mitjana i gran. Presenta nombroses vacuoles generalment no gaire grans, i sembla estar engalbada (Riera Rullan 2002, 59-60). L'exemplar PF-99-Sèquia-2 té una pasta sandvitx de color gris a l'interior i vermellós o negrós a l'exterior, rugosa i compacta, amb abundants partícules, blanques i grises, de mida petita, mitjana i gran i, brillants, molt petites. Presenta nombroses vacuoles generalment no gaire grans. Tan la superfície interior com l'exterior estan lleugerament espatulades. Formalment recorda a dos dels tipus proposats per J.M. Macias a Tarragona, concretament els Oc/Gre/7 i Oc/Gre/52 (Riera Rullan 2002, 59-60; 2005a, 198 i 202). El tipus Oc/Gre/7 es considera una olla de perfil en S que, en terres tarragonines i barcelonines ja apareix en el segle V i que en terres catalanes i valencianes arriba al segle VIII (Macias 1999, 134). En canvi, el tipus Oc/Gre/52 només s'hauria documentat en el segle V, des de Tarragona fins Andorra (Macias 1999, 139).

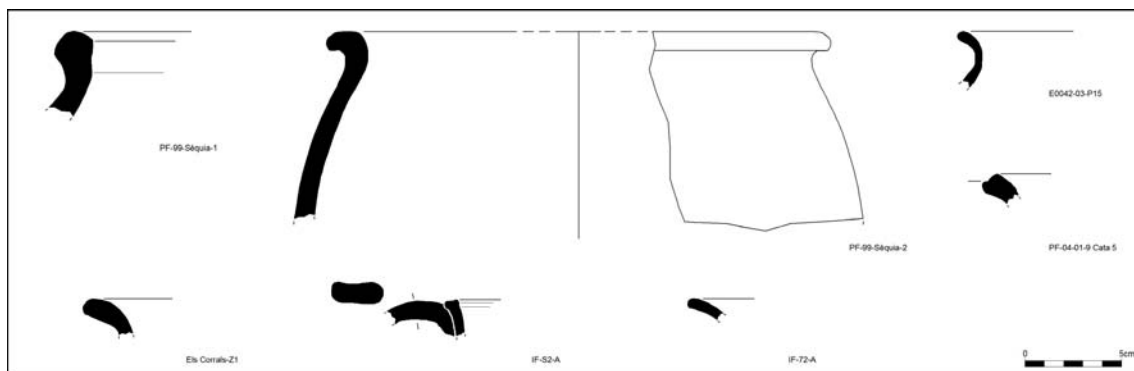

Figura 5.78. Olles i possibles olles de la Mediterrània occidental de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres, Els Corralis i l'illot dels Frares (Autors: Maria I. Mancilla, Mateu Riera i Julio M. Román)

Làm. 82). En terres catalanes s'han documentat centres productors al Poble Sec i a Can Roqueta/Torre Romeo (Macias, Cau 2012, 513).

⁴⁴⁶ Descrita com a “olla globular de perfil en S” que es documenta durant el segle V a les províncies de Tarragona i Barcelona (Macias 1999, 134). A l'illot dels Frares (IF-S2-A) es va identificar una vora que podria correspondre al tipus Oc/Gox/5 (Riera Rullan 2002, 108-109; 2005b, 214).

⁴⁴⁷ Tipus que pertany a les olles globulars de mitjanes dimensions i de perfil en S amb nombroses variants. Per terres tarragonines i per tot el nord-est peninsular es documenta en contextos dels segles VI i VII. Pareix però que es poden remuntar també al segle V (Macias 1999, 133).

Finalment, dos fragments informes del Pla de ses Figures podrien correspondre a la producció importada del sud-est de la península, Fàbrica 1.1 *phyllite rich* 8 (Cau 1996, 2003; 2007, 224-225 i 241). Aquesta producció fou definida a Cartagena per Laiz i Ruiz l'any 1988, i es va documentar per Reynolds a la vall del Vinalopó (Alacant)⁴⁴⁸. Els primers estudis arqueomètrics d'aquesta producció es van fer amb materials trobats a les Balears (Figura 5.79) i varen servir per proposar que eren importacions provinents de la zona de Cartagena⁴⁴⁹. Cal dir que M.A. Cau advertia que, “no obstant, des d'un punt de vista estrictament petrogràfic, no es pot descartar la possibilitat d'un origen en altres àrees del sud-est espanyol o d'altres indrets de la Mediterrània amb importants formacions metamòrfiques amb afloraments de fil·lita” (Cau 2003, 83). En tot cas, sembla que s'hauria estat confirmant el seu origen en la zona de Cartagena⁴⁵⁰. Avui hom no dubte que és una producció de la zona de Cartagena, un fet que estaria provat tant per les dades arqueomètriques, com pels avenços en la investigació arqueològica, els quals, fins i tot, pareix que haurien permès localitzar un centre productor (Macias, Cau 2012, 523). A partir de l'entitat de la seva producció, s'ha proposat que puguin ser produccions realitzades en els àmbits rurals, i, en tot cas, en un segon moment, coexistents amb *figlinae* suburbanes (Vizcaíno 2009, 114-115).

Les peces d'aquesta fàbrica solen estar fetes al torn i cuites majoritàriament en una atmosfera de tipus oxidant. Les pastes tenen uns acabats poc elaborats, amb aspecte groller i presenten uns fragments de fil·lita allargats que poden arribar a ser significativament grans (fins a 2 mm) així com altres inclusions com, per exemple, esquist i, possiblement, òxids de ferro⁴⁵¹.

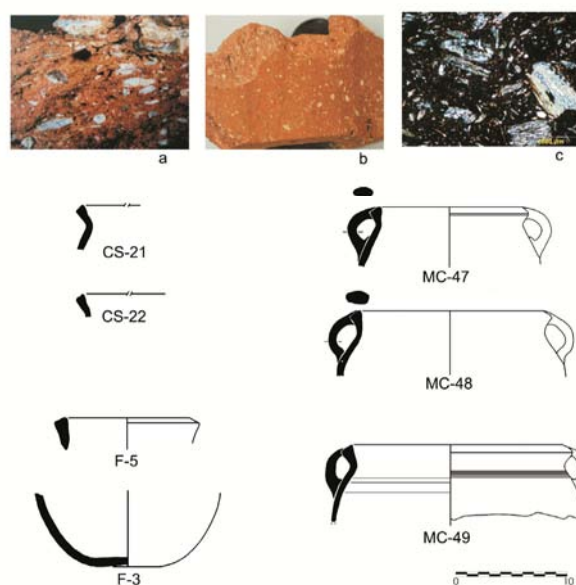

Figura 5.79. Cassoles de Fàbrica 1.1 *phyllite rich* de Can Sorà, Sa Mesquida i Fornells (Cau 2007, 241; Macias, Cau 2012, 524)

⁴⁴⁸ La Fàbrica 1.1 correspon, molt probablement, a la *Ware 2* de Reynolds de 1993, caracteritzada per la presència d'inclusions de fil·lita (Buxeda et al. 2005, 227), una proposta corroborada pel mateix Reynolds (Reynolds 2010, 122 i 303).

⁴⁴⁹ Cau 1996; 2007, 224-225; Vallejo 2005, 24-25; Vizcaíno 2009, 198, 200-201

⁴⁵⁰ Milá, Arana, Alias 2005, 120; Buxeda et al. 2005, 227; Cau 2007, 224-225.

⁴⁵¹ Cau 2003, 179-180; Macias, Cau 2012, 52; Murcia et al. 2005, 6. Per a més detalls de la pasta, partícules i acabats vegeu: Cau 2003, 81; Vizcaíno 2009, 656-660; Macias, Cau 2012, 523.

Crida l'atenció que fins ara no s'hagi documentat a Benalúa (Vizcaíno 2009, 252). Tampoc es té constància de la presència d'aquestes ceràmiques en el territori de l'actual Catalunya, de fet, l'equip de l'ERAUB no les ha pogut identificar en els seus anàlisis dels conjunts de Tarragona, Barcelona i Mataró (Cau 2007, 227). En canvi, sí que s'hauria documentat a Dènia (Vizcaíno 2009, 257).

A Mallorca s'han documentat ceràmiques d'aquestes produccions a Sa Mesquida⁴⁵², Sóller⁴⁵³, *Pollentia*⁴⁵⁴, *Palma*⁴⁵⁵, s'illot⁴⁵⁶, i Son Peretó⁴⁵⁷. També s'haurien documentat a Menorca, a Fornells⁴⁵⁸ i Sanitja⁴⁵⁹. Pareix que podria correspondre a aquest tipus d'olles una vora trobada a la Catedral de Ciutadella⁴⁶⁰. A Eivissa, se n'han documentat a Can Sorà⁴⁶¹.

A Cartagena aquestes ceràmiques hi són molt presents en contextos que anirien des del final del segle V fins a l'inici del segle VII⁴⁶². Però aquestes produccions també han quedat ben constatades durant la primera meitat del segle V⁴⁶³. Així, J.M. Macias i M.A. Cau consideren provat que la cronologia d'aquestes produccions pot situar-se, *grosso modo*, entre el segle V i l'inici del segle VII (Macias, Cau 2012, 523).

Vista la datació dels contextos de Cartagena anteriors a 1996, i dels de Balears fins a l'any 2003, que eren la cisterna de Sa Mesquida, el nivell IV de Can Sorà i el femer/escombrera de l'habitació 39 de Fornells, M.A. Cau va afirmar que "A la llum d'aquestes dades, la difusió d'aquesta fàbrica per les Balears pareix donar-se ja entrat el segle VI, en època bizantina, i es deu posar en relació amb la importància que adquireix Cartagena en aquells moments"⁴⁶⁴. Aquesta proposta es va fer tot i que era

⁴⁵² Orfila, Cau 1994, 257-288; Cau 1996, 2003, 107-108 i Làm. 52; Murcia, Guillermo 2003, 170-171 i 190; Vizcaíno 2009, 658.

⁴⁵³ Coll 1996, 397; Murcia, Guillermo 2003, 170-171 i 190; Vizcaíno 2009, 658. En els jaciments de Castelló i de Bàltx de Dalt (Coll 1996, 398, 400, 408 i 420).

⁴⁵⁴ Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4; Murcia, Guillermo 2003, 170-171 i 190; Vizcaíno 2009, 658.

⁴⁵⁵ Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12; Cau et al. 2014.

⁴⁵⁶ Exemplar ensenyat per Biel Pons, Tècnic del Consell de Mallorca, qui l'havia recollit en una visita al jaciment. És interessant recordar que en el jaciment prehistòric de s'illot es va trobar un penjoll publicat per Th. Ulbert l'any 1969, considerat, tot i que amb precaució, d'època bizantina (Rosselló 1973, 92). També s'ha arribat a proposar, dins l'època bizantina, concretament del segle VI (Vizcaíno 2009, 271). En canvi, N. Villaverde va plantejar que podria ser d'època vàndala (Villaverde 2004, 405; 2006, 84).

⁴⁵⁷ Buxeda et al. 2005, 231; Cau 2007, 226; Riera Rullan, Martínez 2009, 296 i 314, Vizcaíno 2009, 658; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013d; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130 i 139; Riera Rullan et al. 2013, làm. 2

⁴⁵⁸ Vizcaíno 2009, 658; Amb certes diferències composicionals encara difícils d'interpretar (Cau 2007, 225).

⁴⁵⁹ Vizcaíno 2009, 658. Referenciades com a possibles (Murcia, Guillermo 2003, 170-171 i 190).

⁴⁶⁰ C-00-223-5 (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, fig. 7).

⁴⁶¹ Cau 1996; 2003, 107-108 i Làm. 52; Murcia, Guillermo 2003, 170-171 i 190; Buxeda et al. 2005, 231; Cau 2007, 226; Vizcaíno 2009, 268 i 658.

⁴⁶² Cau 2003, 108. Aquesta producció "local" és absolutament majoritària en els contextos del primer quart del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 318; Reynolds 2010, 122).

⁴⁶³ Murcia, Guillermo 2003, 171; Murcia et al. 2005, 6; Vizcaíno 2009, 656. Alguns d'aquests autors assimilen certes formes trobades a Cartagena amb les de les pastes del grup nº IV de S. Gutiérrez (1996) (Murcia, Guillermo 2003, 172).

⁴⁶⁴ Cau 2003, 108, 175 i 177. Arguments ja plantejats a la seva tesi doctoral (Cau 1998; Orfila et al. 2000, 233). J. Vizcaíno, seguint les explicacions del treball de Cau de 1996 sobre els materials de Can Sorà, també parla d'una importació a Eivissa de ceràmiques de cuina de l'àrea de Cartagena en temps de la dominació bizantina (Vizcaíno 2009, 268), mentre que M. Vallejo donava per bona la seva contextualització en els segles VI i VII (Vallejo 2005, 24-25).

una fàbrica ben present a la cisterna de Sa Mesquida on la majoria del seu material sembla datar de la primera meitat del segle V (Cau 2003, 22-24). De fet, anys abans es va afirmar que a partir de l'estudi de les peces de Can Sorà i Sa Mesquida, s'havia pogut comprovar la comercialització d'aquestes ceràmiques en època tardoromana (Cau 1996, 105). Tot i això, es va considerar aquestes produccions de la zona de Cartagena dins del paquet, suposadament molt més petit, de peces del segle VI-inicis del VII que també es trobaren en aquell dipòsit mallorquí (Buxeda et al. 2005, 227; Cau 2007, 226). Un altre dels tres contextos emprats per M.A. Cau per a datar l'arribada de les ceràmiques de "Cartagena" a les Balears, era el del femer de l'habitació 39 de Fornells. Aquest conjunt es va considerar del segle VI a partir de les datacions aportades per les ceràmiques de vaixella TSAD (Cau 2007, 226), però, a dia d'avui, sembla clar que hi havia un gran nombre de peces que serien més de cap el segle V. Més recentment, incorporant també materials analitzats de Son Peretó, s'ha seguit afirmant que la Fàbrica 1.1 trobada a Sa Mesquida, en el nivell IV de Can Sorà, a Fornells i a Son Peretó "sembla ser característic del segle sisè" i que probablement representa el comerç bizantí amb l'àrea de *Carthago Spartaria* (Buxeda et al. 2005, 231). Però al conjunt de materials de les excavacions dels anys 80 del segle XX de Son Peretó els mancava context estratigràfic, n'hi havia del segle VI, a més, a les peces corresponents a aquesta fàbrica es troben en quantitats molt reduïdes⁴⁶⁵. Pel que fa a les excavacions plenament estratigràfiques del Sector Oest, sembla significatiu que només es varen trobar petits fragments informes. Un d'ells es va trobar a la UE 194 que s'hauria format amb anterioritat al c. 500, mentre que altres quatre fragments, tot ells molt petits i força rodats, es varen trobar estrats dels segles VI, VII i, tal vegada també del segle VIII (Riera Rullan, Cau, Salas 2013).

Gràcies a les noves datacions de Cartagena, sembla clar que olles com les de Sa Mesquida (Forma C de Laiz i Ruiz) es poden datar cap a la primera meitat de la cinquena centúria (Murcia et al. 2005, 6)⁴⁶⁶ i, per tant, no s'haurien de relacionar necessàriament amb l'època bizantina, sinó que podrien ser d'època vàndala o, fins i tot, de cap el darrer mig segle de la dominació romana de les Balears. Malauradament, tal i com s'ha anat exposant, són pocs els contextos fiables per poder datar amb precisió l'arribada d'aquestes produccions a les Balears. Observant el cas del Pla de ses Figueres, on hi abunden especialment els materials dels segles VI i VII i a on aquesta fàbrica hi apareix només testimonialment⁴⁶⁷, cal pensar que les ceràmiques de la zona de Cartagena haurien arribat a les Balears en temps anteriors⁴⁶⁸, tot i que tampoc es pot descartar del tot que tot plegat sigui fruit d'una lògica distributiva que hagués ignorat l'arxipèlag de Cabrera. En tot cas, el que sembla clar és que els monjos de l'arxipèlag de Cabrera varen estar fora de les xarxes de distribució d'aquestes ceràmiques. És pot pensar llavors que les peces de la Fàbrica 1.1 de Cau trobades a les Balears, per exemple a Sa Mesquida, serien més aviat del segle V⁴⁶⁹, i que per això quasi no apareixen a Cabrera? O és que no arribaren pràcticament mai a la comunitat cabrerenca

⁴⁶⁵ Riera Rullan, Martínez 2009, 310 i 322; Riera Rullan, Cau 2013b.

⁴⁶⁶ Tot i que també cal tenir present que es troben exemplars iguals en nivells posteriors al segle V (Murcia et al. 2005, 16).

⁴⁶⁷ Només s'han pogut identificar dos fragments informes a les UE 351 i 402. El de la UE 402 es va trobar en un context d'època contemporània, mentre que el de la UE 351 es va recuperar en un context de la Fase H, a la que se li ha pogut proposar una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC. Cal dir però que el fragment és tan petit que evidencia el seu caràcter residual.

⁴⁶⁸ Les troballes de *Palma* recentment publicades (Cau et al. 2014) fan pensar el mateix.

⁴⁶⁹ Per aquesta cinquena centúria J. Arce considera la ciutat de *Carthago Nova* com a un port de vital importància estratègica pel control de l'accés a l'Àfrica i a les Illes Balears (Arce 2003, 147).

per motius relacionats amb la seva distribució que són desconeguts? Amb les dades actuals de Cartagena, Can Sorà, Son Peretó o *Palma* pareix que tindria més força la primera opció, tot i que cal apuntar que totes dues no són necessàriament del tot incompatibles. Això sí, és ben evident que cal abandonar la idea que aquelles ceràmiques de la zona de Cartagena s’han de relacionar necessària i únicament amb la importància d’aquella ciutat i dels seus contactes amb les Balears en època bizantina⁴⁷⁰.

TAPADORES

Totes les tapadores de cuina tardana que s’han pogut identificar sense dubtes corresponen al grup proposat per M. A. Cau de les *muscovite-rich fabrics. Fabrics 1.6/1.7 from Fulford and Peacock* (1984, 12) / *Fábricas 2.1/2.2, 2.3, 2.4, 2.5*” (Cau, 1998)⁴⁷¹. A Cartago, Fulford i Peacock varen identificar dos tipus diferents de produccions amb partícules de mica platejada. Aquelles corresponien a les fàbriques 1.6 i 1.7, separades depenent de les quantitats de partícules que presentaven (Cau 2003, 17)⁴⁷². Aquestes produccions correspondrien a les *Handmade Ware 3* amb moscovita de Reynolds, trobades a la regió alacantina (Reynolds 1993, 149). També s’han agrupat en les denominades “Ceràmiques de cuina per a foc de partícules micàcies platejades (Macias, Cau 2012, 516). En els inventaris i a les publicacions de Cabrera aquestes produccions es defineixen com “amb partícules platejades” i se n’han documentat a:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Tapadores “amb partícules platejades”	4	-	-	-	1?	1	-

Són ceràmiques que es caracteritzen per estar modelades a torn lent i per presentar sovint un espatulat a l’exterior, *in modo grossolano* (Santoro 2007, 368)⁴⁷³. D’acord amb les dades de la Missió Britànica de Cartago es va proposar una cronologia per aquestes produccions d’entre els anys 500 a 550 (Cau 2007, 221). P. Reynolds recordava que a Cartago s’havia observat el seu declivi cap a *c.* 575 dC, data que pareixia coincidia amb el moment en què deixaven d’arribar a la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 23 i 26). Segons S. Santoro es documenten en contextos d’entre el 450 i el 550 (Santoro 2007, 368)⁴⁷⁴. Més recentment s’ha esmentat que, a grans trets, la ceràmica micàcia definida a Cartago per Fulford i Peacock, es pot datar d’entre els anys 500 i 550, si bé la cronologia inicial es podria endarrerir fins al darrer quart del segle V, tot i advertint que cal ser prudents donat que existeixen diverses fàbriques, algunes cronològicament anteriors (Macias, Cau 2012, 516).

⁴⁷⁰ Autors com P. Reynolds haurien considerat que l’absència d’aquestes ceràmiques *Ware 2* a la zona alacantina seria una mostra de la manca de relació d’aquest territori amb la Cartagena bizantina. Mentre que d’altres autors com J. Molina afirmen que les nombroses importacions trobades en els enclavaments portuaris alacantins mostrarien tot el contrari (Vizcaino 2009, 198).

⁴⁷¹ El mateix autor exposava l’any 2003 que “Es probable que a partir de las descripciones macroscópicas i de la caracterització mineralògica es pugui establir una correspondència de les fàbriques 2.3, 2.4 i 2.5 amb les fàbriques definides per Peacock com a 1.6 i 1.7 (Fulford y Peacock, 1984: 12-13). Més problemàtic resulta establir una identitat d’aquestes fàbriques amb la definida per Hayes com a *Late Roman Cooking Ware III* (L.R.C.W.III) (Hayes 1976) o amb les denominades *céramiques micacées franceses*” (Cau 2003, 109). Però també hi ha qui afirma que les produccions ara tractades sí coincidirien amb les “LR Cookware III, *brown micaceous ware*” de Hayes (Buxeda et al. 2005, 226).

⁴⁷² La fàbrica 1.6 *Micaceous ware* amb abundant mica i la 1.7 *Sparsely micaceous ware* (Cau 2007, 221).

⁴⁷³ Per a conèixer les característiques de la pasta, partícules i acabats dels exemplars trobats a les Balears (Figura 5.80) vegeu: Cau 2007, 221.

⁴⁷⁴ Tot i que cal fer notar que la mateixa autora, a la pàgina 374 de la mateixa obra, esmenta una cronologia més amplia, d’entre els segles V-VII dC.

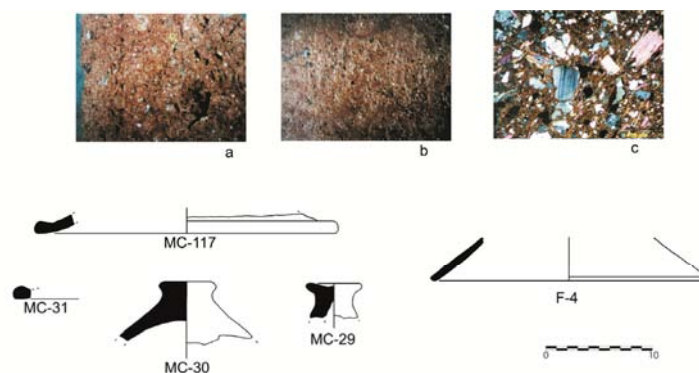

Figura 5.80. Tapadores *muscovite-rich fabrics* de Sa Mesquida i Fornells (Cau 2007, 236; Macias, Cau 2012, 518)

Per ara no ha estat identificada amb seguretat la seva àrea de fabricació. Des dels estudis de Peacock de 1984 fins ara, se n'ha proposat, per compatibilitat geològica, principalment Sardenya, Sicília, Calabria, entre d'altres⁴⁷⁵. P. Reynolds, tot i que amb interrogants, pareix que es decanta més per la zona calabresa (Reynolds 2005b; 2007, 41; 2010, fig. 19). Altres opcions plantejades són la costa francesa mediterrània i el sud de la península Ibèrica (Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130). De fet, la proliferació de diversos contextos mediterranis on apareixen aquests tipus de produccions ha fet que es plantegin dubtes respecte a la seva procedència i, fins i tot, pel que fa a la seva suposada homogeneïtat de producció (Macias, Cau 2012, 516).

S'han trobat ceràmiques “amb partícules platejades” en el nord d'Àfrica (Cartago, Sullectum, Thapsus, Sfax), en el sud de França (Narbona, Sète, Toulon, Lunel-Viel, Olbia), a Sardenya i a Ostia⁴⁷⁶. A la península Ibèrica s'ha documentat arqueomètricament a Darró i a *Iluro*⁴⁷⁷. També són presents a Cartagena (Murcia, Guillermo 2003, 186), Alacant⁴⁷⁸, València⁴⁷⁹, Tarragona, i Barcelona⁴⁸⁰. J. Vizcaíno, analitzant els conjunts hispans d'època bizantina, afirma que aquestes ceràmiques de cuina amb “mica platejada” es documenta a Cartagena a partir de mitjan segle VI, en consonància amb les d'*Iluro*, però no tant amb els de Tarragona, on s'assenyala una circulació més antiga (Vizcaíno 2009, 664). De tota manera, tal i com exposa M.A. Cau, les fàbriques riques en moscovita són presents en moltes àrees i llocs diferents, però la pregunta és si totes elles són d'un mateix centre productor. Pel que fa a les Balears es pot apreciar una varietat de fàbriques, les quals van dominar les olles

⁴⁷⁵ Reynolds 1993, 15 i 149; Cau 2003, 17 i 85; Cau 2007, 221-222; Santoro 2007, 368; Macias, Cau 2012, 516.

⁴⁷⁶ Cau 2003, 175; Cau 2007, 227; Santoro 2007, 368.

⁴⁷⁷ Buxeda, Cau 2004; Cau 2007, 227; Macias, Cau 2012, 516.

⁴⁷⁸ A Benalúa en un context del segle VI, amb una data final del darrer quart de segle (Reynolds 1993, 15). Apareix però en pocs jaciments, un en altura, el de Monte Benacantil i més a prop de la costa a l'Ermita de Fontcalent (Reynolds 1993, 18). Més recentment s'han tornat a identificar a Benalúa en un context amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 57 i 59-60).

⁴⁷⁹ A València se n'han documentat en un context del final del segle VI o principis del VII (Pascual et al. 1997, 183, 185 i 197).

⁴⁸⁰ Resta el dubte de saber si aquestes produccions correspondrien també al Grup III documentat a Barcelona en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII, considerades sorprenentment com a de producció local o regional (Beltrán 2005, 137-139), tot i advertint que “En treballs posteriors serà necessari ... comprovar si els components de les diferents fàbriques són compatibles o no amb l'entorn geològic” (Beltrán 2005, 141).

d'època pre-vandàlica, vandàlica i bizantina, almenys fins al segle setè dC (Cau 2007, 229).

Tot i que d'aquestes fàbriques també es documenten cassoles⁴⁸¹, a l'arxipèlag de Cabrera i a l'illot dels Frares només s'han trobat tapadores. D'aquestes se n'han pogut documentar en el Pla de ses Figueres (E0042-05-227-11, E0042-05-265-1, E0042-06-01-35 i E0042-06-336-2), a Els Corralers de Conillera (Els Corralers-Z. Riera Rullan 2009b, 136; 2011, 109), i a l'illot dels Frares (IF-RLN3-A). Tal i com es pot apreciar a la Figura 5.81 la majoria de les tapadores analitzades presenten una vora girada. Aquestes es poden assimilar al tipus HW3.2, que es daten entre el 500 i el 550 dC, i que, segons P. Reynolds, s'han documentat a Benalúa, Cartagena, Toulon i Cartago, mentre que són rares o absents a Porto-Torres i a Benghazi (Reynolds 1993, 149 i *Plate* 67). Es poden assimilar també a la forma Fulford 27 (Cau 2003, 109). A Mallorca s'han documentat aquests tipus de tapadora a Sa Mesquida (Fàbrica 2.3. Cau 2003, 109 i Làm. 55) i a Son Peretó (Fàbriques 2.3 a 2.5. Buxeda et al. 2005, 226 i 236; Cau, Tsantini, Gurt 2010). En el Sector Oest de Son Peretó s'han trobat tapadores amb abundants partícules platejades en quantitats molt modestes⁴⁸². També es va recuperar una vora amortitzada en una estructura (UE 39) que seria posterior al c. 600 dC (Riera Rullan, Cau 2013c, 113 i 118). En Es Castell d'Eivissa es va trobar un fragment de tapadora de la fàbrica 2.1/2.2, en un context datat del 475-525 dC⁴⁸³. L'únic exemplar cabrerenc trobat en estrats formats amb anterioritat al segle X és el E0042-05-265-1. Es

⁴⁸¹ Certament crida molt l'atenció el no haver trobat cassoles d'aquests tipus de fàbriques en els jaciments estudiats. Sobretot pel que fa al tipus Fulford 20, tipus sovint present en els jaciments balears actius entre els segles V a VII dC. Així, aquestes són presents en el nivell IV del segle VI de la cisterna de Can Sorà d'Eivissa, iguals a les trobades a Cartago en contextos de finals del segle V i primera meitat del segle VI (Fàbrica 2.5. Cau 2003, 109-110 i Làm. 73; Cau 2007, 221, 236 i 266). Per altra banda, M.A. Cau, exposa que en Es Castell d'Eivissa s'ha documentat el context més antic (475-525 dC) on hi apareixen ceràmiques de la fàbrica 2.5 (Cau 2007, 226). A Mallorca s'ha pogut documentar Fulford 20 a Pollentia (Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4), a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló 2005, 894-896 i 907) i a Son Peretó. De Son Peretó, se n'han publicat dos exemplars analitzats arqueomètricament (Buxeda et al. 2005, 236; Cau, Tsantini, Gurt 2010) i, recentment, se n'han pogut identificar tres possibles exemplars més (Riera Rullan, Martínez 2009, 300, 305, 316 i 318; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236 i fig. 10; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; Riera Rullan et al. 2013, làm. 14). Un d'ells correspon a una vora que es va trobar amortitzada dins del sòcol d'un mur (UE 60) que s'ha proposat d'una fase constructiva de cap el 600 dC (Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236 i fig. 10; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; 2013c, 113 i 118; Riera Rullan et al. 2013, làm. 30. Peça publicada també com a probable *hand-made cooking ware fabrics* 1.6/1.7 del treball de 1984 de Fulford i Peacock (Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236). No resulta estranya l'absència a l'arxipèlag cabrerenc cassoles de la Forma 1, Fàbrica 2.1/2.2 de Cau (tal vegada dels Tipus 22 i/o 24.1 de les fàbriques 1.6 i 1.7 de Fulford i Peacock), documentades a Darró i a Sa Mesquida, i que semblen ser més del segle V dC, i més probablement de la primera meitat (Cau 2003, 108-110 i 179 i Làms. 53, 53 i 79; Buxeda et al. 2005, 231; Cau 2007, 221-226). Aquestes es caracteritzen per presentar moltes més partícules brillants i de més grandària que les ceràmiques de les fàbriques 2.3, 2.4 i 2.5 (Cau 2003, 175). També es documenten peces dubtoses que podrien ser de la fàbrica 2.2 en el femer/escombrera de l'habitació 39 de Fornells (Cau 2003, 84 i 217) però aquestes, tal i com s'ha argumentat amb anterioritat, podrien datar perfectament del segle V. Totes aquestes datacions primerenques també encaixen amb el fet de que fins ara tampoc no s'han documentat les formes característiques de la Fàbrica 2.1/2.2 a Son Peretó, un indret on els material ceràmic majoritari data dels segles VI i VII (Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2013b).

⁴⁸² Riera Rullan, Martínez 2009, 300 i 316; Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88; Riera Rullan et al. 2013, làm. 7.

⁴⁸³ Ramon, Cau 1997, 278-280; Cau 2007, 225. J. Ramon i M.A. Cau també recordaven que en el nivell IV de Can Sorà, de finals del segle VI, es varen trobar alguns exemplars de ceràmica de fàbriques moscovítiques (Ramon, Cau 1997, 280).

va trobar en un context que seria del final del segle VII o posterior. No només sembla residual, sinó que també presenta un forat de reparació.

En el Pla de ses Figueres es va trobar una tapadora amb la vora recta (E0042-05-227-11) que recorda a les que s'han documentat en el femer de l'habitació 39 de Fornells (Fàbrica 2.4. Cau 2003, 109 i Làm. 75; Buxeda et al. 2005, 226 i 236). Són tapadores que es troben a Cartago en contextos de finals del segle V-primera meitat del VI, i que són força rares en els contextos del final de la sisena centúria (Cau 2003, 109-110). També s'han documentat tapadores amb la vora recta a Cartagena en un context del segon quart del segle V⁴⁸⁴.

Recapitulant les dades exposades fins aquí, sembla coherent que les cassoles de la fàbrica 2.1/2.2 de Cau no haurien estat fabricades en els mateixos anys⁴⁸⁵ que les tapadores de les fàbriques 2.3 i 2.4, les quals, juntament amb les cassoles de la fàbrica 2.5, serien més tardanes (Cau 2003, 110 i 175; Buxeda et al. 2005, 226 i 231), i que, aparentment, no haurien arribat a les Balears abans del final del segle V⁴⁸⁶. Però, com és que en els conjunts de Cabrera i Conillera no hi apareixen cassoles Fulford 20 (Fàbrica 2.5 de Cau), mentre que sí que hi apareixen tapadores de les fàbriques 2.3 i 2.4? És fruit del registre encara molt parcial dels jaciments cabrerencs, o és que Cabrera no va estar dins de les xarxes de distribució de les esmentades cassoles? I si fos aquesta darrera opció, com és que no arriben cassoles i sí tapadores? Es deu a que no hi va haver una demanda cabrerenc de cassoles o a què les cassoles i les tapadores foren fabricades en centres productors diferents? Cal dir però, que aquests fets constatats a l'arxipèlag cabrerenc no és el que succeeix en altres jaciments balears on sí que hi coincideixen cassoles i tapadores de les fàbriques 2.3, 2.4 i 2.5⁴⁸⁷. Per tot plegat, per ara només es pot afirmar que, tot i ser un tema molt engrescador, encara calen més dades per a poder interpretar-ho correctament.

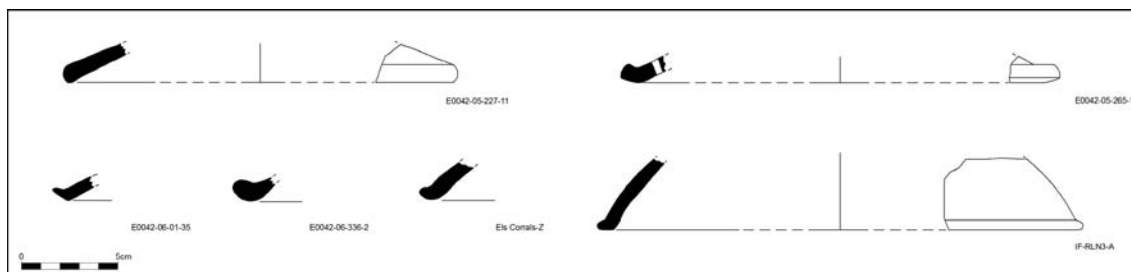

Figura 5.81. Tapadores de Cuina Tardana del Pla de ses Figueres, Els Corrals i l'illot dels Frares (Autors: Mateu Riera i Maria José Rivas)

⁴⁸⁴ De la que se'ns diu que es podria relacionar amb la fàbrica 1.6 de Fulford i Peacock 1984 i assimilar a la forma FHMW 27, "constatant-se ambient la seva presència en un context del 425" a Cartago (Murcia et al. 2005, 9).

⁴⁸⁵ M.A. Cau també planteja el dubte sobre l'existència de diferents centres productors per a les fàbriques 2.1/2.2 respecte a les 2.3, 2.4 i 2.5 (Cau 2007, 222).

⁴⁸⁶ Es proposa la seva aparició en contextos del darrer quart del segle V, però varen poder ser més àmpliament utilitzades durant la primera meitat de la sisena centúria (Cau 2007, 221).

⁴⁸⁷ Les fàbriques 2.3 a 2.5 estan representades principalment per una cassola amb una vora engrossida, coneguda com a del tipus Fulford 20, i per una tapadora, probablement tipus Fulford 27, presents a Can Sorà IV, Son Peretó i Fornells. Aquestes fàbriques serien un fenomen del segle VI, amb la cassola Fulford 20 com el recipient més representatiu (Buxeda et al. 2005, 226).

PRODUCCIONS DE LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL

Pel què fa a l'arribada a l'Occident de ceràmiques de cuina dels segles V a VII dC fabricades a la Mediterrània oriental, els treballs més destacables foren els de Fulford i Peacock per a l'Àfrica del nord, Olcese i Carsana per a Itàlia, l'equip C.A.T.H.M.A. per a la Gàl·lia i Reynolds per a la península Ibèrica (Waksman, Tréglià 2007, 645). El 1999 J.M. Macias donava a conèixer un important nombre d'exemplars hispans. Aquest coneixement ha millorat exponencialment durant els primers lustres del segle XXI, uns anys en què s'han multiplicat les publicacions amb referències a materials culinàries orientals⁴⁸⁸.

A Occident són pocs els jaciments que permeten un registre significatiu d'aquestes ceràmiques orientals, sent, la *Crypta Balbi*, un dels llocs més destacats (Vizcaíno 2009, 663). J.C. Tréglià observa que en el sud de França les importacions orientals dels segles V i VI provenen fonamentalment de l'Egeu, mentre que en el VII serien més de les costes del mar de Màrmara (Tréglià 2005, 302). A les costes de la península Ibèrica aquests productes arriben en petites quantitats, inferiors a les de les àmfores orientals. Durant els anys de la dominació bizantina de territoris peninsulars hispans, arribaren produccions de l'Egeu i palestines, però són sempre molt minoritàries. Tot i així, aquestes, juntament amb les ceràmiques constantinopolitanes englobades en la *Late roman and Byzantine cooking ware 3* o *Grey gritty ware*, haurien experimentat un increment en la segona meitat del segle VII (Vizcaíno 2009, 663). També en el nord-est peninsular també s'ha fet notar que aquestes produccions orientals fetes a torn es documenten molt escassament. Pel que fa als segles V i VI, es troben estris de l'Egeu i Palestina, on els tipus més característics són el C.A.T.H.M.A. 4/Fulford Cass-35/Reynolds W7.1 i el C.A.T.H.M.A. 16, trobats a *Tarraco*, zona de Barcelona i costa valenciana. A Tarragona s'han documentat olles del segle VII produïdes, sembla ser, a l'entorn de Bizanci (*Late Roman and Byzantine cooking ware 3* o *Grey gritty ware* de Hayes 1992), així com unes cassoles baixes semblants a les del tipus C.A.T.H.M.A. 4/Fulford C-18/Uscatescu XVI, que s'interpreten com a orientals, però que encara no és del tot segur que ho siguin (Macias, Cau 2012, 523). J. Vizcaíno ha observat com les ceràmiques de cuina de procedència oriental es troben, més o manco indistintament, en els territoris hispans ja siguin bizantins o visigots. En canvi, sí que serien presents d'una manera més sòlida en contextos visigots del segle VII, com per exemple Tarragona (Vizcaíno 2009, 304 i 653-654).

A les Balears s'han documentat ceràmiques fetes a torn de procedència suposadament oriental a la cisterna de Sa Mesquida i en el femer de l'habitació 39 de Fornells (Fàbriques 2.6 i 2.7. Cau 2003, 110 i Lám. 75), és a dir, en contextos dels segles V-VI dC, tot i que es suposen més de cap el segle VI (Buxeda et al. 2005, 231). També se n'han documentat de diversos tipus i procedències entre el conjunt de materials trobats en aigües de Portocolom de Mallorca (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010), i de Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011). A Son Peretó aquestes produccions de la Mediterrània oriental pareixen ser molt escasses (Riera Rullan, Cau 2013b, 87). A l'arxipèlag de Cabrera hi són moderadament presents (Riera Rullan 2002). Tal i com es veurà tot seguit, només se n'han identificat amb seguretat en el Pla de ses Figueres. Pareix doncs que aquestes ceràmiques de cuina oriental haurien arribat molt escassament a les Balears. Tanmateix, cal tenir en compte que molts dels

⁴⁸⁸ Val la pena destacar els treballs de: Waksman et al. de 2003 i 2005; Tréglià de 2005; Waksman, Tréglià de 2007.

arqueòlegs que han treballat a les illes no sabien identificar aquests tipus de produccions.

OLLES

De les olles originàries de la Mediterrània oriental documentades en el Pla de ses Figueres se'n poden diferenciar tres grans grups:

- Primer Grup: Oc/Or/60
- Segon Grup: Oc/Or/62
- Tercer Grup: Oc/Or/67

Fora d'aquests tres grups, s'ha pogut identificar un fragment de vora (E0042-06-332-13) que per les seves característiques físiques, formals i compositives, sembla que també seria una producció de la Mediterrània oriental, tot i que no se n'ha pogut precisar més el seu origen. En tot cas, cal esmentar que aquesta vora es va trobar amortitzada en un context de la Fase H, amb una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC.

Figura 5.82. Possible olla de la Mediterrània oriental del Pla de ses Figueres (Autors: María José Rivas i Mateu Riera)

Pel que respecte a les olles del **Primer Grup: Oc/Or/60**, en el Pla de ses Figueres, se n'haurien pogut identificar un nombre mínim de 2 individus.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Primer Grup d'olla oriental Oc/Or/60	2	-	-	-	-	-	-

En aquest primer grup s'engloben una sèrie de peces que correspondrien al Tipus Oc/Or/60 de Macias, que equival a la forma C.A.T.H.M.A. 16, caracteritzada per ser acanalada a l'exterior i amb una vora llarga diferenciada vertical que acaba en un llavi lleugerament engruixit a l'exterior amb secció apuntada. Les superfícies exteriors estan engalbades i les interiors es troben allisades. A Tarragona es va denominar com a Vlr. 5.59 considerant-lo, equivocadament, com a una producció nord-africana (Macias 1999, 140)⁴⁸⁹.

Des dels estudis realitzats per l'associació C.A.T.H.M.A. sobre materials de Marsella dels segles V a VII, ja es ve considerant com a un producte amb un possible origen en la Mediterrània oriental, amb paral·lels a Jordània (C.A.T.H.M.A. 1991, 37)⁴⁹⁰. C. Raynaud les situava entre els anys 400 i 700 (Raynaud 1993h, 365). S'hauria documentat a Toulon, en nivells del segle V i del segle VI (Macias 1999, 140). També s'han documentat a Barcelona⁴⁹¹ i a Alacant (Macias 1999, 140; Murcia, Guillermo

⁴⁸⁹ Per a més detalls de la pasta, partícules i acabats d'aquestes olles fetes al torn vegeu: Murcia, Guillermo 2003, 182 i 184.

⁴⁹⁰ C. Raynaud també els considerava, probablement, de la Mediterrània oriental (COM-MEDIT 16. Raynaud 1993h, 365).

⁴⁹¹ Concretament a Cubelles (López Mullor, Fierro, Caixal 1997, 64 i fig. VIII).

2003, 184). Es va considerar que algunes peces de la província d'Alacant corresponien a la *Palestinian Ware III (cooking-pots)* definida per Hayes l'any 1976 (Macias 1999, 140)⁴⁹². Amb les dades de Tarragona, J.M. Macias les emmarcava entre els anys 400-600. En canvi, a Màlaga, tot i que el context on apareixen s'havia situat en el segle IV, també hi havia exemplars amfòrics propis del segle V (Macias 1999, 140). S'han documentat en els nivells bizantins de Cartagena (Murcia, Guillermo 2003, 182, 184 i 185), així com a Marsella, en contextos de la primera meitat del segle VII (Bien 2005, 287 i 294).

Recents anàlisis arqueomètrics han confirmat que es tracta de produccions del Llevant mediterrani (per exemple Tel Keisan, a prop de Cesarea – Palestina) i, tal vegada també, de Xipre (Waksman et al. 2005; Reynolds 2007, 46 i 79). Aquestes olles s'haurien fabricat a l'anomenat *Workshop X*, que es documenta a Beirut entre el final del segle IV i el VII dC⁴⁹³, al sud de la Gàl·lia entre els segles V a VII dC (Waksman et al. 2005, 311), i altres llocs de la Mediterrània occidental durant els segles VI i VII (Waksman et al. 2005, 311, 313). Segons P. Reynolds, produccions probablement de Tel Keisan (*Brittle ware/Workshop X*) es documenten en nivells dels segles VI i VII de Cartago⁴⁹⁴, Marsella i Tarragona (Reynolds 2007, 46; 2010, 125-126)⁴⁹⁵. També són presents a Ravenna i Nàpols (Reynolds 2010, 103 i 126). En el segle VII, aquestes possibles produccions de Tel Keisan (*Workshop X*), incrementen la seva presència a Marsella. També s'han documentat aquests estris de cuina del nord de Palestina (*Workshop X/Tel Keisan?*) en contextos de la segona meitat del segle VII a Tarragona, Roma i Cartago (Reynolds 2010, 125-126 i 131). En canvi, altres autors han afirmat que la seva exportació cap a l'Oest mediterrani es va interrompre abruptament durant el primer terç del segle VII, tot i que se segueix trobant a Beirut fins a finals del segle VII-principis del VIII (Waksman et al. 2005, 313)⁴⁹⁶.

En el Pla de ses Figueres, els exemplars de vora PF-04-01-8 Cata5 i E0042-07-388-5, i l'ansa E0042-07-396-1 pareixen correspondre a olles orientals del Primer Grup (Tipus Oc/Or/60)⁴⁹⁷. Aquestes olles s'assemblen formalment a certes peces de les produccions

⁴⁹² P. Reynolds també es mostrà partidari igualment d'un origen palestí i constata la seva presència a l'actual Jordània (Reynolds 1995, 88). A.J. Murcia i M. Guillermo presenten paral·lels de Dêhês (Síria) del segle VII, de Pella (Jordània) del segle VI, de Djérash (Jordània), i de Gerasa (Jordània) dels segles VI i VII, i es decanten per l'àrea siriana-palestina com a lloc de la seva producció, recordant, a més, tal i com havia fet l'associació C.A.T.H.M.A., que se solen relacionar amb les àmfores LRA 5/6 i una cronologia dels segles V a VII (Murcia, Guillermo 2003, 182 i 184).

⁴⁹³ També es documenta a Akko, a Caesarea (Waksman et al. 2005, 314). A Beirut les produccions *Workshop X* són les ceràmiques de cuina predominants en els contextos de la primera meitat del segle VI (Reynolds 2010, 125-126).

⁴⁹⁴ Tot i que els ceramistes locals podrien haver fet còpies dels tipus ceràmics del *Workshop X* (Reynolds 2010, 126, 131 i 305).

⁴⁹⁵ Segons P. Reynolds aquestes *Brittle ware* no es documentaven a Cartagena, d'on afirmava que no es registraven contactes amb Palestina (Reynolds 2007, 46). Però més recentment sí que reconeix que a Cartagena s'haurien pogut identificar olles del nord de Palestina (Reynolds 2010, 303). En tot cas, l'escassa presència d'aquestes ceràmiques a Cartagena, en contrast amb les quantitats trobades a Marsella i Nàpols, provaria que aquesta ciutat ibèrica no tenia connexions rellevants amb el sud del Llevant mediterrani (Reynolds 2010, 126).

⁴⁹⁶ Amb olles de vores idèntiques al tipus C.A.T.H.M.A. 16 ja de temps clarament del "període àrab" (Waksman et al. 2005, 314).

⁴⁹⁷ L'ansa E0042-07-396-1 sembla molt probablement de la mateixa peça que la vora E0042-07-388-5, però no es varen aconseguir enganxar. Cal esmentar que l'any 1992 M.J. Hernández, M.A. Cau i M. Orfila varen classificar com a una forma Vila-roma 5.59 una vora localitzada a la zona de la factoria de salaons del Pla de ses Figueres que llavors, tal i com s'ha dit, encara es consideraven com a produccions

Brittle Ware presentades per Vokaer i considerades com a sirianes⁴⁹⁸. Les vores de Cabrera pareix que es poden assimilar especialment a les *marmites* del tipus “*Cathma 16 / Reynolds 3.2 / PO 3.16*”⁴⁹⁹, tot i que la veritat és que degut a la seva alta fragmentació tampoc no es pot descartar del tot que puguin correspondre a algun tipus de *cruches*, com les documentades a Beirut en el segle VI, i a França dins de contextos del final del segle VI o del primer terç del segle VII (Waksman et al. 2005, 312-313 i 315). Malauradament tots els exemplars del Pla de ses Figueres s’han anat trobant en nivells superficials o d’època contemporània.

Figura 5.83. Possibles olles de la Mediterrània oriental del Primer Grup del Pla de ses Figueres (Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

En el **Segon Grup (Oc/Or/62)** d’olles de la Mediterrània oriental s’inclouen un nombre mínim de tres individus del Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Segon Grup d’olla oriental Oc/Or/62	3	-	-	-	-	-	-

Segons J.M. Macias, el seu tipus Oc/Or/62 equival al tipus C.A.T.H.M.A. 23, *Cooking Pot Ware 3b* de Hayes i al tipus B dels *Pots-Brocs* d’Scorpan⁵⁰⁰. És una olla globular de grans dimensions i de paret convexa amb l’orientació vertical. El fons és de perfil convex o pla en la part central. També disposa de dues anses grosses i anulars que neixen tot just sota del coll i retornen a la part inferior del cos. La vora és recta, diferenciada i d’orientació sortint amb el llavi arrodonit; destaca per dur encaixos interns. El més baix coincideix amb el punt d’inflexió de la vora i el superior és per encaixar-hi la tapadora. Les superfícies han estat allisades i tornejades. La pasta d’aquestes olles s’ha identificat com a *Constantinople ware* i posteriorment com a *Late Roman and Byzantine cooking ware 3* o *Grey gritty ware* (Macias 1999, 140). Es caracteritza pel color marró-beix, amb grans inclusions blanques i superfícies ennegrides i granuloses (Tréglià 2005, 300). Tot i que no es disposa de cap estudi arqueomètric, l’origen de la seva producció s’ha establert a l’entorn de Bizanci, per la seva proliferació en les estratigrafies d’aquesta zona (Macias 1999, 140)⁵⁰¹. Exemplars de Tarragona pertanyen a l’estadi final de la variant B de Hayes (1968), que es desenvolupa a partir del segle VI i perdura sense deixar d’evolucionar morfològicament fins a finals del segle VII (Macias 1999, 140).

africanes (Hernández, Cau, Orfila 1992, 218 i fig. 4.5). Veure per aquesta peça: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347.

⁴⁹⁸ Els exemplars de Cabrera s’assemblen als *pots à cuire caractérisés par un long col et par deux anses partant de l’épaule du récipient*, del servei de cuina del final de l’època bizantina, és a dir, dels segles VI i VII dC (Vokaer 2007, 702). A la Síria meridional on no existeix pròpiament la *Brittle Ware*, es donen formes un tant semblants però amb una pasta basàltica i d’una tradició amb “certes influències meridionals” (Vokaer 2007, 702).

⁴⁹⁹ Documentat a la Gàl·lia entorn a principis del segle VII (Waksman et al. 2005, 312).

⁵⁰⁰ Tipus que ja fou citat per P. Reynolds com a *Local cooking pot*, a partir d’un exemplar d’Estambul presentat per Hayes l’any 1968 (Reynolds 1995, fig. 133).

⁵⁰¹ P. Reynolds les considera olles de Constantinoble i en cita exemplars de Saraçhane, Tarragona i la Cripta Balbi del segle VII (Reynolds 2007, 79; 2010, fig. 24a).

C. Raynaud va proposar per al tipus C.A.T.H.M.A. 23 = COM-MEDIT 23 una datació d'entre els anys 580 i 750 (Raynaud 1993h, 366). J.M. Macias situa aquestes olles a Tarragona entre els anys 600 i 713. També va fer notar que s'han documentat a Istria, on es varen datar durant el segle VI. No obstant però, les excavacions a la basílica de Saraçhane a Istanbul varen permetre una millor individualització i definició cronològica. Així, es va poder observar que són uns recipients que tenen una àmplia vigència temporal i que, amb el temps, evolucionen cap a perfils més angulosos. Les primeres formes es daten a finals del segle VI, i també es constaten en el segle VII. On és més abundant però és en un nivell d'escombraries de la basílica que es data d'entre els anys 650 i 740. Així mateix, s'ha constatat en diferents indrets de Turquia, Grècia i Xipre (Macias 1999, 140-141). Segons Macias aquesta olla és la més rellevant de la ceràmica de cuina oriental comercialitzada a Tarragona durant l'antiguitat tardana. J.M. Macias recull també altres troballes: a Marsella en un context de finals del segle VI i inicis del segle VII (C.A.T.H.M.A. 1991, 37 i fig. 22), a Cartago en contextos de mitjan i del final de segle VII⁵⁰² i, abundantment, en un context de la *Crypta Balbi* de Roma de la segona meitat de la setena centúria, mentre que era residual en el dipòsit de la primera meitat del segle VIII (Macias 1999, 140; Reynolds 2010, 131). També són presents a Nàpols (Macias 1999, 141). P. Reynolds ha relacionat la presència d'exemplars de *Constantinopolitan cooking wares* del segle VII trobats a Roma, Nàpols, Cartago, Tarragona i Marsella amb l'existència de contactes comercials directes amb Constantinoble relacionats amb l'*annona, civica* o *militaris*, que hauria generat un comerç de llarga distància. Segons J.C. Tréglià també són presents en el derelict de Yassi Ada I, i s'ha documentat a Alexandria, Murighiol i Gortina, sent, a la costa francesa, una olla típica de la segona meitat del segle VII i principis del VIII (Tréglià 2005, 301)⁵⁰³.

Pel que fa a les Balears, només es pot esmentar una vora classificada, amb dubtes, com del tipus Oc/Or/63 de Macias. Es va trobar en aigües de Portocolom, on hi abunden els materials dels segles V a VII dC (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i Lám. 6).

En el Pla de ses Figueres s'han pogut identificar fins a tres exemplars que es poden associar al tipus Oc/Or/62, aquests són el PF-99-06-6 (Riera Rullan 2002, 57-58; 2005a, 198 i 202), E0042-04-148-3 i E0042-05-262-8. La peça E0042-04-148-3⁵⁰⁴ es va recuperar en un context de la Fase C que es proposa de la segona meitat del segle VI⁵⁰⁵. L'exemplar E0042-05-262-8 es va recuperar en un context de la Fase B/C de la Cala 6 (segles IV a VI dC). Finalment, a la UE 342, de la Fase I de finals del VII o posterior, es varen trobar quatre fragments informes que semblen correspondre a les produccions d'aquests tipus d'olla.

⁵⁰² Aquestes darreres però havien estat considerades per Hayes com a possible imitacions locals. En aquella ciutat també s'hauria documentat un precedent d'aquestes olles, amb una cronologia més antiga, però posterior a l'any 500, que es va considerar com una possible importació (Macias 1999, 141).

⁵⁰³ S'ha documentat a Marsella en contextos del tercer quart del segle VII (Bien 2005, 288 i 298; Bien 2007, 264-265 i 270; Reynolds 2010, 131) i del segle VIII (Bien 2007, 266 i 273). D. Pieri, també ha fet notar que les olles orientals, dites de Constantinoble, *Ware 3 type B* de Hayes 1992, apareixen en els contextos francesos de la segona meitat del segle VII i potser inicis VIII (Pieri 2005, 58).

⁵⁰⁴ Dos fragments de vora de la UE 141, també de la Fase C, enganxen amb aquest exemplar E0042-04-148-3. També ho podria ser una vora de la UE 142, altre cop de la Fase C.

⁵⁰⁵ Riera Rullan 2005b, 207; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 86, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Lám. 1

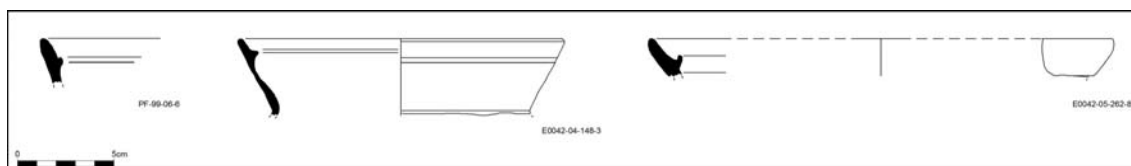

Figura 5.84. Olles de la Mediterrània oriental del Segon Grup del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i Julio M. Román)

Pel que fa al **Tercer Grup (Oc/Or/67)** d'olles de la Mediterrània oriental cal indicar que se n'han pogut identificar diversos fragments en el Pla de ses Figueres:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Tercer Grup d'olla oriental Oc/Or/67	4/6	-	-	-	-	-	-

El tipus Oc/Or/67 = C.A.T.H.M.A. 5 = *Fulford Casserole 35*⁵⁰⁶ = *Reynolds W7.1* és una olla de cos globular i acanalat que es caracteritza principalment per tenir una vora recta sortint amb el llavi lleugerament engruixit, i amb un encaix interior per a la tapadora. L'argila correspon a la fàbrica 3.9 de Peacock (1984) (Macias 1999, 142; Murcia, Guillermo 2003, 182). Es caracteritza per tenir sovint una pasta de color gris amb rares inclusions blanques i brillants, micàcies, de petites dimensions (Tréglià 2005, 300)⁵⁰⁷. Actualment, gràcies a les anàlisis petrogràfiques, es dona per segur que el seu origen és oriental, concretament de la zona de les Cíclades, l'illa de Samos (arxipèlag de les Espòrades) o la regió d'Efes⁵⁰⁸.

Hi ha fins a tres variants d'aquestes olles que, segons F. Marty, s'haurien produït entre el final del segle IV o principis del V i fins a la primera meitat del VII⁵⁰⁹ dC. A Cartago es documentaven en contextos del final del segle V a mitjan VI però també que hi ha un bon nombre de casos on s'han trobat en contextos de finals del segle VI/principis del segle VII, tant de la Mediterrània occidental com oriental (Reynolds 1993, 24). A Benalúa es va identificar en un context de finals del segle V i del segle VI (Reynolds 1993, 15 i fig. 127). En el *Midi* francès eren presents en contextos posteriors a mitjan segle V i fins el segle VII, una datació confirmada per les dades de Samos, Kellia, Cartago, Nàpols, Ravenna, etc (C.A.T.H.M.A. 1991, 35)⁵¹⁰. A la ciutat d'Efes, un dels possibles centres de producció, es troben aquests tipus d'olles en contextos dels segles V i VI, amb unes variants tardanes de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636, 640-641). A Marsella es troba en contextos de la segona meitat del segle V i el VI, de la primera meitat del segle VII, probablement del segon quart, i d'entre el primer

⁵⁰⁶ De la Fàbrica 3.9 de Fulford (Reynolds 1993, 134).

⁵⁰⁷ A Cartagena se les descriu com a ceràmiques de cuina fetes al torn, amb unes pastes monocromes de color marró o vermell, o bé amb el nucli gris i les superfícies marrons. També fan notar que entre les principals inclusions en destaquen les abundants partícules brillants platejades de mida petita (Murcia, Guillermo 2003, 182).

⁵⁰⁸ C.A.T.H.M.A. 1991, 35; Macias 1999, 142; Vizcaíno 2009, 663. La característica pasta grisa i micàcia amb inclusions volcàniques, permet suposar el seu origen a l'Egeu (Waksman, Tréglià 2007, 645, 648).

⁵⁰⁹ Tréglià 2005, 300; Marty 2007, 295. A Beirut s'han trobat olles d'aquest tipus en nivells d'abandonament que s'han datat a través dels vidres de mitjan i de la segona meitat del VII, però on hi ha presents abundants materials residuals dels segles V i VI dC (Waksman, Tréglià 2007, 646). En el sud de França aquestes importacions de l'Egeu decauen durant la primera meitat del VII (Tréglià 2005, 302).

⁵¹⁰ C. Raynaud proposava una datació centrada entre els anys 450 i 600 (COM-MEDIT 5. Raynaud 1993h, 364).

terç i el darrer quart del VII⁵¹¹. Es constaten peces semblants a la Cripta Balbi de Roma, en un context del segle VII⁵¹². A Tarragona apareix en contextos datats entre el 450/475 i el 600 i no es documenta clarament en el segle VII (Macias 1999, 142). A València se n'han trobat en un context del final del segle VI o principis del segle VII (Pascual et al. 1997, 183, 185 i 197). Són abundants en els nivells bizantins de Cartagena⁵¹³. S'ha identificat el tipus C.A.T.H.M.A. 5 a l'Île Verte, en un context de la segona meitat del segle VI a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 99-100). A l'illa de Porquerolles (Hyères), a l'Hôtel des Mèdes, s'han trobat ceràmiques tardo antigues, entre les que pareix que hi hauria diverses peces corresponents a aquest Tercer Grup d'olles (Pellegrino 2007b, 131 i fig. 72.3). En resum es pot afirmar que són uns recipients àmpliament documentats a l'occident mediterrani però amb poques quantitats⁵¹⁴.

P. Reynolds afirmava l'any 2010 que aquests tipus d'olles de l'Egeu no havien estat publicades fins llavors a les illes Balears (Reynolds 2010, 118 i 151). Llavors, tot just es donaren a conèixer exemplars de Cabrera (Riera Rullan 2009a, fig. 16; 2009b, 89). Darrerament, aquestes olles de l'Egeu s'han identificat a Cala en Busquets del port de Ciutadella de Menorca, associades a paelles de les mateixes fàbriques (Riera Rullan et al. 2011). També sembla correspondre a aquest tipus d'olla una vora trobada a l'illa del Rei classificada com a "Cuina tardana oriental" (Mas, Cau, Rivas 2008, 31, 45 i 46). A Menorca també s'havia documentat ceràmica de cuina de l'Egeu trobada a Fornells (Fàbrica 2.7) (Cau 2003, 85 i Làm. 75; Buxeda et al. 2005, 228 i 239). En aquest darrer cas, però, hi ha més similituds amb la forma *Casserole* de Tréglià (Tréglià 2005, 301-310), tot i que recorda molt a les olles de Cabrera. M.A. Cau ja pressuposava l'origen oriental d'aquesta fàbrica 2.7 que es documentaria a les Balears entre els segles V i VI dC, donat que també apareixia a Sa Mesquida (Cau 2003, 85 i 110). Finalment, l'equip de l'ERAUB van establir les similituds de les peces de Sa Mesquida i de Fornells amb el tipus Oc/Or/67 de Macias (Buxeda et al. 2005, 228 i 239).

Els exemplars identificats al Pla de ses Figueres corresponen a les vores PF-00-01-11, E0042-03-P16, E0042-04-134-5 i E0042-07-370-01, i a la base E0042-370-5. L'únic exemplar trobat en estrats anteriors a l'època contemporània és el E0042-04-134-5⁵¹⁵, el qual va ser localitzat en un estrat de la Fase E, del final del segle VI i el primer terç del segle VII. Tot i que el fragment és petit, no sembla gaire rodat un fet que, vista també la datació de l'estrat on va aparèixer, podria estar indicant que es va amortitzar no gaire temps després de la seva fabricació.

També en el Pla de ses Figueres es varen trobar dues vores més que semblen ser altre cop produccions del mar Egeu, però que no és segur que corresponguin al tipus Oc/Or/67 (PF-00-P24 i E0042-06-334-3). La darrera peça, recorda molt a la vora d'un tipus d'olles, trobades a Efes, en contextos de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636 i 641), a peces de Marsella (Waksman, Tréglià 2007, 654) i a

⁵¹¹ C.A.T.H.M.A. 1991, 36; Bien 2005, 287 i 294; Bien 2007, 264 i 269; Waksman, Tréglià 2007, 645 i 648.

⁵¹² Murcia, Guillermo 2003, 182 a partir de Ricci 1998, 358 i fig. 4.5.

⁵¹³ Murcia, Guillermo 2003, 182 i 185; Vizcaino 2009, 663, nota 207; Reynolds 2010, 118, 122 i 303.

⁵¹⁴ A més dels indrets ja esmentats, també es poden citar a Benghazi, Aquileia, Ravenna/Classe, Centoporte, Mattinata, Fréjus, Olbia, Toulon, Velaux, Saint-Propice, Saint-Blaise, Arles, Port-Vendres, golf de Fos, Benalúa⁵¹⁴, Santa Pola, i Màlaga (C.A.T.H.M.A. 1991, 35-36; Reynolds 1993, 134; 2010, 117; Macias 1999; Murcia, Guillermo 2003, 182; Tréglià 2005, 300; Marty 2007, 295; Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 427).

⁵¹⁵ Peça publicada a: Riera Rullan 2009a, fig. 16; 2009b, 89.

una peça classificada com a cassola de Cartagena, d'un context del segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 8). Malauradament l'exemplar cabrerenc és tan petit que no es pot estar segur de la seva classificació tipològica, ni tampoc es pot determinar amb seguretat si correspon a una olla o a una cassola. A més, va ser localitzat en un estrat d'època contemporània.

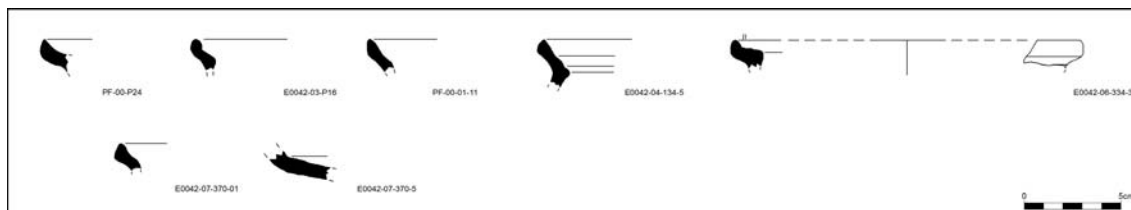

Figura 5.85. Possibles olles de la Mediterrània oriental del Tercer Grup trobades en el Pla de ses Figueres (Autors: Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

TAPADORES

S'ha identificat, amb dubtes, un sol exemplar de tapadora al Pla de ses Figueres (E0042-05-207-03). La seva pasta és de color vermell-ataronjat, granulada, amb nombroses partícules blanques arenoses, i amb una patina cendrosa externa. Sembla que podria correspondre a la forma **T/Or/11** que, tal i com va fer notar J.M. Macias, es pot assimilar al tipus *Fulford Cass-38* = C.A.T.H.M.A. 4B = Uscatescu grups XVI i XVIII (Macias 1999, 162). Es tracta d'una tapadora apropiada per una cassola *ou cocotte* C.A.T.H.M.A. 4A, del *Workshop X*⁵¹⁶. Les anàlisis químiques permeten situar aquestes produccions a la zona llevantina de la Mediterrània, tal vegada el Líban⁵¹⁷. Fulford apuntava cap a un presumpte origen palestí (Fàbrica 3.11. 1984, 189 fig. 70 núm. 38), mentre que Reynolds mostra exemplars d'excavacions del Líban i que són considerats del nord de Palestina (*Brittle ware*) (Reynolds 2007, 79; 2010, fig. 24b).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Tapadora T/Or/11	1?	-	-	-	-	-	-

Sembla que es produeixen entre el final del segle IV i el VII dC⁵¹⁸, però que no es troben a la Mediterrània occidental fins el final del V i, en principi, desapareixen a partir del primer terç del VII (Waksman et al. 2005). A Tarragona es daten entre els anys 500-600 dC (Macias 1999, 162) i, a Marsella a la primera meitat del segle VII (Bien 2005, 286 i 294; Bien 2007, 264 i 268).

És molt abundant en els jaciments de la Mediterrània oriental: Palestina, Egipte, Xipre, i Atenes. A Occident s'ha identificat amb minses quantitats a Cartago, Nàpols, Roma, Fréjus, Olbia, Marsella, Saint-Blaise, Arles, Psalmodi, Agde, Port-Vendres, golf de Fos, Tarragona i València (Macias 1999, 162; Marty 2007, 296). A l'Île Verte s'ha trobat una tapadora completa amb la seva cassola, datades a final del segle VI o inici del segle

⁵¹⁶ En aquest sentit és molt interessant esmentar que en el derelict de Iskandil Burnu, localitzat en el sud-oest de Turquia, es varen trobar les cassoles amb les seves tapadores encara juntes, formant part d'un carregament on també hi havia ceràmiques comunes i àmfores palestines (Waksman et al. 2005, 317).

⁵¹⁷ Bien 2005, 286; Waksman et al. 2005; Marty 2007, 296.

⁵¹⁸ C. Raynaud proposava una datació entre els anys 400 i 650 (COM-MEDIT 4. Raynaud 1993h, 364). P. Reynolds les documenta en el Líban en contextos del final del segle VI (Reynolds 2007, 79; 2010, fig. 24b).

VII (Tréglià 2007 157-158), o en la segona meitat del VI i principi del VII dC i identificades com a tipus C.A.T.H.M.A. 4A i B (Vasselin 2003, 99-100).

Figura 5.86. Possible tapadora de la Mediterrània oriental del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

PRODUCCIONS DE PROCEDÈNCIA INDETERMINADA

En el Pla de ses Figueres, el Clot des Guix, Els Corral, l'illot dels Frares i probablement també a s'Espalmador, s'han trobat exemplars de ceràmica de Cuina Tardana de procedència dubtosa o indeterminada (Figura 5.87).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Cuina tardana indeterminada	34	-	-	1	1	1	1?

La vora d'olla E0042-04-127 del Pla de ses Figueres es va trobar en un context de la Fase I, és a dir, del segle VII molt avançat o posterior, mentre que la peça E0042-06-332-12 es va trobar amortitzada en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC.

En el Clot des Guix es va trobar un fragment de cassola amb la vora no diferenciada i entrant, amb part de la panxa i del que podria ser un mamelló (Clot des Guix-I), semblant a peces trobades a Benalúa, en un context de finals del segle V i VI dC (Reynolds 1993, 160).

L'ansa E0042-05-222-13 sembla correspondre a una tapadora que recorda molt a un tipus de tapadora freqüent a Sardenya de les produccions anomenades de *ceramica stampigliata*, que sol aparèixer en contextos dels segles VI a VIII dC (Sangiorgi 2005, 257 i 265). L'exemplar cabrerenc presenta, com les peces trobades a Sardenya, una pasta de color beix, amb abundants inclusions de quars, porosa, amb fractures irregulars. També es documenten tapadores amb anses semblants entre les produccions tunisenques de *Céramique modelée culinaire à inclusions de calcite. Groupe C* dels segles V a VII dC (Bonifay 2004, 306). Tanmateix, les característiques de la pasta de la peça del Pla de ses Figueres permeten descartar l'atribució africana.

També hi ha dues vores (E0042-05-209-03 i E0042-05-220-07) que s'assemblen molt a les del Tipus W6.7 o W6.8 de Reynolds, trobades a Benalúa, i que es varen identificar amb les *micaceous grey cooking ware* suposadament originàries de Marsella (Reynolds 1993, 132-133 i fig. 56). Però aquests fragments de vora són força semblants a la d'una olla de pasta indeterminada trobada a València en un context del final del segle VI o principis del VII (Pascual et al. 1997, 183, 185 i 197, nº 9), o, també, a una altra vora trobada en el Sector Oest de Son Peretó que es va associar a la fàbrica 4.2/5.2., i que es va localitzar en un estrat del segle VI dC (Riera Rullan, Cau 2013c, 113 i 116). Finalment, cal destacar que s'han documentat vores molt semblants a les de Cabrera a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC. Aquestes peces serien

fabricades a la Provença oriental, a la Ligúria o de procedència indeterminada, moltes d'elles associades a tipus C.A.T.H.M.A. 13 (Vasselin 2003, 99-100)⁵¹⁹.

A l'illot dels Frares es va trobar una vora que es va assimilar al Tipus Ca/Gre/33 de Macias, que a Tarragona apareixen en contextos de la segona meitat del segle VI i del segle VII (Riera Rullan 2004; 2005b, 214; Macias 1999, 67). Aquest tipus de cassola Ca/Gre/33 es pot relacionar amb les cassoles altes W5.2 de Reynolds, trobades, aparentment, només a *Hispania*, concretament a Benalúa, València, i Tarragona. P. Reynolds va considerar que la seva producció podria haver començat a principis o mitjans segle V a partir d'un exemplar de Vila-roma que, en canvi, J.M. Macias considera una intrusió (Reynolds 1993, 132 i fig. 54 i Macias 1999, 67). Per altra banda, les peces de Benalúa es varen datar al final del segle V fins a mitjan segle VI (Reynolds 1993, 132). Tanmateix, però, cal advertir que no es pot descartar que la peça de l'illot dels Frares pugui correspondre a una cassola HW7 de Reynolds de les produccions locals o regionals trobades a la costa alacantina. P. Reynolds va proposar que les HW7 fossin unes produccions de la zona murciana, tot i la seva sorprenent absència a Cartagena. També considerava ben oberta la seva datació, de la qual deia que podia abraçar un arc cronològic d'entre els segles III a V dC (Reynolds 1993, 151-152). La peça de l'illot dels Frares pareix que es podria assimilar a la Forma 1 de les HW7, documentada per Reynolds a Benalúa, a La Albufera, a l'ermita de Fontcalent, Santa Pola, L'Alcúdia, Villa de la Alcoraya, Baños de la Reina i Dènia (Reynolds 1993, 151-152 i fig. 67). A partir de l'anàlisi de materials trobats a les Balears, M.A. Cau va proposar que, probablement, aquestes HW7 de Reynolds correspondrien a la seva fàbrica 4.2/4.3-5.2⁵²⁰, una correspondència que avui ja es dona per segura⁵²¹. Arqueomètricament s'han documentat exemplars d'aquesta fàbrica a la cisterna de Sa Mesquida i en un context de Darró de la primera meitat del segle V. També pareix present a Port-Vendres i Arles. És difícil conèixer la seva procedència, proposant-ne, amb reserves, la franja mediterrània de la península Ibèrica o Sardenya (Cau 2007, 223; Macias, Cau 2012, 520). L'absència a l'arxipèlag de Cabrera de ceràmiques de cuina de les fàbriques 4.2/5.2 de Cau (Grup 4 de Reynolds 1985 = HW7 de Reynolds 1993) sembla confirmar un *terminus ante quem* per a aquestes ceràmiques de c. 425/450 dC (Cau 2003, 116 i 179; Cau 2007, 223). També és significativa l'absència d'aquesta fàbrica en el nivell V de Can Sorà, que se suposa que és contemporani al dipòsit de Sa Mesquida (Buxeda et al. 2005, 231). També són inexistents, o pràcticament inexistents en el Secor Oest de Son Peretó (Riera Rullan, Cau 2013b, 87-88), un fet que encaixaria amb aquesta datació més primerenca d'aquestes produccions, donat que en aquell Sector els materials més abundants corresponen als segles VI i VII.

Tant en el Pla de ses Figueres de Cabrera (E0042-06-332-10), com en Els Corral de Conillera (Els Corral-Z2) (Riera Rullan 2005b, 211; 2009b, 136; 2011, 109) s'han identificat uns exemplars de vora, suposadament de cassola, que presenten una característica decoració incisa realitzada amb un punxó. Les pastes d'aquestes dues peces no són gaire semblants, però es caracteritzen per no presentar cap element definitori que pugui orientar respecte a per poder conèixer la seva procedència. En tot

⁵¹⁹ També s'ha documentat ceràmica comuna de la Ligúria a cap de Mèdes de l'illa de Porquerolles en un context considerat majoritàriament de cap el primer quart del segle V (Tréglià 2003, 130).

⁵²⁰ Cau 2007, 223.

⁵²¹ Aquestes ceràmiques s'han englobat dins del grup "Ceràmiques de cuina per a foc amb inclusions variades", del que es diu que tindria un repertori compost essencialment per cassoles altes i baixes (Macias, Cau 2012, 520).

cas, cal indicar que la peça de Conillera presenta certs indicis que podrien correspondre a la presència de desgreixant vegetal. Per altra banda, presenta algunes característiques pròpies de les produccions HW11 de Reynolds com la semblança amb la pedra tosca, i la pàtina de color gris clar. A nivell formal i decoratiu es troben paral·lels a Ca's Clot d'Eivissa (550-700 dC), tot i que a la peça eivissenca les incisions semblen molt més gruixades (Ramon 1986, fig. 15.7). Quelcom semblant es pot dir d'una peça alacantina de la fàbrica HW11 abans esmentada però, en aquest cas, amb unes incisions menys marcades (HW11.2B?), datada a finals del VI, i del segle VII dC (Reynolds 1993, *Plate* 76, 936, 159; Vizcaíno 2009, 654). En canvi, la peça del Pla de ses Figueres E0042-06-332-10 es va trobar amortitzada en un context de la Fase H, amb una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC.

En els darrers anys, s'han anat identificant ceràmiques de Cuina Tardana amb desgreixant vegetal, a Son Peretó⁵²² i a Portocolom⁵²³. Són peces molt barroeres i de formes molt senzilles⁵²⁴, amb unes característiques composicionals que fan pensar que puguin ser produccions locals, tot i que tampoc es pot descartar completament que siguin importades⁵²⁵. A Son Peretó semblen correspondre a moments molt avançats. De fet, en el Sector Oest, on és la ceràmica de cuina més ben representada, sembla clar que apareixen, sobretot, a partir del segle VII i que alguns exemplars estarien en ús més cap el final del segle VII o ja a principis del segle VIII⁵²⁶. En els jaciments analitzats de l'arxipèlag cabrerenc aquestes produccions són pràcticament inexistentes⁵²⁷. De fet tan sols s'han pogut observar tres fragments informes del Pla de ses Figueres (UE 332 i 402). Tots ells podrien ser d'aquests tipus de producció, doncs s'assemblen força a les peces que apareixen a Son Peretó. En tot cas, cal tenir present que els dos fragments de la UE 332 es varen trobar amortitzats en un context que podria correspondre a la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. En canvi, el fragment de la UE 402, ja va aparèixer en un nivell d'època contemporània. Tot i l'escassa representació a Cabrera d'aquestes produccions que presenten desgreixant vegetal, és interessant remarcar que no es documenten en contextos anteriors a la setena centúria. Tal i com s'ha dit més amunt, en Els Corralers de Conillera (Els Corralers-Z2) també es va trobar una peça que podria, tal vegada, haver tingut desgreixant vegetal. Però, ni per la pasta, ni per la forma, ni pels acabats, s'assembla a les ceràmiques documentades a Son Peretó. Per tot plegat, la manca de ceràmiques de Cuina Tardana amb desgreixant vegetal a l'arxipèlag de Cabrera, podria ser la confirmació que aquestes peces no varen circular gaire lluny dels seus centres de producció⁵²⁸.

⁵²² *Fabric* 6.21 de Buxeda et al. 2005, 231 o *Group B* de Cau, Tsantini, Gurt 2010. Vegeu també: Cau 2007, 226, Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 91; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147 i 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236, 239 i fig. 11 i 15; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130; Riera Rullan, Cau 2012a; 2012b, 29; 2012c, 33; 2013, 65-66, 74-76; 2013b, 87-88, 93 i 94; 2013c, 113, 115-116 i 118; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 1, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 22, 26, 35.

⁵²³ Riera Rullan, Martín 2007, 58 i nota 35; 2009-2010, 180, làm. 6; Riera Rullan et al. 2007, làm. 11 i 56.

⁵²⁴ S'han pogut apreciar peces formalment molt semblants en els darrers nivells d'ocupació de la construcció A de Can Sorà, però en aquest cas, no queda clar si serien produccions locals (Cau 2007, 226 i 245) o importades (Cau 2007, 229).

⁵²⁵ Cau 2007, 226; Cau, Tsantini, Gurt 2010, 196; Tsantini, Cau, Gurt 2013, 130 i 139.

⁵²⁶ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 91; Riera Rullan, Cau, Salas 2012; Cau, Riera Rullan, Salas 2012; Riera Rullan, Cau 2012a; 2012b, 29; 2012c, 33; 2013, 65-66, 74-76; 2013b, 87-88, 93 i 94; 2013c, 113, 115-116 i 118.

⁵²⁷ A l'illot dels Frares s'ha observat la presència d'una tègula amb desgreixant vegetal de producció oxidada.

⁵²⁸ No està clar si l'augment de noves produccions cap el final del període bizantí és una resposta local o regional a un possible problema en el subministrament d'estrís de cuina, o si són importacions diferents a

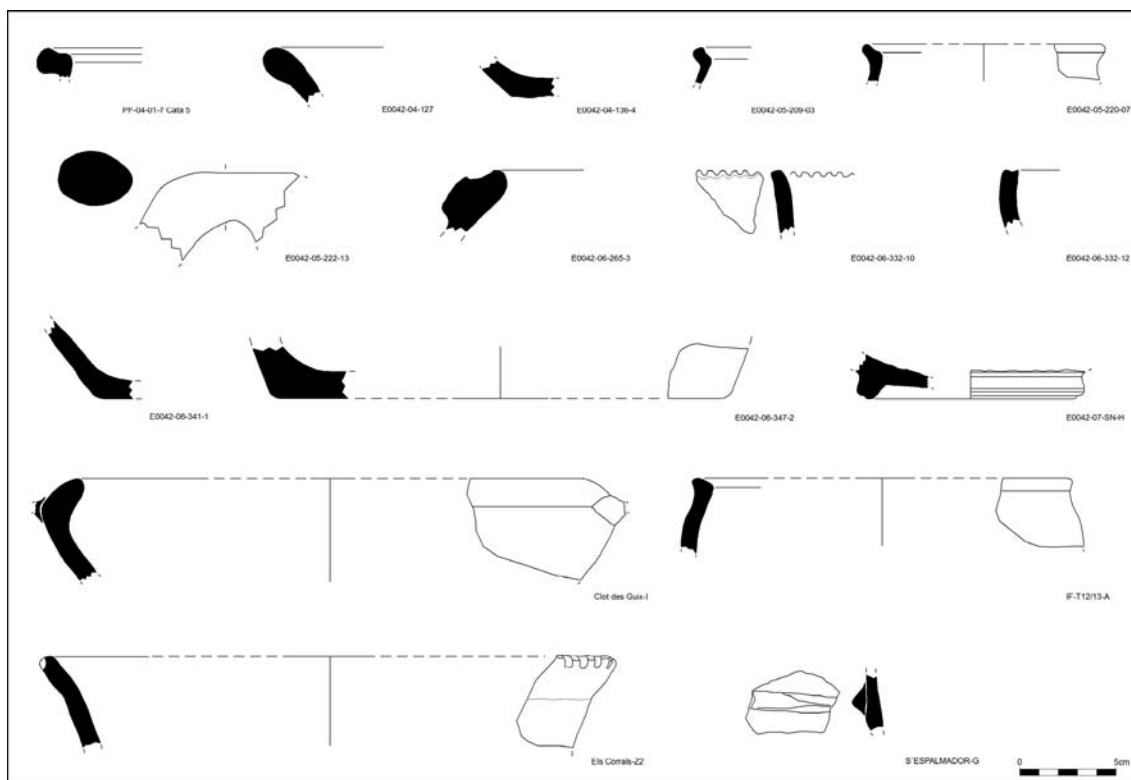

Figura 5.87. Exemplars i possibles exemplars de Cuina Tardana indeterminada del Pla de ses Figueres, Clot des Guix i s'Espalmador (Autors: María Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Sebastià Munar, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

les que havien arribat en època pre-vàndala, vàndala i dels primers temps del domini bizantí (Cau 2007, 227).

5.3. VAIXELLA FINA

L'anomenada "vaixel·la fina" s'emprava majoritàriament pel servei de taula⁵²⁹, però que també pogueren tenir altres funcions com, per exemple, les de caire cultural. Les escudelles són, amb diferència, els estris més ben representats, seguit de les pàteres. Aquestes últimes es varen poder emprar per a servir o menjar aliments, però, sobretot les més grans també es varen fer servir per a sostenir ofrenes o làmpades, o com a objectes litúrgics (Alcaide 2011, 379).

A partir de les troballes de l'arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares es poden tractar tres grans grups. Un d'ells provinent del nord d'Àfrica, fonamentalment del que avui és l'estat de Tunísia (Produccions africanes), mentre que els altres dos serien, un originari del sud de França (Produccions del sud de la Gàl·lia), i l'altre de la zona de l'actual Turquia (Produccions de la Mediterrània oriental).

Hi ha un clar predomini de la vaixel·la fina nord-africana, un fet comú a molts d'altres llocs de la Mediterrània occidental ocupats entre els segles V a VII dC com, per exemple, a les estacions arqueològiques de la vall del Vinalopó, Benalúa/Alacant, *Tarraco*, Mataró i, en general, per a tota la costa oriental de la península Ibèrica⁵³⁰. A més, J. Vizcaíno també es mostra un predomini de la *Terra Sigillata* Africana D per a la Hispània bizantina. Una de les diferències entre *Spania* i el territori visigot radica en el diferent grau de predomini africà, de forma que, si a la primera aquest és important però acompanyat de produccions d'altres procedències, en el segon l'hegemonia africana es molt més clara, quan no exclusiva⁵³¹. També és documenta un predomini de la vaixel·la africana a Sardenya (Martorelli 2002, 137-138), i a la *Mauretania Tingitana* (Villaverde 2001, 427-428). Durant el segle VI, l'*African fine red-slipped tableware* (*Terra Sigillata*, *ARS*) mantenia el seu domini al llarg de totes les costes de la Mediterrània occidental, excepte, potser, a l'Adriàtic, on la *Terra Sigillata* oriental era més competitiva. Per C. Wickham, la fàcil disponibilitat d'ARS, és una mostra de la continuïtat comercial a la Mediterrània occidental, abans i després de 429, abans i després de Justinià i, fins i tot, més enllà de l'any 600 (Wickham 1998, 285).

La vaixel·la fina tardoantiga sol ser complementària a les exportacions agroalimentàries produïdes i, per tant, es troba en els llocs de destí d'aquestes. Així, un cas exemplificador és el de la *Terra Sigillata* Africana (Carandini (Coord.) 1981).

Pel que fa a la ceràmica fina de producció hispana (*Terra Sigillata* Hispànica Tardana – TSHT), és absent tant a l'arxipèlag de Cabrera com a l'illot dels Frares i s'ha documentat escassament a Sa Mesquida de Mallorca, però sembla inexistent en els contextos dels segles VI i VII de les Illes Balears.

⁵²⁹ La vaixel·la de taula a l'antiguitat tardana, amb les funcions de presentació i consum d'aliments, continuava la tradició tecnològica i productiva, *grosso modo*, de les vaixelles de l'època romana alto-imperial (Aquilué 1998, 11).

⁵³⁰ Reynolds 1993, 10-11, 15; 1995; Gutiérrez 1998, 164-165; Cela, Revilla 2004; Vizcaíno 2009, 624.

⁵³¹ Vizcaíno 2009, 297 i 624. Es consideren testimonials les LRC i LRD, i encara més escasses les vaixelles fines egípcies (Vizcaíno 2009, 297, 302 i 304).

5.3.1. PRODUCCIONS AFRICANES (TSAD)

Les produccions que suara es presentaran se solen anomenar *Terra Sigillata Africana* (TSA) o *African Red Slip Ware* (ARS). També se segueix emprant, tot i que no tant, el nom, proposat per N. Lamboglia, *Terra Sigillata Chiara*. Per qüestions cronològiques, tot i que a Cabrera s'han pogut identificar produccions de vaixelles africanes més antigues, només s'entrarà en detall a les de la categoria *Terra Sigillata Africana D* (TSAD)⁵³².

Els principals treballs sobre aquestes produccions africanes començaren a editar-se l'any 1933 gràcies a F.O. Waagé, continuant amb N. Lamboglia els anys 1958 i 1963, J.W. Salomson els 1962, 1964 i 1968, i sobretot amb la síntesi de J.W. Hayes de 1972 (Bonifay 2004, 2). Aquest treball de J.W. Hayes és el punt d'arrencada per a les tipologies i cronologies emprades a la present tesi, on també s'ha fet servir abundantament la publicació coordinada per A. Carandini a l'*Atlante delle forme ceramiche* (1981), així com l'estudi de M. Bonifay (2004). Pel que fa a Mallorca, val la pena esmentar la feina feta G. Martín amb les ceràmiques de *Pollentia* (Martín 1978 i 1983).

Les produccions de *Terra Sigillata Africana D* (TSAD) són originàries del nord d'Àfrica, principalment de la zona de l'actual Tunísia, és a dir, del que fou part de la província anomenada *Africa Proconsular*. Són els estris ceràmics de l'antiguitat tardana que més han ajudat a precisar les datacions dels contextos mediterranis, degut a la seva evident i constant evolució tipològica, però també gràcies a la seva nombrosíssima producció i "universalitat"⁵³³. Les seves pastes són en general fines, amb inclusions de quars, normalment de mida inferior a 0,1-0,2 mm i mai superiors a 1 mm (Capelli, Bonifay 2007, 552-553). Tot i que hi ha hagut diversos intents de fer subdivisions dependent dels tipus de pastes i vernissos, seguint les directrius de M. Bonifay, en general no s'entrarà en tal qüestió donada la seva exagerada complexitat (Bonifay 2004, 48-50).

Les ceràmiques TSAD varen començar a ser fabricades dins dels primers decennis del segle IV dC, i es varen seguir produint fins el segle VII (Raynaud 1993e). La caiguda de Cartago en mans dels àrabs l'any 698 hauria pogut posar fi a la seva fabricació (Martorelli 2002, 137), tot i que no es pot considerar com a únic factor (Aquilué 1998, 2003; Bonifay 2004). En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares s'han pogut localitzar alguns escassos fragments de TSAD anteriors al segle V dC però, la immensa majoria són dels segles V a VII dC⁵³⁴.

⁵³² Cal indicar que també s'han identificat algunes produccions de *Terra Sigillata Africana C* (TSAC) que poden arribar a la cinquena centúria. De tota manera no es contemplaran en el present estudi per la seva mínima representació, i donat que també podrien ser produccions anteriors al segle V. Aquests exemplars de TSAC corresponen als tipus Hayes 73/74 i Hayes 84. Tampoc no es desenvoluparà la descripció *Terra Sigillata Africana E*, tot i que s'hauria pogut identificar, probablement, una base del Pla de ses Figueres, una base en els Corral de Conillera, i una vora a l'illot dels Frares (Aquesta última, donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 95-96; 2005b, 214).

⁵³³ S'han documentat per tota la Mediterrània i a l'Atlàntic. A la costa marroquina (Villaverde 2001, 432-435; En-Nachioui 2005, 476) on Mogador seria l'indret més meridional on n'han aparegut (Mederos, Escribano 1997, 227), i a la costa portuguesa, francesa i de les illes Britàniques (Bonifay 2004).

⁵³⁴ En el present apartat no es contemplaran aquests exemplars de TSAD anteriors al 400 dC. Tanmateix, sí que convé esmentar que en el Pla de ses Figueres s'ha documentat un exemplar dubtós del tipus Hayes 58 (E0042-06-332-14) que tal vegada podria ser dels primers anys del segle V, tot i que se sol considerar més una peça del segle IV (Hayes 1972, 96). Quelcom semblant passaria amb un exemplar del tipus

Les “Produccions Tardanes” - *productions tardives*- estudiades per M. Bonifay, i més concretament de les categories D3, D4 à *décor lustré* i D4 *tardive* (Bonifay 2004, 207-210) estan, també representades a l'arxipèlag cabrerenc⁵³⁵. La Categoria D3 fou donada a conèixer a Marsella i es caracteritza per presentar un vernís més prim i més diluït, però amb tipus formals perfectament identificables, corresponents, sobretot, als tipus Hayes 105B i 108, o *Atlante* XLI, 3-4. Certs exemplars de Cartago semblen del taller d'El Mahrine que amb certa prudència s'han de datar d'entre el final del segle VI i la primera meitat del VII. Tanmateix, els exemplars de contextos datats amb menys discussió se'n van a la segona meitat del segle VII o del tercer quart d'aquesta setena centúria (Bonifay 2004, 207). La major part del material de la Categoria D4 à *décor lustrée* és de bastant mala qualitat, amb unes pastes de color marró i un vernís de color vermell carmí escantellat. Els seus tipus formals són de tipologia incerta i, generalment, amb múltiples variants. S'han documentat a Marsella des de possiblement el final del segle VI i a Rougga a mitjan segle VII (Bonifay 2004, 207). A Son Peretó s'han identificat diverses peces d'aquesta Categoria D4, una d'elles corresponent al tipus Hayes 105 (Riera Rullan, Cau 2012h; 2013b, 85). La categoria D4 *tardive* es proposa del final del segle VII fins, possiblement, a principis del segle VIII. Sol estar representada per exemplars del tipus Hayes 99C *variante*, Hayes 1978, B62-63, i Hayes 109B, que es caracteritzen per ser d'una qualitat molt degradada, amb un vernís de cada vegada més prim, cuits sense cassetons, fet que significa l'aparició de bandes de color groc o gris sobre l'exterior de la vora (Bonifay 2004, 210).

Pel que fa a la decoració d'aquestes produccions, la “decoració estampada”, anomenada per M. Bonifay com a *décor imprimée*, fou sistematitzada per J.W. Hayes l'any 1972, un treball que fou complementat poc després a l'*Atlante* (1981). Exemplars amb aquest tipus de decoració se'n troben a moltíssims indrets de per tota la Mediterrània. Així, per exemple, a Mallorca, se n'han trobat a Portocristo, a *Pollentia*, a la Colònia de Sant Jordi, en el poble de Ses Salines, a Sa Vinyassa de Ses Salines, Na Burgues, a Son Fornés, a Sa Mesquida, en el jaciment manacorí n^o98 proper a la muntanya de Santa Cirga de Manacor, Son Peretó, Puig de s'Escolà, Túmul de Son Ferrer⁵³⁶, etc. A Menorca s'ha documentat decoració estampada a Fornells i a Sanitja⁵³⁷. A Eivissa també se n'han donat a conèixer a Can Sorà, a ses Figueretes, a la platja d'En Bossa (al SO de ses Figueretes), i en Es Castell⁵³⁸.

Hayes 59 trobat a l'illot dels Frares (IF-TLS3: Riera Rullan 2002, 96-97). D'aquest tipus J.W. Hayes en va diferenciar dues variants: la variant A es va datar c. 320 fins a 380/400, mentre que la variant B també començaria cap el 320 però podria arribar fins el 420 (Hayes 1972, 100, Raynaud 1993e, 191-192). N. Villaverde considera aquests tipus Hayes 58 i 59 són del temps del baix Imperi, anteriors al domini vàndal de les Balears. De fet, fins i tot encasella el tipus Hayes 58B entre els anys 290 i 375, i el tipus Hayes 59 entre el 320 i el 420 (Villaverde 2004a).

⁵³⁵ X. Aquilué ja havia proposat que, en moments avançats, es tendia cap a una producció més deficient, amb unes engalbes de mala qualitat, pastes poc depurades, etc. (Aquilué 2003, 14).

⁵³⁶ Frey 1970; Tortorella 1981; Pérez 1970, 554 i 556; Veny 1977, 44; Arribas, Tarradell, Woods 1978; Martín 1978; 1983; Gumà, Riera, Torres 1997, 251; Rosselló, Coll 1997; Guerrero 1987; Orfila 1988, 271, 296 i apèndix; Lull et al. 2001, 114; Orfila 1989; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, làms. 18, 20 i 25; Merino, Torres 2000, 151; Alcaide, Mas, Cau 2005, 179-180; Aguiló 1920, 10; Pérez 1970, 575; Navarro, 1988, 28; Rosselló, Coll 1997; Riera Rullan, Cau 2012m; Aramburu 2011. El material del túmul de Son Ferrer, estudiat per mi per encàrrec de M. Calvo, és inèdit encara.

⁵³⁷ Navarro 1982; Bonifay 2004, 176-177, 191 i 193; Gurt 2007, 221-222; Rita 1994, 330; 1997.

⁵³⁸ Ramon 1986, 13 i fig. 14.165, 24; 1995; Cau 2003, làms. 40 i 42; Ramon, Cau 1997, 291.

Pel que fa a Cabrera, J. Camps va ser el primer en publicar les fotografies d'unes ceràmiques qualificades com a tardo-romanes *con improntas de palmetes, puntillado y cruces bizantinas*, trobades en el Clot des Guix (Camps 1962b, 189 i fig. 1). Uns anys més tard, tres de les quatre peces presentades per Camps foren identificades com a “sigil·lades Clara-D amb empremtes paleocristianes” i es varen publicar els seus dibuixos (Figura 4.152) (Guerrero 1985, 148 i fig. 71). Finalment, Hernández, Cau, Orfila, varen considerar que diverses peces publicades per J. Camps presentaven una decoració estampada de l'estil A (ii) que podria datar dels anys 350-420 dC (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215). Els mateixos autors consideraren que una de les bases, es podria identificar amb la forma Hayes 104, i que la decoració estampada de dues creus era assimilable al motiu 311 de Hayes de l'estil E (i) datat d'entre el 480 i el 540 dC⁵³⁹.

En el Pla de ses Figueres, el Clot des Guix, Els Corralis i l'illot dels Frares s'han trobat una sèrie d'exemplars que presenten decoracions estampades (Figura 5.88). Destaquen algunes peces amb motius eucarístics, algunes de les quals ja han estat publicades com les patenes de vaixel·la africana del segle VI dC (Riera Rullan 2008a)⁵⁴⁰. La majoria de peces trobades a l'arxipèlag de Cabrera tenen tipus decoratius que es poden emmarcar dins de l'estil E (ii) proposat per J.W. Hayes l'any 1972, i que segons aquest autor es poden datar d'entre *c.* 530 i el 600 dC (Hayes 1972, 222).

La peça E0042-05-P-3 (Figura 5.88) correspon a un fragment informe de la part central del que sembla que fou un gran plat pla. Pel que fa al motiu estampat que presenta, de l'Estil E (ii), es coneixen dos paral·lels molt semblants, un conservat al Louvre i l'altre de Sicília, possiblement de Siracusa. L'exemplar del museu parisenc sembla que seria dels anys 525 a 575 dC. En canvi, el corresponent a l'illa de Sicília ha estat datat entre els anys 550 al 575 dC⁵⁴¹. Segons S. Tortorella aquestes estampilles correspondrien al model de representació d'un sant que aguanta a la mà esquerra un bastó acabat en creu (*Atlante* 1981, 134-135)⁵⁴². En canvi la mà dreta la té mig alçada amb el gest de la

⁵³⁹ La peça havia estat publicada per J. Camps (Camps 1962b, fig. 1. inferior dreta). Hernández, Cau, Orfila 1992, 215.

⁵⁴⁰ Per la qüestió de si algunes grans pàteres decorades amb motius cristians, trobades en el nord d'Àfrica, pogueren ser emprades com a vasos litúrgics vegeu: Baradez 1967.

⁵⁴¹ Estampilles 437 i 440 de l'*Atlante*, que corresponen a les 239B i 240 de Hayes (*Atlante* 1981, 135).

⁵⁴² En la mateixa obra es presenten motius relativament semblants trobats a Sperlonga, Roses, Delo, Atenes, Egipte, Tipasa, Orleans i Cartago (*Atlante*, taula LXIV). A la zona alacantina, en el Mas del Pou d'Alfafara, s'ha documentat una estampilla semblant a l'exemplar cabrerenc però molt deteriorada, considerada una figura humana o d'un sant (González 2001, 307). A una llumeta nord-africana trobada a Cartagena també hi ha representada una figura que es qualifica com a de *santón con báculo cruciforme* similar al motiu 234D de l'estil E (ii) de Hayes, datat en el segon quart del segle VI, del que se n'ha documentat un exemplar molt semblant a El Zambo (Vizcaino 2009, 634 i fig. 95). Alguns exemplars de pàteres TSAD, trobats a Sanitja de Menorca, presenten decoració estampada de l'estil E (ii) amb motius humans “portadors de creus”. C. Rita afirma que “han rebut el nom de «sants» en la literatura sobre el tema, però no és possible la seva identificació amb un de concret”, donat que al nord d'Àfrica “era tradicional donar el nom de sants a tots els personatges divinitzats, mítics o no”. Tant per les dimensions com per la decoració que presenten, s'ha considerat que tenien un ús litúrgic (Rita 1997, 75-76 i 79). Cap d'elles és ben igual a l'exemplar de Cabrera. En qualsevol cas, a les Balears aquest tipus d'estampilla no és gaire freqüent. De fet, a la bibliografia científica només es poden trobar els exemplars de Sanitja i una peça trobada en el poble de Ses Salines de Mallorca. Malauradament no l'hem pogut veure ni en fotografia ni en dibuix però es descriu com a ceràmica “estampada” i com a “fragment de plat decorat amb una representació de Crist amb orla i una creu sobre l'espatlla esquerra. Correspon a la figura 437 de l'*Atlante* (1981), que equival a la 239 B de Hayes (1972), datada entre els anys 525 i 575” (Orfila 1988, 271).

benedicció. Tindria idò junts el dit gros amb el dit anular, de tal manera que queden tres dits cap a dalt (el segon, el tercer i el cinquè), que representen les tres persones de la Trinitat. Per altra banda, els dits que es toquen (polze i anular) representen la unió de la naturalesa divina de Jesucrist amb la seva naturalesa humana. Cal pensar que no es tractaria de la representació iconogràfica d'un sant, sinó de la de Crist que duu la creu i beneeix (Riera Rullan 2008a)⁵⁴³.

Els exemplars PF-00-P-10 (Riera Rullan 2002, 52-53; 2008a) i E0042-PF-06-P3 (Figura 5.88) semblen correspondre a dues bases de plat de la forma Hayes 104, aparentment de la variant B, que es va fabricar segons M. Bonifay entre el 550 i el 600 dC (Bonifay 2004, 183). A totes dues hi hauria diverses estampilles de l'Estil E (ii) entre les que es poden apreciar un anyell i una creu. Pel que fa a l'anyell, dos paral·lels molt semblants són els trobats a Karanis (Egipte) i a Cherchel (Algèria), que sembla que podrien datar dels anys 525 a 550 *circa*, i que com molt bé exposa S. Tortorella, solen aparèixer en peces on també hi ha creus representades (*Atlante* 1981, 133)⁵⁴⁴. Si les peces de Cabrera només tinguessin un anyell, aquest podria haver representat a Crist, Anyell de Déu (Baudry 2009, 37-41). En canvi, si en tinguessin més d'un, els anyells representarien als fidels batiats. Tindriem doncs, els xais en torn a la creu que representarien els fidels que giren al voltant del símbol de la seva salvació⁵⁴⁵, què és la creu de Crist, donat que amb el sacrifici de la Creu, Crist redimí els homes i els donà la possibilitat de tornar a ser purs i blancs com els anyells, una vegada alliberats dels seus pecats⁵⁴⁶. Per altra banda, la peça E0042-07-411-2, que sembla correspondre altre cop a una base de pàtera del tipus Hayes 104B, també presenta un anyell molt semblant als dos abans exposats, un motiu iconogràfic que també es podria identificar en el fragment informe E0042-03-P28⁵⁴⁷.

⁵⁴³ Aquesta atribució a Jesucrist de figures representades a les ceràmiques africanes pràcticament idèntiques a la nostra ja es troba en autors del segle XIX (Stern 2008, IX). A la pàgina web del *Byzantine & Christian Museum* d'Atenas hi ha esposada una pàtera de TSAD del tipus Hayes 104 que es considera del segle VI dC, procedent de les excavacions de *Palaia Fokaia* (prop de Anavyssos a l'Àtica), la qual presenta un motiu estampat força semblant al de Cabrera. El motiu es descriu de la següent manera: "La seva cara interior està decorada amb l'estampa de Crist que, sostenint un ceptre de creu a la mà esquerra i beneint amb la dreta, està de peu a sobre d'una serp. És la representació del Crist triomfant" (http://www.byzantinemuseum.gr/en/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/secular_life/?bxm=1796).

⁵⁴⁴ A Màlaga (Acién et al. 2003, 413) es va trobar un paral·lel molt semblant a la creu representada a la peça E0042-PF-06-P3. Es coneixen motius molt semblants a Egipte i Algèria (Cherchel), corresponents a les estampilles 330 i 331 de Hayes, i 261 i 262 de l'*Atlante* (*Atlante* 1981, 131). També s'han trobat creus molt semblants a la ciutat algeriana de Tipasa (Baradez 1967, 233 i 241; Aquilué 2003, 15).

⁵⁴⁵ Vegeu, per exemple, les peces amb creu central i anyells al seu voltant de Tipasa, lloc on també s'han documentat anyells molt semblants als del Pla de ses Figueres (Baradez 1967, 236, 239, 241 i 251).

⁵⁴⁶ De fet, a la Regla de Sant Benet, s'assimila sovint als monjos amb la figura de les ovelles i els ramats (Just 1996, 18, 20-21, 68-71, 135).

⁵⁴⁷ Pel que respecte a les Balears a *Pollentia* s'han trobat diverses peces de TSAD amb decoració estampada d'anyells o caprins (Arribas, Tarradell, Woods 1978, fig. 15(?); Martín 1978, 13-14; 1983, 209 i fig. 25), en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II s'hi va trobar un fragment amb un possible anyell (Guerrero 1987, 127, fig. 69 i lám. XIII.2). A Eivissa, a Ses Figueretes, es va trobar una llumeta nord-africana datada en els segles VI-VII i decorada amb un moltó com a motiu central (Ramon 1986, 10 i lám. VII). Altre cop a Eivissa, a Can Sorà, es va recuperar una llumeta datada d'entre els anys 550-600 dC que també presentaria un moltó com a motiu decoratiu central (Ramon 1986, lám. 6.6 i fig. IV.8; 1995, fig. 98). Els anyells són també coneguts a la iconografia musivària balear de la basílica de Son Fadrinet, del final del segle VI dC (Orfila, Tuset 2003; Amengual, Orfila 2007, 232-233), és a dir, dels mateixos anys que les ceràmiques cabrerenques. Cal dir també que un segle abans, Sever de Menorca, es referí als cristians com a *agni* seguint la tradició evangèlica del Bon Pastor (Amengual 2008, 182).

Un altre motiu estampat amb creu que ha estat registrat a al Pla de ses Figueres, es poden citar els fragments de base E0042-05-P-4 i E0042-06-06-26, aquest últim amb la creu aparentment dins d'un cor⁵⁴⁸. La peça trobada per J. Camps en el Clot des Guix (Figura 4.152) correspon, tal vegada, a la forma Hayes 104 i les creus són assimilables al motiu 311 de Hayes de l'estil E (i) datat d'entre el 480 i el 540 dC (Hernández, Cau, Orfila 1992, 215). Una de les peces, molt fragmentada i trobada a Conillera (Els Corralles Z16), podria correspondre al tipus d'estampilla Hayes 286 i Atl. 298, que representa un crismó dins d'un cercle⁵⁴⁹. A les illes Balears també hi ha hagut troballes de motius impresos de creus o crismons trobats a Artà⁵⁵⁰, a Portocristo (Frey 1970, fig. 3d; Tortorella 1981, 339), *Pollentia*⁵⁵¹, Sa Mesquida (Orfila 1989, 532 i fig. 15; Orfila, Cau 1994, 266-267, làms. V i VII), Son Peretó⁵⁵², en el jaciment manacorí n°98 proper a la muntanya de Santa Cirga (Merino, Torres 2000, 151; Alcaide et al. 2005, 179-180), Puig de s'Escolà (Aramburu 2011), i en el Túmul de Son Ferrer⁵⁵³. A Menorca se n'han trobat a Fornells⁵⁵⁴ i a Sanitja (Rita 1997). Pel que fa a Eivissa, se n'han publicat diversos exemplars de Can Sorà (Ramon 1986, 40, fig. 14.12 i 14.13; 1995, 54 i fig. 70; Cau 2003, 25 i làm. 39).

Les quatre estampilles de les peces PF-00-P-12; E0042-06-06-25; E0042-06-312-13⁵⁵⁵ (Figura 5.88), representen, com en els paral·lels sencers de Cartago⁵⁵⁶, a Dionisos o Bacus amb una petita pantera, amb un *cantharos* de vi en una mà, i fulles de vinya a l'altra⁵⁵⁷. Aquests motius suposadament dionisiacs pertanyen al denominat estil E (ii) de Hayes datat entre c. 530 i el 600 dC (Hayes 1972, 222). Les decoracions de l'estil E (ii) es caracteritzen per presentar iconografies cristianes (Vizcaíno 2009, 627). En els primers segles del cristianisme es va associar la figura de Crist amb Orfeu i amb Hèlios i fins el segle VI encara s'associava a Hèraclès amb Jesucrist (Baudry 2009, 39-40, 42, 85-89; Poveda 2007, 182). Podria ser llavors que s'hagués donat un sincretisme entre Dionisos/Bacus i Jesús el fill de Déu? Cal tenir present també que en el nord d'Àfrica, des d'on el cristianisme balear rebé molta influència, fou un dels llocs de l'Imperi on més va arrelar el culte a Bacus (inclosa la *Tingitana*), i a on s'hi troben nombroses

⁵⁴⁸ Hi ha paral·lels trobats a Cartago i a Karanis, amb uns motius que corresponen a les estampilles 284 i 285 de Hayes, del seu estil A (iii), que es va proposar dels anys c. 410-470 (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 132). A Mallorca un possible paral·lel a aquesta estampilla és la trobada en el jaciment n° 98 proper a la muntanya de Santa Cirga de Manacor, "amb decoració d'una creu dins d'un cor", però de la que no se n'han pogut conèixer més detalls (Merino, Torres 2000, 151; Alcaide et al. 2005, 179-180).

⁵⁴⁹ De l'estil A (iii) que Hayes datava entre c. 410 i 470 dC (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 132 i taula LXI, 12).

⁵⁵⁰ C. Veny va fer esment a un petit fragment de "ceràmica vermella, sobre el qual hi ha estampat com a motiu ornamental dins una sèrie de cercles concèntrics, l'anagrama com a símbol de Crist vencedor de la mort", trobat, segons el rètol del Museu d'Artà, en el poblat de de Ses Païses (Veny 1977, 45-46). Però no s'ha pogut confirmar que correspongués a una producció de TSAD.

⁵⁵¹ Pérez 1970, 554 i 556; Veny 1977, 44; Arribas, Tarradell, Woods 1978, figs. 12, 13, 16, 44, 53 i 60; Martín 1978; 1983; Gumà, Riera, Torres 1997, 251; Rosselló, Coll 1997.

⁵⁵² Aguiló 1920, 10; Pérez 1970, 575; Navarro 1988, 28; Rosselló, Coll 1997; Riera Rullan, Cau 2012m.

⁵⁵³ Material inèdit.

⁵⁵⁴ Navarro 1982; Bonifay 2004, 176-177, 191 i 193; Gurt 2007, 221-222.

⁵⁵⁵ Aquesta peça E0042-06-312-13 es va trobar amortitzada en un context de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII.

⁵⁵⁶ Estampilles 223C i 224A de Hayes del seu estil E (ii), en el primer dels casos, associades a les pàteres del tipus 104 B i 104C (*Atlante* 1981, 134 i taula LXIV, 4 i 5). Es coneixen paral·lels d'un extrem a l'altre de la Mediterrània, des de Barcelona (Palol 1967, làm. CXII), passant per *Apollonia* de Líbia, fins Abu Mena a Egipte (*Atlante* 1981, 134 i taula LXIV, 3 i 6).

⁵⁵⁷ Volem mostrar el nostre agraïment a Susana Riva, Marc Mayer, Gisela Ripoll, Charàlampos Bakirtzís i a Joan Nadal per les interessants observacions fetes al respecte.

representacions que daten del baix Imperi⁵⁵⁸. L'ús cultural de vi coincidia en els rituals bàquics i cristians, però el cristianisme en va fer un ús molt més discret, que res tenia a veure amb els excessos lligats al culte a Dionisos (*Bacchus* pels llatins), el déu del vi, venerat per tot el món greco-romà. Tot i així, en la seva comprensió del simbolisme del vi, els cristians s'hagueren de desmarcar contínuament del simbolisme dionisiac del vi⁵⁵⁹.

Pel que fa al monacat dels illots, a més d'aquestes ceràmiques de Cabrera, cal tornar a recordar la troballa en el monestir de l'illa de Cullera d'una escultura de bronze que representava precisament a un *Bacchus* (Reynolds 1993, 81; Rosselló 1995). A l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC, també es va documentar una base de TSAD del tipus Hayes 104B, amb decoració estampada de l'estil E (ii) de Hayes (Vasselin 2003, 97-99) on, al igual que les peces de Cabrera, també es pot apreciar a Bacus amb una petita pantera, amb un *cantharos* de vi en una mà i fulles de vinya a l'altra. Aquesta iconografia pot constituir un exemple de que no es tracta de "reminiscències paganes" inconscients tal com proposa P. Brown malgrat que Cessàreu i altres bisbes ho consideraven així. Es tractaria d'intents acuradament planejats pels cristians del segle VI amb la finalitat de trobar un "nexe" entre els seus coneixements religiosos i els models propis d'èpoques anteriors. En aquest procés d'adaptació, foren els "monjos i clergues cristians, molts dels quals pertanyien a famílies cultes, inclús a antigues estirps sacerdotals, i no els endevins pagans, qui es convertirien en els principals subministradors d'amulets i remeis miraculosos" (Brown 1997, 96)⁵⁶⁰. Tot i que les autoritats promogueren, des del final del segle IV, la prohibició de tot allò que tingués a veure amb el paganisme, hom no dubte que aquest va seguir viu en molts indrets de l'Europa occidental i oriental (Cameron 1997, 68, 98; 1998, 65 i 126; Brown 1998, 180; 2006, 179, 218 i 181). Són molts els investigadors que han defensat les interrelacions entre els cultes dionisiacs i el cristianisme (Brown 1998, 180). Les referències mitològiques o clàssiques se seguiren emprant sense haver d'estar relacionades necessàriament amb cap element cristià. En els cercles cristians, el repertori de la imatgeria clàssica es va mantenir, tal i com ho demostren teixits del final de l'Antiguitat i, fins i tot, de l'Egipte islàmic, on encara eren populars els motius dionisiacs (Cameron 1997, 71 i 98). Un controvertit i poc conegut autor egipci de la Tebaida del segle V dC, Nonnos, qui va realitzar obres de caràcter clarament cristià que també tocaven el tema del vi, havia escrit les *Dionisiaques*, un poema èpic que narrava la vida de Dionisos (Blázquez 2004, 694). En aquest sentit, tal vegada es pot vincular l'actuació del papa Gregori Magne amb unes possibles pervivències de caràcter bàquic dins de la comunitat monàstica de Cabrera, on Bacus podria haver estat "l'antic

⁵⁵⁸ A les Balears també s'han documentat algunes representacions bàquiques d'època romana com són les de *Pollentia* i Son Mas de Manacor a Mallorca, i Santa Eulalia del Riu d'Eivissa (Amengual, Orfila 2007, 224). És molt interessant contrastar les peces del Pla de ses Figueres amb l'associació d'un conjunt de peces força completes del segle VI, localitzades en el nivell IV de Can Sorà. S'hi van trobar dues escudelles del tipus Hayes 99A amb motius cruciformes i una pàtera del tipus Hayes 104B amb tres estampilles repetides que representen un motiu dionisiac, molt semblant als de Cabrera (Ramon 1986, 40, fig. 14.12 i 14.13; 1995, 40, 54 i fig. 69; Cau 2003, 25 i lám. 39). Segons J. Ramon es tractaria de la representació de "Bacus jove portant tanyes de parra amb fulles i raïms". L'esmentat autor publica aquest motiu dins del grup de ceràmiques amb "significatiu motius cristians estampats" (Ramon 1995, 40 i 54).

⁵⁵⁹ Respecte als símbols emprats, cal recordar que el *cantharos*, és a dir, el vas amb peu i dues grans anses, era un atribut dionisiac del que en el cristianisme, els deixebles de Jesús, en varen modificar completament la seva significació (Baudry 2009, 144, 146).

⁵⁶⁰ En dates tan tardanes com l'any 743, a la mateixa ciutat de Roma, encara hi hauria dones que intentaven vendre "amulets i braçalets de formes paganes" (Brown 1997, 233; 2006, 517).

enemic” citat a l’epístola de “l’ortodox” Gregori⁵⁶¹. I és que tal com diu P. Brown, a l’Europa occidental, la “preocupació principal dels bisbes més atents del segle VI no era com liquidar el paganisme. Era com imposar una «correcta» interpretació a una sèrie desconcertant de pràctiques religioses, la major part de les quals pretenien ser «cristianes»”. Aquesta lluita contra les pràctiques “paganes” dins del cristianisme és vertaderament difícil de reconèixer donat que “es tracta de la història d’un procés extraordinàriament silenciós” (Brown 2006, 180 i 183), una realitat que complica en gran manera poder arribar a conèixer què és el que va passar a Cabrera tant pel que fa a les pàteres, com per tot allò relacionat amb la intervenció del papa Gregori. En tot cas, sí que es pot afirmar que són majoria les estampilles localitzades a Cabrera que presenten una clara simbologia cristiana, un fet que s’adiria amb la presència de la seva una comunitat monàstica⁵⁶², tot i que està clar que aquestes decoracions apareixen en molts altres tipus de contextos (Vizcaíno 2009, 194).

A més dels exemples abans citats, també poden ser perfectament de caire cristià les estampilles que representen palmes⁵⁶³ del Pla de ses Figueres (PF-00-P-11 i E0042-07-391-2. Figura 5.88) i del Clot des Guix (Figura 4.152), així com l’estrella de vuit puntes estampada en un fragment trobat en aquest darrer jaciment esmentat (Figura 4.152)⁵⁶⁴. Algunes d’aquestes representacions de caràcter cristià pogueren tenir una funció de “talismà” on, tal i com ha argumentat P. Brown, la “santa «presència» retratada a sobre seu funcionava espontàniament per tenir allunyats els dimonis”. I és que en els segles IV, V i VI eren freqüents les imatges religioses cristianes en objectes quotidians, com els seus vestits, la vaixel·la i la coberteria. A Síria, les portes dels estables presentaven la imatge de Simeó l’Estilita que protegia el bestiar (Brown 2006, 491). Com que els monjos del segle VI sovint es convertiren en els principals subministradors d’amulets⁵⁶⁵, podria ser que els monestirs haguessin estat estretament lligats a la demanda i distribució de vaixelles ceràmiques amb estampats cristians d’aquella centúria.

En el Pla de ses Figueres també s’ha pogut documentar la representació d’un cap humà de costat de l’estil E (ii) (E0042-05-01-22), així com un motiu floral (PF-00-01-18)⁵⁶⁶.

⁵⁶¹ Tanmateix, en el capítol final s’exposarà una proposta interpretativa que sembla més adient.

⁵⁶² Les decoracions cristianes estampades a les ceràmiques són força abundants a El Monastil d’Alacant, amb representacions on es poder apreciar “escenes bíbliques i elements de la iconografia cristiana: sacrifici d’Isaac sobre el disc d’una llàntia, Daniel amb els lleons en el fons intern d’un gran plat i crismons, creus, etc.” (Poveda 1990, 273).

⁵⁶³ Es documenten exemplars amb decoració de palmes a nombrosos llocs com, per exemple, a Líbia, Egipte, Jerusalem, Antioquia, Creta, Atenes, Corint, Ostia, Sperlonga (*Atlante* 1981, 127-128 i taules LVII,b i LVIII,a), Badalona (Aquilué 1987, 177-179), *Tarraco* (López 2006 vol. 2, 42), Cartagena i els seus voltants (Méndez, Ramallo 1985, 243-245 i 275), a diversos indrets d’Algèria (*Atlante* 1981, 127-128 i taules LVII,b i LVIII,a) i de la *Tingitana* (Villaverde 2001, 468). Cal destacar la seva presència en el derelicte Dramont E (Santamaria 1995), a Isla del Fraile (Méndez, Ramallo 1985, 233, 235 i 244), a la illa de Mogador (Mederos, Escribano 1997, 232; Villaverde 2001, 192), i en el que s’ha proposat com a monestir de Mura, tot i que en aquest cas no seria TSAD sinó ceràmica egípcia (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269 i 271). A les Balears s’han trobat motius de palmes en ceràmiques de TSAD a *Pollentia* (Arribas, Tarradell, Woods 1978; Martín 1978, 1983), en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 127, fig. 69 i lám. XIII.2), Na Burgues (Orfila 1988, apèndix), a Sa Mesquida (Cau 2003, làms. 18, 20 i 25), en el nivell V de la cisterna de Can Sorà (Cau 2003, làms. 40 i 42), a ses Figueretes (Ramon 1986, 24) i en Es Castell (Ramon, Cau 1997, 291).

⁵⁶⁴ A l’illa de Cullera també es varen trobar grafitos pos-tcoccio en forma d’estrella de vuit puntes fets a sobre d’un fragment d’àmfora (Rosselló 1995, 156-157).

⁵⁶⁵ Brown 1997, 96. Amb alguns exemples de com actuaven de talismà a les pàgines 211-212.

⁵⁶⁶ Molt semblant al motiu 31 de Hayes de l’estil A (ii) o A (iii) (*Atlante* 1981, 130 i taula LIX,a 6).

En el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares també s'han trobat decoracions estampades amb motius geomètrics. D'aquesta forma s'han pogut documentar distintes variants de cercles concèntrics⁵⁶⁷ (UE 28⁵⁶⁸; PF-00-01-19; IF-T13-1), i un amb decoració reticulada⁵⁶⁹ (PF-00-02-5)⁵⁷⁰.

El nombre de peces amb decoració estampada de l'arxipèlag de Cabrera és molt significatiu si el comparem amb altres jaciments. Només en el Pla de ses Figueres se n'han arribat a identificar 23 exemplars amb decoració estampada, la majoria del segle VI, en el Clot des Guix, tres peces, una en Els Corralers de Conillera i dues a l'illot dels Frares. A Cartagena, un dels llocs on hi ha més ceràmica d'aquestes característiques, s'han identificat una quinzena de peces, de les quals, tan sols sis serien del segle VI, preferentment de l'inici del segle VI, amb una vigència que no excediria la meitat del segle (Vizcaíno 2009, 627). Tot i no disposar de dades suficients per poder establir uns percentatges fiables, fent només una anàlisi superficial, i tenint present el volum de materials analitzats a Cartagena, tot fa pensar que a Cabrera hi hauria una proporció especialment rellevant de peces amb decoració estampada, així com de peces del segle VI, amb decoracions de caire cristià.

⁵⁶⁷ Corresponen als estils A (ii) o A (iii) de Hayes que es datarien entre els anys *c.* 350 a 470 (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 125 i taula LVI,a 8 a 26). Hi ha exemplars amb decoració de cercles concèntrics del derelicte Dramont E (Santamaria 1995), de Badalona (Aquilué 1987, 177), Cartagena i els seus voltants (Méndez, Ramallo 1985, 243-246 i 275-276; Murcia et al. 2005, 5), a Isla del Fraile (Amante 1985, 168 i fig. 8; Méndez, Ramallo 1985, 235), a la illeta de Mogador (Mederos, Escribano 1997, 232; Villaverde 2001, 192) i a diversos indrets de la *Tingitana* (Villaverde 2001, 468). Cal destacar també la seva identificació la illeta de Maguelonne (Martin 1978, 234, 245-246 i làm. 1). A les Balears se n'han documentat a *Pollentia* (Arribas, Tarradell, Woods 1978; Martín 1978; 1983), en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 127, fig. 69 i làm. XIII.2), Sa Vinyassa de Ses Salines i a Na Burgues (Orfila 1988, apèndix), a Sa Mesquida (Orfila, Cau 1994; Cau 2003, làms. 18 i 25) i en el nivell V de la cisterna de Can Sorà que s'ha suposat del 430-450 dC (Cau 2003, 25-26 i làm. 40).

⁵⁶⁸ Peça no dibuixada amb estampilla semblant al tipus Hayes 28 i Atl. 12 de l'estil A (ii) d'entre els anys *c.* 350-420 (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 125 i taula LVI,a 22-24).

⁵⁶⁹ Trobem exemplars de decoració reticulada a Badalona (Aquilué 1987, 178), Cartagena (Murcia et al. 2005, 5), a l'illot de Mogador (Mederos, Escribano 1997, 232) i a diversos indrets de la *Tingitana* (Villaverde 2001, 468). Pel que respecte a Mallorca podem citar paral·lels de *Pollentia* (Martín 1978), en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 127, fig. 69 i làm. XIII.2), Sa Mesquida (Orfila, Cau 1994; Cau 2003, làms. 18 i 25) i respecte a Eivissa podem parlar d'exemplars trobats a Can Sorà (Ramon 1986, 32, fig. 14.5).

⁵⁷⁰ Exemplar que es pot associar al grup d'estampilles del tipus Hayes 69 i Atl. 31 dels estils A (ii) o A (iii) que datarien d'entre els anys *c.* 350 a 470 (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 125 i taula LVI,b 49-51).

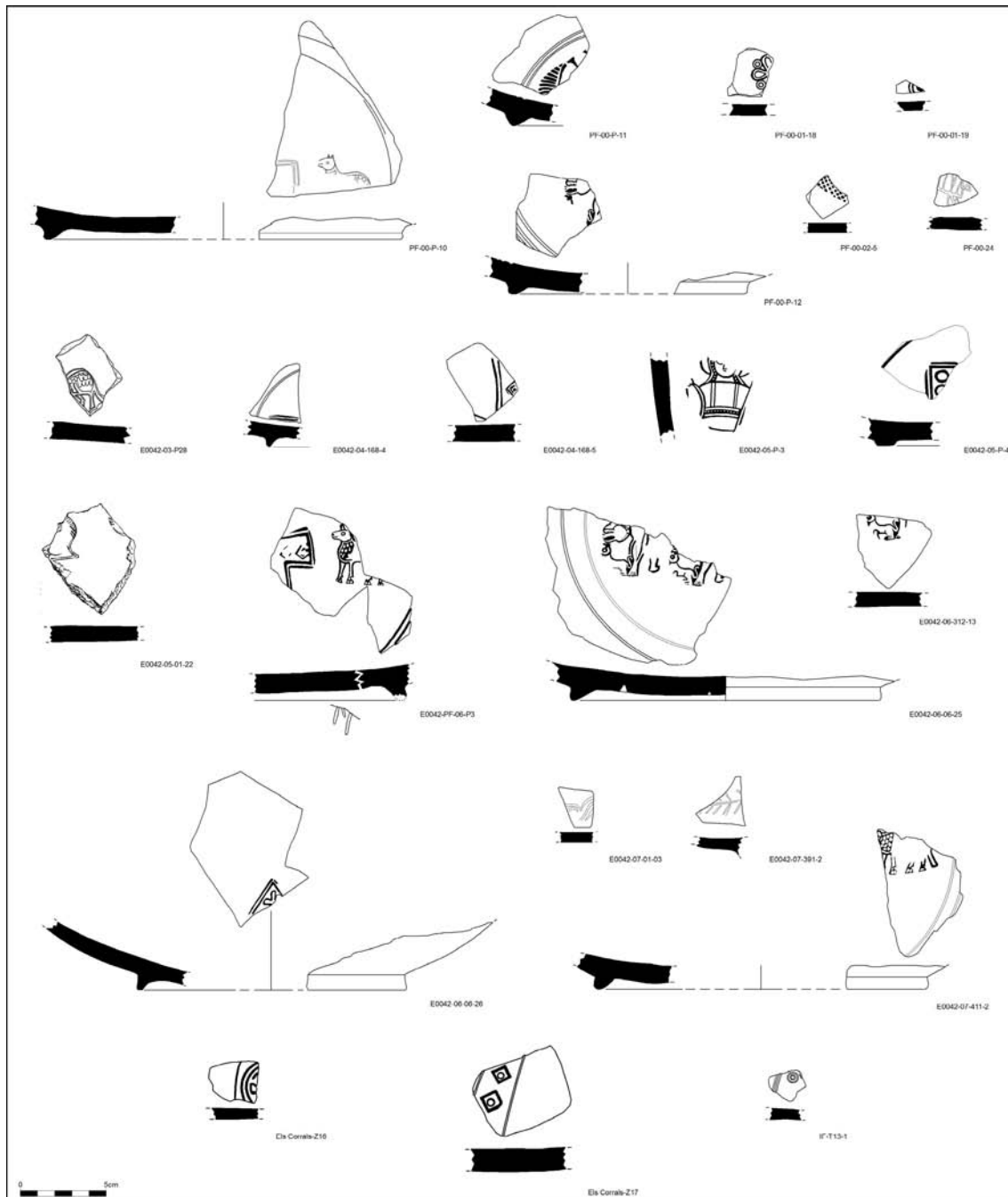

Figura 5.88. Exemples de decoracions estampades a peces de TSAD del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix, Els Corralis i l'illot dels Frares (Autors: Catalina Garau, Maria Isabel Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas, Julio M. Román i Miquel Trias)

La tercera tècnica decorativa documentada a Cabrera és la que s'anomena “decoració espatulada” (Aquilué 1992b, 1998; Tortorella 1998), coneguda en altres llengües com a decoració *glantzönfilm* (Aquilué 1992b, 177), *burnished patterns* (Hayes 1972, 283), a *engobe a strisce* (Jézégou 1998, 346), a *decor lissé* (Bonifay 1998; Pieri 2005, 19), o a *décor lustrée* (Bonifay 2004, 193). Aquest tipus decoratiu fou donat a conèixer en el sud de França, a mitjan segle XX, gràcies als materials de Saint-Blaise. Sembla que els primers exemples d'aquestes decoracions en peces de TSAD es remuntarien a la segona meitat del segle V i se seguiran fent fins el segle VII. Els tipus Hayes 87, 106, 107 i 109 són els que més solen presentar aquest tipus de decoració (Bonifay 2004, 193-196). També s'han documentat peces amb aquestes decoracions a Marsella, Antibes, Saint-

Rémy-de-Provence, Velaux, Bolsena, Vintimille, Ravenna, Cartago, El Aouabed, Rougga, Benghazi, i Algèria (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 108). M. Bonifay il·lustra el seu treball de 2004 amb exemples de Marsella, Saint-Blaise, Port-Vendres, Eyguières, Alacant, Roma, Alexandria, Cartago, Jdidi i Nabeul (Bonifay 2004, 194-195). A la península Ibèrica se n'han trobat a Empúries, Vilauba, Saragossa, Badalona, Tarragona, diversos indrets d'Alacant, Cartagena i Màlaga⁵⁷¹. Es documenten a la Hispània bizantina durant els segles VI i VII, amb motius vegetals i geomètrics que acabaran limitats a espirals, sobretot en plats del tipus Hayes 109 (Vizcaíno 2009, 628)⁵⁷². De les Balears se'n coneixen poques troballes: les de *Pollentia* (Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4), Son Peretó (Riera Rullan, Cau 2012k) i una gran pàtera trobada en aigües de Portocristo⁵⁷³.

Entre els materials analitzats del Pla de ses Figueres s'han pogut identificar cinc fragments que presentarien inequívocament decoració espatulada (Figura 5.89). Dos corresponen a vores d'escudelles dels tipus Hayes 99C (E0042-05-211-01⁵⁷⁴ i E0042-07-401-1). Un fragment de vora assimilable al tipus Hayes 104A (E0042-03-P24) sembla que hauria tingut aquest tipus de decoració, tot i que presenta una superfície molt deteriorada.

La majoria d'aquests fragments, malgrat el grau elevat de fragmentació, sembla que es poden englobar dins del Grup 2 de M. Bonifay associat als tipus Hayes 106, 107, 109, així com d'altres formes tardanes encara no catalogades. La decoració d'aquest grup pot ser o bé molt simple, amb *bandes espacées sur la paroi*, amb un petit motiu floral central o bé amb una decoració exuberant que combina motius florals i motius cristians. Les decoracions del Grup 2 es començarien a realitzar cap a la segona meitat del segle VI, tot i que són més freqüents en els contextos del segle VII (Bonifay 2004, 193, 196).

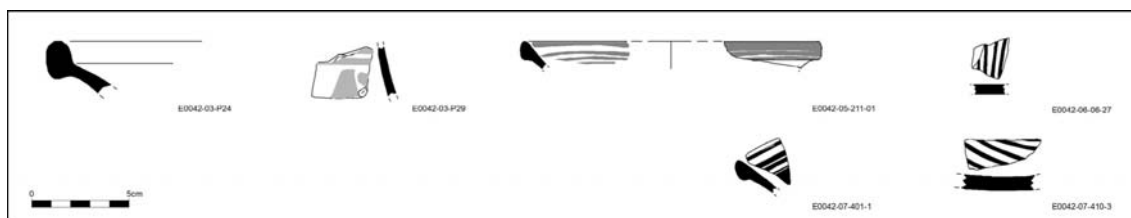

Figura 5.89. Exemples de decoracions espatulada a peces de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

A les penínsules Ibèrica i Itàlica els amplis repertoris de tipus de vaixel·la tardo-antiga només s'haurien donat en territoris sota domini bizantí i, a la part visigoda, únicament a les ciutats mediterrànies. Un altre gran baluard de la presència bizantina, les Balears, també disposa d'un repertori ric i variat de TSAD, exemplificat amb els casos de *Pollentia*, Eivissa i Cabrera (Vizcaíno 2009, 624, 628)⁵⁷⁵. A l'arxipèlag de Cabrera s'han pogut identificar els tipus Hayes 50B, 61B, 63, 77, 78, 80, 81, 86, 87?, 90, 91,

⁵⁷¹ Aquilué 1987, 179 i 1998; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 108; Bonifay 2004, 193-196; López 2006 vol. 2, 42.

⁵⁷² Pel que respecte als nivells bizantins de Màlaga vegeu: Acien et al. 2003, 413.

⁵⁷³ Peça que es troba exposada en el Museu d'Història de Manacor.

⁵⁷⁴ Peça que podria pertànyer a les produccions de la Categoria D4 *tardive*. Una atribució que hauria corroborat M. Bonifay qui, a més, va manifestar que era l'únic exemplar que havia vist fora de Tunísia (comunicació personal).

⁵⁷⁵ Tal i com s'ha vist en el Capítol 3, l'illa de Cullera també en seria una excepció. Vizcaíno es mostra sorprès pel *rico panorama de Cabrera* (Vizcaíno 2009, 628).

93/94/98, 95, 96, 97, 99, 80B/99, 100?, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108?, 109? i *Atlante XXXIX*, 7 entre els materials de TSAD recuperats.

HAYES 50B

D'aquest tipus ceràmic només se n'ha pogut identificar un exemplar a Conillera, en Els Coralls (Els Coralls Z3) (Riera Rullan 2011, 109).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 50B	-	-	-	-	-	1	-

Les característiques d'aquesta peça de Conillera coincideixen amb la descripció que fa M. Bonifay del tipus Hayes 50B, nº61 *Late Variant*, produïda a la zona de Nabeul, força present a la Mediterrània occidental com, per exemple a Elda, Marsella, Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 93-94) i Nàpols, així com en el derelicte Dramond E, naufragat cap el segon quart del segle V (Santamaria 1995; Pieri 2005, 43-44 i 46). És un tipus que sembla que es data en la primera meitat del segle V dC⁵⁷⁶. Les peces de l'esmentat jaciment submarí apareixen citades també com a tipus 50.61 per Reynolds, que ja informava d'altres troballes en El Monastil (Elda), en el penyal d'Ifac a Calp, Porto Torres a Sardenya, a Sicília, Luni, Roma (context 430-440 dC), i Nàpols, considerades del sud de Tunísia i d'època vàndala (Reynolds 1995, 11, 19, 21-24, 86 i figs. 7-8)⁵⁷⁷. El tipus Hayes 50B també és present a *Pollentia*, en distintes variants (Gumà, Riera, Torres 1997, 251)⁵⁷⁸.

L'exemplar de Conillera s'assembla força a alguna de les Hayes 50B trobades a la cisterna de Sa Mesquida⁵⁷⁹ que, tal i com s'ha exposat anteriorment, presentà un conjunt ceràmic principalment de la primera meitat del segle V dC. S'ha identificat un possible exemplar del tipus Hayes 50B, nº61 a Son Peretó⁵⁸⁰. A Menorca s'hauria documentat Hayes 50B núm. 60 a Cales Coves (Villaverde 2004a, 398). N. Villaverde cita el tipus Hayes 50B.60 com a present a les Pitiüses, considerant-lo del temps del baix Imperi, anterior al domini vàndal de les Balears i, més concretament, d'entre els anys 350 a 400 (Villaverde 2004a), és a dir, una variant més antiga que la trobada a Conillera.

Figura 5.90. Hayes 50B.61 de TSAD de Conillera (Autors: Mateu Riera i Julio M. Román)

⁵⁷⁶ Bonifay 2004, 197; Ghalià, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 504. Hayes havia proposat una datació pel seu tipus 50B de c. 350-400+ (Hayes 1972, 73), una proposta mantinguda a l'*Atlante* per als tipus Hayes 50B, N. 60 i Hayes 50B, N. 61 (*Atlante* 1981, 86). En canvi, C. Raynaud, situava el tipus Hayes 50B entre els anys 350 i 450 (Raynaud 1993e, 191).

⁵⁷⁷ Més recentment també informa que s'ha documentat "Fulford 50.61" a Casa Blanca de Tortosa (Reynolds 2010, 96).

⁵⁷⁸ Hayes 50B núm. 60 (Villaverde 2004a, 398).

⁵⁷⁹ Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 21 i Lám. 16; Buxeda et al. 2005, 224.

⁵⁸⁰ Riera Rullan, Martínez 2009, 297; Riera Rullan, Cau 2013b, 83; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 4.

HAYES 61B

En el Pla de ses Figueres s'han pogut identificar tres exemplars que es poden assimilar al plat tipus Hayes 61B.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 61B	3	-	-	-	-	-	-

El tipus Hayes 61 és, dins de les produccions de TSAD, un dels que presenten més dificultats a l'hora de poder precisar la seva evolució i datació. J.W. Hayes el va dividir en dues variants (A i B) més un grup de transició (A/B) (Hayes 1972), però J. Lund, (1995) ja en va proposar una nova variant, la C, acceptada per M. Bonifay (Bonifay 2004, 167-170). Darrerament s'ha considerat que les variants de Hayes 61A foren produïdes a la vall de Mejerda (producció D1), mentre que les de Hayes 61B serien de les produccions D2, fabricades, principalment, en el taller de Sidi Khalifa (Bonifay 2004, 167; Ghalia, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 504). D'aquest darrer taller serien les variants A/B3 i C, mentre que les A/B1 i A/B2 pareix que es varen fabricar a El Mahrine (Bonifay 2004, 171).

Per a la variant 61B⁵⁸¹, J.W. Hayes en va proposar una datació de 400-450 (Hayes 1972, 107), però a les excavacions de Cartago es van trobar evidències que permetien una datació de finals del segle IV/400 fins 475/500 (Fulford, Peacock 1984, 49). C. Raynaud la situava entre els anys 380 i 470 (Raynaud 1993e, 192). P. Reynolds va suggerir una datació inicial una mica més tardana, de cap al 420 dC (Reynolds 1995, 148). Per a M. Bonifay, l'inici de les produccions de Hayes 61B oscil·la entre el final del segle IV i el 420 dC, mentre que el final d'aquestes bascularia entre els anys centrals del segle V, el tercer quart o, fins i tot, el final del V (Bonifay 2004, 167)⁵⁸². El tipus Hayes 61B apareix en gran nombre en els contextos francesos de 425/430-450 dC, menys freqüentment en els de 450-475, mentre que els tipus Hayes 61B «*variantes tardives*» es documenten entre 475-525/530 (Pieri 2005, 56-57).

Les tres variants (A, B i C) són molt comunes a la Mediterrània occidental⁵⁸³. Pel que fa a les variants més tardanes, és a dir, les B i C⁵⁸⁴, es poden destacar les peces dels

⁵⁸¹ Correspondria al tipus Lamb. 53 i Fulford 1 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90).

⁵⁸² Exemplars de Hayes 61 trobats a Cartagena en contextos del primer quart del segle VI són considerats com a residuals (Murcia et al. 2005, 15).

⁵⁸³ La Hayes 61 és força present en els jaciments del sud-est de la península Ibèrica (Méndez, Ramallo 1985, 233 i 235-236; Vizcaíno 2009, 97, 100, 104, 211, 219), així com a diversos contextos dels segles V i VI de València (Pascual et al. 1997, 181-182). La Hayes 61A ha estat trobada a la illa de Maguelonne (Martin 1978, 234-235) i la Hayes 61 i 61A a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636).

⁵⁸⁴ S'han pogut documentar per exemple, a Ostia, a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90). El tipus Hayes 61B és present en el Penyal d'Ifac i a Banys de la Reina tots dos a Calp (Reynolds 1993, 86), a la Carrova (Járrega 1996-1997, 915), a El Raal (Vizcaíno 2009, 199 i 282), en el Cabezo del Molino d'Alacant (Gutiérrez 1996, 10), a *Abdera* (Vizcaíno 2009, 180) i a la Tingitana (Villaverde 2001, 435 i 445). Es troba Hayes 61B tardana en un context del Monastil (Elda) del segle V que hauria de ser anterior al 475 dC (Reynolds 1995, 19, figs. 22-23). També s'ha documentat Hayes 61B a Càpua del final del segle V (Reynolds 1995, 23). Es va identificar en un context del segle V de Darró de Vilanova i la Geltrú (Cau 2003, lám. 49). A Cartagena es troba en un context del segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 4-5). És el tipus més abundant a *Iesso* en un context de 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 83). Les Hayes 61B del Salto de la Novia també serien del segle V (Vizcaíno 2009, 202).

derelictes Dramond E i Port Miou (Reynolds 1995, 21; Bonifay 2004, 170)⁵⁸⁵. Tot apunta a què aquestes dues variants són fonamentalment del segle V dC, sent presents en contextos de finals del segle (Bonifay 2004, 171). En els contextos tardans, destaca la variant Hayes 61B3 a Eivissa, associada a Hayes 12/102 i 99A, així com els nombrosos exemplars de 61C a Sidi Jdidi (Bonifay 2004, 171). Alguns exemplars d'aquesta variant Hayes 61B3, fins i tot, pareix que podrien arribar a finals del segle V/inicis del segle VI (Bonifay 2004, 449).

Del tipus Hayes 61B cal destacar-ne la seva identificació en el suposat monestir de Mura (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269) i, sobretot, a la illa de Maguelonne (Martin 1978, 234-235), a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182) i a cap de Mèdes de l'illa de Porquerolles (Tréglià 2003, 129 i 130)⁵⁸⁶. També es va donar a conèixer una Hayes 61, possiblement de la variant B, a la Isla del Fraile, que presenta decoració de cercles concèntrics i palmes (Méendez, Ramallo 1985, 233, 235 i 270; Járrega 1991, 26).

Pel que fa a les Balears, s'han identificat Hayes 61B a *Pollentia*⁵⁸⁷ i Sa Bastida d'Alaró (Cau, Mas, Lladó 2005, 222). A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es consideren els tipus Hayes 61A i 61B com a característics del període que abraçaria els segles IV i V fins a la conquesta vàndala de l'any 455 dC (Mas, Cau 2011, 204-206). Es va poder trobar Hayes 61 en aigües de Portocolom (Riera Rullan, Martín 2009-2010, 179, 181 i lám. 4). Tanmateix, el conjunt mallorquí més important, amb 30 individus identificats, és el de la cisterna de la vil·la romana de Sa Mesquida, on s'han documentat exemplars de les variants A i B⁵⁸⁸. A Son Peretó s'ha identificat un exemplar de vora que es pot assimilar al tipus Hayes 61B/87A, trobada en un estrat que es proposa del segle VII dC (Riera Rullan, Cau 2013b, 83; 2013c, 114; Riera Rullan et al. 2013, lám. 30). Pel que fa a Menorca, s'han trobat quatre exemplars de Hayes 61 a Ciutadella⁵⁸⁹. A Eivissa, s'ha trobat Hayes 61B a Can Sorà (Eivissa) (Ramon 1984, 23 i fig. 9; 1986, fig. 14.4 i 5; Járrega 1991, 26-27), a Es Castell d'Eivissa, en diversos estrats d'època vàndala⁵⁹⁰, una Hayes 61 amb decoració estampada a ses Figueretes (Ramon 1986, 24, 33), a Can Fita, en un context (fase 4) dels segles VI-VII⁵⁹¹ i a Can Pep des Ferrer (Graziani, Marí, Castro 2012, 96). A Formentera hi ha la troballa d'un exemplar de Hayes 61 del caló de s'Oli (González, Díes 1990-1991, 373).

⁵⁸⁵ En el derelicta Dramont E, que es proposa que hauria naufragat cap el segon quart del segle V, s'hi documentaren exemplars dels tipus Hayes 61A i 61B (Santamaria 1995; Pieri 2005, 43-44 i 46). També es consideren del segle V els exemplars trobats a Corint i Atenes (Reynolds 2010, 99).

⁵⁸⁶ Com a mínim dues peces de la variant clàssica han estat trobades en el derelicta Dramont E i a la Bourse a Marsella (Tréglià 2003, 130). Crida l'atenció que es consideri que a Mèdes aquestes ceràmiques només haurien estat en ús durant el primer terç del segle V (Tréglià 2003, 130).

⁵⁸⁷ Martin 1983, 186; Járrega 1991, 26-27; Reynolds 1995, 291, 292, 294, 295, 297; Villaverde 2004a, 398. A *Pollentia* s'han trobat Hayes 61B variant (= Atlante XL, 9. Intermèdia entre 61B i 87A) i 61B/87A que, per altra banda, no són gens semblants als exemplars trobats a Cabrera (Reynolds 1995, 20, 291, 292, 293, 294, 295, 297 i figs. 27 i 29, citant Arribas et al. 1978, fig. 30.I.3 i 38.5; Arribas et al. 1973, fig. 10.14; Martin 1983, fig. 4.39 i 17.4?).

⁵⁸⁸ Orfila 1988b, 247; 1989, 518; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 21; Buxeda et al. 2005, 224.

⁵⁸⁹ Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000, 136; Rivas, Munar, Orfila 2011, 193 i 199; Cau 2012, 129.

⁵⁹⁰ Ramon, Cau 1997, 271-277 i 290; Buxeda et al. 2005, 224; Ramon 2005, 488. Una d'elles proposada com a possible Hayes 61B/87A (Ramon, Cau 1997, 290-291). M. Bonifay també afirma que hi hauria una variant tardana 61C associada a l'exemplar del tipus Hayes 61B3 abans esmentat (Bonifay 2004, 171).

⁵⁹¹ Pacheco, González 2002, 33; Pacheco, González 2002, fig. 67.

Tots els exemplars localitzats a Cabrera (E0042-05-222-1; E0042-05-262-2 i E0042-07-01-02) semblen correspondre al tipus 61B de Hayes, tot i que alguna d'elles podria ser de la nova variant C proposada per Lund i donada per bona per M. Bonifay (Bonifay 2004, 167-171). La peça E0042-07-01-02, pràcticament sense vernís i amb una pasta de color marró, pareix que es podria associar al tipus Hayes 61B3. L'únic dels tres individus trobats en estrats antics (E0042-05-262-2) es va recuperar en un context de la Fase B/C de la Cala 6, que s'hauria de situar cronològicament entre els segles IV a VI dC. Presenta un perfil que recorda molt a tipus "ARS 61B tardà", que P. Reynolds centra dins de la primera fase "d'exportacions vàndales" d'entre els anys 430-500 (Reynolds 2007, 74; 2010, fig. 16a).

Figura 5.91. Hayes 61B de TSAD del Pla de ses Figueres de Cabrera
(Autors: Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 63

S'han pogut documentar exemplars de TSAD assimilables al tipus Hayes 63 en el Pla de ses Figueres, Son Picornells, Clot des Guix, Els Corralis i l'illot dels Frares (Riera Rullan 2002, 95-96; 2009b, 119; 2011, 104, 106, 109; Riera Rullan).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 63	5/7	-	1	1	1	2	-

El tipus Hayes 63 s'ha associat al tipus Lamb. 9B i Fulford 3 (Hayes 1972, 109; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90). Pel que fa al seu marc cronològic, a l'*Atlante* es reproduïa una datació de 375-400 c. proposada per Hayes, donant a conèixer la seva identificació en un context de Cartago situat entre els anys 360 i 440 (*Atlante* 1981, 86). C. Raynaud encabeix la proposta cronològica pel tipus Hayes 63 entre aquells anys 360 i 440 (Raynaud 1993e, 192). Segons P. Reynolds és un tipus del final del segle IV i del segle V dC fabricat en el nord de Tunísia (Reynolds 1995, 20 i 22).

Aquest tipus es documenta a Torre de l'Audiència de Tarragona, en un context del V, (Reynolds 1995, 20), a València, també en un context del segle V⁵⁹², a Cartagena, en un context datat del segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 4-5); a Calp (Reynolds 1993, 86), a la Solana de Cubelles (Barrasetas, Járrega 1997, 133), a Casa Blanca de Tortosa (Reynolds 2010, 96), la illota del Peñón de Salobreña (Lagóstena 2001, 155) i Conímbriga (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90). També cal destacar que s'ha documentat a un exemplar dubtós s'ha trobat en un conjunt datat del 400-450/475 de *Iesso* (Uscatescu, García 2005, 83). Fora la península, consta un exemplar a Luni, en un conjunt fonamentalment de la segona meitat del segle V (Reynolds 1995, 22); a l'*oppidum* de Saint-Blaise, en contextos posteriors a 450 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90-91) i a Beirut, és present en un context de c. 450-475+ i en un altre de c. 460-470 (Reynolds 2010, 100 i 147).

A Mallorca s'ha documentat el tipus Hayes 63 a *Pollentia* (Martín 1983, 303; Reynolds 1995, 291, 294, 296), *Palma* (Cau et al. 2014), en el poble de Ses Salines i a Can Vives

⁵⁹² Tot i que no es descarta que pugui arribar a principis del segle VI (Pascual et al. 1997, 181, 184).

(Orfila 1988, 269), a la cisterna de Sa Mesquida⁵⁹³, i en el Sector Oest de Son Peretó⁵⁹⁴. A Menorca es va identificar a Fornells (Buxeda et al. 2005, 225; Vizcaíno 2009, 474), a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, fig. 6) i en aigües de Cales Coves (Tortorella 1981, 368 i 373).

En el Pla de ses Figueres s'han trobat exemplars a les UE01, 134, 136 i 159 (PF-00-01-12; E0042-04-134-6 i E0042-04-159-9). També pareix que es poden assimilar al tipus Hayes 63 un exemplar de la UE 06 i un altre de la UE 332. Dels exemplars trobats en el Pla de ses Figueres, val la pena esmentar que la peça E0042-04-159-9⁵⁹⁵ seria de la Fase D, de la que es proposa una datació d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. També s'ha documentat una Hayes 63 a la UE 134 de la Fase E, altre cop datada d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII, tot i que ha de ser necessàriament un xic posterior a la Fase D. El possible exemplar de la UE 332 (Fase H) ja estaria en un context dels darrers tres terços del segle VII dC. Tots els demés exemplars s'han trobat en estrats superficials o d'època contemporània. Tots els individus de Hayes 63 trobats a Cabrera, doncs, són materials residuals en els estrats en què varen aparèixer, un fet que coincideix amb el seu elevat grau de fragmentació.

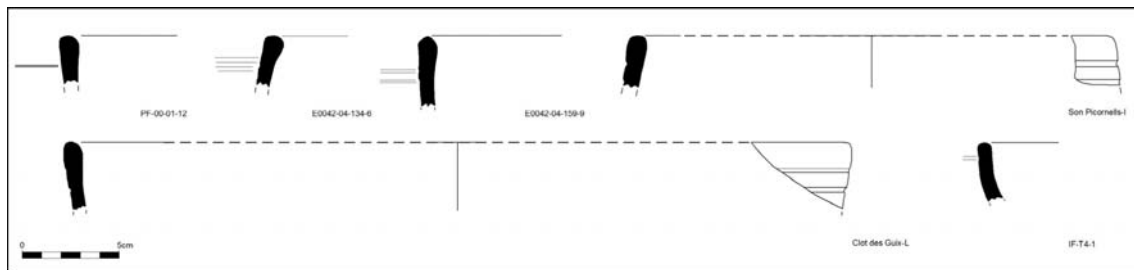

Figura 5.92. Exemples de Hayes 63 de TSAD del Pla de ses Figueres, Son Picornells, el Clot des Guix i l'illot dels Frares (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 77

D'aquest tipus ceràmic de TSAD només se n'ha documentat un exemplar del Pla de ses Figueres (PF-04-01-14 Cala 5) en nivells superficials i, per tant, no aporta cap dada cronològica nova.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 77	1	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes, tot i que amb reserves, creia que aquest tipus 77 podia ser, probablement, una producció del segle V dC (Hayes 1972, 125; *Atlante* 1981, 120). P. Reynolds la descriu com una peça poc freqüent que sembla que podria haver-se produït en el sud de Tunísia, com a mínim dins dels anys c. 430-475 (Reynolds 1995, 25). A Cartago es troben alguns exemplars en contextos del segle V dC (Reynolds 1995, 8). S'ha documentat a València en un nivell dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 183). També s'han donat a conèixer alguns possibles exemplars a Belo, El Monastil, Alacant, Ventimiglia, Ostia, Sperlonga i Malta (Reynolds 1995, 25 i figs. 25-26).

⁵⁹³ Orfila 1989, 518; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 21; Buxeda et al. 2005, 224.

⁵⁹⁴ Riera Rullan, Martínez 2009, 306 i 319; Riera Rullan, Cau 2013b, 83; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 17.

⁵⁹⁵ Classificació donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 203; 2009b, 97-98.

A les Balears, no és un tipus gaire freqüent. Pareix que es podria haver documentat en el jaciment mallorquí de Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 74); i a Can Sorà (Eivissa) (Ramon 1984, 23 i fig. 9; 1986, 33)⁵⁹⁶.

Figura 5.93. Hayes 77 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

HAYES 78

D'aquest tipus ceràmic de TSAD també només se n'ha documentat un únic exemplar provinent Pla de ses Figueres (E0042-06-316-9), en nivells d'època moderna i, per tant, no aporta cap dada cronològica nova.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 78	1	-	-	-	-	-	-

El tipus Hayes 78 és una peça poc freqüent, en general (Reynolds 1995, 21). J.W. Hayes, tot i que amb reserves, creia que podia ser probablement una producció del segle V dC (Hayes 1972, 127), datació reproduïda a l'*Atlante* on també, a més de les peces de Ostia i Malta, es donava a conèixer la seva identificació en un context de Cartago d'entre els anys 360 i 440 (*Atlante* 1981, 86). Segons P. Reynolds, a Cartago es troben alguns exemplars en contextos del segle V dC, considerats produccions del centre o del sud de Tunísia, mentre que a Roma s'ha documentat Hayes 78, en principi, del nord de Tunísia, en un nivell del 430-440 dC (Reynolds 1995, 8 i 23). La seva identificació com a vaixel·la de a bord del derelicte de La Palud, enfonsat cap el segon quart/mitjan segle VI, permet allargar el temps de la seva circulació⁵⁹⁷. S'han trobat alguns exemplars a la Itàlia occidental, a Marsella, Belo, potser, a Tarragona, és rara a València i Sardenya (Reynolds 1995, 19-21 i 25). També s'ha documentat a Cerro de la Almagra (Vizcaíno 2009, 211). Cal destacar especialment la seva presència a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182).

A Mallorca, està present a Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, apèndix) i a la cisterna de Sa Mesquida⁵⁹⁸. R. Navarro va publicar un exemplar quasi complet considerat com del tipus Hayes 78 de Cap des Port de Fornells (Navarro 1982, 440 i fig. 38). P. Reynolds, referint-se a aquesta peça, la va qualificar de *Rare North Tunisian form 78*. De fet, a les taules la presentava com del tipus Hayes 78 amb un interrogant, fent notar que la seva base s'assembla a la dels tipus Hayes 80/81 i la vora al tipus Hayes 107 (Reynolds 1995, 20, 25 i 298).

Figura 5.94. Hayes 78 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i Maria José Rivas)

⁵⁹⁶ Genera certa sorpresa llegir que N. Villaverde considera que les Hayes 77 de les Pitiüses són del temps del baix Imperi, anteriors al domini vàndal de les Balears (Villaverde 2004a).

⁵⁹⁷ Pieri 2005, 15; Vizcaíno 2009, 627; Reynolds 2010, 111.

⁵⁹⁸ Orfila 1988b, 247; 1989, 518; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 21.

HAYES 80 i 81

Un conjunt d'escudelles de TSAD del Pla de ses Figueres (Riera Rullan 2005a, 197 i 200) es poden assimilar als tipus Hayes 80 i Hayes 81 i un exemplar de l'illot dels Freres sembla del tipus Hayes 81 (IF-72-2) (Riera Rullan 2002, 95-96; 2005b, 214).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 80	17/20	-	-	-	-	-	-

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 81	3/4	-	-	-	-	1	-

J.W. Hayes (1972) va diferenciar dues variants (A i B) del tipus 80, a les que M. Bonifay els hi associa el tipus Hayes 81B, sempre sense decoració a rodeta. Sembla que es varen produir en nombrosos tallers com els d'El Mahrine, els de la zona de Nabeul, així com els de la *Zeugitana* (Bonifay 2004, 173). Per als dos tipus 80 i 81 J.W. Hayes els va proposar una datació de mitjan-segona meitat V, marc cronològic que no discuteix M. Bonifay (Hayes 1972, 128; Bonifay 2004, 173). Però diversos autors han discutit aquestes propostes cronològiques. Així, ambdós tipus han aparegut en contextos de Cartago de l'inici del segle V, d'entre 360 i 440, i en relació amb el mur de Teodosi (*Atlante* 1981, 104). Per a la missió britànica de Cartago el tipus Hayes 80A abraçaria tot el segle V, datació ben acceptada⁵⁹⁹. És la mateixa datació que C. Raynaud proposava pel tipus Hayes 81, tant per a la variant A com per a la B (Raynaud 1993e, 193)⁶⁰⁰. En canvi, per la variant Hayes 80B, es va exposar una datació d'entre els anys 500 i 530 (Raynaud 1993e, 193).

Aquests tipus ceràmics es documenten en un context del Monastil (Elda) del segle V, que hauria de ser anterior al 475 dC, així com a València i a Tarragona, en estrats d'aquella cinquena centúria (Reynolds 1995, 19-20)⁶⁰¹. A Cartagena es troben en un context del segon quart del segle V dC (Murcia et al. 2005, 4-5). S'ha trobat Hayes 80B i 81B en un conjunt de *Iesso* datat del 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 83). A Roma, a l'*Schola Praeconum*, es va documentar Hayes 80B i 81B en un context que es va datar entre el 430 i el 440 dC, mentre que en el temple de *Magna Mater* del Palatí es varen trobar en un conjunt datat entre el 440 i el 480 dC i, a Càpua, en estrats del final del segle V, hi apareixen Hayes 80A i 81 (Reynolds 1995, 23).

Són uns tipus molt presents a tota la Mediterrània occidental, des de Marsella i Toulon, així com en altres punts del sud-oest de França⁶⁰², a Porto Torres⁶⁰³, Ventimiglia, Luni, Giovanni di Ruoti i Sicília (Reynolds 1995, 21-24, i 28). També es documenten Begsatri (Méndez, Ramallo 1985, 233 i 238), en el penyal d'Ifac de Calp (Reynolds 1993, 86), a *Abdera* (Vizcaíno 2009, 180), Mula/Cerro de la Almagra (González, Fernández, Crespo 2005, 266; Vizcaíno 2009, 211-213), i Benalúa (Lara et al. 2007, 53

⁵⁹⁹Fulford, Peacock 1984, 57; Raynaud 1993e, 192; Murcia et al. 2005, 4.

⁶⁰⁰ Un parell d'anys abans s'havia publicat que també s'hauria testimoniat el tipus Hayes 81 en un context de Cartago d'entre els anys 360 i 440, així com en el mur de Teodosi (*Atlante* 1981, 104).

⁶⁰¹ A València s'ha documentat Hayes 80A en nivells del segle V (Pascual et al. 1997, 181), i no es descarta que poguessin arribar a principis del segle VI (Pascual et al. 1997, 184). A València també s'han trobat fragments de Hayes 80A, 80B i 81 en contextos del segle VI i fins i tot del segle VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

⁶⁰² Els tipus Hayes 81A i Hayes 80B/81B són presents a diversos nivells de l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 93-94).

⁶⁰³ A Sardenya també s'ha trobat a *Cornus* (Martorelli 2002, 137).

i 55). Pel que fa als illots, s'ha documentat una peça del tipus Hayes 81A a Isla del Fraile (Méndez, Ramallo 1985, 238), i Hayes 80B, 81 i 81A-B a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182).

A Mallorca⁶⁰⁴ s'ha documentat Hayes 80B i 81A a *Pollentia*⁶⁰⁵ i a la necròpolis de Sa Carrotja (Orfila 1988, 109). El tipus Hayes 80 està present a *Palma* (Cau et al. 2014) i en el jaciment Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 74, 126 i fig. 68). També s'hauria pogut identificat Hayes 80 a Son Peretó (Riera Rullan, Cau 2013b, 83 i 85). A la cisterna de Sa Mesquida i en el nivell V de Can Sorà s'han documentat Hayes 80A i 81⁶⁰⁶. A Can Sorà, els exemplars dels tipus Hayes 80 i 81A trobats en el nivell Cisterna n° III c-2 (primera meitat del segle V), són considerats dels segles IV-V⁶⁰⁷. En Es Castell d'Eivissa es va trobar Hayes 80A, 80B i 81⁶⁰⁸. Pel que fa a Menorca cal indicar que a l'habitació 39 de Cap des Port Fornells s'hi varen recollir exemplars dels tipus Hayes 80A, 80B i 81 (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230; Cau 2003, 27) mentre que a l'habitació 41 es va documentar Hayes 80A (Buxeda et al. 2005, 225; Vizcaino 2009, 474). D'aquest jaciment ja s'havia donat a conèixer un exemplar de Hayes 81 trobat a la tomba n° 8⁶⁰⁹.

En el Pla de ses Figueres s'han fet les següents identificacions:

Tipus	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 80	01	1
Hayes 80A	P, 109, 136?, 171?	2/4
Hayes 80B	P, 01 (3), 01?, 134, 136, 172, 210 (2), 222, 227 (2), 228, 267	14/15
Hayes 81	01?, 159, 320, 351	3/4

D'entre totes aquestes peces s'ha recuperat una vora assimilable al tipus Hayes 80A (E0042-03-109-2) i una altra del tipus Hayes 80B amb la vora fumada (E0042-04-172-4) en un context de la Fase C, posterior a c. 550, format durant la segona meitat del segle VI⁶¹⁰. Un altre exemplar de Hayes 80B amb la vora fumada (E0042-04-134-7) (Riera Rullan 2009a, fig. 16; 2009b, 89) va ser localitzat en un estrat de la Fase E, d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. En contextos de la Fase I, considerats del final del segle VII o posterior, es va trobar una possible vora del tipus Hayes 80A a la UE 171 i dues vores de Hayes 80B a les UE 228 i 267 (E0042-05-228-4 i E0042-05-267-1). L'exemplar E0042-04-159-10, assimilable al tipus Hayes 81 (Riera Rullan 2005b, 203; 2009b, 97-98), es va recuperar en un context de la Fase D, d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. El fragment de vora fumada E0042-06-351-12 es va recuperar en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. També podria correspondre al tipus Hayes 81 un fragment de vora llisa de la UE 320 (E0042-06-320-3) i un fragment de vora amb decoració a rodeta trobada a la UE 190, unitats estratigràfiques de la Fase I, del final del segle VII o posteriors. Tots els altres exemplars associats als tipus Hayes 80 i 81 es varen trobar en estrats

⁶⁰⁴ De Mallorca també es pot tenir present la identificació del tipus Fulford 24 a Son Fornés (Lull et al. 2001, 113).

⁶⁰⁵ Martin 1983, 187; Járrega 1991, 56-57; Reynolds 1995, 291, 292, 293, 294, 297. També s'hi ha trobat Hayes 80 i Hayes 80/81 (Gumà, Riera, Torres 1997, 251).

⁶⁰⁶ Ramon, Cau 1997, 277; Cau 2003, 21 i 25; Buxeda et al. 2005, 224. Les peces de Sa Mesquida foren donades a conèixer a: Orfila 1989, 518; Orfila, Cau 1994.

⁶⁰⁷ Ramon 1986, 32, fig. 14.1 i 3; Ramon 1984, 23 i fig. 9; Járrega 1991, 56-57.

⁶⁰⁸ Ramon, Cau 1997, 271-277; Buxeda et al. 2005, 224; Ramon 2005, 488.

⁶⁰⁹ Navarro 1982, 440 i fig. 38; Méndez, Ramallo 1985, 238; Reynolds 1995, 298.

⁶¹⁰ Riera Rullan 2005b, 206; 2009b, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i lám. 1.

superficials o d'època contemporània. Sembla evident doncs, que totes les peces assimilables a aquests dos tipus es varen trobar amortitzats en estrats posteriors o molt posteriors al moment de la seva arribada a Cabrera.

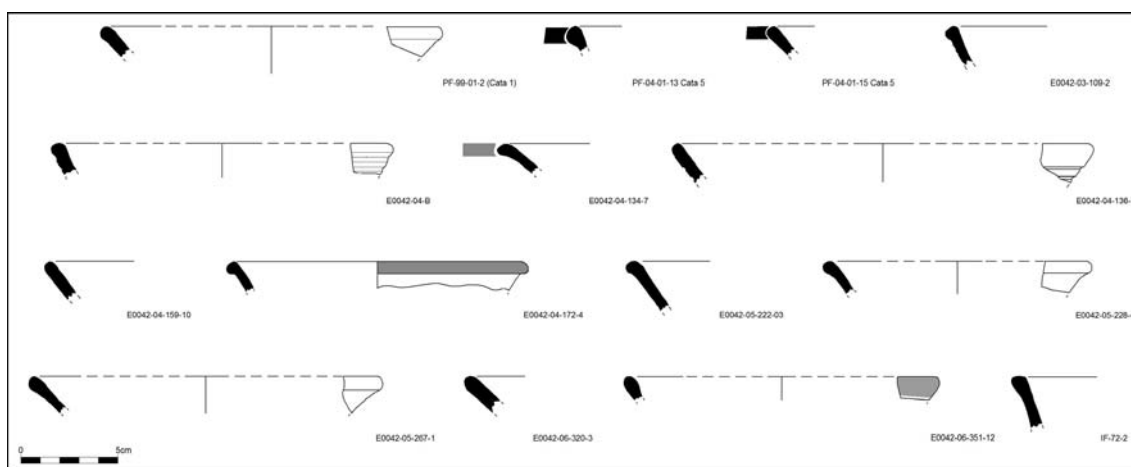

Figura 5.95. Exemples i possibles exemplars de Hayes 80 i 81 de TSAD del Pla de ses Figueres i l'illot dels Frares (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 86

Només s'ha pogut identificar aquest tipus ceràmic a l'illot dels Frares (IF-T4-2) (Riera Rullan 2002, 95-96; 2005b, 214).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 86	-	-	-	-	-	1	-

J.W. Hayes va proposar un marc cronològic per aquest tipus 86 (= Lamb. 60)⁶¹¹ comprès entre el final del segle V i principis del segle VI (Hayes 1972, 135; *Atlante* 1981, 98). C. Raynaud concentra la seva datació entre els anys 480 i 520 dC, mentre que Tortorella ho emmarca entre el 470/480 i el 530 (Raynaud 1993e, 193; Tortorella 1998). També hi ha qui el considera característic de la segona meitat del segle V (Murcia et al. 2005, 6). Segons, P. Reynolds és un tipus que caracteritza la primera fase "d'exportacions vàndales", entre els anys 430-500 i, més concretament, de la segona meitat de la cinquena centúria (Reynolds 2007, 74; 2010, 93 i fig. 16a)⁶¹².

La seva producció podria ser del nord de Tunísia, es troba en contextos del segle V d.C a Cartago i es considera precursora del tipus Hayes 103 (Reynolds 1995, 8, 9, 19). P. Reynolds va reconèixer el tipus Hayes 86 (Fulford 36 a 39) a Belo, Alacant, El Monastil, Badalona, possiblement a Tarragona, a diversos indrets del sud-oest de França, a Marsella i a Ventimiglia (Reynolds 1995, 14, 19, 21-22 i 28)⁶¹³. El tipus Hayes 86 també és present, per exemple, a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopiès,

⁶¹¹ A més de la Lamb. 60, també s'ha associat al tipus Fulford 36 (Cavallès-Llopiès, Vallauri 1994, 94; Tortorella 1998). P. Reynolds feia una associació més àmplia, d'entre la Fulford 36 a 39 (Reynolds 1995).

⁶¹² Anys abans però aquest darrer investigador el datava entre el 450/475 i el 500/525 (Reynolds 1995, 19).

⁶¹³ P. Reynolds apuntava que la distribució general del tipus Hayes 86 i les seves variants podia ser significativa ja que eren absents en Conímbriga, Cherchel, Roma i Sperlonga, mentre que sí que eren presents en el sud i est de la península Ibèrica, les Illes Balears i el sud de França-Ligúria (Reynolds 1995, 30).

Vallauri 1994, 94), a València, en un context dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 183), i a Casa Blanca de Tortosa (Reynolds 2010, 96). Pel que fa als illots la presència de Hayes 86A ha estat constatada a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636).

A Mallorca la Hayes 86 (= Lamb. 60bis) s'ha documentat a Sa Marineta de Manacor (Merino, Torres 2000, 152; Alcaide et al. 2005, 180), a *Pollentia* amb les variants 86, i 86v/F36.1 i 86v/F38.4, que són considerades com una mostra de la continuïtat dels contactes amb el nord de Tunísia en posterioritat al 475 dC. També, en aquesta ciutat, s'hauria documentat una forma intermèdia entre la Hayes 86 i la 103? de la forma Martin VII (Reynolds 1995, 21, 30 i 297). A Menorca s'ha documentat Hayes 86/2 a Maó (Cau 2012, 129).

Figura 5.96. Hayes 86 de TSAD de l'illot dels Frares (Autor: Mateu Riera)

HAYES 87

Només un exemplar trobat en Els Corralers de Conillera es pot assimilar a aquest tipus ceràmic i, a més, és una atribució molt dubtosa (Riera Rullan 2011, 109).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 87	-	-	-	-	1?	-	-

J.W. Hayes va proposar tres variants al seu tipus 87. La variant A⁶¹⁴, la més antiga, la situava durant la segona meitat del segle V, mentre que les dues variants més modernes, la B i la C, les portava a un segle VI inicial (Hayes 1972, 136; *Atlante* 1981, 93). En canvi C. Raynaud proposa una datació entre el 450 i el 500 per a la variant A, 475 al 530 per a la B i del 480 al 550 per a la C (Raynaud 1993e, 193). Segons P. Reynolds el tipus Hayes 87 es podria haver començat a fabricar cap a c. 450 i que la seva producció hauria arribat fins a principis del segle VI (Reynolds 1995, 27)⁶¹⁵. La variant 87B es podria haver introduït en un moment proper al c. 475 dC, en posterioritat a la 87A, que es dataria entre el 430 i el 475/500 (Reynolds 1995, 19, 151). Així, es documenta amb abundància en estrats del V i amb molta menys quantitat en el VI, a Benalúa, a Belo i a Cherchel, mentre que és relativament rara a Cartago, i pràcticament absent a San Goivanni di Ruoti i a Marsella (Reynolds 1995, 11 i 24-26 i 28)⁶¹⁶. S. Tortorella emmarcava el tipus Hayes 87A entre els anys 440/450-530 i les variants 87B i C entre el 475-530/550 (Tortorella 1998). El tipus Hayes 87 es documenta en contextos francesos de 475-525/530 dC (Pieri 2005, 57).

Segons els contextos documentats per tota la Mediterrània, es considera que els tipus Hayes 87 A, B i C caracteritzen el darrer període del regne Vandal (Vizcaino 2009, 624). P. Reynolds proposava que podien ser produccions, però no necessàriament només, de prop d'Algèria o del nord oest de Tunísia i, fins i tot, també les qualificava

⁶¹⁴ S'ha associat al tipus Fulford 43 (Cavallès-Llopi, Vallauri 1994, 95-96).

⁶¹⁵ El mateix opinen Cela, Revilla per a Mataró pel que fa a la data inicial (Cela, Revilla 2005, 204) i X. Aquilué proposa que es fabricaria probablement només durant el primer quart del segle VI (Aquilué 1993, 119).

⁶¹⁶ Inusualment freqüent a Benalúa i Belo (Reynolds 1995, 21-22, 28, 30, figs. 31-33, 35-38).

com a *alternative, regional “preferential” vandal period supply (from Hippo Regius?)* (Reynolds 1995, 11 i 24-28).

El tipus Hayes 87 és present a diversos llocs del sud de França i a Ventimiglia (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 95-96 i 108-109; Reynolds 1995, 21-22, 28, 30), a Roma i Càpua (Reynolds 1995, 20 i 23), Barcelona⁶¹⁷, la Solana, la Ciutadella de Roses, Torre Llauder, Mas del Catxorro i Barragut (Barrasetas, Járrega 1997, 134), Tarragona i València⁶¹⁸, Calp (Reynolds 1993, 86), Alacant (Reynolds 1995, 28 i 30), Benalúa (Lara et al. 2007, 52-56), Elx (Reynolds 1993, 17), Cartagena (Murcia et al. 2005, 15), *Arunda* (Vizcaíno 2009, 173) i *Septem* (Villaverde 2006, 83).

El tipus Hayes 87 s’ha documentat a l’illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636), a l’illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182), Nova Tabarca (Pérez 1999) i a la illeta del Peñón de Salobreña (Lagóstena 2001, 155). S’ha identificat Hayes 87B a l’Île Verte, en un context que s’ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l’inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99). També es va documentar una variant de Hayes 87 recuperada en aigües de l’illa *Gallinaria* (Hayes 1980, 504; Tortorella 1998).

Les variants Hayes 87A i 87C es citaven com a presents però rares a *Pollentia* (Reynolds 1995, 20, 27, 30, 293, 294), mentre que de la variant 87B se’n varen constatar 9 exemplars⁶¹⁹. També es cita Hayes 87 A/C de la Casa dels dos Tresors (Gumà, Riera, Torres 1997, 251). S’ha documentat Hayes 87A a Sa Mesquida (Orfila, Cau 1994; Buxeda et al. 2005, 224), en el jaciment manacorí del Claper del Gegant de Son Sureda Ric (Merino, Torres 2000, 151; Alcaide et al. 2005, 179) i, amb certs dubtes, en el Turó d’en Boletó de Vilafranca de Bonany (Lladó 2009, 82). El tipus Hayes 87 és present en el jaciment Colònia Sant Jordi II (Guerrero 1987, 126 i fig. 66a) i a Son Fornés (Lull et al. 2001, 113). També s’ha documentat Hayes 87C en el Túmul de Son Ferrer⁶²⁰. A l’estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es consideren les variants Hayes 87A i 87B com a característics del període vàndal balear d’entre els anys 455-533 dC, tot i advertint que la variant 87B segueix en ús durant el període bizantí (Mas, Cau 2011, 206). A Menorca s’ha publicat el tipus Hayes 87 en el Cap des Port de Fornells⁶²¹. D’aquell mateix jaciment es cita Hayes 87B en un context d’amortització del segle VI (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 23; Cau 2003, 27). J. Ramon va donar a conèixer la identificació de Hayes 87 a les illes Pitiüses (Ramon 1986, 33) i, més recentment, s’ha documentat Hayes 87A a Es Castell d’Eivissa (Ramon, Cau 1997, 271-277; Buxeda et al. 2005, 224)⁶²².

⁶¹⁷ Barrasetas, Járrega 1997, 134; Beltrán 2005, 137-138; Járrega 2005, 151.

⁶¹⁸ Reynolds 1995, 20, 23, 28 i 30; Pascual et al. 1997, 182-183; Barrasetas, Járrega 1997, 134.

⁶¹⁹ Reynolds 1995, 28, 30, 291, 293, 294; Járrega 1991; Villaverde 2004; 2006.

⁶²⁰ Material inèdit.

⁶²¹ Navarro 1982, 441 i fig. 38; Méndez, Ramallo 1985, 239. Pareix que seria la mateixa peça que P. Reynolds assimila al tipus Hayes 87A (Reynolds 1995, 298).

⁶²² Sorprenentment, pel que fa a les Pitiüses, N. Villaverde inclou el tipus Hayes 87 dins dels tipus baiximperials, anteriors al domini vàndal de les Balears (Villaverde 2004a, 398). En canvi, unes pàgines més endavant de la mateixa obra, afirma que les Hayes 87A i 87B de *Pollentia* són testimoni de “la recuperació del poblament urbà” d’aquella ciutat en època vàndala, encasellant, a més, el tipus Hayes 87A entre els anys 451 i 515, i el tipus 87B entre el 451 i el 525 (Villaverde 2004a, 405).

HAYES 90

Aquest tipus ceràmic s'ha documentat en el Pla de ses Figueres de Cabrera i en Els Corral de Conillera.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 90	5/8	-	-	-	1	-	-

La majoria de les Hayes 90 localitzades a l'arxipèlag cabrerenc poden ser atribuïdes a la variant Hayes 90B fetes en TSAD⁶²³. Aquest tipus no és gaire present en el nord de Tunísia i, en tot cas, menys que en el centre de Tunísia, d'on pareix ser originària (Bonifay 2004, 49-51, 177, 482)⁶²⁴.

A partir dels treballs de J.W. Hayes, l'*Atlante* reproduïx les propostes cronològiques de finals del segle V-inici del segle VI per a la variant Hayes 90, n.1; segona meitat del VI-inici del VII per a la variant Hayes 90, n.2; i final del segle VI-inici del segle VII per a la variant Hayes 90, n.4 (*Atlante* 1981, 97). C. Raynaud proposava, pel tipus Hayes 90 de "Clara D", una datació entre el 550 i el 620 (Raynaud 1993e, 193). S. Tortorella considera que la variant Hayes 90B podia situar-se entre el final del segle V-530/550 i la segona meitat del segle VI-inici del segle VII (Tortorella 1998). Per a M. Bonifay el tipus Hayes 90 de TSAD es pot dividir en dues variants, la B1 (= Hayes 90B, n° 2)⁶²⁵ i la B2 (= Hayes 90B, n° 4), i ambdues es documenten dins de la segona meitat del segle VI i l'inici del segle VII (Bonifay 2004, 177). D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 90B abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650 (Pieri 2005, 57).

El tipus Hayes 90 no és una peça gaire representada. Fora de Tunísia se n'han trobat, per exemple, a València⁶²⁶, a Calp (Reynolds 1993, 86), a Alacant (Reynolds 1995, 9), en els nivells bizantins de Màlaga⁶²⁷, Nàpols i Porto Torres (Tortorella 1998), a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 97-98), Bordeus, Marsella, i Croàcia (Bonifay 2004, 177 i 457). També s'ha documentat a *Septem* (Villaverde 2001, 218 i 364), Líbia, Egipte i Grècia (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 97).

A les Balears s'ha detectat d'una manera molt destacada a Menorca, en el Cap des Port de Fornells, possible monestir (Gurt 2007, 220-223), on s'han identificat 8 exemplars del tipus Hayes 90B⁶²⁸, i tres més que estan entre els tipus 90 i 105. J.M. Gurt ha

⁶²³ Hayes 1972, 139; *Atlante* 1981, 97; Bonifay 2004, 49-51, 177, 482. La variant Hayes 90B s'ha associat al tipus Fulford 45 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 98; Tortorella 1998).

⁶²⁴ La majoria dels exemplars dels tipus Hayes 90 i 105 que arriben a Provença, entre el final del segle VI i la primera meitat del segle VII, serien de tallers localitzats a la *Bizacena* (Bonifay 2004, 457). Una variant tardana del tipus Hayes 90A seria dels tallers del centre de la Tunísia, d'un hipotètic *groupe* « C6 », probablement dels decennis centrals del segle VI dC (Bonifay 2004, 166).

⁶²⁵ Precursora del tipus Hayes 105 (Bonifay 2004, 177).

⁶²⁶ En els nivells d'amortització dels segles VI-VII de l'arena del circ i en un context del segle VII del carrer del Mar (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185).

⁶²⁷ Acien et al. 2003, 413; Vizcaino 2009, 162; Reynolds 2010, 304.

⁶²⁸ Una d'aquestes peces, que presenta una decoració estampada en forma de creu, possiblement patada, fou publicada com a "forma incerta" i "nova", semblant al tipus Lamboglia 23 (Navarro 1982, 434, 447-449 i fig. 40). P. Reynolds la va relacionar amb el tipus Hayes 93 (Reynolds 1995, 298). En canvi, M. Bonifay la va assimilar al tipus Hayes 90B (Bonifay 2004, 176-177, 191 i 193). J.M. Gurt també la classifica com a Hayes 90B i, a més, ha presentat una nova versió del dibuix, amb un peu i decoració més ajustats a la realitat (Gurt 2007, fig. 7 i 8). Cal destacar que aquesta gran pàtera presentava, en el seu cul, un grafit post-cocció en forma d'aspa o creu (Navarro 1982, 447).

plantejat que el tipus Hayes 90B, degut a les seves dimensions grans, es pugui posar en relació amb alguna funció pròpia d'una comunitat monàstica (Gurt 2007, 205). A Ciutadella també s'ha trobat 90B (Cau 2012, 129). A Eivissa, a la platja d'En Bossa (al SO de ses Figueretes), es va trobar un exemplar força complet de Hayes 90 associat a una Hayes 101⁶²⁹. M. Bonifay ha classificat la decoració d'aquest exemplar de Hayes 90 d'Eivissa, com de l'*Style* « F ». Aquest estil decoratiu es caracteritza per presentar cercles i punts sovint formant motius cruciformes. Sol estar associat a peces del tipus Hayes 90 com, per exemple, la documentada a Bordeus i l'abans citada de Cap des port de Fornells (Bonifay 20004, 176-177, 191 i 193)⁶³⁰. A Mallorca sembla que s'hauria pogut documentar un exemplar de Hayes 90 a *Palma*, tot i que els autors que la publicaren tampoc en descarten una assimilació amb el tipus Hayes 89⁶³¹. Recentment s'ha donat a conèixer un exemplar del tipus Hayes 90B d'aquella ciutat mallorquina (Cau et al. 2014). A *Pollentia* també seria present el tipus Hayes 90 (Járrega 1991, 58; Reynolds 1995, 291). A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 90B com a característic del període bizantí balear (Mas, Cau 2011, 206). En canvi, sorprenentment, pel que fa a les troballes de les Pitiüses, N. Villaverde inclou el tipus Hayes 90 dins de les ceràmiques baiximperials, anteriors al domini vàndal de les Balears (Villaverde 2004a)⁶³².

En el Pla de ses Figueres s'han pogut documentar fins a 8 vores que es poden associar al tipus Hayes 90B⁶³³. Malauradament, la majoria d'aquestes peces s'han trobat en prospecció (2 individus), en nivells superficials (4 individus) i en estrats d'època moderna (l'individu de la UE 19). L'únic exemplar de vora de Hayes 90 trobat en un estrat d'època antiga és el corresponent a la sigla E0042-06-323-4, de la UE 323, que pertany a la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament en els darrers tres quarts del segle VII dC. Però, a més, a la UE 118, també es va trobar un fragment de paret de Hayes 90 (E0042-03-118-2)⁶³⁴, en un context de la Fase C, probablement, de la segona meitat del segle VI⁶³⁵.

⁶²⁹ Peces trobades a uns 100 m de la mar, en el que es va considerar com a un hàbitat rural que tindria un precedent d'època púnica, i en el que es va trobar un nivell d'abandonament datat del segle VII dC (Ramon 1986, 13 i fig. 14.16)

⁶³⁰ R. Navarro havia relacionat l'exemplar de Fornells, amb reserves, amb l'estil E (II) de Hayes, de 530 a 600 dC (Navarro 1982, 448-449).

⁶³¹ Fins i tot classificant-la com a "Ceràmica paleocristiana grisa" (Pons, Riera 1988, 11 i 16). Uns anys més tard aquesta peça s'hauria publicat com a Hayes 89 de "terra sigil·lada clara D" (Gumà, Riera, Torres 1997, 253).

⁶³² També hi inclou el tipus Hayes 89 (Villaverde 2004a, 398).

⁶³³ Una Hayes 90.4 (PF-00-P-9) ja havia estat donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 48-49; 2005a, 197 i 200. Cal fer notar que els exemplars PF-00-01-13, PF-00-01-14, PF-00-01-15 i E0042-06-323-4 tal vegada podrien correspondre al tipus Hayes 90B/105 amb paral·lels com els de Marsella (Bien 2007) o amb les que es veuran més endavant en l'epígraf dedicat al tipus Hayes 105.

⁶³⁴ S'han pogut documentar dos exemplars més de paret que pareix que poden correspondre al tipus Hayes 90, un del Pla de ses Figueres (E0042-03-P21), i l'altre dels Corral de Conillera (EC-Z4: Riera Rullan 2011, 109), tots dos trobats en superfície.

⁶³⁵ Riera Rullan 2005, 206; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 86, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i lám. 1.

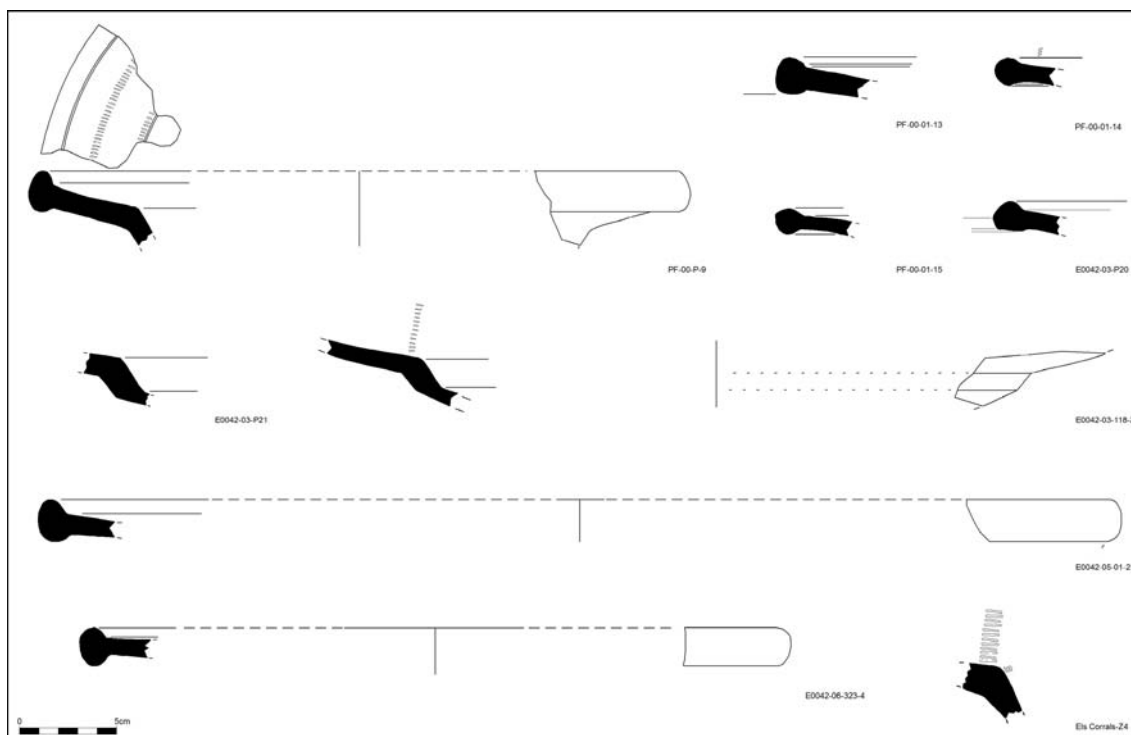

Figura 5.97. Exemples i possibles exemples del tipus Hayes 90 de TSAD del Pla de ses Figueres i Els Corralles (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 91

S'ha pogut constatar la presència d'escudelles del tipus Hayes 91 en el Pla de ses Figueres de Cabrera⁶³⁶ i a l'illot dels Frares⁶³⁷.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 91	13	-	-	-	-	1	-

Les peces Hayes 91 són uns dels tipus de TSA més difusos per tota la Mediterrània (Méndez, Ramallo 1985, 239). J.W. Hayes va dividir el tipus 91 en 5 variants (A, B, B/C, C i D) a les quals va proposar unes datacions que anaven des de mitjan/finals segle V fins el 650 dC (Hayes 1972, 144). M. Bonifay va plantejar algunes petites modificacions i va fer notar també que hi ha tot un món de produccions "locals", com les de Sidi Khalifa, o les de la categoria E, i les sèries algerianes, que compliquen molt la realitat d'aquest tipus d'escudella (Bonifay 2004, 177-180 i 203-204). Segons ell, la cronologia inicial d'aquest tipus de bol amb llistell és força controvertida. Sembla que hi podria haver unes produccions primerenques que es remuntarien al segle IV dC (Bonifay 2004, 177-178)⁶³⁸. Tanmateix, però, aquí no caldrà entrar en aquesta discussió donat que les variants trobades en el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares pareix que s'haurien de situar en posterioritat al 400 dC, amb alguns exemplars de la variant D que arribarien al segle VII.

⁶³⁶ A més de les que ara s'exposaran, J. Aramburu va recollir una vora i una base a la zona del Cellar de Sa Font classificades com a Hayes 91 (Aramburu 2001, 9 i fig. 5; Riera Rullan 2011, 103).

⁶³⁷ Peça publicada a: Riera Rullan 2004; 2005b, 214

⁶³⁸ S. S. Tortorella també havia fet notar aquestes datacions més antigues segons els contextos de diversos jaciments (*Atlante* 1981, 106), i C. Raynaud havia presentat una datació inicial per al tipus 91 ja des del 350 dC, així com del 380 dC per a la variant 91A (Raynaud 1993e, 139).

Així, J.W. Hayes va proposar per a la variant B del tipus 91 una datació de c. 450-530 (Hayes 1972, 144). En canvi, S. Tortorella, pareix que es decantava més cap a una datació de finals del segle IV fins el 530 dC (*Atlante* 1981, 106)⁶³⁹. Uns anys més tard però, assimilant la variant Hayes 91B al tipus Fulford 47.1 = El Mahrine S2,2-3, reproduïa les propostes cronològiques de M. Mackensen de 1993 (primers decennis del segle V-550) i de P. Reynolds de 1995 (400/420-500), afirmant que la variant 91B s'hauria començat a fabricar en els primers decennis del segle V (Tortorella 1998). A Sardenya es considera que el tipus Hayes 91B es produeix durant l'època vàndala (Martorelli 2002, 137) i, M. Bonifay, situa la seva producció en els decennis centrals del segle V, amb unes variants tardanes que podrien arribar al segon quart del segle VI (Bonifay 2004, 179).

Pel que fa a la variant C Hayes va proposar un marc cronològic de c. 530 fins el 600 o una mica més (Hayes 1972, 144), datació que no es veuria rebatuda a l'*Atlante*. En canvi, M.G. Fulford, proposa la seva aparició en el segle V, tot i que la seva major comercialització ja seria en el segle VI, sobretot, entre les anys 525-550 (Fulford, Peacock 1984, 65). C. Raynaud proposa, en canvi, una datació de 500-600 dC (Raynaud 1993e, 194). S. Tortorella, donant per bona l'assimilació de la variant Hayes 91C amb el tipus Fulford 47.2= El Mahrine 52,4, rebatia la proposta cronològica de M. Mackensen de 1993 (520/530-580), basant-se en contextos de Nàpols, Tarragona (Reynolds 1995, 281), Marsella i Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90-91 i 105) que es podien remuntar a finals del segle V (Tortorella 1998). M. Bonifay constata el tipus Hayes 91C en els decennis centrals del segle VI (Bonifay 2004, 179), mentre que D. Pieri ha fet notar que en els contextos francesos comença a aparèixer, encara que tímidament, cap el final del primer quart del segle VI (Pieri 2005, 57). Segons els contextos documentats per tota la Mediterrània, es considera que les variants de Hayes 91C caracteritzen el segle VI, un cop incorporat el Regne vàndal al domini bizantí (Vizcaíno 2009, 624).

La variant D, J.W. Hayes la va datar de c. 600 a 650 dC (Hayes 1972, 144)⁶⁴⁰. C. Raynaud prefereix una datació de 580 a 675 dC (Raynaud 1993e, 194). Segons P. Reynolds, la Hayes 91D es començaria a fabricar entre els anys 575/580 (Reynolds 1995, 31). S. Tortorella l'assimila al tipus Fulford 47.3 i 74 = El Mahrine 57 (probablement) i fa notar que Fulford la situa entre el 530-600 i més endavant en el temps. Però, per aquest autor italià, la variant Hayes 91D es documenta entre el 580 i el final del segle VII (Tortorella 1998). M. Bonifay proposa una cronologia dins del segle VII dC (Bonifay 2004, 179). D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 91D abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650 (Pieri 2005, 57). Més recentment, J. Vizcaíno, a partir de diversos contextos documentats per tota la Mediterrània, defensa que les Hayes 91D serien, "molt especialment", del segle VII dC (Vizcaíno 2009, 624).

D'entre els molts contextos on s'han documentat exemplars del tipus Hayes 91B, C o D, es pot esmentar que a Cartago la Hayes 91B és molt abundant en nivells del cinquè, que la Hayes 91C ho és en els del sisè, i que la Hayes 91D apareix rarament en contextos del final del segle VI-VII (Reynolds 1995, 8). A l'*oppidum* de Saint-Blaise es varen documentar exemplars de les variants 91B, 91C i 91D (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 97-98). Les Hayes 91A, C i D són molt comunes a Sardenya (Martorelli 2002,

⁶³⁹ C. Raynaud donava per bona una datació de 380-500 dC (Raynaud 1993e, 194).

⁶⁴⁰ A l'*Atlante*, tot i que es citen contextos inèdits, no es proposa una datació diferent a la de Hayes (*Atlante* 1981, 106).

137). S'ha documentat Hayes 91B i 91D a Castellu de Còrsega (Pieri 2005, 12). Apareixen les variants A, B, C i D a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194). S'ha trobat Hayes 91A/B en un conjunt datat del 400-450/475 de *Iesso* (Uscatescu, García 2005, 83). La Hayes 91B es present a Sevilla en un context proposat del primer quart del segle VI, però que podria ser un poc anterior (Reynolds 2010, 113). A Cartagena apareixen Hayes 91B i 91C en nivells del primer quart del segle VI (Murcia et al. 2005, 15). A *Iliberris* s'ha trobat Hayes 91B i 91C en uns conjunts del segle VI (Vizcaíno 2009, 176). Aquestes dues variants B i C, així com d'altres indeterminades, s'han documentat a Benalúa dins d'un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-55). S'ha identificat Hayes 91B/C en el jaciment de València la Vella-Ribaroja considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183). A València es troba Hayes 91C en contextos del segle VI/principis del VII i del segle VII (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185). També s'ha recuperat Hayes 91C a la Bastida de Rubí que seria de contextos del final del V-1er quart del VI (Bacaria et al. 2005, 181), a la zona de la Depresión de Vera (Vizcaíno 2009, 188), a Canyada Joana de Crevillent i a la basílica d'Algezares (Vizcaíno 2009, 244 i 446). S'ha documentat Hayes 91C i 91D a Barcelona en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-138; Járrega 2005, 151). A Nàpols comença a aparèixer Hayes 91D en contextos del final del segle VI (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 432). M. Bonifay va documentar exemplars de Hayes 91D a Marsella en nivells del final del segle VI-primera meitat del VII (Loseby 2000, 173). El tipus Hayes 91D és present a S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44), així com en altres jaciments italians (Tortorella 1998). A Catalunya s'havien publicat exemplars de la variant Hayes 91D de Mataró, Barcelona, Tarragona, Sant Martí d'Empúries, la Ciutadella de Roses, Puig Rodon, Viladecans, Centelles, els Antigons i la Solana (Barrasetas, Járrega 1997, 135). S'ha publicat Hayes 91D a Mataró, en estrats del final del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 205). Ramallo i Vizcaíno consideren la Hayes 91D com una de les formes que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316), i una de les més nombroses del període de dominació bizantina (Vizcaíno 2009, 231). També s'han documentat diverses variants de Hayes 91D en un context del segle VII del Tolmo de Minateda (Reynolds 2010, 120). Es documenta Hayes 91D a *Septem* (Villaverde 2001, 168 i 452). P. Reynolds va afirmar que de totes les variants del tipus Hayes 91, la menys comuna seria la variant D, però al mateix temps també cridava l'atenció respecte a la seva abundància a Cartagena (Reynolds 1995, 9)⁶⁴¹.

Pel que fa al present estudi s'ha de destacar la presència de Hayes 91 a Isla del Fraile (Méndez, Ramallo 1985, 233 i 240), a Nova Tabarca (Pérez 1999), a la illeta del Peñón de Salobreña (Lamb. 38. Lagóstena 2001, 155), i en aigües de l'illa *Gallinaria* (Hayes 1980, 505; Tortorella 1981, 368 i 375; 1998). Es va documentar una Hayes 91 en els nivells d'amortització de les petites termes de l'Ilha do Pessegueiro (Lagóstena 2001, 71). S'ha constatat el tipus Hayes 91A a la illeta de Maguelonne (Martin 1978, 234-235), així com a cap de Mèdes de l'illa de Porquerolles, en aquest darrer cas en un context considerat majoritàriament del primer quart del segle V (Tréglia 2003, 130). S'ha documentat Hayes 91B a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636), una possible Hayes 91B a l'illot del Portixol prop del cap de Sant Martí d'Alacant (Reynolds 1993, 86) i, Hayes 91A i 91B, a l'illot de Mogador (Villaverde 2001, 192). Es va trobar Hayes 91A-C a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182), i Hayes 91D en

⁶⁴¹. En canvi, es recorda la nul·la aparició de Hayes 91D a Benalúa (Vizcaíno 2009, 252).

el suposat monestir de Mura⁶⁴². S'ha documentat Hayes 91C i Hayes 91D a l'Île Verte, en un context de la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99). També s'han identificat diversos exemplars de Hayes 91 (una 91D) a l'illot pitiús de s'Espalmador (Ramon 1986, 20).

A les Balears s'ha documentat Hayes 91 a *Pollentia*, on s'ha constatat Hayes 91A/B, Hayes 91A/C, Hayes 91B i 91B variant, Hayes 91B/C, Hayes 91C i 91C variant i, tal vegada també Hayes 91D⁶⁴³. A Mallorca també s'ha documentat Hayes 91 a *Palma* (Cau et al. 2014) i ens els jaciments de Colònia Sant Jordi I i II (Guerrero 1987). Segons M. Orfila és un tipus present en el poble de Ses Salines, Es Torrent, Ca Na Farineta, Son Piris A, Es Velar d'Aprop, Na Burges, Es Figueral Blanc, a Sa Vinyassa de Ses Salines i Na Burgues (Orfila 1988, 269 i apèndix). També s'ha documentat en els jaciments manacorins de Can Pont de Son Negre, Taiet i Son Fangos (Merino, Torres 2000; Alcaide et al. 2005, 179, 180 i 182). S'ha identificat Hayes 91 a Sa Bastida d'Alaró (Cau, Mas, Lladó 2005, 222), i Hayes 91, 91A i 91C a la vall de Sòller (Coll 1996). Es va recuperar Hayes 91A, 91B i 91A/B a Sa Mesquida⁶⁴⁴. A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 91A/B com a característic del període que abraçaria els segles IV i V fins a la conquesta vàndala de l'any 455, mentre que el tipus Hayes 91C es proposa com a propi del període bizantí⁶⁴⁵. El tipus Hayes 91 és força present a Son Peretó, on s'haurien trobat des de les variants més antigues fins a les més modernes⁶⁴⁶. En el Sector Oest, es va recuperar una vora que es va associar al tipus Hayes 91C, localitzada en un mur (UE 08) que es proposa posterior al c. 600 dC⁶⁴⁷. També s'ha documentat un exemplar del tipus Hayes 91C a les termes de Son Sard (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186). En aigües de Portocolom es va trobar una vora del tipus Hayes 91C tardà o 91D (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i Lám. 5). Pel que fa a Menorca el tipus Hayes 91 sembla abundant a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662). P. Reynolds va fer notar que un exemplar publicat de Cap des Port de Fornells, s'assembla al tipus Hayes 91B (Reynolds 1995, 298)⁶⁴⁸. S'ha donat a conèixer Hayes 91 de Maó (Cau 2012, 129) i s'hauria documentat Hayes 91 en aigües de Cales Coves (Tortorella 1981, 368 i 373). Es va documentar el tipus Hayes 91D a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 464 i fig. 6). J. Ramon va ser el primer en donar a conèixer la identificació de Hayes 91 a les illes Pitiüses (Ramon 1980, 33). A Eivissa, a Can Sorà, s'han documentat Hayes 91A o 91A/B en el nivells IV i V de la cisterna⁶⁴⁹. J.

⁶⁴² Peça trobada en un context en el qual també es varen recuperar una sèrie de ceràmiques considerades, molt probablement, per a un ús litúrgic (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269-271).

⁶⁴³ Martín 1983, 303; Reynolds 1995, 28, 32, 291, 293, 294, 296, 297; Gumà, Riera, Torres 1997, 25, 251; Orfila, Arribas, Cau 1999, 115; Orfila et al. 2000, 233; Vizcaino 2009, 421 i 272.

⁶⁴⁴ Orfila 1988b, 247; 1989, 518; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 21; Buxeda et al. 2005, 224. A la cisterna de Sa Mesquida també es varen trobar exemplars associats als tipus Hayes 91C o 91D que presentaven unes pastes i uns vernissos que impediren assegurar si es tractava d'imitacions o de produccions nord-africanes, o bé si es tractava de coccions diferents a les més habituals. També n'hi havia que presentaven la vora fumada (Orfila, Cau 1994, 276, 284 i lám. XIV).

⁶⁴⁵ Mas, Cau 2011, 204-206.

⁶⁴⁶ Riera Rullan 2009a, 108 i fig. 88; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2013, 76; 2013b, 83, 85-86; 2013c, 113-114 i 118; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 6, 16, 29-30 i 48.

⁶⁴⁷ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236 i fig. 10; Riera Rullan, Cau 2013c, 113 i 118; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 29.

⁶⁴⁸ Havia estat publicat com de "forma incerta", amb certes semblances amb el tipus Hayes 68 (Navarro 1982, 445, i fig. 40).

⁶⁴⁹ Ramon 1984, 23 i fig. 9; Ramon, Cau 1997, 277; Cau 2003, 25; Cardell, Cau 2005, 165; Buxeda et al. 2005, 224; Vizcaino 2009, 267.

Ramon també va classificar un exemplar del nivell Cisterna nº III c-2 com a Hayes 91B (Ramon 1986, 32, fig. 14.10). Per altra banda, s'ha documentat Hayes 91 i Hayes 91A/B en Es Castell⁶⁵⁰, i Hayes 91B a Can Fita (Pacheco, González 2002, fig. 67). P. Reynolds va afirmar, tot i que amb reserves, que a Eivissa s'hauria pogut identificar Hayes 91D (Reynolds 1995, 32). Es va identificar Hayes 91 en el caló de s'Oli de Formentera (González, Díes 1990-1991, 373). Tal i com s'ha avançat a l'anterior paràgraf, J. Ramon va donar a conèixer diversos exemplars de Hayes 91 de l'illa de s'Espalmador, un d'ells corresponent a la variant 91D (Ramon 1986, 20). L'any 2004, parlant de les ceràmiques trobades a les Pitiüses, N. Villaverde inclou el tipus Hayes 91 dins del grup baiximperial, anterior al domini vàndal de les Balears (Villaverde 2004a), un encasellament, sens dubte, massa restringit.

La vora de Hayes 91 trobada a l'illot dels Frares no es pot determinar si correspondria a la variant A o a la B (Riera Rullan 2004; 2005b, 214). Per les vores recuperades en el Pla de ses Figueres s'han proposat les següents identificacions:

Tipus	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 91	01, 312	1
Hayes 91A o B	01	1
Hayes 91B	P	1
Hayes 91C	01 (3), 07, 136, 230, 332	7
Hayes 91C o D	332, 371	2
Hayes 91D	P	1

En el Pla de ses Figueres no s'ha trobat cap fragment de vora clarament de la variant A. En canvi, sí que s'ha pogut identificar un exemplar de la variant B (PF-99-P-13) (Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200). Són però molt més nombroses les vores de les variants C i D (Riera Rullan 2005a, 197 i 200; Vizcaíno 2009, 274). Hi ha fins a set exemplars de la variant C (PF-99-07-2⁶⁵¹; E0042-05-230-2; E0042-06-01-36; E0042-06-332-15)⁶⁵², dos exemplars de les variants C o D (E0042-06-332-16 i E0042-07-371-1) i un de la variant D (E0042-93-B) (Riera Rullan 2002, 42-43). La majoria de vores i qualche llistell varen aparèixer en superfície o en estrats d'època contemporània. Es va trobar però un fragment de llistell assimilable al tipus Hayes 91 a la UE 312, en un context de la Fase H que correspon als tres darrers quarts segle VII. Són d'aquesta mateixa Fase H la vora E0042-06-332-15 i un llistell de la UE 352, totes dues peces corresponents al tipus Hayes 91C, així com una vora de Hayes 91C o D (E0042-06-332-16). També es va trobar un llistell de Hayes 91 a la UE 321, unitat estratigràfica que pareix que correspondria a la Fase I, del final del segle VII en endavant. És pot afirmar llavors que les peces trobades fins ara del tipus Hayes 91 del Pla de ses Figueres, s'han trobat com a material de caràcter residual.

⁶⁵⁰ Ramon, Cau 1997, 271-277 i 290; Buxeda et al. 2005, 224. També descrites com dels tipus Hayes 91A i 91A/B (Ramon 2005, 488).

⁶⁵¹ Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 44-45.

⁶⁵² També es va recuperar a la UE 136 un exemplar no dibuixat que pareix que podria correspondre a una Hayes 91C.

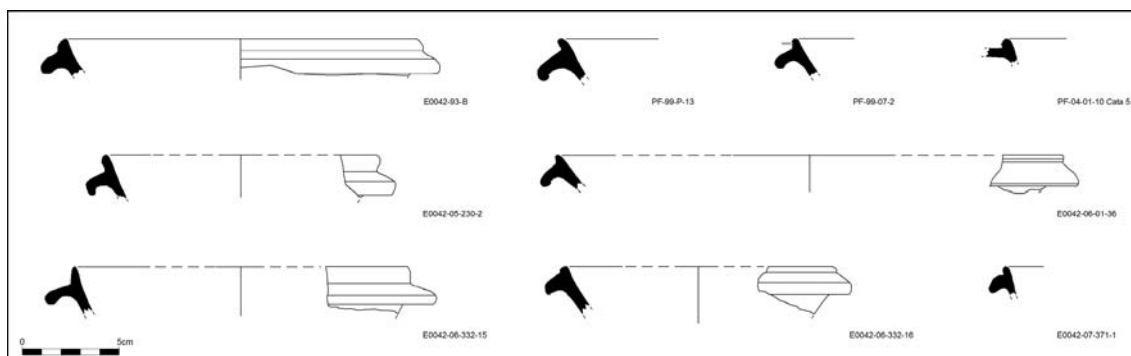

Figura 5.98. Exemples del tipus Hayes 91 de TSAD del Pla de ses Figueres i de l'illot dels Frares (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 93/94/98

S'ha decidit agrupar els tipus 93, 94 i 98 proposats per Hayes, seguint el model emprat, per exemple, a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994)⁶⁵³, atès que sovint és impossible poder reconèixer a quin tipus correspon cada peça, sobretot, com ara és el cas, en què només es disposa d'una petita part de la peça. A més, s'ha d'afegir, que per a M. Bonifay certes peces de la variant Hayes 94B seria equivalents al tipus Hayes 98B, nº2 (Bonifay 2004, 185). També és fàcil la confusió que es pot donar entre les vores de les Hayes 98 i les Hayes 108, i és que sembla que el tipus Hayes 108 és una evolució del Hayes 98 (Bonifay 2004, 187).

S'han documentat fins a 23 vores en el Pla de ses Figueres, de les quals només una sembla segur que correspondria al tipus Hayes 93 (PF-99-01-2-Cala 2), una al tipus Hayes 93A (E0042-01-P-A) i una altra al tipus Hayes 94 (PF-99-P-4) (Riera Rullan 2002, 42-45; Riera Rullan 2005a, 197 i 200). A Sa Font es va recuperar un fragment de vora que sembla que es pot assimilar al tipus Hayes 93 (SF-K) (Riera Rullan 2005b, 207; 2009b, 112; 2011, 103), mentre que en el Clot des Guix es va trobar una vora classificada com a Hayes 94 (CG-M) (Riera Rullan 2011, 106). Més problemàtica és la vora recuperada a les Balmes de Cala Santa Maria, la qual no és segur ni que correspongui a algun dels tres tipus agrupats en aquest apartat. Cal esmentar també, que a més d'aquestes, J. Aramburu va presentar una vora trobada en Els Corralers de Conillera, classificada com del tipus Hayes 93B (Aramburu 2001, 20, 24 i fig. 11).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 93/94/98	23	1	-	1	-	-	1?

J.W. Hayes va proposar per al tipus 93 una datació de *c.* 470-540 dC, del final del segle V fins a l'inici del segle VI per al tipus 94 i de principis del segle VI per al tipus 98 (Hayes 1972, 148, 152). Uns anys més tard però, el mateix Hayes en justificaria una possible datació inicial entre els anys 400 i 450 per als tipus Hayes 93, 94 i 98 (*Atlante* 1981, 101-102, 110 i 112). C. Raynaud situava el tipus Hayes 93 entre els anys 470 a 540 dC, el tipus Hayes 94 entre els anys 400 i 550, i el tipus Hayes 98 entre el 500 i el 580 dC (Raynaud 1993e, 194). Analitzant els contextos provençals, M-T. Cavaillès-Llopis i L. Vallauri, varen fer notar que les escudelles dels tipus Hayes 93-94-98 hi apareixen des de mitjan segle V, però que la seva major difusió es produïa durant el segle VI (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 100). P. Reynolds situava la producció del

⁶⁵³ Aquestes autores associen els tipus Hayes 93-94-98 amb el tipus Lamb. 24 i Fulford 35-38-40-50 (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 98).

tipus Hayes 94 entre *c.* 475/500-530/535 (Reynolds 1995, 8 i 31). S. Tortorella va reproduir les següents associacions i datacions: Hayes 93A = Fulford 49: 470/480-520/530; Hayes 93B = Fulford 49 (?), 50: 470/480-550⁶⁵⁴; Hayes 93B var. = Fulford 52,1-2: segona meitat del segle V-525; Hayes 94A = Fulford 53; Hayes 94B = Fulford 50, 3-3 (?): 500-550, però amb una probable datació inicial més antiga, de cap el 475, segons les dades de diversos jaciments italians (Tortorella 1998). En treballs dedicats a les Illes Balears N. Villaverde encasella el tipus Hayes 94 entre els anys 450 i 515 (Villaverde 2004a, 405-406; 2006, 84-85). M. Bonifay situa el tipus Hayes 98 entre el final del segle V i l'inici del segle VII (Bonifay 2004, 187).

El tipus Hayes 93 pareix que podria ser una producció del nord de Tunísia. Es troba amb abundància a Cartago, en contextos del segle VI dC. També apareix amb certa abundància a Ventimiglia, es present a San Giovanni di Ruoti i Marsella, ciutat on es documenta en nivells proposats del 475-inici/mitjan segle VI dC (Reynolds 1995, 8, 28-29). És considerada però una producció poc comuna pel que fa a la seva difusió a la Mediterrània occidental i oriental (*Atlante* 1981, 101-102). És present a Sardenya on es considerada una producció d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). També s'ha documentat Hayes 93 a Còrsega, a Castellu, en un context de final segle VI/primer meitat segle VII (Pieri 2005, 12 i 66). A València s'ha trobat Hayes 93 en una escombrera del segle V, així com en contextos dels segles V-VI, VI i VI-VII (Pascual et al. 1997, 181; Cau 2003, 29). A Cartagena s'ha documentat Hayes 93 en un nivell de destrucció que es proposa de la segona dècada del segle VII (Vizcaíno 2009, 674). També és un tipus present a Belo (Reynolds 1995, 28-29), *Arunda* i *Baria* (Vizcaíno 2009, 173 i 194). A *Iesso*, en un conjunt datat del 400-450/475, s'ha documentat una Hayes 93B (Uscatescu, García 2005, 83). També s'identificat a la localitat sevillana de La Tinajuela (Vizcaíno 2009, 141) i a Benalúa (Lara et al. 2007, 53). A la Mediterrània oriental el tipus Hayes 93 s'ha documentat a Egipte, Israel, Síria, Turquia i Grècia (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 101-102). També s'han trobat exemplars a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636-637) i a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182).

A *Pollentia* s'han donat a conèixer exemplars de Hayes 93, 93 variant, 93A, 93B i 93B variant⁶⁵⁵. El tipus Hayes 93 està present en el jaciment de Colònia Sant Jordi I (Guerrero 1987, 64, 109 i fig. 32), en els manacorins nº 174 i de Son Peretó (Merino, Torres 2000, 148 i 154; Alcaide et al. 2005, 180 i 181). El tipus Hayes 93B està present a Sa Bastida d'Alaró (Cau, Mas, Lladó 2005, 222). A Menorca s'ha identificat Hayes 93 a Fornells⁶⁵⁶. També seria un tipus present a les illes Pitiüses, d'on s'ha de destacar que es varen donar a conèixer dos exemplars de la variant 93B descoberts l'illot de s'Espalmador (Ramon 1986, 20 i 35).

El tipus Hayes 94 seria una producció del nord de Tunísia introduïda en temps del Regne vàndal. Es troba abundantment a Cartago en contextos del segle VI dC (Reynolds 1995, 8 i 31). Es documenta rarament, tant a la Mediterrània occidental com a l'oriental (*Atlante* 1981, 110; Reynolds 1995, 29). P. Reynolds el citava com a present a Sperlonga, Ventimiglia, Marsella, València, Cartagena, *Pollentia*, Belo i Benalúa (Reynolds 1995, 28-29 i fig. 21). Més recentment s'han seguit identificant nous

⁶⁵⁴ Tanmateix, la seva identificació a Porto Torres en contextos dels anys 440-460 podrien estar mostrant que la seva datació inicial podria ser una mica anterior (Tortorella 1998).

⁶⁵⁵ Martín 1983; Reynolds 1995, 21, 291, 293, 295, 297; Gumà, Riera, Torres 1997, 251.

⁶⁵⁶ Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230; Buxeda et al. 2005, 225; Vizcaíno 2009, 474.

exemplars del tipus Hayes 94 a València⁶⁵⁷, Cartagena⁶⁵⁸ i Benalúa⁶⁵⁹. També s'ha identificat Hayes 94 a Elx (Reynolds 1993, 17), Mataró (Cela, Revilla 2005, 204-205)⁶⁶⁰, a l'antiga *Suel* i a *Baria* (Vizcaíno 2009, 171, 194). A Itàlia el tipus Hayes 94 és present, per exemple, a Roma (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 110), S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44) i, molt probablement, a Luni (Reynolds 1995, 22). S'hauria trobat també a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 434, 451 i 454).

A Mallorca s'ha documentat Hayes 94 a *Pollentia*⁶⁶¹, *Palma*⁶⁶² i a Es Carritxó II de Felanitx (Cau, Mas 2013, 258). El tipus Hayes 94B s'hauria identificat a Benarrosí de Fornalutx i en els jaciments de la vall de Sóller de Castelló i Bàltx de Dalt (Coll 1996, 396, 397, 398, 400, 407, 410 i 420). S'ha documentat Hayes 94 a Menorca, a Cap des Port de Fornells (Reynolds 1995, 298), a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 464 i fig. 4) i, potser, a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662). S'ha citat com a present a les illes Pitiüses (Ramon 1986, 35; Villaverde 2004a, 406; 2006, 86).

Els tipus Hayes 93 o 94 serien presents en el poble de Ses Salines (Orfila 1988, 269). També s'han trobat exemplars considerats com a Hayes 93/94 a *Pollentia* (Reynolds 1995, 291). A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es consideren els tipus Hayes 93 i 94A com a característics del període vàndal balear d'entre els anys 455-533 dC, tot i advertint que són tipus que segueix en ús durant el període bizantí (Mas, Cau 2011, 206). També s'ha trobat un exemplar assimilable al tipus Hayes 93/94 a l'illa del Rei (Mas, Cau, Rivas 2008, 31 i 46).

La Hayes 98 s'ha documentat en un dels forns d'Oudhna, en un context del segle VII (Barraud et al. 1998, 159). Probablement seria en aquest indret on s'hauria produït en gran part aquest tipus ceràmic, ja des del final del segle V (Bonifay 2004, 187). És un tipus present a Cartago (Hayes 1972; Bonifay 2004, 187). Pel que fa a la seva difusió, és una forma rarament documentada i només a la Mediterrània occidental (*Atlante* 1981, 112): a Marsella⁶⁶³, Saint-Blaise⁶⁶⁴, Sainte-Propice (Bonifay 2004, 187), Luni i Ventimiglia (Reynolds 1995, 29-30, figs. 18-19), Sperlonga (Bonifay 2004, 186-187), és possible però dubtosa la seva presència a S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44), a *Iliberris*, en uns conjunts del segle VI, i a *Abdera* (Vizcaíno 2009, 176, 180), en els nivells d'amortització de l'arena del circ de València, datats dels segles VI-VII dC (Pascual et al. 1997, 182). S'ha documentat Hayes 98B a Algèria (*Atlante* 1981, 112) i a *Septem* (Villaverde 2006, 83).

⁶⁵⁷ En diversos nivells d'amortització de l'arena del circ datats dels segles VI-VII dC (Pascual et al. 1997, 182).

⁶⁵⁸ En un nivell de destrucció que s'ha proposat de la segona dècada del segle VII (Vizcaíno 2009, 674). També s'han documentat altres exemplars del tipus Hayes 94 a les immediacions de la ciutat (Vizcaíno 2009, 287).

⁶⁵⁹ Dins d'un conjunt amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-55).

⁶⁶⁰ On es trobarien Hayes 94 encara de forma important en contextos del final del segle VI (Cela, Revilla 2004, 360; Vizcaíno 2009, 627).

⁶⁶¹ De les variants Hayes 94Av i 94B (Reynolds 1995, 291, 293, 295). També se citen exemplars de Hayes 94 a: Gumà, Riera, Torres 1997, 251; Villaverde 2004a, 406; 2006, 84.

⁶⁶² Amb exemplars classificables com del tipus Hayes 94B i Fulford 50 (Cau et al. 2014).

⁶⁶³ Reynolds 1995, 29-30, figs. 18-19; Bonifay 2004, 186-187.

⁶⁶⁴ Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 105, 108-109; Reynolds 1995, 29-30, figs. 18-19; Bonifay 2004, 186-187.

A Mallorca s'hauria documentat Hayes 98 a *Pollentia*⁶⁶⁵ i, probablement, a Can Roca de Son Artigues (Lamb. 24)⁶⁶⁶. Cal destacar que a la necròpolis mallorquina de Sa Carrotja es va trobar una peça completa classificada per M. Orfila com a Lamboglia 24 bis = Hayes 98 B que presenta un grafit post-cocció en el seu exterior “amb tres lletres en grec, una alfa, una omega ...” (Orfila 1988, 109). A Menorca, el tipus Lamboglia 24/Hayes 98 s'ha trobat en el jaciment de Cap des Port de Fornells de Menorca (Navarro 1982, 438-439 i fig. 38; Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230) i, a Ciutadella, es varen localitzar dues vores assimilades al tipus Hayes 98 (Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000, 136). Aquest tipus també seria present a Eivissa, concretament a Ca N'Andreuet (Ramon 1986, 18). A Son Peretó s'han classificat com a Hayes 93/94/98 unes quantes vores, alguna d'elles dubtosa, així com una Hayes 98/108, i dues possibles Hayes 108 dubtoses⁶⁶⁷.

Pel que fa a les troballes del Pla de ses Figueres, s'han pogut documentar els següents tipus:

Tipus	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 93/94/98	P (2), 01, 02, 06 (3), 136 (2), 170, 308, 316, 318, 321, 410	15
Hayes 93	01 (3?), 387?, 395?, 402?	6
Hayes 93A	P	1
Hayes 94	P	1

Tan sols s'han trobat dues peces en estrats anteriors al segle X, la E0042-06-308-3 i la E0042-06-321-1, totes dues recuperades en nivells de la Fase I, que seria del final del segle VII o posterior.

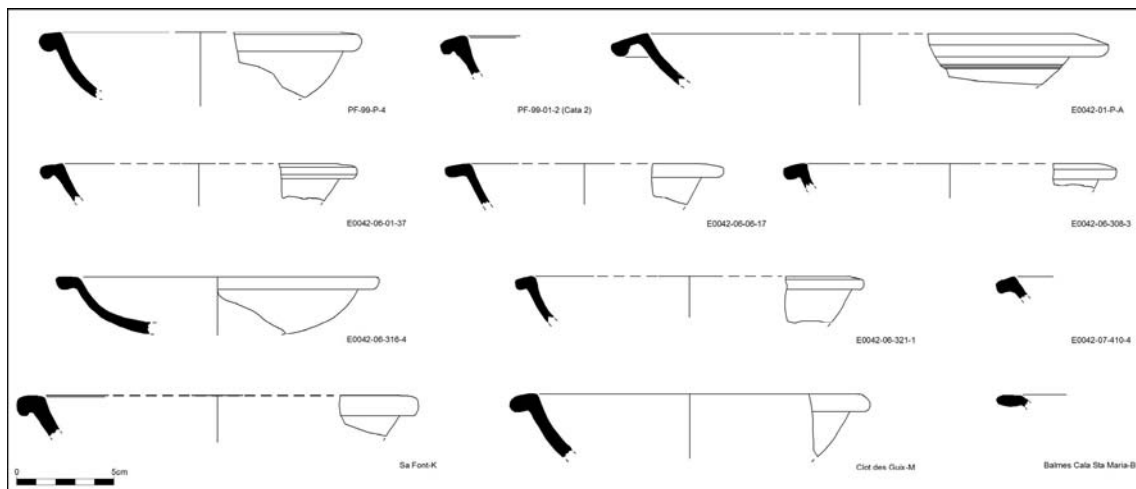

Figura 5.99. Exemples dels tipus Hayes 93/94/98 de TSAD del Pla de ses Figueres, Sa Font, el Clot des Guix i de Balmes de Cala Santa Maria (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 95

Entre el material analitzat, només s'ha pogut associar al tipus Hayes 95 un sol fragment, trobat, en el Pla de ses Figueres.

⁶⁶⁵ Martin 1983, 184; Reynolds 1995, 296; Cerdà 1999, 203.

⁶⁶⁶ Merino, Torres 2000, 156; Alcaide et al. 2005, 180.

⁶⁶⁷ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2013b, 83-86; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 4, 9, 10, 25, 28, 40, 44 i 48.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 95	1	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes situava la producció d'aquest tipus a la primera meitat del segle VI, però després s'ha proposat que es podria haver començat a fabricar entre els anys 400 i 450 (Hayes 1972, 149; *Atlante* 1981, 102). C. Raynaud va proposar una datació de 400-450 dC (Raynaud 1993e, 194). Segons P. Reynolds, seria una producció clarament bizantina de la que a Cartago se'n troben alguns escassos exemplars en contextos del segle VI dC. Aquest autor també plantejava una possible fabricació en el centre o en el sud de Tunísia (Reynolds 1995, 8)⁶⁶⁸. S Tortorella, assimilant-la al tipus Fulford 54, acceptava una datació que abraçava els anys 470/480-550 (Tortorella 1998).

Pel que fa a la seva difusió, és una peça molt rara tant a la Mediterrània occidental com a l'oriental. Segons P. Reynolds, la seva exportació dataria del 550-575 dC, documentant-se amb molt poques quantitats a Tocra, un exemplar a Belo i un altre possible exemplar a Sperlonga (*Atlante* 1981, 103; Reynolds 1995, 33). La presència d'un exemplar de Hayes 95 dins del conjunt del femer/escombrera de l'habitació 39 de Fornells, format durant la primera meitat del segle VI, indicaria que l'exportació ja tenia lloc abans (Cau 2003, 27). El tipus Hayes 95 arriba a Egipte durant el segle VI i, a la Provença, se'n troben en contextos del 2on quart o mitjan segle VI (Bonifay 2004, 454 i 457). S'ha documentat aquest tipus en un nivell de final segle VI/primer meitat segle VII de Castellu de Còrsega (Pieri 2005, 12 i 66). També s'hauria identificat a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194), a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 434, 448, 451 i 454), Líbia i Síria (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 102).

A les Balears només s'hauria documentat a Menorca, a Cap des Port de Fornells (Cau 2003, 27; Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230), i ara a Cabrera. L'exemplar del Pla de ses Figueres E0042-06-326-2 es va trobar amortitzat en un context de la Cala 1 que correspondria a la Fase H1, de final del segle VI o de l'inici del segle VII.

Figura 5.100. Exempler del tipus Hayes 95 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

HAYES 96

Del tipus Hayes 96 també només s'ha pogut documentar un únic exemplar, altre cop trobat en el Pla de ses Figueres (Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 96	1	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes va proposar una datació per aquest tipus de *c.* 490-540 (Hayes 1972, 150)⁶⁶⁹. C. Raynaud la centra entre els anys 500 a 550 (Raynaud 1993e, 194). A

⁶⁶⁸ Per a M. Bonifay està clar que es va produir Hayes 95 en els tallers d'Oudhna (Bonifay 2004, 55, 61, 181, 187, 454).

⁶⁶⁹ Datació reproduïda a l'*Atlante* exposant també els dubtes de Hayes respecte a què s'hagués pogut començar a fabricar abans (*Atlante* 1981, 111).

Cartago se'n varen documentar alguns exemplars en contextos del segle VI dC (Reynolds 1995, 8). S Tortorella l'assimila al tipus Fulford 55, amb una datació de 490-540, fent notar també que s'havia documentat a Nàpols en uns nivells de la segona meitat del segle V (Tortorella 1998). A Sardenya es considera una producció de l'època vàndala (Martorelli 2002, 137). A Efes, s'ha trobat en un context del final del segle V/principis del VI, associada a una Hayes 84, un altre dels tipus poc comuns (Turnovsky 2005, 635).

Diversos autors consideren que s'hauria fabricat a Oudhna⁶⁷⁰. És una peça documentada a la Mediterrània occidental, oriental i a l'Atlàntic⁶⁷¹. També s'ha constatat la seva presència a Marsella (Reynolds 1995, 28), Barcelona, Mataró i la Solana (Barrasetas, Járrega 1997, 134), a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194), Màlaga i Conímbriga (*Atlante* 1981, 111).

Pel que fa a les Illes Balears, a més de Cabrera, per ara només s'ha documentat el tipus Hayes 96 a *Pollentia* (Reynolds 1995, 291, 295), i a Benarrosí de Fornalutx de la vall de Sóller (Coll 1996, 396, 397 i 407).

Malauradament, l'exemplar del Pla de ses Figueres (PF-99-P-2) es va trobar en prospecció i, per tant, no aporta cap novetat cronològica.

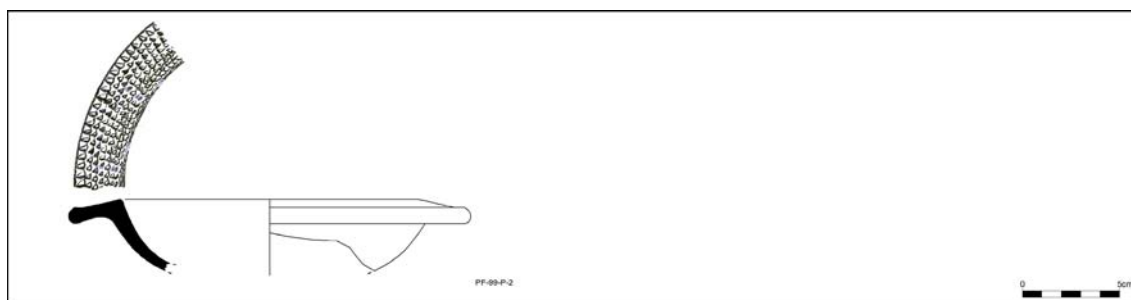

Figura 5.101. Hayes 96 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

HAYES 97

Altres cops es un tipus que només s'ha documentat en el Pla de ses Figueres i amb un únic exemplar (Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 97	1	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes li va proposar una datació *c.* 490-550 (Hayes 1972, 151). A l'*Atlante*, es va associar el tipus Hayes 97 amb el Lamb. 48, es va assenyalar la seva presència a Conímbriga, en nivells de 465/468 i es va situar el seu inici cap a l'any 460 o, fins i tot, una mica abans (*Atlante* 1981, 111). La missió britànica de Cartago va constatar el tipus Fulford 56 entre els anys 500/525 i 550/575 (Fulford, Peacock 1984, 69). C. Raynaud proposa un període comprès entre 500 i 550 dC (Raynaud 1993e, 194). Es va documentar a San Giovanni di Ruoti, en un context cronològic del 475-principis del VI dC, mentre que a Marsella, es va trobar en un del 475-mitjan VI dC (Reynolds 1995, 24 i 28). A Marsella també s'hauria documentat en uns nivells més tardans, del final del

⁶⁷⁰ *Atlante* 1981, 111; Tortorella 1998; Bonifay 2004.

⁶⁷¹ Algèria, Síria, Grècia, Espanya i Portugal (*Atlante* 1981, 111).

segle VI-inici del segle VII (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90-91). S Tortorella, donant per bona l'assimilació amb el tipus Fulford 54, en presentava una datació que abraçava els anys 470/480-550 (Tortorella 1998). A Sardenya es considera una producció de l'època vàndala (Martorelli 2002, 137). S'ha documentat a Cartagena⁶⁷² en un context del primer quart del segle VI (Murcia et al. 2005, 15) i a *Iliberris* en uns conjunts de la mateixa centúria (Vizcaíno 2009, 176).

La seva producció va tenir lloc en els tallers d'Oudhna, però pareix que també s'haurien produït en altres tallers peces semblants, fins i tot de la zona algeriana⁶⁷³. No és una peça que es documenti en grans quantitats, però sí que es va difondre per la Mediterrània occidental, la Mediterrània oriental, l'Atlàntic i fins a Renània. Se n'han trobat exemplars a Grècia, Síria, Egipte, Algèria, Marroc, Portugal, Espanya, França, Alemanya i Itàlia⁶⁷⁴.

A les Illes Balears consta la seva presència a *Pollentia* (Reynolds 1995, 291, 293) i s'ha recuperat un exemplar en un context del segle VII del Sector Oest de Son Peretó⁶⁷⁵. Malauradament, l'únic exemplar que s'ha pogut assimilar al tipus Hayes 97 trobat en el Pla de ses Figueres (PF-93-4), no aporta cap dada cronològica nova ja que es va trobar en prospecció.

Figura 5.102. Exemples de Hayes 97 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

HAYES 99 i HAYES 80B/99

Seguint la proposta de M. Bonifay, s'han ajuntat en aquest apartat el tipus d'escudella Hayes 99 (amb les tres variants A, B i C) i el tipus Hayes 80B/99. I és que pareix que aquest tipus Hayes 80B/99 seria el resultat de l'evolució més tardana del tipus 99 i, per això, s'ha proposat anomenar-lo com a Hayes 99D (Bonifay 2004). També s'hi han afegit tota una sèrie de variants tardanes que es descriuran una mica més endavant. Tal i com es pot veure a la següent taula aquests estris són els més ben representats en els jaciments de l'arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres ⁶⁷⁶
Hayes 99 i 80B/99	327	4	3	7	7	5	1

Tot i que es va produir en més d'un taller, el tipus Hayes 99 és, tal com ha afirmat M. Bonifay, *la forme-phare* del taller d'Oudhna del nord de Tunísia (Bonifay 2004, 181)⁶⁷⁷. J.W. Hayes ja havia indicat aquest lloc de producció per a les seves tres variants, a les que Bonifay hi afegeix nombroses *variantes intermèdiaries et d'autres*

⁶⁷² Amb altres troballes també a les seves immediacions de la ciutat (Vizcaíno 2009, 287).

⁶⁷³ *Atlante* 1981, 111; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 90-91; Tortorella 1998; Bonifay 2004.

⁶⁷⁴ *Atlante* 1981, 111; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 100; Reynolds 1995, 29; Bonifay 2004.

⁶⁷⁵ Riera Rullan, Cau 2013b, 84 i 86; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 40.

⁶⁷⁶ Exemplar de s'Espalmador.

⁶⁷⁷ Per a P. Reynolds és evident que és una producció del nord de Tunísia introduïda en temps del Regne Vandal (Reynolds 1995, 31; 2007, 38).

*formes dérivées*⁶⁷⁸. És, molt probablement, la peça de TSAD més exportada, de la que se'n troben exemplars per tota la Mediterrània oriental i occidental, i a l'Atlàntic europeu i africà (Bonifay 2004, 181)⁶⁷⁹.

L'inici exacte de la fabricació d'aquest tipus ceràmic és molt controvertit. Hayes va proposar el començament cap el c. 510 (Hayes 1972, 155), una datació que es reproduïa a l'*Atlante* on, a més, s'afirmava que podria ser errada l'atribució de la Hayes 99 de Conímbriga en un context dels anys 465/468 (*Atlante* 1981, 109-110)⁶⁸⁰. Per altra banda, X. Aquilué, a partir d'un context de *Tarraco*, va proposar una datació inicial de cap els voltants del segon quart del segle V dC (Aquilué 1989, 139), una datació que poc després es va ajustar cap el 450 dC (Ramon, Cau 1997, 274-276), i que se segueix contemplant a la península Ibèrica (Murcia et al. 2005, 15). En canvi, C. Raynaud situava aquell inici cap el 500 (Raynaud 1993e, 194). A l'*oppidum* de Saint-Blaise, tal i com passava segons Fulford a Cartago (tipus Fulford 58), aquestes escudelles apareixen a finals del segle V (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 100, 101 i 108). S. Tortorella, donant per bona l'associació de la variant Hayes 99A = Fulford 58A = El Mahrine 29,1 (= Hayes 99A-B), reproduïa la proposta cronològica de M. Mackensen, és a dir, en els anys 470/480-550 i, a més, recolzat en els contextos de Roma, Palatino Saggio P, Porto Torres, Nàpols i Vila-roma/Tarragona, suggeria una producció inicial dels anys 60 de la cinquena centúria (Tortorella 1998). Així, Tortorella afirmava que el tipus Hayes 99 es va començar a fabricar durant la segona meitat del segle V (Tortorella 1998). P. Reynolds feia esment a una possible datació inicial del tipus Hayes 99 de c. 475, tot i comentant que era dubtós que es pogués remuntar al darrer quart del segle V (Reynolds 1995, 146)⁶⁸¹. Anys més tard, ha argumentat que el tipus Hayes 99A caracteritza la segona fase "d'exportacions vàndales", una fase que començaria c. 500 (Reynolds 2007, 74; 2010, fig. 16b)⁶⁸². Per a M. Bonifay la seva fabricació començaria cap el final de la cinquena centúria (Bonifay 2004, 181)⁶⁸³. Hi ha qui planteja que la producció s'iniciaria molt a finals del segle V (470/480 dC), però que les dates de recepció i/o amortització a Occident, tal vegada s'haurien de dur a principis del segle VI (Amores,

⁶⁷⁸ Hayes 1972, 155, 221-222, 298; *Atlante* 1981, 109; Bonifay 2004, 181. Hayes associa el seu tipus 99 al tipus Lamb. 1.

⁶⁷⁹ És una de les formes més nombroses a la Cartagena del període de dominació bizantina (Vizcaíno 2009, 231). També es troben a Badalona (Aquilué 1987, 175-177), Calp (Reynolds 1993, 87), a *Iulia Traducta* (Vizcaíno 2009, 149), *Arunda* (Vizcaíno 2009, 173), *Abdera* (Vizcaíno 2009, 180), a la zona de la Depressió de Vera (Vizcaíno 2009, 188), a Almeria (Vizcaíno 2009, 188), Cerro de Montroy (Vizcaíno 2009, 194), als voltants de *Eliocroca* (Vizcaíno 2009, 200), los Garres (Vizcaíno 2009, 209), Mula/Cerro de la Almagra (González, Fernández, Crespo 2005, 266; Vizcaíno 2009, 212), Canyada Joana de Crevillent (Vizcaíno 2009, 244), a les immediacions de Cartagena (Méndez, Ramallo 1985, 241; Vizcaíno 2009, 287), Casa Calvo d'Ontinyent (González 2001, 277; Vizcaíno 2009, 258), Playa del Castillico (Vizcaíno 2009, 97), Mas Blanc entre Penàguila i Benifallin (González 2001, 300; Vizcaíno 2009, 258-259), a la basílica d'Algezars (Vizcaíno 2009, 446), a Ventimiglia i a San Giovanni di Ruoti (Reynolds 1995, 28), Bordeus (Bonifay 2004, 457), a Castellu de Còrsega, (Pieri 2005, 12), i a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 435, 441, 448, 451-454). Les Hayes 99A, B i C són molt comunes a Sardenya a partir del 550 (Martorelli 2002, 137). Els tipus Hayes 99B-C són presents a Koper/Capodistria (Reynolds 2010, 307). Per a la seva presència a les Illes Britàniques veure: Campbell 2007.

⁶⁸⁰ Un any abans, el mateix Hayes reproduïa aquesta proposta cronològica més antiga i n'exposava evidències de Karanis que anirien més o manco en la mateix línia (Hayes 1980, 516).

⁶⁸¹ Citava, per exemple, les datacions més antigues proposades a Tarragona, i que el tipus Hayes 99 ja es trobaria a finals del segle V a Càpua (Reynolds 1995, 23, 152, 281).

⁶⁸² Afirma que és, juntament amb la Hayes 94 i la 104, una ceràmica introduïda en temps del Regne Vandal, en un segon moment, que aniria entre c. 475/500 i 530/535 (Reynolds 1995, 31; 2007, 38).

⁶⁸³ Citant a M. Mackensen exposa que el tipus Hayes 99 seria característic del segle VI, amb la seva aparició, com a molt prest, durant els vint darrers anys del segle V (Bonifay 2004, 181).

García i González 2007, 135). Però hi ha autors que afirmen que ja es trobaria a finals del segle V a València (Cau 2003, 29)⁶⁸⁴. En canvi, en els contextos francesos, no seria fins el final del primer quart del segle VI quan començaria a apareix aquest tipus Hayes 99, i encara només tímidament (Pieri 2005, 57). A Barcelona apareix Hayes 99A en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-138; Hayes 99 segons Járrega 2005, 151). A Mataró es trobarien Hayes 99A i B de forma important en contextos del final del segle VI (Cela, Revilla 2004, 360; Vizcaíno 2009, 627). La Hayes 99A es present a Sevilla en un context del primer quart del segle VI, però que no es descarta que sigui una mica anterior (Reynolds 2010, 113).

J.W. Hayes considerava que la variant 99B abraçava un ventall cronològic que aniria del 530 al 580 dC (Hayes 1972, 155)⁶⁸⁵. Tortorella presentava una associació d'aquesta variant amb el tipus Fulford 58B = El Mahrine 29,1 i 29,2 (= Hayes 99B-C) i exposava una datació entre els anys 525 a 580. També afirmava que el tipus Hayes 99B és una de les produccions que comença en els primers decennis del segle V i que va continuar fins els anys 570/580 (Tortorella 1998). Segons M. Bonifay, la variant B del tipus Hayes 99 és característica dels decennis centrals segle VI, tot i que, segons els contextos de Cartago, Marsella i Byllis, es va seguir fabricant fins el final del segle VI i, probablement, també durant l'inici del segle VII. D'aquesta forma, l'esmentat autor proposa per aquesta variant una datació de "segon quart del segle VI – inici del segle VII" (Bonifay 2004, 181)⁶⁸⁶.

Per a la variant Hayes 99C es va proposar, inicialment, una cronologia d'entre els anys 560/580 fins el 620 dC (Hayes 1972, 155; Raynaud 1993e, 195). Es va observar que era el tipus de TSAD més ben representat en un dels forns d'Oudhna, en un context del segle VII (Barraud et al. 1998, 159). Per a P. Reynolds l'exportació de la variant Hayes 99C hagué de ser posterior al 550 dC⁶⁸⁷. S. Tortorella va donar per bona l'associació d'aquesta variant amb el tipus Fulford 58C = El Mahrine 29,2 (= Hayes 99B-C), recordant la datació de Hayes de 1972 abans exposada, i la de Mackensen centrada entre els anys 525-580. Tanmateix, mai exposava el tipus Hayes 99C amb anterioritat a la segona meitat del segle VI, recordant que eren unes ceràmiques presents en nivells del Ducat de Nàpols d'entre el final del segle VI/inici del segle VII i la segona meitat del segle VII, i fent notar que apareixien en els contextos del segle VII de la Cripta Balbi de Roma i a S. Antonino di Perti (Tortorella 1998). S. Ramallo i J. Vizcaíno consideren la Hayes 99C com una de les formes que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina de part del segle VI i principis del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316). En la mateixa línia, J. Vizcaíno creu que, segons els contextos documentats

⁶⁸⁴ A València també es documentaria Hayes 99 en contextos dels segles V-VI, VI, VI-VII i VII, i Hayes 99A en contextos del segle VI i dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

⁶⁸⁵ Idèntica datació es troba en el *Lattara* (Raynaud 1993e, 195).

⁶⁸⁶ S'havia trobat Hayes 99B en un dels forns d'Oudhna, en un context considerat de cap a mitjan segle VI (Barraud et al. 1998, 147 i 157), però també és present en un context del segle VII (Barraud et al. 1998, 159). També s'havia documentat amb abundància, juntament amb la Hayes 99A, a Cartago en contextos del segle VI dC (Reynolds 1995, 8) i a Cartagena des del primer quart de l'esmentada centúria (Murcia et al. 2005, 15). A *Iliberris* s'ha trobat Hayes 99B en uns conjunts del segle VI (Vizcaíno 2009, 176).

⁶⁸⁷ Aquest autor l'havia documentat en un conjunt de Benalúa amb una proposta de data final del darrer quart del segle VI, "potser al voltant del 580" (Reynolds 1993, 15). Més recentment s'han documentat Hayes 99A (4), Hayes 99 de les variants B i C (26) i Hayes 80B/99 en un important conjunt de Benalúa que es considera format entre el final del segle VI i el VII dC. En aquest conjunt les Hayes 99B-C són les més representades amb un 14,28 % d'un total de 182 fragments (Lara et al. 2007, 52-55).

per tota la Mediterrània⁶⁸⁸, les variants de la Hayes 99C se centrarien en la sisena centúria i durant l'inici del segle VII (Vizcaíno 2009, 624). Finalment, cal destacar que M. Bonifay, ha argumentat que el tipus Hayes 99C va aparèixer cap el final del segle VI sent, en aquells anys, contemporània de les darreres variants del tipus Hayes 99B. Però afirma que les C, es documenten principalment durant el segle VII. Pel que fa al final de fabricació d'aquestes produccions cal esmentar que Bonifay fa notar que hi ha evidències que demostrarien que se seguiria produint en posterioritat al 620, tal i com ho indiquen els contextos d'Estambul, Sant'Antonino di Perti i la Cripta Balbi de Roma (Bonifay 2004, 181).

Segons M. Bonifay, el tipus Hayes 80B/99 seria una variant, la més tardana, del tipus Hayes 99 i, per tant, proposa anomenar-lo Hayes 99D i també s'hauria produït en els tallers d'Oudhna (Bonifay 2004, 55, 180-181). A partir dels treballs de J.W. Hayes, la datació del tipus Hayes 80B/99, tot i que amb dubtes, s'havia situat cap a l'inici del segle VI (*Atlante* 1981, 105). S. Tortorella, associant-lo al tipus Fulford 59 = El Mahrine 28, afirmava que el tipus Hayes 80B/99 era una producció dels primers decennis del segle VI que se segueix documentant dins del segle VII a S. Antonino di Perti (Tortorella 1998). M. Bonifay va proposar per aquest tipus Hayes 99D = 80B/99 una datació de la segona meitat del segle VII, a partir de contextos de Marsella i de la Cripta Balbi de Roma (Bonifay 2004, 181). Tanmateix, és un tipus que estaria present a Cartago en contextos del segle VI (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 100), a S. Antonino di Perti en estrats del final del segle VI i segle VII (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44) i, possiblement, a Cartagena, en un nivell del segon quart del segle VI⁶⁸⁹. Els contextos documentats per tota la Mediterrània⁶⁹⁰, permeten considerar que les variants de Hayes 80B/99 caracteritzen el segle VI, un cop incorporat el regne vàndal al domini bizantí (Vizcaíno 2009, 624).

Pel que fa als illots, es va recuperar Hayes 99 en el derelict de la Palud, enfonsat cap a mitjan segle VI (Pieri 2005, 15; Vizcaíno 2009, 627), així com a la platja de Notre-Dame de Porquerolles (Tréglià 2003, 127). S'ha trobat Hayes 99A a la illa de Maguelonne (Martin 1978, 239 i 245). En aquell illot també s'ha documentat Hayes 99, considerada del segle VI, associada a contextos relacionats amb la producció de vidre

⁶⁸⁸ S'ha trobat Hayes 99C en contextos de València del segle VI/principis del VII, dels segles VI-VII i del segle VII (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185). Apareix Hayes 99C abundantment a Cartagena (Reynolds 1995, 32-33), en els nivells de destrucció del seu barri bizantí datats *c.* 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234; Datació acceptada per Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 22). Se'n troba en un context del segle VII del Tolmo de Minateda (Reynolds 2010, 120); a Nàpols comença a aparèixer en contextos del final del segle VI, sent molt més abundant a partir de principis del VII (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424. Vegeu també: Tortorella 1998; Reynolds 2010, 102); en el dipòsit del segle VII de la Cripta Balbi (Sagui 1998), a Venècia en contextos dels segles VI o VII (Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 310); a Efes en un conjunt de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636); en un context del final del segle VI o principis del segle VII de Beirut (Reynolds 2010, 307); al Cerro de San Miguel (Oriola), Alacant, Tarragona, Marsella i Porto Torres (Reynolds 1993, 22 i 1995, 32-33); a Vibo Valentia (Reynolds 2010, 304-305) i a Sant'Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44).

⁶⁸⁹ Fins i tot s'afirma que es documenten en el segle V de Conimbriga, Cartago i Sa Mesquida (Murcia et al. 2005, 5-6). A la ciutat de Cartagena també s'ha documentat Hayes 80B/99 en un context d'època bizantina (Vizcaíno 2009, 788), així com en un nivell de destrucció de la segona dècada del segle VII (Vizcaíno 2009, 674).

⁶⁹⁰ S'ha documentat a Delos i Estambul (*Atlante* 1981, 105). A Occident, a més dels llocs fins ara esmentats, també és present a l'*Oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 100-101), a l'antiga *Suel*, prop de Màlaga (Vizcaíno 2009, 171) i a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194), a Benalúa en un conjunt del final del segle VI fins a mitjan segle VII, tot i que no es descarta que arribi al segle VIII (Lara et al. 2007, 52-53, 55 i 77) i a Marsella en contextos del segon quart del segle VII (Bien 2007, 264 i 269).

(Foy, Vallauri 1985, 17). S'ha recuperat Hayes 99A a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636-637)⁶⁹¹, i Hayes 99A, 99B i 99C a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182). S'ha documentat Hayes 99B i 99C a l'Île Verte en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99).

A Mallorca, el tipus Hayes 99 s'ha documentat abundantment en les prospeccions realitzades en motiu del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l'Illa de Mallorca*, el tipus Hayes 99 fou la ceràmica més detectada dels segles IV a X (Gumà, Riera, Torres 1997, 252). A l'estudi realitzat en els termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 99A com a característic del període vàndal balear d'entre els anys 455-533 dC, tot i advertint que és un tipus que segueix en ús durant el període bizantí (Mas, Cau 2011, 206). El tipus Hayes 99 apareix amb freqüència a *Pollentia*⁶⁹². També s'ha trobat a *Palma*⁶⁹³, Colònia Sant Jordi I i Colònia Sant Jordi II (Guerrero 1987, 64, 74, 109, 125-126, figs. 32, 65, 68 i lám. XIII.3), en el poble de Ses Salines, a Ca Na Farineta, Son Toni Amer B, Son Piris A, Es Velar d'Aprop, Na Burges, Font Petita, Sa Vinyassa de Ses Salines i Na Burgues (Orfila 1988, 269 i apèndix), a Son Matet (Font et al. 1995, 50), Son Fornés (Lull et al. 2001, 113), a Can Maiol (Cau, Mas 2007, 154), en el castell de Santueri (Cau, Mas, Lladó 2005, 222; Cau, Mas 2007, 160), a Sa Bastida d'Alaró (Cau, Mas, Lladó 2005, 222), probablement a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló 2005, 894 i fig. 5), a la cisterna de Sa Mesquida⁶⁹⁴, on s'ha proposat una assimilació d'alguns d'aquests exemplars a les variants B i C (Orfila, Cau 1994, 280 i lám. XVI), a Sóller⁶⁹⁵, en els jaciments del terme de Manacor de Sos Promets Vell, Can Pont de Son Negre, Son Crespí Vell, Es Castellot des Cabassos de Son Ganxo, Conies Gran i en el jaciment nº 74 (Merino, Torres 2000; Alcaide et al. 2005, 179, 180 i 181), a les aigües de Portocristo⁶⁹⁶, a la basílica de Sa Carrotja (Torres, Munar 2005, 194), a Mandia Vell (Munar, Ribas, Vives 2010, 6), Hayes 99C a Son Sard (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186), a Can Maiol i Es Carritxó II de Felanitx (Cau, Mas 2013, 254 i 257-258) i, abundantment, a Son Peretó (Merino, Torres 2000, 148). En aquest darrer jaciment l'escudella Hayes 99 és el tipus ceràmic més ben representat de tota la vaixella trobada en el Sector Oest, en les variants Hayes 99A, 99B i 99C, sent aquesta darrera variant la

⁶⁹¹ D'aquesta illeta també es varen publicar dos exemplars d'escudella de "*Sigillata africana*" (Gambogi, Firmati 1998, 637, núm. 6 i 7), que tal vegada podrien correspondre a alguna variant tardana del tipus Hayes 99.

⁶⁹² Navarro 1982, 438; Martín 1983, 303; Reynolds 1995, 28, 292-297; Gumà; Riera; Torres 1997, 251; Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4, Vizcaino 2009, 272. Amb exemplars de les variants Hayes 99A, 99B i 99C (Reynolds 1995, 293-297). També es pot apreciar algun exemplars dels tipus més tardans a: Orfila et al. 2000, fig. 4, i un exemplar del tipus Hayes 99C a: Vallori et al. 2010.

⁶⁹³ Gumà, Riera, Torres 1997, 253; Cau et al. 2014. Amb un exemplar dubtós a: Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12.

⁶⁹⁴ Orfila 1988b, 247; 1989, 518; Orfila, Cau 1994; Ramon, Cau 1997, 279; Cau 2003, 20, 23 i Lám. 38; Buxeda et al. 2005, 224; Cardell, Cau 2005, 165; Vizcaino 2009, 270.

⁶⁹⁵ Hayes 99A de Benarrosí de Fornalutx (Coll 1996, 397 i 407) i del jaciment de Castelló (Coll 1996, 398 i 410). Cal esmentar, a més, que diverses vores dels jaciments de Castelló, de Cas Bernats, de Ses Argiles i de Son Sales classificades com del tipus Hayes 103 (Coll 1996, 398, 399, 400, 409, 410, 414, 416 i 417), correspondrien més bé al tipus Hayes 99. De fet, el mateix J. Coll, les assimila al tipus Lamb. 1 de TSAD (Coll 1996, 398, 399 i 400).

⁶⁹⁶ Frey 1970, figs. 2 i 3; Tortorella, 1981, 369 i 377; Atlante 1981, 110; Navarro 1982, 438; Reynolds 1995, 64. Una d'elles correspondria al tipus Hayes 99A i presenta decoració de l'estil E (i) (Tortorella 1981, 369 i 377).

més abundant⁶⁹⁷. El tipus Hayes 99 apareix en els nivells fundacionals més antics d'aquest sector, datats *c.* 500 dC, i és força present en els estrats del segle VI. En canvi, no s'han trobat exemplars del tipus Hayes 99C en nivells anteriors al *c.* 580/600 dC, mentre que sí que estan presents en els estrats del segle VII⁶⁹⁸.

A Menorca, s'ha documentat Hayes 99 en es Cap des Port de Fornells en el context del segle VI i en un nivell de destrucció de datació incerta⁶⁹⁹, a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662), a Ciutadella (Cau 2012, 129), i Hayes 99A i 99A/B a l'illa del Rei (Mas, Cau, Rivas 2008, 24, 26, 31, 32, 45, 47 i 48).

A les illes Pitiüses s'han trobat diversos exemplars de Hayes 99 (Ramon 1986, 35). D'Eivissa en destaquen els conjunts trobats en Es Castell (Ramon, Cau 1997, 271-277; Buxeda et al. 2005, 224) i en el nivell IV de Can Sorà⁷⁰⁰, on n'hi ha peces que correspondrien a la variant Hayes 99A⁷⁰¹. També es va trobar Hayes 99 a Can Fita, en nivells superficials i en un context que es va considerar de la fase 4 dels segles VI-VII (Pacheco, González 2002, 33, 34). A Formentera, s'ha documentat a ca s'Hereu (González, Díes 1990-1991, 373). Finalment, convé destacar, la identificació de tres exemplars de Hayes 99A i un de Hayes 99C a l'illot de s'Espalmador (Ramon 1986, 20).

El tipus Hayes 80B/99 es va documentar a les Balears per primera vegada a les illes Pitiüses (Ramon 1986, 35). També es troba a *Pollentia* (Villaverde 2004a, 406; 2006, 85) i a Sa Mesquida (Murcia et al. 2005, 5-6). Aquest tipus és també considerat com a característic del període bizantí balear (Mas, Cau 2011, 206). En canvi, N. Villaverde l'inclou en el període del domini vàndal, encasellant-les, a més, entre els anys 501 i 515 (Villaverde 2004, 406; 2006, 85)⁷⁰². És un tipus present a Son Peretó, sempre amb vernissos que recorden a les produccions més tardanes de TSAD⁷⁰³.

Pel que fa a Cabrera, fa temps es va identificar el tipus Hayes 99 en el Clot des Guix, i Hayes 99C a la zona de la factoria de salaons del Pla de ses Figueres⁷⁰⁴. Més recentment, J. Aramburu ha donat a conèixer una dotzena de vores més de la forma Hayes 99, recollides a diverses zones del Pla de ses Figueres, així com una vora trobada en Els Corral de l'illa de Conillera (Aramburu 2001, 6, 7, 20 i fig. 1, 2 i 11).

⁶⁹⁷ Riera Rullan 2009a, 108, fig. 88; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144 i 147-148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233, 236, 237 i fig. 5, 8, 10 i 12; Riera Rullan, Cau 2012i; 2013, 43, 53-54 i 61; 2013b, 84 i 86; 2013c, 112-115; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 2, 4, 5, 9, 16, 23, 28, 29, 31, 41, 42, 43, 45, 46 i 48.

⁶⁹⁸ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144, 146-147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233, 235 i figs. 5 i 8; Riera Rullan, Cau 2013, 53-54; 2013c, 112-117 i 119; Riera Rullan et al. 2013, làm.29.

⁶⁹⁹ Navarro 1982, 434, 436-438 i fig. 38; Reynolds 1995, 298; Buxeda, Cau, Tuset et al. 1997, 230; Cau 2003, 27; Buxeda et al. 2005, 225; Vizcaíno 2009, 474.

⁷⁰⁰ Ramon, Cau 1997, 277; Buxeda et al. 2005, 224; Cardell, Cau 2005, 165; Vizcaíno 2009, 267.

⁷⁰¹ Ramon 1984, 23; 1986, 35 i fig. 14.12; 1995, fig. 70; Cau 2003, 25 i Làm. 39. La figura 9.9 del treball de 1984 correspon a una peça que més bé es pot assimilar al tipus Hayes 99C, tal i com va proposar el mateix J. Ramon uns pocs anys després (Ramon 1986, fig. 14.11. Vegeu també: Reynolds 1995, 32).

⁷⁰² Fins i tot, les considera un testimoni de "la recuperació del poblament urbà" de *Pollentia* en època vàndala (Villaverde 2004a, 405-406).

⁷⁰³ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau 2013b, 83 i 86; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 3 i 4.

⁷⁰⁴ Guerrero 1985, 148; Hernández, Cau, Orfila 1992, 215, 218 i fig. 4.1; Vizcaíno 2009, 274.

Les escudelles del tipus Hayes 99 són les ceràmiques més ben representades en els nostres jaciments, respecte el conjunt de ceràmiques de TSA i també en relació a tota la ceràmica trobada, en consonància amb la àmplia difusió que té aquest tipus a la Mediterrània occidental. En el Pla de ses Figueres se n'han pogut arribar a recollir 327 vores, i encara se n'observen moltes més en superfície. Es poden fer els següents grups:

Grups	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 99	10 (2), 28, 228 (3)	6
Hayes 99A	P	1
Hayes 99A o B	P, 02, 06	3
Hayes 99B	P	1
Hayes 99B o C	P, 01 (18), 19, 168, 210 (2), 213, 228, 316, 319, 339, 402 (3)	31
Hayes 99C	P (12), 01 (79), 02 (18), 06 (24), 19 (3), 24 (3), 62, 66, 69 (2), 113, 120, 134, 136 (19), 159, 166, 168, 170 (5), 190, 193, 207, 208, 211 (4), 212 (2), 212?, 213 (3), 214 (2), 220 (4), 222 (4), 227 (3), 228 (6), 229 (2), 230, 244 (3), 250, 251 (3), 257, 261, 304, 312 (3), 316 (2), 319 (2), 320, 321, 322, 323, 324, 328, 329, 332 (4), 334, 336, 346, 352, 355, 367, 373, 388, 395 (4), 401, 402 (4), 411 (2)	256/257
Hayes 99C o D	P?, 01 (6), 244	7/8
Hayes 99 variant tardana	323, 328	2
Hayes 99 variant tardana o 91?	323	1
Hayes 99C/103	313, 332	2
Hayes 80B/99	01 (8), 02 (4), 03, 26, 28, 37, 146, 232, 318, 319?, 358	20/21

Tal i com es pot apreciar a la anterior taula, en el Pla de ses Figueres pràcticament no es documenten Hayes 99A, tan sols un únic exemplar (E0042-07-SN-D)⁷⁰⁵. Tampoc són gaire presents les de la variant Hayes 99B, de la que només hi hauria un exemplar segur (PF-99-P-7), mentre que 31 vores no tenen una atribució clara i poden ser de la variant B o C⁷⁰⁶. En canvi, és ben evident que el predomini de les Hayes 99C és aclaparador⁷⁰⁷. D'aquesta variant se n'han pogut documentar un mínim de 256 vores⁷⁰⁸. En els altres jaciments analitzats, la majoria de les Hayes 99 identificades també corresponen a les variants més tardans. Així, a Sa Font s'ha pogut documentar un exemplar de Hayes 99A o B (SF-L), un de Hayes 99B o C (SF-M) i dos exemplars de Hayes 99C (SF-N i SF-O) (Riera Rullan 2002, 73-74; 2005b, 207; 2009b, 112; 2011, 103). A Son Picornells s'han recuperat tres vores de Hayes 99 que semblen totes de la variant 99C (SP-J; SP-K i SP-L) (Riera Rullan 2009b, 119; 2011, 104)⁷⁰⁹. En el Clot des Guix, dels set exemplars que corresponen al tipus Hayes 99⁷¹⁰, un seria de la variant 99B o C

⁷⁰⁵ Altres exemplars que es dubte entre si correspondrien a la variant A o a la B són: PF-00-02-3; E0042-03 i E0042-06-06-18.

⁷⁰⁶ Per exemple, les peces E0042-05-210-01; E0042-06-316-5; E0042-06-319-8; E0042-07-01-12 i E0042-07-402-21.

⁷⁰⁷ Algunes de les peces ara presentades ja havien estat donades a conèixer a: Riera Rullan 2002, 42-43 i 54-55; 2005a, 197, 200 i 202; Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 352, 358-359; Riera Rullan 2009b, 60, 64 i 66-67; Vizcaino 2009, 274.

⁷⁰⁸ Es poden apreciar alguns dels exemples a la Figura 5.103 (des de la peça Closquer Gimnàs-F fins a E0042-06-323-5), i a la Figura 5.104 (des de la peça E0042-06-328-3 fins a E0042-07-402-22).

⁷⁰⁹ Tot i que s'han de reconèixer certs dubtes respecte a la classificació tipològica dels exemplars J i L.

⁷¹⁰ D'aquest jaciment, a més de les que ara es presenten, hi ha les tres vores recollides per J. Camps (Camps 1962b; Guerrero 1985, fig. 72 i 73), que es poden veure a la Figura 4.152.

(CG-N) i tots els altres de la variant 99C (CG-O; CG-P; CG-Q⁷¹¹; CG-R i CG-S) (Riera Rullan 2005b, 210; 2011, 106). D'aquests, l'exemplar CG-S, tant per la pasta com pel vernís, sembla de les produccions de TSAD més tardanes abans esmentades. En Els Corralis s'han documentat cinc individus de Hayes 99C (EC-Z7; EC-Z8; EC-Z9 i EC-Z10) i dos de Hayes 80B/99 (EC-Z5 i EC-Z6) (Riera Rullan 2005b, 211; 2009b, 136; 2011, 109-110). Mentre que a l'illot dels Frares s'han recuperat una Hayes 99A o B (IF-T9-10), una Hayes 99C (IF-T5-3) i una Hayes 80B/99 (IF-T6-1) (Riera Rullan 2002, 95-96; 2005b, 214). Finalment, cal esmentar que a S'Espalmador de Cabrera, també s'ha documentat una Hayes 99C (S'Espalmador-H).

Tornant al Pla de ses Figueres, tots els exemplars corresponents als tipus Hayes 99A, A/B i B es varen trobar en nivells superficials. La gran majoria dels exemplars classificats com a Hayes 99B/C s'han trobat en estrats superficials o d'època contemporània, excepte tres individus. Aquests es varen trobar a les UE 228, 319 i 339, que correspondrien a la Fase I, una fase que s'ha proposat del final del segle VII o posterior. Dos exemplars de Hayes 99C en contextos de les Fases D i E d'entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII (E0042-04-134-8; E0042-04-159-11) (Riera Rullan 2005b, 97-98; 2009a, 100 i fig. 15 i 16; 2009b, 87-89 i 97-98). S'ha recollit un exemplar del tipus Hayes 99C en la UE 120 de la Fase G, és a dir, amortitzat cap el primer terç del segle VII (E0042-04-120). També s'han trobat Hayes 99C en contextos (UE 312, 323, 332, 352 i 355) de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII, com són, per exemple, les vores E0042-06-312-10⁷¹²; E0042-06-312-11; E0042-06-323-5; E0042-06-323-6⁷¹³; E0042-06-323-7⁷¹⁴; E0042-06-332-17; E0042-06-332-19; E0042-06-352-8; E0042-06-355-14. També se n'han trobat en nivells que correspondrien a la Fase H2, del segle VII (UE 324 i UE 328⁷¹⁵). Finalment, cal esmentar que s'han documentat exemplars de Hayes 99C a les UE de la Fase I (UE 113, 190?, 228?, 244?, 251?, 261, 304, 319, 320, 321?, 322?, 329 i 346), és a dir, amortitzades a finals del segle VII o, fins i tot, més endavant (per exemple: E0042-03-113; UE 190; E0042-05-228-1; E0042-05-228-2; E0042-05-228-3; E0042-05-244-1; E0042-05-244-2; E0042-05-251-1; E0042-251-2; UE 261; UE 304; UE 319⁷¹⁶; UE 320; E0042-06-321-2; UE 322; E0042-06-329-1; UE 339?⁷¹⁷; E0042-06-346-1).

Tal i com s'ha comentat quan es tractaven els tipus decoratius de les TSAD, en el Pla de ses Figueres s'han pogut documentar dos exemplars del tipus Hayes 99C amb decoració espatulada (E0042-05-211-01 i E0042-07-401-1). Ja s'ha exposat més amunt que la peça E0042-05-211-01 podria pertànyer a les produccions de la Categoria D4 *tardive*. Per altra banda, els exemplars PF-04-01-11 Cala 5, E0042-06-312-10, E0042-06-323-6, E0042-07-395-3 i Clot des Guix-S semblen de les produccions tardanes de

⁷¹¹ Exemplar classificat amb dubtes atès el seu diàmetre superior als 30 cm. Podria correspondre a alguna variant del tipus Hayes 103 com, per exemple, les presentades per M. Bonifay de Sidi Khalifa (Bonifay 2004, 203-205).

⁷¹² De les produccions D3 o D4.

⁷¹³ Sembla de les variants tardanes en D4.

⁷¹⁴ Pareix una variant tardana de Hayes 99, tot i que tampoc no es pot descartar del tot que correspongui a una variant tardana de Hayes 91 en D4 (Bonifay 2004).

⁷¹⁵ En aquesta UE 328 es va trobar una vora classificada com a Hayes 99C (E0042-06-328-3), i, una altra que sembla una variant tardana de la Hayes 99, aparentment de producció D3.

⁷¹⁶ En aquesta UE 319 també es va trobar un fragment de vora que no es va poder determinar si era de la variant Hayes 99B o Hayes 99C.

⁷¹⁷ No s'ha pogut determinar si correspondria a la variant Hayes 99B o C.

les Categories D3 o D4. L'exemplar E0042-06-323-7 també podria ser un d'aquestes produccions tardanes. Aquest, tot i que s'ha inclòs dins del grup de les Hayes 99, tal vegada s'ajustaria més a algunes formes tardanes derivades del tipus Hayes 91 (Bonifay 2004, 209-210). Entre les peces del Pla de ses Figueres classificades com a Hayes 99C, n'hi ha que recorden molt a la *variante tardive de la coupe Hayes 99* de la que se'n troben exemplars a Marsella en contextos de la primera meitat del segle VII dC, a vegades també amb vernís *terne très usé* (Bien 2007, 263, 268, 286 i 293). Aquestes peces es confonen amb les del tipus Hayes 80B/99 com, per exemple, les trobades a Marsella en un context del segon quart del segle VII (Bien 2007, 264 i 269), o com les que ja es varen publicar l'any 1992 recollides en Es Povet i en el Camí de Can Feliu del Pla de ses Figueres (Hernández, Cau, Orfila 1992, 220 i fig. 5 i 7; Vizcaíno 2009, 274). També complica molt la classificació l'existència de variants poc comunes com les documentades a Oudhna (Barraud et al. 1998, 147)⁷¹⁸, a l'*oppidum* de Saint-Blaise⁷¹⁹ i a Màlaga (Acién et al. 2003, 413). Altres dos fragments de vora, trobats en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts segle VII, podrien ser del tipus Hayes 99 o del Hayes 103 (E0042-06-313-3 i E0042-06-332-18).

Dins del grup de peces considerades com a Hayes 80B/99, s'han inclòs algunes vores de les que no es pot descartar que corresponguin al tipus Hayes 99C atès que es confonen fàcilment. Són, per tant, peces conflictives a l'hora de situar-les cronològicament, doncs les Hayes 80B serien del segle V, mentre que les Hayes 99C i 80B/99 (= 99D) són més de la segona meitat del segle VI i del segle VII. En tot cas, es pot indicar que en el Pla de ses Figueres s'han assimilat al tipus Hayes 80B/99 fins a 20 exemplars⁷²⁰. Un d'ells (E0042-04-146), atribuït amb dubtes al tipus Hayes 80B/99, es va recuperar en un context de la Fase C, que es proposa de la segona meitat del segle VI⁷²¹. Un altre exemplar (E0042-06-358-6) es va localitzar en un context de la Cala 1 que pareix que correspondria a la Fase H1, a la que se li ha pogut proposar una datació del final del segle VI o de l'inici del segle VII. També s'han trobat tres vores a les UE 03, 232 i 319 que correspondrien a la Fase I, considerada del segle VII molt avançat o posterior.

⁷¹⁸ Gràcies a les observacions de M. Bonifay podem fer notar que certs exemplars cabrerencs poden correspondre perfectament a aquestes produccions d'Oudhna.

⁷¹⁹ Variants associades als tipus Fulford 60 a 64 de Cartago, que datarien d'entre 475/500 a 500/525 (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 101-102).

⁷²⁰ Riera Rullan 2002, 42-43; 2005a, 197 i 200; 2009b, 59, 64 i 66; Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 352 i 358.

⁷²¹ Riera Rullan 2005b, 206; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 86, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Làm. 1.

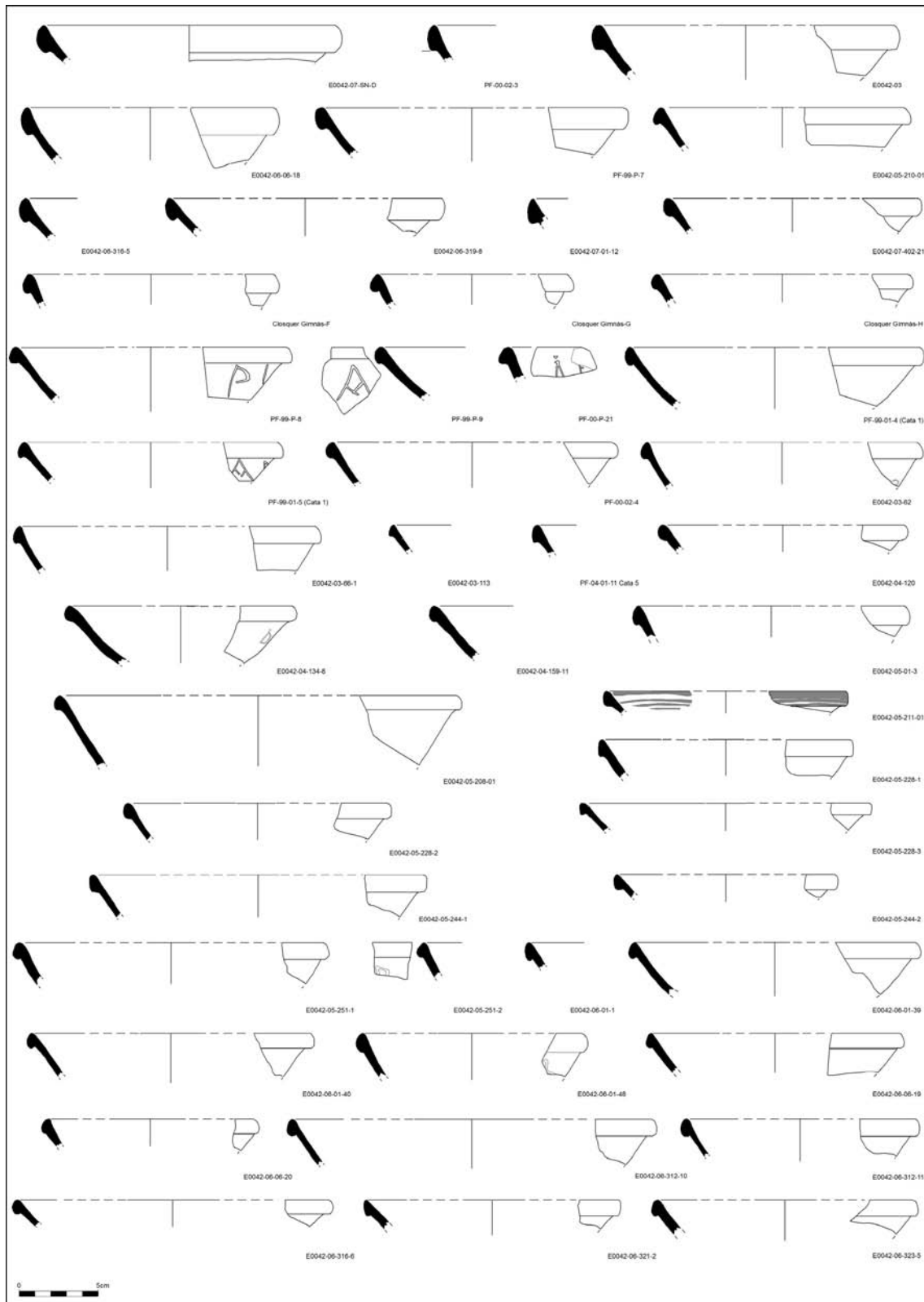

Figura 5.103. Exemples del tipus Hayes 99 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

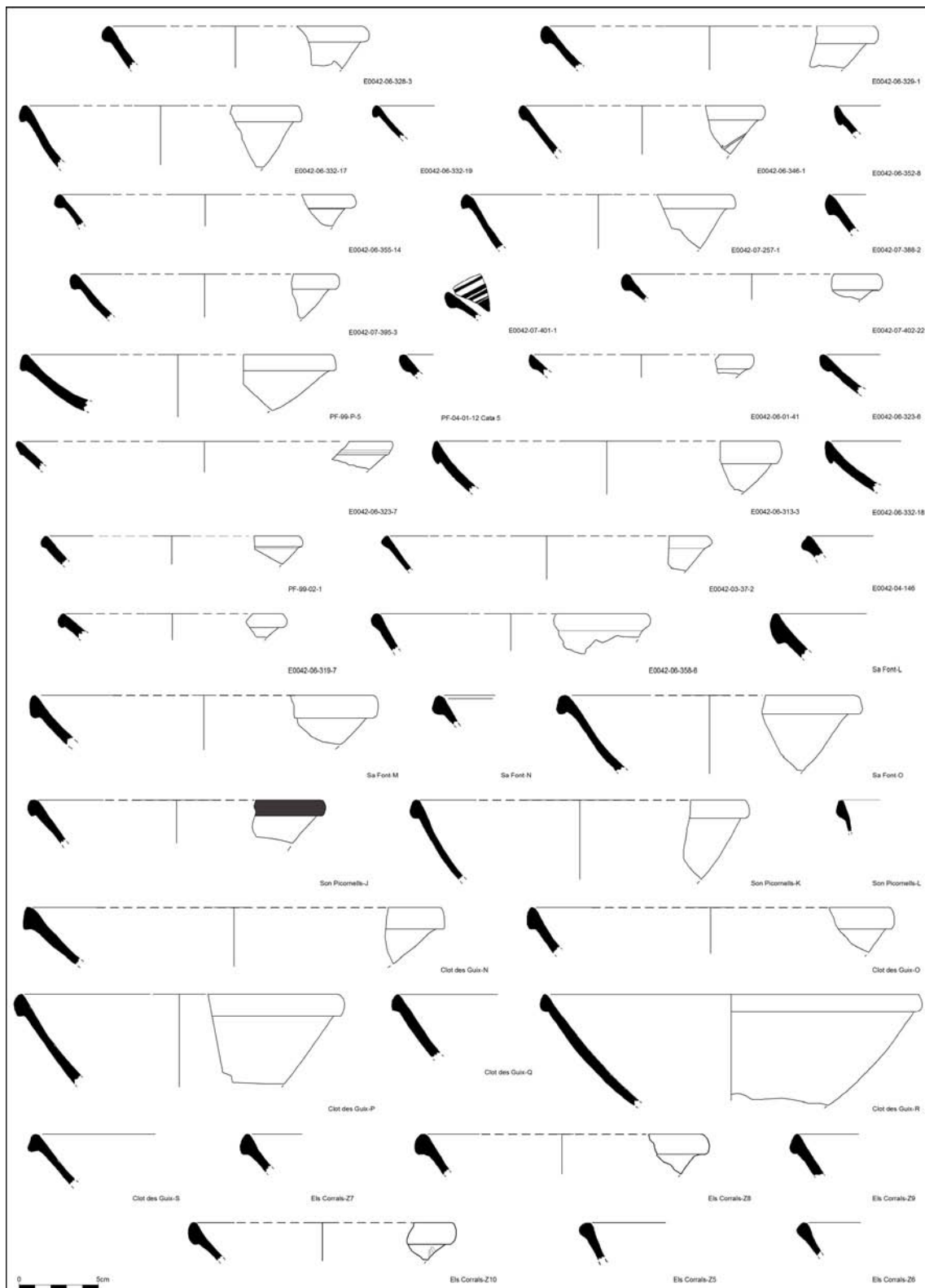

Figura 5.104. Exemples de les variants més tardanes del tipus Hayes 99 i 80B/99 del Pla de ses Figueres, tipus Hayes 99 de Sa Font, Son Picornells i del Clot des Guix, i tipus Hayes 99 i 80B/99 dels Corralis de Conillera (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

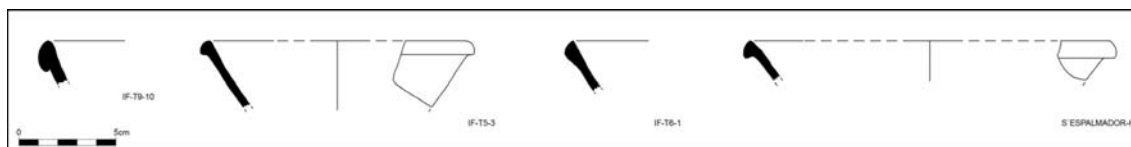

Figura 5.105. Exemples tipus Hayes 99 i 80B/99 de l'illot dels Frares i s'Espalmador de Cabrera (Autor: Mateu Riera)

HAYES 100

D'aquest tipus ceràmic tan sols se n'hauria identificat un exemplar en el Pla de ses Figueres certament dubtós.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 100	1?	-	-	-	-	-	-

J. W. Hayes va proposar per aquest tipus una datació de finals del segle VI a les primeries del segle VII (Hayes 1972, 156; *Atlante* 1981, 103). Segons C. Raynaud es pot emmarcar entre els anys 580 a 620 dC (Raynaud 1993e, 194). P. Reynolds té en compte que a Cartago s'havien trobat alguns exemplars en contextos del final del segle VI-VII dC, i afirmava que la seva exportació havia de ser posterior al 550 (Reynolds 1995, 8 i 31). S. Tortorella segueix considerant el tipus Hayes 100, associat al Fuldord 61, del final del segle VI-primers decennis del segle VII (Tortorella 1998). És present a Sardenya, on es considera una ceràmica d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). A diferència de la majoria d'autors, N. Villaverde li atribueix una datació del 510-550 dC (Villaverde 2001, 333). En canvi, J. Vizcaíno, a partir dels contextos documentats per la Mediterrània, considera que les Hayes 100 coincidirien en el temps amb els anys dels dominis bizantins de la península Ibèrica (Vizcaíno 2009, 624).

La Hayes 100 és un tipus documentat rarament a la Mediterrània occidental i a l'oriental. Hayes i Tortorella en citaven exemplars de Cartago, Líbia, Síria i Turquia (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 103). P. Reynolds, a més de les escasses troballes de Cartago, Tocrá, Antioquia i Istanbul, també en citava la possible identificació a Cartagena (Reynolds 1995, 9, 32, fig. 39). En aquesta ciutat, anys més tard, es va trobar un possible exemplar en els nivells més tardans de la zona del teatre, és a dir, que no hauria estat amortitzat abans del darrer quart del segle VI i, també, se'n han localitzat en un nivell de destrucció de l'entorn del 625 dC (Vizcaíno 2009, 231, 786; 2011, 251). També s'hauria trobat a *Baria* (Vizcaíno 2009, 194), i dins d'un conjunt de Benalúa amb materials dels segles VI i VII dC (Lara et al. 2007, 52-55). També està present a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 101-102), a S. Antonino di Perti⁷²² i a *Lixus* (Villaverde 2001, 333). Cal destacar l'exemplar força complet documentat a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99).

No s'ha pogut localitzar cap publicació referida a les Balears que esmenti la presència d'aquest tipus ceràmic a les illes, llevat d'aquest exemplar dubtós de Cabrera trobat en

⁷²² Tortorella 1998; Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44.

el Pla de ses Figueres (PF-00-P-13) (Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200)⁷²³. Malauradament, aquest es va trobar en prospecció i, per tant, no aporta cap nova dada cronològica significativa.

Figura 5.106. Possible Hayes 100 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

HAYES 101

D'aquests tipus ceràmic se n'han documentat una desena d'exemplars en el Pla de ses Figueres i un individu en Els Corral de Conillera (Riera Rullan 2011, 110).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 101	9/10	-	-	-	1	-	-

J.W. Hayes va proposar que aquest tipus 101 hauria estat fabricat entre mitjan i final segle VI dC (Hayes 1972, 156). Aquesta cronologia es recull a l'*Atlante*, on també s'esmenta que és un tipus present a Cartago en un context de cap a la segona meitat del segle VII (*Atlante* 1981, 103). En el *Lattara* s'hi exposa una datació de 550-600 dC (Raynaud 1993e, 194). Segons P. Reynolds és un tipus que, juntament amb la Hayes 88, es comença a produir entre el 533 i el 550⁷²⁴, és a dir, posteriorment a la conquesta bizantina del Regne Vandal, i que semblava que s'hauria exportat poc, només a partir del 550 dC, continuant la seva fabricació en posterioritat al 625 dC (Reynolds 1995, 31 i 34). M-T. Cavallès-Llopis i L. Vallauri el documenten a l'*oppidum* de Saint-Blaise, fent notar que es una forma que se sol atribuir a mitjan segle VI, mentre que a Marsella s'havia localitzat en els nivells tardans del segle VI (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 101-102). S. Tortorella, exposant una assimilació Hayes 101 = Fulford 62, reproduïa una forquilla temporal d'entre els anys 550-650, afirmant que es degué començar a exportar cap a mitjan segle VI (Tortorella 1998). A Sardenya es considera una forma d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). Els contextos de Cartagena permetien proposar una fabricació durant la segona meitat del segle VI (Méndez, Ramallo 1985, 241). A Cartagena, s'hi va trobar Hayes 101 en la preparació d'una estança d'època bizantina, en un nivell de destrucció que s'ha proposat de la segona dècada del segle VII, i en un nivell de destrucció que es considera de cap el 625 dC (Vizcaíno 2009, 674, 786, 788). P. Reynolds també considera encertada l'atribució del tipus Hayes 101 a inicis del segle VII a Cartagena. També seria present en els nivells bizantins de Màlaga (Reynolds 2010, 121, 302, 304 i fig. 22). Per tot plegat, J. Vizcaíno, a partir de diversos contextos documentats per la Mediterrània, considera que les Hayes 101 coincidirien en el temps amb els anys dels dominis bizantins de la península Ibèrica (Vizcaíno 2009, 624).

El tipus Hayes 101 sembla una producció del nord de Tunísia (Reynolds 1995, 8 i 9; Tortorella 1998). S'ha documentat amb abundància a Cartago en contextos del final del

⁷²³ J. Vizcaíno ha citat el fragment ometent els dubtes (Vizcaíno 2009, 274).

⁷²⁴ Aquesta datació inicial fou qüestionada a partir dels contextos de Cartago presentats per Fulford i Peacock l'any 1984 (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 231).

segle VI-VII dC (un 40 % del total de la TSAD) (Reynolds 1995, 8 i 9)⁷²⁵. P. Reynolds la va documentar en un conjunt de Benalúa que tindria com a data final el darrer quart del segle VI, potser, al voltant del 580 (Reynolds 1993, 15) i, més recentment, un exemplar del tipus Hayes 101 ha aparegut en un conjunt amb materials majoritàriament dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-55). Es troba en el jaciment de València la Vella-Ribaroja, considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183 i 194); a Mataró se'n troba en estrats que daten de finals del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 205); a Nàpols comença a aparèixer en contextos del final del VI (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 432)⁷²⁶. S'ha documentat amb abundància a Cartagena (Reynolds 1995, 32 i 34)⁷²⁷ i, amb certa abundància, a la Cripta Balbi (Sagui 2002), a Benalúa i S. Antonino di Pertì (Reynolds 1995, 32 i 34; Tortorella 1998). També s'ha trobat a Marsella (Reynolds 1995, 32 i 34), en el Cerro de San Miguel (Reynolds 1995, 32 i 34)⁷²⁸, a Koper/Capodistria (Reynolds 2010, 307) i a Líbia⁷²⁹. La distribució de les troballes fa palès que existeix una circulació d'aquestes peces restringida fonamentalment a la part occidental de la Mediterrània (Reynolds 1995, 34).

Pel que fa a les Illes Balears, l'any 1995 només s'havia donat a conèixer a Eivissa i, aparentment, a *Pollentia*, es considerava el tipus Hayes 101 com a rar a les illes (Reynolds 1995, 32, 292, 293, 294). Algunes troballes posteriors no arriben a fer canviar significativament el panorama. Així, a Mallorca, s'ha documentat Hayes 101 a la vall de Sóller, en el jaciment de Castelló (Coll 1996, 396, 398 i 410; Vizcaíno 2009, 270). També s'ha constatat la seva presència a Son Peretó. En aquest jaciment manacorí s'han recuperat fins a cinc vores assimilables al tipus Hayes 101. D'aquestes, la localitzada en el estrat més antic, correspon a un context que seria posterior al *c.* 520/550 dC⁷³⁰, mentre que les altres es varen trobar en estrats del segle VII o posteriors, o d'època indeterminada⁷³¹. A Eivissa s'ha documentat Hayes 101 a la platja d'En Bossa (al SO de ses Figueretes), associada a una Hayes 90, en el que es va considerar com a un hàbitat rural que presentava un nivell d'abandonament datat del segle VII dC (Ramon 1986, 13, 35 i fig. 14.15; Vizcaíno 2009, 267.). També és present a Menorca, en el Cap des Port de Fornells (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230-231⁷³²; Gurt 2007, 205). L'any 2001 J. Aramburu va donar a conèixer una vora de Hayes 101 del Pla de ses Figueres, i una altra peça qualificada com a dubtosa dels Corral de Conillera (Aramburu 2001, 6, 7, 20 i fig. 1 i 11; Vizcaíno 2009, 274)⁷³³.

⁷²⁵ És la forma més abundant en nivells del final del segle VI (31,9%) i se segueix trobant amb abundància en nivells del segle VII. Cal esmentar que no apareix en els nivells de mitjan segle VI, ni del 575-580 dC (Reynolds 1995, 32 i 34).

⁷²⁶ Per a més informació respecte a les troballes d'aquesta ciutat italiana vegeu: Reynolds 1995; Tortorella 1998.

⁷²⁷ A més dels exemplars abans citats, es pot esmentar una altra peça trobada en el barri bizantí associada a un ponderal (Vizcaíno 2009, 802). També es documenta aquest tipus 101 als afores de la ciutat (Vizcaíno 2009, 287).

⁷²⁸ Identificació considerada només com a probable a: Vizcaíno 2009, 237.

⁷²⁹ Hayes 1972; *Atlante* 1981, 103; Reynolds 1995.

⁷³⁰ Aquest fragment enganxa amb un altre que va aparèixer en un context del segle VII.

⁷³¹ Riera Rullan 2009a, 108 i fig. 88; Riera Rullan, Martínez 2009, 296, 299 i 314; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 235, 236 i fig. 8 i 11; Riera Rullan, Cau 2013, 68; 2013b, 84-86; 2013c, 113 i 117-118; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 2, 5, 25, 26, 42-43

⁷³² A la discussió d'aquest treball, es pot trobar un interessant debat entre X. Aquilué i M.A. Cau respecte a la datació del context menorquí on es va trobar Hayes 101, així com de les propostes cronològiques d'aquelles ceràmiques en un marc més general (Comas et al. 1997, 331 i 332).

⁷³³ Certament, segons el dibuix de l'exemplar de Conillera, no sembla gens clar que aquella pugui ser una Hayes 101.

D'entre el material ara analitzat, s'han documentat entre 9 i 10 vores de Hayes 101 del Pla de ses Figueres⁷³⁴, i una altra trobada en Els Corral de Conillera. La gran majoria d'aquestes peces es varen trobar en nivells superficials. Però, la peça E0042-05-304-3 va aparèixer amortitzada en un context de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior. També sembla, molt probablement, de la mateixa Fase I, l'exemplar E0042-05-244-4. Tot i que no s'ha trobat cap altra Hayes 101 en estrats més antics, l'alt grau de fragmentació dels dos individus de les UE 304 i 244, no permet afinar més la data de l'arribada d'aquelles peces a Cabrera.

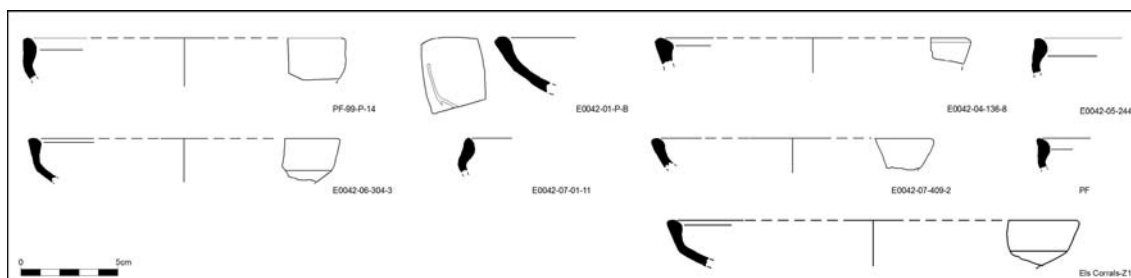

Figura 5.107. Exemples de Hayes 101 de TSAD del Pla de ses Figueres i Els Corral (Autors: Maria I. Mancilla, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 102

Peça molt poc documentada en els jaciments estudiats. De fet, només se n'han pogut identificar dos exemplars del Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 102	2	-	-	-	-	-	-

Hayes va proposar que el seu tipus 102 dataria de finals del segle VI i principis del VII (Hayes 1972, 157)⁷³⁵. A l'*Atlante* s'afirmava que la datació proposada per Hayes tal vegada devia ser corregida, donat que aquell tipus ceràmic ja apareixia a Cartago en contextos inèdits de 500-550 i 530-575/600 (*Atlante* 1981, 113). Així, C. Raynaud donava per bo un ventall cronològic més ampli, que aniria entre els anys 530 a 630 dC (Raynaud 1993e, 194). P. Reynolds considerava el tipus Hayes 102 com al successor bizantí de les copes Fulford 29-34⁷³⁶ que, tot i que pareixia que es va començar a fabricar cap el c. 525, no la documentava en posterioritat al 550 (Reynolds 1995, 9 i 31)⁷³⁷. M-T. Cavallès-Llopis i L. Vallauri esmenten una variant del tipus Hayes 102 de l'*oppidum* de Saint-Blaise⁷³⁸. Tant en aquest lloc com a Velaux, aquest tipus ceràmic s'havia documentat en contextos que podrien ser d'entre finals del segle V i l'inici del segle VI (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 101-102). S. Tortorella considera factible una datació d'entre el final del segle V i mitjan segle VII, considerant el tipus Hayes 102 igual al tipus Fulford 63 (Tortorella 1998). Més recentment, J. Vizcaíno, a partir de diversos contextos documentats per la Mediterrània, considera que les Hayes 102

⁷³⁴ Una d'elles ja havia estat donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197, 200 i 202; Vizcaíno 2009, 274).

⁷³⁵ Es tractaria d'una versió reduïda dels tipus Hayes 100 i 101 (*Atlante* 1981, 113).

⁷³⁶ = Hayes 12/102 (Tortorella 1998).

⁷³⁷ Tot i que en un altra lloc de la mateixa publicació considera el tipus Hayes 102 trobat a San Giovanni di Ruoti del 475-principis del segle VI dC (Reynolds 1995, 28).

⁷³⁸ N'esmenten tres vores i una peça sencera, les quals associen al tipus Fulford 63 documentat a Cartago entre els anys 525-555 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102 i 105).

coincidirien en el temps amb els anys dels dominis bizantins de la península Ibèrica (Vizcaíno 2009, 624).

Es va documentar un exemplar del tipus Hayes 102 en un dels forns d'Oudhna, en un context del segle VII (Barraud et al. 1998, 159). Pareix que va ser un tipus que no es va fabricar en grans quantitats i que es documenta molt poc (Reynolds 1995, 9). Tant Hayes com Tortorella només en citaven uns pocs exemplars trobats a la Mediterrània oriental (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 113). P. Reynolds afirmava que era una ceràmica present a Tocra, *Apollonia*, Istanbul, Sperlonga, Alacant, Cartagena i, tal vegada també, a Belo (Reynolds 1995, 9, 31-32). També s'ha documentat a *Arunda* (Vizcaíno 2009, 173) i a S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44).

A les Balears, es troba en en el jaciment eivissenc de Can Sorà (Ramon 1984, 23). No s'ha pogut reconèixer cap altre exemplar a la bibliografia de les illes. Els dos exemplars recuperats en el Pla de ses Figueres no aporten cap dada cronològica significativa, donat que un es va trobar en prospecció (PF-99-P-19), i l'altre en nivells superficials (E0042-06-06-21).

Figura 5.108. Exemples del tipus Hayes 102 de TSAD del Pla de ses Figueres
(Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

HAYES 103

Pàteres que es puguin assimilar a les distintes variants del tipus Hayes 103 només se n'han documentat en el Pla de ses Figueres:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 103	21/22	-	-	-	-	-	-

Des de l'obra de referència de J.W. Hayes, són molts els investigadors que proposen que el tipus Hayes 103 (= Lamb. 60) hauria començat en un moment proper al *c.* 500⁷³⁹. Sovint es considera que les dues variants d'aquest tipus (Hayes 103A i 103B) són pròpies dels tres primers quarts del segle VI⁷⁴⁰. Però hi ha qui no descarta un inici del tipus Hayes 103A cap a finals del segle V (*Atlante* 1981, 99; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102). S. Tortorella assumeix una associació del tipus Hayes 103A-B amb el tipus Fulford 64A-B⁷⁴¹ = El Mahrine 26,2 i 26, 1, recordant que Mackensen les encabia entre els anys 530/540-575, mentre que Fulford ho havia fet entre els anys 500-575. Però també esmentava que es podia plantejar la hipòtesi d'una fabricació inicial del 470/480 a partir de les dades de contextos de Roma, Nàpols, Porto Torres i Marsella (Tortorella 1998). A València, es va identificar el tipus Hayes 103A en un context del segle V dC o principis del VI, en un altre context del segle VI i en un dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 181-184). La Hayes 103 és una peça documentada amb abundància a Cartago en contextos del segle VI dC (Reynolds 1995, 8; Bonifay 2004, 49 i 50). A Sardenya es considera una forma d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). Per a

⁷³⁹ Hayes 1972, 160; *Atlante* 1981, 99; Raynaud 1993e, 195; Reynolds 1995, 28.

⁷⁴⁰ Hayes 1972, 160; *Atlante* 1981, 99; Raynaud 1993e, 195.

⁷⁴¹ Cavallès-Llopis i Vallauri també donen per bona l'associació del tipus Hayes 103 amb el Lamb. 60 i Fulford 64 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102).

J. Vizcaíno, els contextos documentats per tota la Mediterrània, mostren que les Hayes 103 caracteritzen el darrer període del regne Vàndal, i dins del segle VI, un cop incorporat aquell al domini bizantí (Vizcaíno 2009, 624). S. Ramallo i J. Vizcaíno la consideren una de les ceràmiques que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina del segle VI dC, i és una de les formes més nombroses del període bizantí de la ciutat de Cartagena (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316; Vizcaíno 2009, 231)⁷⁴². D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 103 no apareix en els contextos francesos fins al 550/560-580/590 (Pieri 2005, 57)⁷⁴³, mentre que la variant 103B era present en el derelict de la Palud, enfonsat entre el segon quart i mitjan segle VI (Pieri 2005, 15; Vizcaíno 2009, 627).

Sembla que podria ser una producció del nord de Tunísia (Reynolds 1995, 8), tot i que no es coneix el taller o tallers que fabricaren aquest tipus. M. Bonifay creu que es podria haver fabricat a la regió de El-Fahs, Zaghuan i Oudhna (Bonifay 2004, 49 i 50). L'any 1981 es considerava la variant Hayes 103A com una ceràmica no gaire comuna, documentada a la Mediterrània occidental i oriental, i a la costa atlàntica, mentre que de la variant 103B s'afirmava que era rarament documentada a la Mediterrània occidental i oriental (*Atlante* 1981, 99). Reynolds la citava a Begastri, Calp, Alacant, València, Tarragona, Marsella, Roma?, Sperlonga, Ventimiglia, San Giovanni di Ruoti, Cherchel, Porto Torres i Conímbriga (Reynolds 1993, 87; 1995, 22, 28 i 29)⁷⁴⁴. La Hayes 103A/B o 103B és molt comuna a Belo i a Benalúa (Reynolds 1995, 29). En aquest darrer nucli s'ha seguit trobant Hayes 103, en un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-56). S'ha documentat Hayes 103 a Barcelona, en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137-138)⁷⁴⁵. També s'ha documentat Hayes 103 Estepona, a la zona de la Depresión de Vera, Cerro de Montroy, als voltants de *Eliocroca*-Lorca, Los Garres, Los Torrejones (Vizcaíno 2009, 170, 188, 194, 200, 209, 219 i 428), Casa Calvo d'Ontinyent, Mas del Pou d'Alfafara (González 2001, 277 i 307; Vizcaíno 2009, 258), a *Septem* i *Lixus* (Villaverde 2001, 333, 434, 451). S'ha identificat la variant Hayes 103A a la basílica d'Algezars (Vizcaíno 2009, 446). En el jaciment de València la Vella-Ribaroja considerat d'entre els anys c. 575 a 625, es va identificar Hayes 103B (Pascual et al. 1997, 183 i 194). D'aquesta variant 103B se n'han donat a conèixer exemplars de Barcelona, Mas de Catxorro i la Solana (Barrasetas, Járrega 1997, 134). A *Iliberris* s'ha trobat Hayes 103B en uns conjunts del segle VI (Vizcaíno 2009, 176). També es documenta Hayes 103A i 103B a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-103). Finalment, cal destacar que s'ha identificat Hayes 103 a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182).

A Mallorca s'hauria documentat Hayes 103 en un nombre de jaciments força gran, sobretot si es compara amb el que s'ha vist que passa en altres indrets fora de Tunísia. Així, s'han donat a conèixer nombroses Hayes 103 de les distintes variants trobades a *Pollentia*⁷⁴⁶. S'hauria identificat Hayes 103 en el poble de Ses Salines, Es Torrent, Na

⁷⁴² També es troba Hayes 103 en un nivell de destrucció de la segona dècada del segle VII (Vizcaíno 2009, 674).

⁷⁴³ Pareix que s'hauria de considerar una intrusió el tipus Hayes 103A trobat en nivells de mitjan segle V de Marsella, mentre que són més fiables els tipus Hayes 103B identificats en contextos del segle VI.

⁷⁴⁴ Per a més detalls dels llocs de les troballes vegeu també: *Atlante* 1981, 98-99; Méndez, Ramallo 1985, 241.

⁷⁴⁵ Hayes 103A segons Járrega 2005, 151.

⁷⁴⁶ Martín 1983; Járrega 1991, 46; Reynolds 1995, 292, 293, 294, 295, 296, 297; Gumà, Riera, Torres 1997, 251; Orfila et al. 2000, 233; Vizcaíno 2009, 421.

Mera Petita, Son Piris A, Es Figueral Blanc, Na Burges i Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 270 i apèndix). També s'haurien recollit Hayes 103 de diverses estacions arqueològiques de la vall de Sóller (Coll 1996, 396; Vizcaíno 2009, 270)⁷⁴⁷ del terme de Manacor⁷⁴⁸, a les termes de Son Sard⁷⁴⁹ i en el Túmul de Son Ferrer⁷⁵⁰. També podria correspondre al tipus Hayes 103 un fragment de vora trobat a *Palma* (Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12). S'ha atribuït a una Hayes 103 una vora trobada en el jaciment del Turó d'en Boletó de Vilafranca de Bonany (Lladó 2009, 82), però aquella peça podria ser més bé una Hayes 99A. Passa el contrari amb fragment de vora del Puig de s'Escolà classificat com del tipus Hayes 99 (Aramburu 2011, 19, 34 i fig. 38), el qual, si el dibuix és correcte, pareix que es pot assimilar millor al tipus Hayes 103A. Una o dues vores considerades del tipus Hayes 99 del jaciment Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 126 i fig. 68), tal vegada correspondrien més bé al tipus Hayes 103. El tipus Hayes 103A és present a la basílica de Son Fadrinet (Ulbert 2003, 182). No s'ha trobat cap exemplar de vora clarament atribuïble al tipus Hayes 103 en el Sector Oest de Son Peretó, tan sol una base podria ser atribuïda a aquest tipus, tot i que cal advertir que no és una classificació concloent⁷⁵¹. En tot cas, la presència del tipus Hayes 103 està confirmada a en el jaciment⁷⁵². A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 103 com a característic del període vàndal balear d'entre els anys 455-533 dC, tot i advertint que és un tipus que segueix en ús durant el període bizantí (Mas, Cau 2011, 206). En canvi, llevat de Cabrera, a les altres illes de les Balears, el tipus Hayes 103 s'hauria trobat molt esporàdicament. Així, tan sols es pot esmentar que a Eivissa es va identificar una Hayes 103B a Ca N'Andreuet (Ramon 1986, 18 i 35), i que a l'illa del Rei de Menorca s'ha trobat una base classificada com a Hayes 103/104 (Mas, Cau, Rivas 2008, 32, 45 i 48).

Entre els exemplars de TSAD del Pla de ses Figueres⁷⁵³, s'han pogut identificar un mínim de 21 vores del tipus Hayes 103, tal vegada fins a 22. D'aquestes, n'hi ha sis o set de les que no s'ha pogut determinar la seva variant (E0042-05-244-12)⁷⁵⁴, cinc vores que s'assemblen més a la variant 103A (E0042-93-D; E0042-03-P23; E0042-04-166-1; E0042-06-37-3)⁷⁵⁵ i deu que pareix que es poden assimilar a la variant 103B

⁷⁴⁷ D'aquesta vall en destaca que en el jaciment de Castelló s'hi haurien identificat 1 vora del tipus Hayes 103 i 5 vores de la variant Hayes 103B (Coll 1996, 398 i 409-410), mentre que a Cas Bernats s'hi haurien trobat 3 vores més del tipus Hayes 103 (Coll 1996, 399 i 414). Cal esmentar però, que tant per les característiques formals, com pels diàmetres d'algunes d'aquestes peces, semblen correspondre més bé al tipus Hayes 99. De fet, el mateix autor, assimila el tipus Hayes 103 al tipus Lamboglia 1 (Coll 1996, 398, 399). Pareix que podria passar quelcom amb una peça recuperada en el jaciment de Ses Argiles (Coll 1996, 399 i 416) i amb una altra de Son Sales (Coll 1996, 400 i 417).

⁷⁴⁸ A Son Grimalt (Merino, Torres 2000, 151) i a Sa Marineta (Merino, Torres 2000, 152; Alcaide et al. 2005, 180).

⁷⁴⁹ Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186.

⁷⁵⁰ Material inèdit.

⁷⁵¹ Riera Rullan, Cau 2013d, UE85 i 110; Riera Rullan et al. 2013, lám. 35 i 38. Base localitzada en un context del segle VII dC (Riera Rullan, Cau 2013, 63; 2013d, UE85 i 110).

⁷⁵² S'ha documentat Hayes 103 entre el material inèdit de la zona del Baptisteri.

⁷⁵³ L'any 1992 es va publicar una possible Hayes 103B recollida en el Camí de Can Feliu del Pla de ses Figueres (Hernández, Cau, Orfila 1992, 220 i fig. 7.10?; Vizcaíno 2009, 274), la qual no es contemplarà en els nostres recomptes. En canvi, sí que es tindran en compte les Hayes 103B publicades l'any 2005 (Riera Rullan 2002, 46-47; 2005a, 197 i 200; Vizcaíno 2009, 274), una d'elles, trobada a la zona de la Factoria de Salaons (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 352 i 359; Riera Rullan 2009b, 60, 64 i 66-67).

⁷⁵⁴ També se n'ha trobat un exemplar en prospecció i a les UE 01, 02, 193, 251 i, tal vegada també, a la UE 306.

⁷⁵⁵ També s'ha documentat un exemplar del tipus Hayes 103A a la UE 06.

(PF-99-06-3; E0042-03-69-12; E0042-05-222-2; E0042-06-06-22; E0042-06-312-12)⁷⁵⁶.

Tipus	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 103	P, 01, 02, 193, 244, 251, 306?	6/7
Hayes 103A	P (2), 06, 37, 166	5
Hayes 103B	01 (4), 06 (3), 69, 222, 312	10

Malauradament, la gran majoria d'aquestes peces associades al tipus Hayes 103, es varen trobar en superfície o en estrats d'època contemporània. En canvi, l'exemplar E0042-05-244-12 i dues vores de les UE 251 i 306 varen aparèixer amortitzats en contextos molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o una mica posterior. Per altra banda, la vora E0042-06-312-12, classificada com a Hayes 103B, es va trobar en un context de la Fase H, que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII. Aquestes datacions més tardanes respecte a quan s'haurien fabricat les ceràmiques del tipus Hayes 103, concorda amb l'alt grau de fragmentació d'aquestes peces trobades a Cabrera.

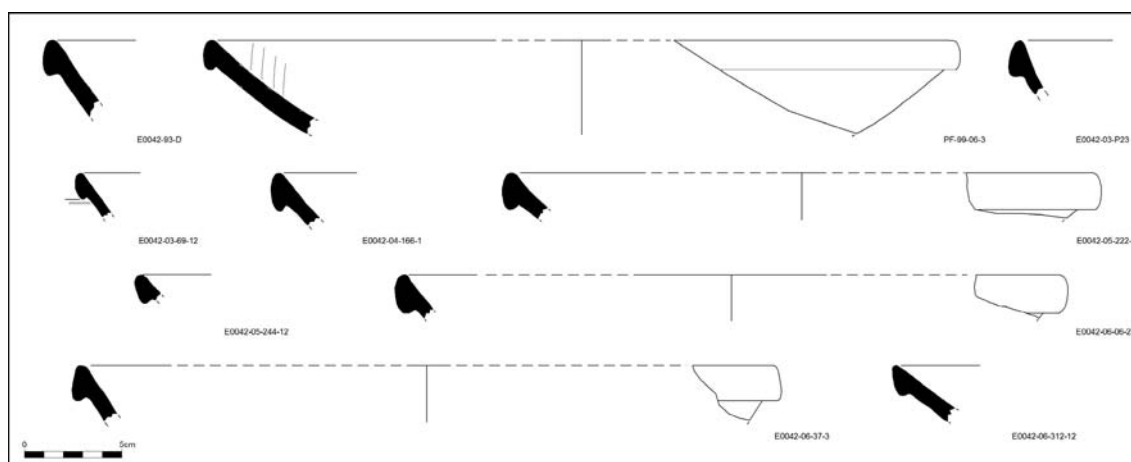

Figura 5.109. Exemples del tipus Hayes 103 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Maria I. Mancilla, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 104

Tal i com es pot apreciar a la següent taula, les ceràmiques del tipus Hayes 104 són les pàteres més abundantment documentades en el conjunt dels jaciments estudiats i, sobretot, pel que fa al Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 104	45/54	-	-	1	-	1	-

Tal i com afirma M. Bonifay, pareix que aquestes pàteres foren fabricades sobretot en el nord de Tunísia. Algunes foren produïdes a El Mahrine, però se sol considerar que se'n feren a diferents tallers (Reynolds 1995, 31; 2007, 38 i 74; Bonifay 2004, 181-183)⁷⁵⁷. J.W. Hayes en va diferenciar tres variants (A, B i C) (Hayes 1972), però M. Bonifay proposa algunes subvariants: A1, A2 i A3 (Bonifay 2004, 181-183)⁷⁵⁸.

⁷⁵⁶ S'han documentat també quatre Hayes 103B a la UE 01 i una més a la UE 06.

⁷⁵⁷ Bonifay també presenta variants locals de Sidi Khalifa (Bonifay 2004, 204-205).

⁷⁵⁸ Tal i com recorda Bonifay, J.W. Hayes ja havia assenyalat correctament que existien dues produccions paral·leles, una que englobaria les variants A i B, i l'altra corresponent a la variant C. També,

J.W. Hayes va presentar unes propostes cronològiques de *c.* 530-580 per a les variants 104A; *c.* 570-600 per a les de les 104B, amb variants tardanes que podrien arribar fins el 625, o fins i tot més enllà; i de *c.* 550-625 per a les variants 104C (Hayes 1972, 166). Però, tal i com es veurà a continuació, moltes d'aquestes datacions han estat i encara són un tema de debat, especialment pel que fa al moment inicial de la seva fabricació. L'any 1975, el mateix Hayes, a partir de les dades de Conímbriga, va reassignar aquell inici cap a l'any 500, data donada per bona a l'*Atlante*, mentre que es considerava un possible error l'atribució de Hayes 104 en un context del 465/468 d'aquella mateixa ciutat lusitana (*Atlante* 1981, 94-95). La data inicial de *c.* 500 va ser donada per bona per M.G. Fulford i C. Raynaud (Fulford, Peacock 1984, 73-74; Raynaud 1993e, 195). En canvi, X. Aquilué a la seva tesi doctoral (1990), proposava un inici de cap el 475 (citat per Ramon, Cau 1997, 274 i 276), mentre que a Provença s'havia arribat a plantejar una data de cap a mitjan segle V⁷⁵⁹. L'any 1995 P. Reynolds considerava la variant 104A com una ceràmica introduïda en temps del Regne Vandal, entre *c.*475/500-530/535 (Reynolds 1995, 31; Reynolds 2007, 38 i 74). S. Tortorella, donant per bona una associació dels tipus Hayes 104A = Fulford 65A = El Mahrine 33, recordava que se solia acceptar una datació general d'entre 500-570/580, mentre que, segons Mackensen, la variant El Mahrine 33,2 (= Hayes 104A, 5-6 i 9) s'hauria començat a fabricar cap el 450/460. També afirmava que no es podia excloure una producció inicial de cap el 470/480 a partir de les dades de Roma, Nàpols, Porto Torres, Marsella i altres llocs de la Provença (Tortorella 1998). Tal i com afirma M. Bonifay, potser, l'existència d'una subvariant A1 (*précoce*), podria ser la clau per resoldre la problemàtica sobre la data de les primeres Hayes 104, que va des del *c.* 530 proposat per Hayes, al 460 proposat per M. Mackensen. D'aquesta forma, l'autor francès proposa una datació inicial per la seva variant Hayes 104A1 del final del segle V (Bonifay 2004, 183). Així, es ve afirmant que la producció del tipus Hayes 104 s'inicia a finals del segle V (470/480 dC), però que les seves dates de recepció i/o amortització a Occident tal vegada es poden dur a principis del segle VI (Amores, García, González 2007, 135). En tot cas, no es pot oblidar que es ve afirmant que aquest tipus ceràmic és present en contextos de finals del segle V de Càpua (Reynolds 1995, 23)⁷⁶⁰, de València (Cau 2003, 29), i de diversos llocs del migdia francès (Bonifay 2004, 183). En canvi, D. Pieri ha fet notar que considera que no seria fins el primer decenni del segle VI quan apareix el tipus Hayes 104 en els contextos francesos (Pieri 2005, 57).

Tampoc no hi ha unanimitat respecte al moment final de la producció de la variant Hayes 104A. Sovint s'ha donat per bona la proposta de 1972 de J.W. Hayes, situada cap a l'any 580⁷⁶¹. M. Bonifay, però, considera provada l'existència d'una variant tardana Hayes 104A identificada per M. Mackensen (tipus El Mahrine 34). Aquesta, a la que es proposa anomenar com a Hayes 104A3, pareix que s'hauria fabricat entre el final del segle VI i mitjan segle VII (Bonifay 2004, 181-183).

contràriament al que s'afirmava a l'*Atlante*, i a favor de les tesis de Mackensen, Bonifay reconeix l'existència de Hayes 104 en produccions D2 i D1 (Bonifay 2004, 181).

⁷⁵⁹ Donant per bona una associació de la variant Hayes 104A amb el tipus Fulford 65 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102).

⁷⁶⁰ P. Reynolds però, considerava insuficients les evidències que avalaven, suposadament, una datació d'entre els anys 475/500 i, afirmava que, amb seguretat, no s'havia documentat fins a *c.* 525 (Reynolds 1995, 146 i 153).

⁷⁶¹ Per exemple: *Atlante* 1981, 94; Raynaud 1993e, 195; Tortorella 1998.

Pel que fa al marc cronològic de la variant 104B, tot i que les diferències en les propostes no són tan grans com a la 104A, tampoc no hi ha un acord total. Cal recordar J.W. Hayes encabia la variant 104B entre *c.* 570-600, però fent notar que hi havia variants tardanes que podien arribar fins el 625 o, fins i tot, més enllà (Hayes 1972, 166). A l'*Atlante* i en el *Lattara* només es citava un ventall cronològic d'entre 570 a 600 (*Atlante* 1981, 95; Raynaud 1993e, 195). S. Tortorella afirmava que el tipus Hayes 104B és una de les ceràmiques produïdes des dels primers decennis del segle VI fins el 570/580, recordant les datacions de M. Mackensen de 520/530-final segle VI i de P. Reynolds de 500-575/600 referides al tipus Hayes 104B = Fulford 65B = El Mahrine 37⁷⁶². També esmenta la proposta cronològica de Mackensen de 580/600-650 per a la variant tardana Hayes 104B,22 = El Mahrine 40 (Tortorella 1998). Per a M. Bonifay la Hayes 104B es pot situar entre mitjan-segona meitat del segle VI, mentre que D. Pieri ha fet notar que no apareixen en els contextos francesos fins al 550/560-580/590 (Bonifay 2004, 183; Pieri 2005, 57). J. Vizcaíno, a partir dels contextos documentats per tota la Mediterrània, considera que les variants Hayes 104A caracteritzen el darrer període del regne Vandal, mentre que en el segle VI, un cop incorporat aquest al domini bizantí, les variants més comunes serien les Hayes 104B (Vizcaíno 2009, 624).

Finalment, la variant Hayes 104C, considerada per Hayes, Tortorella, Raynaud i Bonifay, com de *c.* 550-625⁷⁶³, tampoc no està exempta de discussió. Així, des del treball de M.G. Fulford de 1984, també es va contemplar una datació centrada en els anys 530-600/625 (Hayes 104C = Fulford 65C) (Reynolds 1995; Tortorella 1998). Però, S. Tortorella seguia decantant-se per una producció del tipus Hayes 104C a partir de mitjan segle V i fins el 625/650, mentre que P. Reynolds afirmava que aquest només s'havia començat a exportar amb posterioritat al 550 dC (Tortorella 1998, Reynolds 1995, 31). En canvi, a Cartagena es troben peces amortitzades en contextos del final del primer quart del segle VI i en contextos datats d'entre el 525-535 dC el que permet una datació clarament anterior a *c.* 550 (Murcia et al. 2005, 15; Reynolds 2010, 124). En els contextos francesos, D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 104C no apareix en els contextos francesos fins al 550/560-580/590 (Pieri 2005, 57) i a Nàpols la Hayes 104C comença a aparèixer en contextos de la segona meitat del segle VI (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424). S. Ramallo i J. Vizcaíno consideren la Hayes 104C com una de les formes que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina de part del segle VI i principis del segle VII, sent dels tipus més nombrosos en els nivells bizantins de la ciutat de Cartagena (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316; Vizcaíno 2009, 231, 624).

Fa més de tres dècades que és coneix que la difusió del tipus Hayes 104, especialment la variant 104A, és molt àmplia, atès que s'ha documentat en nombrosos jaciments tant a la Mediterrània occidental com a l'Oriental i, fins a l'Atlàntic (*Atlante* 1981, 95). Les Hayes 104A i 104B es documenten amb abundantment a Cartago en contextos del segle VI dC, mentre que la Hayes 104C és freqüent en contextos del final del segle VI-VII (Reynolds 1995, 8). Cal destacar que s'ha documentat Hayes 104A en el derelicte de la Palud, enfonsat cap el segon quart/mitjan del segle VI⁷⁶⁴. Per altra banda, a prop del derelicte Saint Gervais 2 de la segona meitat del segle VII, es va trobar una base de

⁷⁶² A més dels contextos analitzats per Mackensen, Reynolds i Tortorella, cal fer notar que a València s'havia documentat Hayes 104B en un estrat de principis del segle VI (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185).

⁷⁶³ Hayes 1972, 166; *Atlante* 1981, 95; Raynaud 1993e, 195; Bonifay 2004, 183.

⁷⁶⁴ Bonifay 2004, 182-183; Pieri 2005, 15; Vizcaíno 2009, 627; Reynolds 2010, 111.

TSAD que s'ha associat al tipus Hayes 104B o 104C, però que malauradament no es pot assegurar que formés part del seu carregament (Jézégou 1998, 348 i 351).

Pel que fa a les troballes de les darreres dècades, es pot citar, per exemple, que les pàteres Hayes 104 són presents a Mataró (Cela, Revilla 2005, 204-205), Badalona (Aquilué 1987, 172), Calp (Reynolds 1993, 86), *Iulia Traducta*, *Arunda*, a la zona de la Depresión de Vera, Cerro de Montroy, als voltants de *Eliocroca*, Cabezo del Puerto, Los Garres, Canyada Joana de Crevillent (Vizcaíno 2009, 120, 1149, 173, 188, 194, 200, 209, 244, 284, 428 i 429), en el jaciment de València la Vella-Ribaroja (Pascual et al. 1997, 183), Alacant (Reynolds 1993, 16-17; 1995, 28), Venècia (Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 310), *Septem* i *Lixus* (Villaverde 2001, 333, 434, 452). El tipus Hayes 104 és present a Sardenya, on es considera una forma d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). També ho és en els nivells bizantins de Màlaga (Reynolds 2010, 304). S'han identificat exemplars de la variant Hayes 104A a llocs com València (Pascual et al. 1997), Girona, Mataró, Barcelona, Tarragona, Tortosa, Empúries, la Ciutadella de Roses, Can Modolell, la Timba del Castellot i Barragut (Barrasetas, Járrega 1997, 134-135; Beltrán 2005, 137-138). També s'han documentat a Alacant⁷⁶⁵, Benalúa⁷⁶⁶, a *Iliberris*⁷⁶⁷, a Cerro del Calvario, a Almeria, a *Baria* (Vizcaíno 2009, 104, 188, 194), a Sevilla⁷⁶⁸, Marsella (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-104; Bonifay 2004, 182-183), a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-104), La Gayole, Ste-Propice, Sperlonga, i Atenes ((Bonifay 2004, 182-183). També són presents a Cartagena i a les seves immediacions (Méndez, Ramallo 1985, 242; Vizcaíno 2009, 287). La variant Hayes 104B és present a València (Pascual et al. 1997), a Benalúa⁷⁶⁹, Cerro de Montroy, Cerro del Calvario (Vizcaíno 2009, 104, 194), Marsella (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-104; Bonifay 2004, 182-183), a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-104). Són presents a Cartagena i a diversos indrets del seu voltant (Méndez, Ramallo 1985, 242; Vizcaíno 2009, 287). P. Reynolds va documentar Hayes 104C en un conjunt de Benalúa (Reynolds 1993, 15)⁷⁷⁰. També la citava a Cartagena, St. Telm (Dènia), Alacant, Tarragona, Marsella, Sperlonga i Nàpols (Reynolds 1995, 32; Vizcaíno 2009, 231, 252, 257)⁷⁷¹. S'han publicat exemplars de la variant 104C de l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 102-103), de S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44), i de Beirut (Reynolds 2010, 307).

Pel que fa a les troballes en illots, es pot esmentar que s'ha documentat Hayes 104 i 104A a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636-637), i Hayes 104A a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182). Hi ha Hayes 104B i, possiblement, també Hayes 104C, a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-

⁷⁶⁵ Variant Hayes 104A3: Bonifay 2004, 183.

⁷⁶⁶ Dins d'un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-56).

⁷⁶⁷ En uns conjunts del segle VI (Vizcaíno 2009, 176).

⁷⁶⁸ En un context del primer quart del segle VI, però que no es descarta tampoc que pugui ser un poc anterior (Reynolds 2010, 113).

⁷⁶⁹ Dins d'un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-56).

⁷⁷⁰ Més recentment se n'han trobat nous exemplars dins d'un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-56).

⁷⁷¹ Respecte a Cartagena, vegeu també: Murcia et al. 2005, 15; Reynolds 2010, 124; pel que fa a Nàpols: Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007; de Marsella: Bonifay 2004, 183; per a altres contextos de la Gàl·lia: Pieri 2005.

99). A l'Atlàntic, s'ha documentat Hayes 104 a l'illa monàstica de Iona (Thomas 1981, 9).

Les pàteres del tipus Hayes 104 es documenten a no pocs jaciments de les Illes Balears. A Mallorca, V. Guerrero va presentar diverses peces classificades com a Hayes 104-105 i 104-106 de la Colònia Sant Jordi I (Guerrero 1987), de les que n'hi ha un parell que ben bé podrien correspondre al tipus Hayes 104. S'ha localitzat en el poble de Ses Salines, a Son Piris A, i a Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 271 i apèndix). De *Pollentia* se n'han donat a conèixer exemplars assimilats al tipus Hayes 104 (Reynolds 1995, 28), Hayes 104A/B (Gumà; Riera; Torres 1997, 251; Vizcaíno 2009, 272), Hayes 104A, Hayes 104B (Reynolds 1995, 292, 293, 294, 295, 296), Hayes 104A/C i Hayes 104C (Gumà, Riera, Torres 1997, 251). També s'ha documentat Hayes 104A a Sóller (Coll 1996, 396; Vizcaíno 2009, 270)⁷⁷², en els jaciments de s'Espital, de Taiet, i del nº 83 de Manacor (Merino, Torres 2000; Alcaide et al. 2005, 180 i 182), a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló 2005, 894 i fig. 5), a Sa Bastida d'Alaró (Cau, Mas, Lladó 2005, 222), i a Es Carritxó II de Felanitx (Cau, Mas 2013, 258). El tipus Hayes 104C fou identificat a Son Amengual (Merino, Torres 2000, 156; Alcaide et al. 2005, 182). S'ha documentat Hayes 104 a la basílica de Son Fadrinet (Ulbert 2003, 182). A Son Peretó s'ha identificat Hayes 104, 104A/B, 104B i 104C⁷⁷³. En el Sector Oest d'aquella estació arqueològica s'ha trobat Hayes 104 en nivells fundacionals que es proposen de c. 500 dC⁷⁷⁴. S'ha documentat Hayes 104B o C a les termes de Son Sard (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186) i Hayes 104B a *Palma* (Cau et al. 2014). En el Túmul de Son Ferrer s'ha trobat un fragment de base, amb una creu estampada, de la que es dubte si correspondria al tipus Hayes 103 o 104⁷⁷⁵. Cal esmentar que durant la realització del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l'Illa de Mallorca* es va detectar que el tipus Hayes 104 apareix amb molta freqüència en els jaciments mallorquins (Gumà, Riera, Torres 1997, 252). A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 104A com a característic del període vàndal balear d'entre els anys 455-533 dC, mentre que les variants Hayes 104B i 104C es proposen com a pròpies del període bizantí (Mas, Cau 2011, 206).

A Menorca es varen identificar dos exemplars del tipus Hayes 104 del jaciment de Cap des Port de Fornells⁷⁷⁶. P. Reynolds en va associar un d'ells al tipus Hayes 104A, mentre que de l'altre en dubtava si podia ser una Hayes 104B, fent notar que presentava la part superior de la vora aplanada (Reynolds 1995, 298). Anys més tard, es va identificar el tipus de Hayes 104 a l'habitació 20 i, Hayes 104A, a l'habitació 41⁷⁷⁷. Sembla que la pàtera Hayes 104 és abundant a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1662). D'aquest jaciment se n'han donat a conèixer exemplars dels tipus Hayes 104 i 104A decorats amb motius cristians (Rita 1997). A l'illa del Rei s'ha trobat una base que s'ha

⁷⁷² Del jaciment de Castelló (Coll 1996, 398 i 408).

⁷⁷³ Riera Rullan 2009a, 108 i fig. 88; Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236 i fig. 10; Riera Rullan, Cau 2013, 38; 2013b, 84 i 86; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 4, 6, 9 i 29.

⁷⁷⁴ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233; Riera Rullan, Cau 2013c, 112.

⁷⁷⁵ Material inèdit.

⁷⁷⁶ Navarro 1982, 434, 442 i fig. 40; Méndez, Ramallo 1985, 242. També es citava un altre possible exemplar a partir d'un fragment de base amb ranures decoratives concèntriques (Navarro 1982, 446, i fig. 40).

⁷⁷⁷ Buxeda et al. 2005, 225; Gurt 2007, 205; Vizcaíno 2009, 474.

classificat com a Hayes 103/104 (Mas, Cau, Rivas 2008, 32, 45 i 48). També s'ha donat a conèixer Hayes 104 de Ciutadella (Cau 2012, 129) on, concretament, es va documentar un exemplar del tipus Hayes 104C trobat a la catedral (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 464 i fig. 7). A Eivissa s'han identificat exemplars del tipus Hayes 104 des de fa temps (Ramon 1984, 23 i fig. 9; 1986, 35): s'ha constatat la presència de la variant Hayes 104B en el nivell IV de la cisterna de Can Sorà⁷⁷⁸; la Hayes 104A en Es Castell⁷⁷⁹, i la Hayes 104 a Can Fita (Pacheco, González 2002, 34). A Formentera s'ha trobat Hayes 104 en el caló de s'Oli (González, Díes 1990-1991, 37).

Pel que fa a l'arxipèlag de Cabrera, fa anys que ja es va proposar que una de les bases trobades en el Clot des Guix per J. Camps i diverses bases trobades en Es Povet del Pla de ses Figueres podien assimilar-se, tal vegada, al tipus Hayes 104 (Hernández, Cau, Orfila et al. 1992, 215, 220 i fig. 5.6 i 5.7; Vizcaíno 2009, 274). Més recentment, també es va donar a conèixer una suposada Hayes 104a d'aquest mateix indret, i una Hayes 104 a Sa Platgeta, així com una Hayes 104 del Clot des Guix i una suposada Hayes 104b localitzada en Els Corral de Conillera (Aramburu 2001, 6, 10, 14, 20, i fig. 1, 8 10b i 11)⁷⁸⁰. Entre els materials analitzats per aquesta tesi s'han documentat Hayes 104 en el Clot des Guix (CG-4) (Riera Rullan 2011, 106), a l'illot dels Frares (IF-S2) (Riera Rullan 2002, 95-96; 2005b, 214) i, sobretot, en el Pla de ses Figueres. D'entre els exemplars que podrien correspondre al tipus Hayes 104 se n'han proposat les següents classificacions:

Tipus	Unitats estratigràfiques o P de prospecció	NMI
Hayes 104	P (3), 02 (2), 395	6
Hayes 104A	P, 01 (4), 26, 210, 227, 244, 318	10
Hayes 104A3	332	1
Hayes 104A3/B	354	1
Hayes 104B	P, 01?, 01 (5), 02 (2), 65, 69, 114, 136 (2), 230, 332, 339	16/17
Hayes 104C	P (3), 01 (2), 06, 19, 171, 220, 316, 370?, 388	11/12
Hayes 104 o 105	01 (5), 06 (2)	7

D'entre els 10 exemplars que correspondrien al tipus Hayes 104A⁷⁸¹, només una s'ha pogut localitzar en estrats anteriors al segle X dC (E0042-05-244-3), la qual va aparèixer en un context, molt probablement de la Fase I, datat del final del segle VII o posterior. És a dir, que tots els fragments de la variant 104A s'han trobat en estrats molt més tardans de quan degueren arribar a Cabrera. També hi ha un exemplar de la variant tardana Hayes 104A3 proposada per M. Bonifay, una variant que, tal i com s'ha vist més amunt, seria del final del segle VI a mitjan segle VII (Bonifay 2004, 183). L'exemplar cabrerenc (E0042-06-332-20) presenta una pasta de color marró, un vernís del mateix color, i la vora una mica fumada. Es va trobar amortitzat en un context de la Fase H, a la que se li ha pogut proposar una datació centrada en els tres darrers quarts del segle VII dC. També en un context d'aquesta Fase H, però, en aquest cas, a la UE 354 (E0042-06-354-2), es va recollir una peça formalment molt semblant a l'anterior,

⁷⁷⁸ Ramon 1986, fig. 14.13; 1995, fig. 69; Cau 2003, 25 i Làm. 29; Bonifay 2004, 183; Cardell, Cau 2005, 165. Hi ha qui cita la variant Hayes 104A (Buxeda et al. 2005, 224 i Vizcaíno 2009, 267) o Hayes 104C (Ramon, Cau 1997, 277). L'any 1984 J. Ramon ja havia esmentat la presència de Hayes 104 en el jaciment de Can Sorà (Ramon 1984, 23 i fig. 9).

⁷⁷⁹ Ramon, Cau 1997, 271-277; Buxeda et al. 2005, 224; Ramon 2005, 488.

⁷⁸⁰ Algunes d'aquestes peces es troben citades a: Vizcaíno 2009, 274.

⁷⁸¹ Una d'elles publicada a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 359; Riera Rullan 2009b, 67.

que tal vegada també es pot assimilar al tipus Hayes 104A3, tot i que tampoc es descarta que pogués correspondre a una Hayes 104B.

La variant B del tipus Hayes 104 és la més nombrosa del Pla ses Figueres. D'aquesta se n'ha identificat un nombre mínim de 16 individus. Alguns ja havien estat publicats però, cap d'aquelles peces s'havia trobat en un context estratigràfic anterior al segle X⁷⁸². Ara però, es pot presentar una vora (E0042-06-332-21) amortitzada en un context de la Fase H, datada en els tres darrers quarts del segle VII dC. També es poden citar dos exemplars inèdits (E0042-03-114-II i E0042-06-339-2), que es varen trobar en un context de la Fase I, és a dir, amortitzats a finals del segle VII o, fins i tot, més endavant. Amb un mínim d'11 individus, es pot afirmar que la variant Hayes 104C també es força present en el Pla de ses Figueres⁷⁸³. Malauradament, la pràctica totalitat d'aquests s'han trobat en estrats superficials o d'època contemporània, llevat d'un que es va trobar a la UE 171 de la Fase I, del final del segle VII o posterior.

⁷⁸² Aquestes peces havien estat donades a conèixer a: Riera Rullan 2002, 46-47; 2005a, 197, i 200 i a Vizcaíno 2009, 274. També s'havien publicat quatre exemplars de Hayes 104B de la zona de la Factoria de Salaons (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 352 i 359; Riera Rullan 2009b, 60, 64 i 66-67).

⁷⁸³ Algunes d'aquestes peces ja havien estat publicades a: Riera Rullan 2002, 46-47 i 54-55; 2005a, 197, 200 i 202; Vizcaíno 2009, 274.

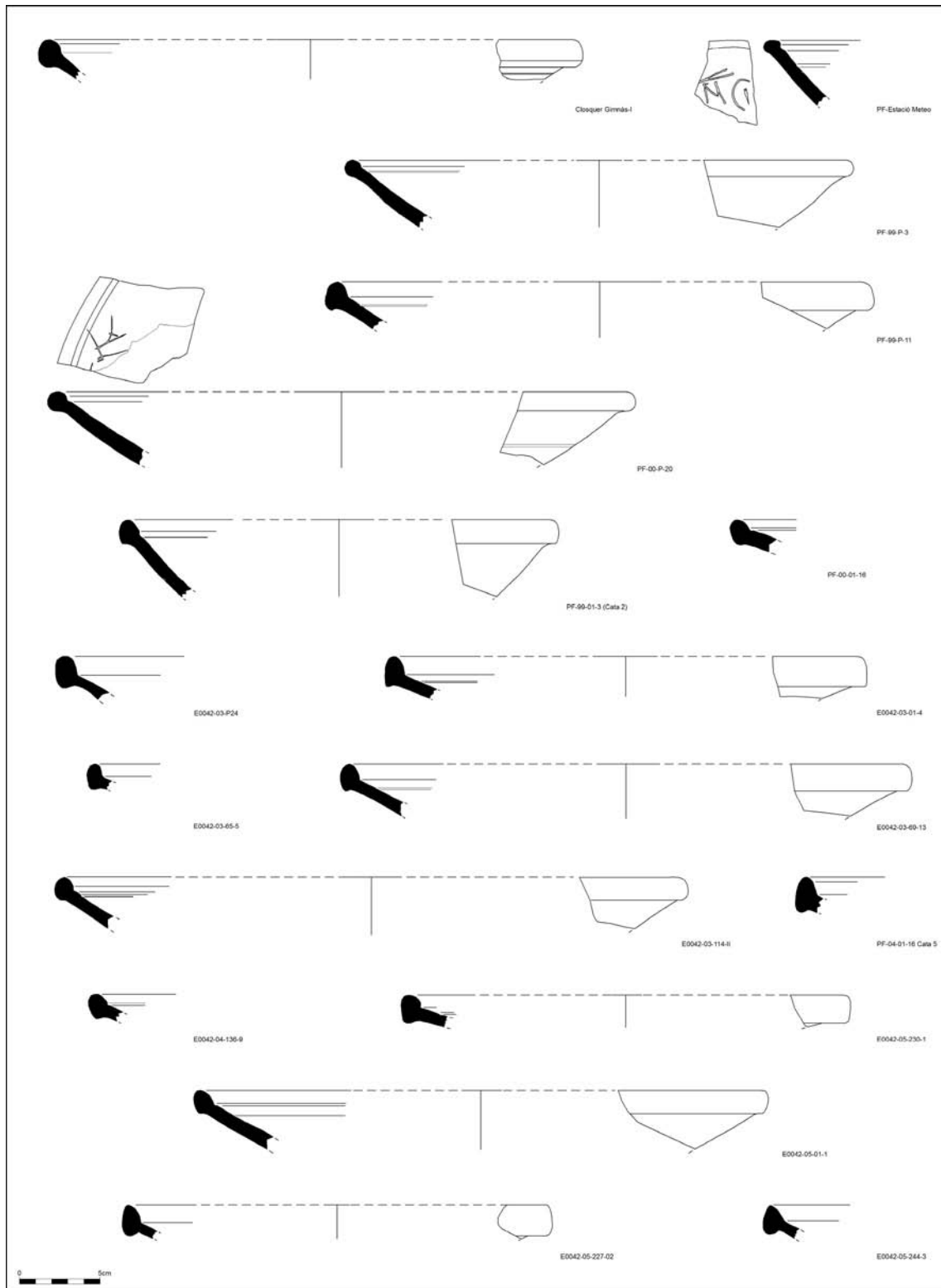

Figura 5.110. Exemples del tipus Hayes 104 de TSAD del Pla de ses Figueres
 (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

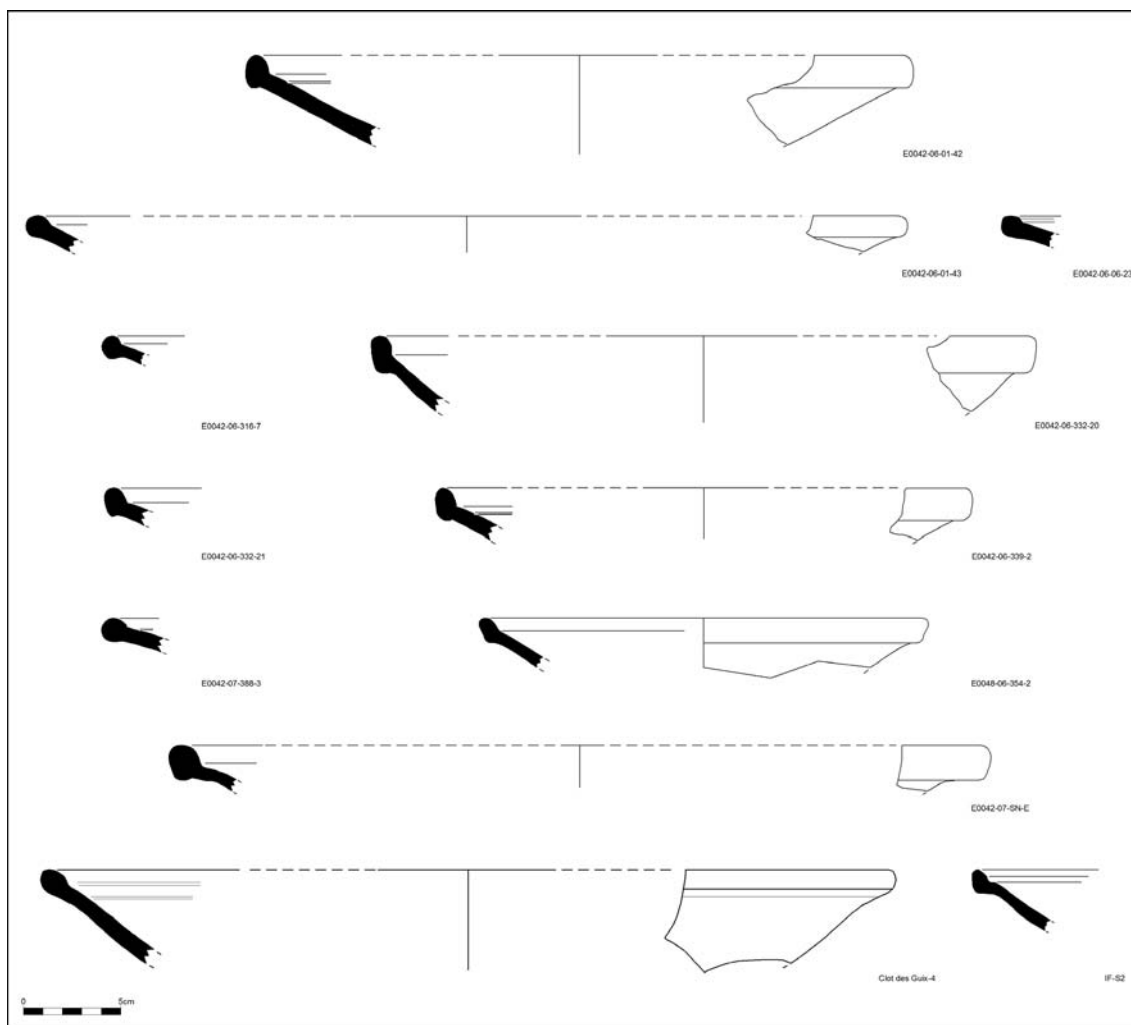

Figura 5.111. Exemples del tipus Hayes 104 de TSAD del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix i l'illot dels Frares (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 105

El Pla de ses Figueres és l'únic dels jaciments en el que s'han documentat exemplars del tipus Hayes 105.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 105	5/7	-	-	-	-	-	-

Tipus de pàtera proposada per Hayes l'any 1972, de la que M. Bonifay distingeix tres variants (A, B i C), que mostrarien la seva evolució formal i cronològica (Bonifay 2004, 183-185). A més, ambdós autors creuen que aquest tipus 105 seria el descendent de la pàtera Hayes 90 (Bonifay 2004, 177 i 185)⁷⁸⁴, sobretot, segons Bonifay, sobretot

⁷⁸⁴ Reynolds proposava que ho havia estat el tipus Hayes 89 (Reynolds 1995, 10). En aquest sentit, val la pena recordar que l'any 1992 es va donar a conèixer una vora classificada com a Hayes 89 localitzada en Es Poved del Pla de ses Figueres (Hernández, Cau, Orfila 1992, 220 i fig. 5.5; Riera Rullan 2005a, 197; Vizcaíno 2009, 274). També s'havia atribuït al tipus Hayes 89, un fragment de base recuperat a l'habitació 20 del Cap des Port de Fornells (Navarro 1982, 441 i fig. 38; Reynolds 1995, 298), el qual, més recentment, s'ha considerat com a pertanyent al tipus Hayes 90B (Gurt 2007, fig. 9). D'aquell mateix jaciment menorquí ja s'havien publicat diversos exemplars assimilats al tipus Hayes 89B, trobats a les habitacions 20 i 41 (Buxeda et al. 2005, 225; Vizcaíno 2009, 474). J.M. Gurt en cita un exemplar del tipus

pel que fa a les peces fabricades a la Tunísia central, sovint associades a les àmfores Keay 62 *variante* i 61C (Bonifay 2004, 49-50, 51, 185, 482). Tal i com s'ha exposat més amunt, per a l'investigador francès, sembla que les pàteres Hayes 90 i 105, que arribaren a la Provença entre el final del segle VI i la primera meitat del segle VII, són, essencialment, de tallers localitzats a la *Bizacena* (Bonifay 2004, 457). També hi hauria hagut produccions de la Tunísia septentrional (*Atlante* 1981; Tortorella 1998) i, P. Reynolds, parlava d'una producció de les pàteres Hayes 105 que no seria de Cartago i que, tal vegada, podria ser del nord-oest de Tunísia (Reynolds 1995, 34).

J.W. Hayes va proposar que aquest tipus ceràmic s'hauria de datar *c.* 580/600-660+, amb unes variants primerenques de les darreries del segle VI (Hayes 1972, 169). Aquesta proposta cronològica fou reproduïda a l'*Atlante* on, a més, es feia notar que el tipus Hayes 105 era present a les necròpolis longobardes de Castel Trosimo i Nocera Umbra, que dataven del darrer trentenni del segle VI o del segle VII. També s'havien trobat a Cartago en estrats del segle VII (*Atlante* 1981, 96). En el treball de C. Raynaud de 1993, el tipus Hayes 105 queda emmarcat entre els anys 580 i 675 dC (Raynaud 1993e, 196). P. Reynolds el definia com a una ceràmica típica del segle VII, fent veure que la seva absència en el context estudiat de Benalúa demostrava que s'havia començat a fabricar en posterioritat al 575/580 dC (Reynolds 1995, 10 i 31)⁷⁸⁵. Per a S. Tortorella, semblava més probable que la Hayes 105 = Fulford 66, contràriament al que hauria proposat Fulford l'any 1984 (550-625/650), es comencés a fabricar cap 575/580 i continués durant el segle VII⁷⁸⁶. M. Bonifay dóna per bona la proposta cronològica de Hayes, especificant que la variant A seria del final del segle VI – primera meitat del segle VII⁷⁸⁷, la variant B dels decennis centrals del segle VII⁷⁸⁸, i la variant C de la segona meitat d'aquella setena centúria⁷⁸⁹.

Són nombrosos els contextos on es documenten exemplars del tipus Hayes 105 i on es confirma la proposta cronològica de Hayes. Per exemple, apareix en el jaciment de València la Vella-Ribaroja considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183 i 194). A Barcelona s'ha documentat en contextos de la segona meitat del VI i principis del VII i, més concretament, del final del VI o inicis del VII⁷⁹⁰. S. Ramallo i J. Vizcaíno consideren la Hayes 105 com una de les ceràmiques que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina de part del segle VI i principis del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316)⁷⁹¹. Apareix en els nivells de destrucció del barri bizantí

Hayes 89/90 i dos del tipus Hayes 89. Un d'aquests, recuperat a l'habitació 41, es fa notar que té una forma semblant al Tipus Hayes 90B. També s'incideix en el fet que el tipus Hayes 89 és anterior en el temps però, que tots dos tipus podrien haver tingut una funció molt semblant (Gurt 2007, 205). El tipus Hayes 89 també es va donar com a present a Can Sorà (Ramon 1984, 23) i, com a possible, però dubtós, a *Pollentia* (Reynolds 1995, 293). També s'ha vist més amunt com pareix que s'hauria identificat a *Palma* (Pons, Riera 1988, 16; Gumà, Riera, Torres 1997, 253).

⁷⁸⁵ En contextos trobats més recentment a Benalúa, amb materials fonamentalment dels segles VI i VII, aquest tipus Hayes 105 segueix sent absent (Lara et al. 2007, 52-55). Vegeu també: Vizcaíno 2009, 252.

⁷⁸⁶ Observacions fetes amb les dades de Cartago, Roma (inclosa la Cripta Balbi), Nàpols i S. Antonino di Perti (Tortorella 1998). Vegeu també: Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102.

⁷⁸⁷ Fa notar que es documenta a Corint cap els voltants del 600, així com en altres nivells del segle VII d'Antioquia, Marsella i Chersonèse (Bonifay 2004, 185).

⁷⁸⁸ Identificada a Sidi Jdidi, *Pupput*, Rougga, Roma, a *Apollonia* de la Cirenaica, Estambul, i en el derelict Yassi Ada (Bonifay 2004, 185).

⁷⁸⁹ Variant documentada a *Pupput*, Sant'Antonino di Perti i a Chios (Bonifay 2004, 185).

⁷⁹⁰ Beltrán 2005, 137-138; Járrega 2005, 151; Vizcaíno 2009, 550.

⁷⁹¹ Per a J. Vizcaíno, segons els contextos documentats per tota la Mediterrània, les Hayes 105 és pròpia de la sisena centúria i de l'inici del segle VII (Vizcaíno 2009, 624).

de Cartagena de c. 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234 i 805)⁷⁹². També és present en els nivells bizantins més moderns de Màlaga (Reynolds 2010, 304). A Marsella M. Bonifay havia identificat Hayes 105 en contextos de finals del VI-primer meitat del VII⁷⁹³. En aquesta ciutat francesa també es documenta Hayes 105 en els nivells de l'Alcazar de la primera meitat del segle VII dC, així com del tercer quart i del darrer terç de dita setena centúria⁷⁹⁴. D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 105 abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650 (Pieri 2005, 57). A Sardenya es considera una ceràmica d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). És força present a Sant'Antonino di Pertì (Tortorella 1998; Bertolotti, Murialdo 2001)⁷⁹⁵. A Castellu de Còrsega es va localitzar en un context de final segle VI/primer meitat segle VII (Pieri 2005, 12 i 66). Se segueix documentant a Nàpols, en nous contextos on el tipus 105 comença a aparèixer a les fases de l'inici del segle VII (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424). S'ha trobat Hayes 105 a Venècia en nivells dels segles VI o VII (Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 310). Es documenta amb abundància a Cartago en els conjunts del final del segle VI-VII dC (Reynolds 1995, 8). També es documenta Hayes 105 a Efes, en un context de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636), i és present en el derelicte del segle VII Yassi Ada I (Jézégou 1998, 346; Bonifay 2004, 185).

L'any 1981 es va fer notar que era un tipus documentat a la Mediterrània occidental i, sobretot, a la Mediterrània oriental i a les costes de la mar Negra (*Atlante* 1981, 96). En aquestes darreres dècades però, també s'ha anat documentant abundantment a Occident⁷⁹⁶. Així, a més dels indrets fins ara citats, també s'hauria trobat, per exemple, a Almeria, Cerro de Montroy, *Eliocroca*, Los Torrejones (Vizcaíno 2009, 188, 194, 200 i 219), Begastri (Méndez, Ramallo 1985, 242), Belo, Cerro de San Miguel, Dènia, València⁷⁹⁷, Tarragona (Reynolds 1995), a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102-103), Vada Volaterrana, Castelserpio (Tortorella 1998), Piazza Armerina, Cherchel (Reynolds 1995) i Koper (Reynolds 2007, 45; 2010, 307). També s'ha documentat a *Septem* (Villaverde 2001, 434 i 451) i a Burdeus (Bonifay 2004, 457). Pel que fa a les illes, s'ha trobat Hayes 105 a l'illa de Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636), i també a l'Île Verte, en aquest darrer cas, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99).

Segons el treball de P. Reynolds de 1995, a les Illes Balears s'havia identificat Hayes 105 a *Pollentia* (1 exemplar segur i un altre de dubtós), a Eivissa (1 exemplar) i, especialment, a Fornells (6 exemplars, tres dels quals eren unes variants amb les vores

⁷⁹² Datació donada per bona a: Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 22. Entre els exemplars identificats hi ha unes variants primes inusuals (Reynolds 2010, 128, fig. 22) que són molt semblants a diverses peces del Pla de ses Figueres.

⁷⁹³ Reynolds 1995, 10 i 32; Loseby 2000, 173; Bonifay 2004, 457.

⁷⁹⁴ Amb vernissos sovint *mal conservé* i de produccions "D3" que es troben en contextos datats ja del segle VIII dC (Bien 2005, 286, 288, 293 i 297; Bien 2007, 265-266, 270 i 273)

⁷⁹⁵ En aquest jaciment les Hayes 105 són típiques dels contextos posteriors a mitjan segle VII (Greppi 2008, 40-43).

⁷⁹⁶ Segons l'estudi de P. Reynolds de 1995 centrat a la Mediterrània occidental, el tipus Hayes 105 és la peça que a més jaciments es trobava en contextos del 550-650+ dC, fet que suggeria que la seva exportació va ser més extensa del que s'havia observat fins llavors (Reynolds 1995, 33). Vegeu també: Bonifay 2004, 447.

⁷⁹⁷ En diversos contextos dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

ben gruixudes (Reynolds 1995, 32, 293, 296, 298)⁷⁹⁸. J.M. Gurt planteja que, vistes les dimensions i el lloc on varen aparèixer (Fornells), tal i com passava amb els grans exemplars dels tipus Hayes 90B i 90/105, aquests grans plats es poden associar amb la presència d'una comunitat monàstica (Gurt 2007, 205). També P. Reynolds relaciona la seva presència a Fornells amb una possible naturalesa eclesiàstica del lloc, fent notar que s'haurien pogut emprar, per exemple, durant els serveis eucarístics (Reynolds 2010, 304). A Menorca també s'ha documentat Hayes 105 a Sanitja (Contreras et al. 1996-97, 1661) i a Ciutadella⁷⁹⁹. A Mallorca⁸⁰⁰, a més dels exemplars citats de *Pollentia*, pareix que podria correspondre al tipus Hayes 105 qualcuna de les peces classificades com a Hayes 104-105 i 104-106 presentades per V. Guerrero de la Colònia Sant Jordi I (Guerrero 1987). També s'hauria documentat Hayes 105 en el poble de Ses Salines, tal vegada a Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 271 i apèndix), a Sa Mesquida⁸⁰¹, suposadament a Castelló de la vall de Sóller⁸⁰², en el jaciment manacorí n°98 proper de la muntanya de Santa Cirga (Merino, Torres 2000, 151; Alcaide et al. 2005, 179), a Son Fornés (Lull et al. 2001, 113), a la basílica de Son Fadrinet (Ulbert 2003, 182), i a les termes de Son Sard (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186). Tal vegada també podria correspondre al tipus Hayes 105 un fragment de base trobada a *Palma* (Riera Rullan, Orfila 2005, 318 i fig. 12). A Son Peretó s'ha documentat un exemplar de Hayes 105 d'una variant tardana (Bonifay 88), en un context que pareix que es pot datar del segle VII, i més probablement, d'entre el final del segle VII i l'inici del segle VIII⁸⁰³. Pel que fa a Eivissa, s'hauria trobat Hayes 105 a la necròpoli de l'Hort d'es Palmer⁸⁰⁴ i a Can Fita (Pacheco, González 2002, 34). S'ha identificat amb el tipus Hayes 105 un exemplar de punta Pedrera de Formentera (González, Díes 1990-1991, 373), i cal destacar la seva identificació a l'illot pitiús de s'Espalmador (Ramon 1986, 20; Járrega 1991, 51).

Pel que fa al Pla de ses Figueres cal recordar que ja s'havien localitzat exemplars de Hayes 105 a la zona de la factoria de salaons i en Es Povet⁸⁰⁵. J. Aramburu també en cita un exemplar recuperat a la part de la necròpoli (Aramburu 2001, 7 i fig. 2). Tal i com s'ha exposat a la taula de més amunt, en el Pla des ses Figueres s'haurien identificat entre cinc i set vores més del tipus Hayes 105 (E0042-05-228-5; E0042-06-316-8; E0042-07-01-01 i E0042-07-402-20)⁸⁰⁶. És interessant apuntar que la peça E0042-07-01-01 destaca per no presentar vernís, així com per tenir una pasta sandvitx

⁷⁹⁸ Pel que fa a *Pollentia*, cal indicar que R. Navarro ja havia fet notar que en el llibre de Sa Portella de 1978 d'Arribas, Tarradell i Woods, s'havien presentat diverses vores que semblaven correspondre al tipus Hayes 105, les quals, havien estat descrites com a "imitacions de clara D" (Navarro 1982, 444; Járrega 1991, 51). Anys més tard, M.M. Gumà va identificar tres exemplars del tipus Hayes 105 provinents de la Casa dels Dos Tresors (Gumà, Riera, Torres 1997, 251). Els exemplars de Hayes 105 de Fornells foren donats a conèixer a: Navarro 1982, 442-444 i fig. 40; Méndez, Ramallo 1985, 242. R. Navarro també va fer notar l'existència d'un fragment de base motllurada que tenia alguna semblança amb el tipus Hayes 105 (Navarro 1982, 447, i fig. 40).

⁷⁹⁹ Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000, 136-137; Cau 2012, 129.

⁸⁰⁰ A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 105B com a característic del període bizanti balear (Mas, Cau 2011, 206).

⁸⁰¹ Orfila, Cau 1994; Ramon, Cau 1997, 279; Cau 2003, 20, 23 i lám. 38; Buxeda et al. 2005, 224; Cardell, Cau 2005, 165; Vizcaino 2009, 270.

⁸⁰² Coll 1996, 396 i 399; Vizcaino 2009, 270. A partir del dibuix de la peça (Coll 1996, 399 i 411), la classificació de l'exemplar de Castelló és certament dubtosa.

⁸⁰³ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 12; Riera Rullan, Cau 2012h; 2013b, 84 i 86; 2013c, 114 i 120; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 32.

⁸⁰⁴ Ramon 1986, 9, 35 i fig. 14.14; Járrega 1991, 51; Vizcaino 2009, 266.

⁸⁰⁵ Hernández, Cau, Orfila 1992, 218, 220 i figs. 4.2 i 5.4; Riera Rullan 2005a, 197; Vizcaino 2009, 274.

⁸⁰⁶ Una d'elles publicada a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347; Riera Rullan 2009b, 64.

de color gris a l'interior i taronja als exteriors. Tot plegat fa pensar en la possibilitat que aquesta sigui d'una producció molt tardana. Cal fer notar, també, que les peces E0042-05-228-5 i E0042-07-402-20 podrien correspondre a la variant C proposada per Bonifay, que seria de la segona meitat del segle VII (Bonifay 2004, 185). De tota manera, tampoc es pot descartar que pertanyin a les variants de Hayes 90B/105, com les trobades a Marsella en contextos de la primera meitat del segle VII (Bien 2005, 286 i 293)⁸⁰⁷. És interessant tenir present que l'individu E0042-05-228-5 es va trobar en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior. En canvi, tots els altres exemplars assimilables al tipus Hayes 105, es varen recollir en nivells superficials o en estrats d'època contemporània.

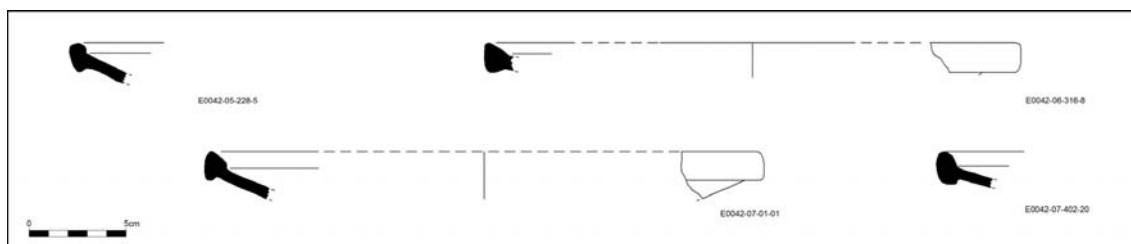

Figura 5.112. Exemples de Hayes 105 o 90B/105 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera i María José Rivas)

HAYES 106

En els jaciments estudiats només s'ha pogut identificar un únic exemplar que es pugui assimilar al tipus Hayes 106.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 106	1	-	-	-	-	-	-

Per aquest tipus 106, J.W. Hayes va proposar una cronologia de *c.* 600-660 dC, una datació repetida a l'*Atlante* (Hayes 1972, 171; *Atlante* 1981, 99). M.G. Fulford va esmentar que aquest tipus es podria haver començat a produir cap als inicis del segle VI (Fulford, Peacock 1984, 114), mentre que a P. Reynolds li pareixia que es va començar a fabricar cap el *c.* 525 dC, i que només s'havia exportat durant el període bizantí (Reynolds 1995, 31)⁸⁰⁸. En canvi, C. Raynaud adscribia el tipus Hayes 106 en un ventall comprès entre els anys 600-675 i, S. Tortorella, entre el final del segle VI i durant el segle (Raynaud 1993e, 196; Tortorella 1998). E. Barrasetas i R. Járrega tampoc creuen en les datacions tan antigues esmentades per Fulford i Reynolds (Barrasetas, Járrega 1997, 135). El tipus Hayes 106 es documenta a Sardenya, on es considerada una ceràmica d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). A Nàpols, comença a aparèixer en contextos de l'inici del segle VII (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424). A Cartagena s'ha documentat en un nivell de destrucció que es considera de *c.* 625 dC (Vizcaino 2009, 786)⁸⁰⁹. Se n'han localitzat 7 exemplars a Benalúa, dins d'un conjunt amb materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 52-57). Es troba a la ciutat turca de *Xanthos*, en contextos del final del segle VI-principis del VII (Pellegrino 2007, 660). Prop del derelicte Saint Gervais 2, de la segona meitat del segle VII, es va trobar una vora del tipus Hayes 106,

⁸⁰⁷ Classificades més tard com a "Hayes 90B?" (Bien 2007, 263 i 268)

⁸⁰⁸ Aquest investigador assenyalava, a més, que s'havia documentat abundantment a Cartago en contextos del segle VI dC (Reynolds 1995, 8).

⁸⁰⁹ Datació acceptada per Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 22.

però malauradament no es pot assegurar que formés part del seu carregament (Jézégou 1998, 348 i 351). A partir dels contextos documentats per tota la Mediterrània, J. Vizcaíno considera que les Hayes 106 seria pròpia de la sisena centúria i de l'inici del segle VII (Vizcaíno 2009, 624).

Reynolds, tot i que amb molts dubtes, és dels qui pensa que podria ser una producció del nord de Tunísia (Reynolds 1995, 8). S'ha considerant un tipus rarament documentat, tant a la Mediterrània oriental⁸¹⁰ com a l'occidental (*Atlante* 1981, 99). P. Reynolds el citava com a poc representat a Belo, Cartagena (4), València, Tarragona i, probablement, a Marsella. Mentre que en destacava l'elevat nombre trobat a Alacant (14) (Reynolds 1995, 31). També pareix que s'hauria identificat a la Solana (Barrasetas, Járrega 1997, 135), i es dona com a present a Koper/Capodistria (Reynolds 2010, 307). També s'ha documentat a l'Atlàntica, a Vigo (Reynolds 2010, 105). Pel que fa a les illes, s'ha localitzat Hayes 106 a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99).

A les Illes Balears s'ha descobert en contades ocasions. De fet, entre la bibliografia consultada, només s'ha trobat a Mallorca. En aquesta illa s'hauria documentat un exemplar a *Pollentia*, i a Sa Bastida d'Alaró (Gumà, Riera, Torres 1997, 251; Cau, Mas, Lladó 2005, 222).

L'exemplar que ara es presenta (E0042-05-213-03) té una pasta i un vernís que recorden a les de les produccions D4 descrites per M. Bonifay (Bonifay 2004). Convé assenyalar, a més, que el seu perfil és molt semblant al de la peça trobada a l'Île Verte (Vasselin 2003, 98). Malauradament, aquesta peça de Cabrera es va recuperar en un estrat d'època contemporània.

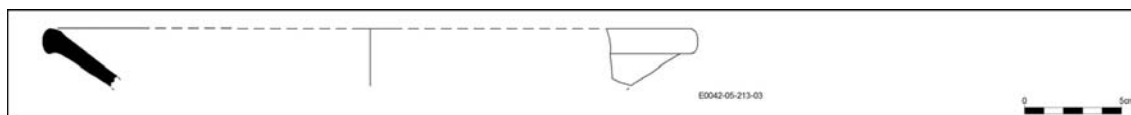

Figura 5.113. Hayes 106 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

HAYES 107

Igualment, aquest tipus ceràmic també només s'ha pogut documentar en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 107	6/9	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes va fer una proposta cronològica per aquest tipus 107 de c. 600-650 dC, una datació que es va reproduir a l' *Atlante*, però apuntant que s'hauria documentat a Cartago en un context que devia ser anterior al c. 580 (Hayes 1972, 171; *Atlante* 1981, 102). En el *Lattara*, s'obria el ventall temporal entre el 580 i el 675 (Raynaud 1993e, 196). Per aquells anys ja s'afirmava que el tipus Hayes 107, associat al tipus Fulford 69 datat entre els anys 550 i 650, era característic dels contextos provençals del segle VII (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102-103), mentre que a Cartago apareixia abundantment en contextos del final del segle VI-VII dC (Reynolds 1995, 8). Per a P.

⁸¹⁰ Amb exemples documentats a Líbia i a Grècia (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 99).

Reynolds, les dades que es tenien fins llavors, semblaven apuntar cap a un inici de la fabricació de c. 550, però que no prendria força fins a c. 575⁸¹¹. Per a S. Tortorella, qui donava per bona l'associació Hayes 107 = Fulford 69 = El Mahrine 23, aquelles ceràmiques s'havien d'emmarcar entre els anys 570/580 i 650 (Tortorella 1998). S. Ramallo i J. Vizcaíno consideren que el tipus Hayes 107 és una de les ceràmiques que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina de part del segle VI i principis del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316). De fet, J. Vizcaíno afirma que, segons els contextos documentats per tota la Mediterrània, serien unes peces que es documenten dins la sisena centúria i durant l'inici del segle VII (Vizcaíno 2009, 624). D. Pieri ha apuntat que el tipus Hayes 107 no apareix en els contextos francesos fins al 550/560-580/590 (Pieri 2005, 57)⁸¹². Es va documentar a Castellu de Còrsega, en un context considerat del final del segle VI/primera meitat segle VII (Pieri 2005, 66). A Nàpols comença a aparèixer en nivells del final del segle VI (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 432). Es troba a *Xanthos*, en contextos del final del segle VI-principis del VII (Pellegrino 2007, 660), i a Beirut, en un conjunt del final del segle VI o principis del segle VII (Reynolds 2010, 307).

L'any 1981 era considerat un tipus rarament documentat a la Mediterrània tant oriental com occidental⁸¹³. A Occident, a més dels indrets esmentats fins ara, també s'ha identificat Hayes 107 a Màlaga, a *Suel*, a la zona de la Depressió de Vera, *Baria*, als voltants de *Eliocroca*-Lorca (Vizcaíno 2009, 160-161, 165, 171, 188, 194, 200), Mula/Cerro de la Almagra (González, Fernández, Crespo 2005, 266 i 269; Vizcaíno 2009, 212-214), possiblement a Belo (Reynolds 1995, 32), Cartagena⁸¹⁴, diversos indrets d'Alacant (Reynolds 1995; Vizcaíno 2009, 252), i a Tarragona (Reynolds 1995, 32). És un dels tipus més abundants a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 102-103). També se'n troben a Porto Torres (Reynolds 1995, 32)⁸¹⁵ i Vibo Valentia (Reynolds 2010, 304-305). A l'Atlàntic s'hauria documentat a Vigo (Reynolds 2010, 105) i, aparentment, a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 434, 451 i 454).

A Mallorca s'ha documentat Hayes 107 en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II (Guerrero 1987, 74, 126 i fig. 67), a la vall de Sóller (Coll 1996, 396; Vizcaíno 2009, 270)⁸¹⁶. En el Sector Oest de Son Peretó s'han identificat fins a sis vores de Hayes 107, totes elles en nivells del segle VII en endavant⁸¹⁷. Pareix que seria present a les termes de Son Sard (Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186). Durant la realització del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l'Illa de Mallorca*, s'hauria detectat el tipus Hayes 107 amb molta freqüència en els jaciments mallorquins (Gumà, Riera, Torres 1997, 252). A l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera com a característic del període bizantí balear (Mas, Cau 2011, 206). També s'ha documentat a Eivissa (Ramon 1986, 35; Reynolds 1995,

⁸¹¹ Aquest autor havia documentat el tipus Hayes 107 en un conjunt de Benalúa que la seva data final seria del darrer quart del segle VI, possiblement, de c. 580 (Reynolds 1993, 15 i 31; Vizcaíno 2009, 251).

⁸¹² A Marsella s'ha documentat en contextos de la primera meitat del segle VII, considerat com a ja possiblement residual (Bien 2005, 286 i 293; 2007).

⁸¹³ *Atlante* 1981, 102, on s'exposaven exemples trobats a Itàlia (Luni), Turquia, Síria, Israel i Líbia.

⁸¹⁴ Méndez, Ramallo 1985, 242; Reynolds 1995; Vizcaíno 2009, 232 i 788.

⁸¹⁵ A Sardenya es considera el tipus Hayes 107 com una ceràmica d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137).

⁸¹⁶ En el jaciment de Castelló (Coll 1996, 398 i 410) i de Ses Argiles (Coll 1996, 399 i 415).

⁸¹⁷ Riera Rullan, Martínez 2009, 296, 298, 311 i 315; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147-148; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 11; Riera Rullan, Cau 2013b, 84 i 86; 2013c, 115 i 119; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 5, 32, 40 i 41.

32) concretament, a Can Sorà, un exemplar amb diversos forats de reparació i 4 peces més, algunes trobades en els nivells de cendres de diverses habitacions d'aquella estació arqueològica (Ramon 1986, fig. 14.17, 23 i fig. 9.7).

D'entre el material analitzat del Pla de ses Figueres⁸¹⁸, s'han pogut identificar fins a 6 vores assimilables al tipus Hayes 107 (PF-99-P-15⁸¹⁹; PF-00-P23; E0042-05-207-01; E0042-05-244-11; E0042-06-334-6⁸²⁰, més un exemplar de la UE 01 i un altre de la UE 316 no dibuixats). Hi ha també, 3 peces que podrien correspondre a aquest tipus però la seva atribució tipològica és dubtosa (Closquer Gimnàs-J; E0042-06-332-22⁸²¹ i UE 01). El perfil quasi complet E0042-06-332-22 es va trobar amortitzat en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts del segle VII dC. L'exemplar E0042-05-244-11 va aparèixer en un context, molt probablement de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior.

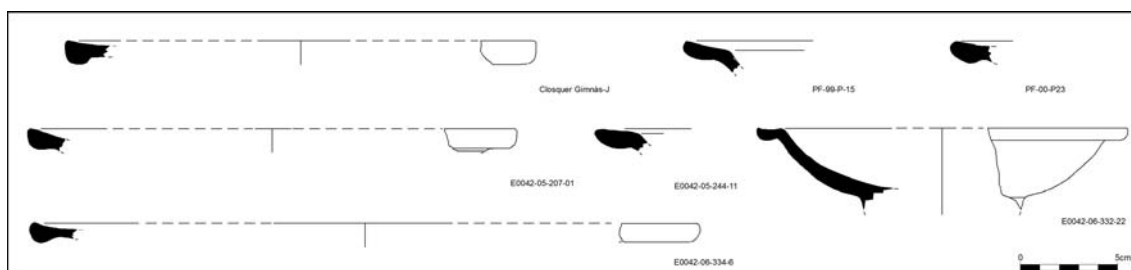

Figura 5.114. Exemples del tipus Hayes 107 i possibles Hayes 107 de TSAD del Pla de ses Figueres (Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

HAYES 108

Tal i com s'ha dit abans per a les peces classificades com a Hayes 93/94/98, les del tipus Hayes 108 també són difícils d'identificar si no es té un perfil força complet, donat que es pot confondre fàcilment amb les del tipus Hayes 98 que serien les seves variants més antigues (Bonifay 2004, 185). Pel que fa als jaciments analitzats, s'han proposat com a possibles Hayes 108 dos exemplars trobats en el Pla de ses Figueres, tot i que s'ha de reconèixer que la seva atribució és dubtosa.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 108	2?	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes va considerar el tipus 108 de les primeries del segle VII, una proposta cronològica repetida a l'*Atlante* (Hayes 1972, 171; *Atlante* 1981, 113). C. Raynaud

⁸¹⁸ Cal esmentar que J. Aramburu també va donar a conèixer dues vores més de Hayes 107 recuperades en el jaciment del Pla de ses Figueres (Aramburu 2001, 6, 7 i fig. 1 i 2; Vizcaíno 2009, 274).

⁸¹⁹ Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200; Vizcaíno 2009, 274).

⁸²⁰ És interessant fer notar que l'exemplar E0042-06-334-6 és idèntic a una peça trobada a Marsella en contextos de la primera meitat del segle VII (Bien 2005, 286 i 293; Bien 2007, 263 i 268).

⁸²¹ Aquesta E0042-06-332-22, per les dimensions i la forma, tot i que amb un peu diferent, recorda força a l'escudella quasi completa del Cap des Port de Fornells considerada del tipus Hayes 78 per R. Navarro (1982, 440 i fig. 38). P. Reynolds va fer notar la seva semblança amb les vores del tipus Hayes 107, tot i considerant que, probablement, era un exemplar del tipus 78 (Reynolds 1995, 20, 25 i 298). Aquest exemplar de Fornells i el de Cabrera també presenten unes mides i una vora força semblants a un exemplar de TSAD de Son Peretó (DA08-03-PI-6), el qual s'ha publicat sense fer-ne cap proposta de classificació tipològica (Riera Rullan et al. 2013, lám. 28). També recorda, per mides, a l'exemplar del jaciment de Colònia de Sant Jordi II i al de Son Sard atribuïts del tipus Hayes 107 (Guerrero 1987, 74, 126 i fig. 67; Palomar, Cardona, Munar, 2013, 186).

constrenyia la seva datació entre els anys 600 i 630 dC (Raynaud 1993e, 196). S. Tortorella, reconeixent l'assimilació amb el tipus Fulford 70, el considerava d'entre els anys 570/580 i el segle VII (Tortorella 1998). P. Reynolds afirmava que la seva absència a Benalúa demostrava que es va començar a fabricar en posterioritat al 575/580 dC (Reynolds 1995, 31). M. Bonifay, més recentment, considera aquest tipus Hayes 108 propi del segle VII (Bonifay 2004, 187). D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 108 abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650 (Pieri 2005, 57). A Nàpols comença a aparèixer en contextos de l'inici del segle VII (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424). J. Vizcaíno, a partir de diversos contextos documentats per tota la Mediterrània, considera que les Hayes 108 es documentarien entre la sisena centúria i a l'inici del segle VII (Vizcaíno 2009, 624).

El tipus Hayes 108 és extremadament freqüent a Tunísia (Bonifay 2004, 185). A Cartago són molts abundants en contextos del final del segle VI-VII dC (Reynolds 1995, 8). Ha canviat doncs la visió que es tenia l'any 1981, quan s'afirmava que era una peça rarament documentada a Tunísia (*Atlante* 1981, 113). En canvi, fora d'aquell país africà no és una peça gaire comuna. Pel que fa a la Mediterrània occidental, cal indicar que Ramallo i Vizcaíno consideren la Hayes 108 com una de les formes que caracteritzen els contextos de la Hispània bizantina de part del segle VI i principis del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316). En aquella part de la península s'ha documentat a Cartagena⁸²², en els voltants de *Eliocroca*-Lorca i a Los Garres (Vizcaíno 2009, 200, 209 i 428). A la part visigoda s'ha constatat, per exemple, a València⁸²³ i a Mataró⁸²⁴. Se'n pot destacar la seva presència en el derelicte Sant-Gervais 2⁸²⁵. Es va documentar a Marsella en contextos del final del segle VI-primera meitat del VII (Loseby 2000, 173). Recents investigacions en aquella ciutat francesa en confirmen la seva presència en nivells de la primera meitat del segle VII⁸²⁶. S'ha documentat a S. Antonino di Perti (Bertolotti, Murialdo 2001; Greppi 2008, 43-44). També a Sardenya, on es considera una peça d'entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). S'ha identificat a Vigo (Reynolds 2010, 105), i pareix que també a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 452-454). P. Reynolds la cita a Koper/Capodistria (Reynolds 2010, 128 i 307). Més cap a Orient, Hayes i Tortorella la presentaven a Tocrá i Estambul (Hayes 1972; *Atlante* 1981, 113). També s'ha identificat Hayes 108 a Efes, en un context de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636), i a Beirut, en un conjunt del final del segle VI o principis del segle VII (Reynolds 2010, 307).

A les Balears, el tipus Hayes 108, tampoc no és gaire freqüent i, fins ara, pareix que només s'hauria pogut constatar la seva presència a Mallorca i Cabrera. Pel que fa a Mallorca, només s'ha identificat, aparentment, a Son Fangos (Merino, Torres 2000,

⁸²² Méndez, Ramallo 1985, 242; Reynolds 1995, 32; Vizcaíno 2009, 231. Han estat identificats tres peces en els nivells més moderns del teatre de Cartagena que sembla que haurien de ser posteriors al final del segle VI, tot i que s'esmenta una discutible datació més primerenca a partir d'un context de Cartago, en tot cas, sempre posterior a la primera meitat del segle VI (Vizcaíno 2009, 231). També apareix Hayes 108 en un dels estrats més destacables dels nivells de destrucció del barri bizantí de Cartagena que es data c. 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234). Datació donada per bona a: Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 22.

⁸²³ En contextos dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182).

⁸²⁴ En estrats que daten de finals del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 205).

⁸²⁵ Jézégou 1998; Bonifay 2004, 185; Pieri 2005, 16.

⁸²⁶ També es troba qualcun exemplar en estrats aparentment del tercer quart de la setena centúria (Bien 2005, 286 i 293; 2007, 263-265 i 268-270).

156; Alcaide et al. 2005, 182) i, possiblement, a Son Peretó⁸²⁷. Cal recordar que a l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 108 com a característic del període bizantí balear (Mas, Cau 2011, 206).

Pel que fa als materials de Cabrera, dues de les vores de TSAD del Pla de ses Figuers podrien correspondre al tipus Hayes 108 (UE 01 de la campanya de 1999, i PF-99-10-3) (Riera Rullan 2002, 44-45; 2005a, 197 i 200; Vizcaíno 2009, 274). La primera es va trobar en els nivells superficials, mentre que la segona va aparèixer en un estrat d'època contemporània. També cal recordar que no es pot descartar del tot que correspongui al tipus Hayes 108 un exemplar anteriorment citat com a Hayes 93/94/98 (E0042-06-308-3. Figura 5.99), trobat en un context de la Fase I del final del segle VII o posterior,

Figura 5.115. Possible Hayes 108 de TSAD del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera).

HAYES 109

D'entre els materials dels jaciments analitzats, pareix que només dues vores del Pla de ses Figueres podrien correspondre al tipus Hayes 109 i, en tot cas, s'ha de reconèixer que la seva classificació és dubtosa.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Hayes 109	2?	-	-	-	-	-	-

J.W. Hayes va datar aquest tipus 109 entre *c.* 580/600-mitjan segle VII dC (Hayes 1972, 172). A l'*Atlante*, aquests plats, considerats com a de ceràmica de cuina, es reproduïa aquella proposta de Hayes, però afegint que nous contextos de Cartago li feien creure que era una ceràmica fabricada entre el 610/620 i el 680/700 (*Atlante* 1981, 214)⁸²⁸. En canvi, C. Raynaud, la constrenyia en els anys 580-600 (Raynaud 1993e, 196). Per a P. Reynolds era una ceràmica típica del segle VII⁸²⁹, una datació àmpliament corroborada a la Cripta Balbi (Saguí 1998; 2002; Tortorella 1998). S. Tortorella, donant per bona l'associació Hayes 109 = Fulford 71, considerava el ventall cronològic que aniria des del 580 fins el final del segle VII (680/700) (Tortorella 1998). M. Bonifay va proposar l'existència de dures variants del tipus Hayes 109 (A i B)⁸³⁰ a

⁸²⁷ Riera Rullan, Martínez 2009, 303 i 317; Riera Rullan, Cau 2013b, 84 i 86; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 10 i 28.

⁸²⁸ En aquesta ciutat tunisenca apareixen els exemplars més tardans de Hayes 109 en els nivells immediatament anteriors a la invasió àrab (Jézégou 1998, 346).

⁸²⁹ El mateix autor afirmava que la seva absència a Benalúa demostrava que s'havia començat a fabricar en posterioritat al 575/580 dC (Reynolds 1995, 10 i 31). En aquest indret alacantí segueix sense sortir en un context que molt probablement s'acabaria cap a mitjan segle VII (Lara et al. 2007, 52 i 77). De fet, a Benalúa, tot i els importants conjunts ceràmics documentats, tampoc s'hi ha trobat fins ara Hayes 91D i 105 de TSAD, ni tampoc àmfora africana Keay LXI (Vizcaíno 2009, 252), una prova de la decadència o abandonament del lloc en el segle VII. A Cartago es trobaven alguns exemplars en contextos del final del segle VI-VII dC (Reynolds 1995, 8) però, ens els estudis de Riley de 1981 de dita ciutat tunisenca, es veia com la Hayes 109 només es trobava en els contextos del final del segle VII, sent absent completament en els del final del segle VI, així com en el context italià "F" del 575/580 dC (Reynolds 1995, 32).

⁸³⁰ Bonifay 1998, 77-79. La variant A de parets més gruixudes es proposada de cap el final del segle VI i/o primera meitat del segle VII (?), mentre que la B, amb les parets més primes, seria pròpia de la setena centúria i, sobretot de la seva segona meitat (Bonifay 1998, 78).

les que més tard va afegir una tercera variant (C)⁸³¹. Per aquest investigador francès les distintes variants anirien evolucionant entre el final del segle VI i el final del segle VII o, fins i tot, l'inici del segle VIII (Bonifay 2004, 186-188). S. Ramallo i J. Vizcaíno consideraven la Hayes 109 com una de les formes que caracteritzaven els contextos de la Hispània bizantina del segle VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 316)⁸³². És una de les ceràmiques més abundants a Cartagena de l'esmentat període (Vizcaíno 2009, 231)⁸³³. A València es documenta en nivells dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182). A Mataró se'n troba en estrats que daten de finals del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 205), i a Nàpols comença a aparèixer en contextos de l'inici de la setena centúria (Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424)⁸³⁴. A Sant'Antonino di Pertusola les Hayes 109 són típiques dels contextos posteriors a mitjan segle VII (Greppi 2008, 40-43; Bertolotti, Murialdo 2001). Recents investigacions a Marsella confirmen la presència de Hayes 109 en contextos de la primera meitat del segle VII i del tercer quart de dita setena centúria (Bien 2005, 286 i 293; 2007, 263-264 i 268-270). A Sardenya es considerat un tipus que s'ha de situar entre el 550 i el final del segle VII (Martorelli 2002, 137). S'ha trobat Hayes 109 a Venècia en contextos dels segles VI o VII (Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 310). També s'han documentat a Efes, en un context de la primera meitat del segle VII (Turnovsky 2005, 636), i a Beirut, en un conjunt del final del segle VI o principis del segle VII (Reynolds 2010, 307).

Les Hayes 109 presenten sovint decoració espatulada (“*décor lustrée*”) (Bonifay 2004). Semblen produccions de centre o del sud de Tunísia, tipològicament relacionades amb la Hayes 87B (Reynolds 1995, 10-11). De fet, M. Bonifay planteja l'existència d'una variant precoç de la Hayes 109, del darrer terç del segle VI, que anomena Hayes 87C/109, i a derivada de la Hayes 87C (Bonifay 2004, 186-187 i 189). El tipus Hayes 109 s'havia considerat una ceràmica poc documentada a la Mediterrània occidental i oriental (*Atlante* 1981, 214), però de cada dia es van coneixent més indrets on hi són presents⁸³⁵.

M. Bonifay va documentar exemplars de Hayes 109A (= Waagé 805x = Hayes 109, n° 2 ?) a Marsella, en nivells del final del segle VI-primera meitat del VII⁸³⁶. A aquesta ciutat també s'ha documentat la variant Hayes 109B (= Hayes 109, n° 1) (Bonifay 1998; Loseby 2000, 174), que es data entre mitjan i la segona meitat del segle VII i, tal

⁸³¹ També amb les parets primes però amb la vora triangular i amb un petit peu anular (Bonifay 2004, 186-187).

⁸³² De fet, més recentment, J. Vizcaíno, a partir de diversos contextos documentats per tota la Mediterrània, segueix considerant que les Hayes 109 serien, “molt especialment”, del segle VII (Vizcaíno 2009, 624).

⁸³³ Alguns exemplars ja foren donats a conèixer per: Méndez, Ramallo 1985, 242. S'han identificat sis vores de Hayes 109 en els nivells més moderns del teatre que haurien de ser posteriors al final del segle VI (Vizcaíno 2009, 231; 2011, 251). També es documenta Hayes 109 en estrats dels nivells de destrucció del barri bizantí, de c. 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234). Datació donada per bona a: Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 22.

⁸³⁴ Exemplars de Hayes 109 que P. Reynolds posa en relació amb els de Cartagena (Reynolds 2010, 126).

⁸³⁵ A més dels jaciments fins ara esmentats, també s'ha documentat, per exemple, a Belo (Reynolds 1995, 32), Dènia? (Reynolds 1995, 32; Vizcaíno 2009, 257), Tarragona (Reynolds 1995, 32), *Eliocroca* (Vizcaíno 2009, 200), a Vigo (Reynolds 2010, 105), a *Septem* (Villaverde 2001, 218, 363, 452-454), a Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 103), a Vibo Valentia (Reynolds 2010, 304-305), a Porto Torres (Reynolds 1995, 32), i a Koper/Capodistria (Reynolds 2010, 128 i 307). P. Reynolds en destacava les quantitats trobades a Tocrá i a Estambul (Reynolds 1995, 10 i 32).

⁸³⁶ Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 103; Loseby 2000, 173; Bonifay 1998; 2004, 186-189. A més de les de La Bourse de Marsella, també en fa referència a les peces trobades a Saint-Blaise, Bordeus, *Olbia* de Provença i Beirut, on les dels dos primers indrets corroborarien la datació proposada (Bonifay 2004, 187).

vegada també, de principis del segle VIII (Bonifay 2004, 186-189)⁸³⁷. D. Pieri ha fet notar que el tipus Hayes 109 amb les parets gruixudes abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650⁸³⁸, mentre que les variants de parets primes apareixen en els estrats de la segona meitat del segle VII i, possiblement, d'inicis VIII (Pieri 2005, 58). La variant Hayes 109C es data a la segona meitat del segle VII a partir dels contextos de Roma⁸³⁹. Cal apuntar que aquestes datacions proposades per M. Bonifay serien incompatibles amb les troballes de Hayes 109B i C en el barri bizantí de Cartagena, barri del que els arqueòlegs d'aquella ciutat murciana sempre han considerat destruït i amortitzat durant la conquesta visigoda (*taq. c.* 626 dC) (Vizcaíno 2009, 232). És, en part, per la presència d'aquelles Hayes 109, pel que M. Bonifay ha exposat els seus dubtes respecte a aquest *ante quem* d'aquells nivells de Cartagena. J. Vizcaíno esmenta la possibilitat d'una continuïtat del barri bizantí en època visigoda, així com d'una destrucció relacionada amb alguna ràtzia o, directament, amb la conquesta islàmica de la península Ibèrica, tot i que segueix posicionant-se en favor de la destrucció a l'entorn dels anys 623/625 (Vizcaíno 2009, 232-235). P. Reynolds també es fa ressò d'aquesta controvèrsia i, citant certs detalls formals fets notar per J. Hayes, conclou que no hi veu cap raó per no acceptar que els nivells de destrucció del teatre de Cartagena, així com els de Màlaga, siguin efectivament de 621/625 dC (Reynolds 2007, 43; 2010, 121 i 301-302).

Pel que fa a les troballes en illots, cal esmentar que s'ha documentat Hayes 109A a l'Île Verte, en un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97-99).

Pel que fa a les Balears només s'hauria identificat a Mallorca i a Cabrera. A Mallorca s'ha documentat a *Pollentia*, amb decoració *glanztönfilm*⁸⁴⁰. També s'hauria localitzat un exemplar en el Puig de sa Figuera de Son Banús Nou (Merino, Torres 2000, 155; Alcaide et al. 2005, 180). A Son Peretó s'ha documentat Hayes 109 amb decoració *glanztönfilm*, en un context del segle VII (Riera Rulla, Cau 2012k).

Els dos exemplars dubtosos del Pla de ses Figueres (PF-99-07-1 i E0042-06-304-4)⁸⁴¹ es caracteritzen per presentar unes pastes i vernissos que fan pensar en les produccions més tardanes de la TSAD. Cal citar que l'exemplar E0042-05-304-4 va aparèixer amortitzada en un context de la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior.

Figura 5.116. Possibles Hayes 109 de TSAD del Pla de ses Figueres
(Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

⁸³⁷ També es data a partir de les dades Sidi Jdidi, Nabeul, Antioquia, Estambul, Sant Antonino di Perti, Roma i Cartago (Bonifay 2004, 187 i 189). De fet, segons Bonifay, hi ha exemplars de Marsella, Sidi Jdidi i Nabeul que no serien anteriors al final del segle VII (Bonifay 2004, 189). També és present en el derelict de Saint-Gervais 2 (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 103; Jézégou 1998; Bonifay 1998, 77; 2004, 189; Pieri 2005, 16 i 19).

⁸³⁸ Pieri 2005, 57.

⁸³⁹ Bonifay 2004, 186-189. A més de les de la Cripta Balbi de Roma, M. Bonifay també cita les troballes de Cartago, Rougga i Alexandria (Bonifay 2004, 187).

⁸⁴⁰ Riera, Orfila, Cau 1999, 343-344; Orfila et al. 2000, 233 i fig. 4; Vizcaíno 2009, 421; Cau 2012, 122.

⁸⁴¹ La peça PF-99-07-1 ja havia estat presentada (Riera Rullan 2002, 44-45) i publicada amb dubtes pel que fa a la seva classificació l'any 2005 (Riera Rullan 2005a, 197 i 200). Més recentment J. Vizcaíno l'ha citat prescindint dels dubtes (Vizcaíno 2009, 274).

ATLANTE XXXIX, 7

Tipus ceràmic que només s'ha documentat en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Atlante XXXIX, 7	1	-	-	-	-	-	-

Aquest tipus es va documentar a Cartago. Es considerava de cronologia indeterminada, però, donat que apareixia amb la producció D², no semblava que pogués ser anterior a la fi del segle IV (*Atlante* 1981, 90-91).

La vora trobada en el Pla de ses Figueres (E0042-04-199) (Riera Rullan 2005b, 402) estava en els nivells relacionats amb el possible taller de producció de porpra, és a dir, la Fase B, que sembla que es dataria en el segle V dC, i, en tot cas, seria anterior a mitjan segle VI dC (Riera Frau; Riera Rullan 2005, 378; Riera 2009b, 91, 97-98).

A l'*oppidum* de Saint-Blaise es varen documentar tres vores lleugerament bífides força semblants a aquesta peça de Cabrera, considerades properes als tipus Hayes 79/Fulford 35/Lamb. 59 (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 103-104). Cal recordar que aquests tipus es podrien situar cronològicament en el segle V, tot i que amb dubtes (Hayes 1972, 127; *Atlante* 1981, 90)⁸⁴².

Figura 5.117. Atlante XXXIX, 7 de TSAD del Pla de ses Figueres
(Autors: Mateu Riera i Julio M. Román).

5.3.2. PRODUCCIONS DEL SUD DE LA GÀL·LIA

Els nostres jaciments es caracteritzen per una escassa representació de ceràmiques procedents del sud de la Gàl·lia. Les troballes es limiten a un informe i una vora de *Terra Sigillata Lucente* i un possible informe de DS.P. grisa de l'illot dels Frares, i a un informe dubtós de *Terra Sigillata Lucente* i un màxim de nou informes i una vora de DS.P. grisa, del Pla de ses Figueres.

TERRA SIGILLATA LUCENTE

En el Pla de ses Figueres, a la UE 409, es va trobar un fragment informe que podria correspondre a les produccions de *Terra Sigillata Lucente* (TS *Lucente*), tot i que no és gens segur que ho sigui. Així, els únics exemplars que s'han pogut identificar amb seguretat d'aquestes produccions es varen trobar a l'illot dels Frares. Un d'ells correspon a un fragment informe, mentre que l'altre és una vora (IF-T9-4) que es pot assimilar a tipus Lamboglia 1/3 (Riera Rullan 2002, 95-96; 2005, 214).

⁸⁴² De fet, C. Raynaud, inclou dins del seu tipus CLAIR-D 79, els tipus Hayes 79, Lamb. 59 i Atl. XXXIX, 5, 6 i 7, proposant-ne una datació de 400-500 (Raynaud 1993e, 192).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
TS <i>Lucente</i>	1?	-	-	-	-	1	-

La TS *Lucente* és característica de les produccions de la Gàl·lia dels segles III a V dC. S'han identificat dues grans fases productives, una de la segona meitat del segle III i una altra de la primera meitat del segle V (Raynaud 1993b, 504; Tréglià 2005b)⁸⁴³. Se n'han documentat tallers a la regió de Savoia, a Conjux i Portout⁸⁴⁴.

L'àrea de difusió més important de la TS *Lucente* inclou la vall del Roine, els Alps, la Provença occidental i el Llenguadoc oriental (Raynaud 1993b, 504; Tréglià 2005b). Però també s'ha documentat amb certa freqüència en diversos llocs del nord-est de la península Ibèrica (Reynolds 2005b, 402; 2010, 65). Més al sud, s'hauria identificat, per exemple, a València (Cau 2003; Pascual et al. 1997), a Cullera (Hurtado et al. 2008), a Benalúa (Lara et al. 2007, 52), Màlaga (Serrano 2005, 212), en el Puerto de Santa Maria de Cadis (Vizcaíno 2009, 144), a la *Tingitana* (Villaverde 2001, 436, 451 i 456), i a la costa de Tunísia (Bonifay 2004, 542). També s'ha documentat a la illa de Maguelonne (Tipus Lamb. 1/3) (Martin 1978, 236-239), a cap de Mèdes de l'illa de Porquerolles (Tipus Pernon 2 i 39), en un context considerat de cap el primer quart del segle V dC (Tréglià 2003, 130), així com a l'illa de Cullera (Lamb. 1/3) (Pascual et al. 1997, 182).

Pel que fa a les troballes TS *Lucente* a Illes Balears en destaca, sobretot, el cas de Sa Mesquida⁸⁴⁵. A Mallorca també s'ha pogut documentar a *Pollentia*⁸⁴⁶ i a *Palma* (Pons, Riera 1988, 8 i 15; Gumà, Riera, Torres 1997, 253). M. Orfila en va donar a conèixer la seva presència en diversos jaciments del sud de l'illa, concretament, Son Piris A, Es Velar d'Aprop i Na Burgues⁸⁴⁷. S'han donat a conèixer diversos fragments del jaciment de Cas Bernats de Sóller (Coll 1996, 399 i 414)⁸⁴⁸. Pareix que podria ser present a la basílica de Son Fadrinet⁸⁴⁹ i a la de Son Pereto⁸⁵⁰. A Menorca s'ha identificat TS *Lucente* a Ciutadella (Lamb. 1/3) (Herranz, Riera Rullan 2000; Riera Rullan 2000, 136). L'any 1986, J. Ramon ja esmentava que la *Sigillata Lucente* era present a les illes Pitiüses i que, per exemple, un dels tipus identificats era el Lamb. 1-3. D'aquestes, se'n va presentar un dibuix d'un perfil complet recuperat en el nivell III c-2 de la cisterna de Can Sorà, que es datava de la primera meitat del segle V dC (Ramon 1986, 32, 33 i fig.

⁸⁴³ Per a C. Raynaud, les dades dels nombrosos llocs de la Narbonesa on es troben aquestes ceràmiques, confirmarien un allargament de la forquilla cronològica fins a la segona meitat del segle V (Raynaud 1993b, 504).

⁸⁴⁴ Raynaud 1993b, 504; Bonifay 2004, 542; Tréglià 2005b.

⁸⁴⁵ Orfila 1988b; 1989, 521-522; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 22 i Lám. 26 i 28; Buxeda et al. 2005, 224. En el conjunt ceràmic de la cisterna hi hauria fins a 94 individus de TS *Lucente*, 47 del tipus Portout 37 (Orfila, Cau 1994, 282).

⁸⁴⁶ Martin 1983; Orfila 1988, 267; 1988b, nota 24; Reynolds 1995, 292-293. Amb diversos exemplars classificats com a del tipus Lamb. 1/3 (Martin 1983, 179; Reynolds 1995, 292, 293). Més recentment s'han donat a conèixer nous exemplars del tipus Lamb. 1/3B (Rivas et al. 2010).

⁸⁴⁷ En aquest darrer indret es va poder identificar un exemplar del tipus Lamb. 1/3 (Orfila 1988, 267).

⁸⁴⁸ Tots ells considerats, sorprenentment, del tipus Lamb. 1/3, tot i ser només fragments informes o de base.

⁸⁴⁹ Semblava correspondre a aquestes produccions un petit fragment de vora encara inèdit que estava dins del conjunt de ceràmica islàmica recuperada en el forat d'espoli de la base de l'altar de la basílica.

⁸⁵⁰ Fins el moment només s'ha pogut identificar un fragment informe que, tot i que amb dubtes, pareix que podria correspondre a una TS *Lucente* (Riera Rullan, Cau 2007).

14.9; 1995, 48)⁸⁵¹. També s'ha identificat ceràmica *Lucente* en un estrat considerat d'època vàndala, probablement del segle V, localitzat en Es Castell d'Eivissa (Ramon, Cau 1997, 291).

Al tipus Lamb. 1/3⁸⁵² se li ha donat una datació final de fabricació de pels volts del 350 dC (Raynaud 1993b, 507)⁸⁵³, una datació que no es contradiu necessàriament amb el que se sap del temps de l'ocupació humana de l'illot dels Frares, on s'ha trobat un fragment, doncs, com s'ha vist en els capítols precedents, s'hi trobaren materials del segle IV. Tanmateix, però, convé tenir present que aquestes peces són presents en no pocs contextos del segle V, sobretot de la primera meitat. Així, per exemple, cal recordar que es varen trobar abundants exemplars idèntics al de l'illot del Frares, classificats com a Lamb. 1/3 = Portout 37, recuperats dins de la cisterna de Sa Mesquida, en un context format principalment durant la primera meitat del segle V⁸⁵⁴. A l'estudi dels exemplars de Santa Ponça, es tenia en compte que N. Lamboglia (1963) datava aquell tipus entre mitjan del segle III i el 400, i que a França se n'estaven trobant exemplars en contextos de principis del segle V i, fins i tot, de la segona meitat d'aquella cinquena centúria (Orfila, Cau 1994, 268 i 282). La peça de l'illot dels Frares també és idèntica a alguns dels exemplars recuperats dins del nivell V de la cisterna de Can Sorà i de dos femers de Darró i València datats, en totes tres ocasions del segle V dC (Cau 2003, 25-26, 29 i làms. 44 i 50)⁸⁵⁵. També es troben peces iguals en un conjunt de Cullera de la primera meitat d'aquella cinquena centúria (Hurtado et al. 2008). Cal tenir present que les prospeccions del litoral tunisenc han posat en evidència la importació, en quantitats gens menyspreables, de *sigillées claires luisantes de production rhodanienne* del segle V, procedents de la regió de Savoia (Bonifay 2004, 542).

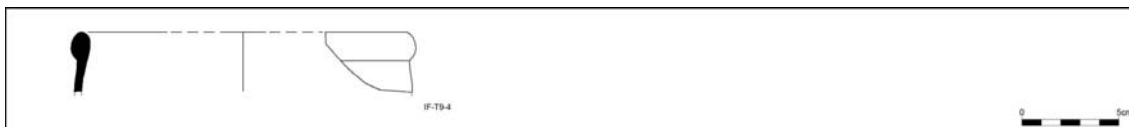

Figura 5.118. Tipus Lamb. 1/3 de TS *Lucente* de l'illot dels Frares (Autor: Mateu Riera)

DÉRIVÉE DES SIGILLÉE PALÉOCHRÉTIENNES

Les ceràmiques que es presenten a continuació foren fabricades a la Gàl·lia meridional i s'han vingut denominant, entre d'altres, com a ceràmica visigòtica, *Sigillées Paléochrétiennes grises*, *Terra Sigillata grigia*, *Ceramica provenzale*, *Céramique Estampée grise*, *sigillée tardive régionale de la Gaule méridionale*⁸⁵⁶, però a l'actualitat, el nom que sembla més acceptat és el de *Dérivée des sigillée*

⁸⁵¹ Anys abans ja s'havia presentat un altre perfil complet del mateix tipus (Ramon 1984, 23 i fig. 9.11). En aquesta cisterna, la *Sigillata Lucente* estava ben representada en el nivell V (Ramon, Cau 1997, 277), un nivell que s'ha arribat datar entre els anys 430 i 450 dC (Cau 2003, 25-26 i Làm. 44).

⁸⁵² També se sol citar com a tipus Pernon 37A (Tréglià 2005b).

⁸⁵³ Raynaud 1993b, 507.

⁸⁵⁴ Orfila 1988b; 1989, 521-522; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 22 i Làm. 26 i 28; Buxeda et al. 2005, 224.

⁸⁵⁵ A València també s'haurien documentat aquestes formes de TS *Lucente* en diversos contextos dels segles V-VI, del segle VI, dels segles VI-VII i del segle VII (Pascual et al. 1997, 181-183). És, més o manco el mateix que es va poder apreciar en el jaciment de l'*oppidum* de Saint-Blaise (Rigoir, Rigoir 1994b, 161).

⁸⁵⁶ Rigoir 1968; Carandini 1981; Rigoir, Rigoir 1987; 1994; Raynaud 1993f.

paléochrétiennes (DS.P.)⁸⁵⁷. Són ceràmiques fetes amb torn (Rigoir 1968, 177; Rigoir, Rigoir 1987, 330).

Fa temps que J. Rigoir va evidenciar que eren unes produccions originàries del terç meridional de França que s'haurien produït cap el final del segle IV i durant el segle V, sense poder precisar fins quan es varen seguir fabricant (Rigoir 1968, 177 i 192). Posteriorment, es va proposar una datació per a la seva producció que aniria des de mitjan segle IV, fins el final del segle V o el segle VI (Rigoir, Rigoir 1987, 331). També es va argumentar l'existència de petits tallers a la península Ibèrica i a Suïssa (Rigoir, Rigoir 1987, 329; Raynaud 1993f, 401)⁸⁵⁸. J.W. Hayes va proposar que el grup més antic seria el llenguadocià i que es començaria a fabricar entre els anys 350-400, mentre que el grup provençal seria del segle V i el grup atlàntic del VI dC (Hayes 1972, 403-404; Carandini 1981, 5)⁸⁵⁹. Cl. Raynaud afirma que les produccions del Llenguadoc serien les més primerenques i que no començarien fins el darrer terç del segle IV, mentre que les provençals apareixerien durant els darrers anys del mateix segle quart. El final d'aquestes últimes produccions podria arribar al segle VII però, cap el final del segle V i en el VI, es degrada molt la seva qualitat (Raynaud 1993f, 410-411)⁸⁶⁰.

Les ceràmiques DS.P. són molt presents en els jaciments tardans del migdia francès⁸⁶¹. També es troben a Còrsega (Rigoir, Rigoir 1987, 329). Tal i com afirma P. Reynolds, s'exportaren a distints llocs de la Mediterrània durant els segles IV i V dC, i són força comunes a la costa nord oriental de la península Ibèrica, Ligúria/extrem nord-oest d'Itàlia, a Ventimiglia i a Luni. El mateix Reynolds argumentava que era una ceràmica rara a les Illes Balears, Sardenya⁸⁶², Sicília, i, a la península Itàlica, al sud de la Ligúria (Reynolds 1995, 36-37). També s'ha documentat DS.P. a l'illa d'Elba (Bonifay, Raynaud 2007, 116). Pel que fa a la península Ibèrica, cal indicar que J. Rigoir ja va citar exemplars trobats a Empúries i Centelles en el seu treball de 1968 (Rigoir 1968, 243-244). També fa anys que es coneixen exemplars apareguts a Roses, Solsona, Torre Llauder i Tarragona (Méndez, Ramallo 1985, 261-263; Reynolds 1995, 36; 2005b, 402-403). És força comuna en els jaciments tardoromans barcelonins, on arriben productes de la Provença i del Llenguadoc (Reynolds 1995, 163; Bacaria et al. 2005, 180). També s'ha documentat a Sagunt (Reynolds 2005b, 4), València (Méndez, Ramallo 1985, 257 i 260; Reynolds 2005b, 403), zona alacantina (Reynolds 1995, 36 i 164), regió murciana⁸⁶³, Almeria (Méndez, Ramallo 1985, 261), Belo, Tróia i Conímbriga (Reynolds 1995, 36). Reynolds va fer notar que era molt rara a Cartago i al nord d'Àfrica en general (Reynolds 1995, 36-37). Segons M. Bonifay és molt rara a tota Tunísia amb algunes troballes força extraordinàries com les d'*Aradi*/Sidi Jdidi del golf

⁸⁵⁷ Rigoir, Rigoir 1987; 1994; Raynaud 1993f; Tréglià 2005b.

⁸⁵⁸ Vegeu un interessant debat entre A. López, M.A. Cau i J.M. Gurt respecte a la producció del denominat "grup català" de DS.P. a: Comas et al. 1997, 332.

⁸⁵⁹ Del grup Atlàntic, o també denominat Aquità, no se'n seguiran les pistes ja que no pareix que se n'hagi trobat cap fragment en els jaciments analitzats.

⁸⁶⁰ Dècada amunt, década avall, es venen defensant les mateixes datacions (Tréglià 2005b). Per a més detalls d'aquesta evolució material, geogràfica i cronològica vegeu: Pieri 2005, 56-58.

⁸⁶¹ Més cap el nord, es poden citar, per exemple, les troballes de París i Rouen (Rigoir, Rigoir 1987, 329).

⁸⁶² Per a més detalls de les no molt nombroses ceràmiques provençals trobades a Sardenya vegeu: Rigoir, Rigoir 1987, 329; Reynolds 1995, 163; Martorelli 2002, 138.

⁸⁶³ Per a la zona de Múrcia vegeu: Méndez, Ramallo 1985, 257-262; Reynolds 1995, 36-37 i 164. A Cartagena i en altres llocs de Múrcia es troba en contextos del segle IV avançat i del V, però, d'una manera "quantitativament no molt elevada" (Murcia et al. 2005, 5).

de Hammamet (Bonifay 2004, 452). També haurien arribat a la *Tingitana*⁸⁶⁴, a diversos llocs de Suïssa, a Atenes i Corint⁸⁶⁵. Arriba DS.P. a les Illes Britàniques, però només de les produccions atlàntiques (Campbell 2007, 27-32 i 127; 2007b, taula 3)⁸⁶⁶. A partir del final del segle V i durant el segle VI dC, les produccions de DS.P. són pràcticament absents o molt puntuals a tots els jaciments fora de França (Reynolds 1995, 36-37, 163-164)⁸⁶⁷.

Referent als illots, cal esmentar que són unes ceràmiques que es troben a Maguelonne, on es varen documentar els tipus Rigoir 3A, 4, 8, 18 i 29 de les produccions de *Sigillée paléochrétienne grise* del grup provençal, de qualitat mediocre, que es consideraren majoritàriament posteriors a l'inici del segle V dC (Martin 1978, 239-240 i 251). La ceràmica DS.P. del grup provençal és present a diversos indrets de l'illa de Porquerolles (Rigoir 1968, 236; Tréglià 2003, 127 i 130). En el cap de Mèdes d'aquesta illa es troba en un context considerat del primer quart del segle V (Tréglià 2003, 130). S'han documentat ceràmiques de les produccions de DS.P. dels segles IV i V a la zona del Fort Royal de Santa Margarida de Lérins (Arnaud 2003b, 178-179). A l'illa de Cullera es varen recuperar diverses formes de DS.P. grisa, concretament dels tipus Rigoir 4, 6 i 8 (Pascual et al. 1997, 182). Estan presents a l'illa de Nova Tabarca, on s'han identificat els tipus, per exemple, Rigoir 18 i Atlante, X (Rosser 1994b, 86-87). També ho són a Isla del Fraile, on s'han donat a conèixer els tipus Rigoir 1, 8, 15 i 18 (Méndez, Ramallo 1985, 257-260 i 262; Reynolds 1995, 164). S'ha documentat DS.P., en aquest cas, de les produccions atlàntiques, a May's Hill de les illes britàniques d'Scilly (Campbell 2007, 28; 2007b, taula 13).

Amb les dades consultades per P. Reynolds fins a l'any 1995, aquest investigador considerava que la DS.P. era rara a les Balears (Reynolds 1995, 36). Exposava que a Fornells (Palol 1982) no s'havia documentat, mentre que de *Pollentia* en citava una possible Rigoir 18 (taronja?), dues Rigoir 1 grises, dues Rigoir 6 grises, i una peça de producció grisa de forma indeterminada, totes elles publicades per Martin (1983), a més de quatre exemplars de Rigoir 1, un de Rigoir 2 i un de Rigoir 3 publicats per Arribas, Tarradell, i Woods (1978) (Reynolds 1995, 164, 291-296)⁸⁶⁸. També citava que la DS.P. era present a Artà (Reynolds 1995, 164), tot i que la peça del Museu d'Artà del tipus Rigoir 15b era en realitat de la necròpoli de "la Garrotxe Las Salinas" (Rigoir

⁸⁶⁴ Rigoir 1968, 244; Ponsich 1981, 109-121; Rigoir, Rigoir 1987, 329; Rigoir 1998; Villaverde 2001, 106, 130, 180, 235, 301, 443, 444; 2004, 399.

⁸⁶⁵ Rigoir 1968, 187, 213, 244; Rigoir, Rigoir 1987, 329; Rigoir 1998.

⁸⁶⁶ És relativament abundant en el jaciment anglès de Tintagel, del que encara es discuteix si hauria estat un monestir en alguna de les seves fases (Campbell 2007, 27-31 i 132; 2007b, taula 13; Moreno 2011, 370-371). També és present a Whithorn (Escòcia), indret on el seu caràcter monàstic està en discussió (Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12), tot i que també són molts els investigadors que no dubten que fou un monestir cap els segles V-VI (Moreno 2011, 375-376).

⁸⁶⁷ Les ceràmiques del final del segle V-VI són molt rares a la península Ibèrica (Reynolds 1995, 36-37). Tal vegada serien una excepció a dita observació alguns jaciments catalans on encara s'hi troben DS.P. durant la segona meitat del V i principis del VI (Bacaria et al. 2005, 180-181). A la ciutat de València s'ha documentat en contextos del segle V, dels segles V-VI, VI-VII i ple segle VII (Pascual et al. 1997, 181-183).

⁸⁶⁸ Cal fer notar que J. Rigoir ja havia citat la identificació de *Sigillées Paléochrétiennes* a *Pollentia*, a partir de l'article "*Terra Sigillata Clara de Pollentia (Mallorca)*" de 1965 de G. Martin (Rigoir 1968, 243). També se n'havia donat testimoni a: Orfila 1988b, nota 26.

1968, 206 i 244)⁸⁶⁹. Però cal indicar que amb anterioritat a l'any 1995 ja s'havien publicat altres troballes de DS.P. a les Illes Balears. Així, per exemple, J. Ramon esmentava tres fragments de "paleocristiana grisa" anteriors al 450 dC identificats a les illes Pitiüses (Ramon 1986, 33). També s'havien identificat un mínim de 25 individus a la cisterna de Sa Mesquida de Mallorca⁸⁷⁰, i a fins a 12 jaciments de Menorca⁸⁷¹. Més recentment també s'han publicat DS.P. trobades a la vall de Sóller⁸⁷², i se n'han seguit esmentant de *Pollentia* (Gumà, Riera, Torres 1997, 251). En aigües de Portocolom es va trobar una peça de la que es va poder apreciar la vora i part de la paret. D'aquesta es va fer notar que recordava a les produccions de DS.P., tant pel tipus de pasta com per la seva forma (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i làm. 6; Martínez Rengel 2007)⁸⁷³. S'han pogut documentar uns pocs fragments de DS.P. a Son Peretó⁸⁷⁴. Les DS.P. grises i taronges estaven ben representades en el nivell V de Can Sorà (Ramon, Cau 1997, 277). També són presents en Es Castell d'Eivissa i en es Cap des Port de Fornells (Ramon, Cau 1997, 274). En aquesta darrera estació arqueològica, fins i tot, s'ha documentat una producció de ceràmica excepcionalment abundant que imitaria les produccions de vaixel·la gal·la (Buxeda, Cau, Tuset 1997; Cau 2003, 27 i làms. 46 i 47)⁸⁷⁵. Per tot plegat, es pot afirmar que les produccions de DS.P., tot i no ser mai les més abundants en els jaciments actius durant els segles IV a VI dC de les Balears, sí que hi solen ser presents⁸⁷⁶.

En els jaciments analitzats, només s'ha identificat un possible fragment informe de DS.P. amb decoració a rodeta, a l'illot dels Frares (Riera Rullan 2004; 2005b, 214), i una vora i un màxim de nou informes del Pla de ses Figueres. Alguns d'aquests

⁸⁶⁹ M. Orfila, l'any 1988, va escriure equivocadament que J. Rigoir donava aquella peça com a procedent d'Artà, una afirmació basada només en les dades de la pàgina 206 del treball de l'esmentada autora francesa. Orfila, va donar per segur que aquell exemplar del tipus 15 era provinent de la necròpoli de Sa Carrotja (Orfila 1988, 110; 1988b, nota 26).

⁸⁷⁰ 14 d'ells de les produccions grises (Orfila 1988b; 1989, 521 i fig. 14; Orfila, Cau 1994). També es troben referències a aquests materials a: Cau 2003 i a Buxeda et al. 2005, 224.

⁸⁷¹ Sanitja (Es Mercadal), S'Engolidor (Es Migjorn), Alfurinet-2 (Ciutadella), Son Ermità (Ferreries), Torre LLafuda (Ciutadella), Torre Vella d'en Loçano (Ciutadella), Algaiarens (Ciutadella), Torelló (Maó), Torre Trencada (Ciutadella), Son Olivari de Baix (Ciutadella), Tirant Nou (Es Mercadal), i Ses Coves Noves (Es Mercadal). D'un total de 22 fragments analitzats, se'n varen classificar 13 com de D.SP. taronja i 9 DS.P. grisa, considerades com a llenguadocianes i provençals (Nicolás De 1994).

⁸⁷² Referida com a *Terra Sigillata Gálica Tardía gris (TSGT)*, amb la identificació dels tipus Rigoir 6d i Rigoir 1-8? (Coll 1996, 396, 400 i 417).

⁸⁷³ La classificació d'aquesta peça és certament dubtosa. Malauradament, aquesta es va trobar en molt mal estat de conservació i, per exemple, no es va poder aclarir si havia tingut vernís.

⁸⁷⁴ En aquest jaciment la presència de DS.P. grisa és molt restringida. Així, en el seu Sector Oest només s'ha recuperat un informe i, en el Sector Sud, una vora, totes dues peces, aparentment residuals, donat que es varen trobar molt fragmentades i en contextos del segle VII dC (Cau, Riera Rullan 2012b; Riera Rullan, Cau 2013b, 84-85; 2013c, 114). Cal dir que en el Sector Oest també s'hauria trobat una altra DS.P., però, en aquest cas, de les produccions taronges, assimilada al tipus Rigoir 3 (Riera Rullan, Martínez 2009; 307; Riera Rullan, Cau 2013b, 84-85; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 18).

⁸⁷⁵ Aquestes imitacions representen un 81% de tota la vaixel·la fina del femer/escombrera de l'habitació 39 (Cau 2003, 27) que conté, sobretot, materials dels segles V i VI dC.

⁸⁷⁶ Per a les Balears, l'any 2004, N. Villaverde només esmentava les DS.P. grises de Menorca publicades per J.C. De Nicolás, i els tres fragments d'Eivissa donats a conèixer per J. Ramon l'any 1986. També afirmava que es podia considerar "que la seva difusió correspon a un moment circumstancial, una vegada interrompuda la connexió econòmica amb la Mediterrània central durant el primer quart del segle V". Villaverde justificava tals suposicions relacionant la ceràmica DS.P. amb els "contactesannonaris", considerant que és possible suposar que la cancelleria imperial instal·lada a *Arelate*, entre els anys 415 i 425, "podria procurar contactes administratius i aprovisionament de les províncies alliberades: *Tarraconensis*, *Baliares* i *Tingitana* (Villaverde 2004a, 398-399).

fragments informes corresponien a produccions de molt mala qualitat, potser imitacions fetes fora de la Gàl·lia, tot i que, a partir dels contextos on aparegueren, també és possible que corresponguin a les produccions tardanes caracteritzades per ser molt més barroeres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
DS.P. grisa	2	-	-	-	-	1?	-

Els informes de DS.P. grisa del Pla de ses Figueres varen aparèixer a les UE 155, 161 (3), 172, 198, 312? i 351. Presenten decoració estampada els exemplars de les UE 172 i 198, així com un dels de la UE 161. Els fragments de les UE 155, 172⁸⁷⁷ i 198 es varen recuperar en un context de la Fase C, posterior al c. 550 dC, format durant la segona meitat del segle VI. Els tres fragments de la UE 161⁸⁷⁸ es varen trobar amortitzats en un context del final del segle VI o del primer terç del segle VII (Fase E). El fragment de la UE 351 i el fragment dubtós de la UE 312 es varen trobar en uns contextos de la Fase H que s'ha pogut situar cronològicament dins dels tres darrers quarts segle VII.

L'única forma documentada de DS.P. de tot el conjunt de materials que s'ha analitzat, sembla correspondre a un bol assimilable al tipus Rigoir 18 (PF-99-P-1) (Riera Rullan 2002, 50-51; 2005a, 197 i 201). Aquest tipus ha estat considerat el més característic de les *Sigillées Paléochrétiennes* (Rigoir 1968, 207)⁸⁷⁹, i d'ell se'n coneixen nombroses variants⁸⁸⁰. Es data entre els anys 370 a 500 dC (Raynaud 1993f, 414). És un tipus propi de la part mediterrània de la Gàl·lia i absent a l'Atlàntic (Rigoir 1968, 185, 213 i 207, Carandini 1981, 6). Fora de la Gàl·lia s'ha documentat en contextos del segle V a Darró i València⁸⁸¹, així com en diversos jaciments de la província de Barcelona (Bacaria et al. 2005, 180). És present, per exemple, a l'Alcúdia d'Elx, a el Chuche i a Abdera d'Almeria, i a Toscanos de Màlaga (Méndez, Ramallo 1985, 262). P. Reynolds també el citava a Alacant, *Begastrum*, i Belo (Reynolds 1995, 164). És dels pocs tipus de DS.P. documentats a Cartago (Bonifay 2004, 452). Cal destacar la seva presència a Maguelonne (Martin 1978, 239-240), a l'illa de Nova Tabarca (Rosser 1994b, 86-87), i Isla del Fraile (Méndez, Ramallo 1985, 262 i 273). Pel que fa a les troballes a les Balears, és podria haver identificat a *Pollentia* (Reynolds 1995, 164, 292). En Es Castell d'Eivissa es va trobar una vora de DS.P. grisa, que podria correspondre, probablement, al tipus Rigoir 18 (Ramon, Cau 1997, 275). A Menorca, es varen donar a conèixer dos fragments, suposadament del tipus Rigoir 18, de les produccions ataronjades trobats a Sanitja i a Son Ermità (Nicolás De 1994, 313, 314, 315 i 318). El tipus Rigoir 18, de producció taronja, és present a Cap des Port de Fornells (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 246). Cal esmentar, a més, que entre les imitacions identificades a Fornells, també hi ha formes assimilables al tipus Rigoir 18 (Cau 2003, 27).

Els paral·lels més propers a l'exemplar del tipus Rigoir 18 del Pla de ses Figures són els localitzats a Enserune i a St. Blaise (Rigoir 1968, figs. XIV, 55111 i XVI, 1352). Seguint la diferenciació de les variants de Cl. Raynaud, l'exemplar cabrerenc es podria

⁸⁷⁷ E0042-04-172-3. Exemplar publicat a: Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Lám. 1; Riera Rullan 2009b, 97-98.

⁸⁷⁸ Un d'ells enganxa amb el fragment de la UE 198.

⁸⁷⁹ És el tipus predominant de les produccions provençals (Rigoir 1998; Tréglià 2005b).

⁸⁸⁰ Rigoir 1968, 227-229; Rigoir, Rigoir 1994, 142 i 146-147; Rigoir 1998.

⁸⁸¹ López Mullor, Fierro, Caixal 1997, 65 i 79; Cau 2003, 29. A València també s'hauria documentat en contextos dels segles V-VI i VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

incloure dins de la *var. C*, que es caracteritza per tenir un coll rectilini (Raynaud 1993f, 414).

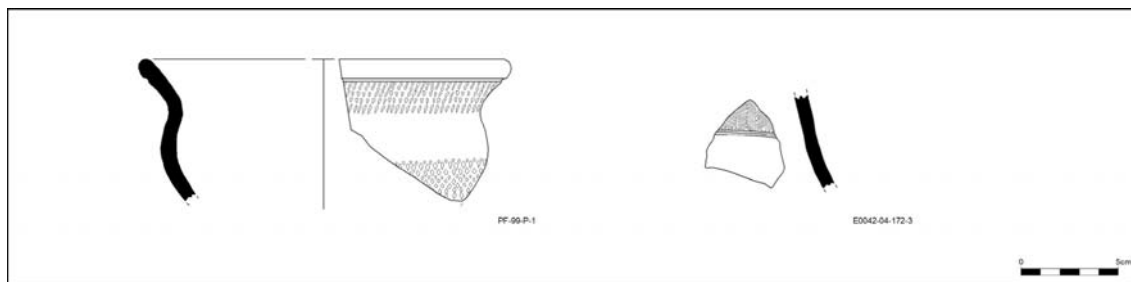

Figura 5.119. Exemples de DS.P. grises del Pla de ses Figueres (Autors: María I. Mancilla, Mateu Riera i Julio M. Román)

5.3.3. PRODUCCIONS DE LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL (LRC)

A Cabrera s'ha pogut identificar vaixel·la fina procedent de la Mediterrània oriental, concretament de l'anomenada *Late Roman C Ware* (LRC). Aquestes produccions ceràmiques varen ser publicades per primera vegada per F.O. Waagé l'any 1933. Dècades després foren àmpliament divulgades per J.W. Hayes (Hayes 1972; 1980). Gràcies a la localització de forns i als resultats de diversos tipus d'anàlitzes, avui hom dona per segur que aquests estris foren fabricats a la Focea⁸⁸², d'aquí que sovint se'ls anomeni com a produccions de *Sigillata focea*, o "Phocean Red Slip Ware"⁸⁸³.

La ceràmica LRC és el major competidor dels productes de vaixel·la africans a la Mediterrània oriental, on es popularitza a partir del segle V i fins el segle VII, primer per Àsia Menor i llocs propers i, posteriorment, per la Mediterrània central i occidental (Carandini 1981b; Méndez, Ramallo 1985, 263). També es va difondre per les costes atlàntiques i fins a les illes Britàniques⁸⁸⁴. R. Hodges, l'any 1977, va plantejar que aquestes produccions ceràmiques podien estar relacionades amb el "comerç de l'Església", una qüestió encara en discussió (Campbell 2007, 14-16). També és ben discutida l'associació amb la propagació del monacat que va fer G. Haseloff (1987) de les ceràmiques LRC trobades a Irlanda que presenten símbols cristians estampats (Campbell 2007, 132)⁸⁸⁵.

Les primeres formes de LRC (Hayes 1, 2 i 3A-B) són pràcticament absents a la Mediterrània occidental, mentre que ja són molt presents a la Mediterrània central cap el 425 dC. Sembla que a Occident començarien a arribar de manera significativa a partir de c. 450 dC, i hi seguirien arribant de forma continuada fins c. 550. En els anys propers al 450 es considera escassa, mentre que a partir del darrer quart d'aquella cinquena centúria és quan es detecta la seva major exportació (Reynolds 1995, 35; 2007, 37; 2010, 97). L'apogeu d'aquestes produccions a Occident arribaria fins a mitjan segle VI, sobretot amb el tipus Hayes 3, moment a partir del qual ja només seria

⁸⁸² Per exemple: Raynaud 1993g, 502; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 114; Reynolds 1995, 35; 2007, 37.

⁸⁸³ Proposta feta per J.W. Hayes (Hayes 1980).

⁸⁸⁴ Carandini 1981b; Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 114; Reynolds 1995.

⁸⁸⁵ En tot cas, cal tenir present, per exemple, que s'ha fet notar que els motius decoratius que es troben estampats a les ceràmiques LRC podrien haver influenciat l'art cristià irlandès més primerenc (Kelly 2010, 70).

significatiu el tipus Hayes 10 (Vizcaíno 2009, 630). Segons G. Ripoll aquestes ceràmiques deixen d'arribar a les costes de la península Ibèrica cap a mitjan segle VII (Ripoll 1996b, 260). S. Gutiérrez, en canvi, contemplava que la distribució de *Late Roman C* a *Hispania* abastava un període comprès entre la segona meitat de la cinquena centúria i la primera meitat de la sisena (Gutiérrez 1998, 166). De fet, aquesta vaixela sembla absent en contextos del segle VII de Nàpols i Marsella (Bien 2005, 286; Reynolds 2010, 123)⁸⁸⁶. En resum, a partir de la segona meitat del segle sisè i durant el segle VII, el subministrament general als jaciments occidentals es va reduir dràsticament en termes de quantitat i de distribució (Reynolds 1995, 36)⁸⁸⁷.

És una ceràmica relativament comuna a Ravenna/Classe, a la costa Dàlmata, al sud d'Itàlia⁸⁸⁸ i el sud-est de Sicília⁸⁸⁹. És molt abundant a Tocra i Benghazi (Reynolds 1995, fig. 162; 2007, 73; 2010, 304). És escassa a Cartago (Reynolds 1995, 35; 2010, 103), i a tota Tunísia en general (Bonifay 2004, 452). És present, per exemple, a les ciutats de Roma, Nàpols i Marsella (Reynolds 1995, 35-36; 2007, 37; 2010; Cerdà 1999, 208 i 210). Pareix que s'hauria pogut documentar a Port-Vendres (Cerdà 1999, 208 i 210). Cal destacar que s'ha documentat en el derelicte de la Palud, enfonsat entre el segon quart i mitjan segle VI (Pieri 2005, 15). Tot i que és una ceràmica habitual en els jaciments provençals i del Llenguadoc propers al litoral, sempre es troba en quantitats molt petites⁸⁹⁰. No s'ha trobat a Sardenya (Reynolds 1995, 35; 2007, 73; Martorelli 2002, 138). A la península Ibèrica s'ha anat documentant LRC per tota la conca mediterrània i, de cada vegada més, a la vessant atlàntica⁸⁹¹. A Catalunya apareix essencialment a la costa, a llocs com la Ciutadella de Roses, Barcelona, Tarragona, Sant Martí d'Empúries, Camp de la Gruta, Centelles i la Solana (Reynolds 1995, 35 i 162; Barrasetas, Járrega 1997, 135). A la ciutat de València s'ha documentat en contextos dels segles VI-VII i del segle VII (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185; Reynolds 1995, 35 i 162). S'ha identificat a diversos indrets d'Alacant⁸⁹², a Cartagena i a altres indrets de la costa murciana (Reynolds 1995, 35 i 162). També a Cerro de Montroy, *Abdera*, *Carteia*, *Arunda*, i a *Cartima* (Cerdà 1999, 208 i 210; Vizcaíno 2009, 155 172, 173, 180, 194). És poc present en els contextos bizantins de Màlaga (Acién et al. 2003, 414; Reynolds 2010, 304). A *Iliberris* s'ha trobat en uns conjunts del segle VI (Vizcaíno 2009, 176). A la part atlàntica s'ha pogut identificar a Belo (Reynolds 1995, 35; Cerdà

⁸⁸⁶ A Marsella, la LRC es troba molt ocasionalment en els contextos del final segle VI/segle VII (Reynolds 2010, 304).

⁸⁸⁷ Pel que fa a Orient, a la ciutat turca de l'extrem oriental de la Mediterrània d'*Elaiussa Sebaste*, és molt abundant durant els segles VI i VII però, a mitjan d'aquesta darrera centúria cauen molt els seus percentatges en favor de les produccions xipriotes (Ferrazzoli, Ricci 2007, 674). Els pocs exemplars localitzats en el derelicte de Yassi Ada del segle VII són considerats com a pertanyents a la tripulació (Campbell 2007, 128).

⁸⁸⁸ A S. Giovanni di Ruoti la LRC és la vaixela fina dominant en aquest indret entre el 450 i els inicis del segle VI (Reynolds 1995, 35).

⁸⁸⁹ Reynolds 1995, 35; 2010, 102-103, 110, 117, 123; Cerdà 1999, 208 i 210. En canvi, és absent a la part occidental de Sicília (Reynolds 2007, 73).

⁸⁹⁰ Tal i com es pot apreciar, per exemple, a Marsella i a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 114-115). En aquest darrer jaciment només se'n varen comptabilitzar una desena de fragments i fins a 7 vores (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 115).

⁸⁹¹ Sempre però amb unes proporcions baixes o molt baixes (Reynolds 1995; Gutiérrez 1998, 166; Vizcaíno 2009, 605 i 630).

⁸⁹² Xàbia, Calp, Benalúa (Reynolds 1995, 35 i 162; Vizcaíno 2009, 244 i 254) i Canyada Joana de Crevillent (Vizcaíno 2009, 244). A Benalúa, en un context del segle VI, la LRC arriba a un 9,9% del total de la vaixela fina (Reynolds 1993, 15).

1999, 208 i 210)⁸⁹³, a Puerto de Santa María de Cadis (Vizcaíno 2009, 144), a *Hispalis*⁸⁹⁴, Tróia (Cerdà 1999, 208 i 210; Reynolds 2007, 73), Conímbriga (Reynolds 1995, 35; Cerdà 1999, 208 i 210), *Bracara Augusta* (Morais 2005, 58 i 67; Reynolds 2007, 73; 2010, 108), a Vigo (Reynolds 2010, 107 i 110) i Gijón (Reynolds 2007, 73). Per altra banda, cal esmentar que també s'han trobat alguns exemplars de LRC a la *Tingitana*, concretament a *Septem* i *Lixus*⁸⁹⁵, i que és una ceràmica present en el sud-oest de Gran Bretanya i a Irlanda⁸⁹⁶.

L'any 1995, P. Reynolds va considerar la possibilitat que en alguns llocs com Belo, San Giovanni di Ruoti, i Conímbriga, la LRC degué compensar l'absència de TSAD⁸⁹⁷. Actualment s'accepta que a partir del darrer quart del segle V, la LRC seria una alternativa a l'escassetesa de ceràmica fina de l'Àfrica vàndala que no arribaria a l'Atlàntic mentre que sí que hi arribarien les LRC (Reynolds 2007, 37). Pels segles V-VI, a les Illes Britàniques es troba proporcionalment més vaixel·la LRC que no TSA, una evidència molt diferent al que passa normalment a la Mediterrània occidental. Fins i tot, s'ha arribat a afirmar que el nombre mínim d'individus identificats a les Illes Britàniques (NMI: 62) és comparable al d'Espanya, tot i estar molt més lluny de l'àrea de producció (Campbell 2007, 127, 131 i fig. 6).

Pel que fa al monacat i/o als illots cal esmentar les troballes de LRC en El Monastil (Reynolds 1993, 11), a Mura (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269), a l'illa de Cullera (Pascual et al. 1997, 182; Rosselló 2000, 149), a la illeta del Portixol (Reynolds 1993, 11 i 87), a Isla del Fraile (Méndez, Ramallo 1985, 264 i 278; Reynolds 1995, 162), a l'illa de Pessegueiro (Lagóstena 2001, 71). En el País de Gal·les s'ha documentat LRC a Caldey, illa de només 218 ha on hi ha constància d'un monestir durant l'alta edat mitjana (Campbell 2007, 14-15, 117-118; 2007b, taula 12). A Gran Bretanya també s'ha trobat LRC a Perran Sands, un indret d'on es parla de la probable existència d'un monestir primerenc (Campbell 2007, 122; 2007b, taula 12). Cal recordar, a més, que la LRC és molt abundant en el jaciment anglès de la petita península de Tintagel (amb alguns exemplars amb creus estampades), un assentament del que encara es discuteix si hauria estat un monestir en alguna de les seves fases (Campbell 2007, 14-16 i 132; 2007b, taula 12; Moreno 2011, 370-371). També és present a l'illa escocesa de Iona (Kelly 2010, 62 i 69).

A les Balears, Reynolds va considerar que la LRC era “probablement absent” en els segles V-VI i no la va fer constar en el mapa de distribució (Reynolds 1995, 34-36; fig. 162)⁸⁹⁸. L'any 2005, seguia constant com a absent a Mallorca, Menorca i Eivissa en el mapa de “Distribució de *Late Roman C* a la Mediterrània occidental” (Reynolds 2005b, 486), tot i que ja s'havia documentat i publicat LRC de diversos indrets de les Balears. L'any 1999, D. Cerdà, amb només les troballes de la Colònia de Sant Jordi i de Portopí,

⁸⁹³ Juntament amb Benalúa són els dos indrets on més LRC s'ha documentat a *Hispania* (Reynolds 2010, 118).

⁸⁹⁴ Apareix en nivells anteriors a mitjan segle VI (Vizcaíno 2009, 141).

⁸⁹⁵ Villaverde 2001, 13, 130, 141, 215, 437, 443, 449, 451, 456, 472; 2006, 83; Vizcaíno 2009, 132.

⁸⁹⁶ Reynolds 1995, 35; 2010; Cerdà 1999, 208 i 210; Campbell 2007; 2007b, taula 12. Per a més detalls de l'arribada d'aquestes ceràmiques a les Illes Britàniques vegeu: Hinton 1990, 15-17; Tyers 1996, 155-157; Lebecq 1997, 68; Williams 2005, 616; Morais 2005, 58-59. Pel que respecte més concretament a Irlanda veure: Kelly 2010.

⁸⁹⁷ En aquests dos darrers llocs també es degué compensar amb produccions locals de vaixel·la fina. (Reynolds 1995, 36).

⁸⁹⁸ Mapa basat en el treball de síntesi fet per M. Mackensen l'any 1987, però afegint-hi noves dades.

així com amb les documentades per F. Mayet i M. Picon a la Mediterrània occidental i a l'Atlàntic, ja va afirmar que la LRC “s’expansionà per tota la Mediterrània, passà per les nostres illes, l’estret de Gibraltar, i arribà fins a l’àrea del litoral portuguès, així com a Anglaterra i Irlanda (Cerdà 1999, 209). Certament, a dia d’avui, el panorama balear és molt diferent al que feia referència P. Reynolds, sobretot pel que fa a Mallorca i, tal i com es veurà, també per Cabrera. Així, fins ara s’ha pogut constatar l’existència de LRC en els següents indrets de Mallorca⁸⁹⁹: en els estanys de sal de la Colònia de Sant Jordi⁹⁰⁰, a Ca Na Farineta (Orfila 1988, 232 i 271; 1989, 526; Orfila, Cau 1994, 285), en el poble de Ses Salines, a Sa Vinyassa de Ses Salines, a Ses Salines R (Orfila 1989, 271, 526 i apèndix.), a la cisterna de Sa Mesquida (Hayes 1 i 2)⁹⁰¹, a diverses estacions arqueològiques de la vall de Sóller (Coll 1996), a Son Fornés (Lull et al. 2001, 113; Fayas et al. 2005, 95), a Son Oms (Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló 2005), *Pollentia* (Villaverde 2006, 84)⁹⁰², i en el Puig de s’Escolà (Aramburu 2011). D’entre el material inèdit es pot citar LRC de *Palma*⁹⁰³, Son Ferrer i de Son Peretó⁹⁰⁴. Referent a les troballes subaquàtiques cal indicar que V. Guerrero cita la identificació del tipus Hayes 2a en el port de Palma (Guerrero 1991, 25; Villaverde 2004a, 405; 2006, 84), mentre que D. Cerdà va publicar un exemplar del tipus Hayes 3 de Portopí (Cerdà 1999, 208-210). També s’ha recuperat LRC en aigües de Portocolom (Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010). A Eivissa s’ha documentat a Can Fita (Pacheco, González 2002, fig. 67).

L’any 2007, en el mapa de “Distribució de *Late Roman C* de Focea a la Mediterrània i a l’Atlàntic” se seguia considerant absent la LRC a les Pitiüses i poc freqüent a Mallorca i Menorca (Reynolds 2007, fig. 14). La suposada absència de ceràmiques comunes i de cuina de Limyra (Lícia) a Cartago, les Balears⁹⁰⁵ i Cartagena, juntament amb la relativament escassa LRC del segle VI que es troba a les esmentades illes, permet a P. Reynolds considerar que els vaixells orientals que creuaven la Mediterrània occident al segle V avançat i, sobretot del segle VI i que arribaven directament al sud-est de la península Ibèrica no passaven per les Balears (Reynolds 2005b, 429; 2007, 41; 2010, 111, 117-118 i 150). En el nou mapa de “Distribució de *Late Roman C* a la Mediterrània occidental” publicat el 2010, la LRC consta com absent a Eivissa, Menorca i gran part de Mallorca, tan sols a la part meridional d’aquesta darrera illa es marcava un punt amb menys de 5 exemplars (Reynolds 2010, 118, 150 i mapa 12).

⁸⁹⁹ Cal tenir present també que es varen identificar exemplars de LRC de diversos jaciments mallorquins no especificats, durant la realització del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l’Illa de Mallorca* (Gumà, Riera, Torres 1997, 252). A l’estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar es considera el tipus Hayes 2 com a característic del període que abraçaria els segles IV i V fins a la conquesta vàndala de l’any 455, però no consta que se n’hagués trobat cap exemplar (Mas, Cau 2011, 204-206).

⁹⁰⁰ Guerrero 1987, 75, 126, fig. 67 i làm. XIII.4; Guerrero 1991, 25; Cerdà 1999, 208-210; Villaverde 2004a, 405; 2006, 84.

⁹⁰¹ Orfila 1989, 524 i fig. 15; Orfila, Cau 1994; Cau 2003, 23; Buxeda et al. 2005, 224.

⁹⁰² En aquesta ciutat s’havia destacat l’absència de LRC en general (Reynolds 1995; 2007, 41), i en el nivell del segle VI de la Casa dels dos Tresors (Gumà; Riera; Torres 1997, 249-252; Vizcaino 2009, 272). La nostra participació durant la dècada dels anys 90 del segle passat a les excavacions de *Pollentia* permeten confirmar que les ceràmiques LRC no hi abunden gaire però, sí que hi són presents.

⁹⁰³ De les excavacions del palau episcopal fetes a càrrec del Consell de Mallorca (Volem agrair a Jaume Cardell l’autorització per a publicar aquesta informació).

⁹⁰⁴ A Son Peretó fins al moment només s’ha pogut documentar una vora i una base de LRC (material inèdit de la zona del Sector Sud i del Baptisteri).

⁹⁰⁵ Tot i que sembla evident que aquestes ceràmiques no abunden a les Balears, tampoc es pot descartar que els arqueòlegs no sàpiguen identificar aquestes produccions.

Ateses les troballes de LRC a diferents llocs de Mallorca, està clar que el mapa s'hauria de revisar, i encara més si es tenen en compte les peces que suara es presentaran de Cabrera. Observant la datació dels exemplars mallorquins i cabrerencs, així com el que s'ha vist de les rutes marítimes en el Capítol 2, no pareix tan clara l'existència de vaixells orientals que creuaven la Mediterrània occidental i que arribaven directament al sud-est de la península Ibèrica sense passar per les Balears. També sembla evident que s'ha de revaloritzar el paper de les Balears (inclosa Cabrera), dins de les rutes seguides pels vaixells que portaren LRC cap a l'Atlàntic⁹⁰⁶.

En el Pla de ses Figueres s'ha pogut documentar un nombre força destacable de ceràmiques LRC. Se n'han pogut identificar un mínim de 14 vores del tipus Hayes 3⁹⁰⁷.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
LRC	14	-	-	-	-	-	-

El tipus 3 de Hayes és el més comú de les ceràmiques LRC a tota la Mediterrània i, molt especialment, a la Mediterrània occidental i l'Atlàntic. A la Hispània bizantina també s'ha documentat una activa difusió fins a mitjan segle VI (Vizcaíno 2009, 630). Són unes peces que s'haurien fabricat des de cap a mitjan segle V i durant tot el segle VI⁹⁰⁸. J.W. Hayes va dividir el tipus 3 en 8 variants (A a H) (Hayes 1972), però resulta difícil distingir-les (Reynolds 1995, 35)⁹⁰⁹, i encara més si no es disposa dels perfils complets.

A Occident el tipus Hayes 3 s'ha identificat en el derelict de la Palud (Pieri 2005, 15), a Ventimiglia (Reynolds 1995, 35 i 162), Marsella (Reynolds 1995, 35 i 162; Pieri 2005), Roses, Toroella de Montgrí, Mataró, Barcelona, Tarragona (Méndez, Ramallo 1985, 263-264; Reynolds 1995, 35 i 162), València⁹¹⁰, Calp, Alacant (Reynolds 1993, 87; 1995, 35 i 162)⁹¹¹, Canyada Joana de Crevillent (Vizcaíno 2009, 244), Cartagena i els seus voltants⁹¹², Villaricos, Herrerías (Méndez, Ramallo 1985, 263-264; Reynolds 1995, 35 i 162), a *Iliberris*, *Arunda*, a localitat sevillana de La Tinajuela (Vizcaíno

⁹⁰⁶ La distribució dels indrets on s'han anat localitzant exemplars de LRC ha donat peu a la presentació de diverses hipòtesis relacionades amb les suposades rutes marítimes per on varen passar els vaixells que les transportaven. Una d'aquestes rutes és la que creuava la Mediterrània occidental fins a l'estret de Gibraltar. Així, P. Reynolds, observant els llocs on no es documentaven aquestes ceràmiques i, donat que era rara en el nord-oest de la Mediterrània i a les Balears, mentre que sí que n'hi havia importants evidències en el sud-est d'Itàlia, sud-est de Sicília i a la zona alacantina, va proposar que la ruta per la que aquelles ceràmiques arribaven a l'Atlàntic passava pel sud d'Itàlia, Sicília i Alacant, evitant fer escala a Cartago (Reynolds 1995, 35-36). Més recentment segueix parlant d'aquesta ruta que passaria pel sud d'Itàlia i Sicília, per arribar a la costa alacantina, *Belo* i la costa atlàntica de Portugal (Reynolds 2007, 37). En canvi, E. Campbell, a partir de les troballes ceràmiques de les Illes Britàniques, considera que hi ha una segona fase on s'hauria de revaloritzar lleugerament el paper de Cartago (Campbell 2007, 127).

⁹⁰⁷ En el Pla de ses Figueres, a més dels exemplars que ara es presenten, J. Aramburu en va recollir un altra vora de LRC també del tipus Hayes 3 (Aramburu 2001, 7 i fig. 2; Vizcaíno 2009, 274).

⁹⁰⁸ Hayes 1972, 327; Carandini 1981b, 232; Raynaud 1993g, 503.

⁹⁰⁹ En el *Lattara* s'agrupen les variants de Hayes en tres grups: LATE-C 3B-C, LATE-C 3D-E i LATE-C 3F-H (Raynaud 1993g, 502-503).

⁹¹⁰ S'ha documentat el tipus Hayes 3 i 3D en contextos dels segles VI-VII, Hayes 3B en un context del segle VII, i Hayes 3H en els nivells d'amortització del circ, datats d'entre els segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-183).

⁹¹¹ A Benalúa són unes ceràmiques força nombroses (Reynolds 1995, 35 i 162; Vizcaíno 2009, 252).

⁹¹² Méndez, Ramallo 1985, 264 i 278; Reynolds 1995, 35 i 162; Vizcaíno 2009, 287. A Cartagena s'ha documentat Hayes 3 associada a construccions d'època bizantina, en contextos que es daten a la segona meitat del segle VI i, tal vegada, del darrer quart (Méndez, Ramallo 1985, 264).

2009, 141, 173 i 176), i Conímbriga (Reynolds 1995, 35 i 162). Tanmateix però, el cas més cridaner dels jaciments d'Occident és el de Belo on, l'any 1995, ja s'havien pogut identificar fins a 158 exemplars del tipus Hayes 3 (Reynolds 1995, 35 i 162). Aquest tipus també apareix a la *Tingitana*, a *Septem* i *Lixus* (Villaverde 2001, 130, 141, 215, 449, 451, 456; 2006, 83), i també és present a Gran Bretanya⁹¹³. Cal destacar que a l'Atlàntic ja hi serien presents les variants Hayes 3B i 3C de c. 450 a c. 480 dC⁹¹⁴. S'ha identificat Hayes 3B, de la segona meitat del segle V dC, en el suposat monestir de Mura (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269). A l'illa del Portixol s'han trobat exemplars de Hayes 3B i 3C (Reynolds 1993, 11 i 87), a l'illa de Cullera, s'ha identificat Hayes 3 (Pascual et al. 1997, 182 i 195), a Isla del Fraile, dues Hayes 3 E/F (Méndez, Ramallo 1985, 264 i 278; Reynolds 1995, 162), i a l'illa de Pessegueiro, Hayes 3C (Lagóstena 2001, 71). També es documenta el tipus Hayes 3 a la petita península Tintagel, on hi podria haver hagut un monestir en alguna de les seves fases⁹¹⁵.

A Mallorca s'ha trobat aquest tipus Hayes 3 en els estanys de sal de la Colònia de Sant Jordi⁹¹⁶, a Ca Na Farineta (Orfila 1988, 232 i 271; 1989, 526; Orfila, Cau 1994, 285), en el poble de Ses Salines, a Sa Vinyassa de Ses Salines (Orfila 1988, 271 i apèndix), Son Fornés (Lull et al. 2001, 113) i en el Puig de s'Escolà (Aramburu 2011, 19, 34, 35 i fig. 41.1). A la vall de Sóller s'han identificat els tipus Hayes 3, 3C i 3D (Coll 1996, 396 i 398). També se cita la identificació d'exemplars del tipus Hayes 3C i 3F durant la realització del *Programa de Preservació de Jaciments Arqueològics de l'Illa de Mallorca* (Gumà, Riera, Torres 1997, 252). En canvi, no es menciona a l'estudi territorial dels termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar (Mas, Cau 2011). Recentment s'ha pogut documentar Hayes 3 a Son Peretó⁹¹⁷, així com en el Túmul de Son Ferrer⁹¹⁸. També s'ha localitzat Hayes 3 en aigües de Portopí (Cerdà 1999, 208-210) i de Portocolom (Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010). Finalment, cal esmentar que a Eivissa, es va documentar Hayes 3C o E, a Can Fita (Pacheco, González 2002, fig. 67).

Pel que fa a les peces de LRC recuperades en el Pla de ses Figueres, un exemplar del tipus Hayes 3 (E0042-04-141) es va localitzar en un estrat anterior al segle VII dC. Aquesta peça és de la Fase C, que s'ha considerat de cap a la segona meitat del segle VI⁹¹⁹. De la següent fase Fase H, més moderna, que seria dels tres darrers quarts del segle VII dC, en són dues vores més del tipus Hayes 3 (E0042-06-351-14 i E0042-06-355-15) i un fragment informe amb decoració a rodeta (E0042-06-351-15). Un informe (UE 265) i dues bases (UE 130⁹²⁰ i UE 339⁹²¹) de les que no s'ha pogut identificar el

⁹¹³ On s'havien documentat exemplars de les variants 3C/E, 3D, 3E, 3E/F i 3H (Reynolds 1995, 35 i 162). Per a una visió actualitzada dels exemplars dels tipus Hayes 3 trobats a les Illes Britàniques veure: Campbell 2007, 14-16; 2007b, taula 12. Pel que respecte més concretament a Irlanda: Kelly 2010.

⁹¹⁴ Per a ambdues variants se'n destacaven les troballes de Conímbriga, i per a la 3C les de Gran Bretanya (Reynolds 1995, 35). S'ha identificat el tipus Hayes 3C en el derelict de la Palud, enfonsat entre el segon quart i mitjan segle VI (Pieri 2005, 15).

⁹¹⁵ Campbell 2007, 14-16 i 132; 2007b, taula 12; Moreno 2011, 370-371.

⁹¹⁶ Guerrero 1987, 75, 126, fig. 67 i làm. XIII.4; 1991, 25; Cerdà 1999, 208-210; Villaverde 2004a, 405; 2006, 84.

⁹¹⁷ Fragment de vora inèdit trobat l'any 1982 en el quadre F2S que abraça part del Baptisteri i del Sector Sud.

⁹¹⁸ Material inèdit.

⁹¹⁹ Riera Rullan 2005b, 206-207; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 97-98; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380, 382 i Làm. 1.

⁹²⁰ No és del tot segur que sigui LRC, tot i que sembla el més factible.

tipus al que corresponen, es varen trobar en estrats de la Fase I, del final del segle VII o posterior. Tots els altres exemplars de vores, bases i informes de LRC s'han trobat en estrats d'època moderna i contemporània.

De les catorze vores identificades com a tipus Hayes 3 una sembla correspondre a la variant 3E (PF-99-P-18), i una altra a la variant 3F (PF-99-02-3) (Riera Rullan 2002, 48-49; 2005a, 198 i 200; Vizcaíno 2009, 274)⁹²². Pareix que l'exemplar E0042-06-355-15 es pot assimilar a la variant 3H⁹²³. Cal reconèixer que s'ha dubtat respecte a si podria ser del tipus Hayes 10, una classificació que pareix que tampoc es pot descartar del tot⁹²⁴. En tot cas, cal indicar que aquesta vora E0042-06-355-15 s'assembla molt formalment a un exemplar classificat com Hayes 3 trobat en el monestir de l'illa de Cullera, i que es data entre *c.* 549 a 582-584 (Pascual et al. 1997, 182 i 195). També és força semblant a un dels exemplars de LRC dels nivells bizantins de Màlaga (Acién et al. 2003, 413-414).

En canvi, no ha estat possible poder aclarir la variant de les altres 11 vores assimilades al tipus Hayes 3. En tot cas, es pot fer notar que totes aquestes peces, menys la E0042-04-141⁹²⁵, es varen trobar en estrats que datarien del segle VII en endavant. Aquesta observació, afegit a les característiques físiques de la majoria dels exemplars, permet afirmar que aquelles peces serien, majoritàriament, de les variants més modernes del tipus Hayes 3⁹²⁶.

⁹²¹ Fragment de base amb decoració estampada (E0042-06-339-3) que enganxa amb un fragment de la UE 334 (E0042-06-334-5).

⁹²² El tipus Hayes 3E se sol datar al final del segle V (*c.* 470 a 500 dC) (Hayes 1972, 327; Carandini 1981b, 232; Raynaud 1993g, 503). Les variants F se situen cronològicament en el segle VI (Hayes 1972, 327; Carandini 1981b, 232; Raynaud 1993g, 503).

⁹²³ Variant que es data a la sisena centúria (Hayes 1972, 327; Carandini 1981b, 232; Raynaud 1993g, 503).

⁹²⁴ El tipus Hayes 10 és considerat com a successor del tipus Hayes 3, i es data entre *c.* 570-650 dC (Hayes 1972; Carandini 1981b, 232; Raynaud 1993g, 503). Fa anys que es troba Marsella (Reynolds 1995, 35 i 162). D. Pieri destaca la presència del tipus Hayes 10A en els contextos francesos d'entre els anys 550/560-580/590 (Pieri 2005, 57). S'ha documentat Hayes 10 en el nivell de destrucció del barri bizantí de Cartagena, a Benalúa/Alacant i a la Punta de l'Arenal de Jávea (Reynolds 1995, 35 i 162; 2010, 304; Vizcaíno 2009, 252 i 630). També s'ha identificat en els nivells bizantins més moderns de Màlaga (Hayes 10A. Reynolds 2010, 304) i, tal vegada a Belo (Reynolds 1995, 35 i 162). És present a Vigo (Reynolds 2010, 123) i en el sud-oest de Gran Bretanya (Reynolds 1995, 35 i 162; 2010, 123).

⁹²⁵ Recuperada en un context de la Fase C posterior al *c.* 550 dC, format durant la segona meitat del segle VI.

⁹²⁶ Pareix possible que el que s'ha documentat a Cabrera, podria estar en sintonia amb el que ha fet notar D. Pieri dels contextos francesos d'entre els anys 550/560-580/590, en els que s'hauria identificat una presència més marcada de les TS orientals xipriotes i focces dels tipus Hayes 3F, 3H i Hayes 10A (Pieri 2005, 57).

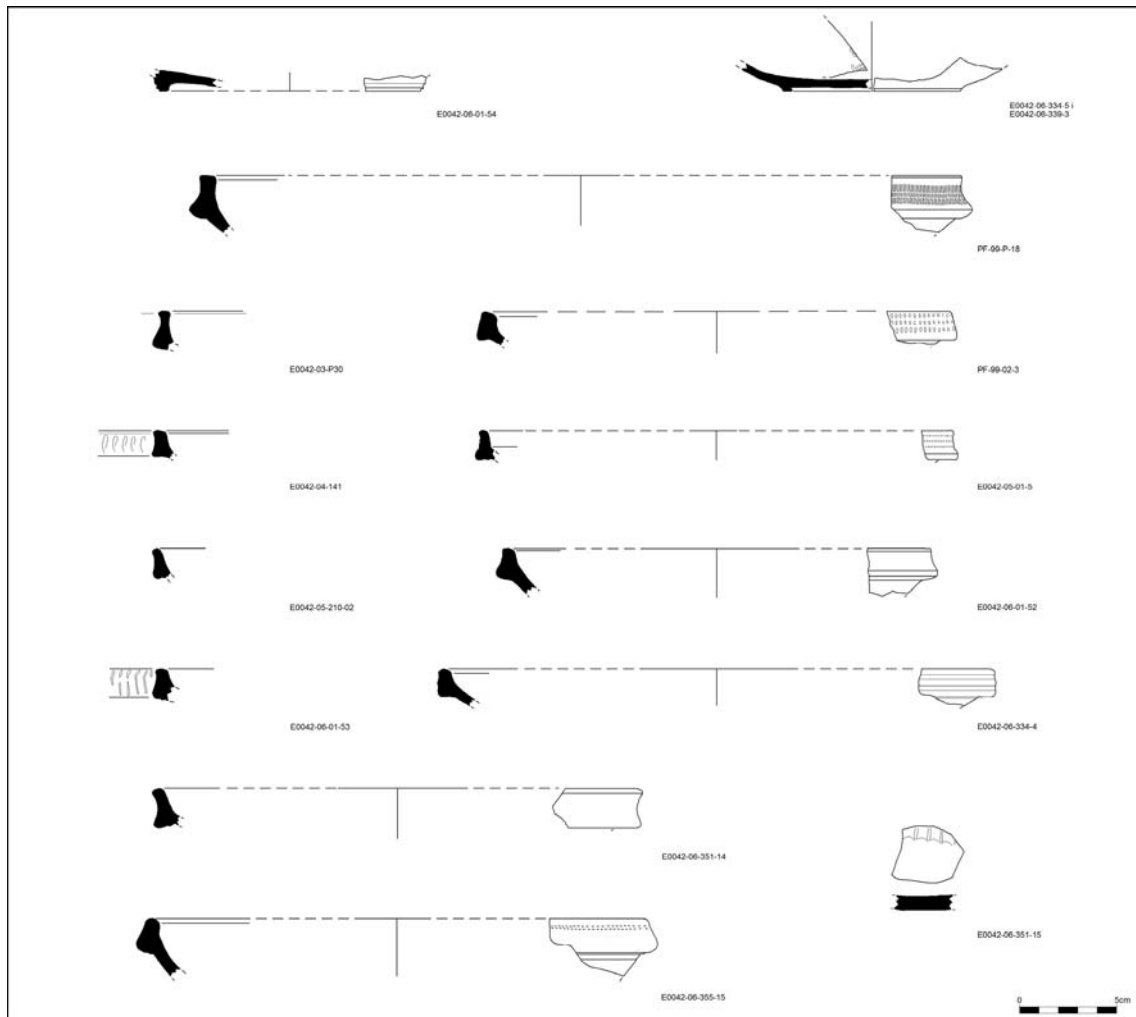

Figura 5.120. LRC del Pla de ses Figueres (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

5.4. GRANS CERÀMIQUES PER AL TRANSPORT

Aquest apartat està dedicat a les àmfors, peces de ceràmica de grans dimensions, sempre amb dues anses, que foren concebudes com a contenidor per al transport de productes alimentaris, sobretot, el vi, l'oli i les salaons.

Per a la classificació i estudi de les àmfors del present treball s'han emprat, principalment, els treballs monogràfics de S. Keay (1984), J.A. Remolà (2000) i D. Pieri (2005). Per a les produccions africanes altre cop s'ha emprat sovint el llibre de M. Bonifay (2004). Han estat també fonamentals les publicacions de J. Ramon (1986 i 2008) dedicades a les produccions Eivissenques.

Per a l'organització d'aquesta part dedicada a les àmfors serà, un altre cop, l'origen de les produccions documentades, el que servirà de fil conductor. D'aquesta forma, primer es tractaran les produccions suposadament d'Eivissa, després les de la península Ibèrica, a continuació les nord-africanes (fonamentalment del que avui és Tunísia) i, finalment, les de la Mediterrània oriental. Tal i com es pot veure a la següent taula, les àmfors originàries del nord d'Àfrica són, amb diferència, les més ben documentades en el conjunt del material analitzat i, també, les més presents en el Pla de ses Figueres. A les altres estacions arqueològiques, la supremacia dels productes africans no és tan evident, de fet, no sempre es dona. Però també cal tenir present que les mostres són, llevat de l'illot dels Frares, molt petites. Convé remarcar la relativa importància numèrica dels contenidors per al transport suposadament eivissencs, més encara, si es tenen presents les gerres/amforeta que s'han tractat a l'apartat 5.1.1.

ÀMFORES	PF	SF	SP	CG	EC	IF	ALTRES
Eivissenques	4/8	-	-	-	1	2	-
Península Ibèrica	2/3	-	-	-	-	1/2	-
Nord d'Àfrica	26/34	1	1	1	2/3	5/7	2
Mediterrània Oriental	7/8	-	1?	2/3	2	2/6	-

Per altra banda, cal tenir present que el clar predomini documentat a l'arxipèlag de Cabrera de les àmfors africanes està en relació amb l'arribada més significativa de productes tunisenques dels segles V a VII, si es compara, per exemple, amb les àmfors de la Mediterrània oriental. I és que la capacitat de les àmfors tunisenques sol ser més del doble que les orientals⁹²⁷. De tota manera, els distints continguts de les àmfors, així com la qualitat d'aquests, hagueren de determinar, per força, les dimensions dels distints contenidors.

Aquest predomini de les àmfors africanes és força comú a Occident per al temps que ens ocupa. P. Reynolds ho té ben comprovat i, havent analitzat nombrosos conjunts ceràmics, afirma que en els contextos dels segles V a VII dC de la Mediterrània occidental, les àmfors tunisenques solen ser les més abundants (Reynolds 2010)⁹²⁸. És

⁹²⁷ Per exemple, una àmfora africana del tipus Keay 35 podia contenir fins a 70 litres, mentre que a les LRA1 estàndard només hi caben uns 26 litres, a les LRA3 fins a 12 litres, i a les LRA4 uns 14 litres (Bonifay 2004, 446). Juntament amb M. Bonifay, J. Vizcaíno i P. Reynolds consideren encertadament la necessitat de tenir ben presents les diferències dimensionals dels distints tipus amfòrics (Vizcaíno 2009, 304 i 608; Reynolds 2010, 137).

⁹²⁸ Vegeu, per exemple, els casos de *Barcino* (Carreras, Berni 2005, 166-173; Járrega 2005, 155), Marsella (Bonifay 1986; Bien 2005, 285-287; Vizcaíno 2009, 608) i San Antonino di Pertini (Murialdo 2001; Járrega 2005, 155), però els casos documentats són nombrosíssims.

el que es documenta a la gran majoria dels jaciments de la península Ibèrica⁹²⁹. El predomini de les àmfors africanes està clar en els territoris hispans que varen estar sota el domini de l'Imperi romà d'Orient, però també en el territori visigot (Ramallo, Vizcaíno 2002, 317; Vizcaíno 2009, 607-608)⁹³⁰. En general, les àmfors orientals tenen una difusió força modesta a la zona visigoda i a la zona bizantina hi ha una major diversitat del repertori amfòric de procedència oriental (Vizcaíno 2009, 616). Però cal tenir present que també hi ha contextos, encara que minoritaris, on no es compleix aquesta tendència⁹³¹.

Si s'analitzen les dades dels pocs conjunts amfòrics publicats dels segles V a VII dC de les Illes Balears, el predomini del material africà és aclaparador. Així, per exemple, en el Sector Oest de Son Peretó, 15 dels 32 individus comptabilitzats corresponen a àmfors tunisenques. Els tipus més representats són el tipus *Spatheion* 3 de Bonifay, el tipus Keay 62 i el Keay 61. També hi ha una destacada representació del tipus RE-0103 eivissenc = Ebusitana Mataró 1, mentre que és més testimonial la presència d'Àmfora local 1 de Mataró (Tarraconense), *Tipo Tardío A* itàlica, LRA1, LRA2, LRA3, i, probablement, Cisterna de Samos (Riera Rullan, Cau 2013b, 91-92). Les àmfors africanes també són les més nombroses a les estacions arqueològiques amb ocupació del temps de l'antiguitat tardana⁹³² com són, per exemple, *Palma*, *Pollentia* (Cerdà 1978, 31; 1994, 299), Sa Mesquida (Marimon et al. 2005, 410), i Sa Bastida i el Castell d'Alaró (Marimon 2004, 1061; Aramburu 2010).

J. Vizcaíno ha observat que a la Hispània bizantina les àmfors més ben representades són les africanes Keay 61 i 62 juntament amb els petits *spatheia*, i, tot i que menys presents, les Keay 32⁹³³, també serien un fòssil director pel temps de la dominació bizantina. Són, a més, ben presents les àmfors orientals LRA1/Keay 53. També es documenten, tot i que en menors quantitats, les LRA2/Keay 55, i els petits contenidors eivissencs i d'àmbit regional (Vizcaíno 2009, 297-298, 605, 620-624)⁹³⁴. Però, en tot cas, l'abastiment de la Hispània bizantina descansa majoritàriament en els focus africà i oriental (Vizcaíno 2009, 620).

⁹²⁹ S. Gutiérrez defensava quelcom semblant per a les costes orientals de la península Ibèrica durant el segle VI (Gutiérrez 1998, 165-166). Segons C. Carreras i P. Berni si es miren en conjunt els materials dels segles V a VII dC, a Alacant, Cartagena, Mataró, Tarragona i Barcelona, s'hi troba sobretot àmfora africana, entre un 30-50%, i una taxa mitja d'àmfors de la Mediterrània oriental del 5-10% (Carreras, Berni 2005, 170). Per a més detalls sobre la comparació de percentatges d'àmfors africanes i orientals de Màlaga, Cartagena, València, Tarragona i Mataró vegeu: Vizcaíno 2009, 607-620.

⁹³⁰ S'ha arribat a afirmar que aquest predomini a la Hispània bizantina va significar, fins i tot, que alguns productes com l'oli provindrien quasi exclusivament del nord d'Àfrica (Vizcaíno 2009, 297-298 i 304).

⁹³¹ Així, per exemple, en conjunts de la primera meitat del segle V de Tarragona i Sant Martí d'Empúries, el nombre d'àmfors africanes és semblant al nombre d'àmfors de la Mediterrània oriental (Murcia 2005, 10). A Tarragona, en nivells del segle VI, s'ha documentat un predomini de les àmfors orientals a la zona portuària, mentre que són més abundants les africanes a la part alta de la ciutat. També a Tarragona, en un context de la segona meitat del segle VII, es troba una representació paritària de les àmfors nord-africanes i les orientals (Vizcaíno 2009, 301 i 616).

⁹³² Segons P. Marimon, el predomini de les importacions africanes a les Balears es fa notar ja en el segle III dC (Marimon 2004, 1056 a 1060)

⁹³³ En realitat, el Tipus RE-0103 eivissenc = Ebusitana Mataró 1.

⁹³⁴ En canvi, no hi ha àmfors itàliques del tipus Keay 52, que es fabricaren entre els segles V i VII dC (Vizcaíno 2009, 620). Els exemplars amfòrics d'origen egipci, presents amb certa freqüència a la península Itàlica, pràcticament no es documenten a la península Ibèrica (Vizcaíno 2009, 301).

5.4.1. PRODUCCIONS EIVISSENQUES

Gran part de les observacions introductòries que s'han fet a l'apartat 5.1.1. sobre la ceràmica comuna eivissenca són també vàlides per a les àmfors que es descriuran a continuació. En els jaciments de Cabrera, Conillera i de l'illot dels Frares, se n'haurien identificat tres tipus diferents, corresponents a les següents denominacions:

- RE-0101
- RE-0102
- RE-0103 = Àmfora Ebusitana 1 de Mataró

ÀMFORES RE-0101

D'entre els materials analitzats, sembla que correspondrien al tipus RE-0101 un exemplar del Pla de ses Figueres (E0042-05-264-1), i dos de l'illot dels Frares (IF-RLN1-4 i IF-2009-16) (Riera Rullan 2004; 2012).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
RE-0101	1	-	-	-	-	2	-

El tipus RE-0101 fou proposat per Joan Ramon l'any 1986 i el va situar entre els anys 200 i 400 (Ramon 1986, Fig. 6.1), tot i que, més recentment, el situa cap a l'entorn de mitjan segle III, amb indicis que fan pensar que es va continuar fabricant durant el segle IV (Ramon 2008, 566)⁹³⁵. Tal i com es veurà, no està gens clar fins quan es varen poder seguir fabricant.

Tot i ser considerada una àmfora bastant peculiar i un tant *sui generis* en el marc del baix Imperi romà, s'ha argumentat que el tipus RE-0101 va substituir completament, després de diversos segles d'existència, a les àmfors PE-25. De fet, es tracta d'un model que hereta qualcunes característiques com, per exemple, un cos acanalat i empremtes de corda enrotllada (Ramon 2008, 566).

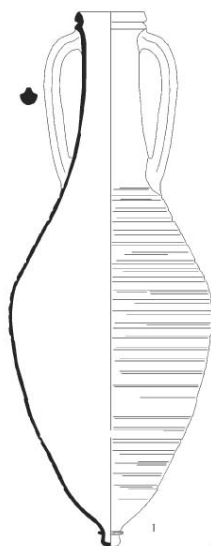

Figura 5.121. Model d'àmfora RE-0101
(Ramon 2008, 567)

⁹³⁵ L'any 2007, el mateix Ramon constata que aquestes àmfors RE-0101 no serien anteriors al segon terç o quart del segle III dC (Ramon 2007, 248 i 252).

R. Jàrrega considera provada la fabricació d'aquest tipus amfòric a l'antiguitat tardana, i repassa els exemplars documentats a la costa oriental de la península Ibèrica, concretament, Sagunt, La Carrova (Amposta), a la desembocadura del riu Ebre, i, tal vegada també, a Tarragona (Jàrrega 2007, 212)⁹³⁶. Una de les peces trobades a Sagunt es pot situar cronològicament dins del primer quart del segle IV (Aranegui, López, Orfila 1991, 125), mentre que els possibles exemplars de Tarragona es varen localitzar a la necròpoli de Sant Fructuós, en un conjunt datat entre mitjan segle IV i la meitat del segle V (Keay 1984, 198; Jàrrega 1996-1997, 914-915). R. Jàrrega, també havia esmentat l'existència de gran part d'una àmfora RE-0101 trobada en un estrat del segle IV de Dènia (Jàrrega 1996-1997, 915). Aquests contextos de Tarragona, Sagunt i Dènia, permeteren a R. Jàrrega afirmar que la difusió peninsular del tipus RE-0101 degué produir-se ja en el segle IV, sense descartar però, una arribada durant la centúria anterior (Jàrrega 1996-1997, 917). Més problemàtic és poder saber fins quan es varen fabricar aquestes RE-0101. J. Ramon en documenta, amb una certa abundància, en un context de la primera meitat del segle V de Can Sorà (Ramon, Cau 1997, 281; Ramon 2008, 566), tot i que reconeix que en ell hi podria haver materials de la segona meitat del segle IV (Ramon 1986, 32). També es va donar a conèixer una ansa assimilada al tipus RE-0101a, possiblement residual, localitzada en Es Castell d'Eivissa, en el conjunt del darrer quart del segle V/inici del segle VI (Ramon, Cau 1997, 277 i 281-282). Per altra banda, a València, s'ha documentat RE-0101 en un context dels segles V-VI (Pascual et al. 1997, 182).

Un altre tema interessant a tractar, tot i que s'escaparia del ventall cronològic que protagonitza la present tesi, és el de si aquest tipus RE-0101 és l'hereu de les PE-25 o de les PE-26⁹³⁷ i, sobretot, fins quan es varen fabricar aquestes dues últimes. I és que convé esmentar l'existència d'àmfores, assimilades al tipus RE-0101, però amb unes formes controvertides com, per exemple, la de la Carrova (Jàrrega 1996-1997, figura 1). Així, és molt difícil poder classificar moltes de les vores de les àmfores de pasta "eivissenca", atès que, sovint, no es pot aclarir si són exemplars dels tipus PE-25 i/o 26 o del tipus RE-0101⁹³⁸. La nombrosa presència de vores suposadament del tipus PE-25, o similars, en el Pla de ses Figueres⁹³⁹ i a l'illot dels Frares⁹⁴⁰, on es troben molts més

⁹³⁶ Vegeu també: Aranegui, López, Orfila 1991 i Jàrrega 1996-1997.

⁹³⁷ Ja s'ha esmentat que J. Ramon considera que el tipus RE-0101 va substituir completament, després de diversos segles d'existència, a les àmfores PE-25 (Ramon 2008, 566). V.M. Guerrero havia afirmat que el tipus RE-0101 era un envàs "segurament hereu de les antigues PE-25" (Guerrero 1988, 30), una afirmació que no era compartida per D. Cerdà (Cerdà 1999, 192-193). Per a R. Jàrrega és evident que les àmfores RE-0101 són les successores directes de les classificades per J. Ramon com PE-25 i 26. També va indicar que els exemplars del tipus PE-25 que tenen les vores molt allargades i colls alts "no són altra cosa que el precedent tipològic de les RE-0101, que començaren a fabricar-se al segle III" (Jàrrega 1996-1997, 912). J. Ramon proposa que les PE-25 s'haurien produït entre c. 35/40 dC i fins el 1er ¼ s. III dC (Ramon 2007, 264). Anys abans havia escrit que la producció de les PE-25 aniria des dels anys 40/80 dC fins el segon quart del segle III (Ramon 1991, 122).

⁹³⁸ A més, s'ha detectat, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI, una producció eivissenca d'imitació del tipus hispà Keay 19 (Ramon, Cau 1997, 277, 281 i fig. 12), així com "un nou tipus", en la línia de les Dressel 2-4 itàliques, que estrictament no són àmfores PE-25, i que pareix que podrien datar de ple segle II o, fins i tot, més endavant (Ramon 2007, 263).

⁹³⁹ Tal i com s'ha vist més enrere, en el Pla de ses Figueres, fins a l'any 2007, s'havien identificat un nombre mínim de 9 vores associades al tipus PE-25 (10 si també es comptabilitza un exemplar donat a conèixer a: Aramburu 2001, 27). Algunes d'aquestes ja s'han publicat com a PE-25/RE-0101 (Riera Frau, Riera Rullan 2004). Malauradament, cap d'aquests exemplars s'ha trobat en contextos clarament tardans, de fet, tots ells han aparegut en estrats dels segles XIX-XX.

materials dels segles V a VII, que dels segles anteriors, tal vegada estaria mostrant una perduració de la producció d'àmfores amb aquests tipus de vora, més enllà del segle III. En aquest sentit, les vores d'algunes de les àmfores assimilades al tipus RE-0103, especialment les de la variant a, que es descriuran més endavant, i que es daten en els segles VI-VII dC, s'assemblen força a les vores d'algunes de les variants de PE-25 que ha publicat J. Ramon (Ramon 1991 i 2007).

Tal i com s'ha vist que passa amb la ceràmica comuna eivissenca, pareix que no es pot descartar una producció mallorquina d'aquest tipus RE-0101⁹⁴¹. Però cal remarcar que, fins ara, no se n'ha trobat cap evidència conclouent.

El contingut d'aquest tipus amfòric RE-0101 podria ser el vi atès que, tipològicament, aquestes àmfores semblen ser les successores de les PE-25, les quals es dona per fet que es varen emprar per envasar el vi baleàric citat per Plini (Járrega 1996-1997, 916-917). A favor d'aquesta possibilitat, R. Járrega afegeix el fet que el final d'aquest tipus d'envàs es relaciona amb l'aparició del *Type 1 Balearic* (Járrega 2007, 212)⁹⁴².

A l'illa d'Eivissa són diversos els llocs on s'han localitzat exemplars d'àmfora RE-0101. Es poden destacar els de Can Sorà, abans citats, i de l'Hort des Xim. També són presents a l'abocador datat entre els anys 240-260, trobat a l'antiga *Ebusus* (Járrega 1996-1997, 913-914; González 1990). S'ha documentat RE-0101 a Formentera (González, Dies 1990-1991, fig. 14). A Mallorca s'han publicat exemplars de *Palma*⁹⁴³ i de *Pollentia* (Rivas et al. 2010). També s'havia trobat en aigües de la Colònia de Sant Jordi (Guerrero 1987; 1988, 30; Cerdà 1999, 193) i de Cala Rajada (Cerdà 1979, 1980; 1999, 193-194). Se'n varen identificar dos exemplars en un context de la segona meitat del segle IV, localitzat a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463 i fig. 9).

L'exemplar del Pla de ses Figueres (E0042-05-264-1), es va recuperar en un context de la Fase B/C de la Cala 6, que s'hauria de situar cronològicament entre els segles IV a VI dC.

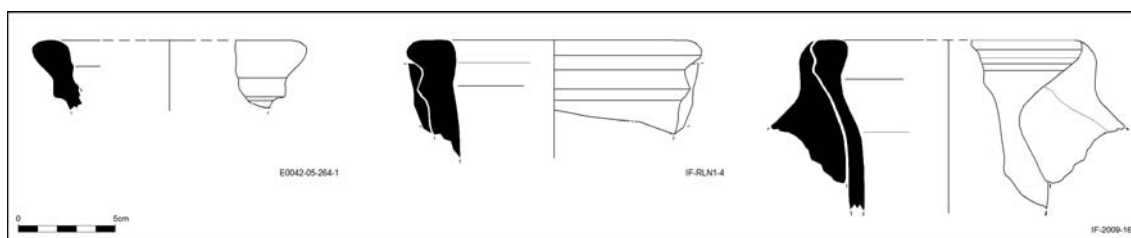

Figura 5.122. Àmfores tipus RE-0101 del Pla de ses Figueres i de l'illot des Frares (Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

⁹⁴⁰ Se n'han publicat un nombre mínim de 5 individus (Riera Rullan 2004), dos dels quals, J. Ramon considera, a partir dels dibuixos, segurament d'època flàvia avançada o ja antonina (Ramon 2007, 255).

⁹⁴¹ R. Járrega ha plantejat una producció de RE-0101 a les illes Balears a més de a les Pitiüses. També contemplava el mateix per a les àmfores PE-25 (Járrega 1996-1997, 913, 916). En la mateixa línia, la nombrosa presència de PE-25 a la Colònia de Sant Jordi va fer que V. Guerrero plantejés l'existència d'una possible producció mallorquina d'aquell tipus amfòric (Guerrero 1987, 238).

⁹⁴² Correspon al Primer Grup Gerres/amforeta = RE-0206a,b o c = Keay 72 de la ceràmica comuna eivissenca. Cal dir però que, formalment, i sobretot per dimensions, les àmfores RE-0101 s'assemblen més a les Àmfores ebusitanes Mataró 1 = RE-0103a que es descriuran més endavant.

⁹⁴³ Guerrero 1988, 30 i fig. 14; Aranegui, López, Orfila 1991, 125; Cerdà 1999, 192-194; Cau et al. 2014.

ÀMFORES RE-0102

En el Pla de ses Figueres s'hauria pogut trobar un exemplar d'aquest tipus amfòric, però la seva atribució és dubtosa.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
RE-0102	1?	-	-	-	-	-	-

Aquestes àmfores havien estat identificades a Eivissa on, J. Ramon, l'any 1986 en va proposar fins a tres variants (a, b i c) (Ramon 1986). A les dues primeres se les defineix com a de “cos cònic, molt allargat, amb espatlla convexa, absència de coll i amb vora obliquo-exvasada”, característiques que li atorguen “una certa originalitat”, i “tenen també cossos acanalats i es documenten igualment empremtes de corda com les assenyalades en el tipus RE0101a, fet normal, donant per descomptat que s'arribaren a fabricar contemporàniament en els mateixos tallers insulars”. Aquestes dues variants s'haurien produït durant la primera meitat del segle V, tot i que la seva elaboració hauria començat “segurament en el segle IV o inclús III de l'Era Cristiana” (Ramon 2008, 566-567 i 574)⁹⁴⁴. En canvi, de la tercera variant (c), derivada clarament de les dues anteriors, se n'ha constatat la seva fabricació en la segona meitat del segle VI (Ramon 2008, 574)⁹⁴⁵.

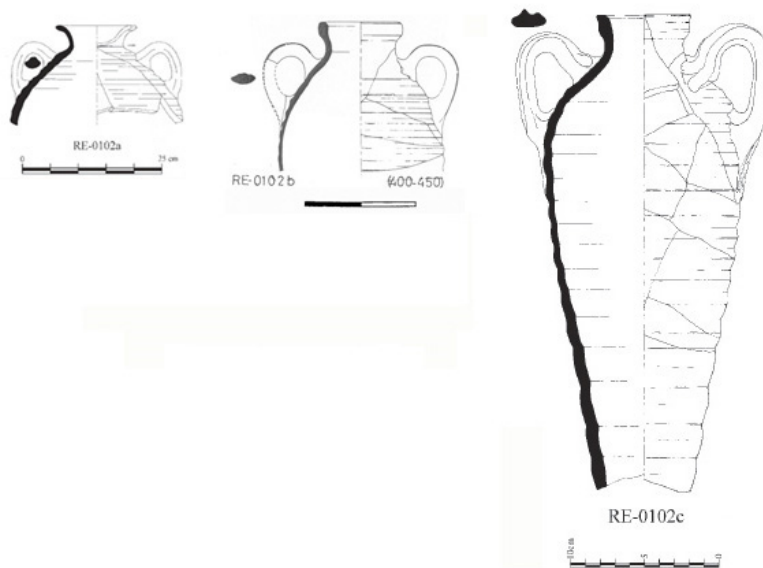

Figura 5.123. Models d'àmfores RE-0102 a i c (Ramon 2008, 567 i 578) i b (Ramon 1986, fig. 6)

Fora de les Pitiüses el tipus RE-0102 és pràcticament desconegut. Podria ser present a la cisterna de Sa Mesquida, on es va recuperar una vora que, gràcies a la caracterització arqueomètrica realitzada, es va poder identificar com a possiblement ebusitana (Buxeda

⁹⁴⁴ Apareixen en un context de la primera meitat del segle V de Can Sorà (*Nivel III c-2*. Ramon 1986, 32; *Estrato V*. Ramon 2008, 566). També se cita un exemplar associat al tipus RE-0102 (classificat però en aquesta ocasió com a “gerra”), trobat en Es Castell d'Eivissa, en un context del darrer quart del segle V/primer quart del segle VI (Ramon, Cau 1997, 282-283 i fig. 12). En el mateix indret, en un estrat més antic considerat d'època vàndala, probablement del segle V, es va localitzar un fragment de vora classificada com a “gerro RE-0102b” (Ramon, Cau 1997, 290).

⁹⁴⁵ Anys abans, J. Ramon, havia afirmat que aquesta RE-0102c seria una evolució de la RE-0101b (Ramon 1986, 32).

et al. 1998). La morfologia d'aquella peça⁹⁴⁶ és molt semblant al model emprat per J. Ramon per il·lustrar al del tipus RE-0102b⁹⁴⁷. A l'illot dels Frares es va trobar una vora amb un perfil anàleg al model d'aquell tipus RE-0102b que, a més, tenia una pasta amb unes característiques macroscòpiques similars a les produccions “eivissenques”⁹⁴⁸. Però, un cop se li varen practicar distintes anàlisis arqueomètriques, es va afirmar que “res no permet suposar, en l'estadi actual dels nostres coneixements, que hagi estat produït a les Balears. Però, igualment, en l'estadi actual dels nostres coneixements, no disposem tampoc de cap altra evidència per proposar una possible àrea de provenença per a aquest individu”⁹⁴⁹. S'ha plantejat que alguns exemplars trobats a *Palma* podrien correspondre al tipus RE-0102 (Cau et al. 2014). Finalment, en aigües de Portocolom, es va trobar una vora de producció “eivissenca” que no es va poder determinar si corresponia al tipus RE-0102 o al RE-0206 (Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 180 i lám. 5).

El possible exemplar del tipus RE-0102 del Pla de ses Figueres (PF-99-Sèquia-8) es podria assimilar a la variant RE-0102c, tot i que també presenta certs detalls morfològics que recorden a alguns exemplars del tipus RE-0103. En el següent apartat, dedicat al tipus RE-0103, es veuran dues vores, una altra del Pla de ses Figueres (E0042-07-410-6) i una de s'Espalmador (S'Espalmador-N), que també s'assemblen, en certa manera, al tipus RE-0102c. Però la veritat és que els seus perfils són més propers al tipus Punta de l'Illa III de les RE-0103. El material és tan fragmentari que es fa molt difícil poder afinar amb seguretat la seva classificació. A més, tal vegada també caldria preguntar-se si aquests exemplars cabrerencs podrien correspondre a una forma a mig camí entre les àmfores del tipus RE-0102 i les del tipus RE-0103. Malauradament, a totes aquestes peces de Cabrera els hi manca un context cronoestratigràfic que permeti aportar cap dada respecte a la seva datació.

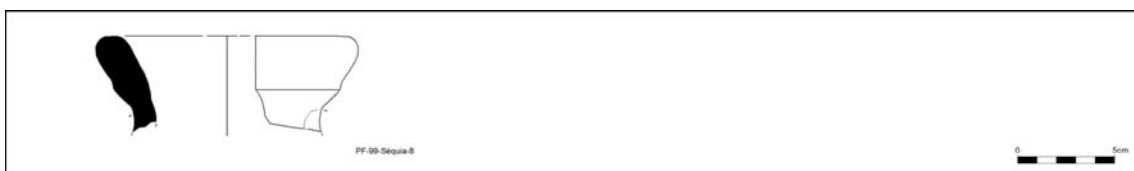

Figura 5.124. Possible àmfora RE-0102c del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

ÀMFORES RE-0103 = ÀMFORA EBUSITANA MATARÓ 1

D'aquests tipus amfòrics se n'han documentat una sèrie d'exemplars en el Pla de ses Figueres, un en Els Corral, i un altre a s'Espalmador:

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
RE-0103	3/6	-	-	-	1	-	1

Aquestes grans àmfores de suposada procedència eivissenca foren donades a conèixer en contextos de Mataró dels segles VI-VII, on reberen el nom d'Àmfora Ebusitana 1 (Cela, Revilla 2004). Uns anys més tard, Joan Ramon en va presentar uns exemplars trobats a l'illa d'Eivissa, molt més complets, i els va denominar com a RE-0103 (Figura

⁹⁴⁶ Exemplar MC-363 (Marimon et al. 2005).

⁹⁴⁷ Cal esmentar, però, que tampoc s'hauria de descartar que pogués pertànyer a un exemplar del tipus RE-0103.

⁹⁴⁸ Exemplar IF-T8-1 (Riera Rullan 2002; 2004).

⁹⁴⁹ Mostra IF0009 (Cau, Tsantini, Buxeda 2004).

5.125). Les descriu com a “grans recipients de cos cilíndric, coll molt curt i proporcionalment estret i anes de perfil oblic amb forma de colze. Els pivots d’aquestes peces són abotonats, d’acords amb els prototipus, presumiblement nord-africans, que pretenien imitar”. Ramon n’identifica a diversos jaciments d’Eivissa, com són, per exemple, Can Sorà i es Clot (Ramon 2008, 574).

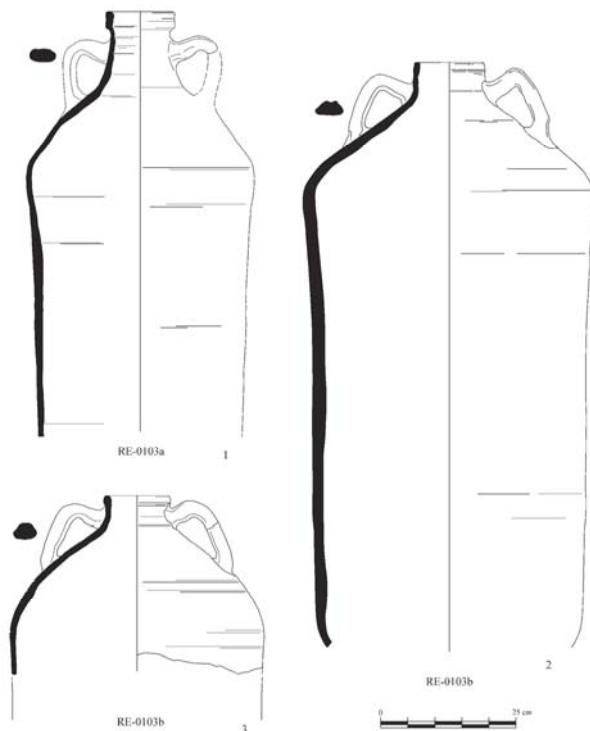

Figura 5.125. Models d’àmfores ebusitanes RE-0103 trobades a Eivissa (Ramon 2008, fig. 7)

A partir dels treballs abans citats de X. Cela i V. Revilla de 2004 i de J. Ramon de 2008, s’han hagut de revisar diversos conjunts peninsulars. Així, alguns exemplars als que se’ls havia atribuït una procedència africana, s’han considerat recentment assimilables a les àmfores eivissenques RE-0103. D’aquests, els primers que aparegueren a la literatura científica varen ser els anomenats tipus I, II i III de Punta de l’Illa de Cullera⁹⁵⁰. Pels mateixos anys també se’n varen identificar 16 exemplars a Cartagena, assimilats al tipus Keay 32 (Ramallo, Ruiz, Berrocal 1997, 208-209, 218, 222 i 228)⁹⁵¹. D’aquelles suposades Keay 32 se’n varen anar trobant d’una forma molt significativa a Cartagena i a Màlaga en els seus nivells bizantins (Acién et al. 2003, 412). Va ser l’any 2009, a partir de les indicacions de M. Rosselló, quan J. Vizcaíno va esmentar que se’ls estava proposant una manufactura eivissenca fent referència a la figura 7 del treball de Ramon de 2008 (Vizcaíno 2009, 612)⁹⁵². Posteriorment, A.

⁹⁵⁰ García, Rosselló 1992; Rosselló 1995, 157 i 160; Vizcaíno 2009, 261. Cal destacar l’enorme quantitat d’exemplars que se n’haurien identificat en aquest assentament. Així, del tipus I, se’n donaren a conèixer dues vores i una àmfora completa. Del tipus II, disset vores i una àmfora completa. I, del tipus III, una altra àmfora completa (García, Rosselló 1992, 646-649). Aquestes àmfores presenten sovint grafitis realitzats després de la coccio de la peça (García, Rosselló 1992, 646-649; Rosselló 1995, 160; Ribera, Rosselló 2012).

⁹⁵¹ Un d’aquests exemplars presenta marques incises que pareixen correspondre a una fulla de palma i a un monograma (Ramallo, Ruiz, Berrocal 1997, 228).

⁹⁵² Tal vegada també podria ser una àmfora RE-0103 un exemplar trobat en el Tolmo de Minateda que es va classificar com a Keay 32, localitzat en un nivell que es considera de la segona meitat del segle VII o,

Ribera i M. Rosselló, han revisat els exemplars de Punta de l'Illa de Cullera i han estat classificats com a RE-0103a-b⁹⁵³. També han constatat que aquest tipus amfòric ebusità, fins a dia d'avui, només apareix a les Balears i al SE hispà: València, Cartagena i Màlaga (Ribera, Rosselló 2012, 386, 389, 392 i 394).

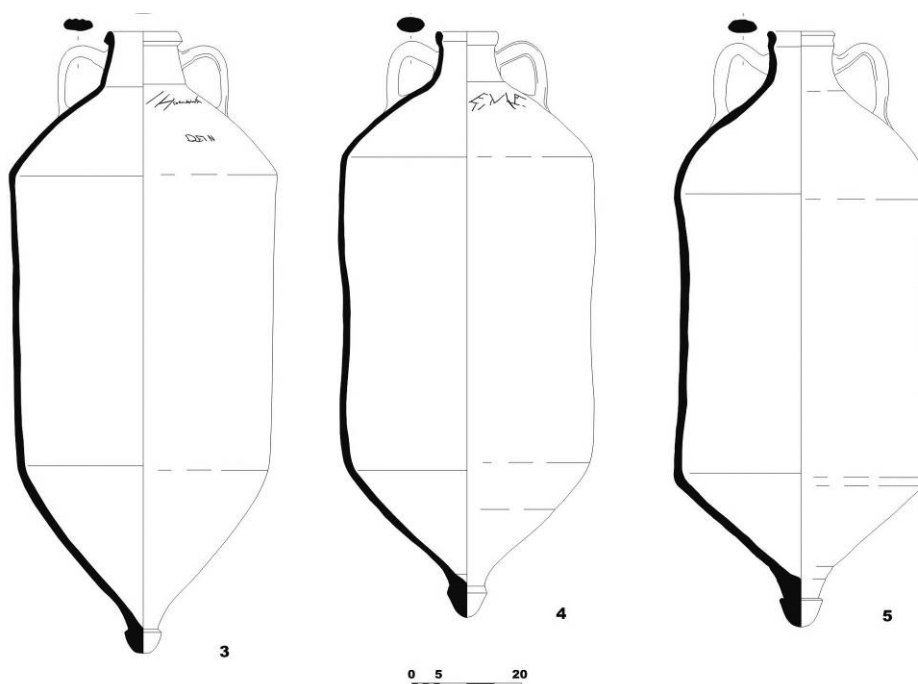

Figura 5.126. Àmfores del tipus RE-0103 de Punta de l'Illa de Cullera (Ribera, Rosselló 2012, fig. 5)

Revisant els contextos cronològics on han aparegut aquestes àmfores RE-0103, a Eivissa, a ses Païsses de Cala d'Hort i en es Clot, se'n documenten en nivells del segle VI molt avançat i del segle VII (Ramon 2008, 574). Els exemplars sencers trobats en els nivells de destrucció atribuïts al final de l'etapa bizantina de Cartagena, fan pensar que aquestes estarien circulant en els anys propers al c. 625 dC (Vizcaïno 2009, 233-2234 i 612). Les peces, també senceres, trobades a l'illa de Cullera es daten al final del segle VI o de l'inici del segle VII (Ribera, Rosselló 2012, 386, 389, 392 i 394). Per altra banda, fragments trobats a València pareix que serien de la segona meitat del segle VI i fins a mitjan segle VII (Ribera, Rosselló 2012, 394). Fent referència al treball de Ramon de 2008, P. Reynolds exposa exemplars trobats a Cartagena en contextos del segle VI i inicis del segle VII, descrivint-los com a *Ibizan amphora in buff ware*, i fent notar que són unes grans àmfores cilíndriques, còpies del tipus Keay 31 tunisià, com ho són també el tipus malagueny Keay 30bis. Considera que aquesta àmfora és molt

tal vegada fins i tot, dels primers anys del segle VIII (Gutiérrez, Gamo, Amorós 2003, 138; Vizcaïno 2009, 612). Podria passar el mateix amb alguna de les àmfores classificades com a del tipus africà Keay 32 trobades a Eivissa, en Es Castell, en dos estrats diferents d'època vàndala i, a ses Païsses de Cala d'Hort, en nivells del segle VI avançat (Ramon, Cau 1997, 281, 290 i figs. 12 i 19). Seria molt interessant poder confirmar aquesta, per ara, només suposició, sobretot pel que fa a les peces d'Eivissa capital, donat que es podria ajustar millor el moment inicial de la fabricació d'aquestes àmfores RE-0103. Malauradament, segons J. Ramon i M.A. Cau, els exemplars clarament corresponents a àmfores eivissenques trobats en els estrats d'època vàndala del Castell d'Eivissa estaven tan fragmentats que no va ser possible reconèixer a quins tipus podien correspondre (Ramon, Cau 1997, 290-291 i fig. 19). V.M. Guerrero va identificar tipus Keay 32 a Mallorca i considerava que caracteritzava el període vàndal illenc (Guerrero 1991, 25), però, malauradament, no n'esmentava el lloc de la seva aparició.

⁹⁵³ Exemplars que presenten uns grafitos força complexos (Ribera, Rosselló 2012, 392).

comuna a Cartagena, sobretot en els nivells del segle VII, i que un dels exemplars trobats a la plaça de los Tres Reyes presentava el grafit “MEN” (Reynolds 2010, 116, 122, 303 i fig. 23b).

A Mallorca, s’han documentat exemplars d’aquestes àmfores RE-0103 en el Sector Oest de Son Peretó, alguns força sencers i en un nivell de destrucció que es proposa de molt a finals del segle VII, o de principis del segle VIII⁹⁵⁴. La vora i part del coll d’una àmfora que es pot classificar com a tipus RE-0103 es va trobat en un estrat (UE 194) al que hauria de ser anterior al c. 500 dC⁹⁵⁵. Idèntica datació se li pot donar a la UE 808, on s’ha trobat un pivot de producció “eivissenca” que és idèntic al de l’àmfora nº 3 de la Figura 5.126⁹⁵⁶. La classificació d’aquests dos fragments de Son Peretó com a àmfores RE-0103, indica que aquests tipus amfòrics ja es fabricaven molt a l’inici del segle VI o, fins i tot, més probablement, a finals del V.

Dos exemplars publicats per C. Rita de Sanitja, corresponents als pivots i part de la panxa (SC9/79/2 i SC9/80/4), considerats com a àmfores cilíndriques de grans dimensions de producció africana de tipus indeterminat, una d’elles de pasta de color “grogüenc” (Rita 1994, 326-327), són formalment compatibles amb el que es coneix de les àmfores RE-0103. Per altra banda, en el diari d’excavacions a l’illa del Rei de M.L. Serra, es descriu el descobriment d’un pivot d’àmfora del tipus “mamellera” que, gràcies al dibuix que es presenta⁹⁵⁷, també es poden apreciar les enormes similituds amb els exemplars de Punta de l’Illa de Cullera. Evidentment, però, per a tots aquests exemplars trobats a Menorca, caldria fer-ne, com a mínim, una observació en directe de la pasta, per poder aclarir si són efectivament àmfores de producció “eivissenca”.

Tal i com s’ha esmentat a l’apartat anterior, un exemplar del Pla de ses Figueres (E0042-07-410-6) i un altre de s’Espalmador (S’Espalmador-N) classificats com a possibles tipus RE-0103, també recorden, en certa manera, als tipus RE-0102c. Però la seva verticalitat i les semblances amb el tipus Punta de l’Illa III fan més encertada la primera opció. En el cas de s’Espalmador, també es pot apreciar l’arrencament de l’ansa en el coll, una característica que altre cop coincideix amb els exemplars del tipus RE-0103. També plantegen certs problemes d’identificació els exemplars E0042-01-P-D, E0042-07-01-09 i el E0042-07-395-4, tot i que sembla que corresponen al tipus RE-0103. En canvi, genera menys dubtes l’assimilació a aquest tipus dels exemplars E0042-01-P-C i E0042-06-316-10 del Pla de ses Figueres i l’exemplar Z-19 trobat en Els Corral⁹⁵⁸. La majoria d’aquests exemplars del Pla de ses Figueres recorden més a les variants RE-0103b, mentre que l’exemplar de Conillera s’assembla més a la variant RE-0103a. Malauradament, tots aquestes peces del Pla de ses Figueres es varen trobar en nivells superficials o en estrats dels segles XIX-XX. Per tant, no aporten cap novetat cronològica significativa. En tot cas però, la seva relativa abundància encaixa amb la datació que se li dona fora de Cabrera, doncs, tal i com s’ha anat veient fins ara, la major part del material del Pla de ses Figueres és dels segles V a VII dC i, sobretot, de la sisena i setena centúries.

⁹⁵⁴ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 90; Riera Rullan, Martínez 2009, 301, 303 i 317, Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 14; Riera Rullan, Cau 2012c, 2012d; 2013, 73 i 76; 2013b, 91, 93-94; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 6?, 8, 10 i 48.

⁹⁵⁵ Riera Rullan, Cau 2013, 73; 2013d; Riera Rullan, Cau, Martínez 2013, UE 194; Riera Rullan et al. 2013, lám. 48.

⁹⁵⁶ Material inèdit del Sector Oest, de les feines de restauració de la campanya de 2015.

⁹⁵⁷ Diari Serra 1965-66 / Fons Palol – ICAC.

⁹⁵⁸ Exemplar publicat com a Àmfora ebusitana Mataró 1 (Riera Rullan 2011, 110).

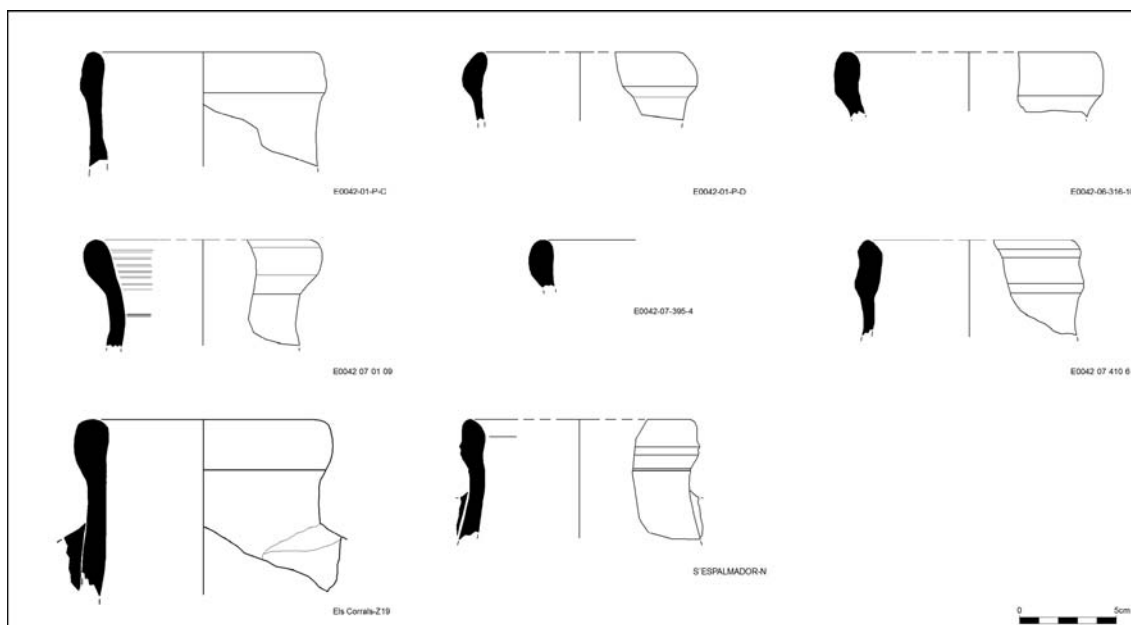

Figura 5.127. Possibles àmfors RE-0103 del Pla de ses Figueres, Els Corralis i s'Espalmador (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

5.4.2. PRODUCCIONS DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

La presència a l'arxipèlag de Cabrera i a l'illot dels Frares d'àmfors fetes a la península Ibèrica dels segles V a VII dC és pràcticament testimonial. Tot i així, sí que se n'han pogut identificar certes produccions provinents del que fou la província Tarraconense i una sèrie de tipus que serien originaris del migdia peninsular. En diversos casos, però, no es pot descartar que els exemplars identificats siguin de cronologies una mica més antigues.

PRODUCCIONS TARRACONESES

No fa gaires anys que se sap que en terres del nord-est peninsular se seguiren fabricant àmfors durant l'antiguitat tardana i tot apunta a què serviren fonamentalment per al transport del vi (Carreras, Berni 2005, 167 i 168). Els conjunts més importants trobats fins ara són els de Tarragona (Remolà 2000, 196-199) i Mataró (Cela, Revilla 2004) i, en menor mesura Barcelona (Carreras, Berni 2005, 173).

ÀMFORA GLOBULAR = TIPO TARDÍO B

D'entre tots els materials analitzats, només un exemplar del Pla de ses Figueres pot ser classificat dins aquest tipus, tot i que amb de dubtes.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
<i>Tipo Tardío B</i>	1?	-	-	-	-	-	-

Entre les anomenades àmfors tardanes globulars, s'ha pogut proposar una producció de l'actual costa catalana, és a dir, de l'extrem nord-est del que fou l'*Hispania Tarraconensis*. Aquestes foren donades a conèixer per primer cop a la Solana a Cubelles (Barrasetas, Járrega 1997) i, poc després, a Tarragona (*Tipo Tardío B*) (Remolà 2000,

237-238). Recentment, gràcies a les anàlisis arqueomètriques realitzades en materials trobats a Mataró (Tipus àmfora regional 2), se n'hauria pogut començar a verificar aquest origen (Buxeda, Cau 2004; Cela, Revilla 2004)⁹⁵⁹. Tanmateix, cal tenir en compte que s'haurien fabricat àmfors globulars molt semblants en d'altres regions.

R. Jàrraga considera que aquestes peces globulars (*Globular Amphorae Type 2* o *Catalan (?) amphora Type 2*) s'empraren per a transportar vi (Jàrraga 2007, 214)⁹⁶⁰. Pareix que s'estarien fabricant entre els segles VI i VII dC. A la Solana, s'han trobat en nivells del segle VI i, a Mataró i a Barcelona, de finals del VI i del VII (Cela, Revilla 2004; Jàrraga 2007, 213). A Tarragona se n'han documentat en contextos de segona meitat/finals del segle VI o posterior i, del final del segle VI o del VII (Remolà 2000, 237)⁹⁶¹. És interessant fer notar que, per ara, no s'han constatat en contextos del segle VII avançat (Jàrraga 2007, 214).

No s'ha pogut trobar cap referència a una identificació inequívoca d'aquest tipus d'àmfora globular tarraconense fora de la península Ibèrica, excepte a les Balears, on seguirien arribant àmfors de la Tarraconense dels segles V-VII. Així, a les aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella de Menorca, es va recuperar el coll, l'ansa i part de la panxa, d'un exemplar que es va identificar com a possible "tipus àmfora regional 1 de Mataró?"⁹⁶², però que tampoc es pot descartar que correspongui al tipus àmfora regional 2. Més o manco es pot dir el mateix d'una o dues vores trobades del Sector Oest de Son Peretó de Mallorca, totes dues, localitzades en estrats de cap el segle VII dC⁹⁶³.

L'exemplar del Pla de ses Figueres E0042-05-227-07 té evidents afinitats formals amb les produccions tarraconeses trobades a Mataró (Cela, Revilla 2004, làm. 169) però, per les característiques de la pasta no es pot assegurar el seu origen. Tampoc es pot descartar que correspongui a alguna fàbrica "eivissenca". Però a més, aquest exemplar s'assembla força formalment al tipus 54 de les produccions locals o regionals (*Ware 1*) identificades per P. Reynolds a la zona d'Alacant (Reynolds 1993, làm. 29)⁹⁶⁴. P. Reynolds en feu notar la semblança formal amb les Keay 23/Almagro 51C, així com amb certs productes locals de la zona de Múrcia, documentats sobretot a Cartagena. Amb dubtes, en proposava una datació de segona meitat del IV i segle V dC (Reynolds 1993, 12)⁹⁶⁵. Precisament, dos exemplars trobats a Cartagena presenten un perfil

⁹⁵⁹ També són citades com a "àmfora hispànica globular" o "àmfora de producció regional amb fons umbilicat (Revilla 2012).

⁹⁶⁰ En canvi, J.A. Remolà ho proposava sense tenir-ne la certesa (Remolà 2000, 237).

⁹⁶¹ Aquest darrer context correspon a uns nivells d'amortització d'una font, fet que, segons R. Jàrraga, demostraria que també foren emprades pel transport d'aigua, tot i que no s'ha pogut determinar si aquest ús seria primari o secundari, tal i com passa amb aquests tipus de petites àmfors globulars d'altres regions de la Mediterrània (Jàrraga 2007, 211, 214-215).

⁹⁶² També es va assimilar al "tipus tardà B?" una peça que conservava la vora i el coll, en aquest cas però, la seva pasta semblava bètica (Riera et al. 2011, 151, 154 i làm. 3).

⁹⁶³ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 236-237 i fig. 11; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013, 68; 77-78; 2013b, 91-92; 2013c, 113, 115 i 118-119; Riera Rullan et al. 2013, làm. 41.

⁹⁶⁴ De les produccions Ware 1 P. Reynolds en diu que són majoritàriament del segle V avançat i del VI dC (Reynolds 1993, 101).

⁹⁶⁵ També de la zona alacantina, concretament de Benalúa, s'ha donat a conèixer un exemplar amb un perfil i una ansa molt semblants als de la peça cabrerena, trobat en un context amb materials fonamentalment dels segles VI i VII, i atribuït a una producció de la Mediterrània Oriental, amb paral·lels de la Cripta Balbi (Lara et al. 2007, 61 i 64).

semblant al del Pla de ses Figueres. Aquestes dues peces tenen decoració a pinta i es varen localitzar en nivells de destrucció de la Cartagena bizantina. Foren publicats com a “Àmfora oriental, assimilable Keay 53” i com a “àmfora indeterminada” (Ramallo, Ruiz, Berrocal 1997, fig. 9.1 i 10.1). Més recentment, però, P. Reynolds les qualifica com a àmfors globulars i proposa que tal vegada serien produccions balears (Reynolds 2010, 122 i 303). Malauradament, en els dibuixos publicats no es presenta la secció de les anses i, per tant, no s’ha pogut comprovar si serien iguals que les de l’exemplar de Cabrera. Aquesta peça E0042-05-227-07 es va trobar en un estrat d’època contemporània i, per tant, no ajuda gens a aportar cap nova dada cronològica al “*Tipo Tardío B*”.

Per altra banda, en Els Corralis de Conillera es va trobar una ansa (Z-20), que presenta una pasta i unes partícules que recorden molt a les produccions clàssiques de la Tarraconense. Presenta una secció i un perfil força semblants als de la peça E0042-05-227-07 del Pla de ses Figueres. Podria correspondre al *Tipo Tardío B*, però, s’ha preferit deixar-la com a de tipus indeterminat.

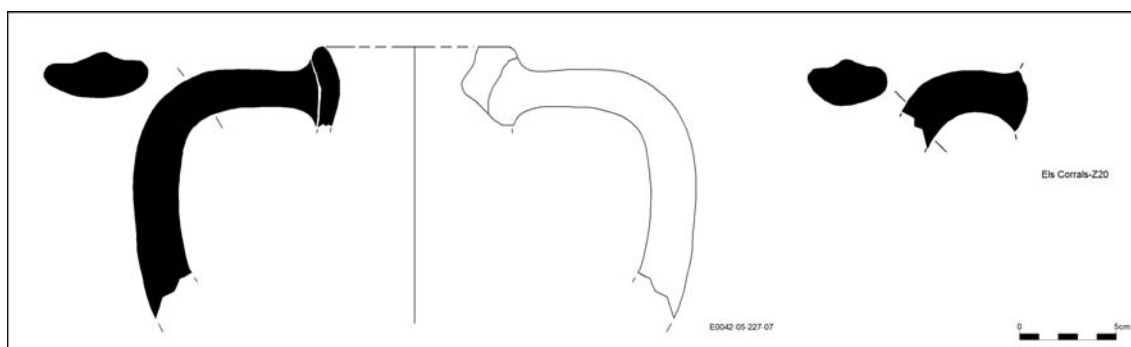

Figura 5.128. Possibles àmfors *Tipo Tardío B* trobades en el Pla de ses Figueres i en Els Corralis (Autors: Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

PRODUCCIONS SUD-HISPÀNIQUES

En els segles V-VII, les produccions amfòriques del migdia peninsular ja no circulen amb tanta abundància com ho havien fet a les centúries anteriors i, fins i tot, s’ha pensat que entre els segles V-VI es varen deixar de fabricar. Tanmateix, encara se seguirien produint i exportant fins, com a mínim, el segle V, i tal vegada, una mica més. P. Reynolds considerava que en el segle VI ja no arribaven àmfors bètiques a la vall del Vinalopó (Reynolds 1993, 17). A Tarragona, aquestes àmfors redueixen molt el seu nombre a finals del segle V i, es considera que els tipus amfòrics sorgits en els segles III i IV constatats en contextos del segle VI responen, probablement, a fenòmens de residualitat (Macias, Remolà 2005, 126). En un treball recent, P. Reynolds ha fet un recull dels contextos de la segona meitat del segle V on es documenten aquests materials, citant els casos de Tarragona, Benalúa, Sevilla i, potser, Roma (Reynolds 2010, 112-116). A Cartagena, en un context del primer quart del segle VI no es troben exemplars sud-hispànics (Murcia et al. 2005, 16-17). A la Hispània bizantina, aquests envasos amfòrics hispans deixen d’aparèixer a partir del segle V/ principis del segle VI (Ramallo, Vizcaíno 2002, 319) i, fins i tot, es parla de la seva desaparició en el primer quart del segle VI (Vizcaíno 2009, 620). D. Bernal ha estat el gran avalador d’un final de les exportacions d’àmfors sud-hispàniques “a partir de l’arribada dels imperials en el segon quart del segle VI dC”, que coincidiria amb el final de l’explotació de les *ceteriae* de les costes meridionals peninsulars (Bernal 2007, 113). Aquesta proposta, tot

i no ser refusada del tot, ha estat matisada per J. Vizcaíno, qui exposa que les conquestes justinianes pogueren suposar el cop de gràcia al teixit productiu sud-hispà, però que llavors ja era pràcticament inexistent⁹⁶⁶. Més recentment, P. Reynolds exposa la conflictiva datació dels moments finals de les exportacions d'oli i de certes factories de peix peninsulars d'entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del segle VI i, es demana, si a qualque lloc com Belo, pogueren seguir funcionant en moments posteriors a la conquesta bizantina (Reynolds 2010, 112-116 i 149).

KEYA XIII = DRESSEL 23

Aquest tipus amfòric s'ha pogut identificar en el Pla de ses Figueres (E0042-04-161) i a l'illot des Frares (IF-TLS3) (Riera Rullan 2004).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XIII = Dres. 23	1	-	-	-	-	1	-

Pertany a produccions de la vall del Guadalquivir i de la zona de Màlaga que serviren per a transportar oli⁹⁶⁷. Se solia datar d'entre mitjan segle III fins a mitjan segle V dC (Keay 1984, 146). Pel que fa als contextos més tardans, és pot assenyalar que s'ha documentat Keay 13 en conjunts del segle V de Tarragona (Keay 1984, 142-146, Remolà 2000, 176), Cartagena, Màlaga (Murcia et al. 2005, 14), *Iesso* (Uscatescu, García 2005, 85), *Barcino* (Carreras, Berni 2005, 167 i 174), Rubí (Bacaria et al. 2005, 181), Mataró (Cela, Revilla 2005, 204), València (Pascual et al. 1997, 181)⁹⁶⁸, Roma (García, Rosselló 1992, 651) i, a la Mediterrània oriental, a *Elaiussa Sebaste* (Ferrazzoli, Ricci 2007, 672). S'ha proposat, també, una possible perduració fins entrat el segle VI⁹⁶⁹, de la que, en tot cas, sovint es de si es tracta de "fenòmens de residualitat" (Macias, Remolà 2005, 126). Certes peces trobades recentment a Barcelona semblen poder confirmar aquestes dates més modernes. Així, s'han trobat Keay 13 en tres estrats datats de 510-620 dC (Carreras, Berni 2005, 169). En canvi, es consideren residuals els exemplars trobats en estrats de la segona meitat del VI a Barcelona o Mataró (Járrega 2005, 153; Cela, Revilla 2005, 205). P. Reynolds enumera diversos materials i contextos de la segona meitat del segle V de Tarragona, potser Roma, Sevilla i Benalúa, però dubte si es va seguir exportant Dressel 23 en el segle VI. De tota manera, afirma que les troballes de Dressel 23 en contextos sevillans del segle VI i a Benalúa, per exemple, podrien ser una indicació de la continuïtat de la producció d'oli bètic fins a mitjan segle VI (Reynolds 2010, 112-116 i 149).

Pel que fa a les troballes del tipus Keay 13 en illots, cal assenyalar la identificació d'un exemplar a l'illa de Cullera, en un context que s'havia considerat de la segona meitat del segle VI (García, Rosselló 1992, 651-652; Pascual et al. 1997, 182)⁹⁷⁰. S'ha trobat Keay 13C a l'Île Verte, en un context del segle V (Vasselin 2003, 97 i 99) i, probablement, a cap de Mèdes de l'illa de Porquerolles, en un context del primer quart de la cinquena centúria (Tréglià 2003, 130).

⁹⁶⁶ Vizcaíno 2009, 310-314, on es pot trobar un interessant estat de la qüestió.

⁹⁶⁷ Keay 1984; Remolà 2000; Murcia et al. 2005, 13; Reynolds 2007, 65; 2010, fig. 5.

⁹⁶⁸ També se n'hauria trobat Keay 13C en un context del segle VI (Pascual et al. 1997, 182).

⁹⁶⁹ Reynolds 1995, 61; Remolà 2000, 174; Járrega 2005, 153; Amores, García, González 2007, 136. Un d'aquests contextos tardans més citats és el de la Solana (Barrasetas, Járrega 1997, 136 i 146).

⁹⁷⁰ Recentment però, s'ha fet una revisió i actualització de les àmfores trobades a Cullera, i es poden distingir dues fases principals, una centrada en la meitat del segle V i una altra del final del segle VI o de l'inici del segle VII (Ribera, Rosselló 2012, 386 i 389).

A Mallorca s'han documentat Keay 13 per exemple, a *Pollentia* (Keay 1984, 643; Cerdà 1994, 303 i 306; 1999, 190-191) i a Sa Mesquida⁹⁷¹. També podria haver-se identificat a *Palma* (Cerdà 1999, 190-191). L'any 1996 es va presentar una vora trobada a Ses Argiles de la vall de Sóller publicada com del tipus Keay 13C, tot i afirmant que era una producció africana (Coll 1996, 396, 399 i 415)⁹⁷². S'ha recuperat un important nombre d'àmfores Dres. 23 en aigües de Cabrera (Bost et al. 1992; Cerdà 1994, 305-307; 1999, 190-191). A Menorca, es va identificar un exemplar del tipus Keay 13, en un context de la segona meitat del segle IV, localitzat a la catedral de Ciutadella (Riera Rullan, Jofre, Orfila 2005, 463 i fig. 9). També se n'ha trobat en aigües del port de Maó i en el derelict de S'Almadrava de Sanitja (Pons 2005, 448). A Eivissa, podria ser del tipus Keay 13C un exemplar trobat en conquiller del Canal d'en Martí (Costa, Alfaro 2012, 174).

En els jaciments analitzats, aquest tipus amfòric només està representat per una vora del Pla de ses Figueres (E0042-04-161), i un pivot de l'illot des Frares (IF-TLS3). Donat l'estat de fragmentació d'aquest material, ha estat impossible poder relacionar-lo amb algun dels grups que va fer-ne P. Berni l'any 1998 i, per tant, tampoc se n'ha pogut afinar el seu marc cronològic. La vora del Pla de ses Figueres es va recuperar en un estrat corresponent a la Fase E, amortitzat en un nivell del final del segle VI o del primer terç del segle VII i seria una peça de caràcter residual.

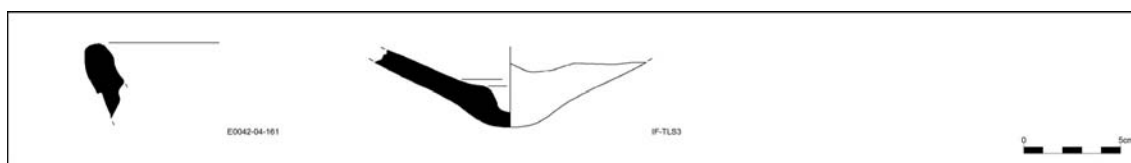

Figura 5.129. Àmfores del tipus Keay 13 del Pla de ses Figueres i de l'illot des Frares (Autor: Mateu Riera)

KEYA XXIII = ALMAGRO 51C

S'ha pogut identificar aquest tipus amfòric en el Pla de ses Figueres (E0042-03-66-2) i, molt probablement, a l'illot des Frares (IF-2009-15)⁹⁷³.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XXIII = Alm.51C	1	-	-	-	-	1?	-

Són àmfores fabricades a la Lusitània i, tal vegada també, a la Bètica, que serviren per a transportar salaons⁹⁷⁴. Entre els nombrosos centres productors detectats, cal destacar el localitzat a la platja de Martinhal de l'Algarve, on just a les immediacions es troba l'Ilhéu de Baleeira on s'han documentat *cetariae* que podrien ser d'època tardoromana (Fabiao 1992-1993, 242; Lagóstena 2001, 73-74). Aquestes àmfores apareixen associades a les dues factories de salaons documentades a l'illa de Pessegueiro que no haurien anat més enllà de mitjan segle IV, tot i que l'assentament de l'illot hauria seguit habitat fins, com a mínim, el segle V dC (Lagóstena 2001, 70, 71 i 321).

⁹⁷¹ Orfila 1989, 516; Buxeda et al. 1998, 351; Marimon et al. 2005, 410.

⁹⁷² Revisant el dibuix sembla més adient, tal vegada, classificar aquella peça com a del tipus Keay 62D.

⁹⁷³ Peça publicada com a Àmfora sud-hispànica "Almagro 51?" (Riera Rullan 2012, 129 i fig. 7).

⁹⁷⁴ Remolà 2000, 192; Murcia et al. 2005, 15; Reynolds 2007, 65; 2010, 112, fig. 5. J. Coll, en canvi, el considerava un tipus amfòric dedicat al transport del vi (Coll 1996, 396).

Aquest tipus d'àmfora es va produir entre els segles III i V dC (Keay 1984, 178). Es troba ben documentada en els jaciments de la costa mediterrània peninsular i a Ostia (Remolà 2000, 192). És present en els derelictes de la costa francesa de Pampelonne i de La Chrétienne D (Lequément 1976; Cerdà 1994, 296-297), així com en el sard de Mandriola-A (Spanu 2006). Va arribar a llocs com *Rusaddir*-Melilla (Villaverde 2001, 545), a diversos indrets de la costa croata i eslovena (Vidrih, Zupancic 2005, 522-523 i 529) i, fins i tot, pareix que s'hauria identificat en aigües de les illes Canàries⁹⁷⁵. Pel que fa als exemplars més tardans, a Tarragona es troba en contextos dels segles III, IV i V, però sobretot del IV (Remolà 2000, 192). El mateix sembla succeir a totes les estacions arqueològiques hispanes en què comencen a desaparèixer durant el segon quart del segle V (Murcia et al. 2005, 15). P. Reynolds recull uns possibles exemplars de Tarragona que podrien ser del tercer quart del segle V, així com uns altres de Sevilla i Benalúa que podrien ser més de finals de segle V (Reynolds 2010, 112-113). També s'ha documentat Keay 23 a *Iesso* en un context datat del 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 84) així com a *Iluro*, amb unes datacions molt semblants⁹⁷⁶. S'ha constatat a *Barcino* en conjunts del segle V (Carreras, Berni 2005, 167). També s'ha identificat a València en contextos del segle V, V-VI i del segle VI (Pascual et al. 1997, 181-182). A Benalúa apareixen, residualment, Almagro 51 en un conjunt de materials fonamentalment dels segles VI i VII (Lara et al. 2007, 65). A la factoria de salaons de *Piccola-Portus Ilicitanos* se n'han trobat en nivells de rebliment que s'han datat a la primera meitat del segle V (Sánchez de Prado 2009, 162). Les àmfors Almagro 51C formaven part del carregament del derelicte Dramont E, naufragat cap el segon quart del segle V (Santamaria 1995; Pieri 2005, 43-44 i 46). Recentment, P. Reynolds, en un recull de diversos contextos de la segona meitat del segle V de Tarragona, potser Roma i Sevilla, afirma que no veu clar que en aquesta darrera ciutat es pugui confirmar una datació ja dins del primer quart del segle VI. Però, en tot cas, tot i que les proves d'exportacions d'àmfors Keay 23 de la sisena centúria no són concloents, no ho descarta del tot (Reynolds 2010, 112- 116).

A les Balears, el lloc on més àmfors del tipus Keay 23/Almagro 51C s'han recuperat és a les aigües de Cabrera⁹⁷⁷. Un nombre mínim de 8 individus del tipus Almagro 51C es va recollir al derelict de la Punta de sa Bateria de Portocolom⁹⁷⁸. També s'ha documentat a *Pollentia* (Keay 1984, 647), a la vall mallorquina de Sóller (Coll 1996, 396, 397 i 420), en el Cap Blanc (Keay 1984, 657), i a les aigües menorquines de Quart a Gregal, de Sa Galera i de davant Cala Blanca (Pons 2005, 446 i 450). Tal vegada s'hauria localitzat una peça del tipus Keay 23 en un estrat d'època vàndala del segle V del Es Castell d'Eivissa, tot i que tampoc es descarta que pogués ser un tipus XXII i, a més, fou publicada com a de producció africana (Ramon, Cau 1997, 290).

L'exemplar localitzat en el Pla de ses Figueres (E0042-03-66-2) presenta una acanaladura pronunciada a la cara interna de la vora, amb un perfil molt semblant als documentats a Tarragona i Cartagena en contextos del segle V (Remolà 2000, 194, Fig. 66.8; Murcia et al. 2005, 15, Fig. 9.14). Recentment, s'ha recuperat una vora a l'illot dels Frares (IF-2009-15), que també podria correspondre a una Keay 23, però, sense

⁹⁷⁵ Proposta no exempta de controvèrsia (Keay 1984, 647; Mederos, Escribano 1997).

⁹⁷⁶ També s'han trobat alguns escassos exemplars en nivells del final del VI-1er quart del VII que semblen ser residuals (Cela, Revilla 2005, 204-205).

⁹⁷⁷ Bost et al. 1992; Cerdà 1994; Pons 2001.

⁹⁷⁸ Riera Rullan, Martín 2007; Riera Rullan et al. 2007, làms. 18, 19, 20; Martín et al. 2009, 124.

una acanaladura tan pronunciada. Malauradament tots dos exemplars es varen trobar en estrats d'època moderna o contemporània i, per tant, no es pot assegurar que siguin posteriors a l'any 400, ni tampoc contribueixen a aportar cap nova dada cronològica.

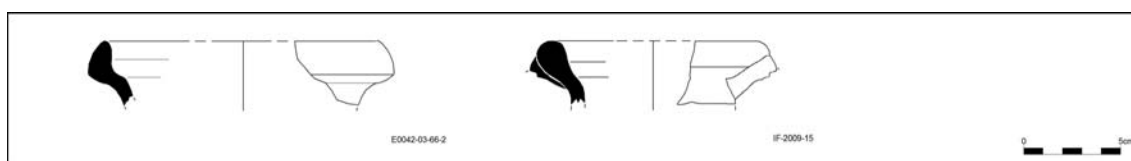

Figura 5.130. Possibles àmfors del tipus Keay 23 del Pla de ses Figueres i de l'illot des Frares (Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

5.4.3. PRODUCCIONS AFRICANES

Els estudis de les produccions d'àmfors africanes identificades com a tals començaren a publicar-se l'any 1969 gràcies a A. Tchernia i F. Zevi. La seva classificació va conèixer un gran avanç amb els treballs de Cl. Panella de 1973 i de D. Manacorda de 1977. Però, se'ns dubte, el treball més important sobre el tema és el de S. Keay de 1984. Més recents també s'ha publicat una obra fonamental de síntesi i actualització de dades feta per M. Bonifay (Bonifay 2004).

Tradicionalment s'havia pensat que les àmfors nord-africanes havien servit, fonamentalment, per al transport de l'oli proconsular del que parlaven les fonts escrites. Actualment però, s'ha vist que aquesta qüestió no és tan clara. Així, en molts casos, n'hi va haver que varen transportar salaons i, també n'hi ha que, probablement, varen servir per exportar vi⁹⁷⁹.

Les àmfors de procedència africana documentades en els jaciments de l'arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares provenen, majoritàriament, de la zona de l'actual Tunísia. Abans d'entrar en la descripció dels tipus amfòrics identificats, és convenient fer algunes observacions sobre diversos fragments africans, trobats al Pla de ses Figueres, Son Picornells, Clot des Guix, en el Canal de s'Aigua i l'illot dels Frares (Figures 5.131 i 5.132), que no s'han pogut classificar tipològicament però, que per les seves característiques o, pel lloc o context on aparegueren, podrien correspondre als segles V a VII dC.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Àmfora africana indeterminada	3	-	1	1	-	3	1

Dues vores presenten decoració incisa polilineal (*décor peigné*) (E0042-06-332-25 i 26)⁹⁸⁰. Gràcies a les amables observacions de M. Bonifay, es pot afirmar que sembla molt probable que siguin una producció de Nabeul, únic lloc on s'ha documentat la producció d'àmfors amb decoració pentinada a sobre de la vora. Tot i que hi ha clares diferències formals i de dimensions, sent el model cabrerenc sensiblement més petit, el paral·lel més proper fins ara trobat és el d'un exemplar de tipus indeterminat del taller

⁹⁷⁹ Bonifay 2004, 443; Pieri 2005, 169; Vizcaíno 2009, 608; Reynolds 2010. Es pot trobar un excel·lent estat de la qüestió a: Bonifay 2004, 463-473.

⁹⁸⁰ Tant per les característiques físiques com composicionals sembla que ambdues vores podrien ser de la mateixa peça tot i que no enganxen. A més, tots dos fragments es varen trobar en una mateixa unitat estratigràfica i a menys d'un metre de distància.

de Sidi Zahruni, tal vegada, una evolució del tipus Keay 55-56 (Bonifay 2004, fig. 18, n° 22; Ghaliya, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 502). Les dues vores també tenen semblances formals amb un exemplar del tipus Keay 56 trobat a Barcelona, tot i que en contra s'ha de dir que les Keay 56 solen presentar la decoració pentinada en el coll (Bonifay 2004, 135-136)⁹⁸¹. Les àmfores del tipus Keay 56 es daten a finals del segle V i fins principis del VI, tal vegada una mica més (Bonifay 2004, 137). Però, pel que fa a la possible cronologia de les dues vores cabrenques, hi ha certs indicis que apunten cap a una datació una mica més tardana. Així ho fa pensar el fet que corresponguin, aparentment, a una àmfora de mida relativament petita, de les que solen caracteritzar la setena centúria. De fet, els exemplars del Pla de ses Figueres, formalment i en dimensions, s'assemblen força a una àmfora probablement del tipus Bonifay 52 trobada a Marsella, en un context que ja es proposa del segle VIII dC (Bien 2007, 266 i 273)⁹⁸². També presenten força semblances amb una àmfora trobada a Koper/Capodistria (Eslovènia), que presenta decoració a pinta en el coll, i que podria ser del segle VII (Vidrih, Zupancic 2005, 523 i 533). La decoració pentinada tampoc no es desdium gens amb aquesta atribució tardana, ja que a Marsella es troben exemplars africans que presenten aquest tipus decoratiu i que daten de la setena centúria (Bien 2005, 286 i 291; 2007, 265 i 273), tal com passa amb certs *Types tardifs à diffusion limitée* trobats a les regions de Nabeul/Hammamet/Sidi Jdidi, i amb algunes àmfores africanes *à corps glubulaire* (Bonifay 2005, 455 i 471). El context estratigràfic del Pla de ses Figueres on varen aparèixer els dos exemplars esmentats (UE 332 i Fase H), s'ha datat en els tres darrers quarts del segle VII dC.

Un parell de desenes de fragments de clara procedència nord-africana presenten aquesta decoració pentinada. S'han trobat majoritàriament en el Pla de ses Figueres, però també qualcun escàs fragment a l'illot des Frares. Sovint no es pot saber, però, si corresponen a fragments d'àmfora o a fragments de gerres.

Un fragment informe (E0042-06-06-32) presenta tres símbols estampats abans de la coccio. Tot fa pensar en els *timbres anépigrahes (contrassegni)* mencionats per D. Manacorda, i que, segons M. Bonifay, es troben a molts tipus d'àmfores africanes, des del segle II fins el segle V, com són, els tipus Africana I i II, Keay 25 i algunes àmfores cilíndriques de grans dimensions del segle V, com el tipus Keay 35B. En canvi, aquests tipus de segells pareix que ja no es troben a les àmfores dels segles VI-VIII (Bonifay 2004, 18).

Una ansa i un informe del Pla de ses Figuers (E0042-03-41 i E0042-06-06-33), així com un pivot de l'illot des Frares (IF-T5) presenten tres grafits, aparentment precoccio. Tots tres fragments es poden relacionar amb el *groupe d'amphores tardives de type Keay 25.1, « spatheion » 1, Keay 35A et B* característic del segle V dC (Bonifay 2004, 21). Finalment, s'han identificat grafits post-coccio fets a sobre de fragments d'àmfora africana com, per exemple, el de la peça E0042-06-355-16 del Pla de ses Figueres, trobada en un context de la Fase H, dels darrers tres darrers quarts segle VII, i

⁹⁸¹ També presenten decoració pentinada en el coll les Keay 55 i 57 (Bonifay 2005, 454). Cal fer notar que, en el mateix taller de Nabeul-Sidi Zahruni, també s'han documentat exemplars de Keay 57 amb perfils relativament semblants a aquestes peces del Pla de ses Figueres (Bonifay 2004, 39, fig. 18.16). El tipus Keay 57 es proposa de la segona meitat del segle V (Bonifay 2004, 137).

⁹⁸² Exemplar que, com els de Cabrera, presenta una *surface verdâtre* i una pasta de color vermell/taronja (Bien 2007, 266). Cal recordar que M. Bonifay afirmava que el seu tipus 52 *con orlo a fascia*, pareix que es pot datar de cap a la segona meitat del segle VII i, tal vegada també, una mica més enllà (Bonifay 2004, 142-143; Bonifay 2005, 456).

els dels fragments IF-72-18 i IF-TLS4-1 de l'illot des Freres. Malauradament tots aquests grafits es troben tan fragmentats que és impossible fer-ne cap tipus de lectura.

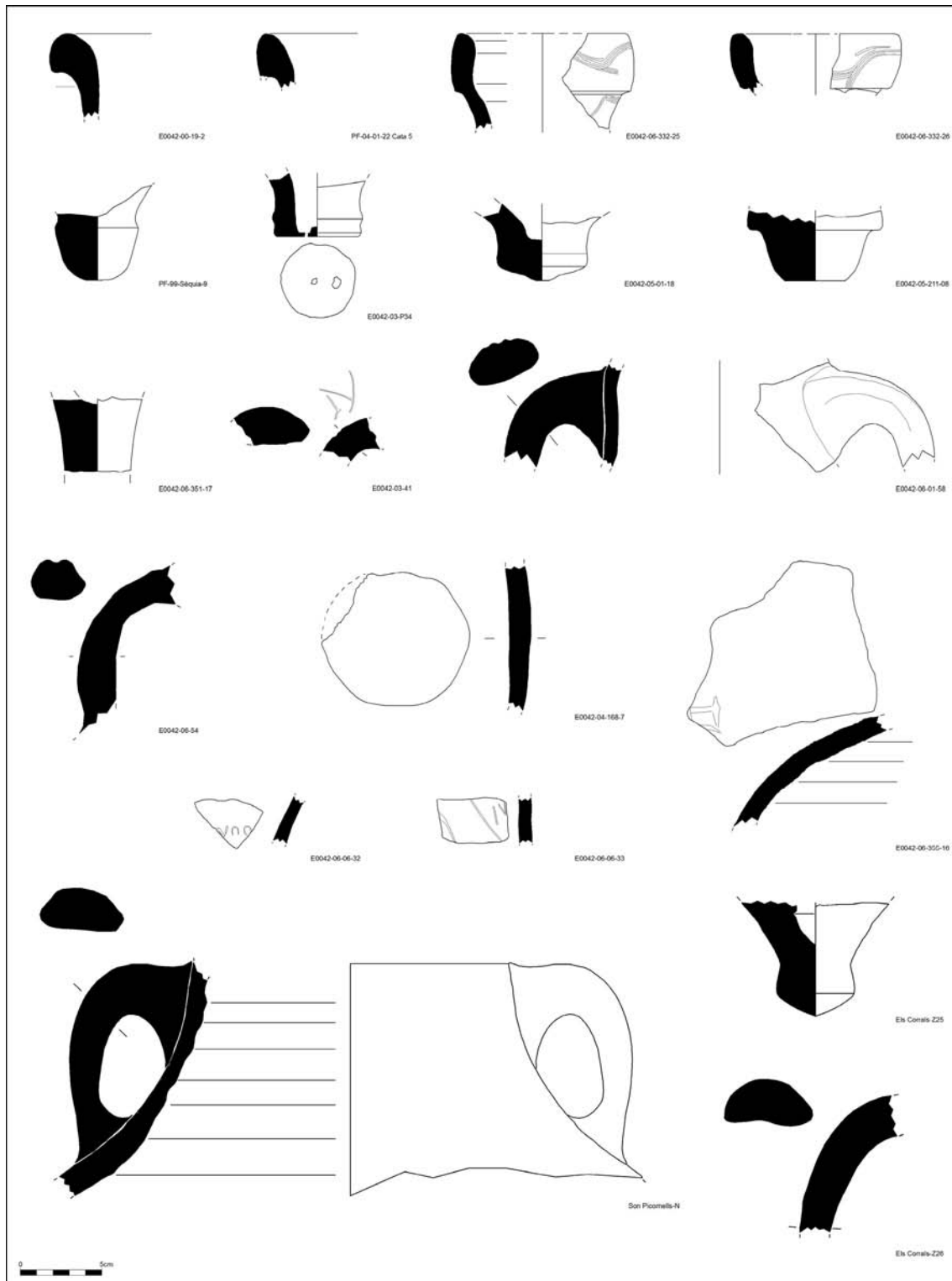

Figura 5.131. Exemples d'àmfores africanes de tipus indeterminat del Pla de ses Figueres, Son Picornells i Els Corralis (Autors: María I. Mancilla, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

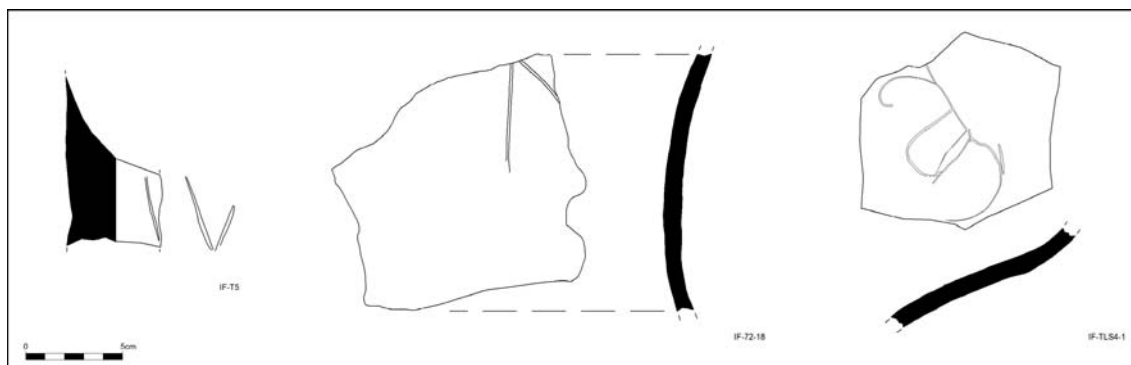

Figura 5.132. Exemples d'àmfores africanes de tipus indeterminat de l'illot des Frares (Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

KEYAY XXV

Aquest tipus només s'ha identificat en el Pla de ses Figueres (Riera Rullan 2002, 65-66; 2005a, 198 i 203; Vizcaíno 2009, 274). Durant la campanya de 1972 a l'illot des Frares, es varen recuperar tres petits fragments de vora d'àmfora clarament africana que, tal vegada, podrien correspondre al tipus Keay 25⁹⁸³, però la veritat és que la seva classificació no és gens segura.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XXV	1	-	-	-	-	?	-

S. Keay va plantejar un inici de la producció per aquest tipus XXV de cap a finals del segle III/principis del segle IV, mentre que el seu final seria de cap a mitjan segle V (Keay 1984, 193-194). M. Bonifay proposa incloure els subtipus i les variants d'aquest tipus amfòric exposats per Keay, dins del grup *Amphores Africaines III*, un grup que s'hauria fabricat entre el final del segle III i la primera meitat de la cinquena centúria (Bonifay 2004, 119-122). Per autors com J.A. Remolà, el moment àlgid de la producció del tipus Keay 25 es pot situar entre mitjan segle IV i mitjan segle V (Remolà 2000).

Les variants més primerenques foren produïdes a la *Bizacena* meridional, però poc després també se'n fabricaren a la *Zeugitana* (Bonifay 2004, 122)⁹⁸⁴. P. Reynolds considera provat que les Keay 25 eren àmfores que es varen fer servir per a transportar salaons atesa la seva relació amb la factoria de salaons de Nabeul, així com pel fet que Parker n'identifiqués exemplars submarins que contenien restes de peix (Reynolds 1993, 32; 2007, 33 i 42; 2010, 109, 121, 144 i 302)⁹⁸⁵. Però, d'altres autors com M. Bonifay, basant-se en el fet que existeixen exemplars amb recobriment interior de resina⁹⁸⁶, també proposen que hagueren pogut servir per a transportar vi (Bonifay 2004, 122 i 473-475). També podrien haver transportat olives, vist que en el derelict Dramont E, es varen identificar àmfores Keay 25/26 amb olives en el seu interior⁹⁸⁷.

⁹⁸³ Dues d'elles publicades com a 2 Keay 7/25B (IF-72 i IF-T13?), i l'altra com a possible Keay 25 (IF-E3B) (Riera Rullan 2004).

⁹⁸⁴ També s'ha identificat un centre productor a Mazarrón (Múrcia) que en faria imitacions (Reynolds 2010 143).

⁹⁸⁵ En el derelict de Pointe de la Luque B de Marsella, es varen trobar restes de crustacis en un exemplar del tipus Keay 25B, mentre que en el de La Pampelonne es varen trobar restes de peix (García, Rosselló 1992, 642; Remolà 2000).

⁹⁸⁶ Per exemple, en exemplars del derelict Dramont F (García, Rosselló 1992, 642).

⁹⁸⁷ Santamaria 1995; Bonifay 2004, 472; Reynolds 2010, 121 i 302.

Les àmfors del tipus Keay 25 es localitzen a moltíssims indrets. Formaven part del carregament del derelicte Dramont E, que hauria naufragat cap el segon quart del segle V⁹⁸⁸. És una àmfora encara ben present a Arles cap el 400 dC, així com durant el primer quart de la cinquena centúria (Bonifay 2004, 122). També s'ha documentat a Ostia, en contextos d'entre els primers decennis del segle IV als primers decennis del segle V (García, Rosselló 1992, 642). A Roma se n'han identificat en nivells del primer quart del segle V⁹⁸⁹, així com en un conjunt de 430-440 (Bonifay 2004, 122; García, Rosselló 1992, 642). S'ha trobat a Tarragona en un context del segon quart del segle V (Bonifay 2004, 122)⁹⁹⁰, mentre que en els nivells de mitjan segle V de Marsella ja només se'n comptabilitzen uns pocs exemplars (Bonifay 2004, 122; Remolà 2000). El tipus Keay 25 arribà a Beirut i Alexandria durant el segle IV i inicis del segle V (Reynolds 2010, 144). És present a Exeter, però en contextos anteriors al segle V (Reynolds 2010, 109 i 144).

A l'illot de Cullera s'haurien identificat fins a cinc exemplars corresponents a diverses variants del tipus Keay 25 (García, Rosselló 1992, 641-642; Ribera, Rosselló 2012, 386). També s'ha documentat Keay 25 a les Hyères, a l'illa de Porquerolles (Tréglià 2003, 127), i en el derelicte d'Héliopolis 1 proper a l'illa de Levant (Long, Valente 2003, 162; Bonifay 2004, 119 i 453).

El trobem a Mallorca, Menorca i Eivissa. A Mallorca⁹⁹¹, se n'han identificat exemplars en Es Velar d'Aprop (Orfila 1988, 276), a *Pollentia*⁹⁹², a *Palma* (Cerdà 1999, 189-190), a Sa Mesquida⁹⁹³, Son Fornés (Lull et al. 2001, 113; Marimon 2004, 1071), a Son Ramonet i a Es Carritxó II (Cau, Mas 2013, 254 i 258). A la vall de Sóller s'haurien identificat exemplars del tipus Keay 25E a Benarroquí de Fornalutx i a Castelló (Coll 1996, 397 i 413). S'ha classificat com a del tipus Keay 25P un exemplar trobat en el Puig de s'Escolà (Aramburu 2011, 19, 34 i figs. 41.2 i 50). D. Cerdà va donar a conèixer un exemplar del club nàutic de Santa Ponça classificat com a Keay 25 o 26C (Cerdà 1999, 150-151). A Menorca, s'ha identificat Keay 25 en aigües del port de Maó i de Fornells (Pons 2005, 446 i 447). Pel que fa a Eivissa, es va plantejar la possible existència d'un exemplar de Keay 25B en el conjunt trobat en Es Castell, datat del 475-525 dC. Però tampoc es descartava que correspongués a una peça del tipus Keay 5Bis/Africana IIB⁹⁹⁴. En el mateix indret, en un estrat immediatament inferior, però també d'època vàndala, es va trobar un fragment de vora d'àmfora africana que podria correspondre al tipus Keay 25G (Ramon, Cau 1997, 290 i fig. 19).

⁹⁸⁸ Amb un carregament d'exemplars de distintes mides (Santamaria 1995; Remolà 2000; Pieri 2005, 43-44, 46, 75).

⁹⁸⁹

⁹⁹⁰ J.A. Remolà la documenta en contextos de mitjan segle V, assenyalant que en posterioritat a aquesta data la seva presència és possiblement de caràcter residual (Remolà 2000).

⁹⁹¹ V.M. Guerrero va fer notar que el tipus Keay 25M era present a l'illa, i que era una de les àmfors que caracteritzaven el període vàndal mallorquí, però no esmentava el lloc d'aparició (Guerrero 1991, 25). Tal vegada es tractava d'un exemplar de Keay 25 trobat a Portopí, que estava en el Museu de Mallorca amb altres àmfors que se citen en aquell treball de 1991 (la identificació d'aquest tipus s'ha fet gràcies a l'estudi que estem fent d'aquells materials amb Carles Quintana i Antoni Puig, amb l'inestimable ajuda de Michel Bonifay).

⁹⁹² Keay 1984, 648; Reynolds 1995, 296, 297; Cerdà 1999, 150-151, 189-190; Vallori et al. 2010.

⁹⁹³ Orfila 1988b, 247; 1989, 516; Marimon 2004, 1070; Marimon et al. 2005, 410 i 411.

⁹⁹⁴ Ramon, Cau 1997, 281-282 i fig. 12.

L'exemplar del Pla de ses Figueres PF-00-P-3 es va trobar en superfície i, per tant, no aporta cap dada cronològica nova significativa. Tampoc es pot assegurar que sigui anterior al 400 dC.

Figura 5.133. Àmfora tipus Keay 25 del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

KEYA XXVII

Del tipus d'àmfora africana Keay 27 només se n'ha documentat un exemplar trobat en Els Corral de Conillera.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XXVII	-	-	-	-	-	1	-

És un tipus amfòric provinent del nord de Tunísia (Keay 1984, 414-417), de la zona a l'oest de Cartago (Bonifay 2004, 132; 2005, 454). Forma part del grup de contenidors cilíndrics de petites i mitjanes dimensions, del que C. Panella i S. Keay consideraren que havien transportat, sobretot, oli, tot i que no es descartaven altres continguts (Remolà 2000). Així, per exemple, P. Reynolds pensava que el tipus Keay 27 havia pogut contenir salses de peix (Reynolds 1993, 18). Més recentment, M. Bonifay ha observat que apareixen alguns exemplars d'aquest tipus amb recobriment intern, però d'altres no, cosa que ha fet que no es decanti per a cap tipus de contingut (Bonifay 2004, 132, 472 i 474; 2005, 454).

La producció de les dues variants de Keay 27 (A i B), es datava entre 380 a 450 (Raynaud, Bonifay 1993, 18-19). P. Reynolds, a partir dels contextos de Vila-Roma de Tarragona, *Schola Praeconum* de Roma i *Period I* de Marsella, tenia clar que era una àmfora que es trobava durant la primera meitat del segle V i, més probablement entre el c. 420-450 dC (Reynolds 1995, 50 i 52)⁹⁹⁵. A Tarragona es troba en contextos de finals del IV/V i sobretot del V, i es considera residual en els estrats del segle VI (Remolà 2000). A València també es documenta en una escombrera del segle V (Cau 2003, 29) o V-VI (Pascual et al. 1997, 182). M. Bonifay, observant els contextos marsellesos i tunisencs, considera que aquest tipus d'àmfora es dataria a la primera meitat del segle V dC i, sobretot, en els decennis centrals de l'esmentada centúria⁹⁹⁶, un datació que coincidiria amb el documentat a Mataró (Cela, Revilla 2005, 204). En el sud de la península Ibèrica es proposa una perduració fins a l'inici del segle VI (Amores, García, González 2007, 136), de la que P. Reynolds en dubta (Reynolds 2010, 113).

Donat que no semblava una àmfora gaire freqüent a Itàlia, on Keay només la documentava a Aquileia i Reynolds a Ostia i a Luni, així com a Porto Torres (Sardenya), en tots tres casos amb només 2 o 3 exemplars (Reynolds 1995, 51)⁹⁹⁷, P.

⁹⁹⁵ També citava que apareix en nivells del final del segle IV a Ostia (Reynolds 1995, 51).

⁹⁹⁶ Bonifay 2004, 132. Advertint, però, de l'existència d'una variant precoç del segle IV documentada a Ostia (Bonifay 2005, 454 i 466).

⁹⁹⁷ Posteriorment també s'ha documentat, per exemple, en els *horrea* de *Vada Volterrana* (Pasquinucci et al. 1996, 1416).

Reynolds va constatar que a finals del segle IV i durant la primera meitat del segle V semblava existir una relació especial entre la costa oriental de la península Ibèrica (sobretot del nord)⁹⁹⁸ i el nord de Tunísia, evidenciadaa per la presència d'àmfores Keay 41 i aquestes Keay 27 (la darreres encara més abundants), unes àmfores que pràcticament no es troben en altre llocs de la Mediterrània (Reynolds 1995, 52). Per altra banda, és interessant fer notar que s'ha documentat el tipus Keay 27 en el Monastil d'Alacant (Reynolds 1993, 77) i, a l'Atlàntic, a Banasa del Marroc (En-Nachioui 2005, 477).

A Mallorca és un tipus identificat a *Pollentia* (Reynolds 1995, 51 i 296), a Sa Mesquida (Marimon 2004, 107) i a Son Peretó. En aquesta darrera estació arqueològica se n'ha documentat un exemplar en un estrat anterior al c. 500 dC⁹⁹⁹. També s'hauria recuperat un exemplar en alta mar (Keay 1984, 652). A Eivissa, a l'hort des Palmer, s'ha trobat un exemplar de Keay 27B, dins del qual s'hi havia realitzat un enterrament infantil (Graziani 2004; Ramon 2005, 491).

Pel que fa a l'arxipèlag de Cabrera, J. Aramburu havia identificat un exemplar del tipus Keay 27B de la zona del Cellar de Sa Font de Cabrera (Aramburu 2001, 9 i fig. 5), al que se li pot afegir l'exemplar de Keay 27B recuperada en Els Corral de Conillera (EC-Z22) (Riera Rullan 2005b, 211; 2009b, 136; 2011, 110). Com que tots dos exemplars es varen trobar en prospecció, no serveixen per aportar cap precisió cronològica nova.

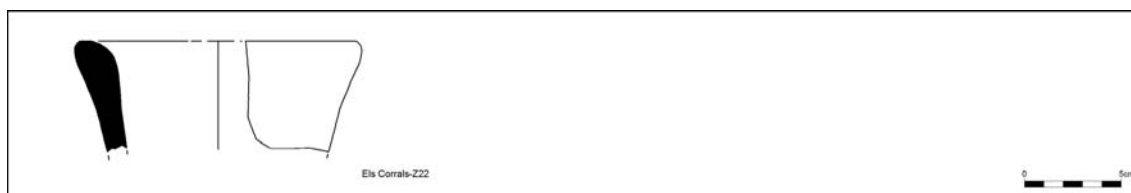

Figura 5.134. Àmfora tipus Keay 27B trobada en Els Corral de Conillera (Autors: Maria I. Mancilla i Mateu Riera)

KEYA XXXV

Aquest tipus amfòric s'ha documentat en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XXXV	2	-	-	-	-	-	-

És una àmfora cilíndrica de grans dimensions que sembla que es va fabricar, sobretot, a la zona de Nabeul, però també a tallers de la *Bizacena*¹⁰⁰⁰. De les dues variants identificades (A i B)¹⁰⁰¹, la primera hauria pogut servir, sobretot, per a transportar oli,

⁹⁹⁸ Al nord-est de la península Ibèrica, a part dels exemplars abans citats de Mataró, Tarragona i València, també s'ha documentat a Barcelona (Carreras, Berni 2005, 167 i 169).

⁹⁹⁹ Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013, 73; 2013b, 91; 2013d; Riera Rullan, Cau, Martínez 2013, UE 194; Riera Rullan et al. 2013, làm. 48.

¹⁰⁰⁰ Bonifay 2004, 135; Bonifay 2005, 454; Ghaliya, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 502. Reynolds parlava de produccions de la Tunísia central, tot i advertint que Keay apuntava cap a una majoria de produccions del nord de Tunísia (Reynolds 1995, 53 i 55).

¹⁰⁰¹ S. Keay també havia proposat una tercera variant, la C, a partir d'un únic exemplar (Keay 1984, 233-240). Però aquesta no s'ha seguit contemplant a la gran majoria dels treballs posteriors.

mentre que la B hauria traguinat algun tipus de salaó o salsa de peix¹⁰⁰². De fet, M. Bonifay creu que aquestes dues variants (Tipus 40 i 41) es poden considerar com a àmfores distintes, tant per la seva talla com pels detalls morfològics (Bonifay 2004, 134). Una elevada proporció dels exemplars del tipus Keay 35 presenten *grafitti ante cocturam* en els pivots i, a vegades, en el coll (Remolà 2000, 145).

Segons S. Keay aquestes àmfores s'haurien de datar entre mitjan segle V i mitjan segle VI, tot i que amb possibilitats d'un inici de la seva fabricació unes dècades abans (Keay 1984, 240). C. Raynaud i M. Bonifay les proposaven d'entre els anys 380-450 (Raynaud, Bonifay 1993, 19). Tot i que es van considerar com una de les primeres formes "vàndales" (Reynolds 1995, 50; 2007, 38), autors com M. Bonifay creuen que pareix que s'haurien pogut començar a fabricar un poc abans de la conquesta vàndala del nord d'Àfrica i, més recentment, P. Reynolds, el reconeix com a un tipus pre-vàndal i que seria representatiu de la primera fase "d'exportacions vàndales" d'entre els anys 430-500 (Bonifay 2004, 481; Reynolds 2007, 74; 2010, 93 i fig. 16a). Els mateixos investigadors no contempen la seva fabricació en el segle VI, mentre que altres pensen que s'allarga fins els primers anys de la sisena centúria¹⁰⁰³.

Tot apunta a què els contenidors del tipus Keay 35 són les àmfores africanes més freqüents a la Mediterrània occidental durant els dos primers terços del segle V (Bonifay 2004, 135; 2005, 454)¹⁰⁰⁴. Són presents, per exemple, a Cartago (Bonifay 2004)¹⁰⁰⁵, a Marsella i altres llocs francesos¹⁰⁰⁶, a *Vada Volterrana* (Pasquinucci et al. 1996, 1416), a Roma¹⁰⁰⁷, a Otranto (Mitri 2005, 414), a Classe¹⁰⁰⁸, a Trieste¹⁰⁰⁹, Predloka (Vidrih, Zupancic 2005, 522) i Tomis (Bonifay 2004, 134). Exemplars de Keay 35A i 35B formaven part del carregament principal del derelicte Dramont E, que hauria naufragat cap el segon quart del segle V¹⁰¹⁰. El tipus Keay 35B és característic dels contextos francesos de 450-475 dC (Pieri 2005, 57).

Pel que fa a la península Ibèrica, s'ha documentat Keay 35A a Cartagena, així com a diversos jaciments del seu voltant, en contextos del segle V¹⁰¹¹. Aquesta variant s'ha constatat a *Iesso*, en un conjunt del 400-450/475 (Uscatescu, García 2005, 84). A Tarragona, s'ha identificat la variant 35B en un context del final del segle IV-inicis del V però, sobretot, en conjunts del segle V (Remolà 2000, 146; Murcia 2005, 10). En canvi, la variant 35A no es documenta en estrats anteriors a mitjan segle V¹⁰¹². A València, s'ha identificat Keay 35A i B en nivells dels segles V-VI, i Keay 35A en un context del segle VI (Pascual et al. 1997, 182-183). A Barcelona, també s'han constatat

¹⁰⁰² Bonifay 2004, 135, 464, 467, 471 i 474; Bonifay 2005, 454; Ghalià, Bonifay, Capelli 2005, 497.

¹⁰⁰³ Reynolds 1995; Bonifay 2004; Járrega 2005, 152.

¹⁰⁰⁴ També se'ls ha considerat el tipus africà més característic del segle V (Remolà 2000; 145).

¹⁰⁰⁵ També en contextos del segle VI i fins el 600, però considerades de caire residual (Fulford, Peacock 1984, 136-137).

¹⁰⁰⁶ Reynolds 1995; Bonifay 2004; Pieri 2005.

¹⁰⁰⁷ En contextos de 430-440 (García, Rosselló 1992, 642). Vegeu també: Reynolds 1995.

¹⁰⁰⁸ S'han documentat totes dues variants en un magatzem que s'hauria incendiat, possiblement, durant la darrera dècada del segle V (Reynolds 2010, 102).

¹⁰⁰⁹ Keay 35B en contextos del final del V o principis del VI, però que sembla que seria d'una fase de la segona meitat del V (Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 504).

¹⁰¹⁰ Santamaria 1995; Remolà 2000; Bonifay 2004, 135; Pieri 2005, 43-44 i 46.

¹⁰¹¹ A Cartagena també s'ha trobat un exemplar del tipus XXXVA en un context de la segona meitat del segle VI i inicis del VII (Murcia 2005, 10), però sembla que seria material rodat.

¹⁰¹² Per ambdues variants es dubta si serien residuals els exemplars apareguts en estrats posteriors a la cinquena centúria (Remolà 2000, 146).

les dues variants, amb exemplars del tipus 35B en estrats del segle VI¹⁰¹³. S'ha documentat Keay 35 en diversos indrets de la vall del Vinalopó (Reynolds 1995, 51 i 54). A Sevilla és present en contextos de la segona meitat del segle V (Reynolds 2010, 113). A l'Atlàntic, aquesta àmfora també va arribar a *Bracara Augusta* (Dives 2005, 56) i a *Lixus* (En-Nachioui 2005, 477).

És un tipus present en el Monastil (Reynolds 1993, 32 i 77). Pel que fa a les troballes en illots, es va trobar un exemplar en el del Portixol (Keay 1984, 653; Reynolds 1993, 86) i un altre del tipus 35b a l'illa de Sant Honorat de les Lérins (Arnaud 2003b, 187). S'han arribat a identificar fins a 16 fragments de Keay 35 a Punta de l'Illa de Cullera¹⁰¹⁴.

A Mallorca¹⁰¹⁵ s'han documentat exemplars de Keay 35 a *Palma* (Cerdà 1999, 190) i a *Pollentia* (Reynolds 1995, 296; Cerdà 1999, 190). La variant 35B és present a Castelló de la vall de Sóller (Coll 1996, 396, 398 i 413), a Sa Mesquida (Marimon 2004, 1071; Marimon et al. 2005, 411), i Sa Bastida (Marimon 2004, 1071). A Menorca s'ha documentat Keay 35B en el femer de l'habitació 39 de Fornells (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 232; Cau 2003, 27).

Dels dos exemplars trobats en el Pla de ses Figueres que correspondrien al tipus Keay 35, un d'ells es pot assimilar a la variant 35A (E0042-03-01-5) (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 356 i 368; Riera Rullan 2009b, 63, 65 i 74), mentre que l'altre pareix més de la variant 35B (E0042-04-168-6). Malauradament, tots dos exemplars es varen trobar en estrats superficials o d'època moderna i, per tant, no aporten cap nova dada cronològica significativa.

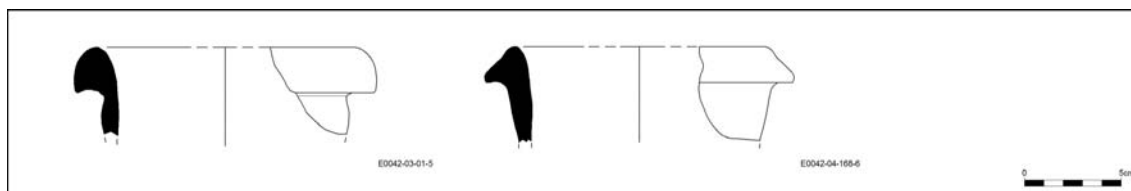

Figura 5.135. Àmfores tipus Keay 35 del Pla de ses Figueres (Autors: María I. Mancilla, Mateu Riera i Julio M. Román)

KEY XXXVI

D'aquest tipus d'àmfora se n'ha pogut identificar un exemplar en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay XXXVI	1	-	-	-	-	-	-

¹⁰¹³ Bonifay 2004, 134; Carreras, Berni 2005, 167, 169 i 176-177; Járrega 2005, 152.

¹⁰¹⁴ Keay 35A i B (García, Rosselló 1992, 641-643; Rosselló 1995, 157; Pascual et al. 1997, 182; Ribera, Rosselló 2012, 386).

¹⁰¹⁵ V.M. Guerrero va fer notar que el tipus Keay 35B era present a Mallorca i que era una de les àmfores que caracteritzaven el període vàndal insular (Guerrero 1991, 25). Més endavant, s'hi afegí el tipus Keay 35A (Villaverde 2004a, 405; 2006, 84). Però, malauradament, cap dels dos autors no n'esmenta el lloc d'aparició d'aquestes àmfores. V. Guerrero, tal vegada tenia en ment dos exemplars de Keay 35B trobats a Portopí que estaven en el Museu de Mallorca juntament amb altres àmfores que se citen en el seu article de 1991. La identificació d'aquests dos exemplars de Keay 35B també s'ha fet gràcies a l'estudi en curs realitzat amb Carles Quintana i Antoni Puig. Altre cop cal agrair l'ineestimable ajuda que està proporcionant Michel Bonifay.

Tot i que S. Keay l'any 1984 en va considerar dues variants (A i B) (Keay 1984, 240-245), la primera és considerada una categoria anòmala representada per un únic exemplar morfològicament semblant al tipus Keay 27 (Remolà 2000, 151). P. Reynolds considerava que el tipus Keay 36 procedia d'una producció de la Tunísia central (Reynolds 1995, 53), mentre que M. Bonifay pensa que aquest s'hauria de cercar a l'oest de Cartago, ja sigui a la costa o a l'interior (Bonifay 2004, 132). S'ha considerat un contenidor dedicat al transport d'oli (Remolà 2000, 151). Però, per a M. Bonifay, el fet que apareixen alguns exemplars amb recobriment intern i a d'altres no, fa que consideri indeterminat el seu contingut (Bonifay 2004, 132 i 474).

S. Keay considerava que aquesta àmfora es fabricava entre l'inici/mitjan segle V fins a l'inici del VI o, fins i tot, una mica més avançada aquella sisena centúria (Keay 1984, 245; 1998, 145). També s'havia considerat com una producció "vândala" primerenca (Reynolds 1993, 32; 1995, 50) però, altre cop, sembla que la seva producció hauria pogut començar abans de la conquesta vândala del nord d'Àfrica (Bonifay 2004, 481). La datació dins d'una forquilla temporal dels anys 380 a 460 (Raynaud, Bonifay 1993, 19), ha estat corregida en el segle V, inclosa la segona meitat (Bonifay 2004, 132). Segons els contextos documentats a Tarragona, l'origen temporal del tipus Keay 36 s'hauria de situar als inicis de la cinquena centúria, amb un període de màxima difusió de primera meitat/mitjan segle V (Remolà 2000, 151). Per a Bonifay, es varen difondre, principalment, durant els dos primers terços del segle V dC (Bonifay 2004, 132)¹⁰¹⁶. Aquest tipus amfòric s'ha trobat en contextos del segle V, també, a Cartago¹⁰¹⁷, Trieste¹⁰¹⁸, Mataró (Cela, Revilla 2005, 204), Cartagena¹⁰¹⁹, o Sevilla¹⁰²⁰. A València s'ha documentat en un conjunt funerari que s'ha datat ja dins del segle VI (Pascual, Ribera, Rosselló 2003, 69; Vizcaíno 2009, 550).

És un tipus que s'ha documentat a Alexandria i fins a Núbia, però és una àmfora més llargament difosa a la Mediterrània occidental. S'ha identificat en diverses estacions arqueològiques franceses com Marsella, Port-Vendres o Arles (Bonifay 2004, 131-132). A la península ibèrica destaca el nombre llocs on se'n troben propers a Barcelona¹⁰²¹. S'ha identificat a l'Atlàntic, a *Bracara Augusta* (Dives 2005, 56). També és present a diversos jaciments del Marroc¹⁰²². S'ha identificat a l'illa de Cullera, amb fins a sis exemplars de la variant Keay 36B¹⁰²³.

A les Balears aquest tipus amfòric no sembla gaire present. De fet, no se n'ha trobat cap cita segura a la bibliografia consultada. Cal dir que l'exemplar identificat en el Pla de ses Figueres (E0042-06-01-55) sembla correspondre a la variant Keay 36B. Respecte a la seva datació, no se'n pot aportar cap dada significativa ja que es va trobar en nivells superficials.

¹⁰¹⁶ En canvi, P. Reynolds en suposava un domini en posterioritat al 450 dC, juntament amb la Keay 62 (Reynolds 1993, 32; 1995, 51).

¹⁰¹⁷ Però no es detectava abans del 450/475 (Fulford, Peacock 1984, 131).

¹⁰¹⁸ En contextos de la primera i de la segona meitat del V (Degradi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 504).

¹⁰¹⁹ De la primera meitat del segle V (Murcia et al. 2005, 12).

¹⁰²⁰ P. Reynolds en fa notar l'existència d'un exemplar de Keay 36B en un nivell de la segona meitat del segle V, mentre que no veu clar que es pugui confirmar una datació ja dins del primer quart del segle VI per a una altra peça (Reynolds 2010, 113).

¹⁰²¹ Keay 1984; Bonifay 2004, 131-132; Carreras, Berni 2005, 169 i 173).

¹⁰²² A *Lixus* i *Septem* (En-Nachioui 2005, 477).

¹⁰²³ García, Rosselló 1992, 643-644; Rosselló 1995, 157; Pascual et al. 1997, 182; Ribera, Rosselló 2012, 386.

Figura 5.136. Àmfora tipus Keay 36 del Pla de ses Figueres
(Autors: Mateu Riera i María José Rivas)

KEAY LV, KEAY LVI i KEAY LVII

En aquest apartat s'han agrupat els tipus Keay 55, 56 i 57, tal i com va fer M. Bonifay en el seu treball de 2004, donat que presenten característiques morfològiques comunes, així com la presència de decoració a pintura en el coll (Bonifay 20004, 135)¹⁰²⁴. De fet, el mateix S. Keay, ja va exposar que els tipus Keay 56 i 57 podien ser variants d'un mateix tipus, estretament lligat al tipus 55 (Keay 1984, 293-299)¹⁰²⁵. D'aquestes àmfors se n'han pogut identificar tres vores en el Pla de ses Figueres i una en Els Corral.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay LV / LVI / LVII	3	-	-	-	1	-	-

Tots tres tipus es varen produir en el taller de Beni Khiar-Sidi Zahruni de Nabeul¹⁰²⁶. Diversos autors pensen que l'oli era la càrrega habitual d'aquestes àmfors¹⁰²⁷, però, el fet d'haver documentat individus amb recobriment intern i d'altres sense, genera seriosos dubtes sobre el seu contingut i M. Bonifay no en descarta que fossin productes diferents (Bonifay 2004, 137 i 474; 2005, 455; Vizcaíno 2009, 613).

Pel que fa a la datació del tipus 55, S. Keay en documentava la seva exportació durant el darrer quart del segle V i fins a finals del segle VI (Keay 1984, 289 i 293; 1998, 145). C. Raynaud i M. Bonifay l'emmarcaven dins un ventall cronològic d'entre els anys 450 a 550 (Raynaud, Bonifay 1993, 20). P. Reynolds proposava que no haurien arribat al sud-est peninsular fins a finals de la cinquena centúria, i que tal vegada arribarien fins a mitjan segle VI (Reynolds 1995, 22 i 54). A Tarragona tampoc es documenta fins el darrer quart del segle V i és present en contextos del sisè (Remolà 2000, 155). M. Bonifay proposa una datació per a la fabricació d'aquesta àmfora entre cap el final del segle V fins a la primera meitat del segle VI i, tal vegada, una mica més enllà (Bonifay 2004, 137 i 455). Cal destacar que s'ha documentat Keay 55 en el derelict de La Palud, vaixell que s'hauria enfonsat cap a mitjan/segona meitat del segle

¹⁰²⁴ Una agrupació que també hauria seguit P. Reynolds, per exemple, a Constantinoble, d'on informa que es documenten Keay 55-57 en contextos posteriors a la conquesta bizantina del nord d'Àfrica (Reynolds 2010, 128). D'altres investigadors com, per exemple, J.A. Remolà, també solien agrupar els tipus 56 i 57 (Remolà 2000, 155-157).

¹⁰²⁵
¹⁰²⁶ Bonifay 2004, 135; Bonifay 2005, 454; Ghali, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 503. Fa feia anys que es considerava la zona de Nabeul com a un dels llocs on s'havien produït aquestes àmfors (Remolà 2000). P. Reynolds parlava de produccions de la Tunísia central, tot i advertint que Keay apuntava cap a una majoria de produccions del nord de Tunísia. També citava un exemplar alacantí del tipus Keay 57 de probable producció septentrional (Reynolds 1995, 53, 55).

¹⁰²⁷ Keay 1984, 290; Reynolds 1993, 18; Remolà 2000.

VI¹⁰²⁸. R. Járrega també adverteix que s'han documentat en nivells del segle VI a Cartago¹⁰²⁹ i a Marsella i dona a conèixer un exemplar trobat a Barcelona en un context de la segona meitat del segle VI i principis del VII (Járrega 2005, 152)¹⁰³⁰. També s'hauria trobat a la ciutat de València, en un nivell del segle VI i, en el jaciment de València la Vella-Ribaroja, considerat d'entre els anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 182, 183 i 194). A Mataró, la seva presència és significativa en contextos del final del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 205). El tipus Keay 55 és molt abundant en els conjunts francesos de 525/530-550/560 (Pieri 2005, 57). A Tomis, també s'hauria trobat una peça datada en el segle VI (García, Rosselló 1992, 645; Bonifay 2004, 135-136). Donat que no apareix gaire en els contextos d'època bizantina de Cartagena, i que no es troba en els nivells del segle VII de San Antonino di Perti, ni en els nivells de destrucció del barri bizantí cartagener, J. Vizcaíno reafirma que la seva circulació no hauria anat més enllà del segle VI (Vizcaíno 2009, 612-613). Pel que fa a les troballes de la península Ibèrica, s'ha identificat, a Benalúa (Reynolds 1993, 15 i 1995, 54; Vizcaíno 2009, 252), a diversos jaciments alacantins en altura, a Oriola (Reynolds 1993, 17 i 23) i a la zona de la Depresión de Vera (Vizcaíno 2009, 188). També és present a Sardenya (Martorelli 2002, 138) i a *Septem* (Vizcaíno 2009, 132 i 613). Referent a la presència d'aquestes àmfores Keay 55 en illots, se n'han trobat a l'illa de Cullera¹⁰³¹. S'ha trobat un exemplar del tipus Keay 55A a l'illa de Port-Cros de les Hyères, datat en el segle VI (Tréglià 2003, 131).

S. Keay va proposar que el seu tipus 56 s'havia produït entre mitjans segle V i fins a finals del segle VI dC i s'havia exportat des de finals del V (Keay 1984, 298). Uns anys més tard, C. Raynaud i M. Bonifay l'emmarcaven amb dubtes dins d'un període de 500-550 (Raynaud, Bonifay 1993, 20). Més recentment, M. Bonifay, proposa una datació de finals del segle V- inicis del segle VI i, tal vegada, una mica més enllà (Bonifay 2004, 137) i, P. Reynolds, el reconeix com a un dels nous tipus vàndals (Reynolds 2010, 93). El tipus Keay 56 s'ha identificat a diversos llocs de la Mediterrània com a Sardenya (Martorelli 2002, 138), Marsella (Remolà 2000) i Albenga (Bonifay 2005, 455). Pel que fa a la península Ibèrica, s'ha constatat la seva presència a Barcelona¹⁰³², Tarragona¹⁰³³, València la Vella-Ribaroja¹⁰³⁴, a la vall del Vinalopó (Reynolds 1995, 54), en diversos jaciments alacantins en altura com, per exemple, El Monastil (Reynolds 1993, 17 i 77; Vizcaíno 2009, 247), i en el Cerro de San Miguel (Vizcaíno 2009, 237).

¹⁰²⁸ Remolà 2000, 155; Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 135-136 i 453; 2005, 455; Pieri 2005, 19-20.

¹⁰²⁹ Vegeu: Fulford, Peacock 1984, 216.

¹⁰³⁰ A *Barcino* també se n'han documentat en contextos del segle V i a altres nombrosos indrets (Carreras, Berni 2005, 167, 169 i 176).

¹⁰³¹ L'any 1997 el tipus Keay 55 es va emmarcar dins d'un ventall cronològic que aniria entre *c.* 549 i els anys 582-584 (Pascual et al. 1997, 182). Recentment s'ha fet una revisió i actualització de les àmfores trobades a l'illot de Cullera i s'ha afirmat que es poden entreveure dues fases principals, una centrada en la meitat del segle V i una altra del final del segle VI o de l'inici del segle VII (Ribera, Rosselló 2012, 389), però no s'esmenta a quina d'elles podria pertànyer el tipus Keay 55 altre cop citat (Ribera, Rosselló 2012, 386). Un exemplar presentava en el coll decoració a pinta (García, Rosselló 1992, 643-645).

¹⁰³² A nombrosos indrets (Carreras, Berni 2005, 169). Vegeu també: Keay 1984; Bonifay 2004.

¹⁰³³ A partir de finals del segle V, i durant el segle VI (Remolà 2000, 155). Vegeu també: Keay 1984; Bonifay 2004; Carreras, Berni 2005, 167.

¹⁰³⁴ Jaciment considerat dels anys *c.* 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183 i 194).

La datació del tipus Keay 57 no distaria gaire de la del tipus 55 i 56¹⁰³⁵. C. Raynaud i M. Bonifay la situaven entre els anys 470-550 (Raynaud, Bonifay 1993, 20) però més tard, M. Bonifay només el considera de la segona meitat del segle V (Bonifay 2004, 135-137). D. Pieri ha fet notar que és un dels tipus dominants en els contextos francesos de 525/530-550/560 (Pieri 2005, 57), mentre que F. Amores, E. García i D. González, esmentant contextos de Tarragona, Marsella i Sevilla, creuen que va existir una producció i distribució més enllà del 500 dC (Amores, García, González 2007, 136)¹⁰³⁶. De fet, J.A. Remolà, tenint en compte els contextos tarragonesos i marselesos, afirmava que aquestes àmfores ja es documentaven a finals del segle V, i que continuaven presents, de forma minoritària, durant el segle VI (Remolà 2000, 155). A la península Ibèrica, a més de Sevilla i Tarragona¹⁰³⁷, també s'ha documentat a Barcelona¹⁰³⁸, a València¹⁰³⁹, El Monastil (Reynolds 1993, 77; 1995, 55; Vizcaíno 2009, 247), Cerro del Puerto, Cabezo del Puerto, Mula/Cerro de la Almagra, i a Cartagena i els seus voltants (Vizcaíno 2009, 120, 209, 212, 214, 284, 287 i 429). També s'ha identificat a *Septem* (Vizcaíno 2009, 132).

Aquestes àmfores dels tipus Keay 55, 56 i 57 es documenten molt escassament a les Illes Balears. Es pot esmentar que es va donar a conèixer un possible exemplar del tipus Keay 55, amb decoració incisa a pinta procedent del conjunt trobat en Es Castell d'Eivissa, datat en el 475-525 dC (Ramon, Cau 1997, 281). Palol va considerar que en el Cap des Port de Fornells s'hi haurien documentat Keay 56/57 (Palol 1987, 420; Rita 1994, 328)¹⁰⁴⁰, una de les quals, amb perfil complet¹⁰⁴¹, P. Reynolds la va classificar com a del tipus Keay 56B i el considera bizantí (Reynolds 1995, 52 i 298; 2010, 304). M. Bonifay emprà aquesta peça per il·lustrar el seu *Amphore Tipe 43 = Keay 56* (Bonifay 2004, 135-136).

Els exemplars de l'arxipèlag de Cabrera¹⁰⁴², tres d'ells del Pla de ses Figueres (PF-00-P-1, PF-04-01-20 Cala 5 i E0042-06-01-56) i un de Conillera (Els Corralis-Z-21) es varen trobar en nivells superficials i, per tant, no aporten cap nova dada cronològica nova. Les vores PF-04-01-20 Cala 5¹⁰⁴³ i E0042-06-01-56 són clarament assimilables al tipus Keay 55. En canvi, l'exemplar PF-00-P-1, tot i que s'ha publicat com del tipus Keay 55,A¹⁰⁴⁴, podria també correspondre al tipus Keay 57,B¹⁰⁴⁵. Finalment, la peça trobada en Els Corralis de Conillera podria correspondre al tipus Keay 57.

¹⁰³⁵ Keay 1984; Reynolds 1995; Remolà 2000. P. Reynolds també el reconeix com a un dels nous tipus vàndals (Reynolds 2010, 93).

¹⁰³⁶ P. Reynolds, en canvi, no veu tan clar que es pugui confirmar una datació ja dins del primer quart del segle VI (Reynolds 2010, 113).

¹⁰³⁷ Pel que fa a Tarragona, a més del treball de Remolà de 2000, vegeu també: Keay 1984; Bonifay 2004, 135-136; Carreras, Berni 2005.

¹⁰³⁸ A nombrosos indrets (Carreras, Berni 2005, 169). Vegeu també: Keay 1984; Bonifay 2004, 135-136.

¹⁰³⁹ En un context dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 183)

¹⁰⁴⁰ Àmfores donades a conèixer per P. de Palol dins d'un grup de vuit exemplars recuperats força sencers i classificats del tipus *africano grande* de Zevi i Tchenia (Palol 1982, 391, 399 i 400).

¹⁰⁴¹ L'exemplar FC/78/27 de Palol 1982, fig. 23.

¹⁰⁴² A més dels quatre exemplars que ara es presenten, J. Aramburu va donar a conèixer una vora del tipus Keay 55 amb decoració a pinta, trobada en Es Pouet del Pla de ses Figueres (Aramburu 2001, 6 i fig. 1).

¹⁰⁴³ Aquesta peça presenta una decoració molt típica dins de les àmfores del tipus Keay 55. Es tractaria de l'absència deliberada en franges horitzontals de la cobertura externa de color crema/groguenc (Remolà 2000, 155).

¹⁰⁴⁴ Riera Rullan 2001, 40 i 65; 2002, 65-66; Riera Rullan 2005a, 198 i 203; Vizcaíno 2009, 274.

¹⁰⁴⁵ Presenta moltes semblances formals amb l'exemplar complet abans citat de Cap des Port de Fornells.

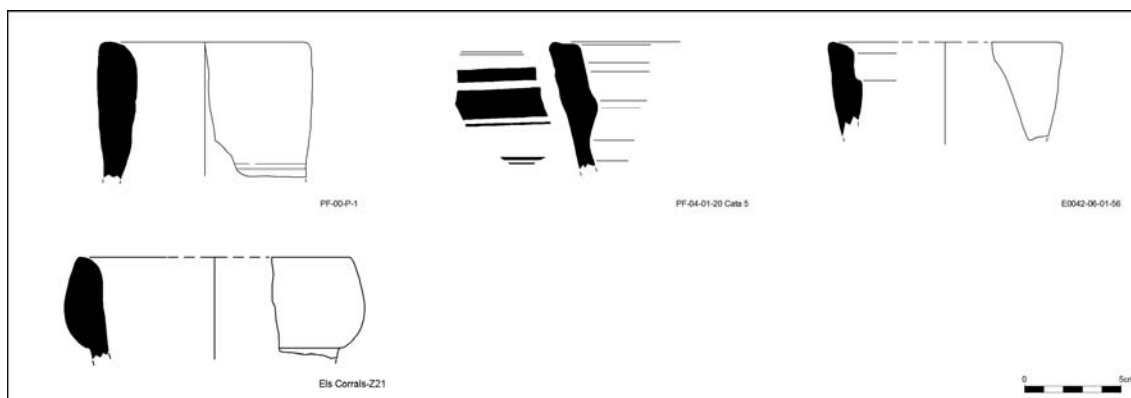

Figura 5.137. Àmfores del tipus Keay 55, 56 o 57 trobades en el Pla de ses Figueres i en Els Corralis (Autors: Mateu Riera i Julio M. Román)

KEYA LXI

El tipus Keay 61 és, després del Keay 62, l'àmfora africana més ben representada en els jaciments estudiats. Aquest tipus 61 s'ha pogut documentar en el Pla de ses Figueres i a l'illot des Freres¹⁰⁴⁶. També podria correspondre a una àmfora Keay 61 el pivot trobat a la Balma de s'Espalmador, tot i que tampoc es descarta que pugui ser d'un exemplar del tipus Keay 62.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay LXI	4/6	-	-	-	-	1	1?

S. Keay en va proposar fins a cinc variants (Keay 1984, 303-309)¹⁰⁴⁷. Segons M. Bonifay els contenidors del tipus Keay 61 es produïen en els tallers de la zona del Sahel com, el de Moknine i, molt probablement, els de *Leptiminus* i d'Henchir ech-Chekaf a Ksour Essaf. També hi ha variants que serien de la zona de la *Zeugitana*¹⁰⁴⁸. En general, es considera probable que siguin unes àmfores manufacturades a l'àrea costanera de la *Bizacena*, en el mateix àmbit que es fabricaren les Keay 62 (Vizcaino 2009, 610)¹⁰⁴⁹.

S. Keay va proposar que el seu contingut era l'oli, proposta força acceptada¹⁰⁵⁰. M. Bonifay, en canvi, creu que l'oli és dubtós per algunes variants mentre que per altres no es decanta per cap producte (Bonifay 2004, 140, 472, 474)¹⁰⁵¹. S'ha relacionat la difusió de la Keay 61 amb la conquesta bizantina del nord d'Àfrica del 533, i amb la reorganització dels recursos agrícoles d'aquella província (Vizcaino 2009, 610).

¹⁰⁴⁶ L'exemplar de l'illot dels Freres fou donat a conèixer l'any 2002 (IF-T6-11: Riera Rullan 2002, 102-103; 2005b, 214).

¹⁰⁴⁷ Les variants A, B, C i D són les més comunes. M. Bonifay considera que serien dos tipus amfòrics diferents, un dels quals correspondria a les Keay 61C (*Amphore Type* 48), mentre que l'altre (*Amphore Type* 49) englobaria les Keay 61A, 61B, 61D i una altra possible variant tardana (Bonifay 2004).

¹⁰⁴⁸ Bonifay 2004, 141; 2005, 456. Vegeu també Keay 1984; Remolà 2000.

¹⁰⁴⁹ Sovint es parlava de produccions de la Tunísia central (Reynolds 1995, 53; Remolà 2000, 159).

¹⁰⁵⁰ Keay 1984, 303-309; Reynolds 1995, 53; Remolà 2000, 159. J. Vizcaino també hi està d'acord, si bé esmenta que la documentació de reina en alguns exemplars, mostra la possibilitat d'haver transportat també altres mercaderies (Vizcaino 2009, 610).

¹⁰⁵¹ En el derelict de Saint-Gervais (F), es va trobar Keay 61 plena de resina. Segons M. Bonifay, és versemblant que, en la majoria dels casos, aquesta resina fos una reserva per a calafatar el vaixell. Per altra banda, en el cas del derelict Dramont F, es planteja la possibilitat que fos el resultat d'un reompliment de les àmfores africanes relacionat amb un comerç local de resina (Bonifay 2004, 464-465).

El marc cronològic de la producció del tipus Keay 61 és controvertit, sobretot pel que fa al seu començament. S. Keay va proposar una datació de mitjan segle V a mitjan segle VI (Keay 1984, 305-309). En canvi, C. Raynaud i M. Bonifay el consideraven un tipus d'entre els anys 550-700 (Raynaud, Bonifay 1993, 20-21)¹⁰⁵². Més recentment, M. Bonifay afirma que el tipus Keay 61 és una àmfora característica del segle VII, tot i que les seves variants B i D podrien haver-se començat a fabricar a finals del VI¹⁰⁵³. R. Járrega dóna per bona una datació de segona meitat del VI per al tipus Keay 61 en general, tot i ressenyant que és característica del segle VII, tal i com ho indiquen els contextos de Marsella, la Cripta Balbi de Roma, San Antonino in Perti¹⁰⁵⁴, Cartagena¹⁰⁵⁵ i Tarragona, així com certs exemplars de Terrassa, els de la volta de l'església de Santa Maria, Puig Rom i *Recopolis* (Keay 1984; Járrega 2005, 152)¹⁰⁵⁶. El tipus Keay 61C abunda en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650, mentre que els exemplars del tipus Keay 61A són ben presents en els contextos de la segona meitat del segle VII i, fins i tot, tal vegada de l'inici del segle VIII (Pieri 2005, 58)¹⁰⁵⁷.

Són unes àmfors que es troben en molts indrets de quasi per tota la Mediterrània com Sicília (Keay 1984, 659; Bonanno 2007, 357), la península Itàlica (Keay 1984, 659; Pasquinucci et al. 1996, 1416), a la costa de l'antiga Iugoslàvia (Vidrih, Zupancic 2005, 531-532; Reynolds 2007, 45 i 307), a Samos i a Constantinoble (Bonifay 2004, 456 i 482). S'ha destacat l'abundància del tipus Keay 61 a la península Ibèrica¹⁰⁵⁸, i és considerat un dels contenidors més ben documentats a la Hispània bizantina (Vizcaíno 2009, 605). A més dels llocs ja esmentats, també se n'han trobat Roses (Keay 1984;

¹⁰⁵² P. Reynolds hauria donat per bo que la fabricació d'algunes variants del tipus 61 ja estaria ben establerta cap el 475 (Reynolds 1995). Per aquells anys se solia recordar que s'havia identificat aquest tipus amfòric a l'abocador tarragoní de Vila-roma, de la primera meitat del segle V (García, Rosselló 1992, 645), però J.A. Remolà considera poc clares les evidències tarragonines anteriors al final del segle VI (Remolà 2000). Ja en el segle XXI, a *Barcino* s'ha documentat Keay 61 primerenca en contextos del segle V (Carreras, Berni 2005, 167 i 176). També succeeix el mateix a *Iluro* (Cela, Revilla 2005, 204), i que a Trieste ja que es documenten en estrats de l'inici de la sisena centúria, així com, també, en nivells del segle VI (Degradi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 504).

¹⁰⁵³ Sembla que aquestes dues variants s'haurien produït des del final del segle VI i durant la primera meitat del segle VII i, des de mitjan segle VII i durant la seva segona meitat, es varen produir les àmfors de la variant A (Bonifay 2004, 141). Les àmfors de la variant 61C són freqüents al final del segle VI i la primera meitat del VII i, també és possible que se seguissin fabricant més enllà del 650 dC (Bonifay 2004, 34-35, 140). Més o manco planteja el mateix P. Reynolds, qui afirma que el tipus Keay 61A podria haver sorgit a mitjan segle VII, com a successora de variants anteriors com les Keay 61B i D (Reynolds 2010, 130). D'entre els indrets on es documenten entre el final del segle VI i el segle VII, en destaquen Marsella, San Antonino di Perti, Roma i Tarragona (Remolà 2000; Bonifay 2004). A Sant-Peyre es va identificar Keay 61 en un nivell del primer quart del segle VIII (Bonifay 2004, 485).

¹⁰⁵⁴ Per a més detalls de les Keay 61 d'aquest jaciment vegeu: Murialdo 2001; 2001b; Reynolds 1995; Greppi 2008, 40-43.

¹⁰⁵⁵ Sembla que el tipus Keay 61 seria una de les formes més característiques dels contextos de la Cartagena bizantina (Vizcaíno 2009, 231, 356 i 788), i es troba també en els nivells de destrucció del barri bizantí que es proposa de c. 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234 i 786), una datació acceptada per P. Reynolds (Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 23a).

¹⁰⁵⁶ Pel que fa al segle VII es poden esmentar també les Keay 61 de diversos contextos de l'Alcazar de Marsella (Bien 2005; Bien 2007), les Keay 61A de Venècia (Gelichi, Negrelli 2008, 308), i les Keay 61, tal vegada de la variant A, del derelicte Saint Gervais 2, de la segona meitat del segle VII (Jézégou 1998; Pieri 2005, 16, 18-19). També, en el derelicte de Yassi Ada del segle VII, hi havia un pivot que podria correspondre al tipus 61 (García, Rosselló 1992, 645).

¹⁰⁵⁷ Per a certs exemplars de Pomègues i Arles vegeu: Bonifay 2004, 140-141.

¹⁰⁵⁸ Keay 1984; Ramallo, Vizcaíno 2002, 317; Vizcaíno 2009, 610. S. Keay ja n'havia documentat 26 exemplars a la Tarraconense (Keay 1984).

Barrasetas, Járrega 1997, 137), Sant Martí d'Empúries (Vizcaíno 2009, 610), a diversos llocs de Barcelona¹⁰⁵⁹, la Solada (Barrasetas, Járrega 1997, 137), València¹⁰⁶⁰, a València la Vella-Ribaroja¹⁰⁶¹, Tolmo de Minateda (Vizcaíno 2009, 610; Reynolds 2010, 120), Dènia (Reynolds 1995, 54; Vizcaíno 2009), diversos indrets alacantins (Reynolds 1993, 23 i 1995, 54; Vizcaíno 2009, 252 i 610), el Cerro de San Miguel (Vizcaíno 2009, 237), Mula/Cerro de la Almagra (González, Fernández, Crespo 2005, 268; Vizcaíno 2009, 212, 214 i 610), Depresión de Vera (Vizcaíno 2009, 188 i 610), Màlaga (Vizcaíno 2009, 160-161, 164-165 i 610)¹⁰⁶², Torreblanca del Sol, El Pinar, *Iulia Traducta* (Algeciras), *Gades*, i a *Hispalis* (Vizcaíno 2009, 141, 144, 149 i 171). També s'ha identificat a Ceuta (Vizcaíno 2009, 610), a la costa marroquina (Bonifay 2004, 482; En-Nachioui 2005, 478) i a Bordeus (Bonifay 2004, 457).

A Punta de l'Illa de Cullera s'ha documentat un exemplar complet del tipus Keay 61C¹⁰⁶³, així com dos fragments de vora de la variant A¹⁰⁶⁴. El tipus Keay 61 és present a l'Île Verte amb les variants 61A i, possiblement, 61C, associades a un context de la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97, 99 i 101). Un exemplar de Keay 61B va ser trobat a l'illa de Port-Cros de les Hyères i datat en el segle VI dC (Tréglià 2003, 131).

A Mallorca, s'ha trobat Keay 61 a Son Vives (Orfila 1988, 276), a la vall de a Sóller¹⁰⁶⁵ i a en el Sector Oest de Son Peretó¹⁰⁶⁶. En aquest darrer jaciment s'ha pogut associar un perfil complet de Keay 61 a un context que es pot datar entre el final del segle VII i l'inici del segle VIII¹⁰⁶⁷. També s'ha recuperat Keay 61 en aigües de Portocolom (Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010). A Menorca s'ha documentat a Fornells (Palol 1987, 420), a Sanitja¹⁰⁶⁸ i en aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011). A Eivissa, es va identificar una "gran àmfora de cos cilíndric" nord-africana trobada a Can Sorà, amb dos grafit, un en el pivot realitzat abans de la coccio, i l'altre a l'espalla fet *post coctionem*, en forma d'una M (Ramon 1984, 24 i fig. 10.12). Observant el dibuix d'aquesta peça pareix que es pot assimilar al tipus Keay 61.

¹⁰⁵⁹ Keay 1984; Beltrán 2005; Carreras, Berni 2005, 169; Vizcaíno 2009, 550. En alguns casos, en contextos de la segona meitat del segle VI i principis del VII (Beltrán 2005, 137; Járrega 2005, 152).

¹⁰⁶⁰ En un context del segle VI o principis del VII i en d'altres dels segles VI-VII (Pascual et al. 1997, 182-185). Vegeu també: Reynolds 1995, 54; 2010, 129; Vizcaíno 2009, 257 i 610.

¹⁰⁶¹ Datades entre c. 575 a 625 dC (Pascual et al. 1997, 183).

¹⁰⁶² Ja es documenta en nivells de la segona meitat del segle VI (Acien et al. 2003, 412) i també en els contextos bizantins més moderns (Reynolds 2010, 122 i 303).

¹⁰⁶³ Aquest exemplar conserva dos grafit. Un d'ells, realitzat abans de la coccio de la peça i situat a la zona de la panxa, correspon a dues línies rectes verticals i paral·leles. L'altre, en canvi, està localitzat a l'espalla, a l'alçada del punt d'unió de les anses, i sembla que s'hauria fet en posterioritat a la coccio de l'àmfora (García, Rosselló 1992, 645).

¹⁰⁶⁴ García, Rosselló 1992, 643-645; Rosselló 1995, 157 i 160; Pascual et al. 1997, 182 i 195; Bonifay 2004, 140; Vizcaíno 2009, 610; Ribera, Rosselló 2012, 386.

¹⁰⁶⁵ Keay 61 i, tal vegada, 61A (Coll 1996, 396; Vizcaíno 2009, 270 i 610). S'hauria trobat un exemplar del tipus Keay 61 en el jaciment de Castelló al que se li va donar una cronologia d'entre 260-400 dC (Coll 1996, 398 i 413), una datació excessivament antiga.

¹⁰⁶⁶ Riera Rullan 2009a; Riera Rullan, Martínez 2009, Riera Rullan, Cau 2012c, 32 i 33; 2013b, 91; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 2, 3 i 15.

¹⁰⁶⁷ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 90; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 14; Riera Rullan, Cau 2012c, 33; 2012e; Riera Rullan, Cau 2013, 39-40; 2013b, 93-94; Riera Rullan et al. 2013, lám. 15.

¹⁰⁶⁸ Rita 1994; Contreras et al. 1996-97, 1661; Vizcaíno 2009, 275.

En el Pla de ses Figueres hi ha dues vores (E0042-03-P31 i E0042-05-230-5) de les que no s'ha pogut determinar amb seguretat si corresponen al tipus Keay 61 o al 62¹⁰⁶⁹. Tots dos fragments s'han recuperat en estrats superficials o d'època moderna. En canvi, sembla més clara l'atribució al tipus Keay 61 dels dos exemplars E0042-01-P-E i E0042-05-01-16. El primer podria ser de la variant 61D. Malauradament, tots dos es varen recollir en nivells superficials i, per tant, no aporten cap dada cronològica nova. Un altre exemplar que sembla correspondre a una àmfora del tipus Keay 61 és el PF-04-133-3. Es tracta d'un fragment de vora que es va trobar en un context de la Fase C datada a la segona meitat del segle VI dC¹⁰⁷⁰. Sembla, doncs, que seria una de les variants primerenques de les àmfors Keay 61¹⁰⁷¹. Finalment, també es va recuperar un exemplar (E0042-06-323-8) en el Pla de ses Figueres, en un context de la Fase H dels darrers tres quarts del segle VII dC, que podria correspondre al tipus Keay 61C¹⁰⁷².

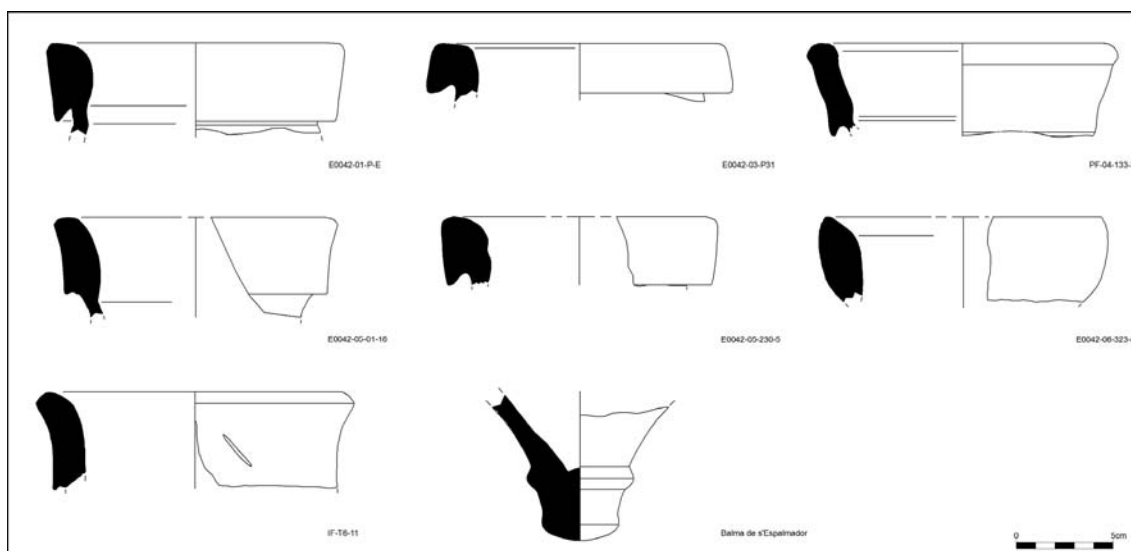

Figura 5.138. Àmfors i possibles àmfors del tipus Keay 61 del Pla de ses Figueres, l'illot des Frares i la Balma de s'Espalmador (Autors: María I. Mancilla, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

KEYA LXII

El tipus Keay 62 és el més ben representat en el conjunt del material dels jaciments analitzats, sobretot pel que fa al Pla de ses Figueres, i no només respecte el grup de les africanes, sinó també en el conjunt de les produccions identificades. També s'han

¹⁰⁶⁹ Cal tenir present que, segons M. Bonifay, hi pot haver una filiació entre les àmfors Keay 62 i les primeres Keay 61 (variant D). De fet, l'evolució del tipus Keay 61, consistiria en un aprimament i un augment de la característica banda de la seva vora (Bonifay 2004, 140).

¹⁰⁷⁰ Riera Rullan 2005b, 207; 2009a, 100 i fig. 13; 2009b, 86, 99 i 100; Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 381-382 i Làm. 2.

¹⁰⁷¹ A *Barcino* s'ha documentat una vora molt semblant que s'ha datat en el segle V (Carreras, Berni 2005, 167 i 176).

¹⁰⁷² No es pot descartar que aquesta vora correspongui al que M. Bonifay anomena tipus "Keay 62 variante" (*Amphore Type 47*), que presenta una vora molt semblant al tipus Keay 61C (*Amphore Type 47*), tots dos amb pastes i cronologies molt semblants i, molt probablement, fets en els mateixos tallers. Pel que se sap fins ara, alguns exemplars de les del tipus 47 presenten un recobriment intern que es pot associar amb el transport de *salsamenta* o vi, mentre que a les Keay 61C mai s'ha documentat cap embetumat. És interessant esmentar que sovint aquests tipus amfòrics apareixen associats als plats Hayes 90 i 105 de TSAD, tots ells produïts a la *Bizacena* i, més concretament, a la regió de Salakta (Bonifay 2004, 49, 140, 185, 457, 472 i 474), una associació que també s'ha trobat en el Pla de ses Figueres.

identificat dos possibles exemplars més trobats en Els Corral de Conillera (Z-23) i a l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Keay LXII	11/14	-	-	-	1?	1?	

S. Keay en va diferenciar vint-i-dues variants del tipus 62 (Keay 1984)¹⁰⁷³. Aquest gran nombre de variants va fer que el mateix Keay defensés l'existència d'una multiplicitat de tallers productors, un plantejament que no ha estat rebutat. S'ha pogut documentar la seva fabricació a Beni Khair-Sidi Zahruni de Nabeul, tot i que sembla que es varen produir sobretot a la *Bizacena* i el taller de Henchir ech-Chekaf de Ksour Essaf és un dels més importants¹⁰⁷⁴. Les àmfors del tipus Keay 62 es troben sovint associades a les escudelles del tipus Hayes 99 de TSAD¹⁰⁷⁵, tal i com succeeix a Cabrera.

L'oli era el producte transportat habitualment amb les àmfors del tipus 62¹⁰⁷⁶. Tot i així, el fet que es documentin nombrosos exemplars amb recobriment intern resinós fa que no es descartin altres continguts (Bonifay 2005, 455 i 465-467 i 474; Vizcaíno 2009, 610-611). Aquestes àmfors presenten, algunes vegades, grafitos fets abans o després de la cocción, sovint, de caràcter cristià¹⁰⁷⁷.

Tenint present la seva datació inicial, es considera una àmfora de tipus vàndal¹⁰⁷⁸, però, és ben evident que no s'interromprà la seva producció amb la conquesta bizantina del Regne vàndal (Reynolds 1995, 53; Bonifay 2004). Hi ha investigadors que consideren que haurien començat a circular de forma regular només a partir de les conquestes bizantines del nord d'Àfrica i en relació amb la reorganització imperial de la producció agrícola de la província (Keay 1998, 147; Vizcaíno 2009, 611). Fins a dia d'avui és viva la discussió referida a la data inicial de la producció de la Keay 62, respecte a si s'hauria començat a fabricar abans o després de mitjan segle V¹⁰⁷⁹. En treballs recents es proposa l'interval *c.* 475/500 per a l'inici de les exportacions de les àmfors Keay 62, fent notar que apareixen per primera vegada a Marsella pels voltants del *c.* 500 dC (Reynolds 2010, 101, 147, fig. 16b). En tot cas, són uns contenidors típics del segle VI,

¹⁰⁷³ Algunes d'aquestes variants mostren “una forta personalitat” (A, Q i V), mentre que d'altres presenten diferències mínimes que, en alguns casos, podrien rebre un tractament conjunt (Remolà 2000, 159). M. Bonifay considera que la diferenciació de 22 variants era bastant aleatòria i que, a més, les variants Q i R i les L i V podrien constituir tipus diferents (Bonifay 2004, 137).

¹⁰⁷⁴ Bonifay 2004, 137; Bonifay 2005, 455; Ghalià, Bonifay, Capelli 2005, 496. Reynolds parlava de contenidors de la Tunísia central, amb evidències de producció a *Sellecthum* i a la vora de Sebkheth Sidi el Hani, tots dos llocs prop de Monastir. També esmentava possibles produccions nord-tunisenques (Reynolds 1995, 53 i 55).

¹⁰⁷⁵ Reynolds 1995, 53; Cau 2003, 29; Bonifay 2004, 140.

¹⁰⁷⁶ Keay 1984; Reynolds 1993, 18; 1995, 53; 2005b; 2010; Remolà 2000.

¹⁰⁷⁷ Keay 1984; Remolà 2000; Bonifay 2004.

¹⁰⁷⁸ Ha quedat completament descartat que la Keay 62 era una forma posterior a la conquesta bizantina del nord d'Àfrica (Bonifay 2004, 481). Se n'ha destacat la seva abundant exportació a gran varietat d'indrets durant les tres/quatre darreres dècades del Regne vàndal (Reynolds 2010, 101).

¹⁰⁷⁹ Keay 1984, 348-350; Fulford, Peacock 1984, 131-133; Reynolds 1993; 1995; 2007, 38 i fig. 16b; Remolà 2000; Bonifay 2004.

moment en el que haurien experimentat la seva màxima difusió¹⁰⁸⁰. També s'haurien seguit fabricant i exportant durant una part de la primera meitat del VII¹⁰⁸¹.

Hi sol haver restes abundants d'aquest tipus d'àmfora i està àmpliament representada per tota la Mediterrània occidental, però és força rara a la part oriental¹⁰⁸². A Occident, en destaca el cas de Marsella¹⁰⁸³. Apareix en el derelictes de La Palud de l'illa de Port-Cros, datat de cap el segon quart o mitjan segle VI¹⁰⁸⁴. Es pot citar també, a nombrosos llocs de la península Itàlica¹⁰⁸⁵, a Sicília¹⁰⁸⁶, Sardenya (Keay 1984, 661)¹⁰⁸⁷ i a Còrsega¹⁰⁸⁸. S'ha destacat la seva abundància a la península Ibèrica¹⁰⁸⁹. S'ha documentat, per exemple, a Mataró (Keay 1984, 660; Cela, Revilla 2004)¹⁰⁹⁰, Barcelona¹⁰⁹¹, Tarragona¹⁰⁹², Casa Blanca de Tortosa (Reynolds 2010, 108), *Recopolis* (Gutiérrez 1998, 182), València (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185; Reynolds 2010, 129), València la Vella-Ribaroja¹⁰⁹³, Tolmo de Minateda (Gutiérrez 1998, 182; Vizcaíno 2009, 612), Xàbia (Vizcaíno 2009, 255), Calp (Reynolds 1993, 86), Benalúa/Alacant i altres indrets propers¹⁰⁹⁴, a llocs en altura de la vall del Vinalopó, a Santa Pola, a Oriola (Reynolds 1993, 17, 18 i 23), Mula/Cerro de la Almagra, Cerro de San Miguel (Vizcaíno 2009, 212-214, 237 i 610), Cartagena (Gutiérrez 1998, 177 i 182)¹⁰⁹⁵, a *Eliocroca*-Lorca (Vizcaíno 2009, 200), Almeria¹⁰⁹⁶, Màlaga (Keay 1984,

¹⁰⁸⁰ Remolà 2000, 161; Bonifay 2004, 138 i 482; Bonifay 2005, 455. Entre els anys 550/560-650, el tipus Keay 62, amb multitud de variants, és l'àmfora dominant dels contextos francesos. En ells no és fins el primer decenni del segle VI quan apareix el tipus Keay 62A, un tipus molt abundant en els nivells de 525/530-550/560 (Pieri 2005, 57).

¹⁰⁸¹ Remolà 2000, 161; Martorelli 2002, 138; Bonifay 2004; Járrega 2005, 152; Lara et al. 2007, 63).

¹⁰⁸² En els territoris més orientals es poden esmentar exemplars de la costa de l'antiga Iugoslàvia, Albània, Constantinoble, Romania i Crimea (Bonifay 2004, 137 i 456; Bonifay 2005, 455; Vidrih, Zupancic 2005, 522 i 531; Cerova, Bonifay, Capelli 2005, 537; Reynolds 2010, 128 i 307).

¹⁰⁸³ És l'àmfora més representada en els contextos del segle VI (Reynolds 1993, 22). La variant A, es caracteritza dels estrats de la primera meitat del segle VI, mentre que la variant E i les properes a ella són característiques de nivells del final del segle VI-principis del VII (Bonifay 2004; Bonifay 2005, 455).

¹⁰⁸⁴ Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 137, 138, 453; 2005, 455; Pieri 2005, 19-20.

¹⁰⁸⁵ Per exemple, a Luni (Keay 1984, 661), a *Vada Volterrana* (Pasquinucci et al. 1996, 1416), a *Corte Vanina* (Concordia, Corti 2005, 356), a Ostia (Martin, Sena 2005, 386), Otranto (Mitri 2005, 413-414), a Trieste (Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 504), a S. Francesco del Deserto de Venècia (Keay 62A: Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 311), etc.

¹⁰⁸⁶ Per exemple a: Caronia Marina (Bonanno 2007, 357).

¹⁰⁸⁷ També en contextos del segle VII (Martorelli 2002, 138).

¹⁰⁸⁸ A Castellu, en un context considerat del final del segle VI/primer meitat segle VII (Pieri 2005, 15 i 66).

¹⁰⁸⁹ Tant en general (Ramallo, Vizcaíno 2002, 317), com per Catalunya en particular (Barrasetas, Járrega 1997, 137). Per a les troballes en terres catalanes anteriors a 1984 vegeu: Keay 1984, 660. També s'ha afirmat que és un dels contenidors més ben documentats a la Hispània bizantina (Vizcaíno 2009, 605 i 612).

¹⁰⁹⁰ És l'àmfora més representada en els contextos del final del segle VI-1er quart del VII (Cela, Revilla 2005, 204-205).

¹⁰⁹¹ Keay 1984; Bonifay 2004; Beltrán 2005, 137-138; Járrega 2005, 152-155; Carreras, Berni 2005, 167, 169 i 176; Vizcaíno 2009, 550.

¹⁰⁹² Keay 1984; Bonifay 2004; Reynolds 1995; Remolà 2000.

¹⁰⁹³ Datat els anys c. 575 a 625 (Pascual et al. 1997, 183 i 194).

¹⁰⁹⁴ Reynolds 1993, 15 i 17; 1995; Lara et al. 2007, 61 i 63; Vizcaíno 2009, 252 i 612.

¹⁰⁹⁵ És l'àmfora més representada en el segle VI (Reynolds 1993, 22) i seria una de les formes més característiques dels contextos de la Cartagena bizantina (Vizcaíno 2009, 231 i 356). Cal esmentar que apareix en els nivells de destrucció del barri bizantí que es proposa de c. 625 dC (Vizcaíno 2009, 233-234 i 612), una datació donada per bona a: Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 23a. A Cartagena també s'ha documentat a la necròpoli del sector oest (62a. Vizcaíno 2009, 542), així com a diversos jaciments de les immediacions de la ciutat (Vizcaíno 2009, 287).

¹⁰⁹⁶ A San Pedro i a Torreblanca del Sol (Vizcaíno 2009, 171 i 189).

660)¹⁰⁹⁷, *Carteia* (Keay 1984, 66; Vizcaíno 2009, 155), a *Gades*¹⁰⁹⁸, Troia (Keay 1984, 660), i a *Bracara Augusta*¹⁰⁹⁹. A la costa atlàntica també s'ha documentat al Marroc (En-Nachioui 2005, 478) i a Bordeus (Bonifay 2004, 457).

Pel que fa als illots, la seva presència s'ha constatat a la Punta de l'Illa de Cullera, fins i tot amb exemplars complets¹¹⁰⁰. També s'han donat a conèixer diversos exemplars de l'illa de Gorgona, un d'ells força sencer (Gambogi, Firmati 1998, 636-637). És present a l'Île Verte (Keay 62A) associada a un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97, 99 i 101). També es va trobar un exemplar de Keay 62 a l'illa de Port-Cros de les Hyères, considerat del segle VI (Tréglià 2003, 131)¹¹⁰¹.

A Mallorca¹¹⁰² s'ha documentat el tipus Keay 62 a *Pollentia*¹¹⁰³, Es Coto, Ca Na Farineta (Orfila 1988, 277), a Sa Mesquida¹¹⁰⁴, a la vall de Sóller¹¹⁰⁵ i en el Castell d'Alaró¹¹⁰⁶. És una àmfora força abundant a Son Peretó¹¹⁰⁷. En aquest jaciment manacorí s'hauria recuperat Keay 62 en un context que seria clarament posterior al c. 520/550 i, més probablement, ja del segle VII¹¹⁰⁸. També s'ha recuperat Keay 62 en aigües de Portopí (Keay 1984, 660; Rita 1994, 328), de Portocolom¹¹⁰⁹ i de Portocristo¹¹¹⁰. A Menorca s'ha documentat a Fornells (Palol 1987, 420; Rita 1994,

¹⁰⁹⁷ Es documenta el tipus Keay 62 en els seus nivells bizantins (Acien et al. 2003, 412). Vegeu també: Vizcaíno 2009, 160-161, 165 i 612.

¹⁰⁹⁸ En un context del final del segle VI (Vizcaíno 2009, 144).

¹⁰⁹⁹ De la variant 61A (Dives 2005, 56).

¹¹⁰⁰ Keay 1984, 348 i 660; Reynolds 1993, 82; Rosselló 1995, 157 i 160; Pascual et al. 1997, 182 i 195; Vizcaíno 2009, 612; Ribera, Rosselló 2012, 386. Es varen arribar a identificar fins a 12 fragments de vora de la variant Keay 62A, un exemplar complet de la variant Keay 62B, i una vora de les variants C, G, N i M (García, Rosselló 1992, 644-645).

¹¹⁰¹ S'ha de tenir present que és una àmfora que també es troba en aigües d'aquest illot, concretament en el derelicte de La Palud abans citat.

¹¹⁰² V.M. Guerrero va fer notar que el tipus Keay 62A era present a Mallorca i que era una de les àmfores que caracteritzaven el període vàndal insular (Guerrero 1991, 25; citat també a: Villaverde 2004a, 405; 2006, 84), però no n'esmentava el lloc de la seva aparició.

¹¹⁰³ Keay 1984, 660; Rita 1994; Cerdà 1999, 151. Keay 62 i 62B segons Reynolds 1995, 295, 296.

¹¹⁰⁴ S'ha documentat gran part d'un exemplar de la variant Keay 62A (Marimon 2004, 1071; Marimon et al. 2005, 411). Anys abans havia estat publicat com a Keay 62D (Orfila 1989, 516 i lám. 2) o, simplement, com a Keay 62 (Orfila 1988b, 247; Buxeda et al. 1998, 351).

¹¹⁰⁵ Keay 62A i 62D (Coll 1996, 396; Vizcaíno 2009, 622). Totes dues variants s'haurien identificat en el jaciment de Castelló (Coll 1996, 397, 398 i 413). En aquell treball de J. Coll es va publicar una vora trobada a Ses Argiles, considerada del tipus Keay 13C, tot i afirmant que era una producció africana (Coll 1996, 396, 399 i 415). Observant el dibuix de la peça, sembla més adient classificar-la com a del tipus Keay 62D.

¹¹⁰⁶ Cau, Mas, Lladó 2005, 222; Vizcaíno 2009, 431; Aramburu 2010.

¹¹⁰⁷ Riera Rullan, Martínez 2009, 308, 309 i 321; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013b, 91; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 23 i 25.

¹¹⁰⁸ Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 147; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 11; Riera Rullan, Cau 2013, 68; 2013c, 113 i 118.

¹¹⁰⁹ Izaguirre 2007; Riera Rullan et al. 2007, 35-36; Martín et al. 2009, fig. 1; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010. A més dels exemplars, sovint força sencers, trobats durant el control arqueològic del dragat de diverses parts del port, també es va localitzar un exemplar sencer recuperat per un veí del port (Riera Rullan et al. 2007, 35-36; Riera Rullan, Martín 2009-10, 179).

¹¹¹⁰ A partir de la publicació de O-H. Frey (Frey 1970, add. 3), C. Rita va citar el tipus Keay 62 en aigües d'aquest port (Rita 1994, 328). Però cal indicar que aquesta atribució no sembla encertada. En tot cas, recentment sí que s'ha pogut confirmar la presència d'aquest tipus amfòric en el seu fons marí (Campanya de prospecció i sondejos arqueològics subaquàtics subsidiaris del *Projecte de Construcció de*

328), a Sanitja¹¹¹¹, en aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011), i en aigües del port de Maó i de davant Racó Gamba (Pons 2005, 446 i 448; 2012, 99). Pel que fa a les Pitiüses, C. Rita esmenta que l'exemplar de la figura 16.10 de la publicació de J. Ramon de 1986, aparegut en aigües d'Eivissa, seria del tipus Keay 62 (Rita 1994, 328), però aquesta classificació no sembla correcta.

A l'illot des Frares es va recuperar una peça de la que es conserva una ansa, gran part del coll, i un tros de l'arrencament de la panxa on hi ha un grafit (IF-T6). Correspon, molt probablement, a una àmfora del tipus Keay 62 (Riera Rullan 2002, 106-107; 2004), tot i que tampoc es pot descartar que fos del tipus Keay 61¹¹¹².

Els autors Hernández, Cau i Orfila varen donar a conèixer exemplars d'aquest tipus amfòric del Pla de ses Figueres¹¹¹³. També J. Aramburu va documentar Keay 62 en el mateix jaciment¹¹¹⁴. En el conjunt ara estudiat s'han identificat fins a catorze vores que podrien correspondre al tipus Keay 62¹¹¹⁵, tot i que tres d'elles són d'atribució dubtosa (E0042-03-P32; E0042-00-P19¹¹¹⁶ i E0042-00-01-21¹¹¹⁷). La variant més ben documentada en aquest jaciment de Cabrera és la Keay 62A, de la que se n'haurien recuperat sis exemplars (PF-99-06-7¹¹¹⁸, E0042-03-39-5¹¹¹⁹; E0042-04-01-21 Cala 5; E0042-04-159-6; E0042-05-261-2 i E0042-06-313-5). Seguint les observacions de M. Bonifay¹¹²⁰, molts d'aquests exemplars cabrerencs s'assemblen més a les produccions del Sahel, que no pas a les de Nabeul. Els exemplars E0042-00-P18, E0042-03-P33 i E0042-06-324-3 correspondrien a la variant 61D, de la que encara no es coneix l'origen (Bonifay 2005, 455).

Cal fer una sèrie d'observacions respecte als contextos cronoestratigràfics del Pla de ses Figueres on han aparegut exemplars del tipus Keay 62. Així, la fase més antiga on s'ha documentat amb seguretat Keay 62, amb una vora de la variant 62A de l'estrat 159 (E0042-04-159-6)¹¹²¹, és la Fase D, datada entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. Tot i això, en la fase immediatament anterior, és a dir, la Fase C, que seria de la segona meitat del segle VI dC, s'hauria identificat un pivot que, molt probablement, correspon a una àmfora del tipus Keay 62 (E0042-04-133-4)¹¹²². En els estrats de la Fase H, que datarien majoritàriament dels tres darrers quarts del segle VII dC, s'hi han trobat un pivot (E0042-06-351-16) i dues vores de Keay 62. Una d'aquestes vores

la Variant de Portocristo (Tram I entre Ctra. Ma-4020 i Ctra. Ma-4014), dirigida per S. Munar, A. Martín, J. Santolaria i M. Riera).

¹¹¹¹ Rita 1994; Vizcaíno 2009, 275; Cau 2012, 130.

¹¹¹² M. Orfila va esmentar la identificació del tipus Keay 62 a l'illot des Frares (Orfila 1988, 277). Per les dades que es donaven en aquella publicació, tal vegada correspon a la peça descrita.

¹¹¹³ 3 vores i 1 un possible pivot: Hernández, Cau i Orfila 1992, 219, 220 i fig. 4.7, 6.5 i 8.1 i 2. Aquestes peces són citades per J. Vizcaíno, però pareix que dubte de la classificació de dues de les vores (Vizcaíno 2009, 274).

¹¹¹⁴ Qui també en presenta una altre exemplar de la cova des Teatre (Aramburu 2001, 7, 17 i fig. 3 i 10; Vizcaíno 2009, 274).

¹¹¹⁵ Un d'ells publicat de de fa anys (Riera Rullan 2001, 40 i 65; Riera Rullan 2005a, 198 i 203; Vizcaíno 2009, 274 i 612).

¹¹¹⁶ Tal vegada de la variant Keay 62M?

¹¹¹⁷ Possiblement de la variant Keay 62J?

¹¹¹⁸ Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2002, 65-66.

¹¹¹⁹ Publicada a: Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 356 i 368; Riera Rullan 2009b, 63, 65 i 74.

¹¹²⁰ Bonifay 2005, 455; Ghalia, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 502.

¹¹²¹ Peça donada a conèixer a: Riera Rullan 2005b, 203; 2009a, fig. 15; 2009b, 88, 99 i 100.

¹¹²² També podria ser una Keay 61 (Riera Rullan 2005b, 203; 2009a, fig. 15; 2009b, 88, 99 i 100).

pareix de la variant 62A (E0042-06-313-5), mentre que l'altra seria de la variant 62D (E0042-06-324-3). A dues de les unitats estratigràfiques de la Fase I, del final del segle VII o, d'un moment posterior, també es varen documentar dues vores del tipus Keay 62 (E0042-05-265-2 i E0042-05-261-2).

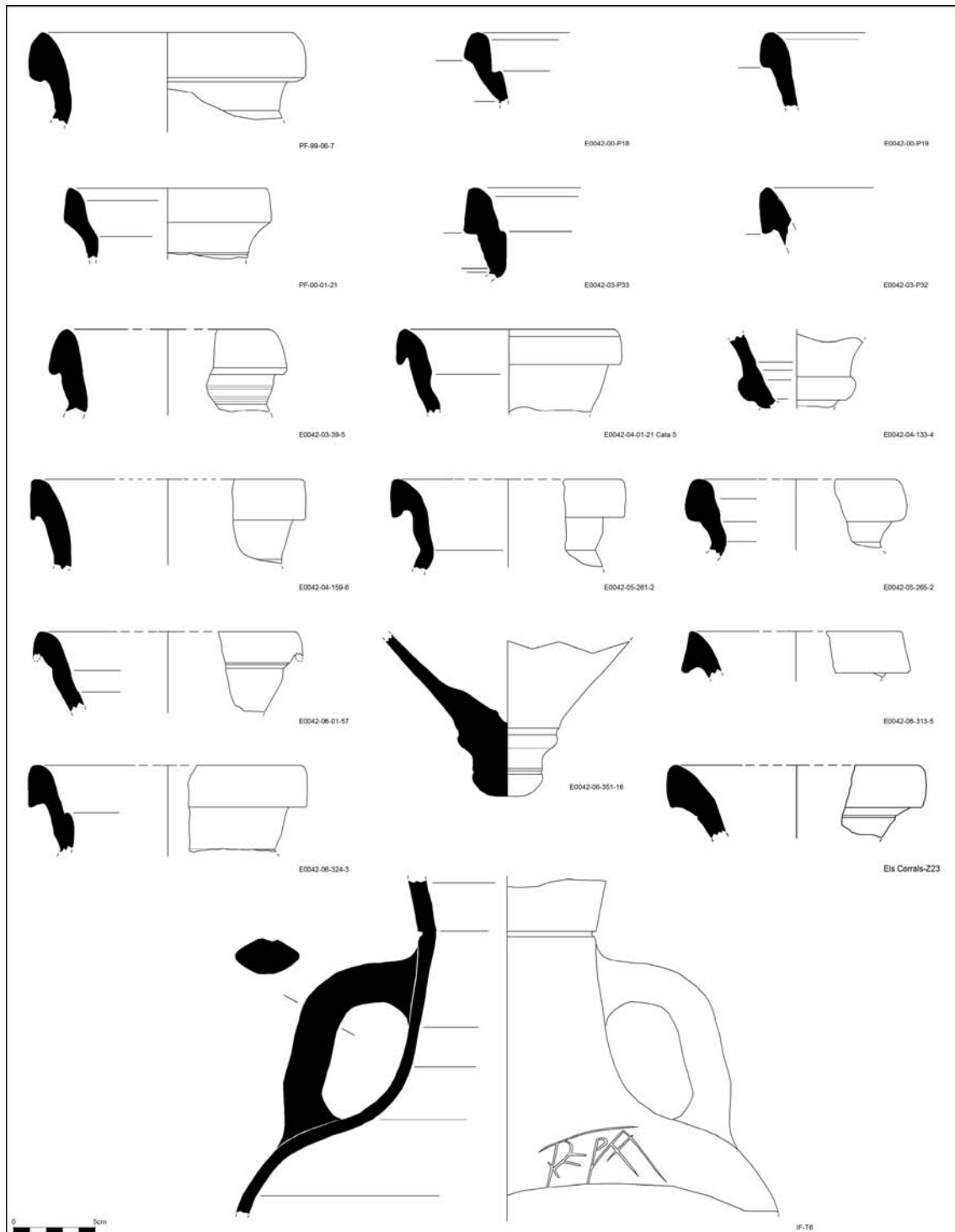

Figura 5.139. Àmfores i possibles àmfores del tipus Keay 62 del Pla de ses Figueres, Els Corralis i de l'illot des Freres (Autors: Maria I. Mancilla, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

SPATHEIA de petites dimensions

S'han pogut documentar les àmfors denominades *spatheia* de petites dimensions, en el Pla de ses Figueres, a Sa Font i en Els Corralis.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
<i>Spatheia</i> de petites dimensions	1/2	1	-	-	1	-	-

Per l'anàlisi d'aquestes peces s'ha seguit la classificació presentada per M. Bonifay que dividia el tipus Keay 26 en tres subtipus (1, 2 i 3). Tots els exemplars semblen correspondre al tercer subtipus¹¹²³, també anomenat *Amphore Type 33*, del que se'n poden diferenciar quatre variants: A, B, C i D, totes elles d'uns 40-44 cm d'alçada i, entre 8 i 13 cm de diàmetre (Bonifay 2004, 124-129; 2005, 453).

Considerades com a produccions de la *Zeugitana* i de la *Bizacena*, en els últims anys s'ha pogut comprovar que foren fabricades a diversos tallers, com els de Nabeul o Moknine¹¹²⁴. P. Reynolds també creu en l'existència d'una producció d'aquests *spatheia* amb la pasta africana "clàssica" a Raf Raf, Bizerte, ben al nord de Tunísia (Reynolds 2010, 302)¹¹²⁵.

Aquests contenidors eren tan petits degut a què devien transportar un producte molt apreciat i d'alt valor (Reynolds 1995, 53; Acien et al. 2003, 412). En canvi, J. Vizcaíno, argumenta que donada la seva elevada presència en multitud de contextos, seria una mercaderia accessible a sectors no privilegiats (Vizcaíno 2009, 610). P. Reynolds ha proposat les salses de peix com el seu principal contingut, això sí, sense descartar tampoc les olives¹¹²⁶. En canvi, M. Bonifay, donada la seva ample difusió, sovint en assentaments militars bizantins, i donat que n'apareixen amb un recobriment intern¹¹²⁷, creu que la hipòtesi més versemblant és que haguessin servit per a transportar vi (Bonifay 2004, 473-474)¹¹²⁸. J. Vizcaíno no es posiciona a favor de cap de les opcions i esmenta que, potser contenien salses de peix, oli, vi, olives, unguents o substàncies per a la conservació d'aliments. També considera que, a pesar que se n'hagin registrat en ambients religiosos, com la Cripta Balbi, un dipòsit lligat al monestir de San Lorenzo in Pallacinis, o el complex eclesiàstic de Piscino de Vibo Valentia, que han servit per plantejar la possibilitat que servissin de contenidor d'algun unguent o bàlsam par a fins litúrgics, la seva constatació en contextos domèstics ho desaconsella (Vizcaíno 2009, 610)¹¹²⁹.

¹¹²³ El més dubtós és el de Sa Font.

¹¹²⁴ Bonifay 2004, 8, 35, 39, 73, 474; Bonifay 2005, 453; Ghalià, Bonifay, Capelli 2005, 496 i 502.

¹¹²⁵ Per a una visió dels distints tipus de pastes africanes detectades en aquestes *spatheia* vegeu: Bonifay 2004 i Reynolds 2010.

¹¹²⁶ Reynolds 1995, 53; 2007, 33; 2010, 111, 122, 153 i 302. Aquest autor ho relaciona amb la factoria de salaons de Nabeul, així com amb l'evolució del tipus amfòric Keay 25, en el que, segons Parker, existien exemplars submarins que contenien restes de peix, cap el tipus Keay 26, primer gran i, més endavant, de petites dimensions. També creu que la salsa de peix és el contingut més probable de les *spatheia* dels forns de Mazarrón i Aguilas i de la producció local de Benalúa (Reynolds 2010, 121 i 302).

¹¹²⁷ Com els del derelict Sant Gervais 2 que eliminarien la possibilitat d'un contingut oleícola (Jézégou 1998, 346; Bonifay 2004, 129).

¹¹²⁸ O, tal vegada, conserves d'olives dins d'àmfors de vi (Bonifay 2005, 453).

¹¹²⁹ L. Sagui era qui havia plantejat la hipòtesi d'un contingut que s'hagués emprat per a fins litúrgics, citant abans un ampli ventall d'opcions, sempre d'alt valor, com unguents, bàlsams, salsa de peix, espècies destinades a la conservació de la carn, oli d'oliva i mel (Sagui 2002, 14-15).

La gran majoria de les *spatheia* del subtipus 3 (*Amphore Type 33*) són del segle VII. M. Bonifay, a partir d'alguns contextos de Caricin Grand, Hemmaberg i Marsella va plantejar la possibilitat d'una producció inicial de cap a finals del VI per als exemplars de la variant A (Bonifay 2004, 127-128), una datació que s'estaria confirmant en altres indrets com el campament militar de *Dichin* (Bulgària) (Swan 2007, 836; Reynolds 2010, 128), *Elaiussa Sebaste* (Turquia) (Ferrazzoli, Ricci 2007, 673), Cartagena i Màlaga¹¹³⁰. Hom no dubta de la seva fabricació durant la segona meitat del segle VII¹¹³¹ i, fins i tot, tal vegada, una mica més enllà¹¹³².

Són unes amforetes que es troben amb certa freqüència a la part oriental de l'Imperi bizantí¹¹³³, on formaven part de la càrrega del derelicte de Yassi Ada I, de principis del segle VII¹¹³⁴, i que se'n documenten a monestirs com el de Kellia (Bonifay 2004, 1279). Són abundants al llarg de Danubi (Bonifay 2004, 473; Reynolds 2010, 121). A Occident, també es documenten sovint com a Sicília¹¹³⁵, a la part continental d'Itàlia¹¹³⁶ i a Còrsega¹¹³⁷. Són presents a diversos llocs de la Gàl·lia, d'on en sobresurt el cas de Marsella¹¹³⁸. A la península Ibèrica¹¹³⁹ en destaquen les troballes de Màlaga¹¹⁴⁰ i, sobretot, de Cartagena¹¹⁴¹, però també se n'han identificat a Sant Vicenç de Rus (López Mullor, Fierro, Caixal 1997, 66 i 81), *Barcino* (Carreras, Berni 2005, 167 i 178) i *Recopolis* (Bonifay, Bernal 2008; Vizcaíno 2009, 609). Pareix que ho podrien ser alguns exemplars trobats a *Gades*¹¹⁴² i, probablement, a Benalúa (Lara et al. 2007, 61 i 64)¹¹⁴³. També s'han documentat a *Septem* (Vizcaíno 2009, 609).

¹¹³⁰ També de la variant A proposada per Bonifay (Vizcaíno 2009, 609).

¹¹³¹ Entre els contextos de la segona meitat del segle VII en destaca el de la Cripta Balbi (Sagui 1998; 2002; Bonifay 2004; Vizcaíno 2009, 609 i 610; Reynolds 2010, 302-303). També cal citar l'Alcazar de Marsella (Bien 2005; Bien 2007), el derelicte Saint Gervais 2 (Jézégou 1998; Bonifay 2004, 127; Pieri 2005, 16, 18-19) i, per a la península Ibèrica, Tarragona i el Tolmo de Minateda (Vizcaíno 2009, 610; Reynolds 2010, 120 i 303).

¹¹³² M. Bonifay afirma que un exemplar de Nabeul podria ser "post bizantí" (Bonifay 2004, 127-129; 2005, 453), mentre que D. Pieri ha fet notar que les *spatheia miniature* són ben presents en els contextos francesos de la segona meitat del segle "VII/inicis VIII?" (Pieri 2005, 58).

¹¹³³ Bonifay 2004, 127, 456; 2005, 453; Vidrih, Zupancic 2005, 523, 531 i 534; Ferrazzoli, Ricci 2007; Gabrieli, Jackson, Kaldelli 2007, 794; Swan 2007, 836; Reynolds 2010, 121, 128, 302-304 i 307.

¹¹³⁴ Jézégou 1998, 346; Bonifay 2004, 127; Reynolds 2010, 302 i 307.

¹¹³⁵ Caronia Marina (Bonanno 2007, 357), Raguse (Bonifay 2004; Reynolds 2010).

¹¹³⁶ A més de la Cripta Balbi abans citada, es poden esmentar les troballes d'Otranto (Mitri 2005, 414), Luni (Vingo 2005, 342), Vibo Valentia, Castel Trosino, Ibligo-Invillino, San Giusto, Udine i Sant'Antonino di Pertì (Bonifay 2004, 127; Bonifay 2005, 453; Reynolds 2010, 121 i 302-304). D'aquest darrer indret vegeu també: Murialdo 2001; Greppi 2008, 40-43

¹¹³⁷ A Castellu (Pieri 2005, 14-15; Vingo 2005, 342).

¹¹³⁸ Bonifay 2004; Bien 2005; 2007; Pieri 2005.

¹¹³⁹ Els *spatheia* de petites dimensions es consideren uns dels contenidors més ben documentats a la Hispània bizantina (Vizcaíno 2009, 605).

¹¹⁴⁰ Acién et al. 2003, 412; Vizcaíno 2009, 160-161 i 165; Reynolds 2010, 122, 303

¹¹⁴¹ Reynolds 1993, 23; 2010, 121, 302 i fig. 23a; Vizcaíno 2009, 607-609. Alguns dels exemplars localitzats corresponen al subtipus 3 de Bonifay i a les seves variants A, B i C (Vizcaíno 2009, 232-233 i 608), referenciats per P. Reynolds com a Keay 26G (Reynolds 2010, 121, 302 i fig. 23a). Algunes d'aquestes peces tornen a ser protagonistes en el discussió sobre la datació dels nivells de destrucció documentats (Vizcaíno 2009, 608-609), tal i com s'ha vist que passava amb els plats del tipus Hayes 109 de TSAD.

¹¹⁴² En un context del final del segle VI (Vizcaíno 2009, 144).

¹¹⁴³ Pareix que Reynolds en descriu de datats a mitjan segle VI (Reynolds 2010, 302).

A les Illes Balears, no s'han publicat gaires exemplars de *spatheia* petites. A Mallorca, consten els exemplars trobats a les aigües de la Colònia de Sant Jordi (Cerdà 1999, 149-151) i, sobretot, del conjunt cristià de Son Peretó, on són força nombrosos en el seu Sector Oest. Algunes d'aquestes peces s'han pogut associar a nivells molt tardans del segle VII, o ja de principis del segle VIII¹¹⁴⁴. També s'hauria pogut documentar un pivot d'aquest tipus d'amforeta en aigües de Portocolom¹¹⁴⁵. A Menorca, D. Cerdà les cita a Ciutadella (Cerdà 1999, 149-150). Pel que fa a Eivissa, J. Ramon va presentar "diverses amfoletes de cos allargat i de fabricació segurament nord-africana", trobades a Can Sorà (Ramon 1984, 24 i fig. 10) que, a partir de l'observació dels seus dibuixos, podrien correspondre a *spatheia* de petites dimensions.

Les *spatheia* trobades a Cabrera i Conillera presenten la pasta africana "clàssica" de color vermell/taronja. Corresponen a dues vores localitzades en el Pla de ses Figueres (E0042-07-402-12 i E0042-07-410-5), una vora de Sa Font (Z1) (Riera Rullan 2011, 103), i un pivot dels Corrals (Z-24) (Riera Rullan 2011, 110). La peça E0042-07-402-12 presenta una forma molt característica i força comuna (Bonifay 2004, 128; Bien 2005, 296), que recorda molt a les peces de la variant A del tipus 33 de Bonifay ("*Spatheion* 3"). L'atribució de la vora E0042-07-410-5 a qualsevol de les variants proposades per M. Bonifay és molt més difícil. En canvi, sí que presenta un perfil molt semblant a un exemplar trobat a Marsella, en contextos de la segona meitat del segle VII (Bien 2005, 287 i 296). Malauradament, tots els exemplars trobats a Cabrera i Conillera s'han recuperat en nivells superficials o en estrats d'època moderna.

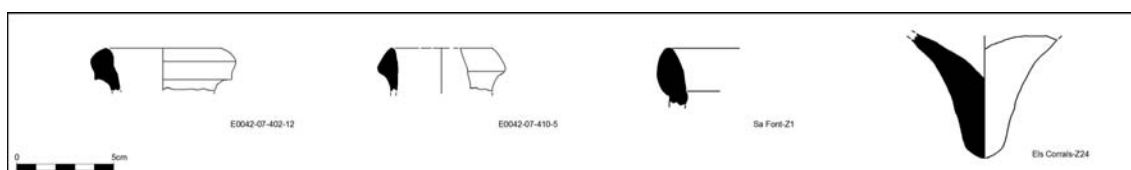

Figura 5.140. Àmfores del tipus "*Spatheion* 3" del Pla de ses Figueres, Sa Font i Els Corrals (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas i Julio M. Román)

TIPUS ÀMFORA GLOBULAR

En el Pla de ses Figueres s'haurien pogut identificar dos exemplars d'aquests tipus d'àmfores.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Africana globular	2?	-	-	-	-	-	-

Les àmfores globulars africanes foren donades a conèixer a partir de l'estudi dels materials de Sant'Antonino di Perti de G. Murialdo de l'any 1988 (Murialdo, Palazzi, Parodi, 1998; Murialdo 2001). Des de llavors se les cita sovint com a tipus "*Castrum Perti*" o *a fondo umbonato* (Bonifay 2004, 151)¹¹⁴⁶. Més recentment, M. Bonifay n'ha diferenciat quatre variants (Tipus globulars 1 a 4)¹¹⁴⁷, a vegades amb el fons umbilicat i

¹¹⁴⁴ Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 90; Riera Rullan, Martínez 2009, 298-299, 303, 309, 314, 316-318; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 149; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 237 i fig. 14; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2012n; 2013, 74-75; 2013b, 91-94; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làm. 4, 5, 10, 13 i 25?.

¹¹⁴⁵ M55-1. Riera et al. 2007, làm. 7. Sembla més probable aquesta atribució que no la proposada l'any 2007 (Riera Rullan, Martín 2007). Cal tenir present que aquell exemplar presenta una pasta de color beix (Martínez Rengel 2007).

¹¹⁴⁶ Es poden trobar nomenades també com a *domed base* (Reynolds 2010, 130 i 308).

¹¹⁴⁷ Que equivalen a les *Amphore Type* 63, 64, 65 i 66.

unes altres amb el fons umbonat, anomenant-les com a *Amphores de Type Byzantin*. Presenten uns paràmetres tipològics amb influències dels models orientals esfèrics (LRA1 i LRA2)¹¹⁴⁸, però també semblen hereves d'una tradició púnico-romana de les gerres africanes per aigua (*aiguières*), amb una o dues anses, generalment dotades d'un fons umbilicat. Tot i això, l'investigador francès creu que haurien servit, probablement, per a transportar vi (Bonifay 2004, 153, 474; 2005, 457). Són considerades una mostra de la continuïtat del mercat africà del segle VII i, tal i com passa amb les àmfores globulars fabricades en altres àmbits geogràfics, com una readaptació a les circumstàncies del moment, indicatives d'una transformació de l'activitat productiva i de la modalitat del transport (Vizcaíno 2009, 296-297 i 614). Es documenten certes variants dins de la segona meitat de la setena centúria (Bonifay 2004, 153; Reynolds 2010, 130 i 308) i, fins i tot, es planteja que algunes s'haurien seguit produint durant el segle vuitè¹¹⁴⁹.

A Tunísia se'n troben en contextos del segle VII de Cartago, Nabeul, Dougga i Hammamet (Bonifay 2005, 457; Reynolds 2010, 130 i 308). Fora d'Àfrica són abundants a Sant'Antonino di Pertì¹¹⁵⁰ i a la Cripta Balbi de Roma (Sagui 1998; 2002; Bonifay 2004, 152-153). Són presents en el derelicte Yassi Ada de la primera meitat del segle VII (Vizcaíno 2009, 616). A la península Ibèrica se n'han identificat a Cartagena¹¹⁵¹, Benalúa (Reynolds 1993, 120; Vizcaíno 2009, 616), València (Pascual et al. 2003, 75; Vizcaíno 2009, 614 i 616), Tarragona¹¹⁵², Mataró (Cela, Revilla 2004; Vizcaíno 2009, 616) i, possiblement, a la Depresión de Vera (Vizcaíno 2009, 616).

A les Balears, en general, encara no s'han pogut o sabut identificar gaire aquestes produccions, sovint fàcils de confondre amb la ceràmica comuna. Per ara, tan sols es pot citar que certes peces publicades l'any 1994 per C. Rita, trobades a Sanitja, i classificades com a "amforetes o càntirs", s'han considerat com a possibles àmfores globulars africanes (Vizcaíno 2009, 614 i 616; Cau 2012, 130)¹¹⁵³. Pareix que també s'hauria pogut trobar un exemplar en aigües de Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011).

Les vores del Pla de ses Figueres que podrien ser del tipus àmfora Globular (E0042-05-209-02 i UE 166) s'assemblen molt a dos exemplars trobats a Marsella, en un context de la primera meitat del segle VII dC (Bien 2005, 286 i 291). Malauradament, les peces de Cabrera es varen trobar en estrats d'època moderna.

¹¹⁴⁸ De fet s'ha pogut constatar l'existència de imitacions africanes de LRA1, anomenades *Type Carthage LRA1* (Bonifay 2004, 151; 2005, 457). En canvi, J. Vizcaíno, referint-se a una inspiració a partir de models probablement orientals, parla d'una clara analogia respecte al tipus LRA2 (Vizcaíno 2009, 614).

¹¹⁴⁹ La variant 4 de Bonifay es podria assimilar a la *Late Roman Amphora* 13 de Riley (LRA13), de la que cada cop es troben més centres productors a distints llocs de la Mediterrània, i que se segueix fabricant durant el segle VIII (Bonifay 2004, 153; 2005, 457). Es pot trobar un excel·lent estat de la qüestió de les "LRA13" de la Mediterrània occidental a Reynolds 2010. Vegeu també, a la present tesi, l'apartat dedicat a les gerres/amforeta de la ceràmica comuna.

¹¹⁵⁰ Murialdo, Palazzi, Parodi, 1998; Murialdo 2001; Bonifay 2004, 152-153; Greppi 2008, 40-43.

¹¹⁵¹ Associada als nivells més tardans del barri bizantí del teatre (Vizcaíno 2009, 232-234, 608 i 614).

¹¹⁵² Remolà 2000, 97, 168 i fig. 46; Bonifay 2004, 153; Vizcaíno 2009, 614 i 616.

¹¹⁵³ Diversos exemplars trobats a Sanitja que, segons C. Rita, tenen unes pastes "vermelloses amb engalba de color més clar" (SC6/80/2 i SC/80/7, Rita 1994), són, morfològicament, molt semblants al *Type globulaire 4* de Bonifay. Però l'atribució africana caldria corroborar-la a partir de l'observació directa de la peça. P. Reynolds, proposa la presència a Fornells i Sanitja d'àmfores globulars (sovint semblants formalment als tipus LRA 13) de producció local/balear (Reynolds 1995, 298; 2010, 123 i 304).

Figura 5.141. Possible àmfora tipus globular del Pla de ses Figueres (Autor: M. Riera)

5.4.4. PRODUCCIONS DE LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL

Tal i com assenyala D. Pieri, el punt de partida pel coneixement de les àmfors del final de l'Antiguitat produïdes a la Mediterrània oriental varen ser els treballs del darrer quart del segle passat fets per J.A. Riley. Posteriorment, cal destacar el llibre de S. Keay de 1984, així com tota una sèrie de col·loquis internacionals: 1994 a Amman, 1995 Aix-en-Provence i a Roma, 1998 Albisola, Selçut i Badalona, 1999 Tessalònica, 2002 Barcelona i Atenas, 2005 Aix-en-Provence, 2006 Ciudad Real i Tessalònica, que varen significar un gran progrés en la identificació de formes tipològiques, les seves cronologies, els seus centres productors, els continguts i la seva difusió. Dins del segle XXI, sobresurt el treball de D. Pieri de 2005. Pel que fa a estudis més propers a les nostres illes cal esmentar els treballs P. Reynolds (1993, 1995 i 2010), així com el de J.A. Remolà (2000).

La tipologia fonamental emprada és la proposada per J.A. Riley l'any 1982, coneguda amb el nom de *Late Roman Amphora* (LRA), on es varen proposar fins a set tipus "internacionals" (Pieri 2005, 68; 2007, 612; Reynolds 2010). En el Pla de ses Figueres només s'han documentat amb seguretat els tipus LRA 1, 2, 3 i 4. En canvi, no s'han identificat inequívocament *palestinian jars* (LRA5/6)¹¹⁵⁴ ni àmfors egípcies (LRA7), unes àmfors que serien les que menys varen circular fora de les seves àrees de fabricació (Expósito, Bernal 2007, 124). J. Vizcaíno també recalca l'escassetat de les àmfors LRA5, LRA7 i *Samos Cistern Type* trobades a la Mediterrània occidental en general, i a la península Ibèrica en particular (Vizcaíno 2009, 620)¹¹⁵⁵. Tot i que encara no s'estan del tot clares les àrees geogràfiques on es varen fabricar les LRA 1 a 7, el següent mapa és molt il·lustratiu de les informacions que es tenen fins ara.

¹¹⁵⁴ Només una vora (PF-04-01-23 Cala 5) i un fragment informe (E0042-05-213-08) podrien correspondre a aquests tipus de contenidors, tots dos trobats en el Pla de ses Figueres, però la seva atribució és dubtosa.

¹¹⁵⁵ P. Reynolds constatava quelcom semblant a la zona Alacantina (Reynolds 1993, 12 i 17; Vizcaíno 2009, 252) i D. Pieri a la Gàl·lia (Pieri 2005, 114-140).

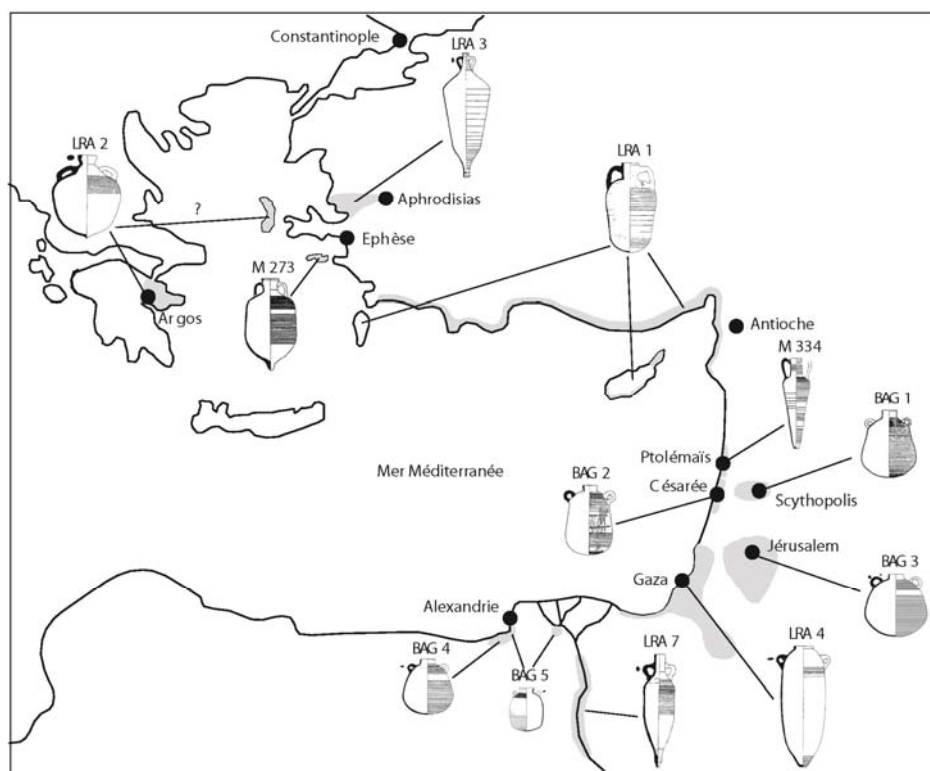

Figura 5.142. Zones de producció dels principals tipus amfòrics de la Mediterrània oriental (Pieri 2007, 618)

Tal i com ha fet notar D. Pieri, en època romana tardana, es varen aplicar novetats tècniques que permeteren millorar l'embalatge de les àmfores, cada vegada més reduït, sense augmentar la seva fragilitat. A les àmfores dels segles V a VII de la Mediterrània oriental hi destaca la finor de les seves parets i la presència quasi sistemàtica d'acanalats a les panxes, amb l'objectiu principal de millorar la resistència de les seves parets. També es va aconseguir una millora de la cocció de la pasta i una reducció de les zones de contacte, limitant, així, el trencament durant la tramesa (Pieri 2005, 68)¹¹⁵⁶. Avui en dia sembla prou clar que la majoria d'aquestes àmfores serviren per a transportar vi (Pieri 2005; 2007, 612)¹¹⁵⁷. Però, tal i com es veurà a continuació, aquesta és una qüestió encara oberta a la discussió.

L'augment de l'arribada de productes de la Mediterrània oriental durant el segle V s'havia posat en relació amb la crisi causada per la irrupció dels vàndals al nord d'Àfrica, la qual hauria significat un alentiment de la producció africana. Més recentment, però, es creu que la seva arribada es deuria més bé a una important embranzida social, econòmica i política de les províncies orientals (Murcia et al. 2005, 12)¹¹⁵⁸. A la Mediterrània occidental ja hi havien anat arribant àmfores orientals segles abans, però mai en quantitats tan importants com les que es començaran a donar durant la cinquena centúria (Pieri 2005; Reynolds 2010).

¹¹⁵⁶ Per a una síntesi de les distintes capacitats d'aquests tipus amfòrics orientals vegeu: Pieri 2005, 169-170.

¹¹⁵⁷ Uns vins excel·lents i sovint molt cars, reputats no només per les seves qualitats gustatives sinó també per les seves virtuts curatives (Pieri 2005, 155).

¹¹⁵⁸ D. Pieri segueix considerant la "crisi vàndala" com a una hipòtesi possible, tot i reconèixer que foren mínimes les perturbacions al comerç causades per les conquestes vàndales d'entre els anys 429 i 440 (Pieri 2005, 176).

LATE ROMAN AMPHORA 1 = KEAY LIII

El tipus amfòric *Late Roman Amphora 1* (LRA1) = Keay 53, s'ha pogut documentar a Cabrera, Conillera i a l'illot dels Frares.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
LRA1	2	-	-	1/2	1	1/5?	-

S'han documentat centres productors de LRA1 a la costa de les antigues províncies de Cilícia I i II, Isàuria i Síria I, així com a les illes de Xipre i Rodes¹¹⁵⁹. Cal tenir ben present que D. Pieri és dels que pensen que no s'hauria de subestimar la producció de la Síria septentrional, moltes vegades deixada en una posició secundària (Pieri 2005, 80)¹¹⁶⁰. Darrerament es defensa que els centres continentals haurien estat en ús en els segles V i VI, i que durant aquest darrer segle les epidèmies i les guerres perses, principalment, haurien significat l'ensorrament d'aquests centres productors¹¹⁶¹. Seria després quan prendrien força les produccions i exportacions xipriotes¹¹⁶². Cal destacar que s'hauria pogut documentar una producció del taller del monestir egipci de Sant Jeremies que reproduiria amb fidelitat el tipus LRA1 (Ballet 2001, 118; Pieri 2005, 80)¹¹⁶³.

D. Pieri considera que varen existir uns prototipus d'àmfora LRA1 produïts entre els segles I a III dC, però que els primers exemplars d'aquest tipus amfòric són de la segona meitat/final del segle IV (Pieri 2005, 70)¹¹⁶⁴. Són molts els investigadors que les consideren unes produccions d'entre els segles IV a VII¹¹⁶⁵, però que no hauria arribat a

¹¹⁵⁹ Pieri 2005, 80-81; 2007, 613; Williams de 2005; Remolà de 2013. També es proposa la producció d'unes imitacions de mida petita a Creta, concretament a Gortina, dels segles VII-VIII (Vizcaíno 2009, 617), i resta per confirmar si Efes va ser un centre productor de LRA1B1 (Pieri 2005, 80).

¹¹⁶⁰ Per a la discussió sobre les produccions de Síria vegeu: Reynolds 2005, 563, 566 i 586. Reynolds també en remarca la importància d'Antioquia "i el seu vast territori" en la producció d'aquestes àmfores (Reynolds 2005, 578).

¹¹⁶¹ No vol dir això que deixessin de produir totalment, tal i com sembla demostrat a la ciutat de *Elaiussa Sebaste*, on se seguiran fabricant en els segles VI i VII (Ferrazzoli, Ricci 2007, 673), amb només lleus diferències morfològiques (Burrigato et al. 2007, 690). P. Reynolds considera que la Cilícia occidental, zona de guerra, difícilment va poder seguir exportant LRA1 en posterioritat al c. 650 (Reynolds 2010, 132).

¹¹⁶² Reynolds 2005, 577; 2007, 37 i 48; 2010, 106 i 132; Pieri 2007, 613.

¹¹⁶³ Egipte havia estat considerat inicialment com a centre productor de les LRA1, però els anàlisis petrogràfics realitzats ho posaren en dubte (Remolà 2000, 216; Pieri 2005, 78 i 80).

¹¹⁶⁴ P. Reynolds n'esmenta exemplars trobats a Beirut, a Kourion de Xipre i de Qasrawet al Sinai, de mitjan segle IV (Reynolds 2005, 577). A part dels exemplars de Kourion, probablement anteriors al 365 dC, també hi ha l'important carregament de LRA1 del derelicte més antic de Yassi Ada (Yassi Ada II), de c. 370-380 dC (Williams 2005, 616). En els jaciments de caire militar del baix Danubi es documenten LRA1 en contextos de la segona meitat del segle IV, potser, principalment, del final d'aquella centúria (Reynolds 2005, 577). A finals del segle IV ja haurien arribat al monestir egipci de Kellia (Murcia et al. 2005, 12). Sazanov, estudiant els exemplars trobats a la mar Negra, proposa un inici de la producció de finals del segle IV (Sazanov 2007, 803).

¹¹⁶⁵ Per exemple: Pieri 2005; Reynolds 2005, 565; Sazanov 2007, 803. J. Vizcaíno afirma, a més, que la seva versió estàndard es documenta especialment en els segles V i VI, continuant també en el segle VII (Vizcaíno 2009, 617-618). Per a una proposta d'evolució geogràfica i cronològica de la seva producció vegeu: Remolà 2000; 2013, Elton de 2005, Reynolds 2007 i 2010 i, sobretot, de Pieri 2005 i 2007. En el llibre de Pieri 2005 també es troba una magnífica síntesi dels principals treballs que s'havien realitzat fins llavors dedicats a la identificació de les distintes variants de LRA1 i a les seves datacions. La seva nova proposta tipològica, cronològica i de difusió cal tenir-la molt en compte. La identificació de les distintes variants en un tipus amfòric que es produeix en enormes quantitats, durant tant temps i, en multitud de centres productors, no és una tasca gens senzilla. Molt més complicat és encara si no es

Occident fins el segle V¹¹⁶⁶. Seria durant la cinquena i sisena centúries quan s'haurien importat les quantitats més grans d'aquests contenidors, sobretot a partir de mitjan segle V¹¹⁶⁷. D. Pieri afirma que la seva variant LRA1A, que es produiria fins a l'inici del segle VI, va conèixer una gran difusió per tota la Mediterrània i, fins a la Gran Bretanya. També fa notar que, durant els segles VI i VII, l'arribada a Occident de LRA1, ara de la variant B, s'hauria reduït en comparació al segle V. Paradoxalment, la difusió de les àmfores LRA1B és molt més gran a Occident que a Orient (Pieri 2005, 70 i 75)¹¹⁶⁸.

conserva gran part de la peça (Remolà 2000; 2013, 313; Pieri 2005). Un bon exemple per il·lustrar-ho es troba en el carregament del Yassi Ada II, on, d'entre les 71 exemplars de LRA1 recuperades, P.G. Van Alfen, en va arribar a proposar 11 tipus principals i, alguns d'ells amb variants (Pieri 2005, 70). A més, tal i com s'ha vist per a les gerres/amfores etrusques, les LRA1 presenten diverses capacitats, fins i tot dins uns mateixos centres productors (Ferrazzoli, Ricci 2007, 673). Es parla de contenidors grans, mig-grans, mig-petits i petits, aquests darrers amb una capacitat equivalent als *piccoli spathia nordafricani* (Burrigato et al. 2007, 690). D. Pieri ha fet notar que, entre els exemplars de la seva variant LRA1A, no és possible distingir uns veritables mòduls estàndards, donat que en els exemplars estudiats hi caben entre 15 i 27 litres, mentre que els exemplars més grans de LRA1B tenen una capacitat d'entre 15 a 25 litres. A totes dues variants se'ls han d'afegir uns models més petits de només entre 3,5 i 5 litres (Pieri 2005, 70 i 75-76). Aquesta diversitat de mides, així com el que es va trobant en els contextos estratigràfics, semblen demostrar la poca vàlua de les apreciacions cronològiques proposades simplement a partir del diàmetre del coll o de les mides de les seves boques (Járrega 2005, 153; Sazanov 2007, 803-804). És, per tant, imprescindible tenir una part important de l'àmfora per poder afinar la seva cronologia.

¹¹⁶⁶ Keay 1987, 271-278; Reynolds 1993, 32; Remolà 2000, 216. Es documenta a Arles durant la primera dècada del segle V (Reynolds 2005, 576) i, a Cartago, entorn al 425 (Murcia et al. 2005, 12). En el segon quart del segle V se'n troben quantitats significatives en aquella ciutat africana i a Roma (Williams 2005, 616). És l'àmfora més nombrosa del primer quart del segle V a Sant Martí d'Empúries (Aquilué 1997, 86), i una àmfora molt present o, fins i tot majoritària, en contextos del segon quart del segle cinquè de Cartagena, Tarragona i La Bourse (Murcia et al. 2005, 12). També és força abundant en contextos de la cinquena centúria de Barcelona (Carreras, Berni 2005, 167 i 175), i present en nivells del segon o del tercer quarts de *Septem*, Màlaga, *Sexi*, Sevilla, Vila-roma, *Iulia Traducta* i *Carteia* (Reynolds 2010, 98 i 113). Pel que fa als contextos del segle V hispans, italians i, sobretot, gals, vegeu: Pieri 2005, 73-75.

¹¹⁶⁷ Murcia et al. 2005, 15; Reynolds 2005, 576; Burrigato et al. 2007, 690. A Cartago es documenta LRA1 sobretot durant la primera meitat del segle VI (Riley 1981, 116). A Cartagena es parla d'una "distribució molt activa" a partir de finals del segle V, i és l'àmfora més representada en contextos del primer quart del segle VI. També és molt abundant en els jaciments dels voltants d'aquella metròpoli durant la segona meitat del segle V i, sobretot, durant el segle VI (Murcia et al. 2005, 17). És una de les formes més característiques dels contextos de la Cartagena bizantina (Vizcaino 2009, 231 i 616-618). Respecte a la seva presència a San Antonino di Pertì (Murialdo 2001; Greppi 2008, 40-43), P. Reynolds considera que és molt rara i dubtosa en els contextos d'entre 600 i 650 i, absent, en els de la segona meitat del segle VII (Reynolds 2010, 126-127 i 306).

¹¹⁶⁸ La seva arribada a Occident davalla moltíssim durant la segona meitat del segle VI i durant el segle VII (Pieri 2007, 614). D'entre els contextos del segle VII on s'ha identificat LRA1 es poden esmentar els de Cesarea de Palestina, d'Alassa de Xipre, Sacidava de Romania (Pieri 2005, 76-77), Constantinoble (Reynolds 2005, 576), i el derelicte més modern de Yassi Ada o Yassi Ada I (Williams 2005, 616; Campbell 2007, 24 i 128; Reynolds 2010, 307). Se n'han trobat a Cartago (Williams 2005, 616), Barcelona (Beltrán 2005, 137-138), Cartagena (Murcia et al. 2005, 17; Vizcaino 2009, 786) i Marsella. En aquesta darrera ciutat també en nivells de la segona meitat de la setena centúria (Pieri 2005, 76-77; Bien 2005; 2007; Reynolds 2010, 131). En posterioritat al 650 segueixen arribant a Alexandria, segurament xipriotes, aparentment en les mateixes quantitats que ho feien entre 600 i 650 dC (Reynolds 2010, 132-133). A la Cripta Balbi, també es documenten exemplars xipriotes de finals de la setena centúria (Reynolds 2007, 47-48; 2010, 132). Exemplars tardans de LRA1 són presents en els nivells de destrucció de c. 684 de l'església d'Ostrakine del nord del Sinaí (Remolà 2000, 217). Les variants més tardanes es troben en contextos del final del segle VII del teatre xipriota de Paphos (Gabrieli, Jackson, Kaldelli 2007, 794).

En molts exemplars encara es poden apreciar *tituli picti*¹¹⁶⁹, de fins a tres línies, amb caràcters grecs, de color vermell o negre, que fan referència a capacitats, taxes, o a fórmules cristianes. N'hi ha que presenten creus i/o monogrames com, per exemple, crismons¹¹⁷⁰. És interessant recordar que, segons D. Pieri, es poden identificar fórmules teològiques abreujades (*incipit*, criptograma o *notaricon*), així com símbols cristians com cristogrames de la creu monogramàtica/crismó constantinià, o, el globus coronat per la creu. També es poden documentar noms de persones, marques de ceramistes o tallers, i dels números de sortida dels tallers. Creu possible que alguns dels *notarica* com, per exemple, els que presenten les invocacions “Maria és la mare de Crist” o, “la gràcia de Déu és un guany”¹¹⁷¹, podrien haver tingut un valor profilàctic per protegir “la càrrega del vaixell sota la protecció divina” (Pieri 2005, 78-79).

Les LRA1 són, molt probablement, les *seriolae Cilicises* (*Orca est amphorae species / Etimologiae rerum sive Origines* XX, VI, 6) de les que parlava Isidor de Sevilla a l'inici del segle VII dC¹¹⁷². El nom *seriola*, tal vegada estaria descrivint els seus acanalats característics (*Seriola est orcarum ordo directus*), mentre s'especifica amb tota claredat el seu contingut: *vas fictile vini*. Isidor també en dóna el seu origen sirià (*apud Syriam primum excogitatum*), precisant però que la Cilícia, que dóna l'altre nom al tipus (*Cilicises*), seria la regió especialitzada en la seva exportació: *sicut Cilicises a Cilicia nuncupati, unde [et] primum advectae sunt* (Pieri 2005, 69, Remolà 2013, 314)¹¹⁷³. A part de la referència al vi de Sant Isidor¹¹⁷⁴, també hi ha evidències físiques de que el contingut de certes LRA1 era vi, tant pel que fa al seu revestiment intern, com a les indicacions d'alguns *tituli picti* conservats en algunes d'elles¹¹⁷⁵. Però també s'ha argumentat que podrien haver portat oli, ja sigui per les mencions en els textos d'una oleïcultura pròspera a la Síria septentrional, i/o per l'evidència arqueològica d'un augment en la producció d'oli d'oliva a la regió d'Antioquia en el període tardoromà/bizantí¹¹⁷⁶. Per tot plegat hi ha qui afirma que la qüestió referida al o als

¹¹⁶⁹ Pel que fa a les àmfores orientals tardanes, aquest fenomen no és mai tan general ni persistent com a les LRA1 (Pieri 2005, 78).

¹¹⁷⁰ Remolà 2000; 2013, 314; Pieri 2005; Expósito, Bernal 2007, 122; 2010. En tot cas, tal i com esmenta J.A. Remolà, aquestes indicacions pintades solen respondre a l'ús ordinari de l'envàs, però també poden donar-se en relació a la seva posterior reutilització com a recipient d'emmagatzematge o, de forma fragmentària, com a suport epigràfic (*ostrakon*), que res té a veure amb la funció original de l'àmfora (Remolà 2013, 315).

¹¹⁷¹ Pel que respecte als exemples de la Tarraconense vegeu: Remolà 2013.

¹¹⁷² Remolà 2000, 218; 2013, 314; Pieri 2005, 69 i 175; 2007, 614; Ferrazzoli, Ricci 2007, 672.

¹¹⁷³ En canvi, F. Burrigato, M. di Nezza, A.F. Ferrazzoli i M. Ricci afirmen que “Esse sono prodotte in serie e contraddistinte dalla struttura squadrata (*orcarum ordo directus*)”, i que foren produïdes inicialment a Síria (*apud Syriam primum excogitatum*), però que varen prendre el nom de la regió que va començar a exportar-les: *a Cilicia noncupati unde primum advectae sunt* (Burrigato et al. 2007, 690).

¹¹⁷⁴ D. Pieri també cita la referència de l'*Expositio totius mundi*, que Gregori de Tours va fer esment al vi de Laodicea, Venanci Fortunat als crus xipriotes (*Vita Martini*, 2) i que, Pau d'Egina, va fer prescripcions mèdiques on es podien emprar vins de Cilícia (Pieri 2005, 84-85, 114 i 175).

¹¹⁷⁵ Keay 1984, 271, Reynolds 1995, 32; Remolà 2000, 215-225; 2013; Pieri 2005, 82-85.

¹¹⁷⁶ Peacock, Williams 1983, 187; Reynolds 1993, 32; Elton 2005, 691; Reynolds 2005, 578; 2010, 148 i 310; Remolà 2013, 314. J.A. Remolà també cita el *titulus pictus* que segons I. Canós podria fer referència a un contingut d'oli (Remolà 2000), tal i com havia fet L.P. Kirwan a partir d'una inscripció d'una àmfora trobada a Ballana. En canvi, D. Pieri afirma que aquesta darrera s'hauria de prendre amb precaució. També, fent notar l'existència d'uns pocs grafitis post-cocció trobats a sobre de LRA1, amb les lletres gregues EAE (abreviatura d'*ελαία* o *ελαιον*), afirma que aquells significarien que les LRA1 no haurien transportat habitualment oli, i que podrien ser una prova de la reutilització dels envasos (Pieri 2005, 83-84). Per altra banda, des del treball de Bonifay i Villedieu de 1989, són molts els autors que proposen que, a més de vi, també pogueren transportar oli, tal vegada depenent de la seva capacitat (Remolà 2000; 2013, 314; Ferrazzoli, Ricci 2007, 673; Burrigato et al. 2007, 690; Vizcaíno 2009, 618). S'ha proposat, a més,

continguts de les LRA1 encara és confusa (Williams 2005, 617)¹¹⁷⁷. D. Pieri creu que a l'Antiguitat els tipus amfòrics, i més aquells com les LRA1 que eren típicament destinades al gran comerç, anaven associats a un sol contingut, en aquest cas, el vi, tot i deixant oberta la possibilitat d'un transport ocasional d'oli (Pieri 2005, 85)¹¹⁷⁸.

Una part important de la producció de les LRA1, juntament amb la de les LRA2, hauria quedat dins del sistema annonari controlat per l'administració estatal (Reynolds 2005, 577; Pieri 2007, 613)¹¹⁷⁹, però les grans quantitats de LRA1 importades a Beirut i, la seva àmplia distribució per tota la Mediterrània i més enllà, i per totes les classes i mides d'assentaments, no poden explicar-se únicament per aquesta manera de comanda-oferta i redistribució. Encara que s'hauria identificat com a tal en alguns casos específics com, per exemple, a la Cartagena bizantina, a altres grans metròpolis com Alexandria, Constantinoble i Cartago, es dubte que aquelles haguessin obtingut una part important dels seus subministraments a partir dels sistemes de redistribució organitzats per l'Estat, i es creu que allà s'hauria importat LRA1 *on a purely commercial basis* (Reynolds 2005, 577)¹¹⁸⁰. En tot cas, hi ha autors que han relacionat les LRA1 amb els "tallers eclesiàstics" i amb un mode de producció lligat a l'Església (Pieri 2007, 612 i fig. 3), i que també s'ha argumentat que la seva producció i comerç va poder estar lligada als monestirs (Bernal 2010).

La LRA1 és l'àmfora més comuna dels segles V a VII a la Mediterrània, tant a Orient com a Occident¹¹⁸¹. S'ha trobat a Irlanda i Anglaterra, Tunísia, al Danubi, al mar Negre, als oasis del sud d'Egipte, Etiòpia, Iemen, Rússia i a l'Extrem Orient¹¹⁸². A la península Ibèrica resulta gairebé impossible cobrir tot el mapa de difusió d'aquest contenidor, ja que va arribar en molta abundància i, fins i tot, a llocs molt allunyats de la costa mediterrània (Vizcaíno 2009, 618)¹¹⁸³. És pot dir, més o manco el mateix, per a la

que algunes àmfores LRA1 haurien pogut transportar altres líquids com, per exemple, oli de sèsam (Elton 2005, 692). També cal tenir present que s'han identificat *tituli picti* on es pot llegir ΘΕ, que s'ha proposat com a la possible abreviatura de θέματα = conserves (Remolà 2013, 315).

¹¹⁷⁷ Per a més detalls del debat vegeu especialment: Williams 2005; Elton 2005; Pieri 2005, 83-85; Campbell 2007, 23-24; Remolà 2013.

¹¹⁷⁸ El fet que cap el 650 dC no es documenti LRA1 a al-Fustat, la capital Omeia, mentre que sí que seguïen arribant durant aquells anys a Alexandria, Beirut, Roma, Marsella i Tarragona (Reynolds 2010, 131-133), tal vegada podria ser un indicador més per decantar-se cap a que transportaren vi, producte que els musulmans tenen prohibit consumir, tot i que en l'estat actual de les investigacions tampoc es poden descartar altres motius.

¹¹⁷⁹ Una de les bases per a defensar dit postulat és la gran quantitat d'aquestes àmfores que es troben a campaments o forts militars com Dichin (Bulgària), Independenta (Murighiol, Scythia), Topraichoi (Scythia), *Nicopolis, Istrum*, ... (Reynolds 2005, 577; 2010; Elton 2005, 693).

¹¹⁸⁰ Aquest autor, també ha afirmat que l'observació de la distribució de les troballes amfòriques mostra que les LRA1 no varen formar part de l'*annona* oficial (carregaments o "racions" estatals) dels centres bizantins de l'Oest, mentre que sí que ho varen ser, juntament amb les LRA2, de certes províncies orientals (Reynolds 2007, 45; 2010, 129).

¹¹⁸¹ Per ambdues parts: Pieri 2005, 69; Williams 2005, 616; Expósito, Bernal 2007, 119; Ferrazzoli, Ricci 2007, 672. Per a la part oriental: Hayes 1992, 64. P. Reynolds també afirma que és l'àmfora oriental més comuna en els jaciments d'Occident, amb la notable excepció de les estacions britàniques (Reynolds 2005b, 427). Per a més detalls dels descobriments a les Illes Britàniques vegeu: Pieri 2005, 70 i 75; Campbell 2007 i 2007b; Doyle 2009; Kelly 2010; Reynolds 2010.

¹¹⁸² Keay 1984, 654-656; Pieri 2005; 2007, 612; Reynolds 1995; 2005, 565; Williams 2005, 616; Elton 2005, 691.

¹¹⁸³ Fa anys que se'n ve destacant la seva abundància (Ramallo, Vizcaíno 2002, 317). Són uns dels contenidors més ben documentats a la Hispània bizantina d'on en destaca la seva notable presència a Cartagena, Màlaga i a la costa lleuantina (Vizcaíno 2009, 605 i 618). També es registren abundantment a Catalunya (Barrasetas, Járrega 1997, 137). Per a alguns dels casos concrets de la península Ibèrica vegeu

península Itàlica¹¹⁸⁴ i la Gàl·lia¹¹⁸⁵. També es documenta LRA1 a Còrsega¹¹⁸⁶ i a Sardenya (Martorelli 2002, 138; Pieri 2005, 55). És una àmfora abundant a *Septem* (Vizcaíno 2009, 132, 449, 550 i 618; Reynolds 2010, 98). A més dels dos derelictes ja esmentats de Yassi Ada¹¹⁸⁷, se n'ha trobat en el derelict de La Palud de l'illa de Port-Cros de les Hyères¹¹⁸⁸. S'ha constatat la presència de LRA1 directament relacionada amb les comunitats monàstiques de Kellia, Sant Jeremies de Saqqara i, a Abou Mina, en el santuari de Sant Menas¹¹⁸⁹. També cal destacar la seva identificació a l'abadia de Saint-Victor de Marsella (Pieri 2005, 52), i en El Monastil d'Alacant¹¹⁹⁰, en el monestir irlandès de Reask (Campbell 2007b, taula 12; Doyle 2009, 54-56), en el monestir gal·lès de Llandough i, en els possibles establiments monàstics de Carhampton, Glastonbury i Cannington del sud-oest d'Anglaterra (Campbell 2007, 117, 118, 122-123; 2007b, taula 12). És relativament abundant en el jaciment anglès de Tintagel, del que encara es discuteix si hauria estat un monestir en alguna de les seves fases¹¹⁹¹. També és present a Whithorn (Escòcia), indret on el seu caràcter monàstic està en discussió (Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12)¹¹⁹².

Pel que fa als illots, és present a la illeta cretenca de Pseira fins a mitjan segle VII, just allà on es proposa l'existència d'un assentament de caràcter monàstic (Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007, 755 i 757). També ho és a les illes d'Elefantina (Pieri 2005, 185), Cullera¹¹⁹³, Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636), Porquerolles¹¹⁹⁴, i a l'Île Verte¹¹⁹⁵. Es varen recuperar dos colls de LRA1A en el fons marí de les Lérins,

també: Reynolds 1993, 15, 18, 22; 2010, 98-99, 107, 121, 122, 131, 302, 303 i fig. 23a; Pascual et al. 1997; Remolà 2000, 2013; Acien et al. 2003, 414; Cela, Revilla 2004; 2005, 204-205; Beltrán 2005; Járrega 2005; Murcia et al. 2005; Uscatescu, García 2005, 84; Vizcaíno 2009, 141, 144, 149, 155, 160-161, 165, 171, 188, 200, 217, 247, 249, 252, 257, 283, 356, 550, 616-618 i 788. Pel que fa a la part atlàntica es poden destacar les troballes de Vigo (Reynolds 2010, 107 i 109-110) i Gijón (LRA1/Kellia 164Vizcaíno 2009, 618). També cal citar que les LRA1 són les àmfores tardanes més abundants a *Bracara Augusta* juntament amb les LRA3 (Dives 2005, 56-57 i 61).

¹¹⁸⁴ A més de les ja citades, es poden consultar algunes troballes més a: Reynolds 1995; 2010; Sagui 1998; 2002; Concordia, Corti 2005, 356; Martin, Sena 2005, 386; Mitri 2005, 413-414; Degradi, Gaddi, Mandruzzato 2007.

¹¹⁸⁵ Cal destacar, especialment, l'exhaustiva recollida realitzada per P. Berni (2005). Vegeu també: Reynolds 1995; 2010; Loseby 2000, 173; Bien 2005, 2007.

¹¹⁸⁶ A Castellu, en un context considerat del final del segle VI/primera meitat segle VII (Pieri 2005, 14-15 i 66).

¹¹⁸⁷ On el Yassi Ada II seria de c. 370-380 dC (Williams 2005, 616), mentre que el Yassi Ada I s'ha proposat de principis del segle VII (Campbell 2007, 24 i 128; Reynolds 2010, 307), però també com a posterior al 625 dC (Williams 2005, 616).

¹¹⁸⁸ Vaixell que s'hauria enfonsat cap al segon quart/mitjan segle VI (Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 453; Reynolds 2010, 111). Segons D. Pieri hi hauria fins a 4 exemplars del tipus LRA1B (Pieri 2005, 19-20, 74-75).

¹¹⁸⁹ Pieri 2005, 69-85. Cal destacar que la LRA1 es considerada l'àmfora importada més preponderant a Kellia, sovint reutilitzada com a material de construcció durant els segles VI i VII dC (Ballet 2001, 117-118). A la publicació d'Egloff de l'any 1977 ja se'n varen identificar en contextos que anaven des de l'inici del segle V fins el segle VII, fent-ne notar sis grups diferents, els anomenats tipus Kellia 164, 165, 166, 167, 168 i 169 (Pieri 2005, 69).

¹¹⁹⁰ Keay 1984, 654; Reynolds 1993, 77; Vizcaíno 2009, 247.

¹¹⁹¹ Campbell 2007, 14-16 i 132; 2007b, taula 12; Reynolds 2010, 109; Moreno 2011, 370-371.

¹¹⁹² Tot i que també són molts els investigadors que no dubten que fou un monestir cap els segles V-VI (Moreno 2011, 375-376)

¹¹⁹³ Rosselló 1995, 157; Pascual et al. 1997, 182; Vizcaíno 2009, 260; Ribera, Rosselló 2012, 386; Reynolds 2010, 108.

¹¹⁹⁴ A cap de Mèdes, en un context considerat fonamentalment del primer quart del segle V (Tréglià 2003, 130).

¹¹⁹⁵ LRA1a, en un context del segle V (Vasselin 2003, 97 i 99).

entre l'illa de Sainte-Marguerite i la de Saint-Honorat (Pieri 2005, 50). A l'Atlàntic, també s'ha documentat a l'illa de Lavret¹¹⁹⁶ que forma part del petit arxipèlag de Bréhat, on es té constància de l'existència d'un monestir¹¹⁹⁷. A Irlanda s'ha documentat a l'illa de Dalkey i a l'illa monàstica d'Iniscealtra del llac Derg (Campbell 2007, 16, 22, 25, 26, 51, 109, 115-116; 2007b, taula 12; Doyle 2009, 45-46 i 53). També s'ha trobat LRA1 a les illetes de Samson i Tean de l'arxipèlag d'Scilly, situat al sud-oest d'Anglaterra (Campbell 2007, 119-120; 2007b, taula 12).

A Mallorca s'ha recuperat LRA1 en aigües del port de Palma (Guerrero 1991, 24, 25-26; Cerdà 1999, 156-157), en el seu centre urbà (Cau et al. 2014) i en una cova propera a l'esmentada ciutat (Guerrero 1991, 26), a *Pollentia* (Cerdà 1999, 156-157 i làm. VI) i a les seves immediacions (Guerrero 1991, 26), a Son Fornés¹¹⁹⁸, en el Castell d'Alaró¹¹⁹⁹, Son Peretó¹²⁰⁰, en aigües de Portocristo (Fullana, Rosselló, Salas 2006, 23) i de Portocolom¹²⁰¹. S'ha documentat en aigües de Menorca¹²⁰²: a Favàritx¹²⁰³, el port de Mao¹²⁰⁴, Cales Coves¹²⁰⁵, Cala d'Alcalfar (Pons 2005, 452; 2012, 99), i a Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011). D'Eivissa se'n pot apreciar un exemplar força complet en el treball de J. Ramon de 1986, recuperat en el fons marí proper a l'illa (Ramon 1986, 35 i fig. 16.11; Guerrero 1991, 26). També era força complet un exemplar trobat, en principi, en un conjunt ple de material islàmic del segle XIII, procedent de la ciutat d'Eivissa (Riera Rullan, Seguí, Rivas 2006, 342). En Es Castell d'Eivissa se'n varen identificar dos fragments d'ansa¹²⁰⁶. L'any 2004, N. Villaverde va donar a entendre que les àmfores Dressel 34/Keay 53 trobades a les Balears, només haurien arribat en temps de la dominació vàndala (Villaverde 2004a, 405), una afirmació que sembla un tant arriscada, però que tampoc es pot rebatre amb les dades actuals.

S'ha pogut testimoniar la presència de LRA1 a Cabrera i a Conillera. A Cabrera¹²⁰⁷ en el Pla de ses Figueres i en el Clot des Guix (CG-V i CG-6) (Riera Rullan 2009b, 122;

¹¹⁹⁶ LRA1B (Giot, Querré 1985; Pieri 2005, 50, 76, 174 i 176; 2007b, 152).

¹¹⁹⁷ Lebecq 2000, 128; Bizien-Jaglin, Galliou, Kerébel 2002, 60. D. Pieri considera que la presència d'aquesta àmfora en un lloc tan remot com Lavret es deu a què les LRA1 foren unes àmfores que "inundaren" els mercats d'aquella època (Pieri 2005, 176). Però, probablement, també es deu a la presència en aquelles illetes d'una comunitat monàstica.

¹¹⁹⁸ Lull et al. 2001, 113-116; Marimon 2004, 1071; Fayas et al. 2005, 96; Mas, Cau 2007, 175; Cau, Mas 2007, 154. Exemplar amb *titulus pictus* que s'ha proposat com a abreviatura de "Xriston Maria Genná", traduït com "Maria va concebre a Crist" (Lull et al. 2001, 114; Fayas et al. 2005, 96).

¹¹⁹⁹ Cau, Mas, Lladó 2005, 222; Vizcaino 2009, 431; Aramburu 2010.

¹²⁰⁰ Riera Rullan, Martínez 2009; Riera Rullan, Cau, Salas 2012, 144; Cau, Riera Rullan, Salas 2012, 233; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013b, 91; 2013c, 113-115; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, làms. 6, 37 i 41. Una ansa s'ha localitzat dins d'un sòcol de c. 500 dC (Riera Rullan, Cau 2013c, 113; Riera Rullan et al. 2013, làm. 37).

¹²⁰¹ Izaguirre 2007; Riera Rullan et al. 2007, 35-36; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010.

¹²⁰² D. Cerdà en cita un exemplar del litoral menorquí però sense cap més indicació del lloc on es va trobar (Cerdà 1999, 156-157).

¹²⁰³ Fernández Miranda 1977; Keay 1984, 654; Rita 1994, 329; Cerdà 1999, 156-157; Pons 2005, 447.

¹²⁰⁴ Rita 1994, 329; Cerdà 1999, 156-157; Pons 2005, 446; 2012, 99.

¹²⁰⁵ Keay 1984, 654; Guerrero 1991, 26; Rita 1994, 329; Cerdà 1999, 156-157; Pons 2005, 451.

¹²⁰⁶ Un d'ells classificat com del tipus *Late Roman Amphora* de Riley 1, i l'altre del tipus LHIA de Keay. Tots dos varen aparèixer en un estrat considerat d'època vàndala, molt probablement del segle V (Ramon, Cau 1997, 270, 290-291).

¹²⁰⁷ A més dels materials que ara s'exposaran, J. Aramburu també va classificar com a LRA1 una ansa localitzada a la zona de la necròpoli del Pla de ses Figueres, així com diversos fragments informes trobats en altres indrets (Aramburu 2001, 7 i fig. 3).

2011, 106-107). A Conillera se'n va recollir un fragment en Els Coralls (Z27) (Riera Rullan 2011, 110)¹²⁰⁸. Pel que fa als exemplars del Pla de ses Figueres, és una llàstima no haver trobat cap de les dues úniques vores del tipus LRA1 (E0042-04-136-10 i E0042-04-170-2) en estrats anteriors al segle X. En tot cas, sembla que pot ser significatiu el fet que d'entre tot el material analitzat que s'ha considerat assimilable a les LRA1 (dues vores, onze anses, una base, dos colls i més d'un centenar d'informes), no s'ha identificat cap d'aquestes peces en estrats anteriors a la Fase H, és a dir, anteriors al segle VII dC. En canvi, en aquesta Fase H, que és de la setena centúria, es documenten una base (E0042-06-358-7), possiblement una ansa (E0042-06-332-27), dos colls (E0042-06-323-9 i E0042-06-332-28) i més de mig centenar de fragments informes (E0042-06-328-4 i E0042-06-332-29 i UE: 312, 313, 323, 351, 352, 355 i 358). A la següent fase, és a dir, a la Fase I, que dataria del final del segle VII o posterior, també s'hauria identificat una ansa (E0042-05-244-14) i mitja dotzena de fragments informes (UE 171, 251, 265?, 306, 310, 320 i 322). Sembla, doncs, que l'arribada al Pla de ses Figueres dels exemplars recuperats de LRA1 s'hauria produït més cap els segles VI-VII que no cap el segle V. De fet, el fragment de coll E0042-06-323-9 pareix correspondre a la variant LRA1B que, segons D. Pieri, dataria dels segles VI i VII (Pieri 2005, 71 i 75).

És certament conflictiva la classificació d'una sèrie de vores localitzades a l'illot des Frares. Morfològicament, presenten certa semblança amb algunes LRA1 però, en canvi, tenen unes pastes atípiques (IF-TLS4-5, IF-72-9, IF-72-20, IF-72-8 i IF-RLN1-3) (Riera Rullan 2002, 104-105; 2005b, 214). Algunes d'aquestes presenten uns perfils que s'assemblen a unes produccions "tardo egees" caracteritzades per tenir un *orlo a collarino* com, per exemple, una peça documentada a Otranto (Mitri 2005, 414 i 423). Tampoc no es pot descartar que corresponguin a imitacions com les de la mar Negra, Egipte i Tunísia¹²⁰⁹. Pel que fa a la peça IF-TLS4-5 també s'identifiquen certes semblances amb un exemplar de LRA1 trobat a Marsella, en un context del final del segle VII, i que seria provinent del nord de Síria (Bien 2005, 287 i 297; 2007, 265 i 273)¹²¹⁰.

P. Reynolds ha expressat els seus dubtes respecte a si els vaixells que portaren les LRA1 cap Cartagena passaren o no per les Illes Balears (Reynolds 2010, 128). Veient les troballes descrites fins ara, tant les de l'arxipèlag de Cabrera, com les de les altres illes més grans o les seves aigües, i tenint presents les rutes marítimes exposades en el Capítol 2, pareix perfectament factible que aquelles naus o, com a mínim una part, sí que degueren passar per les Balears.

¹²⁰⁸ De Conillera, J. Aramburu també va classificar com a LRA1 una ansa recollida a l'Escaleta (Aramburu 2001, 22 i fig. 15).

¹²⁰⁹ Imitacions que sembla que es començarien a fabricar a partir de la segona meitat del segle VI (Pieri 2007, 615). També cal tenir presents les produccions de la zona de Cartagena que s'haurien inspirat sovint en els models orientals de LRA1/Keay 53 (Vizcaíno 2009, 621-624), tot i que les característiques composicionals de les pastes de les peces de l'illot dels Frares, no s'adiuen gens amb les de les ceràmiques d'aquella zona geogràfica murciana.

¹²¹⁰ Tanmateix, també s'assembla formalment a algunes àmfores del Tipo Tardío G de Remolà (Remolà 2000, fig. 91, 3-5), o a una peça de producció oriental trobada a Bivona (Cuteri et al. 2007, 465 i 473).

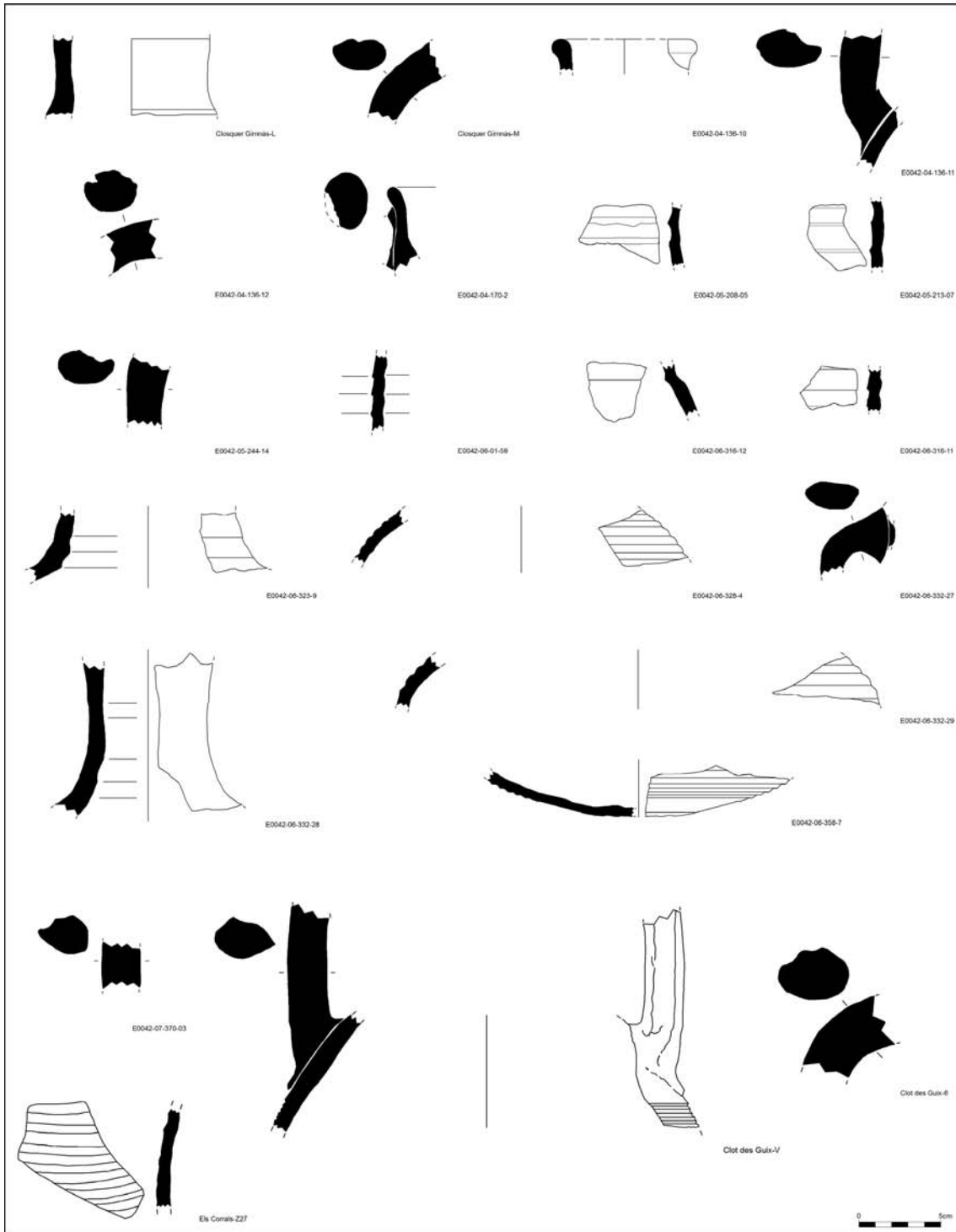

Figura 5.143. Àmfores i possibles àmfores del tipus LRA1 del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix i Els Corrales (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

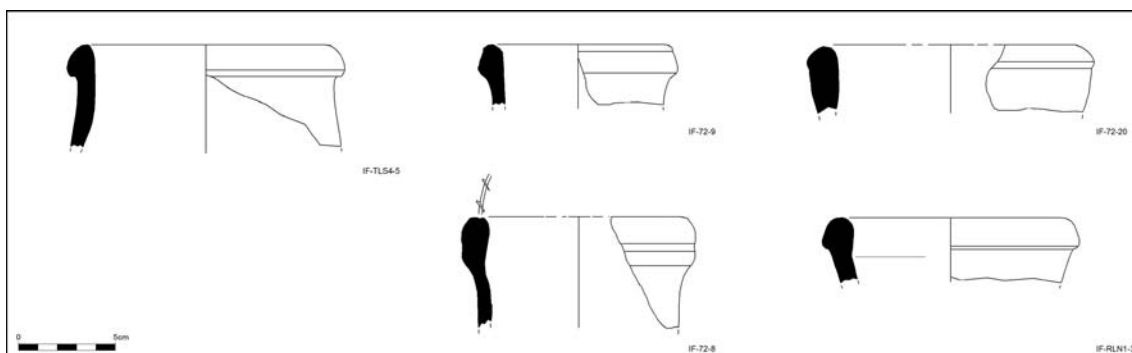

Figura 5.144. Possibles àmfors del tipus LRA1 de l'illot des Frares
(Autors: Maria I. Mancilla, Mateu Riera i Maria José Rivas)

LATE ROMAN AMPHORA 2 = KEAY LXV

Aquest tipus d'àmfora s'ha documentat en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
LRA2	1/2	-	-	-	-	-	-

El tipus *Late Roman Amphora 2* de Riley (LRA2) correspon al tipus 65 de la tipologia de S. Keay (Keay 1984, 352-356)¹²¹¹. Els orígens d'aquestes àmfors són encara incerts i la diversitat de pastes fa pensar en diversos punts de producció. Fins a dia d'avui s'han proposat diverses àrees productives, sovint centrades a les illes gregues de la costa turca, entre Samos i Kios, i a l'Argòlida¹²¹². Però, per ara, només s'han documentat dos centres productors, un a la illa de Kounoupi de l'Argòlida¹²¹³, i l'altra a l'illa de Cos/Kos (Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007, 757; Reynolds 2010, 107). També se sol donar per bona la identificació d'un possible centre productor feta per P. Arthur a Kios (Remolà 2000, 206-208; 2013, 308)¹²¹⁴. Resta pendent de confirmació la identificació d'un possible taller a Samos, illa on es troba LRA2 en abundància (Pieri 2005, 91).

¹²¹¹ Per a una síntesi dels primers treballs que tractaren aquest tipus amfòric vegeu: Pieri 2005, 85-93.

¹²¹² Remolà 2000, 208; Dyczek 2007, 830; Reynolds 2010. D. Pieri, a més, no descarta altres zones productores de cap a la Calcídica o, fins i tot, la mar Negra (Pieri 2005, 90-91). També s'han identificat imitacions de l'illa de Creta, datades de finals del segle VI, del VII i del VIII dC (Yangaki 2007, 768).

¹²¹³ Megaw, Jones 1983, 246-247; Pieri 2005, 90-91; Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007, 757; Vizcaíno 2009, 618. Aquest centre productor estaria en ús fins el segle VII (Remolà 2000, 208; 2013, 308). S'hi han documentat dos forns on també es feia "vaixella domèstica" (Pieri 2005, 90). Cal tenir present que és una illa de només 1,45 ha i fins a 8 msnm. Les investigacions arqueològiques realitzades permeten parlar d'un lloc d'habitació (*village?*), el qual es troba parcialment submergit. Destaca l'abundant presència de ceràmica, sobretot àmfora, però també ceràmica comuna i vaixella fina (*red-slipped bowls*). També es varen recollir 260 fragments de teula i una terracota amb marques incisives d'abans de la coccio que podrien estar representant, tal vegada, un vaixell. Es varen identificar 3 o 4 molins de rotació, tres fragments de marbre (dos d'ells treballats), possibles restes de *signinum*, un tros de plom, i un *follis* de l'emperador Focas (602-610 dC). També es va localitzar una tomba, possiblement romana (Jameson, Runnels, Van Andel 1994, 443-444). Una de les peces més destacables és un segell de plom de la primera meitat/mitjan segle VIII on hi figura el patrici i estratega Miquel (Avraméa 1997, 99 i 175). La localització de l'illa i les seves dimensions la fan, *a priori*, un lloc ideal per a la instal·lació d'una comunitat monàstica, la qual, tal i com s'anirà veient en aquesta tesi, no desentona gens amb les estructures i els estris localitzats.

¹²¹⁴ Tot i que hi ha autors que fan notar la pobresa de les informacions arqueològiques del suposat taller de Kios, a Tomiç es varen documentar àmfors LRA2 amb revestiment de *mastix*, la resina groguenca d'aquella illa, i també es recorda l'existència del poema de Sidoni Apolinar referit al bon vi de *Chia* (Pieri 2005, 91 i 93).

Aquestes àmfores solen presentar bandes amb unes incisions paral·leles molt característiques, rectes o ondulades. Aquesta “decoració” del cos pot ser explicada pel fet que les ranures profundes permeten una millor subjecció i/o estabilització de la peça (Pieri 2005, 88). S’ha calculat que els exemplars més grans tindrien una capacitat de fins a 26 litres, mentre que en els més petits només hi cabrien de 15 a 19 litres (Vizcaíno 2009, 618)¹²¹⁵. S’han documentat exemplars amb *tituli picti*, alguns d’ells amb indicacions del valor de la capacitat però, aquestes inscripcions són generalment rares (Pieri 2005, 88 i 90)¹²¹⁶. En canvi, són més freqüents els grafitis post-cocció, que són considerats sovint evidències de la reutilització de l’envàs¹²¹⁷. Un exemplar de LRA2B d’Estambul conservava un gran grafit incís abans de la cocció de la peça. En ell es pot apreciar una creu simple flanquejada per quatre lletres gregues (Pieri 2005, 88 i fig. 48).

Com passa amb la major part de les àmfores medievals tardanes, la determinació del contingut de les LRA2 presenta nombrosos problemes (Pieri 2005, 92). Sembla que servirien fonamentalment per al transport de vi, tot i que hi ha exemplars on s’ha constatat que també contenien olives (Panella 1993, 663 i nota 214; Remolà 2000, 206)¹²¹⁸. Altres autors, però, consideren que haurien portat oli d’oliva¹²¹⁹, oli per cremar (Swan 2007, 836), o mel àtica (Vizcaíno 2009, 618; 2011, 249), productes que D. Pieri atribueix a la reutilització dels envasos¹²²⁰.

Com en el cas de les LRA1, una part important de la producció de les LRA2 hauria quedat dins del sistema annonari controlat per l’administració estatal¹²²¹. Però, per altra banda, està identificada una producció de LRA2 a Samos promoguda per l’Església que també seria responsable del seu transport (Reynolds 2005b, 429; 2010, 110). A més, l’abundància de LRA2 a Tintagel s’ha considerat com una prova més de l’existència a *Britania* de contactes específics i preferencials amb l’Egeu, probablement eclesiàstics (Reynolds 2007, 41-42). El subministrament excepcional de LRA2 a Gran Bretanya es pot interpretar com una prova del desenvolupament de relacions especials i de fonts

¹²¹⁵ Hi ha autors com Steckner que donen una capacitat de fins a 28 litres (Remolà 2000, 206). Segons D. Pieri, entre les variants més tardanes n’hi ha de fins a 30 litres i de només 10 (Pieri 2005, 89).

¹²¹⁶ J.A. Remolà també esmenta les possibles referències al contingut com les olives, així com a l’abreviatura Θεοῦ χάρις κέρδος = “La gràcia de Déu és un benefici” (Remolà 2000, 206-208; 2013, 308 i 310).

¹²¹⁷ Com, per exemple, els exemplars de Torone, del Yassi Ada I, i de distints llocs de França com, per exemple, Marsella (Pieri 2005, 88 i fig. 25.5). Però també n’hi ha, com el de San Antonino di Pertì, que són considerats de caràcter mercantil (Murialdo 2001, 286; 2001b).

¹²¹⁸ D. Pieri recorda que a l’interior de 69 de les 120 àmfores LRA2 del vaixell Yassi Ada II, es varen trobar llavors de raïm, així com de traces de resina (Pieri 2005, 92). De fet, J.A. Remolà afirma que és molt freqüent trobar exemplars resinats i, a més dels exemples de Yassi Ada, també cita els del derelict de Nesebar. També recorda que en el primer es varen trobar restes d’olives dins de 31 LRA2, dues de les quals presentaven el grafit EAE, possible abreviatura de ἐλαία / olives (Remolà 2000; 2013, 308).

¹²¹⁹ Es troba un bon resum dels treballs on s’ha argumentat aquest contingut a: Pieri 2005, 93. Anàlisis realitzats en àmfores trobades a Tintagel demostrarien que certs exemplars haurien portat oli d’oliva, mentre que d’altres haurien contingut un altre producte no identificat (Campbell 2007, 128-129). També es defensa l’oli d’oliva a: Dyczek 2007, 829.

¹²²⁰ Entre d’altres arguments cita la documentació d’inscripcions superposades a sobre d’exemplars trobats en el Yassi Ada I (Pieri 2005, 92).

¹²²¹ La gran quantitat de LRA2 que es troba als campaments o forts militars com Dichin (Bulgària), Independenta (Murighiol, Scythia), Topraichoi (Scythia), *Nicopolis*, *Istrum*, ... en seria la prova (Reynolds 2005, 577; 2007, 45; Pieri 2007, 613; Vizcaíno 2009, 618).

específiques amb la regió de Kios/Samos de l'Egeu de les quals potser l'Església n'era una promotora (Reynolds 2010, 110).

Les LRA2 tindrien uns precedents d'època imperial¹²²², tot i que el seu inici de fabricació és controvertit. S'accepta majoritàriament una datació inicial del segle IV¹²²³ i una difusió a la Mediterrània occidental a partir del segle V. Molt ocasionalment, es trobaria en contextos de la primera meitat de la cinquena centúria com, per exemple: Cartago, Roma, Tarragona, Alacant-El Monastil (Reynolds 2010, 107)¹²²⁴. En canvi, hi ha investigadors que plantegen que la seva difusió per Occident començaria a partir de mitjan segle V (Remolà 2013, 308)¹²²⁵. És un tipus d'àmfora habitual a l'Egeu i a la mar Negra a partir del tercer quart del segle V (Hayes 1992, 66)¹²²⁶, però no seria fins el segle VI quan arribarien a Occident en quantitats relativament destacables¹²²⁷ i seguirien arribant fins el segle VII, com a mínim fins a la primera meitat¹²²⁸. Els testimonis d'una possible continuïtat en la producció de LRA2 dins de la segona meitat de la setena centúria són molt escassos¹²²⁹.

¹²²² Pieri 2005, 85-86; Opait 2007; Dyczek 2007, 828-829.

¹²²³ D. Pieri afirma que seria cap el final del segle IV quan apareixerien a Orient els primers exemplars pròpiament del tipus LRA2 (Pieri 2005, 86). En canvi, P. Reynolds afirma que a Independenta (Murighiol) ja se'n trobarien en contextos de la primera meitat del segle IV (Reynolds 2005, 577).

¹²²⁴ També s'havia proposat aquesta datació a Sant Martí d'Empúries (Aquilué 1997, 85-86). Contràriament al que afirma Reynolds, J.A. Remolà, considera que a Tarragona només hi és present a partir de la segona meitat/finals del segle V dC (Remolà 2000, 208; 2013, 308).

¹²²⁵ A Marsella, per exemple, no es trobaria fins a finals de la cinquena centúria (Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 504).

¹²²⁶ Al nord de la mar Negra són característiques dels nivells de la primera meitat del segle V en endavant (Sazanov 2007, 804). D. Pieri, qui ha plantejat l'existència de tres variants cronotipològiques (A, B i C), fa notar que, a França, el tipus LRA2A es documenta per primera vegada, tot i que en quantitats insignificants, en els contextos de 475-525/530 dC i, en tot cas, no apareixen mai abans de mitjan segle V. Aquestes LRA2A se segueixen trobant en els contextos del primer quart del segle VI. L'investigador francès en cita exemplars de nombrosos indrets, però afirma que la seva freqüència és feble en comparació a la de les variants posteriors (Pieri 2005, 57 i 86).

¹²²⁷ Així, seguint les observacions fetes per S. Keay l'any 1984, respecte a les LRA2 de Tarragona i Empúries de mitjan/final segle VI, P. Reynolds considera que podrien ser simptomàtiques de l'augment general de les importacions orientals a Occident en aquelles dates (Reynolds 2010, 107). A Cartago, són especialment freqüents en contextos del segle VI i, sobretot, de la primera meitat (Remolà 2000, 208; Reynolds 2010, 107). Són força abundants a Ravenna, en nivells del segle VI (Reynolds 2010, 127) i, molt abundants, en els nivells de mitjan/finals del segle VI de Butrint (Reynolds 2010, 306). També serien exemplars de la sisena centúria els de Tintagel (Reynolds 2007, 41-42).

¹²²⁸ El tipus LRA2B i LRA2C són presents en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650, però només esporàdicament (Pieri 2005, 57). La variant LRA2B s'hauria produït a partir de mitjan segle VI o, tal vegada, una mica abans. La variant LRA2C, anomenada també "de transició", i amb nombroses variants, s'haurien fabricat a partir del darrer terç del segle VI i durant la primera meitat del segle VII (Pieri 2005, 88). Durant el segle VII, les LRA2 seguirien arribant a San Antonino di Perti i a Marsella (Remolà 2000, 208), però sembla que només de manera esporàdica (Bien 2005, 286; Reynolds 2010, 306). També seguirien arribant a Màlaga, Tarragona, i abundantment a Ravenna (Reynolds 2010, 122, 127, 131 i 303). Dels contextos de la setena centúria, com a mínim de la primera meitat, en destaquen els d'Estambul (Pieri 2005, 88-89). També cal remarcar les importants troballes del derelictes del segle VII de Yassi Ada I (Pieri 2005, 88-89; Campbell 2007, 24 i 128).

¹²²⁹ A la part septentrional de la mar Negra hi són presents fins el darrer quart del VII (Sazanov 2007, 804). També es documenta LRA2 en els nivells de destrucció de c. 684 de l'església d'Ostrakine del nord del Sinai (Remolà 2000, 208).

Són molts els indrets de la Mediterrània oriental i de la mar Negra on documenten LRA2¹²³⁰. Se'n troben abundantment a Cartago¹²³¹. També es documenta a nombrosos jaciments de la Itàlia continental¹²³² i de la Gàl·lia (Pieri de 2005). Són presents a Sicília (Keay 1984, 662; Bonanno 2007, 357) i a Sardenya (Martorelli 2002, 138; Pieri 2005, 55). Se n'ha destacat la seva abundància a la península Ibèrica (Ramallo, Vizcaíno 2002, 317), especialment a la Hispània bizantina (Vizcaíno 2009, 605 i 619). Els llocs de la península on s'ha pogut identificar són: Roses, Empúries, Tossa de Mar (Keay 1984), Mataró (Cela, Revilla 2004; 2005, 204-205), Barcelona¹²³³, Tarragona¹²³⁴, València, València la Vella-Ribaroja (Pascual et al. 1997, 182-183 i 185; Vizcaíno 2009, 619), Benalúa/Alacant¹²³⁵, *Portus Ilicitanus* (Reynolds 2010, 107), El Sambo (Vizcaíno 2009, 247), Cartagena¹²³⁶, diversos llocs d'Almeria, *Iliberris* (Vizcaíno 2009, 176, 188 i 619), Màlaga¹²³⁷, *Hispalis* (Vizcaíno 2009, 141), Vigo (Reynolds 2010, 107 i 109-110) i Gijón (Vizcaíno 2009, 619). També és una àmfora present a *Septem* (Vizcaíno 2009, 132). A les Illes Britàniques la LRA2 és proporcionalment molt abundant si es compara amb altres indrets de la Mediterrània occidental (Campbell 2007, 18-24 i 127; 2007b; Reynolds 2010).

Convé destacar-ne la seva identificació en El Monastil (Reynolds 1993, 77; 2010, 107; Vizcaíno 2009, 247), així com a nombroses illetes. A més de la ja esmentada de Kounoupi on també se'n fabricaren, es poden esmentar les troballes d'Elefantina (Pieri 2005, 89 i 191), Pseira¹²³⁸, Cullera¹²³⁹, Gorgona (Gambogi, Firmati 1998, 636), Île Verte¹²⁴⁰ i Porquerolles¹²⁴¹. Apareix en el derelict de La Palud de l'illa Port-Cros de les Hyères, datat de cap el segon quart o mitjan segle VI¹²⁴². També s'ha documentat LRA2 a la illeta anglesa de Looe (=St George's Island) a Cornwall, on hi hauria hagut un monestir (Campbell 2007, 122; 2007b, taula 12), mentre que a Irlanda se n'ha trobat a l'illot de Dalkey¹²⁴³. A Anglaterra també s'ha documentat LRA2 en els possibles establiments monàstics de Carhampton i Glastonbury (Campbell 2007, 118; 2007b,

¹²³⁰ Vegeu, per exemple: Keay 1984, 662; Cerova, Bonifay, Capelli 2005, 537; Pieri 2005, 85-89; Reynolds 2005, 577; 2010; Vidrih, Zupancic 2005; Degradi, Gaddi, Mandruzzato 2007; Dyczek 2007, 829; Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007; Sazanov 2007, 804; Swan 2007, 836.

¹²³¹ Keay 1984, 662; Remolà 2000, 208; Pieri 2005, 85-86; Murcia et al. 2005, 13; Reynolds 1995; 2010, 107.

¹²³² Vegeu alguns exemples a: Keay 1984, 662; Reynolds 1995; 2010; Sagui 1998; 2002; Remolà 2000, 208; Murialdo 2001; 2001b; Pieri 2005, 85-86; Concordia, Corti 2005, 356; Mitri 2005, 413-414; Greppi 2008, 40-43.

¹²³³ Keay 1984; Beltrán 2005, 137-138; Járrega 2005, 153.

¹²³⁴ Keay 1984; Remolà 2000, 208; 2013, 308; Reynolds 2010, 107 i 131.

¹²³⁵ Lara et al. 2007, 61 i 64; Vizcaíno 2009, 252 i 619; Reynolds 2010, 107.

¹²³⁶ Són més nombroses en contextos del segle VI (Murcia et al. 2005, 13 i 17). També es considera que seria una de les formes més característiques dels contextos de la Cartagena bizantina (Vizcaíno 2009, 231, 542, 619 i 788; Reynolds 2010, 121). Veure també Keay 1984, 661.

¹²³⁷ Acien et al. 2003, 414; Vizcaíno 2009, 160-161, 165 i 619A Màlaga es documenta LRA2 en els nivells bizantins més moderns (Reynolds 2010, 122 i 303).

¹²³⁸ Fins a mitjan segle VII, després d'aquesta data ja no se'n trobem (Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007, 757).

¹²³⁹ García, Rosselló 1992, 653-654; Pascual et al. 1997, 182; Ribera, Rosselló 2012, 386; Reynolds 2010, 108.

¹²⁴⁰ Associades a un context de la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97 i 99).

¹²⁴¹ Cal destacar que s'ha trobat LRA2 en un nivells que evidencien la reutilització dels edificis termals altimperials localitzats en el poble actual d'aquella illa (Tréglià 2003, 127).

¹²⁴² Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 453; Reynolds 2010, 111. Segons D. Pieri, hi hauria fins a 6 exemplars de LRA2A (Pieri 2005, 19-20 i 86).

¹²⁴³ Campbell 2007, 16, 22, 25, 26, 51, 109; 2007b, taula 12; Doyle 2009, 45-46.

taula 12; Moreno 2011, 381). També és present a Whithorn (Escòcia)¹²⁴⁴. Tanmateix, a les Illes Britàniques, és el jaciment anglès de Tintagel on més exemplars de LRA2 s'han localitzat¹²⁴⁵.

Fins el moment no és una àmfora gaire documentada a les Balears. A Mallorca s'ha documentat molt escassament a Son Peretó¹²⁴⁶, a Portopi¹²⁴⁷ i en aigües de Cala Rajada (Artà) (Cerdà 1999, 158-159 i làm. V). A Portocolom, durant el control arqueològic del dragatge de Sa Bassa Nova, es va trobar un fragment de panxa d'aquest tipus amfòric i es coneixia un exemplar complet de LRA2, trobat sense control arqueològic (Riera Rullan et al. 2007, 35-36; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 179, 180 i làm. 6). A Eivissa, en Es Castell, es va identificar un fragment de vora del tipus *Late Roman Amphora 2* de Riley¹²⁴⁸.

En el Pla de ses Figueres s'han identificat dues vores que sembla que es poden assimilar al tipus LRA2. La classificació d'una d'elles pareix segura (E0042-93-E), mentre que la de l'altra és més dubtosa (E0042-00-P-17). Malauradament, els dos exemplars es varen recollir en superfície i, per tant, estan mancats de context cronoestratigràfic. En tot cas, correspondrien a les variants A o B de Pieri (2005) i, seguint els models trobats a la mar Negra (Sazanov 2007, 804-811), es pot afirmar que s'assemblen fonamentalment a les produccions dels segles V i VI dC. Pel que fa als fragments informes de LRA2, són menys freqüents els exemplars cabrerencs que presenten les estries rectes (E0042-06-316-13)¹²⁴⁹, característiques de les variants més antigues. En canvi, són més nombroses les peces amb estries ondulades (E0042-04-01-24) *a priori*, més modernes, i que són predominants en els segles VI i VII (Hayes 1992, 66; Remolà 2000, 206; 2013, 308)¹²⁵⁰.

¹²⁴⁴ Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12. Tot i que són molts els investigadors que no dubten que fou un monestir cap els segles V-VI (Moreno 2011, 375-376).

¹²⁴⁵ Reynolds 2005b, 428-429; 2010, 107 i 109; Campbell 2007, 14-16 i 132; 2007b, taula 12; Moreno 2011, 370-371.

¹²⁴⁶ Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013b, 91. El Sector Oest d'aquest jaciment no s'han identificat fragments atribuïbles a àmfors LRA2 en estrats anteriors al c. 600 dC (Riera Rullan, Cau 2013c, 113).

¹²⁴⁷ Cerdà 1999, 158-159.

¹²⁴⁸ Va aparèixer per davall de diversos nivells d'època vàndala, en un estrat que presentava material del segle V (Ramon, Cau 1997, 270, 291 i fig. 310).

¹²⁴⁹ Cal esmentar que l'exemplar informe E0042-05-213-08, que presenta estries incises paral·lels i rectes, té una pasta que planteja dubtes a l'hora de poder determinar si correspondria a una LRA2 o, tal vegada, a una LRA5/6 - *Late Bag-Shaped amphoras*. Malauradament, aquest exemplar va aparèixer en estrats d'època contemporània.

¹²⁵⁰ D. Pieri no identifica incisions ondulades en els exemplars de la variant LRA2a del segle V/mitjan segle VI, mentre que sí que n'hi ha en certs exemplars de la variant LRA2B, que començaria cap a mitjan segle VI o, tal vegada, una mica abans. També són presents a les àmfors de la variant LRA2C (Pieri 2005, 86 i 88). En el campament búlgar de *Dichin* no apareixen estries ondulades fins passat mitjan segle VI (Swan 2007, 836).

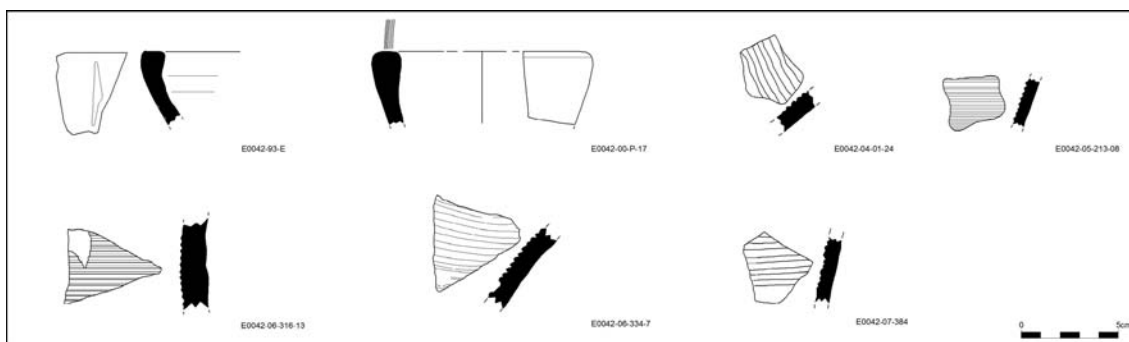

Figura 5.145. Àmfores i possibles àmfores dels tipus LRA2 del Pla de ses Figueres (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

LATE ROMAN AMPHORA 3 = KEAY LIVbis

Aquest tipus d'àmfora, tot i que escassament, s'ha pogut identificar a la majoria dels jaciments analitzats.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
LRA3	1	-	1?	1	1	1	-

Les LRA3¹²⁵¹ s'han considerat com a originàries de l'Egeu i, més concretament, de les seves illes i d'Àsia Menor¹²⁵². Són molts els investigadors que proposen la seva producció a les valls fluvials turques del Meandre i de l'Hermeros¹²⁵³.

Hauria pogut transportar algun producte d'alt valor donat que és un envàs de dimensions reduïdes, molt probablement vi (Reynolds 1993, 33; Pieri 2005, 100, 101)¹²⁵⁴. Es veu que era un envàs d'uns 6 a 8 litres (Panella 1993, 663). Hi ha algunes variants (LRA3B) en els que només hi cabrien entre 1 a 2 litres, una capacitat que s'acosta més a la dels ungüentaris o amforiscs (Pieri 2005, 97 i 100). També s'ha contemplat que haguessin servit per transportar vi dolç, o vi amb espècies com l'alfàbrega i hi ha indicis d'un contingut relacionat amb algun tipus d'oli d'oliva o de sèsam (Remolà 2000, 209; 2013, 310; Dyczek 2007, 828). Una altra proposta és que haurien servit per a portar ungüents o perfums¹²⁵⁵ i, s'ha fet notar que hi ha indicis que apunten cap a un contingut relacionat amb algun tipus d'oli d'oliva o de sèsam¹²⁵⁶. Finalment, hi ha qui ha proposat que varen transportar *garum* (Pieri 2005, 100-101).

Aquesta àmfora conegué una precursora amb una sola ansa (Tipus Riley MR3) que ja es fabricaria en el segle I dC (Pieri 2005, 95)¹²⁵⁷. En canvi, les LRA3 no es començarien a fabricar fins el final del segle IV (Remolà 2000, 209; 2013, 310; Pieri

¹²⁵¹ Per a conèixer altres denominacions d'aquest tipus amfòric vegeu: Pieri 2005, 94.

¹²⁵² Reynolds 1993, 33; Remolà 2013, 310. Es pot trobar un recull molt complet d'altres propostes de llocs de producció a: Pieri 2005, 100.

¹²⁵³ Hayes 1992, 63; Remolà 2000, 209; 2013, 310; Pieri 2005, 100; Dyczek 2007, 828. Les anàlisis petrogràfiques confirmarien l'existència d'almenys tres variants regionals emplaçades a Àsia Menor: la regió de Kusadasi, la de la vall de Kaystros, i la de l'esmentada vall del Meandre, amb les ciutats de *Sardis*, Efes i, possiblement, els voltants de Milet (Vizcaino 2011, 250 i 619). A Efes es troben uns enormes abocadors d'aquest tipus d'àmfores (Pieri 2005, 100).

¹²⁵⁴ Fins i tot, argumenta a favor d'un vi preuat, concretament el *caroenum Maeonium* que apareix a l'*edictum pretis* de Dioclecià (Panella 1993, 663).

¹²⁵⁵ Keay 1984, 287; Murcia et al. 2005, 13; Campbell 2007, 24; Vizcaino 2009, 619.

¹²⁵⁶ Remolà 2000, 209; 2013, 310; Dyczek 2007, 828.

¹²⁵⁷ Un contenidor que es documenta molt minoritàriament a Occident (Remolà 2013, 310).

2005, 95)¹²⁵⁸. Són molt presents en els contextos del segle V i se seguirien produint abundantment fins el final del VI¹²⁵⁹. Més discutible és el fet d'una perduració productiva en el segle VII (Sazanov 2007, 805)¹²⁶⁰, tot i que, hi ha autors que identifiquen una variant tardana del setè poc representada¹²⁶¹. S'han proposat distintes variants, una qüestió a la que no s'hi entrarà (Remolà 2000, 209; 2013, 310; Pieri 2005, 95-99).

A més de Turquia i Grècia, les LRA3 són molt abundants a la mar Negra¹²⁶². També són ben presents a Xipre, Palestina, Egipte, Líbia i Tunísia (Keay 1984, 657; Pieri 2005, 96 i 99). Es documenten a les costes croata i eslovena (Vidrih, Zupancic 2005; Pieri 96 i 99), a la Itàlia continental¹²⁶³, Sardenya (Keay 1984, 656), Còrsega (Pieri 2005, 50) i a la Gàl·lia (Keay 1984, 656)¹²⁶⁴. A la península Ibèrica, s'ha constatat la seva presència a Roses (Keay 1984, 655), Sant Martí d'Empúries (Keay 1984, 286-289 i 656; Aquilué 1997, 86), Barcelona (Keay 1984, 656; Jàrrega 2005, 153), Tarragona (Keay 1984, 65; Remolà 2000, 209-212; 2013, 310), València (Pascual et al. 1997, 182-183), Calp (Reynolds 1993, 86), Benalúa¹²⁶⁵, Mula/Cerro de la Almagra, Vistalegre (Vizcaíno 2009, 212 i 214 i 619), Cartagena (Murcia et al. 2005, 13 i 17; Vizcaíno 2009, 231 i

¹²⁵⁸ A partir de contextos de Roma s'havia afirmat que les LRA3 apareixien a Occident des de la segona meitat del segle IV (Reynolds 1993, 33), però tot apunta a què dits exemplars no devien ser pròpiament LRA3 amb dues anses, sinó les seves antecessores Tipus Riley MR3. Les exportacions cap a Occident de vi d'Efes es reprendrien en àmfores LRA3 cap a finals del segle IV, o a principis del segle V (Reynolds 2010, 146).

¹²⁵⁹ És considerada una de les àmfores orientals més difoses a Occident durant el segle V (Remolà 2013, 310). Es documenten a Cartago durant la cinquena centúria, sobretot en el darrer quart, i fins a mitjan segle VI, moment en el que comencen a ser més escasses. A Marsella i Tarragona és freqüent en el segle V, rara en contextos de la primera meitat del segle VI, i absent a finals d'aquesta darrera centúria (Remolà 2000, 209-212; 2013, 310). Quelcom semblant succeeix a Cartagena (Murcia et al. 2005, 17; Vizcaíno 2011, 256), així com a d'altres llocs de la Mediterrània occidental (Reynolds 2005, 576). En general, a Occident, D. Pieri el considera un tipus encara ben present a principis del segle VI (Pieri 2005, 95).

¹²⁶⁰ A Marsella, sol estar en contextos anteriors al segle VII (Bien 2005, 286). Segons D. Pieri, a Orient es documenta en contextos del segle VII, però en quantitats insignificants, a Estambul, Torone, Chersonèse i en el derelicte Yassi Ada I (Pieri 2005, 95). A més, els pocs exemplars localitzats en aquest derelict són considerats com a pertanyents a la tripulació (Campbell 2007, 128). A *Elaiussa Sebaste* la LRA3 és comuna a partir del final del segle V i durant tot el segle VI, mentre que és més rara en el segle VII. En canvi, en el segle VII és molt més nombrosa l'anomenada *anfora di Samo*, amb la pasta idèntica a la de les LRA3 (Ferrazzoli, Ricci 2007, 673). També es troba LRA3 a *Xanthos*, en contextos del final del segle VI-principis del VII (Pellegrino 2007, 660), tal i com passa a Barcelona (Jàrrega 2005, 153) i a Màlaga (Reynolds 2010, 122 i 303). S'ha considerat que va continuar en circulació, almenys fins el segle VII, a partir dels contextos de la Cripta Balbi (Vizcaíno 2009, 619), però D. Pieri ho considera una excepció, i afirma que a Occident, i encara més nítidament a la Gàl·lia, el tipus LRA3, no pareix que fos importat a partir del final del segle VI (Pieri 2005, 95).

¹²⁶¹ Variant que s'hauria trobat en contextos del final del VII del teatre xipriota de *Paphos* (Gabrieli, Jackson, Kaldelli 2007, 794).

¹²⁶² Sazanov 2007; Dyczek 2007; Swan 2007, 836.

¹²⁶³ Keay 1984, 656; Reynolds 1995; 2010; Murialdo 2001; Sagüi 2002; Concordia, Corti 2005, 356; Mitri 2005, 413-414; Pieri 2005; Vingo 2005, 342; Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 505; Greppi 2008, 40-43.

¹²⁶⁴ Vegeu, especialment, l'ampli recull del llibre de D. Pieri de 2005. Aquest autor francès afirma que, a la Gàl·lia, es troba únicament en jaciments propers a la costa mediterrània i de l'eix del Roine (Pieri 2005, 96).

¹²⁶⁵ Reynolds 1993, 15; Lara et al. 2007, 61 i 64; Vizcaíno 2009, 252.

256), Màlaga¹²⁶⁶, a *Hispalis* (Vizcaíno 2009, 141), i a *Bracara Augusta*¹²⁶⁷. També són presents a les Illes Britàniques¹²⁶⁸.

Pel que fa als possibles contextos de caire monàstic, s'han documentat exemplars de LRA3 en nivells de reblliment medievals de la cripta de l'abadia de Saint-Victor de Marsella (Pieri 2005, 52). L'indret de les Illes Britàniques on més exemplars s'han documentat és a Tintagel¹²⁶⁹. El tipus LRA3 també és present a Whithorn (Escòcia) (Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12). Pel que fa a troballes en illots, s'han documentat a l'illa de Cullera (Reynolds 2010, 108) i a l'Île Verte¹²⁷⁰.

No són gaires els llocs de les Illes Balears on s'ha constata la presència de LRA3. A Mallorca se n'han recuperat en aigües de Portocristo¹²⁷¹ i de Portocolom¹²⁷², a la cisterna de Sa Mesquida (Marimon et al. 2005, 412) i en Es Carritxó II de Felanitx (Cau, Mas 2013, 258). A Son Peretó es documenta en petites quantitats¹²⁷³. A Menorca és present a la Cala en Busquets del port de Ciutadella (Riera Rullan et al. 2011).

S'ha identificat el tipus LRA3 a Cabrera, tant en el Pla de ses Figueres com en el Clot des Guix (Tanca-7). En canvi, és dubtosa la identificació a Son Picornells (Riera Rullan 2011, 104, 107), inequívoca en Els Corral de Conillera¹²⁷⁴ i, molt probable a l'illot dels Frares (Riera Rullan 2012). La base localitzada en el Pla de ses Figueres (E0042-05-264-2)¹²⁷⁵ correspon a la variant 2 proposada per H. Robinson (*fond fermé et pointu*)¹²⁷⁶. Es va trobar en un context de la Fase B/C de la Cala 6, d'entre els segles IV a VI dC. La meitat dels fragments informes que semblen correspondre als tipus amfòric LRA3 trobats en estrats anteriors al segle X, s'han localitzat en UE de les fases C (UE172 i 195), D (UE 159), E (UE 161) i F (UE 112), és a dir, anteriors al c. 635 dC. En la mateixa línia, sembla prou il·lustratiu el fet que en els estrats de la Fase H, que dataria del segle VII, i on hi apareixien, per exemple, nombrosos fragments de LRA1, només s'ha identificat un fragment informe dubtós de LRA3 (UE351). A més, els exemplars trobats a les UE de la fase C, també mostren com varen arribar a Cabrera exemplars de LRA3 abans del 600 i, molt probablement, abans del c. 550. Per tot plegat, i en sintonia amb el que es coneix en altres jaciments d'Occident, pareix que a Cabrera les LRA3 degueren arribar entre els segles V i VI.

¹²⁶⁶ Acien et al. 2003, 414; Vizcaíno 2009, 160; Reynolds 2010, 122 i 303.

¹²⁶⁷ On són les àmfores tardanes més representades juntament amb les LRA1 (Dives 2005, 56-57 i 61).

¹²⁶⁸ Keay 1984, 657; Pieri 2005, 96; Campbell 2007, 18-24; 2007b.

¹²⁶⁹ Campbell 2007, 14-16 i 132; 2007b, taula 12; Reynolds 2010, 109; Moreno 2011, 370-371.

¹²⁷⁰ S'ha documentat LRA3 de mòdul gran en un context del segle V dC (Vasselin 2003, 97 i 99).

¹²⁷¹ Frey 1970, fig. 2i; Keay 1984, 657; Reynolds 1995, 64; Alcaide 2011, 423.

¹²⁷² Izaguirre 2007; Riera Rullan, Martín 2007; 2009-2010, 178, 180 i lám. 3 i 6.

¹²⁷³ Riera Rullan, Martínez 2009, 296, 308, 314 i 320; Riera Rullan, Cau 2012c, 32; 2013b, 91; 2013c, 113-115; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 2 i 23.

¹²⁷⁴ Exemplar amb vora, coll i ansa citat a: Riera Rullan 2011, 110.

¹²⁷⁵ Convé esmentar que en el Pla de ses Figueres es va trobar una altra base (E0042-05-224-14) que es podria assimilar a certes bases de LRA3 de la variant 2 trobades, per exemple, a Chersonèse (Sazanov 2007, 806, núm. 61 de la fig. 4). Tot i això, sembla més factible que la base de Cabrera correspongui a un ungüentari, tal i com s'argumentarà més endavant. En aquest sentit, cal recordar les semblances que hi ha entre les pastes i el tornejat de les LRA3 i certs ungüentaris (Vizcaíno 2009, 637), un fet que dificulta molt la classificació dels fragments.

¹²⁷⁶ Que segons A. Sazanov, comença a aparèixer en el tercer quart del segle V, i es fabrica fins el darrer quart del segle VI (Sazanov 2007, 805). D. Pieri també ha fet notar que els pivots plens són rars, i que sembla que podria ser un indicatiu d'evolució cronològica tardana, tal vegada a partir de mitjan segle VI (Pieri 2005, 96).

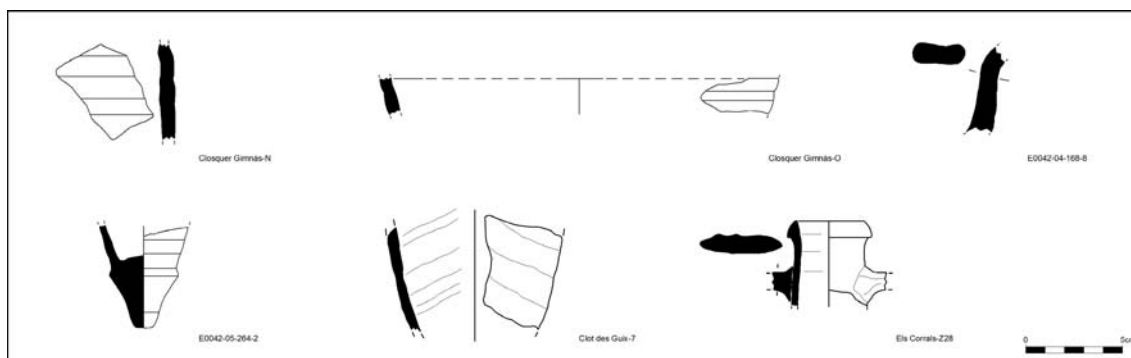

Figura 5.146. Exemples d'àmfores del tipus LRA3 del Pla de ses Figueres, el Clot des Guix i Els Corralles (Autors: María I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

LATE ROMAN AMPHORA 4 = KEAY LIV

El tipus LRA4 s'ha pogut documentar en el Pla de ses Figueres.

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
LRA4	3	-	-	-	-	-	-

És un tipus amfòric molt ben conegut que ha suscitat la curiositat dels ceramòlegs degut a la originalitat de la forma. No obstant això, hi ha encara moltes llacunes, tant pel que fa a l'origen, com respecte a la seva datació i el seu contingut (Pieri 2005, 101). Sol ser citat com a una àmfora de Palestina (Remolà 2013, 321) que es va emprar per a transportar vi¹²⁷⁷. Se n'ha constatat la seva producció en una vasta zona compresa entre Gaza, Ascalon i el Nègueb¹²⁷⁸. Pel que fa a la zona de Gaza, va ser J. Riley, l'any 1975, el primer que va plantejar que devien d'haver contingut el reputadíssim vi d'aquella zona. Un producte que, juntament amb el d'Ascalon¹²⁷⁹ apareix citat a diverses fonts escrites com, per exemple, a les del monjo Cassiodor, Sidoni Apolinar, Gregori de Tours, Isidor de Sevilla i Coripus¹²⁸⁰. Convé destacar, a més, que també se cita a la *Vita*

¹²⁷⁷ Es deu tenir present que distints tipus d'anàlisis haurien permès proposar que alguns exemplars pogueren contenir també oli l'oliva, de sèsam, o conserves de peix, tot i que la majoria d'investigadors pensen que aquells continguts eren deguts, per exemple, a la reutilització de les àmfores o a una mala classificació d'aquelles (Remolà 2000; 2013, 323; Pieri 2005, 110-111; Murcia et al. 2005, 13; Vizcaíno 2009, 619). En tot cas, D. Pieri expressa els seus dubtes respecte a si totes les LRA4 varen tenir la mateixa funció, i també recorda que a Egipte s'han documentat LRA4 plenes de gra (Pieri 2005, 103 i 110). Tal i com passava amb les LRA1, les LRA4 semblen absents en els contextos de c. 650 dC de la capital Omeia d'al-Fustat, mentre que sí que seguien arribant a molts altres assentaments (Reynolds 2010, 131-133), tal vegada doncs, podria ser, tot plegat, un indicador més per decantar-se cap un contingut de vi, producte que els musulmans tenen prohibit consumir.

¹²⁷⁸ Pieri 2005, 109-110; 2007, 613; Remolà 2013, 323. Reynolds parla d'àmfores de *Gaza, Ashkelon and Ashdod* (Reynolds 2005, 574). També hi havia autors que havien proposat l'existència d'una producció prop d'Alexandria (Reynolds 1993, 33; Arthur 1998, 161-162; Vizcaíno 2011, 249 i 619).

¹²⁷⁹ A Ascalon s'han documentat grans premses associades a tallers de producció de LRA4 (Pieri 2005, 114; Reynolds 2005, 575). Les evidències arqueològiques mostrarien com a partir de mitjan segle IV es podria haver donat a *possible expansion of the production area of LRA 4 and its associated wine industry* (Reynolds 2005, 576). Les grans premses de vi trobades en el Nègueb permeten a D. Pieri parlar d'una producció vitivinícola que s'hauria practicat a "una escala industrial" (Pieri 2005, 114).

¹²⁸⁰ Dawes 1948; Keay 1984, 280; Brown 1997, 145; 2006, 325; Durliat 1998, 98; Remolà 2000; 2013, 323; Vizcaíno 2009, 616 i 619. Per a una molt completa descripció d'aquestes fonts escrites que parlen del *Vinum Gazetum, Gazetina, Gazeticum*, vegeu: Pieri 2005, 109-114. El vi d'aquella regió també se cita a la *Totius Orbis Descriptio* (Remolà 2013, 323). I també es trobaria citat a principis del segle VII, a la Vida de Joan l'Almoiner, patriarca d'Alexandria, quan aquest refusa beure vi excessivament car de Palestina, i prefereix un vi egipci de Mareotis (Pieri 2005, 112). Les paraules de Coripus, referint-se al

S. Martini de Venanci Fortunat (Remolà 2000, 373; 2013, 323; Pieri 2005, 113 i 175). Aquest vi seria molt preuat pel fet de provenir del territori bíblic, i hauria gaudit, a més, de reputades propietats medicinals (Arthur 1998, 162)¹²⁸¹. A més, certes fonts escrites indiquen que el vi de Gaza va conèixer un ús cultural¹²⁸². A la biografia de Sant Hilarió, Sant Jeroni descriu com aquell sant de Gaza, visitava i beneïa les vinyes de monestirs del Nègueb, en els anys finals del segle IV. A la biografia de Pere l'Iber, la visita d'aquell sant monjo al Nègueb, va significar que les vinyes produïssin en abundància (Pieri 2005, 112). És versemblant que al vi de Gaza, a més del seu valor simbòlic per l'origen geogràfic, la Terra Santa, possiblement també se li va afegir valor per ser una producció feta en monestirs, la qual cosa li va conferir certa connotació religiosa¹²⁸³. Per a P. Reynolds, aquells vins de "Terra Santa" representaven un *kudos* especial per a les esglésies i bisbes que tenien recursos per importar-los i emprar-los en les cerimònies litúrgiques (Reynolds 2007, 37)¹²⁸⁴. Fins i tot, les LRA4 poden ser els únics contenidors orientals trobats en llocs de vocació religiosa, com, per exemple, els grups episcopals francesos de Lyon, Viviers, Ménerbes, Tours i de Saint-Seurin de Bordeus, i suïssos de Ginebra, Martigny i Sion (Pieri 2005, 113-114). La relativa abundància a San Lorenzo in Pallacinis de Roma s'ha considerat com a un reflex indubtable del seu ús en la litúrgia o com a bé d'alt valor (Reynolds 2010, 133). Finalment, cal esmentar que, tot i que les LRA4 normalment no conserven *tituli picti*, sí que se'n troben i, un dels conservats, presenta un crismó flanquejat per l'alfa i l'omega (Pieri 2005, 108).

De les àmfors del tipus LRA4 se n'han donat a conèixer uns precedents d'època imperial produïts en els segles II-III dC. Tanmateix, però, les formes clàssiques, tals com les que s'han trobat a Cabrera, apareixen a partir del final del segle IV i, se seguiren fabricant fins, com a mínim, el segle VII¹²⁸⁵, segona meitat inclosa¹²⁸⁶.

banquet per celebrar l'ascensió al tron de Justí II, són prou eloqüents, donat que entre els "regis menjars, dels grats dons de Bacus, que provenien de la fèrtil Sarepta i de Gaza", cantava les virtuts del "vi palestí, blanc pel seu color de neu i molt lleuger pel seu suau sabor" (Pieri 2005, 113; Vizcaino 2009, 619).

¹²⁸¹ Les notícies de les suposades virtuts curatives dels vins del sud de Palestina, sobretot d'Ascalon, han arribat als nostres dies gràcies a diversos documents de caire medicinal dels segles V a VII (Pieri 2005, 114).

¹²⁸² D. Pieri es refereix a la postura adoptada per Joan l'Almoïner abans citada, i a com Gregori de Tours recrimina que una dona oferís com a vi de taula un cru de Gaza, i que un sotsdiaca posés un "vinagre atroç" en el calze, mentre es reservava per a ell el vi Gaza (Pieri 2005, 113). Per aquests fets narrats per Gregori de Tours vegeu també: Brown 1997, 145; 2006, 325.

¹²⁸³ D. Pieri, fins i tot, ha afirmat que no dubte que aquells vins es varen posar de moda a Occident gràcies als nombrosos peregrins que tornaren en vaixell d'aquelles terres com, per exemple, Egèria (Pieri 2005, 113 i 176).

¹²⁸⁴ Per a Reynolds, les LRA4 no eren unes àmfors vinculades a l'*annonna militaris* i, en seria una prova, la seva escassa presència en els campaments del Danubi (Reynolds 2005, 578). Afirmar que les exportacions de vi de Gaza a Nàpols i Marsella varen ser particularment altes i que és evident que aquestes ciutats foren uns dels principals objectius. També considera que la raresa de LRA4 a la Cartagena bizantina és una bona indicació de la desigual comercialització del vi de Gaza a la Mediterrània occidental després de la reconquesta bizantina (Reynolds 2010, 125).

¹²⁸⁵ Reynolds 1993, 33; 2005, 575; Remolà 2000; 2013, 324; Pieri 2005, 101-102.

¹²⁸⁶ La variant LRA4B és l'àmfora oriental més abundant en els contextos francesos d'entre 580/590 fins a 650. Aquest investigador afirma que la LRA4B2, trobada exclusivament en nivells de la segona meitat del segle VI i segle VII, apareix a Cartago, Ravenna, Mattinata, Sant Antonino di Pertì, Roma, Port-Vendres, Colliure, Tolosa, Bordeus, Saint-Laurent-D'Aigouse, Vénéjan, Fos, Saint-Blaise, Aix-en-Provence, Marsella, Hyères (inclòs el derelict de La Palud), Toulon, Antibes, Lyon, Cartagena, Empúries, Barcelona i Tarragona. Mentre que de la variant més moderna, és a dir, la LRA4B3, es troba en nivells del segle VII i, tal vegada, de la primera meitat del segle VIII, concretament a Marsella (Pieri 2005, 57, 106-107). La LRA4 és present a la Cripta Balbi (Sagui 1998; 2002; Reynolds 2007, 47-48; 2010), i en els nivells de destrucció de c. 684 de l'església d'Ostrakine del nord del Sinaí (Remolà 2000;

Aquesta producció tan dilatada en el temps ha significat una complexa evolució formal, tant pel que fa a la forma en general, com a les vores en particular (Reynolds 2005, 575)¹²⁸⁷.

Les LRA4 apareixen a nombrosos llocs de la Mediterrània oriental, gran part d'Egipte i, fins a Núbia¹²⁸⁸. També són presents a la mar Negra (Pieri 2005; Sazanov 2007, 806). Són, després de les del tipus LRA1, les àmfors orientals més comunes en els jaciments d'Occident (Reynolds 2010, 106)¹²⁸⁹. Se'n documenten a Tunísia (Reynolds 1995; 2005; 2010; Pieri 2005), a la Itàlia continental¹²⁹⁰, la Gàl·lia¹²⁹¹ i Sardenya (Martorelli 2002, 138; Pieri 2005, 104). També a la península Ibèrica¹²⁹², per exemple, a Sant Martí d'Empúries¹²⁹³, Barcelona¹²⁹⁴, *Iesso* (Uscatescu, García 2005, 84), Sant Esteve de la Sarga (Pieri 2005, 104); la Solana de Cubelles (Barrasetas, Járrega 1997, 137; Reynolds 2010, 107), Tarragona¹²⁹⁵, València, València la Vella-Ribaraja (Pascual et al. 1997, 181-184 i 194); Benalúa (Reynolds 1993, 15), el Cerro de la Almagra (González, Fernández, Crespo 2005, 268-269; Vizcaíno 2009, 619), El Sambo (Vizcaíno 2009, 247), Cartagena¹²⁹⁶, Mazarrón (Murcia et al. 2005, 13), Màlaga (Acién et al. 2003, 414;

2013, 321). A Xipre, en el teatre de Paphos també se'n troben contextos del final del VII (Gabrieli, Jackson, Kaldelli 2007, 794). Segueix arribant a Alexandria i Beirut després de la conquesta Omeia, però la producció del vi de Gaza no va durar molt més enllà de c. 700 (Reynolds 2010, 133).

¹²⁸⁷ Així, se n'han proposat diverses evolucions tipològiques, des de dues a fins a mitja dotzena de variants: J. Riley (1975), S. Keay (1984), D.P.S. Peacock i D.F. Williams (1986), G. Majcherek (1995), J.A. Remolà i A. Uscatescu (1998), i la de Pieri (2005). També s'han identificat exemplars de mòduls més petits que els habituals (Pieri 2005, 105).

¹²⁸⁸ Una síntesi de les principals troballes de la Mediterrània oriental a: Pieri 2005, 104-107. Vegeu també: Keay 1984, 656; Cerova, Bonifay, Capelli 2005, 537; Reynolds 2005, 576; Vidrih, Zupancic 2005; Ferrazzoli i Ricci 2007, 673; Pellegrino 2007, 660. Cal destacar que és present en el derelicte Yassi Ada I (Pieri 2005, 106).

¹²⁸⁹ Segons S. Keay, l'arribada d'aquestes àmfors a la Mediterrània occidental s'hauria de situar cap a finals del segle IV i és un tipus d'àmfora comú en els contextos dels segle V i VI (Keay 1984, 280-281). Segons J.A. Remolà, aquestes àmfors no es difondrien per la Mediterrània occidental fins a finals del segle IV/inicis del segle V (Remolà 2000; 2013, 324). Hi ha qui considera que ja serien presents a Cartago, Marsella i Cartagena a finals del segle IV (Murcia et al. 2005, 12). J. Vizcaíno defensa que la seva presència en els mercats occidentals s'iniciaria a partir de mitjan segle IV, però que les evidències sòlides més primerenques (Marsella, Cartago, Cartagena, Sant Martí d'Empúries i Tarragona) se situarien ja en el segle V (Vizcaíno 2009, 619). Per a P. Reynolds és a mitjan segle V quan augmenta considerablement a Occident la varietat i quantitat de productes amfòrics orientals, incloses les LRA4 (Reynolds 2005, 576). Aquestes són molt característiques, sobretot, dels contextos occidentals del segle VI, tot i que mai trobades en grans quantitats. També es documenten en nivells del segle VII (Reynolds 1993, 33).

¹²⁹⁰ Vegeu, per exemple: Reynolds 1995; 2005, 576; 2007, 47-48; 2010, 107; Saguí 1998; 2002; Concordia, Corti 2005, 356; Martin, Sena 2005, 386; Mitri 2005, 414; Pieri 2005; Degrasi, Gaddi, Mandruzzato 2007, 505; Gelichi, Negrelli 2008, 308 i 311.

¹²⁹¹ Pieri 2005. Vegeu també: Reynolds 1993, 33; 1995; 2005, 576; 2010, 107 i 131; Loseby 2000, 173; Bien 2005, 286 i 287; 2007, 264-265, 268 i 272. Cal destacar les troballes de Marsella i també que s'ha documentat una LRA4A en el derelicte Dramont E, naufragat cap el segon quart del segle V (Pieri 2005, 43-44, 46, 105). Aquella àmfora ja s'havia associat a les produccions de Gaza de Riley (Santamaria 1995, 62).

¹²⁹² Són unes àmfors abundantment documentades a Catalunya (Barrasetas, Járrega 1997, 137).

¹²⁹³ Aquilué 1997, 86; Pieri 2005, 106-107; Vizcaíno 2009, 619.

¹²⁹⁴ Beltrán 2005, 137-138; Carreras, Berni 2005, 167 i 175; Járrega 2005, 153-155; Pieri 2005, 106-107; Vizcaíno 2009, 550.

¹²⁹⁵ Remolà 2000; 2013; Pieri 2005, 104, 106-107; Murcia et al. 2005, 12-13; Vizcaíno 2009, 550 i 619; Reynolds 2010, 107. Segons J.A. Remolà, és, juntament amb les LRA1, el tipus amfòric més àmpliament documentat en època tardana a *Tarraco* (Remolà 2013, 321). En aquesta ciutat hi seguiria arribant LRA4 durant el segle VII (Reynolds 2010, 131; Remolà 2013, 324).

¹²⁹⁶ Murcia et al. 2005, 12-13; Pieri 2005, 106-107; Vizcaíno 2009, 542 i 619; Reynolds 2010, 121.

Vizcaíno 2009, 619), *Hispalis* (Vizcaíno 2009, 141) i *Bracara Augusta* (Dives 2005, 57). També són presents a *Septem*¹²⁹⁷ i a les Illes Britàniques¹²⁹⁸.

Són unes àmfors presents en monestirs d'Egipte, d'entre els que en destaca el de Kellia (Pieri 2005, 101, 104, 106-108). Altres possibles ambients monacals on s'ha trobat LRA4 són, l'abadia de Saint-Victor de Marsella (Pieri 2005, 52), El Monastil d'Alacant (Reynolds 1993, 77; Vizcaíno 2009, 247), Whithorn a Escòcia (Campbell 2007, 117 i 124; 2007b, taula 12) i, pareix que també, a Tintagel (Reynolds 2010, 109). Pel que fa a les troballes en illots, es poden citar les d'Elefantina (Pieri 2005, 106, 120, 121 i 198), Île Verte¹²⁹⁹ i l'illa de Santa Margarida de les Lérins (Arnaud 2003b, 183). Apareix en el derelict de La Palud de l'illa de Port-Cros¹³⁰⁰. Encara a prop de l'arxipèlag de les Hyères, s'hauria trobat un exemplar força complet de LRA4B, en aigües de l'illa du Grand Ribaud (Keay 1984, 656; Pieri 2005, 51). A Punta de l'Illa de Cullera s'han trobat dos exemplars, un d'ells corresponent a un perfil complet considerat de la segona meitat del segle VI¹³⁰¹.

A les Illes Balears aquestes àmfors s'han documentat molt esporàdicament. Així, a Mallorca, s'ha documentat Keay 54 a la vall de Sóller, en el jaciment de Castelló, on s'ha proposat que hi podria haver hagut una basílica paleocristiana (Coll 1996, 396-398; Vizcaíno 2009, 270). També podria ser present a *Palma*¹³⁰² i en el conjunt eclesial de Son Peretó¹³⁰³. Per altra banda, a Menorca, J.M. Gurt cita àmfora de Gaza trobada a Cap des Port de Fornells¹³⁰⁴ que, com ja s'ha dit, són diversos els investigadors que el consideren un establiment monàstic.

A partir de l'observació dels trets morfològics, dues de les àmfors de Cabrera (E0042-03-42-4¹³⁰⁵ i E0042-07-370-02) es poden situar cap els segles V-VI¹³⁰⁶ o, més de cap els segles VI-VII (Pieri 2005, 2007). En canvi, l'exemplar de vora vertical E0042-06-323-10 s'hauria de datar al final del segle VI i segle VII (Remolà, Uscatescu 1998;

¹²⁹⁷ Durant els segles VI i VII (Vizcaíno 2009, 449, 550 i 619).

¹²⁹⁸ Keay 1984, 656; Campbell 2007, 18-24; 2007b; Reynolds 2010, 109.

¹²⁹⁹ Associada a un context que s'ha situat cronològicament entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97 i 99).

¹³⁰⁰ Datat de cap el segon quart o mitjan segle VI dC (Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 453; Reynolds 2010, 111). Segons D. Pieri, s'hi hauria documentat un exemplar de LRA4B (Pieri 2005, 19-20 i 107).

¹³⁰¹ García, Rosselló 1992, 653-654; Rosselló 1995, 157 i 160; Pascual et al. 1997, 182 i 195; Reynolds 2010, 108; Ribera, Rosselló 2012, 386. En aquest darrer treball s'ha fet una revisió i actualització de les àmfors trobades a l'illot de Cullera i s'han distingit dues fases principals, una centrada en la meitat del segle V i una altra del final del segle VI o de l'inici del segle VII (Ribera, Rosselló 2012, 389), però no s'esmenta a quina d'elles podrien pertànyer els dos exemplars de LRA4. D. Pieri va assimilar l'exemplar complet a la seva variant LRA4B1, produïda, probablement, entre el darrer terç del segle V i mitjan segle VI (Pieri 2005, 106). És interessant esmentar que tots dos exemplars tenien un recobriment intern de color fosc, que va permetre a I. García i a M. Rosselló associar-les amb un contingut vinícola (García, Rosselló 1992, 653).

¹³⁰² Pareix que se n'hauria pogut identificar un exemplar (Cau et al. 2014, 1050 i 1060).

¹³⁰³ Fins a dia d'avui, a Son Peretó només s'ha identificat un fragment informe que per la composició de la pasta sembla correspondre a les produccions de LRA4. Aquest fragment és inèdit i s'ha trobat en el Sector Oest durant la campanya de 2015.

¹³⁰⁴ Debat de l'article: Ramon, Cau 1997 (Comas et al. 1997, 332).

¹³⁰⁵ Peça donada a conèixer com a LRA4A (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 347, 356 i 368; Riera Rullan 2009b, 63, 65 i 74).

¹³⁰⁶ Remolà, Uscatescu 1998; Remolà 2000; 2013; Reynolds 2005.

Remolà 2000; 2013)¹³⁰⁷ o, fins i tot, de la segona meitat del segle VII i principis del segle VIII (Pieri 2005, 2007)¹³⁰⁸. Sembla molt significatiu que els fragments del Pla de ses Figueres que es poden atribuir a àmfores LRA4 i que no s'hagin trobat en els nivells superficials, són tots ells de la Fase H (Vora E0042-06-323-10; ansa E0042-06-332-31 i els informes de les UE 323 (E0042-06-323-11), 332 (E0042-06-332-30), 351, 352 i 355), una fase que s'ha situat en els darrers tres quarts del segle VII dC¹³⁰⁹.

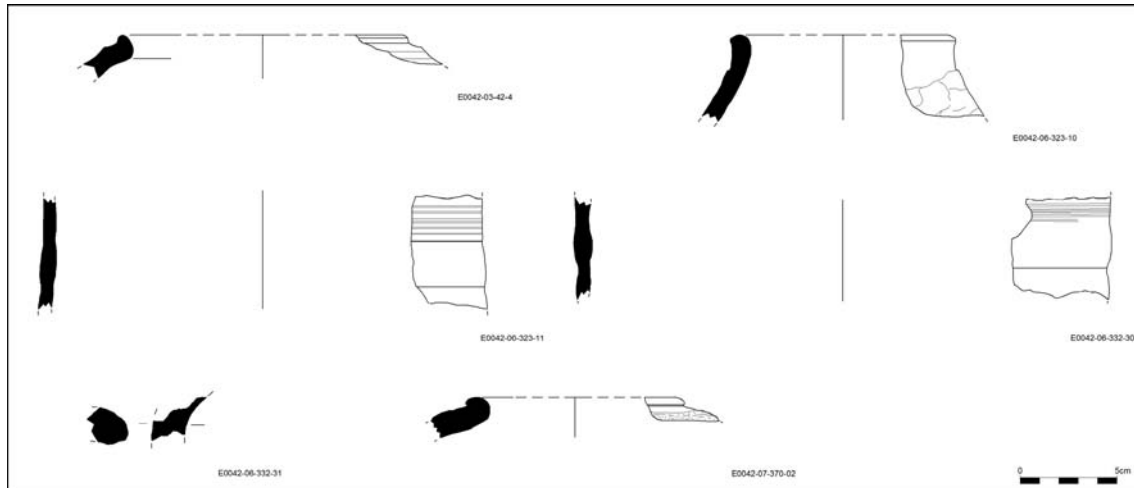

Figura 5.147. Exemples d'àmfora del tipus LRA4 del Pla de ses Figueres (Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera i María José Rivas)

¹³⁰⁷ Seguint les observacions de M. Bonifay de 1986 i 1998 referides als materials de La Bourse de Marsella, P. Reynolds constata que aquestes vores són presents en contextos del final del segle VI-inici del segle VII (Reynolds 2005, 575).

¹³⁰⁸ En la mateixa línia, aquesta peça E0042-06-323-10 és molt semblant a la vora de diverses àmfores trobades recentment a Marsella en contextos del segle VII (Bien 2005, 286-287, 292 i 297; 2007, 264 i 268). També presenta força semblança amb àmfores trobades a Piran i a Koper (Eslovènia), que novament semblen ser de cap el segle VII (Vidrih, Zupancic 2005, 523, 532 i 533).

¹³⁰⁹ Segons J.A. Remolà, són els exemplars de la variant LRA4A, característica del segle V, els que solen presentar pegots irregulars de fang entre la vora i l'espatlla (Remolà 2013, 321), tal i com els que presenten els exemplars E0042-07-370-02 i E0042-06-323-10. Però aquests pegots també es troben en variants més modernes. De fet, si s'observa la proposta d'evolució cronològica de D. Pieri, sembla que se seguirien trobant en exemplars dels segles VI i VII i, fins i tot, de la segona meitat del segle VII / inici segle VIII (Pieri 2005, 103, 281-282; 2007, 622).

5.5. UNGÜENTARIS

D'entre tot el material analitzat fins a dia d'avui dels jaciments del sub-arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares, només s'ha pogut identificar amb seguretat un únic exemplar corresponent a un unguentari que forma part de la família dels *Late Roman Unguentaria* (LRU).

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
<i>L. R. Unguentaria</i>	1	-	-	-	-	-	-

Hom no dubta que els unguentaris són uns estris que varen servir per al transport, però s'ha decidit presentar-los separats del capítol 5.3.4. de les àmfores per ser d'unes dimensions molt més reduïdes¹³¹⁰, per no presentar nanses, i per les connotacions probablement cristianes del seu contingut.

Els *Late Roman Unguentaria* com el de Cabrera¹³¹¹ foren donats a conèixer com a tals a les publicacions de J.W. Hayes. Llavors es presentaren diversos exemplars trobats a Marsella, Sicília, Tunísia, Líbia, Egipte, Palestina, Turquia i Grècia, que es consideraren dels segles VI-VII dC, tot i que algun havia aparegut en contextos que també podrien ser del segle V (Hayes 1971)¹³¹². Més recentment, s'ha afirmat que els LRU s'agrupen en distintes produccions datades entre els segles V i VII dC, amb un període de circulació més intens entre els segles VI-VII, tot i que potser s'hauria d'allargar el seu límit cronològic superior, donat que se n'haurien documentat en nivells de principis del segle VIII (Vizcaíno, Pérez 2008, 156-157; Vizcaíno 2009, 636 i 646).

Es va proposar que podien ser originaris de Palestina (Hayes 1971, 246-247; Sagui 2002, 9). Però, actualment, són nombrosos els investigadors que es decanten més per una localització dels seus tallers en el sud-oest d'Àsia Menor, Cilícia, nord de Síria o Xipre (Vizcaíno, Pérez 2008, 155)¹³¹³. Fins i tot, es remarca especialment la possible producció de Cilícia, tant pel seu actiu panorama productiu i comercial d'època protobizantina, com pel fet de ser una àrea freqüent de peregrinació (Vizcaíno 2009, 645)¹³¹⁴.

L'any 1971 J.W. Hayes ja va fer notar que hi havia peces estampades amb uns segells que presenten monogrames o motius clarament cristians, que es podien posar en relació amb uns continguts d'alt valor i de particular interès per a l'Església. Aquesta participaria en la seva distribució, tal i com ho demostrava un dels segells que fa referència al bisbe *Severianos* (Hayes 1971)¹³¹⁵. Segons D. Pieri hi ha inscripcions a les estampilles que tenen un caràcter cristià indiscutible, mentre que altres són fórmules màgiques difícils d'interpretar. La grandària petita dels LRU podria significar que varen ser concebuts per a un contingut preciós, però també per una utilització i un transport

¹³¹⁰ Els unguentaris del tipus que ara es presentaran solen tenir una alçada d'entre 18 i 22 cm, i un diàmetre màxim de 5 cm (Pieri 2005, 140).

¹³¹¹ L'exemplar cabrerenc correspon al tipus *Late Roman Unguentaria I* de Pieri de 2005. Per a una descripció acurada de les característiques físiques d'aquestes ceràmiques vegeu: Pieri 2005, 140. Per a un excel·lent i actualitzat estat de la qüestió: Vizcaíno, Pérez 2008 i Vizcaíno 2009, 636-648.

¹³¹² En la mateixa línia argumental: Reynolds 1995; Sagui 2002, 9 i 13; Pieri 2005, 141.

¹³¹³ Per a un estat de la qüestió sobre aquesta discussió encara oberta vegeu: Vizcaíno 2009, 644-645.

¹³¹⁴ Aquest autor, en un treball encara més recent, apunta cap a Àsia Menor (Vizcaíno 2011, 250).

¹³¹⁵ S'han documentat segells que fan referència a bisbes a Rodes i *Iasos* i, a Efes, s'ha localitzat una menció a un membre del clergat citat com a *anagnostes* (Vizcaíno 2009, 647).

individual. La seva funció seria exclusivament litúrgica, relacionada, per exemple, amb la cerimònia del baptisme o amb l'ordenació dels clergues. Haurien pogut ser fabricats per a contenir aigua de Jordània o oli santificat provinent dels santuaris de Terra Santa. La vocació religiosa d'aquests objectes es veuria confirmada pel fet que es troben sovint en llocs dedicats al culte cristià (Pieri 2005, 142)¹³¹⁶. El mateix autor, no exclou la possibilitat d'un contingut emprat amb finalitats medicinals o terapèutiques¹³¹⁷, les seves virtuts i autenticitat del qual quedarien garantides amb uns segells que farien referència al productor. Les estampilles d'inspiració clarament religiosa podrien significar que l'Església va participar en la fabricació, la venda i la distribució dels LRU, vinculant les virtuts terapèutiques del seus continguts amb les religioses (Pieri 2005, 140-142)¹³¹⁸. Altres investigadors plantegen que els segells són una demostració del seu ús com a contenidor per a transportar qualche tipus de producte molt apreciat, objecte de regulació per part dels funcionaris imperials o eclesiàstics (Vizcaíno, Pérez 2008, 168-170; Vizcaíno 2009, 231, 291 i 647-648)¹³¹⁹. Avui en dia se sol desestimar que aquests unguentaris haguessin pogut portar aigua beneïda. Tot i que s'han considerat altres possibilitats com són els olis perfumats, unguents, salses especials i vins preuats, l'opció que pareix més acceptada, tot i no ser concloent, és que haguessin servit per a transportar olis sagrats (Vizcaíno, Pérez 2008, 169-171; Vizcaíno 2009, 647-648)¹³²⁰.

Les troballes de LRU són freqüents en contextos monàstics, com són el del Palau dels Gegants de l'Àgora d'Atenes, el de Saraçhane de Constantinoble, i el de la Cripta Balbi de Roma¹³²¹. S'ha proposat que les peces trobades en el conjunt monàstic de Punta de l'Illa de Cullera haurien contingut oli santificat¹³²².

¹³¹⁶ Cita com a exemples: les esglésies de Sant Polieucte i de Kalenderhane d'Estambul, la del Palau dels Gegants d'Atenes, i la de Sant Joan d'Efes.

¹³¹⁷ Segons D. Pieri, per poder treure'n el seu contingut, els *Late Roman Unguentaria 1* es trencaven per la boca, de la mateixa manera que algunes ampolletes medicinals actuals (Pieri 2005, 141).

¹³¹⁸ En una línia semblant, P. Reynolds, esmenta la associació religiosa dels unguentaris d'Alacant, Cartagena i Vigo (Reynolds 2010, 119), mentre que J. Beltrán ho fa amb una peça que té una "roseta" impresa, trobada a Barcelona, en el lloc on hi ha una església de la segona meitat del segle VI-principis del segle VII (Beltrán 2001, 229).

¹³¹⁹ Cal fer notar que la majoria d'aquests unguentaris no presenten segell, i que a la península Ibèrica només s'han trobat peces segellades a Cartagena, Punta de l'Illa de Cullera, Algeciras, Tarragona, Barcelona i Vigo (Vizcaíno 2009, 642-644 i 647).

¹³²⁰ Sovint s'han anomenat "*ampullae* cristianes" o "*ampullae* d'olis santificats" (Pieri 2005, 140). Fins i tot, s'ha proposat relacionar aquests olis santificats com a provinents dels santuaris de Sant Nicolau de Myra o Santa Tecla de Selèucia (propostes reproduïdes a: Vizcaíno, Pérez 2008, 170; Vizcaíno 2009, 647). Per als exemplars de Benalúa, P. Reynolds també ha proposat, amb dubtes, que siguin de Myra, (Reynolds 2007, 75; 2010, 117). L. Sagui parla de productes per a la conservació i transport de líquids destinats principalment a usos litúrgics (aigua i oli beneïts), probablement comercialitzats per l'Església, igual que tants d'altres tipus d'ampolles (*eulogia*) difoses pels pelegrins dels segles VI-VII, realitzades no només d'argila, sinó també de vidre i metall (Sagui 2002, 9 i 13). També es troben LRU en àmbits domèstics, fet que fa pensar en un ús religiós de caire privat (Vizcaíno, Pérez 2008, 171; Vizcaíno 2009, 648). De fet, J.W. Hayes, l'any 1971, ja va proposar un doble ús del contingut d'aquests envasos, un més relacionat amb els ambients eclesiàstics, i un altre relatiu a les llars on feia vida la resta de la població (Hayes 1971, 247).

¹³²¹ Sagui 1998, 311-313; 2002, 9 i 13; Vizcaíno, Pérez 2008, 170; Vizcaíno 2009, 648. A Saraçhane es varen poder recuperar més de 500 unguentaris reutilitzats com a material de construcció de l'església de Sant Polieucte (Hayes 1992, 8-9; Reynolds 2010, 130 i 308).

¹³²² Rosselló, García 1993; Rosselló 1995, 155; 2000, 149; Ribera, Rosselló 2007, 164. Els LRU trobats a la illa de Cullera reforçarien la interpretació com a envasos de finalitat religiosa (Vizcaíno 2009, 260). Són peces que es consideren de la segona meitat del segle VI i del segle VII (Rosselló 2000, 149), però també més concretament d'entre c. 549 fins a 582-584 (Pascual et al. 1997, 182). Se'n proposava un origen palestí (Rosselló 1995, 155), de Pamfília (Rosselló 2000, 149) o de Lícia (Reynolds 2010, 108 i

S'han identificat aquests petits envasos en nombrosos llocs de tota la Mediterrània però, principalment, en zones costaneres. La seva distribució indica que es troben essencialment en àmbits sota sobirania o influència bizantina (Vizcaíno, Pérez 2008, 156; Vizcaíno 2009, 637). Les troballes en indrets de les costes gregues o turques són innumerables¹³²³. Pel que fa a la costa africana cal citar les troballes de Berenice, Apolonia, Ptolemais, Tocra, Cirene, Sabratha, Hadrianopolis, Alexandria o Cartago. A la part europea de la Mediterrània occidental se n'han identificat a Roma, Luni, Sicília, Sardenya i Marsella (Vizcaíno, Pérez 2008, 155-156; Vizcaíno 2009, 644-646)¹³²⁴. A la península Ibèrica se'n troben des de la costa catalana fins a la gallega¹³²⁵, però són especialment freqüents en els indrets de la Hispània bizantina, d'on en destaquen els descobriments de Benalúa, Cartagena, Màlaga i Algeciras¹³²⁶. J. Vizcaíno, fins i tot, s'atreveix a afirmar que son peces de difusió sobretot restringida al marc geogràfic bizantí peninsular. Destaca la seva abundància a Cartagena i Màlaga, mentre que en altres llocs també costaners d'una major entitat poblacional, però sota sobirania goda, com per exemple *Valentia*, amb prou feines se'n troben (Vizcaíno 2009, 149, 151, 167-168, 304 i 604). Tot plegat ha permès proposar que els escassos exemplars documentats en el Tolmo de Minateda, València la Vella (Riba-roja de Túria), Tarragona i Barcelona, així com els trobats a Marsella i Luni s'explicarien en qualitat d'àrea frontissa entre els dominis imperials hispans i itàlics (Vizcaíno, Pérez 2008, 155-156; Vizcaíno 2009, 645)¹³²⁷. La majoria dels exemplars trobats en contextos estratigràfics de la península Ibèrica abraçarien un arc cronològic que aniria des de l'època justiniana, fins no més enllà del primer quart del segle VII (Vizcaíno 2009, 646)¹³²⁸. De tota manera, convé tenir present que, com a mínim un dels exemplars trobats a Cartagena, així com diverses peces identificades a Benalúa, pareix que haurien pogut arribar a la Península abans de la conquesta bizantina (Vizcaíno, Pérez 2008, 168; Vizcaíno 2009, 646).

117). Vegeu també: Sagui 1998, nota 22; 2002, 13; Ramallo, Vizcaíno 2002, 318; Vizcaíno, Pérez 2008, 155 i 168.

¹³²³ D. Pieri constata que són més freqüent a Orient que a Occident, amb una concentració particularment important a les costes gregues i turques (Pieri 2005, 141). En canvi, aquests envasos no pareixen figurar gaire en els registres sirians, i es consideren absents o escassos als Balcans i a Egipte (Vizcaíno 2009, 644-645).

¹³²⁴ Són poc presents a S. Antonino di Perti (Reynolds 2010, 126 i 306). En el territori francès D. Pieri en ressaltava la seva escassetat, citant un total d'una desena d'exemplars trobats tots ells a Marsella i a Port-Vendres (Pieri 2005, 140-141).

¹³²⁵ Per a les troballes de Vigo i Lugo vegeu: Vizcaíno, Pérez 2008, 155-156; Vizcaíno 2009, 632, 634-635; Reynolds 2010, 107 i 119.

¹³²⁶ Ramallo, Vizcaíno 2002, 318; Vizcaíno, Pérez 2008, 155 i 168; Vizcaíno 2009, 149, 165, 231, 251 i 645. Per a més detalls de les peces de Benalúa vegeu: Reynolds 2005b, 463 i 477; 2007, 41 i 75; 2010, 117; per a les de Cartagena: Berrocal 1995; Ramallo, Vizcaíno 2002, nota 46; Vizcaíno, Pérez 2008, 156, 157, 168 i 356; Vizcaíno 2009, 645; Reynolds 2010, 117, 122 i 303; i per a les de Màlaga: Acién et al. 2003, 414; Vizcaíno 2009, 642, 645 i 648; Reynolds 2010, 117, 122 i 303.

¹³²⁷ Per a més detalls de les troballes a la ciutat de València i a València la Vella-Ribaroja: Pascual et al. 1997, 183 i 185.

¹³²⁸ Anys abans ja s'havia esmentat que en el llevant peninsular els LRU es consideraven característics de contextos del segle VI i de l'inici del segle VII dC (Gutiérrez 1998, 166-167), mentre que Ramallo i Vizcaíno els consideraven com una producció característica dels segles VI i VII (Ramallo, Vizcaíno 2002, 318).

Pel que fa a les illes Balears fins ara només es tenia constància d'un possible exemplar trobat a Castelló de la vall de Sóller¹³²⁹. La distribució d'aquests petits contenidors per la conca mediterrània occidental suggereix que també degueren arribar a les Balears de forma destacada, donat el paper que jugaren les illes en els contactes mediterranis (Vizcaíno, Pérez 2008, 156; Vizcaíno 2009, 646).

La peça del Pla de ses Figueres¹³³⁰ (E0042-05-222-14), correspon a una base de la que n'existeixen uns clars paral·lels a Marsella i a l'illa de Cullera (Pieri 2005, fig. 67; Rosselló 1995, 154). L'exemplar cabrerenc es va recuperar en una unitat estratigràfica d'època moderna i, per tant, no pot aportar cap dada cronològica significativa. Seria molt interessant poder comprovar si l'exemplar solleric correspon a un autèntic LRU. J. Coll va atribuir-li un "probable ús litúrgic", atès que es va trobar en un jaciment associat al topònim Alconàsser derivat de l'àrab al-kunâ'isa, diminutiu d'al-kanîsa (l'església), on es troba abundant material ceràmic d'època tardana (també TSAD amb decoració estampada, LRA4, ...), restes d'*opus signinum*, *opus testaceum* i tègula. De fet, tot plegat li serveix per expressar que pareix que "va existir en el lloc una basílica paleocristiana" (Coll 1996, 396-397). Sembla, doncs, que tots els exemplars trobats fins ara a les Balears haurien aparegut en assentaments eclesiàstics.

Figura 5.148. Ungüentari del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

¹³²⁹ Coll 1996, 396, 399 i 408; Vizcaíno 2009, 270. Cal esmentar que es considerat com a dubtós (Vizcaíno, Pérez 2008, 156; Vizcaíno 2009, 646). De fet, el mateix descobridor de la peça la descriu com a "imitació d'ungüentaris LRU" (Coll 1996, 397).

¹³³⁰ En aquesta estació arqueològica s'han trobat petits fragments informes que s'han classificat, amb dubtes, com a produccions d'àmfora oriental, però podria ser que fossin corresponents a ungüentaris. Exemplars dubtosos de LRA3 són fàcils de confondre amb els *Late Roman Unguentaria 2 (LRU)* de Pieri (2005).

5.6. CERÀMIQUES PER A LA IL·LUMINACIÓ

Una de les qüestions que cal destacar de les ceràmiques dels segles V a VII dC destinades a la il·luminació és el seu reduït nombre dins del conjunt analitzat de l'arxipèlag de Cabrera i de l'illot dels Frares. A més, només se n'han pogut documentar en el Pla de ses Figueres, on se n'haurien identificat una dotzena de peces. Aquesta xifra no és extraordinària en relació als contextos de l'època tractada¹³³¹, un període en el que les làmpades de vidre, tant pel que fa al seu funcionament com per la lluminositat, haurien substituït a les tradicionals llumetes de ceràmica (Vizcaïno 2009, 681; Sánchez de Prado 2009, 185).

Totes les llumetes estudiades pertanyen a produccions nord-africanes envernissades (TSA) i fetes a motllo, origen habitual de les que s'han trobat a la Hispània bizantina (Vizcaïno 2009, 630)¹³³².

	PF	SF	SP	CG	EC	IF	Altres
Llumetes de TSA	11/12	-	-	-	-	-	-

Els treballs més importants realitzats sobre aquestes produccions africanes són els de J. W. Hayes (1972), A. Ennabli (1976), i L. Anselmino i C. Pavolini (1981). M. Mackensen (1993) va publicar el seu estudi del taller d'El Mahrine, fent algunes noves aportacions d'interès. Tanmateix, en el present treball s'ha emprat fonamentalment l'excel·lent síntesi elaborada per M. Bonifay, on se segueixen les sèries definides per Barbera i Petriaggi (Bonifay 2004).

Els exemplars analitzats serien del tipus *Atlante X*, en principi, tres d'ells de les variants del grup C, suposadament de la Tunísia central (E0042-03-P19; E0042-07-SN-C i E0042-06-321-3), i quatre de les variants del grup D, suposadament de la Tunísia septentrional (E0042-03-P17; E0042-03-P18; E0042-05-P-2 i E0042-06-01-51)¹³³³. Segons M. Bonifay, la distinció establerta per J. W. Hayes (1972) entre els seus tipus IIA i IIB és més geogràfica que cronològica. Així, en teoria, es poden distingir els productes de la Tunísia central (Hayes IIA de TSAC), caracteritzats per una pasta fina i un vernís de color taronja clar setinat, i una decoració pulcre, amb motius ben dibuixats i de talla petita, dels produïts a la Tunísia septentrional (Hayes IIB de TSAD), amb una pasta més grollera i un vernís mat de color vermell rajola, amb decoracions de mides més grans i d'aspecte sovint inflat. Però en la pràctica, aquestes característiques no són sempre fàcils de distingir (Bonifay 2004, 80-81, 358 i 37, fig. 41).

¹³³¹ Vegis per exemple el que es va poder documentar a la Cripta Balbi de Roma (Sagui 2002). Aquesta escassetesa encara és més evident a l'Atlàntic. A Irlanda, només s'ha pogut identificar un únic fragment de llumeta (Kelly 2010, 65).

¹³³² En aquest treball es defensa un aclaparador predomini de les importacions africanes a la Hispània bizantina que es defineix com a un autèntic monopoli, on les produccions orientals són pràcticament inexistents (Vizcaïno 2009, 297 i 304). Una excepció en serien les denominades "làmpades vàndales" o les llànties orientals, que es registren habitualment en els contextos nord-africans d'època bizantina, mentre que a *Espania* només semblen fer-ho molt tènuement abans del desembarcament imperial. En canvi, a Itàlia es troba un vast panorama tipològic, que inclou una àmplia gama de produccions pròpies, alguna de les quals, com les sicilianes anomenades "de rosari", són objecte d'exportació, però per ara no consta que haguessin circulat per la Hispània bizantina (Vizcaïno 2009, 630-631).

¹³³³ El 1992, ja s'havien identificat dos exemplars de llumeta de TSAD del Pla de ses Figueres, un de la zona de la factoria de salaons i l'altre de la part d'Es Povet (Hernández, Cau, Orfila 1992, 218, 220 i fig. 4.3 i 6.1; Vizcaïno 2009, 274). Aquest darrer s'assembla a les produccions del tipus *Atlante X*, D.

Respecte a la datació d'aquestes llumetes pareix que les de la variant *Atlante X,C* ja s'haurien començat a produir cap a finals del segle IV i són molt característiques del segle V, però també se seguirien fabricant durant els segles VI i VII. En canvi, les de la variant *Atlante X,D* es començarien a fabricar a mitjan segle V i fins el final del segle VII o l'inici del segle VIII (Bonifay 2004, 80-81 i fig. 202b)¹³³⁴.

Els exemplars dels tipus *Atlante X* són, juntament amb les del tipus *Atlante XI*, les llumetes africanes més abundantment documentades a molts indrets del nord d'Àfrica i d'Europa (Bonifay 2004, 80 i 371-415 i 457)¹³³⁵. A les possessions bizantines hispàniques, les llumetes de ceràmica tunisenques són, sobretot, de la forma "africana clàssica", és a dir, del tipus Hayes IIB/*Atlante X A1a* (Vizcaíno 2009, 631)¹³³⁶. Pel que fa als illots, s'han trobat llumetes de procedència africana a la platja de Notre-Dame de Porquerolles (Tréglià 2003, 127), a Castelas de l'illa de Port-Cros a les Hyères, datades en el segle V (Tréglià 2003, 131), a Isla del Fraile¹³³⁷, a Punta de l'Illa de Cullera¹³³⁸, i a Mogador¹³³⁹.

Les llumetes del tipus *Atlante X* també es troben a les Balears, però en unes quantitats molt modestes. A Mallorca, se n'ha identificat un exemplar de la variant C2 o C3 a Son Peretó¹³⁴⁰. A Menorca, s'han documentat llànties del tipus Hayes II en el jaciment de Cap des Port de Fornells (Navarro 1982, 450-453)¹³⁴¹ i de Sanitja¹³⁴². M. Bonifay ha proposat classificar diversos exemplars trobats a Eivissa com del tipus *Atlante X,D*¹³⁴³.

A Itàlia i a la Provença la gran majoria de les llumetes tardanes en *Terra Sigillata* serien del grup C, és a dir, de la Bizacena fins, com a mínim, la primera meitat del segle VII. En canvi, aquesta preeminència no es documenta a l'Espanya meridional ni a Eivissa, on es constata una bona proporció de llumetes del grup D (Bonifay 2004, 457). Cabrera també es trobaria en aquest darrer grup, doncs les quantitats d'exemplars de les produccions del grup C són força semblants a les del grup D.

Les peces trobades a Cabrera estan tan fragmentades que és fa difícil interpretar inequívocament les seves decoracions. En tot cas, moltes d'elles podrien tenir un caràcter cristià¹³⁴⁴. Malauradament, totes les llumetes menys una s'han trobat en nivells

¹³³⁴ D. Pieri ha fet notar que les llumetes *Atlante X dégénérées à decor surmoulé* apareixen en els contextos francesos de la "segona meitat del segle VII/inicis VIII?" (Pieri 2005, 58).

¹³³⁵ Vegeu també: Anselmino 1981, 200-203. Les llumetes del tipus *Atlante X* es documenten a Sardenya (Martorelli 2002, 138), el tipus Hayes II/*Atlante X* és el més representat en el conjunt de llumetes trobades a l'*oppidum* de Saint-Blaise (Cavaillès-Llopis, Vallauri 1994, 109-112), un exemplar del tipus *Atlante X/Hayes IIB* es va trobar en el derelict Saint Gervais 2, de la segona meitat del segle VII (Jézégou 1998; Pieri 2005, 16).

¹³³⁶ Un tipus que es documenta també en els nivells de destrucció de Cartagena considerats de cap el 625 dC (Vizcaíno 2009, 786).

¹³³⁷ Una d'elles presenta com a motiu central un peix, mentre que una altra hi té un animal que sembla representar la figura d'un xai. Hi ha també un altre exemplar, molt fragmentat, on s'aprecia la part del darrera d'un quadrúpede (Amante 1985, 161, 164, 167 i figs. 2, 5 i 8).

¹³³⁸ Considerades fonamentalment del segle VI (Reynolds 1993, 81-82; Pascual et al. 1997, 182; Rosselló 2000, fig. 8).

¹³³⁹ Exemplar de llumeta de TSAD amb un crismó (Martín 1978, 298).

¹³⁴⁰ Riera Rullan, Cau 2012p; 2013b; Riera Rullan et al. 2013, lám. 38; Cau et al. 2014.

¹³⁴¹ També s'han trobat fins a 9 llumetes d'ARS (Buxeda, Cau, Tuset 1997, 230).

¹³⁴² Exemplars dels tipus Hayes II/*Atlante X*, Hayes IIA i Hayes IIB (Rita 1997).

¹³⁴³ Bonifay 2004, 457 a partir de: Ramon 1986, fig. VII, n° 3, 5.

¹³⁴⁴ Tal i com s'hauria documentat en els nivells bizantins de *Cartagho Spartaria* (Vizcaíno 2009, 632-636).

superficials o en estrats d'època contemporània. L'única excepció és l'exemplar E0042-06-321-3, assimilable al tipus Atlante X,C, i que presenta els motius ornamentals encavalcats, fet no gaire comú a les llumetes del grup C¹³⁴⁵. Es va trobar a la UE 321, de la Fase I, del final del segle VII en endavant. Un altre exemplar (E0042-05-P-2) s'ha classificat com a tipus Atlante X,D3A de la Tunísia septentrional, que es data entre el final del segle V i el tercer quart del segle VI (Bonifay 2004, 401 i 408)¹³⁴⁶. La peça E0042-03-P17, del tipus *Atlante X,D*, tot i ser molt fragmentària, sembla presentar una decoració difuminada anàloga a les de *décors estompés*, que datarien del final del segle VI, del VII o, tal vegada, ja del VIII (Bonifay 2004, 410 i 412)¹³⁴⁷.

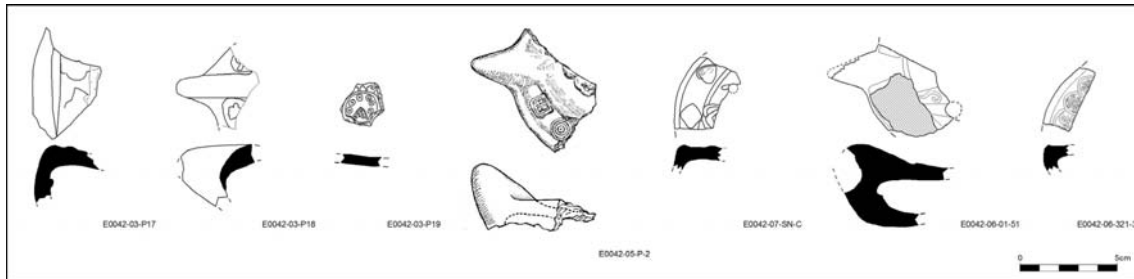

Figura 5.149. Exemples de llumetes de TSA del Pla de ses Figueres (Autors: Maria I. Mancilla, Antonia Martínez, Mateu Riera, Maria José Rivas, Julio M. Román i Miquel Trias)

¹³⁴⁵ Aquesta decoració podria estar mostrant que la peça seria força tardana, tal vegada de finals del segle VI o principis del VII (Bonifay 2004, 410).

¹³⁴⁶ Classificació corroborada per M. Bonifay a qui volem agrair la seva inestimable ajuda. Es pot fer notar que la peça de Cabrera presenta una decoració de cercles concèntrics molt semblant a la que té un fragment trobat a Sanitja, classificat com a motiu Ennabli F7 d'una llumenera Hayes IIA (Rita 1997, 78 i 85).

¹³⁴⁷ Tot i que són fragments petits i dubtosos, sembla possible que els exemplars E0042-03-P18 i E0042-06-01-51 siguin també produccions amb decoracions difuminades.

5.7. ELS GRAFITS

A Cabrera s'ha detectat una nombrosa presència de grafit post-cocció fets a sobre de ceràmiques de forma oberta de les produccions de TSAD i gerretes o gerrets de ceràmica comuna. També s'han trobat fragments d'àmfores o amfoletes amb grafit pre o post-cocció¹³⁴⁸.

En el Pla de ses Figueres s'ha documentat una cinquantena de grafit fets a sobre d'estris que semblen correspondre al servei taula. Una quarantena correspon a formes obertes (plats i escudelles de TSAD), mentre que les demés són formes tancades de ceràmica comuna, que correspondrien a gerretes o gerrets. També s'han pogut localitzar cinc grafit en el Clot des Guix (Figures 4.152 i 4.155) i dos en Els Corral de Conillera (Els Corral-Z10 de la Figura 4.187 i Ara-1 de la Figura 4.188), tot ells marcats en formes obertes de TSAD. Tanmateix, però, per ambdós grups no es poden descartar altres usos¹³⁴⁹.

Tot i que la gran majoria dels grafit es varen trobar en nivells superficials o d'època contemporània, n'hi ha uns quants en contextos estratigràfics que cal esmentar. Així, el que va aparèixer a l'estrat més antic és de la Fase E, de finals del segle VI o, com a molt, del primer terç del segle VII. En els estrats de la següent fase, és a dir, de la Fase H, de molt a finals del segle VI o, més probablement, del segle VII, ja es varen trobar tres grafit. Mentre que a la immediatament més moderna, la Fase I, del segle VII molt avançat o posterior, en varen aparèixer set. La peça de la Fase E (E0042-04-134-8) correspon a un fragment de vora del tipus Hayes 99C que, tal i com s'ha vist es va fabricar durant la segona meitat del segle VI i la primera meitat del segle VII. Així mateix, nou de les dotze vores de TSAD analitzades del Pla de ses Figueres que presenten grafit també es poden assimilar al tipus Hayes 99C¹³⁵⁰. Les altres tres vores corresponen a dos exemplars del tipus Hayes 104C i a una possible Hayes 101. Aquests dos tipus ceràmics pareix que es varen començar a fabricar cap a mitjan segle VI, i també se seguiren fabricant durant la primera meitat del segle VII. Tant per les datacions proposades als tipus ceràmics de TSAD com per les dades estratigràfiques de Cabrera, es pot proposar que els grafit per marcar les escudelles i els plats es varen realitzar entre la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a un moment indeterminat del segle VII, és a dir, en el temps en el que el monestir de Cabrera estava en ple funcionament.

¹³⁴⁸ En canvi, no s'han trobat grafit marcats en estris dedicats al processament d'aliments com morters, olles, etc., uns grafit que si que es troben, tot i que rarament, en formes dels segles V a VII d'altres indrets com, per exemple, Cartagena i Tarragona. Així, a Cartagena se'n va trobar un en una olla de producció oriental (Murcia, Guillermo 2003, 185), mentre que a Tarragona se'n va identificar un altre en un vas amb abocador, classificat com del tipus Ab/Gre/13, proposat de 500/525-550 (Macias 1999, lám. 2.13).

¹³⁴⁹ Tal i com s'ha exposat en el capítol dedicat a la ceràmica, un dels exemplars de TSAD (E0042-PF-06-P3), tal vegada s'hauria pogut emprar com a patena eucarística. Les gerretes o gerrets també s'haurien pogut emprar per a transportar el seu contingut.

¹³⁵⁰ En aquesta estació arqueològica també es va recuperar un fragment de vora assimilable al tipus Hayes 80B/99 (UE 28) que podria tenir grafit, tot i que la part conservada és tan petita que no és del tot segur que sigui una marca intencionada. Tal i com s'ha vist en notes precedents, en el Pla de ses Figueres ja s'havia publicat, l'any 1992, una vora del tipus Hayes 99C o 80B/99 amb grafit post-cocció, trobada en Es Povet (Hernández, Cau, Orfila 1992, 220 i fig. 5.2). També presenten grafit tres vores del tipus Hayes 99B o C del Clot des Guix donades a conèixer per J. Camps (Camps 1962a, 662; 1962b, fig.2 i Guerrero 1985, fig. 72 i 73), mentre que a Conillera les dues vores marcades són del tipus Hayes 99C.

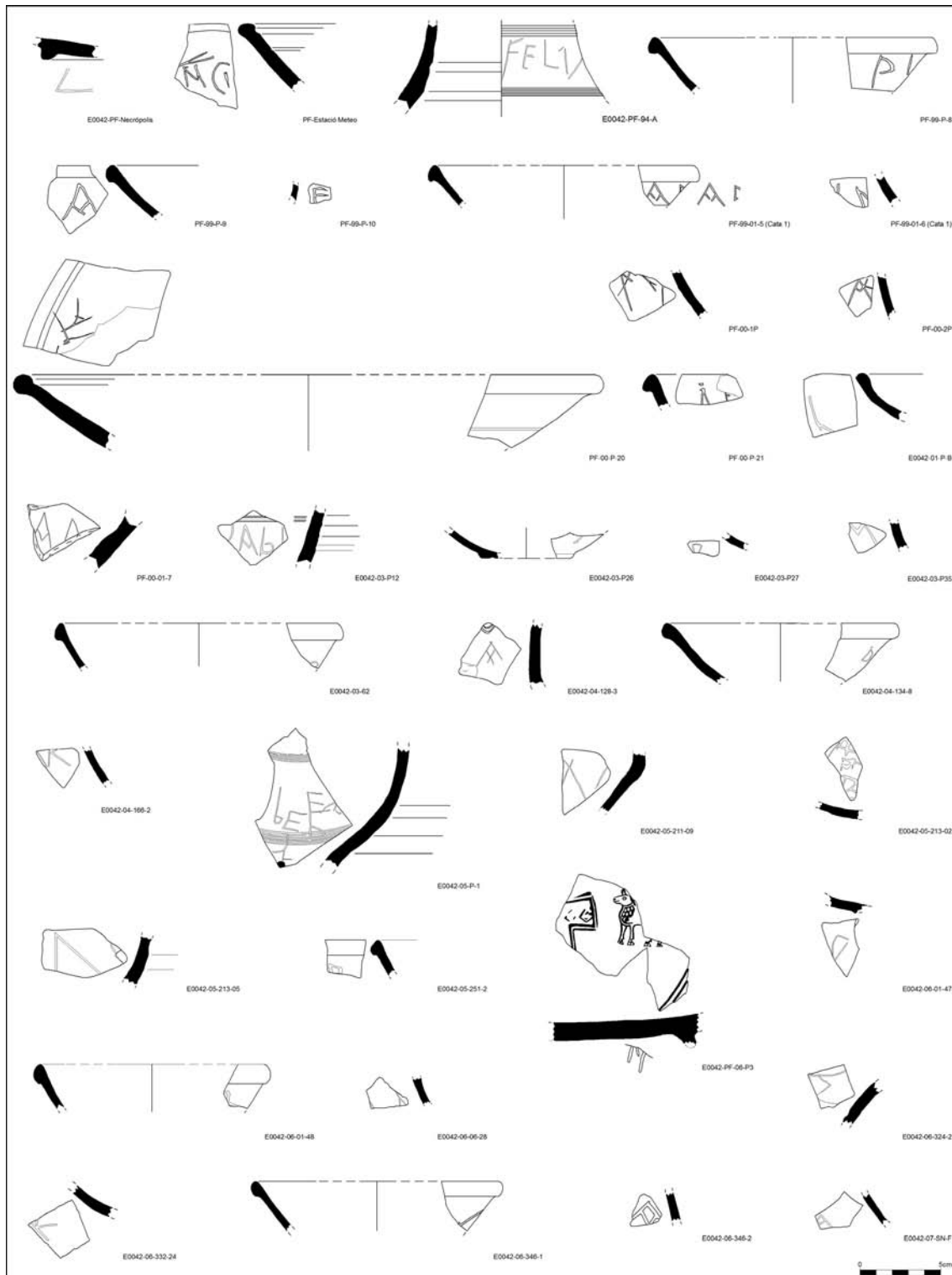

Figura 5.150. Exemples de grafitis post-cocció fets a sobre de ceràmiques del “servei de taula” trobades en el Pla de ses Figueres (Autors: Antonia Martínez, Mateu Riera, María José Rivas i Julio M. Román)

És possible que qualcun tingui marcadetes lletres gregues, però també n’hi ha que estan escrits en llatí¹³⁵¹. L’exemple més clar es troba en un fragment d’espatlla de gerret o

¹³⁵¹ J. Vizcaino ha fet notar que, a les ciutats de la Hispània bizantina on s’han trobat ceràmiques que presenten grafitis, pràcticament no n’hi ha cap en llengua grega (Vizcaino 2009, 810). Volem mostrar el nostre agraïment a Mª Paz de Hoz García-Bellido i a Bartomeu Obrador pels valuosos comentaris que ens han fet al respecte.

gerreta, de ceràmica comuna oxidada amb decoració a pinta, on es conserven quatre lletres que es poden llegir com a: FELV (Riera Rullan 2002, 65-66). Pareix que podria tractar-se d'un antropònim. En alguns casos s'identifiquen la primera i la darrera lletres de l'alfabet grec, l'alfa i l'omega, sovint relacionades, a partir del Llibre de l'Apocalipsi de Sant Joan, amb Déu, com "el principi i la fi" del temps i de totes les coses (Baudry 2009, 54, 57-58). En altres casos sembla que es pot identificar la lletra rho, la qual es podria relacionar amb el crismó, el monograma del nom de Crist format per l'enllaçament de les dues primeres lletres del mot grec *Khristós* (XP, és a dir, khi i rho). Seria doncs factible que a alguna de les peces de Cabrera s'hi hagués marcat un crismó acompanyat de les lletres apocalíptiques. També és possible que hi hagi peces on només s'hi va marcar una sola lletra, especialment la lletra "A". El material trobat fins ara és tan fragmentari que és impossible determinar en cada cas quina de les dues opcions seria. Es coneixen paral·lels de grafit post-cocció fets a sobre de ceràmiques dels segles V a VII de totes dues versions¹³⁵². S'ha proposat que els grafit de peces de San Antonino i de Cartagena que només presenten una lletra, especialment la lletra alfa, podrien tenir un valor religiós com a signe de benaurança, relacionat amb la simbologia de la triple A, o, tal vegada, estar associada amb el concepte de *principium* i de *vita* (Murialdo 2001b, 297; Vizcaíno 2009, 735)¹³⁵³.

Els grafit post-cocció fets a sobre de ceràmiques de formes obertes, aparentment del servei de taula, són presents a nombrosos indrets, que no necessàriament s'han relacionat amb establiments monacals. Alguns d'aquests llocs són de caire urbà¹³⁵⁴.

¹³⁵² Monceaux 1914, 26; Leclercq 1948, 1660-61; Murialdo, Palazzi, Parodi 1998.

¹³⁵³ Tot i que no són grafit fets a sobre de peces ceràmiques, sinó marcats en les parets d'una cova, cal citar l'existència de creus amb lletres apocalíptiques i monogrames cristològics a S. Andrea Priu (Bonorva-Sardenya), que serien d'un període comprès entre els segles V a VII, i que s'han relacionat amb la presència d'una comunitat monàstica (Morini 2002, 47). A Menorca, a la Cova de sa Païssa de s'Almudaina (Alaior), es va trobar una llosa de pedra de forma circular que té gravades diverses creus, un crismó, un cercle i una espècie de peix. Aquesta peça s'ha considerat el més antic vestigi epigràfic de caràcter cristià trobat a Menorca (Veny 1965, 159; Pérez 1970, 553). Encara a Menorca, caldria aprofundir en l'estudi dels nombrosos grafit fets a la roca amb representacions antropomorfes, de cabres, peixos, lletres gregues o llatines, creus, estrelles, etc. (Mascaró 1953-1954; 1981). De fet, un d'aquells grafit es troba a Sant Joan Gran de Ciutadella on, J.C. De Nicolás i B. Moll han proposat l'existència d'un monestir rupestre d'època preislàmica (Nicolás De, Moll 2013, 548, 554-556 i 572).

¹³⁵⁴ Com, per exemple: Tipasa, Cartagena, Tarragona, València, Mértola, Saint-Blaise i *Pollentia*. A Tipasa s'han trobat creus marcades a la part externa de les bases de pàteres de TSA (Baradez 1967, 241, 243 i 250). A Cartagena es va documentar un grafit en un exemplar del tipus Hayes 101 de TSAD (Méndez, Ramallo 1985, 241). Pareix que a Tarragona també es troben ceràmiques del servei de taula amb grafit post-cocció, però, en tot cas, tant en aquesta ciutat catalana com a Cartagena sembla que són poc freqüents (comunicació personal de Josep Maria Macias, Jordi López i Jaime Vizcaíno que volem agrair). A Mértola s'han trobat fins a quatre possibles grafit post-cocció a sobre de peces de TSAD: un s'ha conservat aparentment incomplet, marcat en una peça del tipus Hayes 76, del que se considera que podria presentar les lletres gregues $\Lambda\Gamma$; un altre es troba en una base que presenta decoració estampada de palmes i podria correspondre a la lletra M; mentre que en els altres dos, un fragment informe i una altra base, hi hauria marcades, com a mínim, la lletra A, amb una grafia molt semblant a les de Cabrera. El primer dels casos es considerat un grafit escrit en grec que podria ser una marca de propietat, mentre que els dos darrers podrien exercir les funcions d'*alpha* i constituir una referència religiosa o una marca de propietat, "entre d'altres hipòtesis igualment plausibles" (Fernandes 2012, 35, 38-39, 164, 195, 219). A l'*oppidum* de Saint-Blaise es varen trobar tres grafit fets a sobre de ceràmiques de TSA. Un d'ells, es troba marcat a la base d'una pàtera del tipus Hayes 103 o 104, i estaria representant l'estrella de David. En canvi, els altres dos estarien fets a sobre de dues escudelles (una seria del tipus Hayes 98), i tindrien la marca: IV (Cavallès-Llopis, Vallauri 1994, 99, 107-108). També es va identificar un grafit marcat a sobre d'un bol de DS.P. del tipus Rigoir 56, que s'hauria de situar cronològicament en moments posteriors a mitjan segle VI (Rigoir, Rigoir 1994, 142 i 151). Aquest darrer grafit és una A o alfa idèntica a les de Cabrera. A *Pollentia* es va documentar un fragment de informe "Terra Sigillata Clara D", que

Però també n'hi ha de trobats en àmbits rurals¹³⁵⁵. A València, a la zona de l'Almoïna, on sí que s'ha proposat la presència de monjos (Ribera, Rosselló 2007), s'han documentat diverses peces del servei de taula amb grafit post-coccio. Una es va trobar en un nivell ple de material del segle V i, tal vegada també, de l'inici del segle VI (Pascual et al. 1997, 181, 184 i 192; Rosselló, Ribera 1999, 18), relacionat amb una rasa d'espoli del nimfeu romà¹³⁵⁶. Es tractaria d'una ceràmica de *Terra Sigillata* Hispànica, classificada com a tipus Drag. 37 o Rit. 8 (Pascual et al. 1997, 181; Corell 2009, 239), d'una producció tardana poc habitual a València (Figura 5.151)¹³⁵⁷. Per a J. Corell, el seu grafit està escrit en llatí, en minúscula cursiva, i és clarament cristià. Paleogràficament, es pot datar a partir de la darrerïa del segle IV i, més probablement, en els segles V-VI¹³⁵⁸. A la mateixa Almoïna s'han trobat tres grafit tardans més. El suport d'un d'ells és un fragment de *Terra Sigillata* Itàlica aparegut en un context dels segles VI-VII, en el que hi ha representats diversos animals amb creus. Els altres dos estaven marcats a sobre de dues peces de ceràmica comuna que s'han considerat com a bols, o més bé, copes, caracteritzades per una característica carena i una base amb un petit peu discoïdal. Aquestes copes s'haurien emprat per a beure i són característiques del segle VII. Haurien substituït les copes de TSA, les quals s'importarien rarament a València en temps tan avançats (Rosselló, Ribera 2005, 28). Una d'aquestes peces presenta un epígraf força llarg i de fins a dues línies, en el que sembla que es pot llegir

presentava a l'exterior un grafit llegit com a RM (Martín 1978, 305-306; 1983, 207 i fig. 21), o com a RA (Arribas, Tarradell, Woods 1978, 25 i fig. 12.6). Aquesta peça també presenta un crismó estampat a l'altra cara.

¹³⁵⁵ Per exemple, Darró a Vilanova i la Geltrú, on es va trobar un grafit marcat a la cara externa d'un fons d'escudella de TSAD del tipus Hayes 58B (López Mullor, Fierro, Caixal 1997, 61 i 72), o l'*oppidum* gal de Pas-de-la-Selle, on es va identificar un grafit post-coccio d'una estrella de cinc puntes fet en una pàtera de DS.P. (Rigoir 1968, 204 i 224). Pel que fa a Mallorca, cal destacar dues peces trobades al sud de l'illa, és a dir, força a prop de Cabrera. Una correspon a un fragment de vora de "sigillata clara D" del tipus Hayes 99, trobat en el jaciment de Colònia de Sant Jordi II, ben proper a l'illot dels Frares (Guerrero 1987, 125, fig. 65 i lám. XIII.3). L'altra és una peça sencera, publicada com a Lamboglia 24 bis = Hayes 98 B de TSAD trobada, en principi, a la necròpoli de Sa Carrotja de Santanyí. S'ha afirmat que presenta un grafit post-coccio en el seu exterior "amb tres lletres en grec, una alfa, una omega ..." (Orfila 1988, 109). Gràcies a l'ineestimable ajuda de Jordi Principal s'ha pogut localitzar aquesta ceràmica en el Museu d'Arqueologia de Catalunya i, comprovar, que el seu grafit es post-coccio (Peça Núm. Inv. MAC-Barcelona 28403). Allà, però, està registrada com a "Plat de comuna romana", d'entre els segles I aC a I dC i, per tant, caldria analitzar-la amb deteniment per poder determinar la seva cronologia i a quina producció correspon. Un dels jaciments de les Balears del que s'ha publicat un conjunt de grafit post-coccio tardans més important, és el de Can Sorà. J. Ramon afirma que, a sobre dels vasos de terrissa dels segles VI i VII, es freqüent l'esgrafiament *post coccionem* de motius clarament cristians, "sobretot de creus de diferents estils: amb triangles invertits als extrems dels braços, amb motius florals esquemàtics de palmes, senzilles, etc.". També planteja que aquells "graffiti *post coccionem* de tema cristià" podrien apuntar cap a un possible culte domèstic o, cap a unes manifestacions personals de devoció "fora de qualsevol mena de ritual" (Ramon 1995, 54-55 i figs. 100 i 101). Però, fins ara, d'entre totes les publicacions consultades de Can Sorà, només s'ha pogut comptabilitzar un total de sis grafit post-coccio i, a més, només un d'ells estaria fet a sobre d'una peça inequívocament del servei de taula que correspon a una copa de *Terra Sigillata Lucente* del tipus Lamb. 1/3 i, en el dibuix de la peça (Ramon 1986, fig. 14), es pot apreciar que presenta marcada una X. El símbol no és inequívocament cristià, però també ho podria ser (Baudry 2009, 32, 53-55).

¹³⁵⁶ A València, a part de l'existència d'aquest nimfeu, també s'ha constatat epigràficament el culte a les Nimfes (Corell 2009, 109), i s'ha relacionat "l'aigua sacra" del lloc amb un santuari d'*Asklepios* (Ribera 2008; Albiach, Espí, Ribera 2009). Tal i com s'exposarà en el Capítol 7, la coincidència de la instal·lació d'una comunitat monàstica amb santuaris pagans vinculats a aigua és freqüent.

¹³⁵⁷ Comunicació personal de Miquel Rosselló.

¹³⁵⁸ J. Corell recull les dues lectures fetes per A. Ribera ([---] Aque Dominom [---]) i I. Velázquez ([---] aque domino me+), i n'exposa una de nova: [---] *atque Domino meo*, que proposa restituir com a *Deus meus et Dominus meus* (Corell 2009, 239).

el nom RENATA (Figura 5.153). Mentre que a l'altre pareix que s'hi podria identificar un crismó (Figura 5.152)¹³⁵⁹.

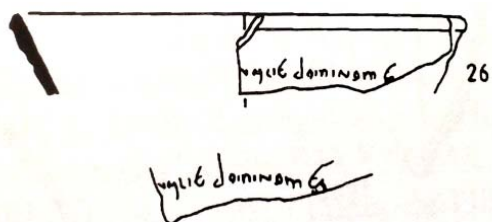

Figura 5.151. Terra Sigillata Hispànica de l'Almoïna (Pascual et al. 1997, 192)

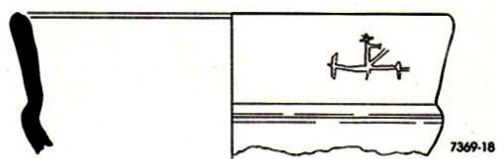

Figura 5.152. Peça ceràmica inèdita de l'Almoïna (Cortesia de Miquel Rosselló i Albert Ribera)

Figura 5.153. Peça ceràmica de l'Almoïna (Rosselló, Ribera 2005, fig. 5)

S'han trobat ceràmiques de formes obertes amb grafit post-cocció en altres monestirs, com el monestir femení de Santa Irmininen de Trèveris (Jungblut 1998, 16-17; Louis 1999, 23)¹³⁶⁰ i a l'assentament de Cap des Port de Fornells de Menorca (Navarro 1982, fig. 40)¹³⁶¹. Pel que fa als illots, entre les fotografies del Fons Pere de Palol de l'ICAC se n'ha pogut localitzar una d'un fragment de vora que presenta un grafit post-cocció i que podria correspondre a una escudella del tipus Hayes 99 de TSAD. Segons les anotacions consultades, tot fa pensar que aquella peça s'hauria trobat a l'illa del Rei, a Menorca (Figura 5.156).

¹³⁵⁹ Volem expressar els nostres més sentits agraïments a Miquel Rosselló i a Albert Ribera per totes les informacions que ens han regalat d'aquestes tres peces de l'Almoïna, així com pels dibuixos inèdits que ens han deixat presentar en aquesta tesi.

¹³⁶⁰ Lloc on es va trobar un grafit del segle VIII marcat en una sigillata del segle II dC (Jungblut 1998, 16-17; Louis 1999, 23).

¹³⁶¹ Es té constància de l'existència d'un grafit post-cocció en una gran pàtera de TSAD. Té forma d'aspa o de creu, i estava localitzat a la paret inferior de la peça, ocupant tota la part central de la base (Navarro 1982, fig. 40). Tal i com s'ha esmentat en el capítol dedicat a la vaixela fina, aquella pàtera presentava una decoració estampada en forma de creu (Navarro 1982, 434, 447-449 i fig. 40). M. Bonifay la va assimilar al tipus Hayes 90B (Bonifay 2004, 176-177, 191 i 193), tal i com ha fet J.M. Gurt qui, a més, ha presentat una nova versió del dibuix, amb un peu molt diferent i amb la decoració més ajustada a la realitat (Gurt 2007, fig. 7 i 8). És una ceràmica del segle VI o VII.

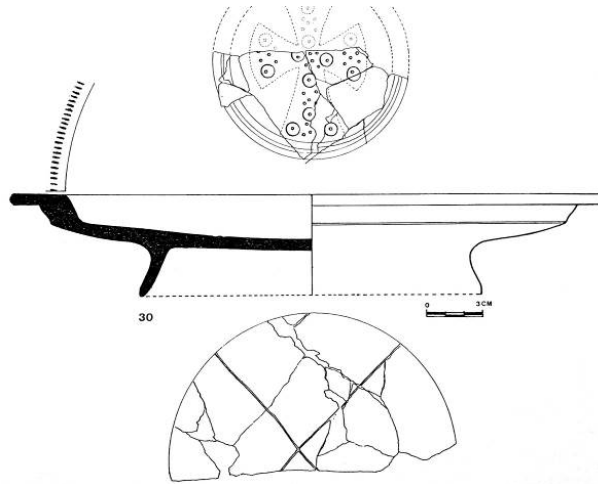

Figura 5.154. Pàtera de Cap des Port de Fornells de Menorca (Navarro 1982, fig. 40)

Figura 5.155. Ceràmica del monestir Santa Irmininen de Trèveris (Jungblut 1998, 17)

Figura 5.156. Ceràmica de l'Illa del Rei (Fons Palol – ICAC FH-0020)

Però fins el moment, dels segles V a VIII, només es coneix un jaciment on s'hagi trobat una quantitat tan elevada de grafits com a Cabrera i és, precisament, una altra comunitat monàstica. Es tracta del monestir femení de Hamage, localitzat en el nord de França, no gaire lluny de la frontera amb Bèlgica. En els nivells del segle VII localitzats a tocar de les habitacions de les religioses, es trobaren escudelles de pasta negra allisada, moltes d'elles amb grafits fets després de la cocció. Són peces carenades i amb la base anular. També hi ha alguna peça qualificada com a caliciforme. Les altres formes ceràmiques localitzades a l'interior del convent no porten grafits, ni tampoc s'ha pogut identificar cap inscripció a les ceràmiques trobades en el llogaret d'agricultors i artesans associat a l'abadia, localitzat a unes desenes de metres. Alguns corresponen a noms femenins complets (AUGHILDE SUM), d'altres a invocacions religioses (... XPI, AMEN), etc.. Alguns dels grafits de les peces de Hamage trobades en nivells dels segles VII i VIII, s'han considerat com a marques de propietat. Així, la inscripció de GENVERANE SUM (Figura 5.157) s'interpreta com "Jo pertanyo a *Genverane*" (Louis 1999, 22-23; 34)¹³⁶². En aquest sentit, V. Guerrero va proposar que els "anagrames incisos" a les ceràmiques del tipus Hayes 99 trobades en el Clot des Guix, "potser corresponen a marques personals dels religiosos" (Guerrero 1985, 148). Aquesta pràctica, molt freqüent en temps baixmedievals, moderns i contemporanis, era inèdita per al període estudiat fins que es varen produir els descobriments de Hamage, els quals demostren que aquelles ceràmiques pertanyien als membres de la comunitat monàstica (Louis 1999, 23). Cal tenir present que les regles monacals occidentals d'aquell temps, com per exemple la dels quatre Pares o la de Sant Benet, prohibien als monjos disposar de qualsevol

¹³⁶² Volem agrair els comentaris i les informacions aportades per Étienne Louis així com les pistes proporcionades per Yann Codou).

propietat individual (Just 1996, 122 i 232-237 i 277-280)¹³⁶³. Per tant, la identificació nominal de les escudelles i altres peces podria determinar qui era l'usuari més que el propietari de la peça.

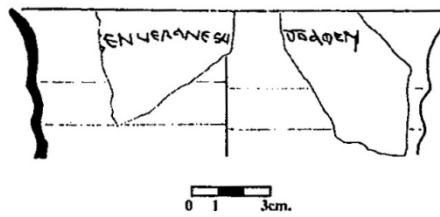

Figura 5.157. Grafit post-cocció de *Genverane* d'una ceràmica del monestir de Hamage (Louis 1999, 34)

Les gerretes o gerrets de ceràmica comuna trobades en el Pla de ses Figueres que presenten grafits post-cocció corresponen, principalment, a produccions “eivissenques”, però també hi ha un exemplar d'origen nord-africà i diverses peces de procedència desconeguda. H. Gimeno i I. Sastre descriuen quatre gerretes o gerrets trobats majoritàriament dins de tombes, sense vincle conegut amb comunitats monàstiques, amb grafits pre o post-cocció, com a vasos de relíquies o record, en els que s'hi hauria marcat el nom del sant del santuari d'on provindrien¹³⁶⁴. Una altra interpretació d'aquests grafits és que podrien fer referència al nom del propietari de l'objecte (Murialdo 2001c, 356). Altres dues peces semblants a les de Cabrera s'han trobat a Cartagena i a Cartago. La primera es va trobar a la zona de la necròpolis bizantina del sector oriental de *Carthago Spartaria*, i correspon a una gerreta, aparentment de producció sud-itàlica, que presentava un grafit en grec (Vizcaíno 2009, 542). La segona seria un gerret de producció africana del segle VII que té marcada una creu acompanyada de l'alfa i l'omega (Leclercq 1914, 53; Bonifay 2004, 300-301), una “alfa” paleogràficament idèntica a les de Cabrera. Pel que fa a un àmbit clarament monacal és presenta una peça inèdita trobada en el jaciment illenc monacal de Punta de l'Illa de Cullera (Figura 5.158)¹³⁶⁵. Altres troballes són les subaquàtiques. En el derelicte Saint Gervais 2 de la segona meitat del segle VII es varen trobar dues gerretes

¹³⁶³ Sant Benet també imposa a l'abat escorcollar sovint els llits, per si es trobava res que s'haguessin apropiat els monjos, i demana que s'imposi un càstig gravíssim als culpables (Just 1996, 282). Però, de fet, tal i com ens ha fet notar Étienne Louis, si existeixen normes que prohibeixen certs comportaments dels monjos, es pot pensar que és perquè es donaven aquells comportaments, recordant-nos que a la *Vita Columbani et discipulorum eius*, escrita per Jonàs de Bobbio vers l'any 640, Columbà prohibia als monjos gravar signes de propietat en els objectes personals, ni tan sols amb el símbol de la creu, donat que el monjo no podia posseir res.

¹³⁶⁴ Els quatre casos presentats corresponen a una gerreta trobada en El Gatillo (Càceres) amb grafit precocció dels segles VII, VIII o inclús del IX; un gerret amb grafit post-cocció de Mèrida que sembla que seria dels segles V o VI; una altra gerreta trobada a Sila (Numídia); i una peça de S. Antonino (Ligúria) de finals del segle VII o inicis del VIII (Gimeno, Sastre 2009). La peça de San Antonino di Perti fou donada a conèixer amb materials del final del segle VI i, sobretot, del segle VII. Es deia que era una ceràmica comuna importada de procedència desconeguda. Presenta una decoració d'espivals pintada en vermell i un grafit post-cocció d'una creu monogramàtica en caràcters grecs, d'incerta interpretació onomàstica (Murialdo, Palazzi, Parodi 1998; Murialdo 2001c, 356).

¹³⁶⁵ S'ha tingut coneixement de l'existència d'aquesta peça gràcies a Miquel Rosselló, a qui volem agrair molt sentimentelment el haver-nos-ho comunicat. A ell, i a Isabel García, també els volem agrair el haver-nos deixat publicar el seu dibuix inèdit fins ara. Segons Rosselló, per les seves característiques, sembla una peça de producció eivissenca. De ser així, es pot indicar que, formalment, s'assembla força als gerros del tipus RE-0310, els quals, a Eivissa, són considerats d'època bizantina, d'entre els anys 550 i 700 dC (Ramon 1986, fig. 9; 2008, 574 i 578).

acanalades, probablement africanes, que presentaven un grafit idèntic on s'hi podrien llegir una *kappa*, una *alpha* i una *omega* (Jézégou 1998, 347-348; Pieri 2005, 16)¹³⁶⁶.

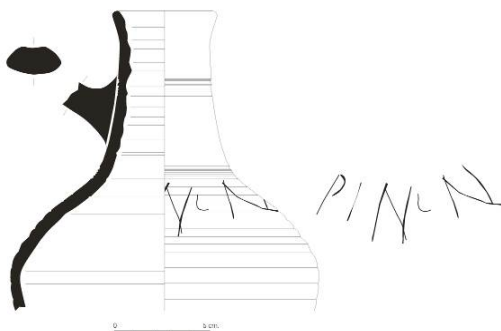

Figura 5.158. Gerret de Punta de l'Illa de Cullera
(Autora: Isabel García Villanueva)

Un altre grup de grafits del pla de ses Figueres està fet en gerres/amforeta o en àmfors, és a dir, contenidors emprats fonamentalment pel transport. N'hi ha de fets abans i després de la coccio. Se n'han pogut identificar en quatre peces de producció africana¹³⁶⁷, i en un exemplar aparentment “eivissenc”¹³⁶⁸. En el Clot des Guix i a l'illot dels Frares també són presents els grafits en contenidors de mida mitjana o gran. En el Clot des Guix se'n va identificar un, clarament post-coccio, en un gran fragment d'àmfora “eivissenca” (Clot des Guix-U. Figura 4.155). Mentre que a l'illot dels Frares se'n varen trobar 5 fets a sobre de peces de producció africana (IF-T5, IF-T6, IF-T6-11, IF-72-18 i IF-TLS4-1. Figures 4.217, 4.218 i 5.132), i un en un exemplar del que no es va poder reconèixer la seva procedència (IF-2009-17. Figura 4.334). La peça IF-T6-11 és una vora d'àmfora del tipus Keay 61 que té una ratlla incisa. L'exemplar IF-T6 també podria correspondre al tipus Keay 61, tot i que sembla més probable que sigui del tipus Keay 62. Presenta un gran grafit que presenta uns caràcters enormement semblants a una sèrie de grafits trobats a l'illa de Cabrera. Tots ells foren realitzats post-coccio i entesos en la matèria¹³⁶⁹, a més de suggerir una datació tardana de les lletres, tal i com ho indicaven els tipus ceràmics esgrafiats, en proposaven diverses opcions per a la seva lectura, que anaven des dels antropònims als anagrames de caire cristià (Riera Rullan 2002, 94-95). Gràcies a l'ineestimable ajuda de Joan Nadal, es pot proposar que el grafit de la peça IF-T6 presentaria quatre lletres. Així, d'esquerra a dreta es podrien llegir una R i una E encavalcades, seguides d'una P i una A.

¹³⁶⁶ Aquell vaixell també transportava una peça de tipus indeterminat amb cobertura plumbífera, de possible procedència oriental, que presentava un grafit en el seu interior que s'ha proposat associar a la lletra *kappa* (Jézégou 1998).

¹³⁶⁷ E0042-03-41, E0042-06-06-33 i E0042-06-355-16 (Figura 5.131). El primer sembla fet abans de la coccio. El segon no és segur si és pre o post-coccio. El tercer és clarament post-coccio. També sembla presentar un grafit post-coccio un fragment informe de la UE 230. L'exemplar E0042-06-355-16 va aparèixer en un context de la Fase H, dels tres darrers quarts segle VII. Tots els demés es varen trobar en nivells d'època contemporània.

¹³⁶⁸ Grafit fet post-coccio (E0042-03-51) trobat en un context d'època contemporània (Riera Frau, Riera Rullan 2004, 366 i 368; Riera Rullan 2009b, 74).

¹³⁶⁹ Isabel Rodà, María Luisa Sánchez, Marc Mayer, Enrique García i Maria Magdalena Fàbregues, a qui agraeixo les precisions.

Aquests tipus de grafit marcats en àmfores o amforetes solen aparèixer amb certa freqüència entre els materials dels segles V a VIII¹³⁷⁰. També són presents en diversos indrets de les Illes Balears¹³⁷¹. Així mateix, se n'han trobat en aigües d'Isla del Fraile¹³⁷², en aigües de l'illa de Port-Cros (Hyères)¹³⁷³. A Punta de l'Illa de Cullera, es

¹³⁷⁰ En relació als contenidors de producció africana vegeu: Keay 1984; Remolà 2000; Bonifay 2004 Bernal 2007b; 2010. Respecte als grafit en contenidors que foren produïts a la Mediterrània oriental vegeu: Pieri 2005; Remolà 2000 i 2013; així com l'exposat a l'apartat de les àmfores d'aquest mateix Capítol 5. Pel que fa als contenidors "eivissencs", a més de les peces de Cullera que se descriuran a continuació, també es pot citar que s'ha documentat a Mataró una "alfa" esgrafiada a sobre d'una gerra/amforeta "eivissenca" de cap el segle VI dC (Cela, Revilla 2005, 220). També tenen grafit algunes àmfores corresponents al tipus RE-0103 trobades a Cartagena. Una fou publicada com del tipus Keay XXXII (Ramallo, Ruiz, Berrocal 1997, 228), i sembla presentar una fulla de palma i un monograma. L'altra presenta el grafit MEN (Reynolds 2010, 303).

¹³⁷¹ Per exemple, a Portocristo, a les excavacions de la basilica de Sa Carrotja, es va trobar una peça esgrafiada a l'arrencament del coll (Pérez 1970, 564), que podria correspondre a una gerreta/amforeta semblant al tipus RE-0314. A les excavacions realitzades en aquesta basilica a principis del segle XX, també s'haurien trobat altres tres fragments ceràmics amb grafit. Un d'ells correspondria a inicials i un altre a una palma, símbol del martiri (Pérez 1970, 566-567). El parador d'aquelles peces és avui desconegut. A partir de les fotografies presentades per L. Pérez, es pot apreciar que corresponen a fragments informes, molt probablement d'àmfora. Dos d'ells pareix clar que s'haurien fet en posterioritat a la coccio de la peça. En canvi, l'exemplar que presenta la palma no està tan clar que sigui *post coccionem*. Seria molt interessant poder revisar el Fons Colominas dipositat en el Museu d'Arqueologia de Catalunya, en el qual, gràcies a Àngels Casanovas, a qui estem enormement agraïts, s'ha pogut observar que hi hauria, com a mínim, la fotografia d'una altra peça de Sa Carrotja corresponent a un fragment, segurament també d'àmfora, amb un grafit amb forma de fulla de palmera. En aigües de Portocristo també es va trobar gran part d'una àmfora amb quatre lletres esgrafiades (Frey 1970, fig. 2z). En aigües de Portocolom es va recuperar una àmfora globular de procedència indeterminada (M5-5), que presentava un grafit del que no es va poder determinar amb claredat si fou fet abans o després de la coccio de la peça (Martínez Rengel 2007; Riera Rullan et al 2007, làms. 23 i 62), la qual, sembla molt probable que sigui dels segles VI-VIII dC. A *Pollentia* es va documentar un exemplar força complet de LRA1 amb diversos grafit localitzats a la seva espatlla, al costat de totes dues anses (Cerdà 1999, 156-157 i lám. VI). També es varen trobar un parell de gerres/amforeta del tipus Keay 70 o 79, amb els grafit SATURINUS/SATURNINUS, de les que se n'han donat més detalls en el capítol dedicat a les ceràmiques comunes. En tot cas, és convenient esmentar que G. Rosselló i B. Coll varen considerar que aquella inscripció era, possiblement, el nom del propietari de la peça (Rosselló, Coll 1997). Més recentment, s'ha trobat un fragment informe de ceràmica comuna que també presenta un grafit. Es va recuperar en un estrat al que se li proposa un "un *terminus post quem* del segle IV" (Rivas et al. 2010). Gràcies a Francisca Torres, s'ha pogut tenir coneixement de l'existència de dues peces ceràmiques d'època tardana trobades a Ses Salines, que presenten grafit post-coccio, un d'ells amb lletres idèntiques a les de Cabrera. També s'assemblen a les d'una àmfora africana del tipus Keay 61 trobada sencera a Son Peretó, en un context que seria d'entre el final del segle VII i l'inici del segle VIII (Riera Rullan 2009a, 109 i fig. 90; Riera Rullan, Martínez 2009, 319; Riera Rullan, Cau 2012c, 33; 2012e; Riera Rullan, Cau 2013, 39-40; 2013b, 93-94; 2013d; Riera Rullan et al. 2013, lám. 15). A Menorca, s'han trobat fins a quatre àmfores de la mateixa família amb grafit semblants, procedents de Cap des Port de Fornells (Palol 1982, fig. 22) i a Sanitja (Rita 1994). També se'n va trobar un exemplar a Can Sorà (Ramon 1984, fig. 10). En aquesta darrera estació arqueològica es va localitzar, a més, "una gran gerra" de fabricació local del segle VII, que tenia un epígraf fragmentat d'un mínim de tres línies, on es podia llegir: DOMN.../ ET CO.../ FEC... (Ramon 1984, 24 i fig. 12; 1995, fig. 99). Així mateix, es varen donar a conèixer dos grafit marcats a sobre de dues "gerres". Una, considerada de la segona meitat del segle VI, presenta una creu "amb triangles invertits als extrems dels braços". L'altra, datada del segle VII, té una "creu amb braços imitant palmetes" (Ramon 1995, 54-55 i figs. 100 i 101). J. Ramon considera que aquests dos elements demostren "que la religió cristiana era practicada pels pagesos del lloc" (Ramon 1995, 55). Finalment, cal apuntar el grafit que presenta un exemplar del tipus RE-0314c, trobat en un context de c. 575-625 dC (Ramon 1986, 1 i 2; 2008, fig. 9.2).

¹³⁷² Tal i com s'ha vist en el Capítol 3, s'hauria trobat una àmfora africana del tipus Keay 61C, que presenta un *titulus pictus*, corresponent al numeral CCL, i diversos motius incisos fets post-coccio, un suposat numeral (ILX), i dos motius figurats, un peix (dofi?) i una palma, que s'han interpretat com a símbols de fortuna i protecció.

va descobrir un dels conjunts de grafits més destacables fins ara coneguts, marcats tant en àmfores “eivissenques”, com africanes i orientals (Figures 5.159 a 5.61). En relació amb aquestes últimes es pot esmentar un exemplar del tipus LRA1 amb un grafit post-coccio marcat al coll on s'identifiquen les lletres FP. Referit a les de producció “eivissenca” es varen identificar grafits força complexos marcats en dues àmfores del tipus RE-0103. També es va trobar una àmfora africana del tipus Keay LXIC, amb dos grafits. Un d'ells es troba a la panxa, consta de dues línies rectes verticals fetes abans de la coccio. L'altre, post-coccio, presenta les lletres MA, amb la A idèntica a les de Cabrera¹³⁷⁴.

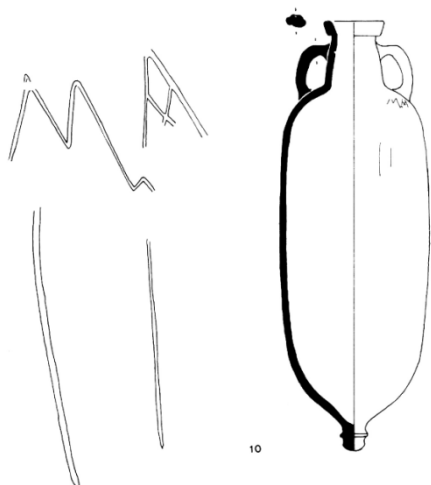

Figura 5.159. Àmfora Keay LXIC de Punta de l'Illa amb grafits pre i post-coccio (García, Rosselló 1992, fig. 2)

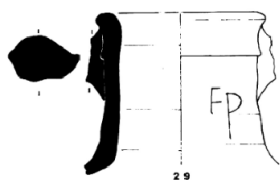

Figura 5.161. Àmfora de Punta de l'Illa del tipus Keay LIII/LRA1 amb grafit post-coccio (García, Rosselló 1992, fig. 10)

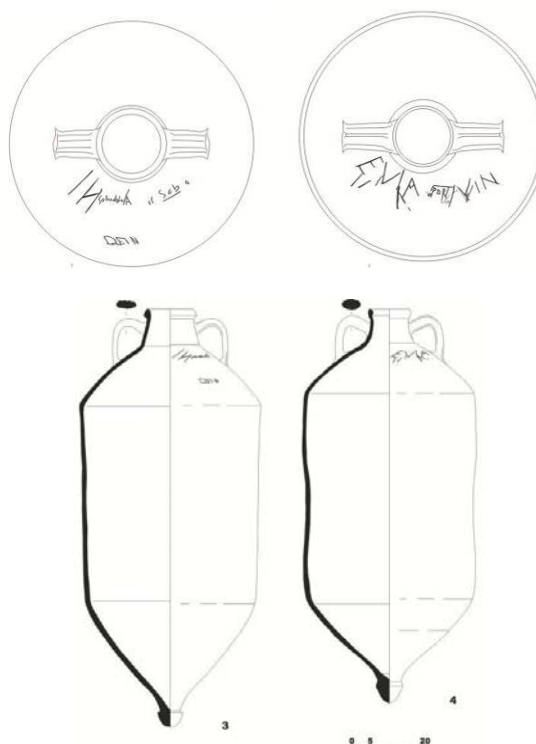

Figura 5.160. Grafits sobre àmfores RE-0103 del monestir de l'illa de Cullera (Ribera, Rosselló 2012, 392)

¹³⁷³ On es va excavar el derelict de La Palud, en el que es va trobar un dels conjunts més nombrosos d'àmfores africanes esgrafiades (Long, Volpe 1998; Long, Valente 2003).

¹³⁷⁴ García, Rosselló 1992; Rosselló 1995; Pascual et al. 1997; Bonifay 2004, 140; 2005, 469; Ribera, Rosselló 2012.

5.8. TAULES AMB LA DATACIÓ DELS TIPUS CERÀMICS IDENTIFICATS

-	Absent
	Present

Comuna "Eivissenca"	Indret	Segles V		Segles VI		Segle VII	
Gerra RE-0204a	Eivissa		-	-	-	-	-
	P. Ibèrica	-	-	-	-	-	-
Primer Grup Gerres/amforeta RE-0206a,b o c = Keay 72	Eivissa	-	?				
	P. Ibèrica	-	?				?
Segon Grup Gerres/amforeta RE-0314 = Keay 70-79	Eivissa						
	P. Ibèrica	-	-				?
Gerreta RE-0204b	Eivissa	-	-	-		-	-
	P. Ibèrica	-	-	-	?		-
Primer Grup Luteris RE-0901a = Luteri Eb. 1	Eivissa		-	-	-	-	-
	P. Ibèrica			?	-	-	-
Segon Grup Luteris RE-0901b, c i d=Lut. Eb. 2	Eivissa	-	-			?	-
	P. Ibèrica	-				?	-
Primer Grup Morters RE-0812b i c=Mort. Eb. 1 i 2	Eivissa	-	-				
	P. Ibèrica	-	-				-
RE-0814a	Eivissa	-	-	?			
	P. Ibèrica	-	-	-	-	-	-
Gi/Eiv/1	Eivissa	-	-	-	-	-	-
	P. Ibèrica			-	-	-	-
RE-0816b i RE-0817b =? Gi/Eiv/2, Gi/Eiv/3, Gi/Eiv/4	Eivissa				-	-	-
	P. Ibèrica				-	-	-
RE-0817a =? Gi/Eiv?/5	Eivissa	-			-	-	-
	P. Ibèrica	-	-			-	-

Comuna Africana	Segles V		Segles VI		Segle VII	
Morter Bonifay 11 B i C	-	-				
Ribell Bonifay 32				-	-	-
Tapadora Fulford 5					-	-

Cuina Africana "Clàssica"	Segles V		Segles VI		Segle VII	
Cassola 1er Grup: Lamb. 10 = Hayes 23		?	-	-	-	-
Cassola 2on Grup: Lamb. 9A = Hayes 181	?	-	-	-	-	-
Cassola 3er Grup: Ostia IV,1 = Hayes 181		?	-	-	-	-
Cas. 4art Grup: Ostia III,108 = Hayes197		?	-	-	-	-
Cas. 4art Grup: Ostia III,267 = Hayes197		?	-	-	-	-
Cassola 5è Grup: Atl. CVII,9		?	-	-	-	-
Cassola 5è Grup: Atl. CVII, 10 i 11		?	-	-	-	-
Plat/tapadora: Hayes 196		?	-	-	-	-
Oc/CCA/Vlr. 5.40 = Fulford cass.19			-	-	-	-

Cuina Tardana	Indret	Segles V		Segles VI		Segle VII	
Cassola 1er Grup: Amb abundants partícules daurades	Balears					?	-
	P. Ibèrica					?	-
Cassola 2on Grup: Tipus Fulford 8	Balears						-
	Altres						-
Cassola 3er Grup: de Pantelleria	Balears		?	-	-	-	-
	Altres				?	-	-
Cassola 4art Grup: Tipus Fulford 32	Balears	-	-				
	Altres	-	?				
Cassola 5è Grup: Fàbrica 6.2 de Cau	Balears	-	-	-	-	-	-
	Altres	-	-	-		-	-
Olles de "Cartagena" Fàbrica 1.1 de Cau	Balears					?	-
	Altres						-
Tapadores "amb partícules platejades"	Balears					?	-
	Altres					?	-
Primer Grup d'olla oriental Oc/Or/60	Balears	-	-	-	-	-	-
	Altres						?
Segon Grup d'olla oriental Oc/Or/62	Balears	-	-	-			
	Altres	-	-	-			
Tercer Grup d'olla oriental Oc/Or/67	Balears						?
	Altres						?

Vaixella fina	Segles V		Segles VI		Segle VII	
TSAD – Hayes 50B		-	-	-	-	-
TSAD – Hayes 61B			-	-	-	-
TSAD – Hayes 63		?	-	-	-	-
TSAD – Hayes 77			-	-	-	-
TSAD – Hayes 78			?	-	-	-
TSAD – Hayes 80			-	-	-	-
TSAD – Hayes 81			-	-	-	-
TSAD – Hayes 86			?	-	-	-
TSAD – Hayes 87	-			-	-	-
TSAD – Hayes 90B	-	-	?			-
TSAD – Hayes 91B				-	-	-
TSAD – Hayes 91C	-			?	-	-
TSAD – Hayes 91D	-	-	-			
TSAD – Hayes 93	?			-	-	-
TSAD – Hayes 94	?			-	-	-
TSAD – Hayes 93/94/98	?				?	-
TSAD – Hayes 95	?			-	-	-
TSAD – Hayes 96	?			-	-	-
TSAD – Hayes 97	?			-	-	-
TSAD – Hayes 99A	-			-	-	-
TSAD – Hayes 99B	-	-			?	-
TSAD – Hayes 99C	-	-	-			-
TSAD – Hayes 99D = 80B/99	-	-	?			
TSAD – Hayes 100	-	-	-			-
TSAD – Hayes 101	-	-	?			-
TSAD – Hayes 102	-	?				-
TSAD – Hayes 103	-	?			-	-

TSAD – Hayes 104A	-				-	-
TSAD – Hayes 104A3	-	-	-			-
TSAD – Hayes 104B	-	-			-	-
TSAD – Hayes 104B variants tardanes	-	-	-	-		-
TSAD – Hayes 104C	-	-	?			-
TSAD – Hayes 105	-	-	-			
TSAD – Hayes 106	-	-	-			
TSAD – Hayes 107	-	-	-			?
TSAD – Hayes 108	-	-	-	?		-
TSAD – Hayes 109	-	-	-			
TSAD – <i>Atlante XXXIX</i> , 7			-	-	-	-
TS <i>Lucente</i> – Lamb. 1/3		?	-	-	-	-
DS.P. – Rigoir 18			-	-	-	-
LRC – Hayes 3	-				-	-

Amfora	Segles V		Segles VI		Segle VII	
Eivissenca? RE-0101	?	-	-	-	-	-
Eivissenca? RE-0102					-	-
Eivissenca? RE-0103	-	?				
Tarraconense Globular= <i>Tipo Tardío B</i>	-	-				?
Sud-hispànica Keay XIII = Dres. 23			?	-	-	-
Sud-hispànica Keay XXIII=Alm. 51C			?	-	-	-
Africana Keay XXV		-	-	-	-	-
Africana Keay XXVII		-	-	-	-	-
Africana Keay XXXV			?	-	-	-
Africana Keay XXXVI			?	-	-	-
Africana Keay LV	-			?	-	-
Africana Keay LVI	-			?	-	-
Africana Keay LVII	-				-	-
Africana Keay LXI	-	?				
Africana Keay LXII	?					-
Africana Bonifay 33 (<i>spatheia</i>)	-	-	-			
Africana Globular	-	-	-	-		
Oriental LRA1						
Oriental LRA2						?
Oriental LRA3					?	-
Oriental LRA4						

Unguentaris	Segles V		Segles VI		Segle VII	
<i>Late Roman Unguentaria</i>	-	?				

Llumetes	Segles V		Segles VI		Segle VII	
<i>Atlante X</i>						

6. ALTRES MATREIALS DEL MONESTIR DE CABRERA

6.1. MONEDES

En els capítols precedents s'han presentat tota una sèrie de monedes localitzades en el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares¹. Ara, a més, donada la importància de la troballa, s'hi afegeix un exemplar recuperat durant la campanya de 2011 a la Cala 1 del Pla de ses Figueres (UE 443)². D'aquesta forma, les monedes tardanes trobades en aquella estació arqueològica de Cabrera són les següents:

SÈRIE	VALOR NOMINAL	AUTORITAT EMISSORA	DATAció	TALLER	UE
?	<i>Nummus</i>	?	?	?	134-1
Romano Imperial	<i>Nummus</i>	Emissió urbana	<i>Tpq</i> 330 dC	?	134-2
Vàndala	<i>Nummus</i>	Trasamund	496 - 523 dC	Cartago	133-2
Vàndala o bizantina	<i>Nummus</i>	?	Final s. V - c. 540 dC	Cartago?	133-1
Bizantina	20 <i>nummi</i> (mig <i>folllis</i>)	Constant II	641 - 668 dC	Cartago	443

Figura 6.1. Monedes del Pla de ses Figueres
(Autores: Teresa Marot i Margalida Munar)

¹ Les del Pla de ses Figueres publicades a: Marot 2005 i 2009; les de l'illot dels Frares a: Marot 2004 i Riera Rullan 2012.

² Peça de fins a 20 mm de diàmetre i 6 g de pes. Segons l'anàlisi de T. Marot a l'anvers presenta la llegenda [dn con]ST-AN[...] i un bust de front amb corona de perles i creu, amb vestit consular i que sosté *mappa* en la mà. Mentre que al revers presenta una creu llarga entre X-X i dos punts a cada costat dels numerals. També presenta la marca secundària CRTG.

Les peces trobades a l'illot dels Frares són les recollides a la següent taula³:

SÈRIE	VALOR NOMINAL	AUTORITAT EMISSORA	DATAció	TALLER
Romano Imperial	?	?	s. IV dC	?
Romano Imperial	<i>Nummus</i>	Constanci II	337-340 dC	Nocomèdia
Romano Imperial	<i>Nummus</i>	Constanci II o Constant	337-341 dC	?
Romano Imperial	<i>Nummus</i>	Constanci II o Constant	341-346 dC	Occidental
Romano Imperial	<i>Nummus</i>	Constanci II o Constant	341-348 dC	?
Romano Imperial	AE2	Magnenci	351-352 dC	Roma
Romano Imperial	AE3	Constanci II	351-360 dC	<i>Arelatum</i>
Romano Imperial	AE3	Constanci II	352-355 dC	Roma
Romano Imperial	AE3	Constanci II o Constant	353-361 dC	?
Romano Imperial	AE3	Constanci II	355-361 dC	?
Romano Imperial	AE4	Constanci II	355-360 dC	?
Romano Imperial	AE4	Constanci II	355-360 dC	?
Romano Imperial	AE3	Gracià	375-378 dC	<i>Arelatum</i>
Romano Imperial	AE4	?	s. IV dC	?
?	<i>Nummus</i>	?	Final s. IV – s. V dC	?
?	<i>Nummus</i>	?	Segles V-VI dC	?
?	<i>Nummus</i>	?	Segles V-VI dC	?

Tal i com es va reivindicar la taula rodona celebrada a Badalona l'any 1997, no es poden seguir excavant i investigant jaciments de l'antiguitat tardana sense classificar i donar sentit a les monedes que en ells hi apareixen (Comas et al. 1997, 341). Certament, són moltes les dificultats que es troben a l'hora de poder establir correlacions entre les troballes monetàries i l'activitat econòmica (Retamero 2005; 2011; Vizcaíno 2009, 709), però és ben evident que poden aportar informacions cronològiques i històriques de primer ordre.

Totes les monedes recuperades fins ara a Cabrera i a l'illot des Frares són de bronze i, majoritàriament, de les mides més petites. Aquest, però, no és cap fet extraordinari. A les illes Balears predominen les emissions de bronze, fonamentalment *nummi*, tant en època vàndala com bizantina (Marot 2013, 143). En els territoris hispans sota domini bizantí els *nummi* són les monedes més abundantment trobades (Vizcaíno 2009, 704)⁴. Aquests *nummi* es consideren d'un valor escàs⁵, dels que en el segle V, a l'Orient mediterrani, en feien falta més o manco 3 diaris per a la subsistència de pobres, presoners i ascetes, mentre que en el segle VI ja en feien falta 10, i cap a l'any 570 i durant el segle VII, se n'haurien de menester uns 40 (= 1 *folles*) (Vizcaíno 2009, 709)⁶.

Les troballes monetàries en contextos estratigràfics han permès argumentar, tant a la península Ibèrica com a les Balears, que un nombrós numerari de bronze tardoromà, especialment el del segle IV, es va seguir emprant en els segles posteriors, de la mateixa manera que la moneda vàndala va seguir circulant després de la conquesta bizantina del

³ Les fotografies d'aquestes peces es troben a les Figures 4.220 i 4.221 del Capítol 4.

⁴ En canvi els *nummi* es troben subrepresentats a les col·leccions elaborades fora dels projectes d'excavacions arqueològiques acurades, tal i com, per exemple, a les col·leccions estudiades a Menorca per B. Moll (Moll 2005, 10 i 17).

⁵ Pel que fa al Regne vàndal vegeu: Courtois 1955, 320-321.

⁶ En el segle VII el *nummus* es va deixar d'encunyar (Moll 2005, 18). A les fonts escrites del final del segle V es recull que en territoris nord-africans una olivera valia 128 *nummi*, un salari diari d'un artesà era d'uns 120 i unes sabates de couro en costaven 1.200 (Marot 2000-2001, 141).

nord d'Àfrica⁷. La presència de bronzes del segle IV en nivells més tardans⁸, fins i tot del segle VII, ja havia estat donada a conèixer en els contextos francesos (Rigoir 1968, 188). Els exemples d'amortització de bronzes tardoromans en nivells dels segles VI i VII són nombrosíssims, tant a la mediterrània Oriental com a l'Occidental, però cal destacar-ne alguns dels donats a conèixer més recentment, com són el de Gortina a Creta, *Crypta Balbi* de Roma i San Antonino di Perti a la Ligúria (Vizcaíno 2009, 698). De la península Ibèrica es poden afegir els casos de Benalúa (Lara et al. 2007, 66-67) i Cartagena (Vizcaíno 2009, 698)⁹. A les Balears també s'ha detectat el mateix a *Pollentia* (Gurt, Marot 1994), Sa Mesquida (Orfila, Cau 1994, 284), Son Peretó (Marot 2013, 141-143), Cap des Port de Fornells (Gurt, Marot 1994, 228-229), Can Sorà¹⁰ i, molt probablement també, a Sanitja¹¹ i a Can Fita¹². Unes dècades abans, M. Roca, estudiant les necròpolis de Can Prats i Can Flit d'Eivissa, i de Can Gabino de Formentera, amb materials ceràmics dels segles V-VI, va esmentar que el fet que les monedes trobades fossin de la segona meitat del segle III i primer terç del segle IV, s'havia d'explicar per la circulació de tipus monetaris fins a una època molt posterior a la seva encunyació (Roca 1974, 434). En el cas del Pla de ses Figueres, els dos únics *nummi* identificats que podrien ser del segle IV, es varen trobar en un context del final del segle VI o primer terç del segle VII (UE 134 / Fase E). De les peces romano imperials del segle IV de l'illot dels Frares, molt més abundants que a Cabrera, se'n desconeix el context estratigràfic, però, veient l'abundància de materials ceràmics dels segles V a VII dC que s'han recuperat en aquell illot, i tenint present el generalitzat "fenomen de residualitat" abans exposat, sembla molt probable que degueren seguir circulant en posterioritat a la quarta centúria.

Les troballes de monedes vàndales en estrats d'època bizantina es documenten també en el nord d'Àfrica, en altres conjunts mediterranis i, fins i tot, de l'Atlàntic, com és el cas de Bordeus (Campbell 2007, 75). Fins i tot, la màxima difusió de moneda vàndala a la península Ibèrica es va produir després de la conquesta bizantina¹³. Per a les Balears es constata una freqüent amortització de les monedes vàndales en estrats pre-bizantins

⁷ Gurt, Marot 1994; Marot 1997, 169; Marot 2000-2001, 140 i 141; Pascual et al. 1997, 186; Gumà, Riera, Torres et al. 1997, 250-251; Comas et al. 1997, 341; Ramallo, Vizcaíno 2002, 327; Retamero 2005, 3; Moll 2005, 11 i 17; Vizcaíno 2009, 257

⁸ Sovint citat com a "fenomen de residualitat" (Gurt, Marot 1994; Gumà, Riera, Torres 1997, 250-251; Vizcaíno 2009, 106 i 695).

⁹ En el barri bizantí de Cartagena també es trobaren monedes del segle II aC, com un *as* de *Castulo* (Vizcaíno 2009, 698). La moneda d'època altimperial molt desgastada, trobada en el Pla de ses Figueres (Figura 3.165), sembla que correspon a un *as* del segle II dC, segons M. Clua. Malauradament aquest exemplar es va trobar en superfície i, per tant, no es pot saber en quin moment va arribar a Cabrera. La troballa d'un semis d'atribució ibèrica dels segles II-I aC, molt desgastat i de difícil lectura en un context del Sector Oest de Son Peretó del segle VII dC (Riera Rullan, Cau 2013b, 83; 2013c, 112-119) és indicativa de la seva circulació en contextos monetaris molt allunyats de la seva data d'emissió (Marot 2013, 141-142). En la mateixa línia, en el nord d'Àfrica s'hauria identificat una convivència en el temps de peces púniques i bizantines (Retamero 2005, 4; Vizcaíno 2009, 698).

¹⁰ Una sèrie de monedes romanes, totes elles dels emperadors de la dinastia de Constantí, van ser trobades entre materials ceràmics que abraçaven un arc cronològic que aniria des del segle V fins el VII o VIII. En els nivells del segle V avançat, únicament s'hi trobaven "monedes més de cent anys anteriors" (Ramon 1984, 23-24 i 38).

¹¹ En aquest jaciment es va trobar una moneda del segle III a l'interior d'una gran àmfora (Rita 1994, 326-327) dels segles VI-VII.

¹² Aquest jaciment va conèixer una ocupació d'onze segles (segles IV aC a VII dC), però el grup més important de monedes (51,6% del total) pertany al segle IV (Pacheco, González 2002, 32, 33, 37-38; Arroyo 2002).

¹³ Marot 1997, 169; Marot 2000-2001, 140; 2013, 143; Moll 2005, 11; Vizcaíno 2009, 702.

(Marot 1997, 171, 188-190; 2013, 143; Vizcaíno 2009, 702-703), un fet que s'ha tornat a verificar en el Sector Oest de Son Peretó, en un 50% dels casos (Riera Rullan, Cau 2013c, 112, 114 i 116; Marot 2013). No succeeix el mateix a Cabrera, doncs el *nummus* de Trasamund, l'única moneda inequívocament vàndala trobada, es va recuperar en un context del Pla de ses Figueres posterior al c. 550 dC (Riera Frau, Riera Rullan, 2005b, 380; Riera Rullan 2009a, 100), que s'hauria format durant la segona meitat del segle VI (UE 133 / Fase C)¹⁴. Les monedes vàndales són ben presents a Menorca, incloses les de Trasamund (Moll 2005, 10-11), mentre que fins ara no se n'han identificat gaire a Mallorca (Rosselló 2006, 310). Les monedes vàndales trobades a la península Ibèrica i en altres indrets de la Mediterrània s'han associat a les activitats comercials (Moll 2005, 11).

Les troballes monetàries i de ponderals semblen demostrar que les conquestes justinianes varen afavorir, a mitjan segle VI, el comerç entre mercats orientals i occidentals en mans bizantines. La moneda bizantina de petit i mitjan mòdul trobada a Balears, Cartagena, Màlaga i Algeciras, així com els ponderals bizantins de Cartagena, Màlaga, *Carteia*, *Pollentia*, Eivissa i illa d'En Colom, i fins i tot de la zona gallega, són una demostració de l'arribada de vaixells orientals a les costes hispanes (Vallejo 2012, 180). A les Balears, les monedes bizantines del segle VI s'han considerat com una bona prova de la vigència de les activitats comercials i de la vinculació política de les illes, sobretot a partir de Justinià, tan si les monedes eren destinades a pagar als soldats, com si eren procedents del flux comercial (Vallejo 2012, 447; Moll 2005, 9 i 11 a 13; Rosselló 2006, 312). En general, l'abundància d'encunyacions de Justinià I també es detecta en territoris de fora de l'Imperi (Moll 2005, 11). En els territoris hispans sota domini bizantí les monedes més abundantment trobades són les encunyades per Justinià (Vizcaíno 2009, 704)¹⁵, com també ho són a la Gàl·lia i a les Illes Britàniques (Campbell 2007, 74-76)¹⁶. Per tant, la seva circulació no estaria lligada a la soldada militar.

Un vegada abandonada la península Ibèrica per les tropes imperials és de cada cop més escassa la presència de monetari bizantí, un fet que no es detecta a les Balears fins uns anys més tard (Vallejo 2012, 366). L'únic exemplar bizantí trobat a Cabrera és posterior a aquell abandonament, donat que fou encunyat entre els anys 641-668 dC sota l'autoritat de Constant II († 668)¹⁷. A Menorca, s'han trobat nombroses monedes d'aquest emperador (Moll 2005, 9; Vizcaíno 2009, 690, 693). A *Pollentia*, una peça seva, considerada d'entre els anys 650 i 656, és la moneda pre-islàmica més moderna trobada en aquella ciutat (Mattingly 1983, 280; Riera, Orfila, Cau 1999, 343). B. Moll, la va classificar com a mig *follis* del tipus DOC 144, encunyat a Cartago entre els anys 648 a 658 (Moll 2005, 19). En conjunt (Balears, península ibèrica i Ceuta), s'han recuperat fins 11 monedes de Constant II (1 *tremis*, 1 *follis* i 9 mitjos *follis*), dues d'elles a València i Gibraltar, i totes les demés a Menorca. Totes les peces de Menorca són de

¹⁴ A València s'han recuperat monedes vàndales de Trasamund en un context, datat a partir de la ceràmica, de les darreries del segle VI o d'inicis del segle VII (Pascual et al. 1997, 185), quelcom semblant al que s'ha documentat a Benalúa (Vizcaíno 2009, 702). Per a més informacions referides a les nombroses monedes vàndales de Benalúa vegeu: Reynolds 2010, 116.

¹⁵ En canvi, fins el moment, ni a Cabrera ni a l'illot dels Frares no s'ha pogut identificar cap moneda que sigui inequívocament d'aquell emperador.

¹⁶ De fet, fins i tot, s'insinua que les abundants monedes de Justinià trobades a Benalúa, s'haurien amortitzat abans de la conquesta bizantina de part de la península Ibèrica (Reynolds 2010, 116).

¹⁷ Aquest emperador va estar a Sicília i la península Itàlica entre els anys 663-668 per tal de fer front personalment a l'ofensiva longobarda (Vallejo 2012, 26, 384, 387, 415-418).

la seca de Cartago, mentre que la de Gibraltar és de Siracusa i la de València de fàbrica indeterminada (Vizcaíno 2009, 690, 693)¹⁸. Totes les peces de Constant II trobades a Menorca corresponen a mig *follis*, tal i com passa a Cabrera, amb predomini de les encunyacions considerades de la 4ª emissió, datada entre els anys 648 i 658, tot i que la varietat d'encunys constatada permet suposar que aquest numerari no va arribar a Menorca en bloc sinó en moments diferents (Moll 2005, 14 i 18-19). Des del treball de C. Morrisson (1997) s'accepta que les troballes en el continent europeu de monedes de Constant II, encunyades entre els anys 642 i 658, cal relacionar-les amb el comerç de ceràmica fabricada a la zona de Cartago (Moll 2005, 19)¹⁹. Per G. Ripoll, les troballes monetàries d'època bizantina de la península Ibèrica i les Balears mostren una clara relació amb les rutes comercials procedents del nord d'Àfrica, Itàlia i Orient (Ripoll 1996b, 260). Però la veritat és que les monedes bizantines trobades a la Balears i a la península són fonamentalment de tallers nord-africans, majoritàriament de Cartago (Moll 2005, 12 i 16-17; Vizcaíno 2009, 704), tal i com succeeix a Cabrera²⁰.

A les Balears, la circulació monetària d'encunyacions dels emperadors del segle VII, tot i no arribar als nivells del segle VI, són força destacables, més si és té present la dràstica reducció de les monedes recuperades dels segles VIII i IX (Vallejo 2012, 471). En el cas de Menorca, el més ben estudiat de les Balears, es detecta una reducció evident en el nombre de peces durant la segona meitat del segle VII, tal i com succeeix en altres llocs del continent europeu immediatament després del regnat de Constant II. El descens en l'arribada de moneda imperial a Occident s'ha relacionat amb les pertorbacions causades per l'ofensiva dels musulmans a *Ifrīqiya*, iniciada entre els anys 665-666 i que culmina amb la conquesta definitiva de Cartago l'any 698 (Moll 2005, 18-19). A les illes Balears se segueixen trobant algunes peces dels segles VIII i IX, ja siguin imperials²¹ o islàmiques²², però d'aquestes no se n'ha trobada cap a l'arxipèlag cabrerenc. Tal i com s'ha dit, la moneda més moderna trobada a Cabrera va ser encunyada entre els anys 641 i 668, una datació que encaixa perfectament amb el conjunt considerable de ceràmiques trobades i que, tot plegat, permet assegurar que el Pla de ses Figueres seguia habitat fins, com a mínim, ben entrat el segle VII.

Un conjunts monetaris hispans dels segles que ens ocupen més significatiu és el de l'illa de Cullera, on es varen trobar abundants monedes tardoromanes, vàndales i, sobretot bizantines, especialment d'època de Justinià I i procedents de Cartago²³. La presència de 9 *nummi* justinians conjuntament amb la moneda vàndala més antiga, així com amb abundant material encunyat durant el segle IV es considera indicatiu d'una circulació simultània²⁴. Les troballes de l'illa de Cullera són coherents, doncs, amb l'associació habitual entre troballes de peces tardoimperials, vàndales i de l'Imperi oriental, sobretot de coure, i establiments religiosos, específicament monestirs. Així, aquestes peces

¹⁸ A aquestes se li hauria de sumar una peça de *Pollentia* abans esmentada.

¹⁹ Pel que fa als contextos italians on han aparegut monedes de Constant II i abundants materials ceràmics tunisencs cal destacar els de la Cripta Balbi (Sagui 2002, 8-9).

²⁰ Vizcaíno 2009, 305, 691, 695, i amb un síntesi d'especial interès a les pàgines 699 a 702; Vallejo 2012, 381; Marot 2013, 143. J. Amengual, equivocadament, afirma que tant a Menorca, *Pollentia*, Son Fadriñet, Santueri, etc. les seques orientals hi tenen un lleu predomini (Amengual 2013, 26-27).

²¹ Moll 2005, 19 i nota 12; Signes 2005, 55-56; Rosselló 2006, 313; Vizcaíno 2009, 689.

²² Que s'han considerat una mostra del lligam fiscal dels habitants de les Illes Balears i el poder islàmic (Moll 2005, 20).

²³ Gurt, Marot 1994, 232; Ripoll 1996b, 260; Pascual et al. 1997, 186. Per a més detalls d'aquestes monedes vegeu l'apartat dedicat a Punta de l'Illa del Capítol 3.

²⁴ Marot 1997, 170-172 i 186; Pascual et al. 1997, 186; Rosselló 2000, 149; Vizcaíno 2009, 260 i 699.

constitueixen un indicador de les connexions entre l'expansió d'un cristianisme organitzat en comunitats monàstiques i la construcció de xarxes d'intercanvi per les que circulaven, entre d'altres mercaderies, relíquies, textos, àmfores i també monedes (Retamero 2005, 4)²⁵. Tot plegat és ben coherent amb les troballes ceràmiques i monetàries realitzades a Cabrera i a l'illot dels Frares. També pareix que ho podria ser, per exemple, amb el que s'ha documentat l'Île Verte²⁶ i a l'illa de Mogador²⁷.

²⁵ Visió que també dona per bona J. Vizcaino (Vizcaino 2009, 719).

²⁶ On s'han trobat diverses monedes de coure del segle IV dC en contextos de l'antiguitat tardana (Vasselin 2003, 97-99), on també s'ha documentat vidre i ceràmica dels segles V a VII (vegeu Capítol 3).

²⁷ Illa on s'han documentat monedes del segle IV i materials ceràmics dels segles IV a VI (Martín 1978, 298; Mederos, Escribano 1997, 227, 232; Villaverde 2001, 192, 302 i 324; Blázquez 2004, 698). També a l'Atlàntic, però més al nord, concretament a Porthellick de les illes Scilly, s'ha relacionat amb un santuari local o lloc sagrat l'indret on es va trobar un *foliis* d'Anastasi I, recuperat dins d'una tomba (Campbell 2007, 76).

6.2. ELEMENTS PETRIS

En el Pla de ses Figures s'han trobat diversos materials petris importats d'entre els que en destaquen un fragment de mola de molí, nombrosos fragments que s'assemblen a les pissarres o esquists, quatre fragments de *pietra ollare*, i un total de set peces de marbre²⁸. A més, per tot aquest jaciment, així com a les aigües del port, també es van trobant altres pedres clarament al·lòctones, sense treballar o sense cap forma identificable, que tot fa pensar que haguessin pogut formar part del llast dels vaixells que visitaren l'illa. També s'han trobat pedres al·lòctones a l'illot dels Frares, tant a la campanya de 1972 (Riera Rullan 2004) com a la de 2009 (Riera Rullan 2012, 129). Però no s'han inclòs en el present estudi pel seu elevat grau de fragmentació i pel fet que se'n desconeix la seva cronologia.²⁹

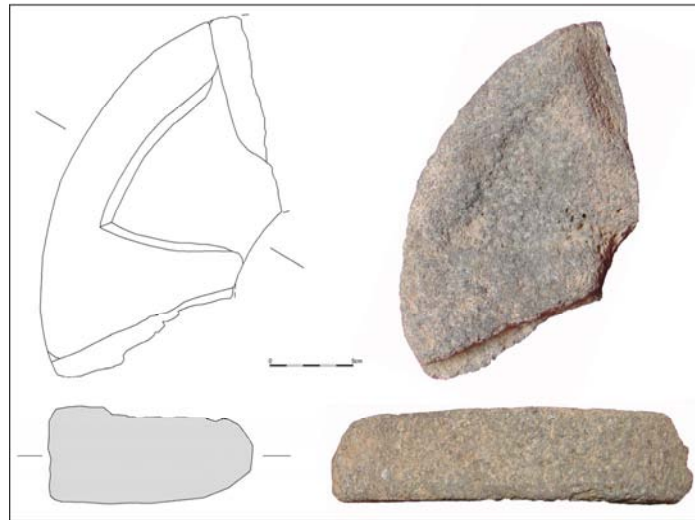

Figura 6.2. Mola de molí del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

El fragment de mola de molí trobat en el Pla de ses Figueres sembla de roca volcànica. Correspon a la peça volandera d'un molí de rotació manual. Aquest era d'uns a 35 cm de diàmetre i fins a 5,5 cm d'alçada (Figura 6.2)³⁰. Malauradament aquesta mola es va trobar fora de context estratigràfic. Tot apunta a què fou recollida en superfície pels guardes del parc abans de la nostra arribada a Cabrera l'any 1999. Tant per les seves mides, com per la forma, es pot situar en una forquilla cronològica que aniria del segle V al segle IX dC. Entre els jaciments dels segles V a VIII dC de les Balears on s'han trobat moles de molí de rotació manuals es poden citar els casos de Can Sorà³¹ a Eivissa i de Son Peretó³² a Mallorca. Com a troballa en un monestir en un illot hi ha el del

²⁸ També hi ha la pedra al·lòctona trobada a l'interior de l'Àmbit B que, tal i com s'ha exposat en el Capítol 4 (Figura 4.125), sembla lògic pensar que va ser emprada per a processar aliments o per treballar-hi algun tipus de manufactura.

²⁹ Pareix que hi ha diverses peces que poden correspondre a molins de vaivé, aparentment prehistòrics, però que tampoc es descarta que siguin d'època històrica.

³⁰ Volem agrair a Joaquín Sánchez les seves observacions al respecte.

³¹ Encara *in situ*, sota un nivell d'abandonament del segle VII, o de l'inici del segle VIII, es va trobar una *meta* (mola inferior) i el *catillus*, fets de pedra volcànica, d'un mateix molí de mà (Ramon 1984, 22; 1995, 42 i 44), molt semblant al de Cabrera.

³² En un nivell d'amortització del segle VII, es va recuperar una mola bicònica corresponent al *catillus* d'un molí domèstic que s'hauria fabricat entre els segles IV a VII. Els materials en què està tallada (microconglomeràtic) fan pensar que es tracta d'una peça d'importació, essent les pedres de materials similars més properes a Catalunya i al sud de França (Sánchez 2012).

possible monestir de l'illa del Rei de Menorca, on és varen trobar fins a tres moles de molí, una d'elles de 48 cm de diàmetre i d'uns 4 o 5 cm de gruixa³³.

En el Pla de ses Figueres és molt nombrosa la presència de fragments de plaques de pedra que s'assemblen als esquists o a les pissarres. Tots els exemplars identificats corresponen a làmines de menys de 3 cm de gruixa i, la majoria de vegades, de menys d'1,5 cm³⁴. *A priori* sembla que es poden identificar distints materials, uns de color gris verdós i d'altres de color gris negrós. A tot el sub-arxipèlag cabrerenc hi manquen els afloraments d'aquests tipus de pedres i que, per tant, han de ser necessàriament importades. Fins el moment, només s'ha pogut aprofundir en l'estudi d'una d'aquestes plaques (Figura 6.3). Es tracta d'una pelita o meta-pelita de color gris fosc amb una foliació subtilment definida, que no presenta els signes de metamorfisme propis de les pissarres i de la que no s'ha pogut determinar el lloc d'origen. Les característiques poc determinants de la mostra no permeten identificar la seva procedència. Els afloraments paleozoics de roques similars es troben en illes properes (Mallorca i Menorca) però també més llunyanes com Sardenya. No hi ha mostres de referència dels afloraments mallorquins i sards a la col·lecció de referència de l'ICAC-LEMLA, la qual cosa ha fet impossible una comparació directa i detallada (Rodà et al. 2014).

La gran majoria dels fragments que recorden a l'esquist o la pissarra trobats en el Pla de ses Figueres han aparegut en estrats superficials o d'època contemporània. Però cal tenir present que, a la Cala 2 es va recollir un fragment a la UE 13, en un context del final del segle VI o primer terç del segle VII i, a la Cala 5, se'n va trobar un altre a la UE 313, datada en el segle VII dC. També en varen aparèixer a la UE 03 de la Cala 2, a la UE 48 de l'Àmbit A de la "Factoria de Salaons" (Cala 3), i a la UE 228 de la Cala 6, totes elles amb una datació en el segle VII o posterior i, molt probablement, anterior al segle X dC. Per tant, totes, o moltes d'aquestes plaques pètries trobades en el Pla de ses Figueres, incloses les que apareixen en nivells d'època contemporània, degueren arribar i estar en ús a Cabrera en temps de la seva comunitat monàstica. A la UE 48 de la Cala 3, se'n va trobar una de retocada per a convertir-la en un discoide. Va aparèixer en un context de l'alta edat mitjana, del que no s'ha pogut precisar més la datació. La peça recorda als discoides fets de ceràmica presentats en el Capítol 5, que solien emprar-se com a tapadores d'àmfora o altres recipients ceràmics. En un nivell de la segona meitat del segle VI de la Cala 2, es va recuperar un altre discoide, en aquest cas fet de marès (E0042-03-109, Làmina 30). Finalment, en els Corral de Conillera, es van trobar, en superfície, una làmina informe de "pissarra" i una pedra d'esmolar al·lòctona de color vermell (Z31). Ambdues podrien ser dels segles V a VII dC, donada la datació de la majoria dels materials, tot i que tampoc es pot descartar que siguin més modernes³⁵.

En territoris propers a les Balears les cobertes de "pissarra" foren una constant en l'edificació domèstica urbana d'època bizantina, a llocs com Cartagena³⁶, Màlaga i Ceuta (Ramallo, Vizcaíno 2002, 322; Vizcaíno 2009, 383). A Mallorca, s'ha documentat "pissarra" a Son Peretó, en un nivell del Sector Oest anterior al segle VII dC (Riera

³³ Serra 1967, 35 i 37; Mas, Cau, Rivas 2008, 11, 13; Alcaide 2011; Cau et al. 2012. Tal vegada correspondria a la de 48 cm de diàmetre la peça de la fotografia FH-0054 del Fons Palol de l'ICAC.

³⁴ També s'ha localitzat un gran còdol, força arrodonit, de fins a 25 cm de llargada que també pareix d'aquests tipus de materials.

³⁵ En nivells baiximperials de Can Sorà d'Eivissa, també es varen trobar algunes pedres al·lòctones particularment llimades, considerades com a esmoladors (Ramon 1995, 45 i fig. 85).

³⁶ A vegades denominades esquits o fil·lites. S'han trobat estrats d'enderroc força espectaculars amb esquits associats als nivells de destrucció del barri bizantí del teatre (Vizcaíno 2009, 234, 383).

Rullan, Cau 2013d; Riera Rullan, Cau, Martínez 2013), però és un material que es troba molt escassament en aquella estació arqueològica. A l'illa del Rei de Menorca, també s'hi documenten abundants elements de “pissarra”, alguns d'ells encara *in situ*, conformant l'estructura d'una canalització, aprofitats com a material de construcció en els murs i paviments, o en els fonaments de columnes³⁷. En el conjunt del Cap des Port de Fornells de Menorca hi ha “pissarres” emprades en els paviments, en les seves preparacions, en marxapeus, en les cobertes d'algunes tombes³⁸. A Menorca abunden els afloraments d'aquests tipus de materials petris i, per tant, és probable que s'hi obtinguessin aquests materials. En qualsevol cas, és evident que s'empraren majoritàriament per a uns usos molt específics. A Lérins s'hi han trobat sepultures amb foses excavades a la roca i cobertes de lloses d'esquist verd dels segles VI a VIII dC a l'interior d'un oratori i d'una construcció annexa del que pareix que va ser un eremitori de la comunitat monàstica. Aquestes lloses d'esquist verd es consideren importades, provinents del continent, concretament del massís de l'Estérel (Codou 2013, 66-67). A una altra illa monàstica, la de Capraria de la Toscana, es va excavar una sepultura, del segle V dC, que tenia les parets fetes amb lloses de pedra basàltica i “esquist verd de Còrsega” (Ducci 1991, 54 i 59).

Figura 6.3. Placa de pelita o meta-pelita del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

La identificació de *pietra ollare*³⁹ a Cabrera es va donar a conèixer l'any 2005. Era la primera vegada que es documentava aquest tipus de material a les Illes Balears (Riera Rullan 2005b, 192 i 216). S'han trobat cinc fragments de *pietra ollare*, tots ells trobats en nivells superficials al voltant de la necròpoli del Pla de ses Figueres (Figures 6.4 i 6.5). Dos dels fragments enganxen entre sí. Hi podria haver hagut entre dues i quatre peces diferents. En tots els casos correspondrien a cassoles cilíndriques o troncocòniques com les presentades per L. Vallauri dins del grup de *vases en pierre ollaire* (Vallauri 1994). En la majoria dels exemplars cabrerencs es poden apreciar clarament les estries horitzontals que evidencien la seva elaboració mitjançant un torn (Bolla 1991, 19; Billoin, Lhemon, 2001, 18).

El nom de la *pierre ollaire* vindria del mot llatí *olla* (Billoin, Lhemon, 2001, 17). És un material que té unes qualitats tèrmiques que permeten una gran acumulació de calor i un escalfament i refredament lents. És una pedra resistent però bona de treballar (tirant a sabonosa), impermeable i innòcua, és a dir, un material privilegiat per a ser emprat per a cuinar (Vallauri 1994, 198)⁴⁰. També es podien fer servir per escalfar o refredar aliments, per modelar altres atuells ceràmics, etc. (Macias et al. 2012, 39). El descobriment d'alguns d'aquests estris en tallers metal·lúrgics han permès plantejar el

³⁷ Serra 1967, 37; Mas, Cau, Rivas 2008; Alcaide 2011, 208; Cau et al 2012; Diari Serra 1965-66 Fons Palol – ICAC.

³⁸ Palol 1982, 371, 376-377; Buxeda, et al., 1997, 229; Alcaide 2011, 146, 151, 152, 157, 168, 277, 287, 307, 425.

³⁹ *Pierre ollaire* en la llengua francesa.

⁴⁰ Plini el Vell ja en va deixar un inequívoc testimoni escrit. També va exposar que servia per a fabricar estris del servei de taula, tal i com l'arqueologia ha vingut comprovant (Billoin, Lhemon, 2001, 17-18).

seu ús com a gresol, tot i que aquesta atribució resta encara per confirmar (Raynaud 2007b, 144). També s'ha relacionat amb els tallers d'època altmedieval que treballaven el vidre, ja sigui per a la fabricació o la fusió vítria (Bolla 1991, 19-20)⁴¹.

S'han documentat una gran multitud de petites explotacions per a la seva extracció a les regions central i occidental dels Alps⁴². Moltes de les peces trobades en els jaciments francesos, alpins i lígurs, presenten grafit de caire numèric a l'exterior de la peça, per exemple: II, III, V, X, XII, XX, XIII, etc⁴³. S'han interpretat sovint com a marques de fabricació o de contingut, però també hi ha casos que no es descarta una motivació decorativa (Bolla 1991, 15; Vallauri 1994, 198).

Tot i que s'han fabricat estris culinàries amb aquest tipus de pedra des de la protohistòria fins a l'època moderna (Vallauri 1994, 198; Alberti 1997, 335), és molt factible que les peces de Cabrera haguessin arribat a l'illa entre el segle V a VIII dC. I és que els estris de *pietre ollaire* apareixen en petites quantitats a tots els jaciments provençals i del Llenguadoc de l'antiguitat tardana⁴⁴, i són ben presents en els del nord d'Itàlia i Suïssa (Vallauri 1994, 198)⁴⁵. A la Ligúria solen aparèixer en contextos posteriors al segle V⁴⁶, mentre que a la Provença és un material característic de nivells més tardans (Vallauri 1994, 199)⁴⁷. A la Mediterrània occidental són unes peces que estan principalment representades des del final del segle V i durant el segle VI (Raynaud 2007b, 144). A l'àrea Padana són ben presents en contextos dels segles V-VI dC (Alberti 1997, 335-336)⁴⁸. El color verd dels exemplars cabrerencs indica una possible procedència dels Alps centre-occidentals. Les produccions d'aquesta zones s'exporten entre els segles V, VI i VII dC, mentre que es fan més rares en els contextos mediterranis posteriors al segle VII dC (Alberti 1997, 335-336)⁴⁹. Els productes originaris dels Alps centre-occidentals podrien haver arribat a la Mediterrània mitjançant la navegació pel Roine (Bolla 1991, 18; Alberti 1997, 337)⁵⁰. Però més recentment aquesta ruta s'ha posat en entredit i es proposa un camí via Gènova o altres ports propers lígurs, que haurien subministrat *pietra ollare* de la vessant alpina italiana⁵¹.

⁴¹ A Tarragona també es contempla la funció de gresol per a la fabricació de vidres de l'antiguitat tardana (Macias et al. 2012, 39).

⁴² Vallauri 1994, 198; Alberti 1997, 335; Billoin, Lhemon, 2001, 17; Cortelazzo 2012.

⁴³ Un tipus de grafit que sembla present a la peça E0042-06-P del Pla de ses Figueres.

⁴⁴ S'ha documentat notablement, tant a la costa, com una mica més cap a l'interior, en els departaments de Haute-Provence, Maritimes, Var, Bouches-du-Rhône e Vaucluse, fonamentalment en contextos dels segles V a VII dC (Cortelazzo 2012, 32-34).

⁴⁵ Per a una visió general de la Itàlia septentrional vegeu: Bolla 1991; Sannazaro 1994 i Alberti 1997.

⁴⁶ Segons A. Albertini a la Ligúria es troba *pietra ollare* en contextos dels segles V-VIII dC (Alberti 1997, 337). Més recentment, M. Cortelazzo centra la forquilla cronològica a partir del segle V i, almenys, fins a mitjan segle VII, afirmant que el Ponent Lligur és l'àrea no productiva on més *pietra ollare* es troba (Cortelazzo 2012, 31). D'aquella àrea geogràfica cal destacar les troballes de S. Antonino di Perti dels segles VI i VII (Bolla 1991, 18 i 20; Sannazaro 1994, 268; Alberti 1997, 338-339; Greppi 2008, 46-47).

⁴⁷ A la Gàl·lia meridional, Saint-Blaise de Bouches-du-Rhône, és el jaciment mediterrani on s'ha recollit el conjunt més destacable de *pietre ollaire* (Raynaud 2007b, 144). Per a més detalls d'aquells materials vegeu: Vallauri 1994

⁴⁸ Contràriament a les dades aportades per A. Alberti, s'ha defensat que a la costa adriàtica i a la part més occidental de la plana Padana només es trobaria *pietra ollare* a partir del segle VII (Gelichi, Negrelli 2008, 313; Gelichi 2008, 330; Gelichi et al 2009, 179, 184 i 187).

⁴⁹ La distribució de productes fets en cloritoscist en el territori italià també es centra majorment en el període comprès entre els segles V a VII dC (Cortelazzo 2012, 32).

⁵⁰ Més concretament per l'eix Saona-Ròdan (Raynaud 2007b, 144).

⁵¹ Bolla 1991, 19; Billoin 2004; Cortelazzo 2012, 26-27 i 32.

Més cap a Occident, s'han documentat uns pocs exemplars de *Pierre ollaire* en el Rosselló (Réné, Marichal 2005)⁵². També és un material escassament identificat a la península Ibèrica, d'on es poden citar exemplars de València⁵³, Tarragona⁵⁴ i Barcelona⁵⁵. A les Illes Balears només es pot citar un petit fragment trobat a Son Peretó⁵⁶, i diversos fragments, aparentment corresponents a una sola peça, localitzats a Can Talaies del Pla de Sant Jordi d'Eivissa⁵⁷. També hi ha hagut troballes recents de *pietra ollare* a la façana costanera nord-oriental de Còrsega, a Mariana, tot i que són molt escasses (Cortelazzo 2012, 31 i 33). A Sardenya, les troballes també són poc freqüents, excepte en el jaciment de Santa Filitica, on seria abundant i probablement originària de la Ligúria. Hauria arribat abans de conquesta longobarda de la Ligúria de mitjan segle VII en relació a l'abastiment de gra de Sardenya i al fet de l'illa servís de port d'escala per a la flota bizantina (Martorelli 2002, 143; Rovina 2002b, 186, 312). També s'ha constatat la seva presència a Tunísia, concretament a Cartago, i a Costantina d'Algèria (Bolla 1991, 18).

Són estris que es troben tant a les ciutats com a les zones rurals, a la Gàl·lia meridional (Raynaud 2007b, 144), o en els assentaments fortificats a la Ligúria (Greppi 2008, 46-47). Les troballes a la costa tirrènica italiana, amb peces que haurien arribat en el segle VI fins i tot a Nàpols⁵⁸, s'han vinculat a unes relacions comercials que els bizantins haurien mantingut fins el segle VII (Alberti 1997, 338). Tanmateix, no sembla que hi hagi una relació entre la difusió de la *pietra ollare* i els distints dominis polítics (Bolla 1991, 18-20). A l'Alta Savoia, s'ha detectat que la *Pierre ollaire* dels nivells dels segles V a VIII dC només sol aparèixer en contextos funeraris o religiosos, mentre que en els nivells dels segles III i IV, es troba en lloc habitats, coves i assentaments en altura (Billoin, Lhemon, 2001, 19).

En relació al monacat, hi ha hagut abundants troballes al monestir de S. Vincenzo al Volturno⁵⁹ i a la Cripta Balbi de Roma, amb exemplars amortitzats en un context del segle VIII (Paroli 1992). També s'han destacat les troballes de Lérins (Pasqualini 2003a, 19).

⁵² Un dels exemplars es va trobar a Ultréra, en el jaciment visigòtic de *Castrum Vulturaria*, en un context de destrucció d'un lloc que hauria estat funcionant entre la segona meitat del segle V i el segle VII, però també reocupat a l'època carolíngia (Réné, Marichal 2005, 382).

⁵³ Es va documentar un fragment amortitzat en un abocador del segle IX (Rosselló 1999, 60).

⁵⁴ Exemplar trobat en un context dels segles V-VI dC (Macias et al. 2012, 39).

⁵⁵ Dels tres indrets peninsulars esmentats és aquest darrer on més exemplars s'han donat a conèixer, recuperats en estrats dels segles VIII-IX i IX-X, tot i que no es descarta que fossin unes produccions més antigues que pogueren tenir una llarga vida útil (Beltrán de Heredia 2013, 56-57).

⁵⁶ Material inèdit trobat a la campanya de 2015 en nivells superficials.

⁵⁷ Trobats en un context amb materials ceràmics del segle VII (Roig 2015).

⁵⁸ A la Campània cal remarcar la troballa d'un fragment a Atripalda (*Abellinum*), particularment interessant ja que s'hauria recuperat en un context que sembla anterior a l'erupció del 472 o 505 dC (Sannazaro 1994, 268).

⁵⁹ Bolla 1991, 18 i 20; Sannazaro 1994, 268; Alberti 1997, 338-339; Greppi 2008, 46-47.

Figura 6.4. Fotografies de *pietra ollare* del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera)

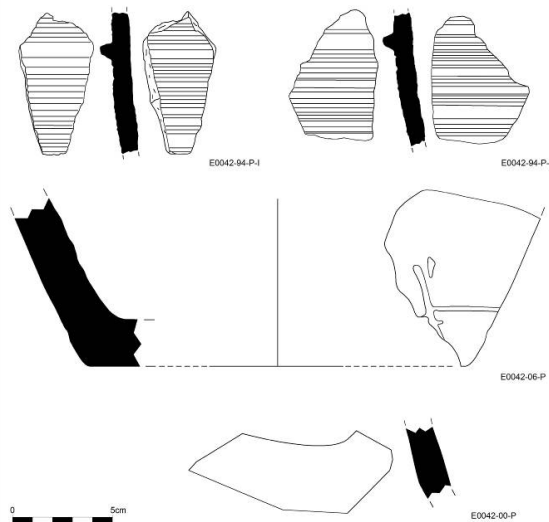

Figura 6.5. *Pietra ollare* del Pla de ses Figueres (Autors: Julio M. Román i Mateu Riera)

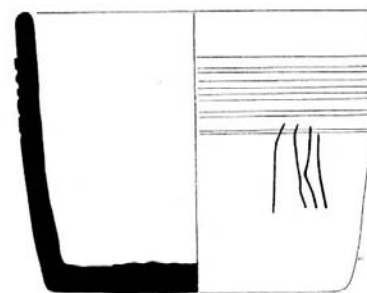

Figura 6.6. Exemple de cassola de *pierre ollaire* (Vallauri 1994, 199)

El marbre és un altre dels materials destacables del Pla de ses Figueres. Una sèrie de set fragments de marbre han estat analitzats per la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC. En els set casos s'ha efectuat una caracterització macroscòpica (lupa binocular) i, en cinc d'ells, els de major dificultat d'identificació a partir només de l'observació macroscòpica, s'han realitzat anàlisis per microscòpia òptica (làmina prima) (Àlvarez et al. 2011 i 2012)⁶⁰.

Tots aquests elements marmoris van ser importats, donat que a Cabrera no existeixen afloraments d'aquell tipus de material. Tot i que es varen trobar en nivells superficials o d'època contemporània, podrien ser de l'antiguitat tardana atès que s'han trobat en el Pla de ses Figueres, lloc on, tal i com s'ha vist, hi abunden sobretot els materials dels segles V a VII dC. A més, les formes tallades que presenten els marbres són característiques d'aquest moment, encara que no exclusivament. Finalment, hi ha una relació entre l'origen d'aquells marbres i diverses produccions ceràmiques trobades a Cabrera.

Cinc marbres es varen trobar a les immediacions de la necròpoli (E0042-06-P, E0042-06-06, E0042-07-370, E0042-00 i E0042-PF-94), mentre que l'exemplar E0042-06-37-11 es va localitzar a la part de la factoria de salaons. Aquestes peces es caracteritzen per:

⁶⁰ També volem agrair les interessants observacions que ens han aportat, Gisela Ripoll, Albert Ribera i María de los Ángeles Utrero.

E0042-07-370: Fragment informe de fins a 11,7 cm de llargada, 9,8 cm d'amplada i fins a 3,6 cm d'alçada que presenta una cara allisada. Es tracta d'un marbre blanc de color uniforme amb cristalls de mida mitjana a gran amb una aparença molt homogènia.

E0042-00: Fragment que formava part d'una pila de forma circular o globular. Amida fins a 11,5 cm de llargada, 10,8 cm d'amplada i fins a 6,5 cm d'alçada. En la seva part central amida 2,4 cm de gruix, en canvi, la seva ala és de 3,4 cm. Marbre blanc amb cristalls de mida mitjana i alguns de dispersos de mida més gran.

E0042-06-37-11: Fragment que formava part d'una *mensa* amb tres motlures que en planta presenten certa curvatura. Amida fins a 9,8 cm de llargada, 10,7 cm d'amplada i entre 1,9 i 3,2 cm de gruix. Marbre blanc amb cristalls de mida mitjana.

E0042-PF-94: Fragment de *mensa* amb motllura de fins a 5,3 cm de llargada, 7,9 cm d'amplada, i entre 1,8 i 2,6 cm de gruix. Marbre blanc amb cristalls de mida mitjana.

E0042-06-P: Fragment de *mensa* amb dues motlures. Fa 8,8 cm de llargada, 6 cm d'amplada, i 2,6 cm d'altura màxima. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

E0042-06-06: Fragment informe amb dues cares ben allisades, de 3,8 cm llargada, 2,5 cm d'amplada i 1,02 cm d'alçada. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

Alguns d'aquests marbres semblen correspondre a fragments de *mensae* (E0042-06-37-11; E0042-PF-94; E0042-06-P), mentre que n'hi ha un altre que hauria format part d'una pila (E0042-00). Pel que fa a les *mensae* convé destacar que la curvatura de la peça E0042-06-37-11 fa molt plausible que hagués pogut correspondre a una *mensa* sigmàtica, les quals, en ocasions, s'han posat en relació amb els monestirs (Llobregat 1977). Cal dir també que les *mensae* circulars o sigmàtiques varen començar a emprar-se en el món cristià de la Mediterrània oriental i que, en el món hispà, es documenten dins de la segona meitat del segle V i durant tot el segle VI. En aquesta àrea geogràfica solen trobar-se en llocs costaners, que estaven en contacte directe amb el comerç mediterrani inclòs l'oriental. Desapareixen a l'occident mediterrani cap a principis del segle VII (Sastre 2007, 423, 429)⁶¹. Podrien tenir una multiplicitat de funcions, ja sigui, com altar o per a la realització de banquets funeraris (Vizcaíno 2009, 502-503). Al nord d'Àfrica i a Hispania, N. Duval, i molts altres després, les vinculen amb els *stibadia* i hi veuen una relació directa amb el món funerari i/o martirial, tal vegada com a taula per als oferiments o àgapes⁶². A l'illa del Rei s'ha pogut documentar un d'aquests *stibadia*, així com diversos fragments de taula en forma de sigma, de marbre de Proconnès⁶³. Per altra banda, els grans plats de marbre blanc trobats en Es Cap des Port de Fornells s'han

⁶¹ Moltes d'aquestes peces marmòries estan fetes amb marbres de la Mediterrània Oriental com, per exemple, les trobades en els conjunts eclesiàstics de Casa Herrera de Mèrida (Sastre 2007; Vizcaíno 2009, 296), el Monestil d'Alacant (Vizcaíno 2009, 247, 295, 465, 480, 482, 502 i 504), Elx (Vizcaíno 2009, 242, 245, 295, 463, 482 i 502-503) i *Hispalis* (Vizcaíno 2009, 295, 305, 502 i 505). Moltes d'elles corresponen a taules polilobulades que es considera que serien de marbre de Paros o de l'àrea de l'Egeu i que haurien tingut el punt més alt de circulació durant el segle VI (Vizcaíno 2009, 502-503).

⁶² Duval 1982, 48; Sastre 2007, 429-430; Vizcaíno 2009, 502; Alcaide 2011, 376 i 380.

⁶³ Duval 1994, 209; Alcaide 2005, 87; 2011, 211, 374-377; Vizcaíno 2009, 502; Cau et al. 2012, 426-427. Tot i que en el segle VI s'abandona aquest tipus de menjador, s'ha datat l'*stibadium* de l'illa del Rei a finals del segle VI-segle VII, sense aportar però, cap dada que justifiqui aquesta proposta cronològica (Cau 2012, 427).

relacionat amb ambients funeraris i tenen paral·lels a Sicília, Àfrica, Grècia, Xipre i Anatòlia⁶⁴. Els plats de Fornells s'han considerat indicadors de la presència d'una comunitat monàstica (Gurt 2007, 204-208)⁶⁵.

L'exemplar E0042-06-P sembla correspondre a una *mensa* rectangular. Aquests tipus de peces sovint se solen atribuir a taules d'altar. Però, durant els segles V a VII, la forma rectangular fou molt comuna i el seu ús va poder ser múltiple, tant en ambients de culte com en els profans, ja fos per a altars secundaris, taules d'ofrenes, taules per a menjar, etc. Però a més, també es coneix l'existència de làpides amb les mateixes formes, així com *mensae* clarament vinculades als ambients funeraris (Alcaide 2011, 370 i 380).

Pel que fa als orígens d'aquests marbres trobats a Cabrera se n'han identificat tres produccions ben diferenciades: marbre blanc d'Almadén de la Plata (Sevilla), marbre blanc procedent de *Dokimeion* (actual Iscehisar), prop d'Afyon (Turquia), i *greco scritto*, del que hi hauria dues possibles fonts d'abastiment, una prop d'Annaba (Cap de Garde), és a dir del costat del que fou la ciutat d'Hippona, i l'altra, corresponent a les pedreres properes a l'antiga Efes de l'actual Turquia (Álvarez et al. 2011 i 2012).

Tan sols un exemplar (E0042-07-370) procedeix de les canteres d'Almadén de la Plata, una de les principals pedreres de la Bètica a l'Antiguitat, prop de l'actual poble sevillà d'Almadén de la Plata⁶⁶. Fou un marbre àmpliament usat per tot el sud d'*Hispania* en escultura, arquitectura i epigrafia, com per exemple a *Italica, Hispalis, Corduba, Carmo, Mulva, Astigi, Baelo Claudia* (Álvarez et al. 2009, 24). Així mateix, també es té coneixement del seu ús en altres indrets més llunyans de la península Ibèrica com Segòbriga, a la província de Cuenca, o fins i tot del nord d'Àfrica (Álvarez, Cebrián, Rodà 2009; Beltrán, López, López 2010). Sens dubte, aquesta àmplia distribució va ser possible gràcies a la ubicació de les canteres prop d'un riu navegable (el *Baetis*, modern Guadalquivir) que va fer fàcil la seva integració a les rutes marítimes (Álvarez et al. 2011, 60-63). L'explotació marmòria d'Almadén de la Plata seguiria activa durant el temps de les dominis bizantins en territoris de la península Ibèrica (Vizcaino 2009, 381).

Els exemplars E0042-00, E0042-06-37-11 i E0042-PF-94 corresponen a marbre procedent de les pedreres properes a *Dokimeion* (actual Iscehisar), prop d'Afyon (actual Turquia). Aquest marbre presenta dues varietats molt emprades en època antiga: una completament blanca i una que presenta venes de color gris-morat sobre el fons blanc, més coneguda com *pavonazetto* o bé, en època antiga, com *marmor Phrygium, Synnadicum o Docimenium*⁶⁷. Els tres exemplars cabrerencs, dos corresponents a dues *mensae* i un a una pica, són de la varietat blanca. Per tant, fins a dia d'avui, aquest tipus de marbre és el més ben representat a Cabrera. Els marbres d'aquestes canteres turques

⁶⁴ Palol 1982, 360, 386-387, 393 i lám. XLI i XLII; Navarro 1988, 28; Villaverde 2004a, 405; 2006, 84; Vizcaino 2009, 276.

⁶⁵ A aquells plats P. de Palol els proposa una cronologia de segle V en endavant (Palol 1982, 387). Cal esmentar que a Sanitja, a la zona on es troben estructures i materials d'època tardana, es va recuperar "el fragment d'una gran «mensa» de marbre" de 105 cm de diàmetre. Aquella es va considerar com a un dels materials litúrgics trobats en el jaciment, procedents, probablement, de la basílica cristiana que hi hauria per la contrada (Gornés, Nicolás De 1991; Rita 1997, 79).

⁶⁶ Canto 1977-78; Cisneros 1988; Domínguez 2009; Ontiveros 2009; Beltrán, López, López 2010.

⁶⁷ Gnoli 1971, 160-171; Borghini 2004, 264-265; Fant 1989.

varen circular àmpliament per tota la Mediterrània, arribant fins i tot a punts de l'interior de la península Ibèrica⁶⁸.

Les altres dues peces pertanyen al conegut com marbre *greco scritto* (E0042-06-P; E0042-06-06). Es tracta d'un material amb abundants venes d'un to gris blavós de mides i distribució molt variades, algunes segmentades, que li donen un aspecte molt característic. Tradicionalment, les pedreres del Cap de Garde, a uns 10 km de la ciutat d'Annaba, prop d'Hipponna (*Hippo Regius*), a Algèria s'han considerat la principal font d'aquest marbre, que fou àmpliament utilitzat amb finalitats arquitectòniques i decoratives arreu de l'imperi des d'època flàvia fins època tardo antiga⁶⁹. No obstant, estudis recents en els quals s'han dut a terme anàlisis arqueomètrics per obtenir una caracterització minero-petrogràfica del *greco scritto* emprat en època romana en nombroses ciutats del nord d'Àfrica i de la zona turca, han posat sobre la taula no només la identificació de diferències significatives que apunten a la probable existència de diversos afloraments que haurien subministrat aquest marbre (Antonelli et al. 2009), sinó també l'existència de pedreres a prop de l'antiga Efes (actual Turquia) on apareix marbre d'aspecte macroscòpic idèntic al d'Algèria (Yavuz, Bruno, Attanasio 2010). Per tant, tot i que d'entrada semblava que aquests dos fragments pertanyien a dos elements (una *mensa* i un altre d'indeterminat) elaborats en marbre nord-africà, de moment no es pot descartar una procedència jònica, més encara si es té present la documentada presència de ceràmiques d'aquelles contrades en el mateix Pla de ses Figueres (Àlvarez et al. 2011, 59-60 i 63). Pel que fa a troballes de *greco scritto*, cal esmentar les tres plaques amb amples motllures trobades en el Monastil, que s'han relacionat amb la decoració arquitectònica de la seva basílica que es proposa dels segles V a VII dC (Vizcaino 2009, 465).

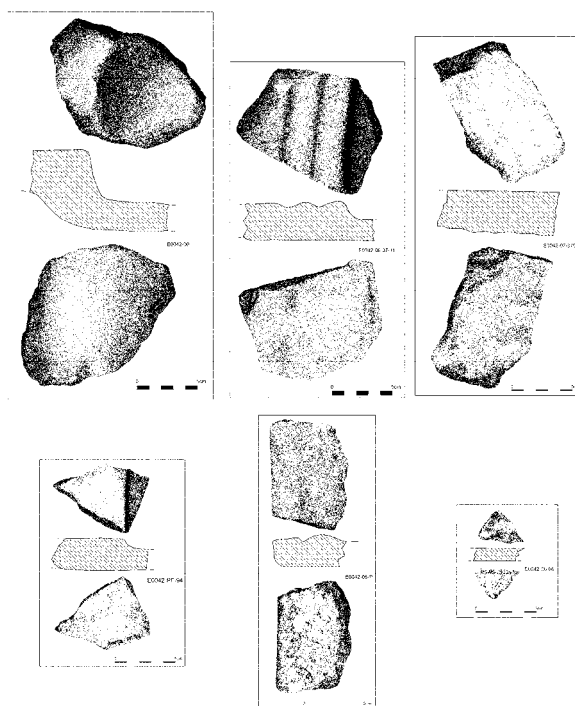

Figura 6.7. Marbres del Pla de ses Figures (Autor: Mateu Riera)

⁶⁸ Gnoli 1971; Borghini 2004, 264-265; Fant 1989; Abascal et al. 2007, 159-167; Àlvarez, Mayer 1998; Garcia-Entero, Vidal, 2007; Gutiérrez Deza 2005; Otiña 2002, 2005; Sarabia, Muñoz 2004-2005; Àlvarez et al. 2011, 60-61 i 63.

⁶⁹ Pensabene 1976; Mielsch 1985; Braemer 1986; Gnoli 1971, 216; Borghini 2004, 237.

Finalment, entre el material petri del Pla de ses Figueres sobresurt un fragment de columneta amb motllura (Figura 6.8). És difícil discernir si correspon a escultura arquitectònica o moble. Es va localitzar a mig camí entre la necròpoli i la factoria de salaons, reaprofitada en una paret de pedra seca d'època contemporània. A la part motllurada ronda els 20 cm de diàmetre, mentre que la part més ampla conservada del fust arriba als 22,5 cm. Conserva una alçada màxima de 39 cm. Es tracta d'un element de marbre de gra gruixut i color blanc grisós, amb vetes de color gris lleugerament blavós.

Aquesta peça també ha estat analitzada a la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. La metodologia emprada per a poder determinar la seva procedència va consistir en dos tipus d'anàlisi: la caracterització macroscòpica (lupa binocular) i l'anàlisi petrogràfic (microscopi òptic de llum polaritzada). No obstant, donats els resultats poc concloents es va fer necessari intentar obtenir més dades que permetessin completar l'estudi petrogràfic i, en conseqüència, confirmar o descartar possibles afloraments com a lloc de procedència. Així doncs, en aquesta mostra també es va aplicar una anàlisi per catodoluminiscència que també va ser poc concloent. En tot cas, es va poder afirmar que la seva textura petrogràfica presenta determinats aspectes que recorden al marbre blanc-gris que aflora a l'àrea de Saint Béat, a la vessant nord dels Pirineus centrals (França), però alhora manquen alguns dels trets més característics d'aquella formació. Tot i això, no es pot descartar completament una procedència pirinenca, donada l'existència d'altres afloraments de marbres en aquesta serralada, tan a la vessant nord com en la sud, però, hores d'ara, no es pot assegurar aquesta atribució (Àlvarez et al. 2011). Entre els segles IV a VII, s'explotaven les canteres del Pirineu que serviren per produir escultures arquitectòniques de les esglésies de la Gàl·lia i la península Ibèrica (Sodini 2000, 423).

A Menorca s'han trobat algunes columnes de marbre. A la zona occidental de l'església de Cap des Port de Fornells, es va trobar un fragment de columneta de marbre gris, que pertanyia a l'extrem del fust i que conserva part de l'astràgal (Alcaide 2011, 158, 171, 279, 383)⁷⁰, molt semblant al del Pla de ses Figueres. Semblants a aquestes dues columnetes del Pla de ses Figueres i de Fornells, però de marbre blanc, són uns exemplars trobats també en Es Cap des Port i a l'illa del Rei. De la de Fornells se n'hauria recuperat el capitell i el basament (F/77/1 i 2), tots dos trobats en una habitació localitzada a septentrió de l'església⁷¹. El capitell es considera del segle V com ho serien els d'àmbit orientalitzant (Palol 1982, 374 i 382; Alcaide 2011, 166, 169, 172 i 383). Els dos elements haurien pogut formar part d'un *ciborium* (Duval 1994, 208;

⁷⁰ Dimensions: Altura conservada: 35 cm. Diàmetre: 16 cm (Alcaide 2011, 158, 171, 279, 383). Podria haver format part d'un mateix conjunt arquitectònic, juntament amb dos basaments de marbre trobats en els peus de la nau major de l'església (Palol 1982, 382-383; Alcaide 2011, 158 i 173,). Cal recordar les semblances d'aquests amb dos basaments de columneta de marbre blanc, d'uns 9 cm d'alçada i 16 cm de costat a la base, que s'ha considerat que provindrien de l'illa d'En Colom (Palol 1982, 375 i lám. XL; Alcaide 2005, 92-94; 2011, 193-194, 360, 368-369, 373 i lám. 113). De Fornells, també es coneixen diverses columnetes de marbre gris vetejat que aguantaven una taula de marbre blanc (Alcaide 2011, 344 i 345). Les taules i les columnetes d'altar són els únics elements en marbre que es troben amb relativa freqüència a la Hispània bizantina, incloses les illes Balears (Vizcaino 2009, 482).

⁷¹ Totes dues peces eren del mateix joc ja que es varen trobar a la mateixa estança i, a més, les dimensions del diàmetre de la base del capitell (16 cm) era pràcticament coincident amb la part alta de la columna (Palol 1982, 382). J.I. Latorre i J.M. Gurt van més enllà i consideren que les seves mides coincidirien amb una modulació més general de les edificacions del complex basilical (Latorre, Gurt 1982).

Vizcaíno 2009, 484). La peça recuperada a l'illa del Rei té un capitell de 21 cm de costat i un fust de 15,5 cm de diàmetre, i es va trobar en el corredor que precedia al triclini amb *stibadium* (Serra 1967, 35; Alcaide 2011, 214 i 384). M. L. Serra la descriu com a un “fragment de columna amb el seu corresponent capitell, de tipus visigòtic bizantí, que pareix el suport únic d’una ara” (Serra 1967, 35).

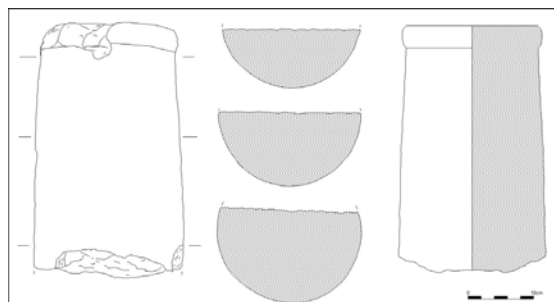

Figura 6.8. Columna del Pla de ses Figueres (Autors: Jordi Hernández i Mateu Riera)

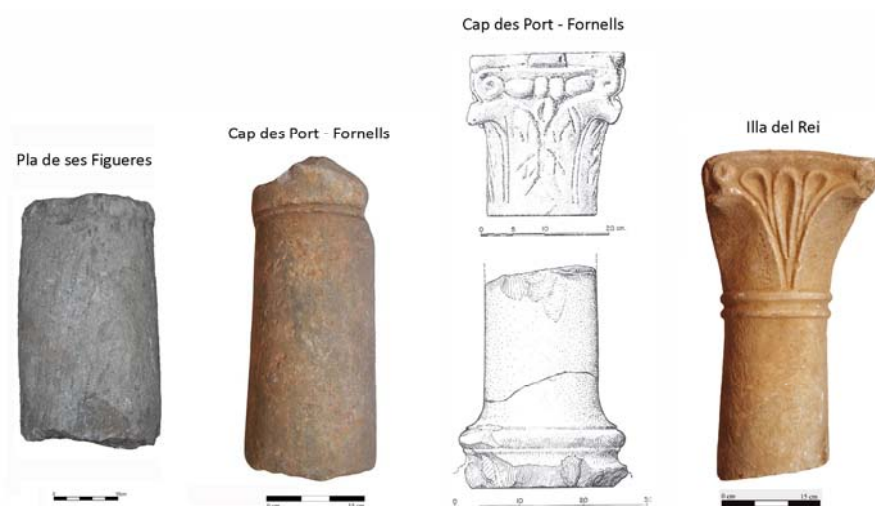

Figura 6.9. Fragments de columna del Pla de ses Figueres (Autor: Mateu Riera), Cap des Port de Fornells i l'Illa del Rei (Palol 1982, 374; Alcaide 2011, 384 i Làm. 95.1)

La importació de distintes varietats de marbres de procedències diverses és una demostració més de la importància de l'arxipèlag cabrerenc en les rutes de navegació de l'Antiguitat (Riera Rullan 2002, 10 i 60; 2005b, 177-180). Aquestes diverses procedències de marbres en un mateix assentament i, fins i tot en un mateixa edificació, és una constant en molts dels casos estudiats dels segles IV a VII dC (Sodini 2000).

Les càrregues amb vaixella, àmfores i marbres podrien haver estat comunes tant en els vaixells procedents del nord d'Àfrica com d'Anatòlia (Elton 2005, 692-693)⁷². A Cabrera, aquesta combinació de productes hauria arribat des d'Anatòlia. En canvi, des d'Àfrica, no hi ha la certesa de que els marbres formessin part de les càrregues. I és que, tal i com s'ha vist en el capítol precedent, en el Pla de ses Figueres es troben pàteres de LRC, àmfores LRA1, LRA2 i LRA3, així com les olles Oc/Or/67 (= C.A.T.H.M.A. 5 = Fulford Cass-35 = Reynolds W7.1) que foren produïdes, al igual que els marbres d'Afyon i Efes, a la península Anatòlica, o en illes properes. Tal i com ha fet notar J.-P.

⁷² P. Reynolds creu possible que la vaixella fina ARS trobada a Constantinoble va poder viatjar en vaixells carregats de marbre africà (Reynolds 2010, 125).

Sodini, durant el segle V es va produir un gran desenvolupament de les canteres i de les oficines de l'Egeu. La principal producció fou la del Proconnès, seguida de la de les canteres de *Phrygie*, totes dues amb un fàcil accés a la mar. Però també es té coneixement d'altres explotacions d'Àsia Menor com les d'*Aphrodisias*, *Hierapolis*, Efes, etc. Són uns anys on es varen valorar molt els marbres acolorits com, per exemple, el *pavonazetto* de *Phrygium* (Sodini 2000, 423-424). Així com les canteres d'Occident varen entrar en decadència a principis del segle V, les orientals continuaren i, fins i tot intensificaren la seva activitat, en la primera meitat del segle VI (McCormick 2005, 61).

Per al temps del monestir de Cabrera els marbres són considerats un producte de luxe on el seu comerç només concernia als nobles i a l'Església i on, les seves distribucions, rarament s'allunyaven de la mar o dels rius navegables (Durlat 1998, 110). Com molt bé exposa P. Brown, la "*lithomania*" va ser una constant de les autoritats cristianes ja des del segle IV, on "l'alimentació dels pobres va ser devorada per la pedra, pels marbres i pels mosaics multicolors de les noves basíliques" (Brown 1998, 167-168). Així, per exemple, es pot parlar d'una copiosa presència de capitells i elements de mobiliari litúrgic de producció oriental o itàlica a Sardenya, que daten entre els segles V a VII dC, tots ells sempre relacionats amb les esglésies (Coroneo 2002, 100). Durant aquells segles arribaren columnes, capitells i elements de mobiliari litúrgic provinents de les pedreres de la Mediterrània oriental a nombrosos llocs d'Itàlia (incloses Sardenya i Sicília) i Àfrica (Duval 1994, 208; Coroneo 2002)⁷³. A la península Ibèrica s'ha documentat, des del segle V dC, una escassa importació de materials marmoris (Vizcaíno 2009, 482). En els territoris de la península Ibèrica sota domini bizantí dominen els materials realitzats amb pedres blanques locals (Vizcaíno 2009, 481-482, 490-491 i 502). S. Alcaide ha cridat l'atenció respecte a la manca d'elements marmoris en el mobiliari de les basíliques mallorquines⁷⁴, en contraposició a les de Menorca, sobretot pel que respecte a les troballes realitzades en els jaciments marcadament portuaris de l'illa del Rei i de Fornells (Alcaide 2011, 211-214, 359-360, 386 i 439) precisament, els dos assentaments menorquins que més freqüentment s'han considerat com a monestirs⁷⁵. El marbres trobats a Menorca corresponen sovint a *mensae* o a columnetes (Palol 1982, 382-387; Alcaide 2011, 385-386). Així, doncs, es troben marbres en els tres indrets on hi va haver instal·lacions monàstiques i, a més, vinculades a un port.

Les plaques, les *mensae*, la pica, i la columneta del Pla de ses Figueres podrien haver format part de les construccions de la comunitat monàstica de Cabrera. Aquest petit però significatiu conjunt de marbres, malgrat que ha estat trobat en superfície, es pot relacionar amb el món cristià dels segles V-VII dC. També són troballes coherents amb les del monestir de l'illa de Cullera, on consten dos elements de marbre blanc, un corresponent a un fragment de plat de fins a 30 cm de diàmetre, i l'altre a una petita basa amb part del fust d'una columneta d'uns a 10 cm de diàmetre (Rosselló 1995, 152 i

⁷³ Amb productes originaris d'Efes, de l'illa de Proconnès i de les illes gregues (Coroneo 2002). Fins i tot s'ha pogut documentar l'exportació en el segle VI de basíliques "prefabricades" fetes amb marbre de Proconnès, com la del derelict de Marzamemi trobat en aigües de Sicília (Duval 1994, 208; Sodini 2000; Coroneo 2002, 101; Vizcaíno 2009, 375).

⁷⁴ Alcaide no compta amb un capitell de marbre blanc recuperat a la basilica de Cas Frares de Santa Maria del Camí (Leclercq 1925, 164; Pérez 1970, 560) i les troballes del Pla de ses Figueres també contradiuen tals afirmacions.

⁷⁵ També s'han trobat dos fragments de *mensa* i dos fragments de columneta, tots ells de marbre blanc, a l'illa d'en Colom (Palol 1982, 386; Alcaide 2011, 194, 360, 368 i 369), un indret on tot apunta a la possible existència d'un altre monestir.

155). També serien molt il·lustratius els elements marmoris de l'illa d'en Colom abans esmentats.

Una peça trobada a la platja del Pla de ses Figueres va ser publicada com a part d'un temple o palau romà i esculpida amb pedra de l'illa, però no es coneix on ha anat a parar (Parpal 1990, 21). Vist que el diàmetre d'allà on recolzaria el tambor seria de 53 cm (Figura 6.10), és evident que aquesta peça havia de correspondre a un element arquitectònic. A la basílica de Son Peretó s'han pogut documentar basaments i tambors de columna de diàmetres pràcticament idèntics, realitzats, també, amb pedra del país (Riera Rullan, Cau 2012o). Per altra banda, és convenient tornar a recordar les paraules del presoner napoleònic Louis-Philippe Guille que va escriure que a la zona del Pla de ses Figueres “*nous trouvâmes un chapiteau de colonne en marbre blanc d'ordre corinthien, indice certain que le monument enseveli était d'une architecture importante, nous pensâmes que en ce ne pouvait être qu'un ouvrage des Romains*” (Martorell 2009, 108). De fet, a partir de la documentació escrita dels supervivents al captiveri, fins i tot s'ha arribat a parlar de la recuperació de capitells, en plural, durant les excavacions realitzades pels soldats de l'exercit francès (Riera Frau 2001, 45).

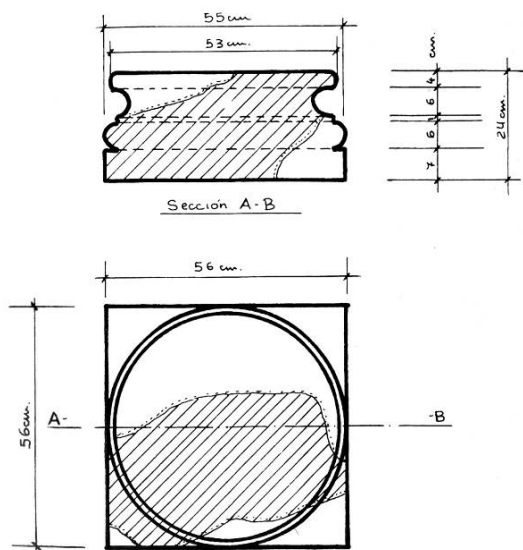

Figura 6.10. Basament de columna trobat en el Pla de ses Figueres (Parpal 1990, 21)

6.3. VIDRE

Les troballes de vidre, molt fragmentades, s'han fet exclusivament en el Pla de les Figueres. S'han comptabilitzat una setantena de vores, una trentena de bases i divuit anses. Són pràcticament totes de color verd o verd-blavós i, en certs casos, presenten decoracions de línies incises o fils adossats. Aquestes característiques indiquen que predominen els materials dels segles VI i VII⁷⁶. Trenta-sis vores, sis bases i deu anses, s'han trobat en estrats anteriors al segle X dC, amortitzades, majoritàriament, en nivells posteriors a mitjan segle VI. La gran majoria corresponen a làmpades, copes o bols i, en menor mesura, a botelletes. Certes peces que es classificaven com a copes, realment podrien haver estat làmpades (Campbell 2007, 72-73). És el que passa amb les peces del tipus Isings 111/Foy 23, del que se n'han identificat diversos exemplars del Pla de ses Figueres, freqüentment anomenats *wine glasses* i que haurien pogut servir per il·luminar, donat que es troben sovint en basíliques cristianes⁷⁷. El tipus Isings 111/Foy 23a hauria estat l'estri de vidre més abundantment fabricat a la illa de Maguelonne, on hi hagué possiblement un establiment monacal (Foy, Vallauri 1985, 15; Foy 1995, 208). També s'han documentat exemplars dels tipus Foy 23a i 23b a l'Île Verte, trobats en un context de la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 97, 99 i 101). Pel que fa a les Balears, el tipus Isings 111 és present a Cap des Port de Fornells (Palol 1982, fig. 20) i a l'illot dels Frares (Capellà 2004, 81).

Els divuit fragments de nansa trobats en el Pla de ses Figueres correspondrien a làmpades de suspensió (Figura 6.12) (Vizcaíno 2009, 681)⁷⁸. Degut a l'elevat grau de fragmentació del material cabrerenc, és molt difícil poder assegurar si són làmpades de suspensió certes vores i algunes bases, més encara si es té present l'enorme varietat de recipients de vidre que estaven relacionats amb les làmpades dels segles V a VII dC (Gençler 2009). En tot cas, sembla evident que en el Pla de ses Figueres hi hauria una relativament àmplia representació de peces que es poden assimilar al tipus 134 de C. Isings, del que l'esmentat autor ja en va citar exemplars de Gerasa, Roma, Ostia i Siracusa (Isings 1957, 162). El tipus Isings 134 és un dels més documentats entre les làmpades vítries trobades a Orient i Occident (Vizcaíno 2009, 681)⁷⁹. Són extremadament comunes a la Mediterrània oriental, sobretot a les excavacions de les basíliques (Foy 1995, 207). Isings el va considerar un tipus oriental que se començaria a trobar a partir del final del segle IV i que seguiria fins a l'edat mitjana (Isings 1957, 162). Avui en dia se segueix contemplant com a vàlida aquella datació inicial, i es constata la seva presència en els nivells del segle VIII, però sembla clar que seria un tipus especialment comú en contextos dels segles VI i VII dC (Vizcaíno 2009, 681)⁸⁰.

Correspondrien a làmpades de suspensió certs exemplars dels tipus 11 i totes les variants del tipus 22 de la tipologia proposada per D. Foy (1995). El primer tipus, característic del segle V, en principi, presentaria unes anses més grans que les làmpades

⁷⁶ Foy, Bonifay 1984; Lara et al. 2007, 71-77; Vizcaíno 2009, 666-667.

⁷⁷ Foy 1995, 207-209; Capellà 2004, 81; Sánchez de Prado 2009, 189; Capellà, Martínez 2012; Martínez, Capellà 2012.

⁷⁸ Així, D. Foy va considerar que les ansetes trobades a Saint-Blaise, pertanyien versemblantment al tipus de làmpada Isings 134, amb paral·lels a Salamina de Xipre i Paphos (Foy 1994, 213-214). Sánchez de Prado no descarta un ús relacionat amb el servei de taula per a certes peces, amb anses, assimilades als tipus Isings 134/Foy 11 (Sánchez de Prado 2009, 185).

⁷⁹ D'entre les troballes a Occident es poden destacar les de la Bourse i Saint-Victor de Marsella, així com les de Cartago (Foy 1994, 213-214; 1995, 207; Vizcaíno 2009, 681).

⁸⁰ Vegeu, per exemple, les dades de Saint-Blaise (Foy 1994, 213).

dels segles VI i VII, és a dir, les del tipus 22. Les peces del tipus 22, juntament amb les del tipus 23, són les més àmpliament documentades per tota la Mediterrània, des del segle VI, fins a l'inici del segle VIII (Foy 1995, 197, 206-207, 214, 215, 226 i 232). Tant el tipus 11 com el 22 també solen aparèixer associats a edificis de culte⁸¹.

Atenent a les mides de les 18 anses del Pla de ses Figueres, la majoria estan més a prop dels tipus Foy 22, que no del tipus 11. Se'n varen trobar 8 en nivells superficials o d'època contemporània i 10 en estrats del VII i anteriors al segle X, llevat d'una, localitzada a la UE 159, que hauria quedat amortitzada entre el final del segle VI i el primer terç del segle VII. Tal i com s'ha vist per la ceràmica, la gran majoria de les làmpades localitzades en el Pla de ses Figueres, es poden situar cronològicament entre els segles VI i VII.

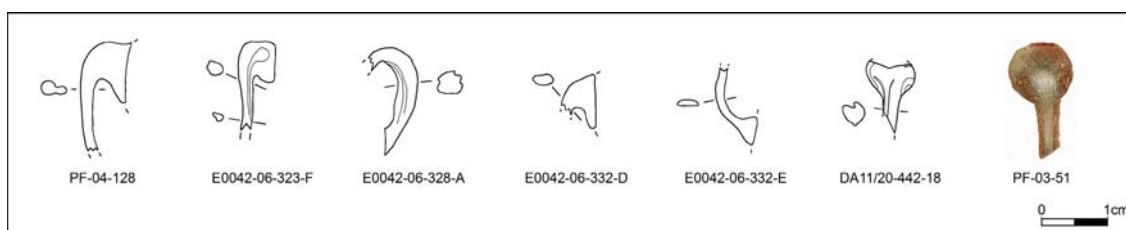

Figura 6.12. Exemples d'anses de vidre del Pla de ses Figueres que haurien format part de làmpades de suspensió (Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

En relació amb el “monacat dels illots”, convé recordar que a Maguelonne s'hauria documentat la fabricació de làmpades del tipus Foy 22a (Foy, Vallauri 1985, 13; Foy 1995). A l'interior de la gruta de Sant Martí de l'illa Gallinara es varen trobar quatre fragments d'una peça vítria amb nanses d'una làmpada de suspensió del tipus Isings 106 o Isings 134, relacionats amb el mobiliari funerari com a *signaculum*, tot i que la gruta també va poder ser emprada com a capella, assumint el rol de memòria, tal vegada associada a l'estada a l'illa de sant Martí. Aquests tipus es van difondre per Itàlia entre els segles IV a VII dC (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 197; Massabò 2003, 225). A l'Île Verte s'ha trobat un exemplar molt complet de làmpada del tipus Foy 22, recuperat en un context de la segona meitat del segle VI i, com a mínim, fins a l'inici del segle VII dC (Vasselin 2003, 99-101). Finalment, s'hauria identificat un lampadari amb creus de bronze a l'interior de l'edifici cultural de l'illa de Cullera, on també es va trobar abundant vidre del segle VI dC. M. Rosselló, llavors, ja va esmentar les evidents semblances amb peces de Nessana del sud de Palestina (Rosselló 1995, 155; Rosselló 2005, 149 i 397)⁸².

⁸¹ Així, per exemple, a Baños de la Reina de Calp, on s'ha localitzat una basílica i un baptisteri, s'han trobat exemplars de làmpada classificats com del tipus Isings 134/Foy 11 i considerats del final del segle IV o del segle V (Sánchez de Prado 2009, 165-168). A Son Peretó, assentament també amb basílica i baptisteri, s'han recuperat diverses anses de làmpades de suspensió (Riera Rullan, Cau 2012, 18; Riera Rullan, Capellà, Martínez 2012. I, possiblement: Riera Rullan, Martínez 2009, 305). Però a més, també es va trobar una base de làmpada associada al tipus Foy 11 en un context del segle VII (Riera Rullan, Capellà, Martínez 2012c), així com una vora amb l'arrencament d'una ansa que podria correspondre a una variant del tipus Foy 22, recuperada en un context de segles V-VI dC (Riera Rullan, Capellà, Martínez 2012b). Les llànties de suspensió també eren presents a les excavacions de la basílica de Son Fadrinet però, malauradament, aquells materials encara romanen inèdits.

⁸² A terres valencianes també s'hauria trobat part d'un lampadari de bronze amb creus calades a l'antic santuari romà de Mura, que s'hauria pogut convertir posteriorment, en els segles VI-VII dC, en un monestir cristià (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269-270; Ribera, Rosselló 2007, 166, 177-178). Una creu de Cap des Port de Fornells, trobada a l'estança que hi havia entre el baptisteri i l'absis de l'església, fou

Sembla lògic pensar que les làmpades trobades en el Pla de ses Figueres, especialment les de suspensió, varen formar part d'una església o capella. Es considera que les làmpades vítries són característiques sobretot dels contextos religiosos (Vizcaíno 2009, 681; Campbell 2007, 73). Les làmpades de suspensió apareixen a Orient a finals del segle IV, mentre que a Occident se'n troben en contextos del 410 dC a Ostia, així com en algunes catacumbes de Siracusa dels segles IV-V dC. Cap el segle VI ja s'estarien fabricant en tallers occidentals (Sánchez de Prado 2009, 185 i 188). Els nombrosos exemplars identificats a Sardenya es consideren d'origen oriental, concretament de la zona siro-palestina, i es troben abundantment en els estrats del segle VI dC (Martorelli 2002, 141). A Occident, s'han documentat especialment en el nord d'Àfrica i a la Gàl·lia (Foy 1995; 2004; 2007), però també, per exemple, a Classe de Ravenna, Saragossa, Braga i Vigo (Sánchez de Prado 2009, 185-187). D'entre les troballes més recents cal destacar l'important conjunt recuperat dins del pou associat a una piscina baptismal de Terrassa (Garcia, Moro, Tuset 2009, 101-103). Ja d'època carolíngia sobresurten principalment els descobriments del monestir de San Vincenzo al Volturno (Foy 1995, 207).

La il·luminació de les esglésies era un tema cabdal⁸³. Els llums artificials, juntament amb les substàncies aromàtiques, aportaven una aura meravellosa, paradisiaca o, fins i tot, miraculosa. Ja en segle IV dC, la “verge” peregrina galaica Egèria mostrava la seva admiració vers la il·luminació amb ciris, espelmes i llànties de certes basíliques d'Orient. En els segles V i VI, es feia ús de les llànties a totes les esglésies de l'Imperi romà d'Orient i, en el segle VI, es realitzava una gran despesa per poder tenir les basíliques i altres santuaris de la Gàl·lia constantment il·luminats amb làmpades d'oli (Brown 1997, 43, 102; 2006, 95, 199-200, 489-490). Així mateix, a la península Ibèrica, la il·luminació de les esglésies apareix sovint citada a la documentació dels concilis visigòtics, on es troba, fins i tot, alguna referència concreta a les làmpades (Puertas 1967, 215). En el Concili II de Braga de l'any 572 s'imposa als bisbes l'obligació de no consagrar cap església sense tenir assegurades les donacions que garantissin les despeses per a la seva il·luminació. En el Concili de Toledo de l'any 597, se cita als preveres que a les esglésies rurals, si el patrimoni ho permetia, haurien d'encendre cada nit les làmpades de les santes relíquies. En el Concili de Tarragona de l'any 516, es considerava molt greu que existissin esglésies menors on no s'encenien les làmpades (Sotomayor 1982, 646, 653 i 654). A les esglésies, les làmpades, a més d'haver servit per il·luminar les relíquies totes les nits, també consta que foren emprades en la cerimònia del lucernari realitzada durant la Vigília Pascual (Puertas 1967, 215; Vizcaíno 2009, 444).

considerada com a part d'un element de suspensió d'un lampadari o d'un encenser, amb paral·lels de Son Bou, Sbeitla, La Skhira i Salona, de cap el segle VI dC. En el mateix lloc on va aparèixer la creu també es varen trobar fragments de vidre, considerats com a copes, “potser calzes” (Palol 1982, 362, 390 i fig. 20). Per a S. Alcaide, tant la peça de Cap des Port com la de la basílica de Son Bou, al igual que una altra de la basílica de Son Fadriquet, podrien ser ben bé de *polycandela*, i dona una sèrie de paral·lels com són els trobats a Salona, Atenes, Egipte i Bulla Regia (Alcaide 2011, 85, 228-229 i 389-393). Els *polycandela* s'han documentat molt esporàdicament a les illes Balears i a la península Ibèrica, d'on només en cita els exemplars donats a conèixer per Duval i Del Amo de Son Bou i de Tarragona (Vizcaíno 2009, 807).

⁸³ Euqueri associava el lexema *ecclesia* amb diferents termes bíblics com *candelabrum* o *lucerna* (Dessi, Lauwers 2009, 253). Aquest darrer terme pareix que designaria concretament a les làmpades (Puertas 1967, 215).

Per a Cassià, les làmpades eren una imatge de discerniment, mentre que pel monjo lerinià Euqueri, seguint el sentit clàssic, eren la imatge de l'ànima, de l'Església o de les bones obres. Per aquest darrer, la làmpada i el canelobre havien de figurar dins de les esglésies amb la missió de difondre la llum de Crist (Dulaey 2009, 72 i 81). A Irlanda, i en els monestirs de tradició irlandesa, es presentava el "monestir ideal" sempre ben il·luminat (Brown 2006, 563). Per encendre llànties i làmpades calien els olis i els monjos apareixen relacionats tant amb la seva fabricació com amb la seva adquisició i ús⁸⁴. Així, S. Lebecq ha pogut constatar, gràcies a la documentació escrita sobre els monestirs gals dels segles VII i VIII, el paper dels monjos a l'hora de la fabricació i el tràfec de diversos tipus de combustibles per a la il·luminació (Lebecq 2000). A la vida de Sant Filibert es mencionen els peixos de riu per a l'alimentació i l'economia dels monestirs atlàntics de la Gàl·lia del segle VII, però també per poder fer oli per a "desterrar la foscor" (Lebecq 2000, 129). En el privilegi atorgat al monestir de Corbie (c. 661-664) es va concedir anualment una importantíssima quantitat d'oli a la seva comunitat monàstica, possiblement d'oliva, "per als llums perpetus de la seva església"⁸⁵.

Uns dels elements íntimament relacionats amb els estris de vidre emprats per il·luminar són els portametxes de plom, dels que també se n'han trobat diversos exemplars en el Pla de ses Figueres (Figura 6.13). Aquells, recolzats sobre les vores de les làmpades o llànties de vidre, servien per aguantar el ble on hi havia la flama que cremava l'oli que es feia servir com a combustible⁸⁶. Eren indispensables per mantenir la flama encesa, separada de les parets del contenidor, i per evitar que se submergís en l'oli. Els portablens, al igual que les làmpades, també se solen trobar associats a grans edificis com puguin ser basíliques o baptisteris (Foy 2004, 329; Gençler 2009, 116-126). A la península Ibèrica, es poden destacar les peces trobades associades al baptisteri de Terrassa (Garcia, Moro, Tuset 2009, 101-104). A les Balears s'han documentat en grans quantitats a Son Fadrinet (Amengual, Orfila 2007, 232) i a Son Peretó (Riera Rullan, Cau 2012, 18; Riera Rullan 2012b). També s'ha pogut confirmar la descoberta de portametxes sencers a l'Illa del Rei (Diari Serra 1965-66 Fons Palol - ICAC).

Tots els exemplars de Cabrera varen aparèixer en estrats de la Fase H (UE 328 i 355), és a dir, posteriors al c. 600 dC, una datació equivalent a la de la gran majoria de contextos on es varen trobar anses de vidre assimilades a les làmpades de suspensió. Tal vegada també pot haver estat part d'un portametxes de plom una peça trobada a la UE 261 (Fase I), tot i que no és del tot segur. Tampoc es descarta que siguin portablens alguns dels fragments de plaqueta de bronze trobats, per exemple, a les UE 228 i 313, tal i com els que s'han documentat a Elaiussa Sebaste (Gençler 2009, 118-125).

⁸⁴ A més, en els monestirs no només es consumia aquell combustible dins de les esglésies o capelles. Així, per exemple, a la Regla de sant Benet (Cap. XXII) s'afirma que, si és possible, tots els monjos han de dormir en un mateix local i, si el nombre no ho permetia, havien de reposar de deu en deu o de vint en vint, però sempre en dormitoris on hi havia de cremar contínuament un llum fins a la matinada (Just 1996, 62, 92 i 249). Com anècdota, es pot recordar que Gregori Magne explicava com Sant Benet feia aguantar, com una mostra d'obediència i submissió, una llàntia a un dels seus monjos mentre ell sopava (Brown 2006, 277).

⁸⁵ Loseby 2000, 177; Pieri 2005, 153-154; Brown 2006, 314.

⁸⁶ Es té constància que els blens durant l'antiguitat tardana podien estar fets de papir (McCormick 2005, 76; Pieri 2005, 154).

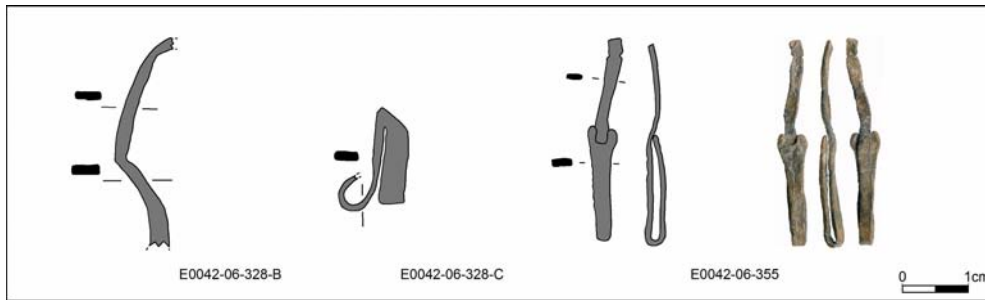

Figura 6.13. Dibuixos dels portablens trobats en el Pla de ses Figueres
(Autors: Antonia Martínez i Mateu Riera)

Tots els portablens de plom, així com gairebé totes les anses de vidre de les làmpades (menys una de la UE 51), s'han localitzat a les Cales 1, 2 i 5 del Pla de ses Figueres (Figura 4.4). Aquest fet permet pensar en l'existència d'un edifici de culte per aquella part del jaciment, més encara si es té present que és allà on s'han recuperat la majoria dels elements de marbre, sobretot, a les immediacions de la necròpoli, la qual, és normal que estàs localitzada en el mateix lloc de l'església⁸⁷.

⁸⁷ Per als segles VI i VII, període en el que es poden adscriure les làmpades, els portablens i les sepultures fins ara descobertes en el Pla de ses Figueres, l'enterrament *ad sanctos* és un dels trets més destacables del món funerari bizantí de la Mediterrània occidental (Vizcaíno 2009, 536, 544-545). També es documenten nombrosos exemples de cementiris *ad sanctos* a la part visigoda de la península Ibèrica, alguns d'ells vinculats a comunitats monàstiques (Moreno 2011). Cal dir, a més, que per a les Balears del temps de l'antiguitat tardana la majoria de necròpolis rurals estarien vinculades a basíliques paleocristianes (Mas, Cau 2006, 80). Per a conèixer les raons d'aquesta voluntat d'estar enterrats a la vora de les relíquies que es guardaven a les esglésies vegeu: Duval 1988; Blázquez 397-398.

7. INTERPRETACIÓ

Encara resten moltes incògnites per poder saber com va ser la comunitat monàstica que va habitar l'arxipèlag de Cabrera. Els treballs d'excavació arqueològica tot just han permès descobrir el que seria la punta de l'iceberg d'aquella comunitat. De tota manera, el registre arqueològic disponible, especialment el construït els darrers anys, juntament amb les fonts escrites de l'època i els descobriments arqueològics d'altres comunitats monàstiques, ajuden a aclarir com varen arribar els monjos a Cabrera i com es varen organitzar.

El cas de la comunitat monàstica de Cabrera no és un cas excepcional, i s'ha de contextualitzar dins d'una tradició molt arrelada en els primers segles de la difusió del cristianisme pels territoris del que fou l'Imperi romà, des del segle III dC a Orient, amb una difusió per tota la Mediterrània occidental, entre els segles IV i VI dC i que arriba a les costes atlàntiques de la península Ibèrica, de la Gàl·lia i fins a les Illes Britàniques. El moviment de fundacions monàstiques partia de la creença que la unió amb Déu s'aconseguia en llocs enretirats de la civilització. En el monacat dels illots el tema de la *fuga mundi* prenia una rellevància manifesta però tot aquell moviment fou un fenomen molt més complex.

És cert que no tot el que s'ha trobat fins ara a Cabrera i Conillera dels segles IV a VII dC ha d'estar exclusivament relacionat amb la seva comunitat monàstica. De ben segur que els navegants que visitaren el seu port i la seva font i, tal vegada també, els militars vàndals o bizantins que passaren per les Balears van contribuir a deixar restes. Tanmateix, el conjunt del registre arqueològic dels segles V a VIII de l'arxipèlag cabrerenc s'ha de vincular estretament a les persones que optaren per retirar-se en aquelles illetes per procurar dur una vida que els assegurés la salvació.

7.1. ELS INICIS DE LA COMUNITAT MONÀSTICA DE CABRERA

Els primers testimonis escrits que fan referència a monjos habitant illots de la Mediterrània occidental són de la segona meitat del segle IV i augmenten considerablement en el transcurs del segle V. Aquest fet sembla paral·lel a l'evolució de les troballes ceràmiques a l'arxipèlag de Cabrera, on hi ha certs materials del segle IV i, fins i tot anteriors, però, és en el segle V quan es detecta un gruix significatiu. La petita mostra de monedes estudiada presenta la mateixa tendència. No es pot assegurar que els materials cabrerencs del segle IV estiguin relacionats amb un assentament de monjos, donat que podrien haver arribat a Cabrera per altres vies, tal i com ho varen fer els objectes dels segles anteriors. Sense fonts escrites que ho il·luminin i amb les troballes arqueològiques actuals és molt difícil poder arribar a saber amb certesa quan es va produir l'arribada dels monjos.

Les primeres referències documentals a monjos a les Balears són de principis del segle V, concretament, les referides als dos *monachis* de la carta del bisbe Sever de Menorca, i al monjo Frontó esmentat a la correspondència conservada entre Consenci i Agustí d'Hiponna. Per F.J. Moreno la carta del bisbe Sever fa referència a una comunitat, organitzada, urbana, jerarquitzada i sota l'autoritat episcopal que imitava el model d'Agustí d'Hiponna, de qui n'haurien rebut influència en diversos aspectes, com el de combatre el judaisme (Moreno 2011, 55, 67 i 152-153). Tanmateix, tenint en compte com estava evolucionant el monacat dels illots durant les primeres dècades del segle V, és igualment factible que aquests monjos fessin vida en un illot, per exemple, el de l'illa del Rei, ben proper als fets que es descriuen a la Carta de Sever i que només passessin a Menorca en moments concrets. Tampoc es pot descartar que fossin uns nouvinguts o estassin de pas per Menorca, com ho estava el portador de les relíquies de Sant Esteve.

Les illes de la Ligúria, de l'arxipèlag toscà, i de la costa provençal varen seguir un procés particularment uniforme d'experiències monàstiques que es varen difondre en els segles IV-V dC (Varaldo 2003, 205; Pergola, Mazzei, Severini 2003, 195). Fou a Itàlia del nord i a la Gàl·lia meridional on es varen donar els primers episodis de monaquisme, sovint en illes costaneres, on coneixen un creixent èxit durant el darrer quart del segle IV dC i una etapa d'expansió en els dos primers decennis del segle V (Guyon 2003, 40-41). Les informacions proporcionades per Jeroni, Ambròs i Sulpici Sever coincideixen en mostrar la presència de monjos a les illes de les costes de la Ligúria des de l'any 359 i el seu arrelament en els tres decennis següents. Les instal·lacions monàstiques dels monestirs de la Toscana i, possiblement també, del Laci, serien més tardanes, mentre que un tercer grup seria el format per les illes Lérins i *Stoichades* (Biarne 2000, 352-365). Tal i com es pot apreciar en el mapa de la Figura 7.1, basat en les fonts escrites, a la Mediterrània occidental es podrien identificar dues grans fases en la difusió del "monacat dels illots". La primera, indicada amb color taronja, seria dels segles IV-V. En canvi, la segona, la de color groc, seria dels segles V-VI. Així, la instal·lació dels primers monjos de Cabrera podria ser de la cinquena centúria. Tant les troballes ceràmiques com les estructurals del Pla de ses Figueres, on el conjunt de material és més important, són coherents amb aquesta datació. Les propostes que s'havien fet només a partir de les referències documentals al monacat de les illes occidentals dataven la instal·lació dels monjos a l'arxipèlag de Cabrera, a partir del segle IV o, com a molt, a començaments del segle V (Amengual 1991, 390; 2013, 15; Biarne 2000, 358). Tant les informacions documentals, representades en el mapa (Figura 7.1), com les dades arqueològiques no permeten confirmar aquesta presència en

el segle IV a Cabrera ni tampoc a les illes del sector groc del mapa. Tan sols, les illes del sector taronja, és a dir les instal·lacions en illes de la costa de la Ligúria, Toscana i la Provença podrien haver començat en el segle IV.

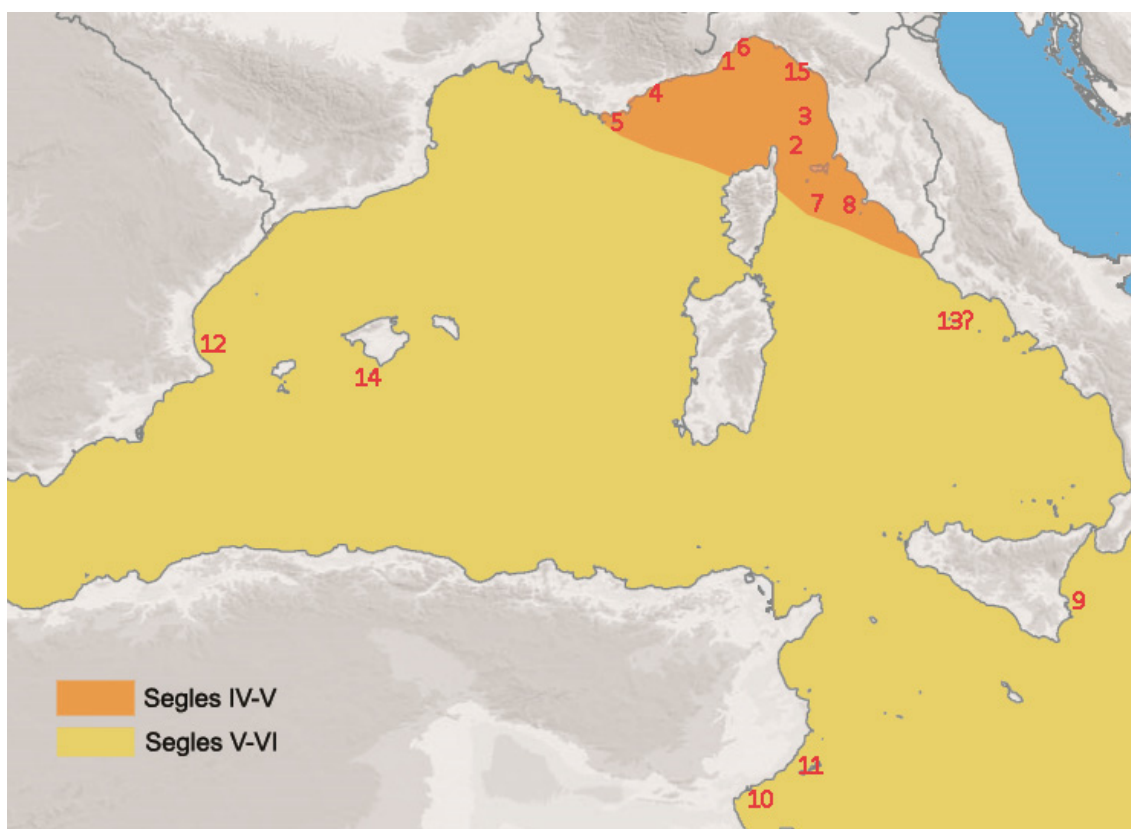

Figura 7.1. Difusió del monacat dels illots a partir de les notícies de les fonts escrites en dues fases, l'àrea taronja correspon als segles IV-V i la groga als segles V-VI: 1. Gallinaria (Ligúria, Itàlia); 2. Capraria = Capraia (Toscana, Itàlia); 3. Gorgona (Toscana, Itàlia); 4. Lérins (Provença, França); 5. Stoechades = Hyères (Provença, França); 6. Bergeggi = Noli (Ligúria, Itàlia); 7. Montecristo (Toscana, Itàlia); 8. Giglio (Toscana, Itàlia); 9. Illot proper a Siracusa (Sicília, Itàlia); 10. Kneiss (Tunísia); 11. Circina = Kerkenah (Tunísia); 12. Cullera (País Valencià, Espanya); 13. Eumorfiana i Palmària (Campània?, Itàlia); 14. Cabrera (Balears, Espanya); 15. Tino (Ligúria, Itàlia) (Autor: Mateu Riera)

En general, però, hi ha dificultats per identificar els llocs on es van instal·lar els monestirs a què fan referència els documents escrits (Cantino Wataghin 1989, 76) i, encara més les seves fases fundacionals. En realitat, d'alguns dels cenobis no se'n coneix més que el nom, o algun dels personatges que hi varen viure o que hi varen estar de pas, però s'ignora completament com es varen organitzar, quines instal·lacions tingueren i quins esdeveniments varen experimentar en la seva vida comunitària (Pricoco 1978, 18). Per la península Ibèrica, les fonts escrites són escasses i les arqueològiques són poc definides a l'hora d'identificar els monestirs hispans anteriors al segle X (Martínez Tejera 1998; 2007, 24, 34-36; Caballero, Murillo 2005, 264). Així, per exemple, en els territoris peninsulars sota domini bizantí, no s'ha pogut arribar a identificar amb seguretat cap instal·lació monàstica (Vizcaíno 2009, 436). El mateix passa amb les comunitats monàstiques de les illes de la Ligúria i la Toscana, difícils de localitzar, malgrat les referències de les fonts escrites (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 195; Moreno 2011, 337). Aquesta escassa visibilitat material i documental és una de les majors dificultats que hom es troba a l'hora d'estudiar els "monjos dels illots". Per això, les intervencions arqueològiques a l'arxipèlag de Cabrera resulten especialment rellevants per a conèixer com varen ser els monestirs dels segles V a VII dC.

7.2 CARACTERÍSTIQUES I TRETS DEFINIDORS DE LA INSTAL·LACIÓ DE LA COMUNITAT MONÀSTICA A L'ARXIPÈLAG DE CABRERA

Els trets definidors del monestir de Cabrera, comuns a altres instal·lacions monàstiques, resulten d'una selecció gens arbitrària que té en compte diversos criteris: la possibilitat de desembarcar i tenir port, estar en l'itinerari d'una o més rutes de navegació i comerç, tenir aigua potable i recursos per a la producció agrària i, eventualment, de productes elaborats (amb peix, múrex, metalls...). A més, l'emplaçament d'un cenobi i d'uns ermitoris, que constitueixen les dues formes complementàries de residència per a una comunitat monàstica d'aquests temps, respon a aquest criteris de selecció.

7.2.1. PORT NATURAL I FONT D'AIGUA

Les metàfores de caire mariner són habituals en els textos monàstics, alguns d'ells referits a illots. Ambrós († 397), quan va narrar l'existència d'instal·lacions monàstiques en illots, ja les va descriure com a "ports" on es podia romandre amb seguretat (Biarne 2000, 353-354; Dessì, Lauwers 2009, 233); Euqueri va afirmar que Lérins "rebia en els seus braços oberts amb tendresa, els que anaven cap a ella, naufrags que rebutgen un món escombrat per les tempestes" (Butaud et al. 2009, 8); Faust, parlant dels set anys que Màxim va dirigir la comunitat monàstica, va fer referència al timó de la nau lerinianna (Heijmans, Pietri 2009, 38). Els monjos lerinians es referien a Lérins com *portus* o refugi de navegants i de naufrags. Les metàfores servien per descriure el bon camí a seguir amb expressions com la de "girar la proa del seu vaixell, per estar sòlidament sostingut per l'àncora de la creu", "clavar l'àncora en el port de la religió, evitant el naufragi del món", etc¹.

És un tret comú de tots els illots on es van instal·lar monestirs la seva ubicació al mig d'importantes rutes de navegació i actuant com a ports d'escala. Això implica que en les costes dels illots hi havia d'haver ports naturals o formes de fondeig i desembarcament. Com s'ha vist, a les illes de Gallinaria, Capraria, Gorgona, les Lérins, les Hyères, Bergeggi, Montecristo, Giglio, les Kneiss, Cullera i el grup format per les illetes de Palmaria, Tino i Tinetto, es troben aquestes condicions. També, es troben en altres illes on no és segura la presència de comunitats monàstiques entre els segles V a VII dC, tot i que n'hi ha nombrosos indicis, com a l'Île Verte, Maguelonne, Isola di Mal di Ventre, Illa de Sant Macari, Zembra, Illeta del Portitxol, Illa Plana/Nova Tabarca i Isla del Fraile. Es troben casos anàlegs en illetes de la Mediterrània oriental, com per exemple a Haghios Géorgios de Xipre i a Pseira de Creta (Gurt 2007, 208; Poulou-Papadimitriou, Nadarou 2007, 759). En els periples de l'Antiguitat hi solien aparèixer les illes costaneres donat que eren emprades com a fondejadors (Arnaud 2003a, 27). Les cinc illes de la Ligúria associades a comunitats monacals primerenques, és a dir, Gallinaria, Bergeggi, Palmaria, Tino i Tinetto apareixen totes elles puntejades i amb els corresponents noms a les cartes nàutiques medievals i també es troben descrites en *Il Compasso da navigare*, del segle XIII (Varaldo 2003, 206 i 208).

A les illes de l'Atlàntic es verifica la mateixa condició d'estar enmig de rutes marítimes que connectaven amb els territoris de les illes grans d'Irlanda i Gran Bretanya. Iona, a Escòcia, és l'exemple del clàssic «desert» dels cristians primitius, un illot allunyat

¹ Heijmans, Pietri 2009, 55; Dessì, Lauwers 2009, 235-237; Butaud et al. 2009, 8-9.

enmig del violent Atlàntic, tot i que estava situada en el centre mateix del món polític del nord, ben al mig de les rutes marítimes que connectaven Irlanda i el nord de la Gran Bretanya. Idèntic model es troba a l'illa de Lindisfarne, on hi hagué el “monestir germà” de l'anterior, “vigilant el mar del Nord” (Brown 1997, 175; 2006, 400-401, 431 i 432).

A terra ferma, l'aïllament també va ser relatiu. Els monestirs no urbans solien estar a tocar o, fins i tot al mig, de les principals rutes de comunicació. És un fet comprovat des d'Orient fins a Occident: a l'antiga Síria, Egipte (Brown 1997, 108; 2006, 212-2013), Judea (Cameron 1998, 68), Hispània², Irlanda (Moreno 2007, 385; Picard 2009, 301-302), Gàl·lia (Lebecq 2000, 127-129) i Itàlia (Cantino Wataghin 1989, 83, 85 i 87).

El monestir de Cabrera hauria complert aquestes directrius. En destaca el seu port principal, el qual justifica, en gran mesura, l'existència de l'assentament del Pla de ses Figueres. També hi havia diversos fondejadors repartits per les illes de l'arxipèlag. Es trobava en l'itinerari que anava des de la península itàlica, passava entre Sardenya i Còrsega, pel sud de les Balears i arribava a la península Ibèrica o en sentit contrari. Un altre itinerari venia de l'estret entre Sicília i Cartago, passava pel sud de Sardenya, el sud de les Balears i arribava també a la península Ibèrica. Finalment, una ruta més secundària, sortia des de diferents punts del nord d'Àfrica, passava per les Balears i arribava al nord-est de la península Ibèrica i el sud de la Gàl·lia³.

Un dels altres elements sense el que mai s'hagués pogut donar un assentament monacal estable a Cabrera és el de l'aigua potable. Són diversos els indrets on els monjos se'n pogueren abastir però en destaca el de Sa Font, la principal surgència natural d'aigua de tot el sub-arxipèlag que, a més, raja tot l'any. Era fonamental, no només per a la subsistència dels seus habitants, sinó també pels mariners que hi paraven per a fer aiguada, per les instal·lacions de producció de salaons i múrex dels monjos i per l'espai de conreu que van crear.

Les referències textuais a les fonts d'aigua, al seu sorgiment miraculós o a les seves propietats curatives són freqüents i indiquen que formen part principal del procés de selecció dels emplaçaments monàstics. Els textos referents a sants fundadors o a monestirs sovint recorren a anècdotes miraculoses relacionades amb l'aigua. És un miracle que remet al passatge bíblic de Moisès en el desert. Cap a l'any 390, la monja Egèria va trobar una colònia “d'homes sants” a les immediacions de la font del Mont Nebo, atribuïda a al miracle realitzat per Moisès (Colombás 2004, 156). Aquest tipus de miracle també es recull a la *Vita* de Sant Martí de Tours (Brown 1997, 103).

Consten algunes anècdotes d'aquesta mena referides a illots. Hilari, en el 431, descrigué tres miracles succeïts a l'illa Ierinianna relacionats amb l'arribada de sant Honorat: l'expulsió de les serps, fer brotar una font esgotada des de feia segles i, aconseguir fer donar els millors fruits a una terra que fins llavors era *asperitas* i *squalor*, és a dir, àrida i inhòspita (Pricoco 1992, 22; Moret 1997, 49 i 54-55; 2011-12, 459 i 463). En la mateixa línia, sant Mamilià, a l'illa de Montecristo, després de vèncer al drac, va poder veure a la caverna on s'amagava la bèstia, la sortida d'una corrent d'aigua cristal·lina que corria *usque in hodiernum diem* (Pricoco 1992, 22). A l'epitafi

² Caballero, Murillo 2005, 260; Barroso, Morín de Pablos 2007, 241; Caballero 2007, 91 i 94; Poveda 2007, 181; Vizcaíno 2009, 145-146.

³ Ruiz de Arbuló 1990; Pryor 1992; Guerrero 1993 i 2005.

del bisbe Justinià de València es narra com, aquest, “trencant la pedra” en un illot, va trobar una “font dolçíssima”⁴. A la *Vita Fructuosi* es narra una situació semblant. Segons García Moreno, es pot interpretar que Fructuós hauria construït un monestir en una illa desolada del litoral gallec, “en la que s’haurien hagut de perforar pous per obtenir l’aigua necessària” (García Moreno 1991, 271). Quelcom semblant es troba en els escrits de Beda el Venerable anteriors al 735 dC, on es narra l’expulsió de les “forces hostils” i la construcció d’un eremitori a l’illa de Farne, on després el monjos aconseguiren trobar una deu excavant un pou en un lloc on pareixia impossible poder arribar a l’aigua (Horn, White Marshall, Rourke 1990, 72). En definitiva, “l’aparició miraculosa d’aigua dolça” és un tòpic en els textos, especialment els hagiogràfics, dels segles V-IX dC, referits a les “illes-desert” d’ermitans o monjos (Dessi, Lauwers 2009, 246-247). De fet, per al cristianisme de l’època, les aigües d’aquelles fonts eren tractades com autèntiques relíquies que “portaven el paradís al present” (Brown 1997, 76; 2006, 154 i 199).

Per altra banda, el fragment d’ara amb epígraf d’època altimperial descobert a Sa Font, podria estar mostrant que hi va haver un santuari en època antiga precristiana associat a la surgència d’aigua (Riera Rullan, Ramis 2008, 21-22). Sovint, els monjos de l’antiguitat tardana varen optar per instal·lar la seva residència en temples o santuaris pagans, com a forma de cristianitzar aquest llocs, i aquesta coincidència es dona també en els illots (Cameron 1997, 103; Brown 1997, 114; 1998, 183-184; 2006, 222). Cristianitzar i expulsar el diable d’aquests llocs és el que pretenien Hilarió a l’illa de Xipre (Opelt 1984, 314), Sant Columbà a Luxeuil-les-Bains (Munro 1907; Brown 1997, 139; 2006, 312) i, molt probablement, al monestir de Corbie (Lebecq 2000, 127). Arqueològicament, la instal·lació de monjos coincideix amb restes que podrien pertànyer a santuaris precristians, com per exemple, el santuari de l’illa de Santa Margarita de les Lérins, les restes d’època romana trobades a l’abadia de Sant Honorat (Arnaud 2003b, 176), les restes i inscripcions funeràries dels segles I a III dC de Bergeggi, (Bulgarelli 2003, 213-214). A més, aquests santuaris precristians dels illots o de la costa eren marcadors rellevants de les rutes marítimes (Guerrero 2005, 88), unes funcions que hereten les comunitats monacals⁵. Molts d’aquells indrets, la majoria íntimament lligats al món monacal, es convertien en importants centres de peregrinació que, a finals del segle V, s’estenien per tot l’orbe cristià des de Saint Albans a Britània, Sant Martí de Tours a la Gàl·lia, Sant Simeó l’Estilita en el nord de Síria, o Sant Menna a Egipte. A ells hi acudien les gents “a visitar les relíquies col·locades al costat d’antigues deus d’aigües medicinals” (Brown 1997, 76; 2006, 154 i 199).

⁴ Rosselló 2005, 385; Ribera, Rosselló 2007, 164; Moreno 2011, 418.

⁵ Els exemples d’instal·lacions monàstiques en terra ferma són també molt abundants. L’antic santuari localitzat ran de mar associat a l’heroi Sarpedó, avui anomenat Meryamlik (Turquia), es va convertir en un important centre de pelegrinatge dedicat a Santa Tecla, a qui se li atribuïen curacions miraculoses (Brown 1998, 183-184). A l’actual Turquia hi ha nombrosos indrets on hi va haver santuaris relacionats amb l’aigua que després es varen cristianitzar i que sovint varen ser gestionats pels monjos. El propi emperador Justinià, l’any 563, va anar en peregrinació fins al santuari de l’arcàngel sant Miquel de Gèrmia (prop d’Ankara), lloc famós per la seva font de curacions miraculoses (Brown 1997, 114; 2006, 222). A Occident, un bon paral·lel és el del monestir de Montecassino (Brown 2006, 272). També seria el cas del santuari romà de Mura (Lliria) (Ribera, Rosselló 2007, 165-166; Vizcaïno 2009, 261), on el reaprofitament de les seves terres com a monestir té un paral·lel a Samos, en tots dos casos dels segles VI i VII dC (Escribà, Martínez, Vidal 2005, 271). La cristianització d’edificis termals també és un fenomen freqüent. Així s’ha constatat, per exemple, a Empúries (Vizcaïno 2009, 351-355), a Sardenya (Spanu 1998, 203; 1999, 489-495; Rovina 2002b), a Sicília (Vizcaïno 2009, 353), al nord d’Àfrica i a la Gàl·lia (Spanu 1999, 493).

Moltes de les troballes mobles i immobles efectuades en el Pla de ses Figueres apunten cap a l'existència d'una instal·lació de caire cenobític en aquell indret amb una clara vinculació amb el port natural de Cabrera. Hi havia una necròpoli, unes instal·lacions destinades a l'elaboració de salaons i porpra, unes restes que es poden associar a la producció de vi i una sèrie de troballes que indiquen que hi havia hagut una església. A més, a poca distància, a sa Font, hi podria haver hagut un santuari precristià, la mateixa surgència i, potser, un espai agrari.

Cal tenir present, primer de tot, que és el jaciment més important de tot l'arxipèlag de Cabrera del temps del seu monestir segons indica la quantitat de ceràmica i l'àrea de dispersió que s'observa en superfície. Fins a l'any 2007, s'havien recollit un nombre mínim d'unes 500 peces de vaixel·la fina, d'uns 125 estris de ceràmica de Cuina Tardana, d'unes 40 àmfores, i d'una vintena de gerres/amforeta "eivissenques" o de procedència indeterminada dels segles V a VII dC. En tot cas, tot i que són una bona mostra de l'entitat de l'assentament, cal no perdre de vista que aquestes xifres corresponen únicament a un tast, donat que encara resta més del 90% del jaciment sense excavar. També s'ha confirmat, tal com s'havia indicat fa uns anys (Riera Rullan 2002; 2005a), un clar predomini dels materials de la segona meitat del segle V i, molt especialment, dels segles VI i VII.

Pel que fa a la cronologia, no s'ha pogut localitzar fins ara cap estructura clarament anterior al segle V. En els nivells més antics de les cales 2 i 5, sempre posteriors a c. 400 dC (Fase A), s'han pogut documentar forats de pal. Les cales són d'unes dimensions tan reduïdes que no ha estat possible determinar a quina mena d'edificis corresponien. És força habitual en jaciments arqueològics monacals d'aquesta època la identificació de construccions fetes amb materials peribles dels que només s'han conservat les unitats estratigràfiques negatives i que posteriorment foren substituïdes per edificis fets de pedra (Louis 1999; White Marshall, Walsh 2005). En futures excavacions del Pla de ses Figueres, caldrà, doncs, seguir amb atenció la més que probable localització de nous forats antròpics per així poder aclarir la seva funció⁶.

7.2.2. LES ACTIVITATS PRODUCTIVES

Les anomenades "Factoria de salaons" i "Tallers de porpra" constitueixen unes instal·lacions formades per basses de mides diferents en el primer cas i per una bassa, de moment, en el segon cas. Es troben una gran quantitat de closques de múrex en l'anomenat "Taller de porpra", però també, de forma més dispersa per tot el Pla de ses Figueres. A més hi ha un closquer situat a la vora de l'aigua.

Tot i la problemàtica datació de la fundació i ús de la "Factoria de salaons", sembla raonable pensar que pogué estar en funcionament en temps del monestir cabrerenc. Així ho indiquen les abundants ceràmiques dels segles V a VII trobades pels voltants, les característiques de les tègules de l'enderroc de l'habitació adjacent (Àmbit A) i les troballes de d'hams, agulles relacionats amb les activitats de pesca i reparació de xarxes. Tanmateix, com que també es troben materials més antics del segle V, no es pot descartar que les estructures de la "Factoria de salaons" haguessin estat reutilitzades per la comunitat monàstica. En altres casos es té constància de la reutilització d'estructures

⁶ A l'illot dels Frares també s'han pogut identificar diverses unitats estratigràfiques negatives que corresponen a forats de pal, a prop d'on es troben les fosses de les tombes.

més antigues per part de monjos del primer cristianisme (Díaz 2007, 80, 82, 85). A l'Occident europeu del segle VI, molts monestirs eren “vil·les reconvertides”. Un bon exemple d'aquell reaprofitament és el del monestir de *Vivarium* de Cassiodor, on hi havia una important sèrie d'instal·lacions dedicades a l'explotació de recursos marins (Brown 1997, 123, 134; 2006, 240; Bernal 2007b; 2010). Així, Ph. Pergola, a partir sobretot de les troballes arqueològiques de les illes de la Toscana, ha apuntat que les *villae* abandonades també varen ser, molt versemblantment, els llocs de residència dels primers eremites insulars. Però, tant a les illes de la Toscana com de la Ligúria, és, per ara, impossible reconèixer dins de les fases més tardanes dels establiments romans, la presència dels *coenobia* o *monasteria* citats a les fonts antigues (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 194).

És més precisa la datació del “Taller de producció de porpra”. Les dades estratigràfiques i els resultats de les proves de C¹⁴ coincideixen en poder situar el processament del múrex durant la sisena centúria, tot i que no es pot descartar que aquesta activitat es fes ja en el segle V i durant el segle VII. Per ara, no es tenen dades suficients com per poder conèixer la data de l'inici ni del final de la producció del colorant. En qualsevol cas, és molt probable que ambdues produccions, la de salaons (ja sigui salat de peix o salses) i la porpra, haurien pogut funcionar durant els mateixos anys i, fins i tot, indistintament, en els dos llocs. La factoria de salaons i el taller de porpra, malgrat de la denominació que se'ls ha donat, no necessàriament serien dos punts de producció diferenciada.

Es considera que l'existència dins d'una mateixa unitat de producció de dipòsits de distints tipus de grans dimensions per a les salaons, i més petits i profunds pel *garum*, demostren la polivalència dels centres de producció, que serien aptes per fer conserves i salses de peix, però que també podrien servir per realitzar el tractament del múrex (Paskoff, Slim, Troussset 1991, 544) atès que es podien alternar els dos tipus de producció en una mateixa factoria, donat el caràcter temporal de la indústria salaonera, concentrada a la primavera (Ponsich, Tarradell 1965, 101-102; Ponsich 1988, 54).

Durant el segle IV es va produir un impuls a les indústries pesqueres de moltes regions d'Hispania i la *Tingitana* (Reynolds 2010, 143; Murcia et al. 2005, 9). Sembla que a la *Lusitania*, la *Betica* i la *Carthaginensis* es troben factories que haurien desenvolupat la seva activitat majoritàriament durant el segle IV, per anar disminuint paulatinament durant en el transcurs del segle V, amb possibles pervivències en el segle VI (Murcia et al. 2005, 9). A *Hispania* s'hauria pogut donar una limitada reanimació de la indústria conservera durant el segle VI. Aquests tènues indicis estarien localitzats preferentment en el litoral de la província bizantina o en la seva àrea d'influència immediata, i s'han relacionat amb el manteniment dels circuits comercials amb la Mediterrània oriental “tradicional àrea consumidora dels productes piscícoles hispans” (Lagóstena 2001, 349)⁷. L'estudi de les àmfores indica que l'exportació de salaons hispans encara tindria lloc durant el segle VI. Tanmateix, no està clar si la conquesta bizantina d'Hispania, a mitjans del VI, va significar el final definitiu o no de les factories de peix del sud de la península Ibèrica. Més o manco es pot afirmar el mateix per les produccions

⁷ Pel que fa a la *Lusitania* vegeu: Ramos et al. 2007, 85-86; Reynolds 2010, 113 i 114. De la Bètica: Bernal 2007, 111; Vizcaíno 2009, 149, 151, 152, 164, 171, 312, 346; Reynolds 2010, 113 i 114. La *Tingitana*: Ponsich, Tarradell 1965, 117 Reynolds 1995, 24; 2010; Vizcaíno 2009, 312; Vallejo 2012, 113. Àrea murciana: Murcia et al. 2005, 9; Vizcaíno 2009, 225. Zona alacantina: Reynolds 1993, 10, 11, 17, 55; 2005b, 394; 2010, 104-105, 115, 117; Ribera, Rosselló 2007b; Vizcaíno 2009, 317.

documentades a les illes Balears⁸. Per tant, la producció a Cabrera en el segle VI, seria coherent amb aquest panorama⁹.

Pel que fa a la producció de porpra, durant el baix Imperi, els pescadors de cargols formaven corporacions o *familiae*, els *mureteguli* o *conchylioteguli*, regides per una reglamentació estricta. Els *pupurarii* formaven un monopoli de l'Estat i “guardaven el control (i el secret)” de la fabricació de la porpra, s'encarregaven de la seva comercialització i també tenien les teles (Ponsich 1988, 55). Tot i que, a dia d'avui, encara falten dades per poder confirmar-ho, és coherent pensar que els “monjos dels illots” varen poder ser els que conservaren els “secrets”, els coneixements, i les pràctiques dels *pupurarii* i, molt significativament, els processos de tenyit de teles amb els colors íntimament lligats a l'Església. El que sí que sembla clar és que els monjos van tenir molt interès en incorporar la producció de porpra en els seus monestirs, com un producte de luxe¹⁰.

Igualment, també van estar molt interessats en intervenir en activitats pesqueres, la producció de *garum* i la de sal, necessària per l'elaboració d'aquests productes. Tant les fonts escrites com les arqueològiques permeten veure que el monacat estava estretament vinculat a aquestes produccions. Són diverses les notícies que relacionen els monjos dels segles V a VIII amb els treballs relacionats amb els recursos marins o fluvials. Així, a la vida de Sant Filibert, es parla de la importància dels peixos de riu per a l'alimentació i l'economia dels monestirs atlàntics de la Gàl·lia del segle VII. També s'ha pogut constatar documentalment l'interès dels monjos gals del segle VII per

⁸ Fins fa poc els indicis sobre les factories de salaons de les Illes Balears eren “quasi inexistent” (Hernández, Cau, Orfila 1992, 218). L. Lagóstena, a partir d'escasses restes conegudes, va proposar que durant el segle VI pareixia adquirir especial relleu la indústria conservera de l'arxipèlag balear que hauria estat en relació amb el funcionament de les salines mallorquines i amb les instal·lacions de Sa Mesquida (Mallorca), *Sanisera* (Menorca) i Sa Plageta (Cabrera) (Lagóstena 2001, 200, 342 i 349). Les instal·lacions de Sa Mesquida i Sanitja, però, podrien haver estat destinades a la producció de vi o d'oli (Peña 2010, 344 i 349). Més recentment, s'han publicat més resultats, especialment d'Eivissa i Formentera (Alfaro, Costa, Tébar 2002 i 2004, 42; Costa, Alfaro 2006; 2012; Costa 2011). Al nord de Mallorca s'ha fet la troballa del lloc on estava ubicada la ciutat de Bocchoris (*civitas Bocchoritana*), on hi ha proves de l'existència d'un taller de porpra. Com en el Pla de ses Figueres, s'ha documentat una cubeta referida de morter a la que s'hi relacionen concentracions de múrex trencats amb idèntic patró que els de Cabrera (Estarellas, Merino 2005; Strydonck, Boudin, Ramis 2010, 183, 185; Alomar; Ramis; Bover 2011, 46; Costa 2011). Segons els resultats de les proves de C¹⁴, estaria actiu en el segle V i, tal vegada, fins el segle VI dC (Strydonck, Boudin, Ramis 2010, 185). Encara en el nord de Mallorca s'haurien documentat closquers de múrex a *Pollentia* (Villaverde 2004a, 393), mentre que al sud de l'illa, mirant cap a Cabrera, hi ha diversos closquers, considerablement grans, a cala en Tugores (Riera Frau, Riera Rullan 2005b, 380). De cap d'ells es coneix la seva cronologia. A l'illa Plana d'Eivissa s'hi van trobar un taller de porpra amb materials baiximperials. També cal esmentar el del Pou des Lleó, localitzat ran de la costa més oriental d'Eivissa, davant la illeta de Tagomago, on s'han localitzat diverses cubetes del segle IV dC que s'haurien abandonat en els segles VI-VII i, a S'Argamassa, s'han trobat evidències que permeten plantejar una hipotètica alternança en la fabricació de porpra i de salaons (Alfaro, Costa 2006; Costa 2011).

⁹ Hi ha indicis de producció de porpra d'altres illots com, per exemple, els de *Chilmi*, *Zembra*, *Kars Iko* i *Mogador* (Ponsich 1988, 43 i 53; Villaverde 2001, 192 i 296; Blázquez 2004, 697).

¹⁰ J. M. Blázquez recull tota una sèrie de testimonis escrits que demostren fins a quin punt era un luxe la porpra durant tota l'Antiguitat, inclosa la tardo antiguitat (Blázquez 2004, 689-694). Gràcies a les fonts escrites se sap que els reis vàndals i longobards portaven vestimentes de color porpra i, per descomptat, ho seguien sent les dels emperadors bizantins i d'algunes autoritats civils i eclesiàstiques. En els altars es trobaven teixits purpuris i s'escrivia amb tinta de color porpra en els pergamins més sagrats (Brown 1998, 157 i 211; 2006, 444). Per a la documentació de producció de porpra a la Sardenya bizantina vegeu: Cosentino 2002b, 63-64. Per a la identificació de restes de colorant purpuri dins de ceràmiques *E Ware* de la Gàl·lia veure: Campbell 2007, 32-53 i 80.

aconseguir explotacions de sal, així com per accedir als recursos de la pesca (Lebecq 2000, 130; Wickham 2000, 348). Un altre document a tenir en compte és el privilegi atorgat al monestir de Corbie pel rei Clotari III, de c. 661-664, citat a la confirmació de Chilperic II de 716 (McCormick 20005, 592; Pieri 2005, 153-154), on s'enumeren els productes i les quantitats que, anualment, rebia el monestir "en qualitat de donació dels dipòsits reals de Marsella" (Brown 1997, 147; 2006, 314). Entre aquests productes hi havia trenta modis de *garum* (Loseby 2000, 178).

La coincidència en els illots de comunitats monàstiques i instal·lacions productives d'aquesta mena està confirmada per nombroses troballes arqueològiques de diversa entitat, com s'ha vist en el capítol 3: en els illots de la Toscana (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 195); a les illes monàstiques del sud de la Gàl·lia, a la costa tunisenca (Paskoff, Slim, Troussset 1991, 536, 539 a 544) i a l'illot de Cullera. Hi ha altres illots on es troben restes que es poden vincular a aquestes produccions, que podrien haver estat ocupats per monjos, però no en tenim la certesa¹¹.

És difícil poder pensar que en aquestes illes tant petites hi hagués pescadors i, per tant, unes comunitats socialment organitzades que fessin salaons o porpra actuant fora del control dels monjos, especialment una vegada s'havien consolidat les seves comunitats cenobítiques. Per contra, pareix més raonable que aquestes factories fossin dirigides pels mateixos monjos o pels seus servents, tal i com sembla que va passar a Cabrera. Més encara si es té present que diverses evidències arqueològiques de la península Ibèrica i de *Septem* han permès proposar una "íntima connexió entre les basíliques/monestirs" i les *cetariae* i/o *vivaria*. En definitiva, l'explotació de recursos marins va ser característica dels complexos episcopals, les esglésies i els monestirs costaners hispanos de l'antiguitat tardana (Bernal 2007b; 2010).

L'elaboració de salaons i porpra requeria sal, a més, d'aigua dolça en gran quantitat, calderes i dipòsits. No es té constància de l'existència de salines a l'arxipèlag cabrerenc, però sí que hi ha indicis de l'aprofitament de la recollida de la sal dipositada de forma natural en diversos indrets de la costa. Encara no s'ha pogut estudiar amb deteniment per poder fer un càlcul de quins volums de sal es podrien aprofitar cada any. En canvi, sí que es té molta més informació de les importants salines que hi ha al sud de Mallorca, a la Colònia de Sant Jordi, ben a la vora de l'illot dels Frares. Sembla que ja s'haurien explotat des de segle IV aC, i que seguirien en ús fins, com a mínim, el segle VI dC (Guerrero 1987, 33 i 82; Lagóstena 2001, 349). És molt probable que garantissin l'abastiment de sal per a la factoria de salaons cabrerenc (Hernández, Cau, Orfila 1992, 217-218).

L'enorme importància de la sal i, del seu tràfec, en els segles que s'estan tractant no admet cap tipus de discussió¹². Tanmateix, documentar arqueològicament el tràfec de la sal és una tasca vertaderament complicada. En tot cas, sí que s'ha pogut constatar l'interès dels monjos gals del segle VII per aconseguir explotacions de sal, per exemple,

¹¹ Alguns exemples ja tractats en el Capítol 3 són: Zembra, Illeta del Portitxol, Illa Plana/Nova Tabarca i Isla del Fraile. Però també succeeix el mateix en els casos de l'illa de Campello (Lagóstena 2001, 180, 183, 266 i 329), del Peñón de Salobreña (Lagóstena 2001, 155), Tarifa (Ponsich 1988, 189), diverses illetes als voltants de Cadis (Ponsich 1988, 206, 209-212), l'Ilhéu de Baleeira (Fabiao 1992-1993, 242; Lagóstena 2001, 73) i l'illa de Mogador (Ponsich 1988, 43 i 53; Villaverde 2001, 192 i 296). En alguns d'ells també es troben els denominats "vivers" excavats a la roca (Lagóstena 2001, 228, 266).

¹² Durliat 1998, 99, 115 i 117; Wickham 2000, 359; Campbell 2007, 80. Per a la importància de la sal a l'economia de Sardenya durant l'alta edat mitjana vegeu: Cosentino 2002b.

el monestir illenc d'Heriou/Noirmoutier, que exportava sal de la zona atlàntica (Lebecq 2000, 130; Wickham 2000, 348). També, els arxipèlags de Lérins i Hyères són considerats com a bons indrets per a la producció de sal des de temps remots¹³. A les Balears, el Cap des Port de Fornells, un probable monestir, que rep el nom de *Basilica de Ses Salines*, està a la vora d'unes salines que, segons P. de Palol, haurien estat explotades des de l'Antiguitat (Palol 1982, 353).

S'han trobat algunes escòries de ferro en diversos contextos dels segles V a VIII del Pla de ses Figueres. També s'ha identificat qualche tros en el Conjunt Central del Clot des Guix. Al nord-est de Cabrera hi ha el jaciment de la Punta de sa Corrent, on tot apunta que hi va haver una explotació de nòduls fèrrics. Alguns materials ceràmics trobats per la contrada podrien estar indicant que va estar activa en temps dels monjos cabrenencs¹⁴. El monacat cristià i la metal·lúrgia varen anar ben prest de la mà (Lebecq 1997). Pel que fa al "monacat dels illots", en el relat de la fundació del monestir de l'illa de Rathlin O'Birne pel deixeble de sant Patrici Assiuc es diu que aquest era mestre en l'art de treballar els metalls (Picard 2009, 306). També es constata la relació dels monjos amb l'explotació de mines de plom a l'*Ep.* I, 48 de Gregori Magne, adreçada a la comunitat monàstica de l'illa *Eumorfiana*.

Una de les altres produccions vinculades a la comunitat monàstica de Cabrera entre els segles V i VI hauria estat la del vi que va deixar restes d'alguns àcids en la cubeta trobada en el sector del taller de porpra (Capítol 4), però es desconeix l'abast de la producció. Per ara, el de Cabrera, seria l'únic monestir en un illot on s'ha pogut documentar la producció de vi en dates tan primerenques. A nivell arqueològic s'ha pogut constatar que, des del segle VII, els monestirs gals solen estar associats a premses de vi (Wickham 2000, 248). A la península Ibèrica, l'únic monestir on s'hi hauria trobat un *torcularium* possiblement del segle VI dC per a la producció de vi o oli és el de Mura (València) (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269). La documentació arqueològica – i també textual- d'Orient és, en canvi, molt més abundant, especialment pel que fa a Egipte¹⁵, però també a Palestina (Moreno 2011, 150, 317, 402). Per la Gàl·lia, consten testimonis escrits que fan referència a la producció de vi en monestirs en els segles VI-VII dC. Un dels més importants va ser el de Saint Denis, on es celebrava una fira que, com a mínim des del 634-5 dC, haurien organitzat els monjos, en la que venien el vi de les seves collites. També es té constància de com els monestirs del nord cercaren tenir accés a vinyes de latituds més meridionals (Lebecq 1997, 76; 2000, 142, 129-131).

Els textos hagiogràfics o referents a comunitats monàstiques utilitzen sovint la imatge del paradís identificada amb els illots i mencionen les vinyes com un atribut. Euqueri va descriure Lérins com un oasi paradisiac, un territori fecund portador de collites i de vinyes¹⁶. Aquesta imatge la utilitza Jeroni per a una illa que no identifica on ragué el personatge anomenat Bonós (Biarne 2000, 352; Guyon 2003, 40-41) i, també, es troba a la *Vita sancti Pirminii* (Dessi, Lauwers 2009, 251). Si bé és cert que aquesta estampa

¹³ Arnaud 2003b; Rigaud 2003; Pasqualini 2013.

¹⁴ A la dècada dels anys 70 del segle XVIII, en un informe orientat a justificar la possibilitat de repoblar Cabrera, se citava l'existència de "ferro cru de molt bona qualitat", que no ha estat degudament contrastada (Giménez, Alberola 1994, 86 i 89).

¹⁵ Ballet 2001, 116-124; Pieri 2005; Schrunk 2009; Reynolds 2010, 132-133, 309 i fig. 27; Moreno 2011, 305.

¹⁶ Pricoco 1978, 166-168; Heijmans, Pietri 2009, 54; Dessi, Lauwers 2009, 237.

paradisíaca tenia un contingut espiritual podria ser una referència real al cultiu de la vinya.

Els textos fan referència a l'ús del vi en els monestirs per a la celebració de l'Eucaristia¹⁷, també s'utilitzava en els rituals funeraris "cristians" dels segles IV a VII dC (Brown 1997, 35 i 145; 2006, 323-325) i, per altra part, són abundants les cites on s'esmenta el consum del vi en la dieta dels monjos¹⁸. A les *Vitas* dels Pares de Mèrida, es menciona un magatzem on es guardava el vi de la comunitat del monestir de Cauliana, a prop de Mérida, del segle VI (Moreno 2011, 197, 287, 422 i 454-455). Als monestirs de Cap des Port de Fornells de Menorca¹⁹ i de Punta de L'Illa de Cullera²⁰ es varen identificar uns magatzems de vi i/o oli. Per ara, doncs, no hi ha indicis clars de la producció de vi en els illots monàstics, excepte les restes orgàniques trobades a Cabrera. En canvi, els magatzems i les àmfores de vi procedents de la Mediterrània oriental indiquen que aquest producte era objecte de transport i intercanvis, com veurem més endavant, i, per tant, més enllà del consum eucarístic i domèstic dels monjos.

7.2.3. ESGLÉSIA I CEMENTIRI DEL CENOBI I ELS POSSIBLES EREMITORIS

Tot monestir havia de tenir almenys una església (Moreno 2011, 394). Hi ha diverses referències a les esglésies dels "monestirs dels illots". Hilari, a la *Vita Honorati*, informa que Honorat va construir una església a Lérins que podia acollir els elegits de Déu (Heijmans, Pietri 2009, 38; Codou 2012b, 78 i 83; 2013, 65). A la documentació de l'alta edat mitjana (segles VI-IX dC) referida a altres "illes-desert" de monjos, solen narrar la construcció de cel·les i d'un lloc de culte (Dessi, Lauwers 2009, 246-247 i 250). A nivell arqueològic es poden citar el edificis de culte associats a les comunitats monàstiques de Gallinaria, Capraria, Bergeggi, Kneiss, Cullera, Tinetto i, probablement també, a les comunitats monàstiques d'Île Verte, Magelonne, Illa de Sant Macari i Zembra. A partir de la lectura atenta de les fonts escrites i gràcies a les recents troballes arqueològiques, s'ha proposat la identificació a Lérins d'un eremitori del segle V dC on hi hauria un edifici de culte "secundari" que estaria reservat per a la pregària, mentre que l'eucaristia se celebraria a l'església del cenobi d'aquella mateixa comunitat monàstica (Codou 2013, 65), una edificació que encara no s'ha localitzat. Era el

¹⁷ Tal i com ho recordava Adomnán (c. 624- 704), l'abat del monestir de l'illa de Iona, quan afirmava que el vi era necessari per a la celebració dels misteris més sants (Campbell 2007, 79). Que en el III Concili de Braga es recollissin fins a quatre al·lusions a la prohibició de consagrar productes substitutius del vi a l'altar (Peña 2009, 353), és una bona mostra de quan important era per a totes les comunitats cristianes el no patir problemes amb el seu subministrament.

¹⁸ Tot i que des del segle IV dC ja es troben alguns exemples de la renúncia a beure vi com un acte de sacrifici (Brown 1983, 16; Blázquez 1989, 342), són nombroses les regles de la Mediterrània occidental que esmenten el vi consumit pels membres de les comunitats monacals com, per exemple, les hispanes de Sant Isidor i de Sant Fructuós (Peña 2009, 353; Vizcaíno 2009, 313). A la Regla del Mestre redactada a Itàlia durant la primera meitat del segle VI es menciona el consum habitual de vi per part de l'abat i els demés monjos (Moreno 2011, 403). També es troba citat a la Regla de Sant Benet (Just 1996). A la *Vita Fulgentii* es considera un mèrit remarcable abstenir-se de beure vi (Courtois 1955, 319), el que és indicador del consum habitual entre els monjos.

¹⁹ Palol 1982, 371-373; 1987; Godoy 1995, 174-176; Rosselló 1995, 159; Caballero 2006, 103-106; Vizcaíno 2009, 474; Moreno 2011, 196.

²⁰ Rosselló 1995, 153-154, 159; 2000, 144, 146-147; 2005, 394; Ribera, Rosselló 2007, 171; Moreno 2011, 206-207, 422 i 477.

“vertader cor del cenobi”, on es realitzaven els oficis litúrgics i s’hi orava, i es previsible que la disposició de la resta de les dependències es distribuïssin en funció de la seva ubicació (Just 1996; Moreno 2011, 394)²¹. El cenobi de Cabrera s’hauria organitzat com el de Lérins i, al costat de l’església, la comunitat monàstica degué situar d’inhumació, com una prolongació del lloc de vida (Codou 2013, 67).

L’església del Pla de ses Figueres no ha estat localitzada però hi ha indicis clars del seu emplaçament, com les troballes de làmpades de vidre, els marbres i la mateixa localització de la necròpoli. Tal vegada no va ser l’únic edifici de culte de l’arxipèlag, però probablement va ser el més important, situat en el lloc més accessible des del port i on sembla que es concentren un major nombre de restes arqueològiques. Sovint, especialment fora de la península Ibèrica, es té constància de la presència de més d’una església, oratori o capella dins d’un mateix complex monàstic (Moreno 2011, 394). Els marbres trobats i les làmpades denoten una capacitat d’inversió de riquesa força destacada.

Tot i que autors com Sant Jeroni mostraven les seves preferències cap els edificis monàstics que no empressin materials nobles i valorava positivament la humilitat i la pobresa de les seves construccions (Moreno 2011, 40), en el monacat cristià, els edificis de grans dimensions i ricament decorats eren una realitat. Les fonts escrites fan palès que el monacat a Occident va estar íntimament lligat a les elits socials (*potentes i possessores*)²², també als illots²³. I és que l’aristocràcia va trobar en les fundacions ascètiques i en la literatura hagiogràfica una manera de reforçar la seva identitat i, eventualment, el seu prestigi (Gioanni 2009, 154).

A partir dels elements mobles, així com de les restes constructives i sepulcral documentades fins ara en el Pla de ses Figueres, es pot afirmar que va ser durant els segles VI i VII quan més activitat hi va haver al monestir de Cabrera. Aquestes dades són coherents amb la carta de Gregori Magne del 603, en la qual queda clar que, en el segle VI/principis del segle VII, hi havia un monestir a Cabrera amb prou entitat com perquè el papa decidís intervenir-hi. Aquesta intervenció papal coincidiria amb el moment de la fundació de les noves edificacions de la Fase H, la darrera gran fase constructiva contemporània al monestir de Cabrera documentada en el Pla de ses Figueres (Figura 7.2). Comprèn, una sèrie d’estructures parcialment excavades, la funció de les quals no està encara ben determinada: l’edificació de l’Àmbit B de la Cala 1, els murs de la Cala 2 i el mur de la Cala 5. També hi ha una possible explotació

²¹ Per a més detalls del que es coneix a través de les fonts escrites i arqueològiques de les esglésies monàstiques de la segona meitat del primer mil·lenni de la nostra era vegeu: Caballero 2006 i Martínez Tejera 2007 per a la península Ibèrica; i, per a una visió de gairebé tota la cristiandat: Moreno 2011.

²² Brown 1997, 47-48, 101-103, 136-140 i 195-198; 2006, 41, 151, 153, 161, 186, 240, 277, 287, 312, 399, 401, 419-420, 427, 429, 435-436, 456-457, 461, 583.

²³ Se sap que, dels primers temps del monacat cristià a Occident, els personatges claus per al triomf i la difusió del “monacat dels illots” com, per exemple, Martí de Tours, Hilari de Poitiers i Eudoxi, pertanyien tots a les classes benestants. Per altra banda, Rutili Namacià, l’any 417, relata com vivien retirats a Gorgona joves aristòcrates amb ancestres d’alt rang (Biarne 2000; Dessi, Lauwers 2009, 231-232). La documentació escrita que ha arribat als nostres dies mostra com, en els primers decennis de l’existència de la comunitat monacal de Lérins, aquesta estava constituïda essencialment per aristòcrates que fugien del món per a dedicar les seves vides a l’estudi, l’asceti i la pregària (Codou 2013, 63-64). Per a les interrelacions de l’aristocràcia dels segles V-VI amb Lérins vegeu, per exemple: Brown 1997, 65-66; 2006, 137-138; Gioanni 2009, 156-157; Dubreucq 2009, 195-206; Dumézil 2009; Butaud et al. 2009, 4). També provenia d’una família acabalada Fulgenci, el gran propulsor del monacat de la *Bizacena* i Sardenya (Courtois 1955, 133, 189, 257, 259, 277).

d'argila (Cala 5) que podria haver estat en relació amb activitats constructives, evidenciada per una unitat estratigràfica negativa que es va emprar, després, com a femer. Tots aquests elements són, fonamentalment, del final del segle VI i segle VII.

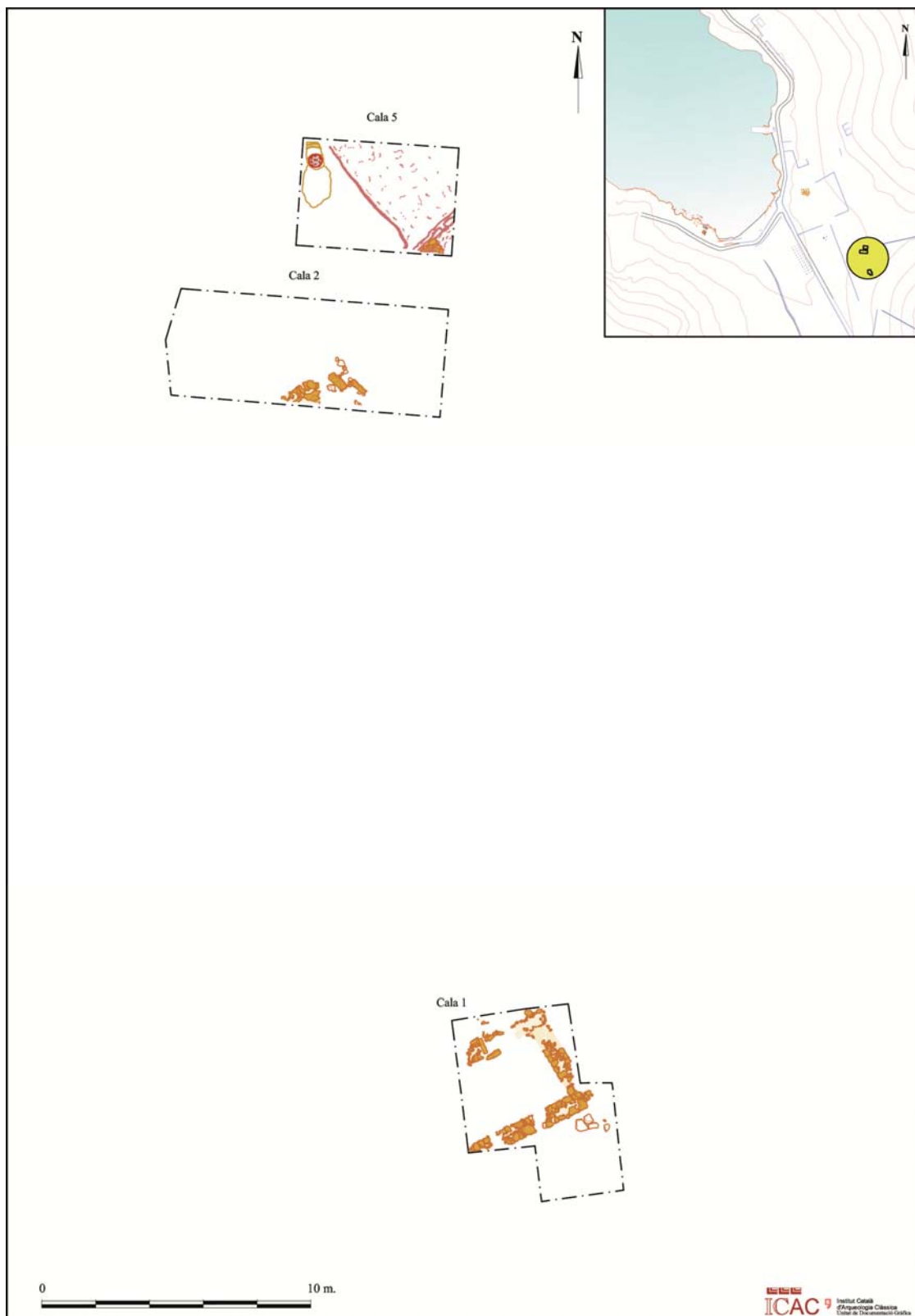

Figura 7.2. Principals elements de la Fase H del Pla de ses Figueres (Autoria: J.M. Puche i M. Riera)

L'edificació de l'Àmbit B (Cala1), tant pel que fa a les seves dimensions –petites- com pel que es refereix a les tècniques constructives emprades –pedra seca, sense paviment elaborat- no pot ser identificat com a una estança amb trets especials que remetin a la presència de monjos. Però això és una característica habitual en les restes trobades en altres illes amb comunitats monàstiques assentades en els segles V a VII dC²⁴. El mateix es pot dir dels murs de les cales 2 i 5.

A la Cala 2, la seqüència estratigràfica mostra que les tombes són clarament anteriors a la realització dels murs, però no es pot descartar que un cop construïts, encara se seguís usant aquesta àrea com a cementiri.

L'*instrumentum domesticum* recuperat en el Pla de ses Figueres ofereix altres indicis de la presència de la comunitat monacal. Destaquen certs tipus d'escudelles, de pàteres, vaixel·la amb decoració estampada amb motius cristians i la nombrosa presència de grafitos fets a sobre de ceràmiques de forma oberta, gerretes o gerrets i àmfores o amforetes. Si bé no són peces exclusives d'ambients religiosos, sí que la seva concentració i nombre relativament elevat en els jaciments cabrerencs indica que es tractava d'un aixovar monàstic.

Pel que fa a les formes obertes, a Cabrera s'hi ha trobat un nombre força notable –una quarantena- amb lletres, noms, anagrames o símbols cristians. Tan sols un altre jaciment d'aquesta cronologia ha donat una quantitat semblant de grafitos i és, precisament, una altra comunitat monàstica. Es tracta del monestir femení de Hamage, localitzat en el nord de França, no gaire lluny de la frontera amb Bèlgica. En els nivells del segle VII, localitzats a tocar de les habitacions de les religioses, es trobaren escudelles de pasta negra allisada, moltes d'elles amb grafitos fets després de la cocció. Alguns corresponen a noms femenins complets –una possible forma d'identificar la usuària- i d'altres a invocacions religioses (Louis 1999, 22-23)²⁵. Seria el caràcter monàstic del lloc el que dóna significat a la presència de totes aquestes inscripcions tant de Hamage com de Cabrera i Conillera.

Una forma particularment abundant és la de les escudelles del tipus Hayes 99 de TSAD. En el Pla de ses Figueres se n'han recuperat gairebé 300 vores, 256 de les quals corresponen a la variant 99C. És, per tant, molt probable que aquestes peces fossin la vaixel·la habitual del monestir, més encara si es té present que s'ha detectat que en els monestirs egipcis contemporanis als de Cabrera la forma més comunament documentada és la del bol amb la vora engruixida. Fins i tot es té constància de la fabricació d'aquestes escudelles en monestirs com el de Sant Simeó (Schrunk 2009).

També hi ha 8 exemplars, de plats de mida gran del tipus Hayes 90B o 90B/105 de TSAD (Figura 5.97), un nombre prou significatiu si es compara amb les troballes

²⁴ Vegeu en el Capítol 3, principalment les dades de les illes de Lérins, Hyères, Bergeggi, Kneiss i Cullera. L'Àmbit B del Pla de ses Figueres també presenta moltes semblances constructives, en dimensions i tècniques emprades, amb el que s'ha documentat recentment en el Clot des Guix, unes construccions que també estarien en funcionament durant el segle VII. Cal dir, a més, que a tots dos llocs s'han trobat pedres que es poden relacionar, tal vegada, amb el processament d'aliments. També recorden molt a les estructures de l'illa del Rei, on també es varen trobar tres moles de molí.

²⁵ No es troben grafitos a cap altre tipus d'estri ceràmic localitzat a l'interior del convent, ni tampoc s'ha pogut identificar cap inscripció a les ceràmiques trobades en el llogaret d'agricultors i artesans associat a l'abadia, localitzat a unes desenes de metres a l'exterior del *claustrum*. Volem agrair els comentaris i les informacions proporcionades per Étienne Louis i Yann Codou.

d'aquestes formes en altres jaciments²⁶. A més, en el Pla de ses Figueres, s'han analitzat entre 8 i 10 vores del tipus Hayes 105 (Figura 5.112). El nombre de peces d'aquests tipus trobades a Fornells fa pensar a J.M. Gurt que la forma tindria a veure amb funcions associades a la comunitat monàstica d'aquest indret (Gurt 2007, 205).

Finalment, també són molt abundants en el Pla de ses Figueres les vaixelles decorades amb estampilles de motius clarament cristians (Figura 5.88)²⁷. Algunes, fins i tot, podrien correspondre a patenes eucarístiques²⁸.

S'han pogut identificar alguns dels eremitoris dels monjos de Cabrera, tot i que, fins que no s'hagi procedit a la seva excavació arqueològica, tampoc es pot descartar que alguna de les edificacions localitzades no fossin per ells sinó pels seus servents. Les construccions del Clot des Guix, Son Picornells i Els Corralles són majoritàriament del temps del monestir de Cabrera, tot i que manca fer una excavació en extensió que determini les fases. Es repeteix un model format per una tanca que delimita la zona de dispersió de ceràmiques dels segles V a VII dC, unes terres de conreu, i diverses estructures, entre les que s'hi poden identificar cisternes. A més, a tocar o a prop de la tanca, també es troben edificacions de petites dimensions, no excavades, i basses artificials pràcticament idèntiques. Aquest model es troba representat en els jaciments del Clot des Guix a Cabrera i en Els Corralles de Conillera. En canvi, a Son Picornells encara no s'han pogut identificar tots els elements que caracteritzen el model. La tanca del Clot des Guix té una llargada de 670 m, que delimita una àrea de 27.000 m². Els Corralles té un mur de 470 m que abraça una superfície de 9.200 m². En aquest últim jaciment, pràcticament tota la part tancada correspon a terra apta pel cultiu, en canvi, no és així en el Clot des Guix, donat que presenta una àmplia part central pedregosa, quedant reduïda la porció conreable a només entre uns 10 i 15.000 m². S'estaria doncs, un altre cop, davant d'unes característiques molts similars per als dos assentaments. Per ara, es desconeix la datació de les tanques identificades a Cabrera i Conillera.

Hi ha diversos exemples d'aquest tipus d'organització basada en una tanca que delimita un espai amb diverses estructures en altres illots de la mateixa època on s'hi van instal·lar monestirs. Hi ha paral·lels tant textuals com arqueològics de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana²⁹. Fins i tot, s'ha afirmat que "si existeix un element comú a totes les fundacions monàstiques -a través del temps i independentment de la seva ubicació geogràfica- aquell és la tanca o muralla" (Moreno 2011, 415). Els tancats dels monestirs o eremitoris dels segles V a VII dC podien ser molt simples o bé semblar autèntiques muralles, depèn molt de la seva cronologia, la seva situació geogràfica i, possiblement, de les capacitats dels promotors del monestir. Les fonts escrites, així com

²⁶ També s'hauria trobat una Hayes 90B Els Corralles de Conillera (Figura 5.97).

²⁷ També són ben presents en el Clot des Guix (Figura 4.152).

²⁸ Riera Rullan 2008a i citat també per: Vallejo 2012, 462.

²⁹ Brown 1971, 83, 100; 1997, 176; 2006, 381, 408; Dey 2004; Caballero, Murillo 2005, 265-268; Fentress 2005; Martínez Tejera 2007, 24; Díaz 2007, 78-85; Moreno 2011. A Hispània s'haurien documentat físicament a Santa Maria de Melque (650x400 m); Cuarto de En Medio (40x30 m); Fragenal de la Sierra (120x60 m); Los Hitos (60x60 m); Falperra, Santa Margarida d'Empúries, Bobastro, Arcàvia (50x45 m) (Caballero, Fernández 1999; Caballero, Murillo 2005; Barroso, Morín de Pablos 2007, 234). Sembla que es documenta una tanca perimetral en el possible monestir del Bovalar (Gurt 2007, 210) i, tal vegada també, en El Monastil (Reynolds 1993, 77). En tot cas, però, cal donar la raó a L. Caballero i J.I. Murillo quan assenyalen que a la península Ibèrica encara es coneixen molts pocs indicis d'aquestes tanques monàstiques anteriors al segle X (Caballero, Murillo 2005, 264). En canvi, on més tanques de monestirs s'han documentat arqueològicament és a les illes Britàniques (Moreno 2007; 2011, 360-381). Pel que fa a terres italianes i franceses vegeu: Moreno 2011 333-358 i 415-418; Louis 1999.

les arqueològiques, mostren sovint l'existència de més d'un tancat en un mateix monestir (Caballero, Murillo 2005, 267). La seva funció podia ser defensiva, per protegir els béns i les persones que hi havia en el seu interior. Tanmateix, però, la funció considerada fonamental era la de separar física i simbòlicament els monjos del món exterior i del dimoni, com una manera de protegir la santedat del lloc i la de la seva comunitat. La funció polivalent dels tancats queda ben reflectida en la descripció de la tanca del monestir de Melque que no tenia un caràcter militar, sinó que delimita els béns i “defensa” la intimitat monàstica i, a la vegada, va servir per a protegir l'explotació agrícola (Caballero, Murillo 2005, 263-264).

Els canonistes monàstics irlandesos prescrivien la creació de recintes entorn al lloc sant (Picard 2009, 304)³⁰. A l'illa de Cullera la tanca no només s'ha trobat arqueològicament (Figura 3.58), sinó que també sembla que apareix mencionada a l'epitafi del bisbe Justinià de València. No tindria, per tant, res a veure amb una defensa respecte els bizantins (Vallejo 2012, 106). S'han localitzat tanques d'aquesta mena a illots de la costa de Tunísia, a les costes de la Provença i a les Illes Britàniques³¹. També foren un element comú en els complexos monacals dels illots del Golf Pèrsic (Elders 2001).

A la tanca del Clot des Guix també hi ha unes barraques adossades, que no han estat excavades, de difícil interpretació. Estan localitzades ben a la vora de les suposades portes i podria ser que es tractés de la cel·la del *portarius*, el “porter”, figura que es troba, a la Regla Benedictina i a l'obra de Sant Isidor³². Paral·lels arqueològics irlandesos molt semblants als de Cabrera, localitzats també en “monestirs dels illots”, s'han identificat com a possibles “cases dels hostes” (White Marshall, Rourke 2001).

Les edificacions del “Conjunt central” del Clot des Guix tenen moltes semblances amb les Edificacions 1 i 2 de Son Picornells, tant pel que fa a les tècniques constructives, com per les seves formes i mides i els dos casos tenen un clar paral·lel en algunes de les habitacions del monestir de la Punta de l'Illa Cullera (Figura 7.3). Es tracta d'habitacions rectangulars de forma força allargada, al voltant de 20 m X 2,30/3,20 m, a Cabrera, i dels 19 m X 2,35/3,8 m, a Cullera. Els gruixos dels murs són semblants, entre 0,60 i 1 m, a Cabrera, i entre 0,60 i 1,10 m, a Cullera. Les habitacions del Conjunt central del Clot des Guix i les edificacions 1 i 2 de Son Picornells tenen una orientació NW/SE, pròpia d'edificis de culte, equivalent a la de totes les estructures i les tombes de les Cales 1, 2 i 5 del Pla de ses Figueres. Això indica una planificació en la construcció d'aquests edificis en relació amb els del Pla de les Figueres on hi hauria el cenobi. Aquesta orientació correspon també a algunes de les edificacions localitzades en Els Corral de Conillera. En canvi, a Cullera, l'orientació de les habitacions (N/S) no és igual a la del edifici de culte, que està orientat NW/SE

³⁰ Aquests recintes estan àmpliament documentats a Irlanda i, en el segle VII, després de l'arribada de Columbà, es varen difondre en els territoris septentrionals dels francs, on es varen construir monestirs envoltats per fortificacions com les irlandeses, que eren com a “ciutats santes” en miniatura (Brown 2006, 313).

³¹ Illot de Dzirat el Laboua de les illes Kneis (Figura 3.49)(Trousset et al. 1992), a Mèdes de l'illa de Porquerolles (Figura 3.31) (Tréglià 2003), a l'illa escocesa de Iona (Moreno 2007, 383; 2011, 417) i, a les irlandeses, la de High Island (Moreno 2007, 388; 2011, 367-368; Picard 2009, 303-304), Illauntannig (Picard 2009, 304-305), Church Island (Moreno 2007, 388; 2011, 367; Picard 2009, 304-305), Inishmurray (Moreno 2007, 387; 2011, 367), i Rahtlin (Moreno 2007, 389; 2011, 368-369) i potser també a l'illa Skellig Michael.

³² Just 1996, 139 i 313; Martínez Tejera 2007, 33; Díaz 2007, 78; Moreno 2011, 417.

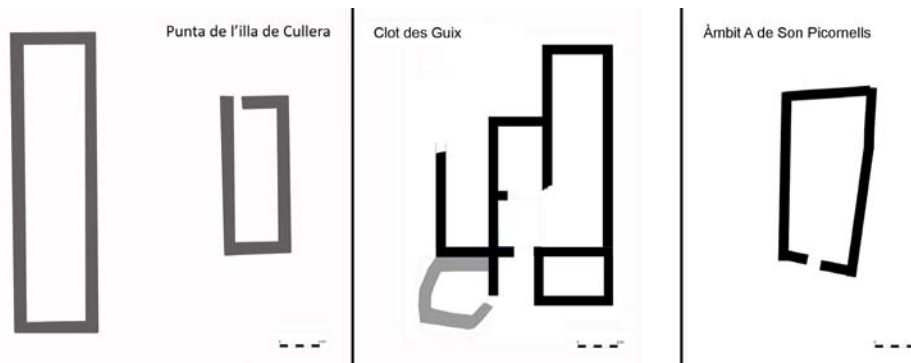

Figura 7.3. Comparació de les edificacions de Cullera, Clot des Guix i Son Picornells (Autor: Mateu Riera)

La captació d'aqüífers subterranis, l'aprofitament de les corrents estacionals i els mètodes per emmagatzemar l'aigua de pluja van formar part dels coneixements dels monjos que varen anar a viure a llocs recòndits i en entorns d'escassa pluviositat (Moreno 2011, 418). Les cisternes i les basses són presents en el Clot des Guix i en Els Corralles. Les basses estan fora dels tancats i en el final de la conca aquífera, així com de la zona conreable. És, per tant, impossible que estassin relacionades amb una agricultura de reguiu. S'han estat emprant com a abeuradors pel bestiar fins a temps molt recents, un ús que es podria remuntar a l'època del monestir. Les basses han estat àmpliament documentades en monestirs d'un extrem a l'altre de la cristiandat³³. En alguns casos, aquestes basses apareixen associades a molins hidràulics amb una disposició topogràfica semblant a la de les basses cabrenques, com, per exemple, al monestir de Khirbet ed Deir de Palestina o High Island a Irlanda (Moreno 2011, 681-682)³⁴. L'emplaçament de les basses de Conillera i Cabrera permetrien l'existència de molins però de moment, la prospecció realitzada no ha conduït a identificar-ne cap resta. Caldria una excavació per confirmar o desestimar aquesta possibilitat. Consten poques troballes de molins d'aigua però les referències textuais mostren que varen estar íntimament lligats amb el monasticisme de l'alta edat mitjana europea³⁵. Aquestes troballes tenen una gran rellevància en l'estudi de la difusió dels molins hidràulics en l'alta edat mitjana i la determinació dels agents d'aquesta difusió (Barceló 2004). De totes maneres, cal tenir en compte que l'ús de molins de mà era habitual en aquesta època. Al Pla de ses Figueres s'ha trobat un fragment de mola volandera i a l'illa del Rei (Menorca) també. Hi ha constància tant arqueològica com textual de molins manuals o de sang en els monestirs dels segles V a VII dC, des d'Egipte fins a la Gàl·lia (Brown 1997, 70; 1998, 194-195; 2006, 146; Lebecq 2000, 129-130).

³³ Per a diversos exemples de la Mediterrània oriental vegeu: Martínez Tejera 2007, 56; Moreno 2011. A la península Ibèrica, es pot citar el cas del monestir del segle VII o VIII de Melque (Caballero, Murillo 2005, 258-263; Caballero 2007, 91, 95).

³⁴ El molí de High Island a Irlanda és el testimoni arqueològic més antic –segle VII- post romà a Occident (Rynne, Rourke, White Marshall 1997; White Marshall, Rourke 2001; Picard 2009, 305; Rollier 2010, 144 i 147).

³⁵ Cassià († c. 435) va emprar el molí d'aigua com a metàfora de l'esperit (Dulaey 2009, 71) i Gregori de Tours el testimonia en temps del rei visigot Alaric (484-507) en el monestir gal de Loches (Moreno 2011, 419). Se'ls troba citats a la Regla de Sant Benet del segle VI i a la documentació escrita dels monestirs de la Gàl·lia de tradició o influència irlandesa (Brown 1997, 147; 2006, 313; Lebecq 2000, 134; Rollier 2010). Malgrat les escasses troballes arqueològiques de molins conegudes fins a l'actualitat els textos semblen mostrar una molt forta implicació dels monjos en l'equipament, la gestió i la possessió d'aquelles màquines hidràuliques (Rollier 2010, 147).

Els materials ceràmics localitzats en el Clot des Guix, Son Picornells i Els Corralis se centren en una forquilla cronològica que abraça els segles V a VII, però, tal i com s'ha vist que passa en Pla de ses Figueres, la majoria de les peces són dels segles VI i VII. També cal tornar a remarcar que s'han documentat grafitis post-cocció, idèntics als del cenobi del Pla de ses Figueres, marcats en peces del servei de taula trobades en el Clot des Guix i en Els Corralis, un fet que estaria demostrant que tots tres llocs formarien part d'una mateixa comunitat. En el Clot des Guix també s'han trobat diverses ceràmiques amb decoracions estampades clarament cristianes.

7.3. ILLA SANTA

No hi ha textos que qualifiquin Cabrera d'“illa santa”, com sí que es conserven per altres illes ocupades per monestirs. Així, els monjos de Lérins, i els seus deixebles, varen difondre amb èxit el seu model de vida insular, fent publicitat de la santedat de tots aquells que residien o que havien residit a l'illa. A la literatura lerinianna l'illa fou presentada, primer de tot, com un lloc privilegiat on viure una vida santa, un *loca sancta* on brillava una santedat que s'estenia per tota la seva superfície i que quedava fixada a tots els seus habitants: *habitato, incola, hospes* i *colonus* (Heijmans, Pietri 2009, 36, 54 i 60). La “santificació de l'illa” queda reflectida en els textos a partir del segle VI: *beata insula, sancta insula, sancta Lerina*, és a dir “illa santa” (Dessi, Lauwers 2009, 246)³⁶. Les illes de l'arxipèlag de Lérins també presenten restes d'ocupació contemporànies i, tot i que no queden incloses en la qualificació d'illa santa de la principal, no es pot descartar que aquestes restes tinguessin a veure amb la comunitat monàstica (Capítol 3). La documentació del segle VI referida a altres illes d'ermitans o monjos mostra com Lérins s'havia convertit en un model i, de fet, en els documents de l'alta edat mitjana, es veu com les illes que eren el terreny predilecte dels ascetes cristians, s'havien convertit sovint en “un *locus* del diví, un lloc sant al igual que una terra de sants”. S'havia produït una santificació de les illes monàstiques (Dessi, Lauwers 2009, 246 i 252; 252-266).

Els textos deixen clar que les fundacions monàstiques a les illes tenen una vocació d'exclusivitat en la seva ocupació i la qualificació de santes, més enllà del seu contingut religiós, reforça aquesta exclusivitat³⁷. D'altra banda, la grandària i recursos d'aquestes illes no podien permetre fàcilment la convivència de grups humans socialment organitzats amb la comunitat monàstica, no pel fet religiós, sinó per la possibilitat d'assegurar la seva supervivència, competint pels mateixos recursos. Com es veurà, el grup monàstic es reproduïx i s'abasteix mitjançant mecanismes molt diferents. Sembla, doncs, raonable que, ateses les dimensions de l'illa de Cabrera i els recursos que pot oferir, tan sols fos habitada per la comunitat monacal, incloent potser algunes persones al servei dels monjos, durant els segles VI a VIII dC³⁸.

Per la mateixa raó, els diferents assentaments dispersos per Cabrera, però també, a Conillera, estarien relacionats amb una sola comunitat monàstica. Tot i que el primer monaquisme cristià presenta una varietat considerable de manifestacions, fins i tot dins del marc geogràfic d'Occident (Guyon 2003, 39), ha estat possible identificar pautes comunes que permeten entendre millor com va poder ser la comunitat monàstica cabrenca. Les restes trobades a l'arxipèlag de Cabrera permeten proposar que hi hauria hagut un cenobi i diversos eremitoris que configuraven una sola comunitat

³⁶ Segons Euqueri l'illa de *Lerinus* era un desert marí, un punt d'ancoratge de la presència de Déu, un lloc “venerable” i privilegiat a la santedat. Més o menys en va fer la mateixa formulació Faust de Lérins qualificant, a més, l'illa com a una “terra consagrada” (Dessi, Lauwers 2009, 235-240 i 245). Pel que fa a Cesari d'Arles i el naixement de “l'illa santa” vegeu: Dessi, Lauwers 2009, 242-244. Per a l'associació “*insulae-ecclesiae*” des de Jeroni i Agustí, passant per Euqueri i Cassiodor vegeu: Butaud et al. 2009, 8-9; Dessi, Lauwers 2009, 258-260. Es pot consultar un resum de com es va anar creant la visió d'illa santa lerinianna a: Butaud et al. 2009, 8.

³⁷ La presència de gent dels dos sexes a illes monàstiques italianes a causa d'episodis d'ocupació forana van voler ser corregits pel mateix papa (Amengual 1991, 396 i 398).

³⁸ Les dimensions de l'illa de Cabrera són semblants a les d'altres illes monàstiques com, per exemple: 1.903 ha de l'illa de Capraia de la Toscana, 1.030 ha de Montecristo, 877 ha de Iona i 400 ha de Lindisfarne, quan la marea està alta.

monacal amb una localització principal a l'illa de Cabrera però també a l'illa de Conillera amb la que forma el subarxipèlag cabrerenc³⁹. Les fonts escrites, com les arqueològiques, mostren exemples de l'ocupació de diversos illots d'un arxipèlag per una mateixa comunitat monàstica, com, per exemple, el cas de les Lérins, les Hyères i l'arxipèlag compost per les illes de Palmaria, Tino i Tinetto⁴⁰.

L'abundància i homogeneïtat dels materials ceràmics del temps del monestir que es troben per Cabrera, així com les reduïdes dimensions de la superfície de l'illa que, tot i ser la més gran del sub-arxipèlag, és de només 1.154 ha, fan factible que la seva ocupació entre els segles V a VIII i, sobretot, entre els segles VI i VII, pogués ser deguda només a una única comunitat monàstica. Cal tenir present, també, la proximitat que hi ha entre els distints assentaments identificats, tal i com es pot apreciar a les següents taules, on es mostra la distància lineal en metres que hi ha entre ells, i el temps que es tarda actualment d'anar d'un a l'altre. Donat que Cabrera presenta una orografia molt abrupte és més revelador tenir en compte el temps que es tarda en desplaçar-se a peu entre els distints jaciments que no pas donar simplement les distàncies en línia recta. Per determinats transports o bé per accedir a les costes, també hi ha camins encara ben reconeixibles que van des dels eremitoris a les cales més pròximes (Figura 7.4).

	Pla de ses Figueres	Sa Font	Son Picornells	Clot des Guix
Pla de ses Figueres	-	250 m	1600 m	2500 m
Sa Font	250 m	-	2200 m	2500 m
Son Picornells	1600 m	2200 m	-	500 m
Clot des Guix	2500 m	2500 m	500 m	-

	Pla de ses Figueres	Sa Font	Son Picornells	Clot des Guix
Pla de ses Figueres	-	5-10 min.	35-40 min	45-50 min.
Sa Font	5-10 min.	-	35-40 min	45-50 min.
Son Picornells	35-40 min	35-40 min	-	5-10 min.
Clot des Guix	45-50 min.	45-50 min	5-10 min.	-

Figura 7.4. Recreació de l'orografia de l'arxipèlag de Cabrera amb la localització dels assentaments amb materials dels segles V a VII dC (Autor: Josep Maria Puche)

³⁹ Riera Rullan 2001, 72; 2002; 2005; 2008b; Riera Frau et al. 2006, 18-19. Proposta d'interpretació que sembla acceptada, o parcialment acceptada, per M. Vallejo (2005, 36; 2012, 452 i 461-464), per A. Martínez Tejera (2007, 26, 34 i figs. 9, 15 i 45; 2010, 226 i 259) i per J. Vizcaino (2009, 274). Altres autors consideren que cal fer més excavacions per reforçar la proposta (Mas, Cau 2007, 175; Cau, Mas 2007, 153). Més o manco opina el mateix F.J. Moreno (2011, 194-195 i 422). G. Boto, ha escrit que "a l'illa de Cabrera existia un o més monestirs almenys des de 603" (Boto 2006, 157), però no exposa els arguments que li permeten fer aquesta afirmació.

⁴⁰ Hi altres casos no tant clars, com les illes de Capraia (1.903 ha) i Gorgona (225 ha) i les illes de Giglio (2.700 ha) i Montecristo (1.030 ha).

Les restes de Conillera estarien relacionades amb el monestir atès que, les seves dimensions (137 ha) farien difícil un assentament independent. A més, hi ha un tancat amb construccions semblant als localitzats a Son Picornells i el Clot des Guix, les ceràmiques que s'hi troben tenen les mateixes cronologies que els conjunts dels altres jaciments de Cabrera i també s'hi troben grafitis sobre escudelles del tipus Hayes 99.

Es coneix molt poc de l'estil de vida i de l'organització dels primers monjos dels illots d'Occident i la seva evolució des dels seus orígens fins a temps de Gregori Magne, però és suficient per reconèixer l'existència de colònies d'ascetes i d'autèntiques comunitats cenobítiques en aquestes petites illes (Pricoco 1992, 20; Biarne 2000, 365). Així, si es fa cas a les fonts literàries antigues conservades, sembla clar que dins del monacat oriental dels segles IV a VII dC, anacoretisme i cenobitisme anaren sovint íntimament entrelligats⁴¹. Durant l'antiguitat tardana, el monaquisme s'organitza entorn diversos graus d'acompliment espiritual, d'una part, el *coenobium* que es correspon amb un complex arquitectònic comunitari, i de l'altra, un modus de vida més solitari amb un asceti i pregaria més continuades ben documentat per les comunitats de les Hyères com de les Lérins⁴². Aquesta combinació, en el primer monacat occidental, i, especialment, a Lérins, es considera com a una imitació dels monjos coptes i orientals (Colombás 1974, Vol. I, 255).

D'aquí que se l'hagi arribat a anomenar com a un monaquisme “a la manera oriental” (Masoliver 1978, 118). Per a Cassià, un dels autors més influents de l'època, l'anacoretisme era com “la flor i el fruit” del cenobitisme, i no hi havia vertader anacoretisme sense passar primer per una formació cenobítica (Masoliver 1978, 93; Biarne 2000, 370). No va ser l'únic promotor del monacat a Occident que pensava d'aquesta manera. Sant Jeroni (c. 347-420), gran difusor del monacat oriental dins de la societat d'Occident, i que valorava positivament l'elecció de les illes com a lloc de retir ascètic, també mostrava la seva preferència per la vida eremítica, tot i advertint que, per enfrontar-s'hi correctament, era necessària una etapa de preparació vivint en comunitat (Moreno 2011, 40 i 41). Aquesta combinació es troba ben reflectida en la descripció del monestir cassiodorià d'Squillace on les fonts distingeixen entre el *monasterium Vivariense*, on s'hi feia vida cenobítica, i un *monasterium Castellense*, destinat a la vida anacorètica i que estava situat en un punt més elevat i enretirat (Pricoco 1992, 33; Brown 1997, 123; 2006, 234, 240-241). Cassiodor (c. 490-583), en la fundació del monestir d'Squillace, aplica les recomanacions de Cassià i en va descriure entusiàsticament la seva posició, així com la de l'eremitori pels que desitjaven una major solitud i recolliment (Penco 1961, 42-43). La juxtaposició en un mateix lloc de les dues pràctiques, la cenobítica i l'eremítica, seguint Cassià, va ser habitual (Guyon 2003, 43).

Aquest model organitzatiu va gaudir d'un gran èxit. Posteriorment, a la Regla de Sant Benet, que té per font els escrits de Cassià (Just 1996, 162), es diu que després d'una

⁴¹ Ocorria en els monestirs d'Egipte, Síria, Palestina, Mesopotàmia i Armènia (Colombás 1974, Vol. I, 138, 139, 160, 163, 165, 175, 178; Brown 2006, 381).

⁴² Colombás 1974, Vol. I, 255-256; Pricoco 1992, 32-33; Biarne 2000, 367-368; Guyon 2003, 43; Codou 2012b, 78; 2013, 65-66 i 70. Cassià menciona l'existència d'anacoretetes a les Stoechades (o Hyères) que vivien en “cel·les”, “no lluny dels *coenobia*”, mentre que a les Lérins Euqueri diu que els “*saints vieillards*” que vivien “dins de cel·les separades” (Guyon 2003, 43; 2012b, 77-78; 2013, 65-66; Codou, Lauwers 2009, 14). Els monjos joves vivien en comunitat, en canvi, els adults i “ben provats”, habitaven en cel·les individuals separades unes de les altres (Colombás 1974, Vol. I, 255; Pricoco 1992, 32-33).

vida cenobítica llargament provada, els monjos podien fer-se ermitans i, d'aquesta forma, passar a un estadi considerat més perfecte (Masoliver 1978, 94). En la Regla dels quatre Pares, una regla íntimament lligada al monacat dels illots de la Provença, poc anterior a la de Sant Benet, es proposa el mateix procés pels monjos (Pricoco 1992, 34)⁴³. També, segons les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla, els anacoretas eren aquells que, després de la vida cenobítica, desitgen viure en el desert (Picard 2009, 308). Per altra banda, a Irlanda, en el segle VII dC, els ideals egipcis de simplicitat i austeritat ascètica encara seguien molt vius. Així, en els seus monestirs se seguia donant suport als ascetes, i molts fundadors solien passar un temps com ermitans tant al principi de la seva vida monacal, com en la vellesa (Horn, White Marshall, Rourke 1990, 77)⁴⁴.

En consonància amb aquestes formes de vida monacal, es troben sovint, diversos tipus d'assentaments monacals, uns de més grans, dedicats a comunitats cenobítiques i, uns de més petits, allunyats al "màxim" de la societat, i reservats per a un o a uns pocs anacoretas, però en connexió amb els primers que, necessàriament donaven el suport logístic necessari. Tot i que fins ara són pocs els casos on l'arqueologia ha demostrat fefaentment l'existència d'aquests diversos assentaments monàstics als illots, sí que es pot exposar l'exemple paradigmàtic de l'illa irlandesa de Skellig Michael, on hi ha un dels monestirs illencs de l'alta edat mitjana més ben documentats arqueològicament. Es coneix com va ser el cenobi i un dels seus eremitoris d'una comunitat monacal assentada entre els segles VI i VIII. També es té coneixement d'on era l'embarcador, els camins i escales construïdes pels monjos per accedir als diferents allotjaments, on i com eren els horts, les pedreres, etc. A l'assentament principal (*monastery*), amb 6 cel·les i 2 oratoris, probablement no hi varen viure, en un mateix moment, més de dotze monjos i un abat. A l'eremitori (*hermitage*) hi viuria un ermità que hauria abandonat la "casa mare" per portar una vida encara més solitària (Horn, White Marshall, Rourke 1990, 7 i 11; Picard 2009, 309). Tal i com s'ha vist en el Capítol 3, també s'han documentat arqueològicament eremitoris de l'illa de Sant Honorat de les Lérins, així com a l'illot del Tinetto. En el primer dels casos, el cenobi del que formarien part l'eremita o els eremites, es trobaria a la mateixa illa, mentre que en el cas del Tinetto, el cenobi estaria a l'illa veïna del Tino.

Tot i l'estadi inicial de les excavacions, és prou raonable defensar que el jaciment del Pla de ses Figueres fou el cenobi de la comunitat monàstica de Cabrera, ja que és, amb diferència, el jaciment més gran de l'arxipèlag, el més proper al port i, per tant, el més ben comunicat amb l'exterior. És, a més, on hi hauria la necròpoli i el principal edifici de culte. En canvi, altres assentaments secundaris com els de Son Picornells i el del Clot des Guix podrien ser eremitoris ja que són d'unes dimensions molt més modestes que el del Pla de ses Figueres i, a més, estan localitzats en lloc més allunyats i d'accés més difícil. També seria un eremitori de la mateixa comunitat monàstica cabrerenca l'assentament localitzat en Els Corral de Conillera.

⁴³ Per a la relació d'aquesta regla amb la comunitat monàstica de Lérins vegeu: Weiss 2009; Dubreucq 2009, 207-209.

⁴⁴ Els textos canònics i exegetics irlandesos presentaven la vida contemplativa com a superior a la vida activa i, en ells, l'eremitori presentava un grau més avançat en el martiri i vers la santedat. Així, per exemple, a la *Collectio Canonum Hibernensis*, que data de cap a l'any 720, s'exposa clarament aquella progressió quan s'afirma que els anacoretas, un cop assolida la perfecció mitjançant la vida cenobítica, es tancaven en cel·les localitzades molt lluny de la vista dels homes, vivint només dins la contemplació especulativa (Picard 2009, 308).

En una altra ocasió s'ha mostrat com els jaciments de l'arxipèlag de Cabrera dels segles V a VII dC es troben clarament associats a les terres aptes pel conreu (Riera Rullan 2011). La localització dels eremitoris i del cenobi està relacionada amb espais de cultiu. Els dels eremitoris quedaven inclosos en el tancat i possiblement aprofitant l'espai de fons de vall d'un torrent, mentre que el del cenobi estaria també relacionat amb un torrent i amb la font. La major part de la superfície de les illes és tan rocallosa que és impossible realitzar-hi cap tipus de sembra. Les àrees amb terra conreable són, doncs, poc extenses i sovint d'escassa qualitat. Tanmateix, aquest aspecte està pendent d'una recerca més aprofundida. Justament, els assentaments de l'illa estan topogràficament vinculats amb els escassos espais conreats fins al segle XX, que coincideixen amb fons de vall de torrent, on s'acumulen els sediments aportats per la pluja. Les evidències abans mencionades sobre la producció de vi són, per ara, l'únic indicatiu arqueològic sobre els possibles productes conreats.

En la documentació de l'alta edat mitjana (segles VI-IX dC) referida a les "illes-desert" d'ermitans o monjos és freqüent la imatge de l' "illa domesticada" (Dessi, Lauwers 2009, 246-248) i la de l' "illa paradisiaca" amb conreus i vinyes. Ja s'ha mencionat que Euqueri va descriure Lérins com un oasi paradisiac, un territori fecund portador de collites, de vinyes i de prats de flors. Aquesta imatge s'anirà repetint sovint per a altres illots monacals. Així, a la *Vita sancti Pirminii* es diu que aquest sant va fundar un monestir cap a l'any 724 en un illot que, un cop expulsades les bèsties diabòliques, va acabar transformat en un lloc "salubre", "fèrtil", "arbrat i ple de vinyes" (Dessi, Lauwers 2009, 251). Per tant, en el procés de fundació d'aquests monestirs, i els illencs en particular, estava prevista la necessitat de crear espais de conreu. A la *Vita Fulgentii*, X, es descriu la donació de terres per part del notable *Silvestrius* a Fulgenci per a construir-hi un monestir on el sant hi crea un hort (Courtois 1955, 277 i 319).

Les dimensions discretes que van tenir, com s'ha pogut veure en els casos mesurats dels tancats del Clot des Guix i dels Corral de Conillera, entre 1 i 1,5 ha de superfície, respectivament, a les quals caldria afegir no gaire més superfície al Pla de Ses Figueres, estableixen els estrets límits de la producció en un arxipèlag com el cabrerenc. Mentre hi va haver la comunitat de monjos instal·lada, difícilment, hi podia haver una comunitat pagesa competint per aquests exigus espais de conreu, que no tenen una alternativa. Per tant, la noció d'"illa santa", la recerca de l'aïllament o "desert" associades a la imatge del paradís "cultivat" i de l'"illa domesticada", cal posar-les en relació amb una opció clara de tenir l'exclusivitat de l'ocupació de l'espai illenc on, a més, les zones susceptibles de ser cultivades eren limitades.

La importància dels productes de la terra dins de la dieta dels monjos del temps del monestir de Cabrera queda ben evidenciada a la Regla de Sant Benet, on s'especifica que els monjos n'han de tenir prou al dia amb una lliura de pa, un o dos menjars cuits i, si és possible, un tercer de fruita o bé hortalisses tendres i s'especifica que s'han d'abstenir absolutament de menjar carn de quadrúpedes, llevat dels malalts molt dèbils. Sant Benet preveia que les condicions del lloc o la pobresa podien obligar als monjos a fer-se les collites ells mateixos, mentre que altres contemporanis seus, com per exemple la Regla del Mestre, preferien que les collites estiguessin a càrrec dels "mossos del monestir". I és que a mesura que els monestirs s'anaren organitzant i obtingueren més terres, prevalgué la tendència d'encarregar els treballs agrícoles a servents laics mentre els monjos es dedicaven a altres tasques a l'interior del monestir (Just 1996, 87, 88, 99,

102, 254-255). Es pot afirmar, llavors, que la Regla de Sant Benet proposava una dieta substancialment vegetariana (Cirelli 2013, 229).

Segons l'estudi antropològic realitzat a partir dels tres individus exhumats en el Pla de ses Figueres, tots ells presenten trets esquelètics compatibles amb el treball agrícola. Per altra banda, els indicadors patològics orals descriuen una dieta moderadament tova, bàsicament proteica, amb una aportació més important d'aliments d'origen animal que vegetal (Alesan, Alfonso 2007). L'anàlisi d'isòtops estables corrobora el mateix patró, amb una important aportació dels aliments d'origen animal. L'estudi de les restes faunístiques recuperades en excavació mostra també que el consum de carn era molt significatiu i variat atès que incloïa ovelles, cabres, porcs i gallines, així com animals salvatges com aus marines, conills i llebres⁴⁵. També es documenta la pesca i la recol·lecció de caragols terrestres, així com de mol·luscs i crustacis marins (Riera Rullan 2009a, 99-101)⁴⁶. A l'Île Verte entre els segles VI-VII dC, també es constata el mateix registre faunístic, abundant i variat (Vasselin 2003, 106). Així, malgrat la prohibició de consum de carn de quadrúpedes a la regla de sant Benet, se'n consumien. En canvi no es prohibia als monjos el consum de la carn dels ocells. I, de fet, tot i que els contextos arqueològics monacals anteriors a l'any mil són escassos, sí que es detecta una important presència de les aus de corral en els abocadors associats als monestirs (Cirelli 2013, 227-230).

Els monjos cabrerencs devien gestionar ramats en el sub-arxipèlag cabrerenc, una activitat que ha estat també fonamental, especialment per les cabres i les ovelles, des d'època baixmedieval fins el segle XX (Vegeu Capítol 2)⁴⁷. Tanmateix, no es pot saber per ara si tots els animals consumits procedien de la cria local. La ramaderia va anar lligada sovint al monacat dels segles IV a VIII, com una de les formes de sacrifici afrontades pels monjos. L'associació entre el pasturatge i els *Holy men* va influir en tot el monacat posterior arreu del món (Brown 1971, 83; 2006, 57 i 273). Per exemple, a Sardenya, s'ha detectat que els centres monàstics anteriors a l'arribada de l'Islam a la Mediterrània occidental, s'haurien caracteritzat per un sistema agrícola basat en les pastures, mentre que a partir d'aquelles dates, s'imposaria una agricultura centrada en la producció de gra, vi i oli (Martorelli 2002, 145). Les donacions de caps de bestiar al monacat irlandès varen ser molt rellevants, un monacat que en el segle VII ja disposava de grans ramats d'ovelles, tant a Irlanda com a la *Britania* septentrional (Brown 2006, 57, 164 i 437).

⁴⁵ Les restes de gall del Pla de ses Figueres, de l'illot dels Frares i de Son Peretó permeten plantejar una forta implantació d'aquesta espècie domèstica respecte a períodes anteriors (Ramis 2012, 30; 2013, 162).

⁴⁶ Si bé és cert que sovint es fa impossible destriar si certs mol·luscs i crustacis foren emprats pel consum humà o d'esquer per a la pesca (Vasselin 2003, 104-105), la localització de moltes de les peces cabrerencs mesclades amb altres restes clarament vinculades al consum dels seus habitants i, a més, trobades en llocs considerablement allunyats de la costa, fa pensar que no foren emprades per a la pesca. Per a la importància del peix en l'alimentació dels monestirs dels segles IX a XI vegeu: Cirelli 2013.

⁴⁷ En relació amb la ramaderia de cabres en altres illes de la Mediterrània i la repetició de topònims relacionats amb aquest animal, vegeu: Alfaro 1996.

7.4. ELS INTERCANVIS DE LA COMUNITAT MONÀSTICA DE CABRERA

Les fonts escrites i l'arqueologia mostren una Mediterrània on hi circulen constantment persones, escrits i mercaderies durant els segles V, VI i VII, tant a nivell local, com regional i interprovincial⁴⁸. El transport marítim era el mitjà principal de moviment de mercaderies en aquests segles (Durliat 1998, 92-93; Wickham 1998, 284 i 286-289). La distribució de la ceràmica de procedència no local es concentra especialment a les illes i les zones costaneres o properes als rius navegables, mentre que la seva circulació és molt més reduïda en les àrees allunyades de les costes⁴⁹. Quelcom semblant s'observa analitzant les troballes monetàries de la península Ibèrica (Ramallo, Vizcaíno 2002, 327; Vizcaíno 2009, 122). També s'ha fet notar que la matèria primera del vidre normalment només es va comercialitzar a través del transport marítim (Sánchez de Prado 2009, 177).

Són molts els indicadors que apunten cap a què el monacat d'aquells anys va jugar un paper destacat en el intercanvis marítims. També n'hi ha que mostren com els monjos varen ser protagonistes del control i manteniment d'indrets de caire portuari en punts conspicus de les rutes de navegació, així com dels coneixements imprescindibles per a poder concloure amb èxit els viatges. A més de produir i rebre mercaderies, els monjos també varen intervenir en els mercats locals, i en el control de moltes de les etapes del comerç a llarga distància.

Les activitats productives dels monjos de Cabrera no només van servir per procurar-se aliments, sinó que també es tractava d'obtenir productes acabats, individualitzables i mòbils, per a introduir-los a la xarxa d'intercanvis de la que en donen testimoni les ceràmiques, les monedes i els marbres trobats⁵⁰.

Hi ha unanimitat en considerar que no fou tal la suposada soledat o aïllament que mostren les fonts escrites, sobretot les hagiogràfiques, del "desert" on vivien els monjos d'aquells temps, sinó més bé una qüestió simbòlica⁵¹. Els teòrics del monacat del final de la tardoantiguitat pretenien l'aïllament dels seus monestirs, però el discurs no coincideix amb la realitat. Així, a la Regla de Sant Isidor, es veu clarament com "el monestir participa d'un circuit econòmic de compres i de ventes", ingressos en doblers i donacions (Díaz 2007, 82). Quelcom gairebé calcat es troba a la Regla de Sant Benet⁵². Són abundants les fonts escrites que evidencien com moltes d'aquestes comunitats monacals venien o intercanviaven els seus productes agrícoles, ramaders o, les seves manufactures.

⁴⁸ Vegeu, per exemple: Courtois 1955; Lebecq 1997; Durliat 1998; Bonifay 2004, 445-458. Pel que fa als documents referits també a les Balears i a les troballes arqueològiques d'aquestes illes vegeu: Duval 1994; Amengual 2008, 223, 239-234, 345 i 402.

⁴⁹ Járrega 1991; Ripoll 1996b, 260; Ramallo, Vizcaíno 2002, 317 i 319; Cosentino 2002b, 60; Vizcaíno 2009, 122, 293 i 599-601.

⁵⁰ La inserció en les xarxes comercials també és característica dels monestirs costaners del nord de la Gàl·lia del segle VII (Lebecq 1997 i 2000).

⁵¹ Per a Síria: Brown 1971, 83; per a la Mediterrània oriental en general: Brown 1997, 109; 2006, 213; Cameron 1998, 68; per a l'Europa septentrional dels segles VII i VIII: Lebecq 2000; Wood 2000. Pel que fa als illots de la Mediterrània occidental: Arnaud 2003b, 186; Dessi, Lauwers 2009, 232-233. Per el cas del monestir de l'illa escocesa de Iona: Brown 1997, 175 i 2006, 400. Tal i com diu Colombás: "Ni els monestirs ni els tuguris dels solitaris foren mai illes comunicades. Des dels mateixos orígens varen mantenir relacions amb la resta de cristians i dels homes en general, és a dir, amb l'Església i la societat" (Colombás 1974, Vol. I, 301).

⁵² Just 1996, 118-119, 123, 230-231, 255-256, 268-270 i 285; Brown 2006, 273; Díaz 2007, 77.

Aquesta producció podria haver estat feta, com a mínim en part pels monjos, amb el seu propi treball, tal com les fonts recullen⁵³. Per als clàssics del monaquisme, el treball artesanal o agrícola constituïa un element imprescindible per conservar l'equilibri interior, i també per guanyar el pa, per atendre els hostes i pelegrins, i per donar almoïna als pobres (Just 1996, 255). L'almoïna i la protecció dels pobres havia de ser un dels objectius de la vida monàstica⁵⁴.

A partir de les fonts escrites es té constància dels excedents agrícoles dels monestirs de molts indrets del que fou l'Imperi romà, especialment en terra ferma. Com a excedents dels monestirs no només s'ha de contemplar el produït pels propis monjos, sinó també la producció dels pagesos dependents d'aquelles institucions. A més, les comunitats monàstiques rebien regals i donacions en espècie i accedien mitjançant l'intercanvi a una part de la producció dels mercats locals. Entre els segles V a VII dC, els casos més espectaculars d'excedents agrícoles monacals serien els dels monestirs egipcis, així com els sirians. En el món bizantí anterior al segle IX, els excedents agrícoles en mans dels monestirs foren una de les principals bases del "comerç" d'aquelles centúries (Haldon 2000). Les fonts escrites també mostren clarament com l'activitat manufacturera dels monjos dels segles aquí estudiats estava orientada a l'intercanvi (Cameron 1998, 69 i 193).

A Occident, es té constància, també, dels importants excedents agrícoles dels monestirs dels segles VI i VII (Lebecq 1997; 2000; Wickham 2000). Així, a la documentació escrita referida als monestirs gals dels segles VII i VIII, es detecten abundants indicis dels excedents monacals aptes per l'intercanvi com són, el vi, les salaons, diversos tipus de combustibles per a la il·luminació, estris de metall, etc. (Lebecq 2000). La documentació conservada del temps de Gregori Magne, també apunta cap a una producció espectacular dels monestirs de la península Itàlica, Sicília i Sardenya. Entre els productes agrícoles emprats per al comerç d'entre els anys 400 a 800, els llegums, el

⁵³ Els treballs manuals que eren molt importants, per exemple, per a Agustí i Cassià (Just 1996, 254-255; Dulaey 2009, 75). També ho són a la Regla de Sant Benet (Just 1996, 118-119; 253-259). Aquest sant dedicava unes tres hores diàries a la lectura divina, mentre que en feia set de treball manual, que sols eren interrompudes pels breus oficis de sexta i de nona. També valorava positivament les qualitats artesanals que poguessin tenir alguns monjos, i volia que fossin posades al servei de la comunitat (Just 1996, 260 i 284). A. Cameron rebutja la visió dels monjos cristians anteriors al segle VII dC que donava A.H.M. Jones com a "boques ocioses" (Cameron 1998, 12). Pel que fa als "monjos dels illots", els treballs manuals realitzats pels monjos ja es troben contemplats a la Regla dels quatre Pares. Fulgenci (*Vita Fulgentii*, XII) es va retirar a un monestir d'un illot africà, per consagrar-se a la pregària i als "treballs manuals" (Trousset et al. 1992, 223; Trousset 2007, 4251), citats també com a "treballs de còpia i d'artesanat" (Modéran 1993, 151).

⁵⁴ Són moltes les fonts escrites que mostren l'important paper dels monestirs front a l'alimentació dels "pobres" del món rural o urbà. Aquest fou defensat especialment per Honorat i Euqueri de Lérins i, encara més per Agustí d'Hiponna, per a qui els monestirs eren els llocs per excel·lència de l'exercici de la caritat (Dulaey 2009, 78-79 i 82). De fet, la caritat és una de les primeres normes de la Regla dels quatre Pares i també és ben present a la Regla de Sant Benet, on es considerada una de les bones obres que han de fer els monjos. Per tot plegat, és ben coherent que M. Rosselló proposi el lligam entre els magatzems identificats en el monestir de l'illa de Cullera, amb el "paper redistribuïdor dels monestirs a través de l'exercici de la caritat", detectat per Díaz Martínez i Orlandis a les fonts escrites referides al monacat hispà (Rosselló 2000, 149). També es pot recordar que a l'*Ep.* VI, 57 de Gregori Magne, aquest agraeix als monjos de Lérins els plats i les culleres que havien ofert per a l'ús dels pobres de la ciutat de Roma (Dumézil 2009, 187). Com molt bé indica P. Brown, la distribució de les almoïnes assegurava el recolzament d'una part important de la població a l'Església i als monjos (Brown 1997, 127-145).

vi, l'oli i sobretot els cereals, són els més citats amb diferència (Haldon 2000; Campbell 2007, 128-129).

Els intercanvis involucraven diversos tipus de transaccions. Estan ben documentats els regals⁵⁵, les almoines, així com les donacions, tots íntimament lligats al monacat⁵⁶. Les donacions es podrien haver canalitzat a través de les relacions de patronatge característiques dels *Holy men* des del segle IV dC, considerades com un vertader sistema d'intercanvis comercials que l'Església, en general, utilitzava (Brown 1971, 85-91; 1983, 10; Cameron 1998, 82). Als monestirs gals del segle VIII dC, connectats amb el comerç atlàntic, seguien organitzant intercanvis que es podien fer dins la mateixa institució religiosa, entre diverses fonts especialitzades d'abastiment (Lebecq 2000, 72-73 i 145-147). Un altre element a tenir en compte és el de la circulació de “béns simbòlics” relacionats amb el cristianisme que no depenia dels moviments comercials associats a les antigues ciutats romanes sinó de les xarxes vinculades als grans monestirs i l'aristocràcia no urbana (Brown 2006, 19 i 27).

7.4.1. ELS MERCATS LOCALS

L'assentament de l'illot dels Frares, situat en el port natural de l'illa de Mallorca més proper a Cabrera, de només unes 0,5 ha, era massa petit com per haver pogut ser un monestir “independent”. Constituïa el cap de pont per a la comunitat monàstica cabrerenca per accedir als productes de Mallorca, així com per garantir una font de captació de nous membres per a la comunitat monàstica. Els monjos, a canvi, podien oferir els seus serveis espirituals, curatius i protectors a la població de Mallorca i, també, els productes agraris i manufacturats produïts en el sub-arxipèlag, així com els arribats a Cabrera des de mercats més llunyans.

Un dels productes més rellevants podria haver estat la sal de les salines de la Colònia de Sant Jordi, imprescindible per a les produccions de salaons, salses i porpra. També ho podrien ser algunes de les ceràmiques de producció “eivissenca” trobades a Cabrera i Conillera, així com els productes que s'haurien pogut transportar a les àmfores i les gerres/amforeta d'aquelles produccions que pogueren ser fabricades a Mallorca. També podrien ser mallorquines algunes de les ceràmiques comunes i de cuina documentades a l'arxipèlag cabrerenc de les que no s'ha pogut determinar la seva procedència. Tant els contenidors aptes pel transport com les monedes trobades a l'illot dels Frares poden ser l'indici de l'existència d'un mercat, tal vegada, fins i tot, ubicat a la mateixa illeta. A l'Antiguitat, els illots propers a la costa foren sovint el lloc on es realitzaven els intercanvis. També, moltes vegades, hi havia un santuari. A la Mediterrània occidental, els mercats locals de fora dels centres urbans, estaven sempre a prop dels santuaris pagans que, amb la difusió del cristianisme, varen ser substituïts per una església (Brown 2006, 179).

⁵⁵ Per a la importància dels regals vegeu especialment: Lebecq 1997, 70; Brown 1997, 49-50, 81, 180; 2006, 41, 164, 406 i 420; Cameron 1989, 82-83; Moreland 2000. Pel que fa a la ceràmica, A. Cameron recorda que hi ha autors que proposen que la difusió de la ceràmica africana en el període aquí estudiat pot ser fruit de l'intercanvi de regals (Cameron 1989, 83).

⁵⁶ Pel que fa als “regals” o “records” (*eulogia*) fets i donats per les comunitats monacals: Colombás 1974, Vol. I, 168; Just 1996, 113; Cameron 1998, 71; Brown 1997, 180; 2006, 420. Per a la importància de les donacions vegeu, per exemple: Courtois 1955; Brown 2006, 41, 164, 406; Just 1996, 123.

La semblança del registre ceràmic i la seva cronologia, així com la presència de grafitis de les mateixes característiques que els de Cabrera, l'enorme volum d'àmfores i gerres/amforeta d'època vàndala i bizantina trobades i l'abundància de monedes dels segles IV a VI; són un indicatiu de que la gestió de l'assentament de l'illot dels Frares hauria estat vinculada al monestir de Cabrera⁵⁷. La distribució de les troballes indica que a l'illot hi hauria hagut un magatzem per a les mercaderies dels monjos cabrerencs⁵⁸.

A Cabrera passava el mateix que al monacat illenc del primer monaquisme itàlic, caracteritzat per tenir les seves seves suficientment allunyades però al mateix temps, properes a centres laics de terra ferma, amb els que mantenien relacions espirituals i materials indispensables per a la continuïtat dels cenobis (Mennella, Valentini, 2003, 192)⁵⁹. L'illot monàstic irlandès d'Illaunloughan és, tant per la seva localització a la vora d'un port, com per les seves reduïdes dimensions (0,1 ha) i, per tot allò que s'hi ha documentat durant els treballs d'excavació (White Marshall, Walsh 2005), el paral·lel arqueològic més semblant a l'illot dels Frares del que se n'ha pogut tenir coneixement.

Els vincles econòmics dels cenobis amb els mercats locals de terra ferma és una constant per tota la Mediterrània (Cameron 1997, 105). Els monestirs i eremitoris dels segles V-VI dC es van instal·lar a la vora de mercats locals que s'anaven consolidant cada vegada més en relació als patrons d'assentament d'època post-imperial (Brown 2006, 179-180). Les fonts escrites mostren la intensa relació dels *Holy men* de Síria i Àsia Menor amb les fires de la regió (Brown 1971, 84) i els monestirs gals dels segles V-VI es localitzaven a prop dels mercats (Lebecq 2000, 125).

La dependència dels mercats locals és, doncs, un fenomen general dels monestirs d'aquesta època, però en el cas dels monestirs illencs degué constituir una condició central en el procés de selecció del lloc on realitzar la fundació.

7.4.2. EL COMERÇ A LLARGA DISTÀNCIA

Cal tenir en compte que el comerç a llarga distància dels segles V a VIII dC va moure una part ínfima de tota la producció si es compara amb els volums que van caracteritzar l'Imperi romà (Durliat 1998; Wickham 1998, 285). Això no exclou la complexitat dels processos de producció, demanda i distribució d'aquests segles (Hodges 1998). Amb la divisió de l'Imperi en dues unitats administratives i econòmiques, en els segles III i IV s'hauria produït una ruptura significativa del comerç a llarga distància entre les dues

⁵⁷ Riera Rullan Coord. 2004; Riera Rullan 2005b, 212-216; proposta acceptada per: Signes 2005, 63; Vallejo 2012, 452.

⁵⁸ En certa manera, és el mateix sistema organitzatiu descrit per Isidor de Sevilla († 636 dC), on s'evidencia que monestirs no urbans del seu temps disposaven d'un magatzem a les ciutats, que segons la regla isidoriana, havien d'estar custodiats per tres monjos, dos de joves, i un dels més grans i de vida irreprotxable que convenia que no es moguéssin mai més d'allà (Martínez Tejera 2007, 25; Moreno 2011, 152).

⁵⁹ Un exemple que il·lustra molt bé aquesta dependència del monacat insular dels vincles amb terra ferma es troba a la *Vita Fulgentii*, XII, on s'explica com els monjos d'un monestir illenc havien de recórrer a *breuissimas nauiculas* pel seu subministrament quotidià de *legni vel potabilis aquae* (Trousset et al. 1992, 224-225 i 235). Tal vegada seria un bon reflex de tot plegat la informació referida a la tradició que connecta el monestir de l'illa Gallinaria amb la comunitat monàstica que posseïa en el segle VII dC una basílica extra urbana a Albenga (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 198).

meitats (Reynolds 2010, 141-142). Tanmateix, les fonts escrites i les evidències arqueològiques mostren com, en el segle IV i, sobretot, des de principis del segle V, es va donar un comerç mediterrani renovat, tot i que amb volums i abast diferents de l'anterior, una de les grans novetats del qual va ser que els protagonistes d'aquells intercanvis eren mercaders orientals (Pieri 2005, 157-158). Uns pocs comerciants, principalment d'origen oriental, o mariners que estaven familiaritzats amb les rutes, subministraven a un alt cost, certs productes a les velles famílies que reclamaven ascendència senatorial, als bàrbars nouvinguts desitjosos de millorar la seva situació social i a les persones de l'Església ansioses de celebrar el culte diví de manera sumptuosa (Lebecq 1997, 73)⁶⁰.

El monacat dels illots va haver d'estar íntimament lligat a aquells "mariners familiaritzats amb les rutes" i als "comerciants orientals", sovint anomenats *transmarini negotiatores*, procedents, doncs, de les mateixes regions que els monjos fundadors de monestirs a la Mediterrània occidental, anomenats, també, "transmarins" com, per exemple, Joan, que va arribar a *Hadrumetum* en temps del rei Genseric per a veure al bisbe Fèlix (Courtois 1955, 288, 301 i 308). Molts dels monjos que fundaren monestirs i/o difongueren el monasticisme, des de l'aparició del monacat a Occident, fins ben entrat el segle VII, tant a les costes africanes com a les europees i, també, a moltes de les illes, provenien de territoris de l'Est. Algunes vegades es pot arribar a parlar d'autèntiques colònies de monjos orientals⁶¹ i, fins i tot, es pot pensar que els propis monjos eren alhora els comerciants que feien els viatges. A la Gàl·lia, i a Occident en general, comerciants orientals varen acabar ocupant alts càrrecs eclesiàstics (Pieri 2005, 157-160).

Certes àmfores, com a contenidors de productes, i ceràmiques constitueixen un testimoni arqueològic d'aquests moviments comercials. A la Mediterrània occidental, es detecten importacions de vi des del mar Egeu, la costa d'Àsia Menor i, en particular, del Llevant mediterrani, que s'haurien produït a principis del segle V. També es detecta a la Hispània oriental (Reynolds 2005b, 438; 2010, 92, 97-98, 143 i 146-148)⁶². En el

⁶⁰ Els *transmarini negotiatores*, en temps del rei ostrogot Teodoric († 526), eren majoritàriament d'origen oriental (*syri, graeci*), i realitzaven les seves activitats a cavall entre Orient i Occident (Vallejo 2012, 53, 64-65 i 177). D. Pieri fa un recull molt complet de la documentació gal·la que fa referència als mercaders sirians, als que també hi afegeix les cites a jueus i a persones d'origen grec, egipci i asiàtic, tot remarcant que les referències als *Syri*, terme col·lectiu que designava als comerciants sirians, fenicis i palestins, són, amb diferència, les més nombroses (Pieri 2005, 157-160 i 173-174). Per a més detalls dels "comerciants orientals" a Occident vegeu: Courtois 1955; García Moreno 1972; Ripoll 1996b, 259; Delogu 1998, 23; Retamero 1996; Amores, García, González 2007, 137-138; Expósito, Bernal 2007, 125; Vizcaíno 2009, 56, 62, 136, 141-142, 154-155, 160, 174, 180, 183, 195, 228, 303-306; Vallejo 2012, 57, 73, 90, 136, 177-180, 357, 379-381.

⁶¹ Rizzo 1963; Fernández 1999; Cosentino 2002, 7; Turtas 2002; Morini 2002; Pieri 2005, 159; Brown 2006, 450-452; Vallejo 2012, 358, 409, 412-413 i 417. Directament relacionat amb el "monacat dels illots", Teodor, originari de l'extrem oriental de la Mediterrània, després d'haver passat per nombrosos monestirs, va arribar al monestir de la illeta Lindisfarne on va consagrar una església (Brown 2006, 450-452).

⁶² D. Pieri, fent un estudi dels conjunts amfòrics occidentals, detecta una arribada consistent de produccions orientals des dels anys 430-450. Les àmfores orientals, amb una gran varietat d'origens, apareixen sobtadament en els mercats gals meridionals a partir del primer quart del segle V. Entre elles n'hi ha dels tipus LRA8 i LRA10 de l'Egeu, LRA3 i LRA12 de les costes occidentals de Turquia, LRA1A de les costes meridionals turques i del nord de Síria, LRA9-Agora M334 de la costa llevantina, *bag-shaped* tipus 2 del nord de Palestina, LRA4 del Nègueb, i LRA7 d'Egipte (Pieri 2005, 168, 171 i 176). Les exportacions cap a Occident de vi d'Efes es reprèn en àmfores LRA3 a finals del segle IV o a principis del segle V (Reynolds 2010, 146).

mateix moment, es consolida el monacat dels illots italians i gals, mentre que els monestirs de la Mediterrània oriental, especialment a Síria, ja estaven en funcionament des del final del segle IV. A principis del segle V, i sobretot a partir del segon quart d'aquella centúria, a les regions llevantines, també s'havia produït una regeneració generalitzada de les seves economies, així com dels seus intercanvis interregionals (Reynolds 2010, 146). P. Brown, va relacionar aquesta prosperitat rural siriana dels segles IV i V, i poc després a Àsia Menor, amb el moment en què estaven "trionfant" els *Holy men* (Brown 1971, 85-91). La producció de les àmfores LRA1 justament comença a finals del IV i principis del V a Síria i, després es produeix a Àsia Menor, coincidint amb el que informava Isidor de Sevilla referint-se a les *seriolae Cilicises* (Pieri 2005, 69, Remolà 2013, 314). En el mateix moment, les LRA4 transportaven el preuadíssim vi de Síria i, concretament, el procedent de les vinyes dels monestirs del Nègueb, algunes de les quals havia beneït Sant Hilarió, monjo palestí vinculat als itineraris comercials que unien Gaza i Sicília (Rizzo 1963).

L'esfondrament de l'imperi occidental en el segle V no va significar una interrupció de les exportacions de les àmfores orientals cap a Occident, sinó més bé el contrari. Eren transportades principalment gràcies als mercaders orientals, alguns dels quals estaven instal·lats en ports occidentals. Alguns dipòsits de Roma, Nàpols, Marsella i Tarragona, vinculats a instal·lacions religioses indiquen, possiblement, que aquests comerciants podien ser agents de l'Església (Reynolds 2010, 146-147).

Els vins i olis que arribaren a Occident entre els segles V a VII, dins de les àmfores LRA1, 2, 3 i 4, com les trobades a Cabrera, eren productes "de luxe, i de gran valor"⁶³. Pareix que el vi més preuat de tots era el de Gaza/Palestina⁶⁴. El seu origen geogràfic, Terra Santa, i, possiblement també, pel fet de ser una producció pertanyent als seus monestirs, li degué conferir una certa connotació de caire religiós (Pieri 2005, 113)⁶⁵. A més, hi ha notícies dels segles V a VII dC de les suposades virtuts curatives dels vins del sud de Palestina, sobretot d'Ascalon, envasats i transportats amb les àmfores LRA4⁶⁶. Que el Pla de ses Figueres sigui, per ara, amb diferència, el jaciment de les Balears on més exemplars de LRA4 s'han trobat, reforça els arguments fins ara exposats referits al significat del seu contingut i, a més, va en consonància amb altres indicadors que mostren la prominent prosperitat de la comunitat monàstica cabrenca⁶⁷.

La vaixella fina LRC, procedent d'Àsia Menor, arriba a la Mediterrània occidental juntament amb les àmfores orientals a partir del segle V. A Cabrera, s'ha pogut identificar un nombre important d'exemplars de LRC. També es troba a algunes de les

⁶³ Durliat 1998, 99; Gutiérrez 1998, 166; Pieri 2005; Vizcaíno 2009, 304.

⁶⁴ Així ho mostren les fonts escrites dels segles V a VII (Dawes 1948; Brown 1997, 145; 2006, 325; Durliat 1998, 98; Pieri 2005, 113), i també les evidències arqueològiques (Vizcaíno 2009, 304; Reynolds 2010, 133).

⁶⁵ Precisament, només es troben LRA4 lluny de la costa, a Occident, en "llocs de vocació religiosa" (Pieri 2005, 113-114 i 176; Reynolds 2007, 37). Per altra part, ja s'ha vist en capítols anteriors com la relativa abundància en el abocador de la Cripta Balbi de Roma d'àmfores de vi de Gaza, així com d'altres àmfores de Palestina, s'ha considerat com a un reflex indubtable del seu ús en la litúrgia o com a bé molt valorat (Reynolds 2010, 133).

⁶⁶ Segons *Paulus*, metge grec del segle VII, el vi d'Ascalon podia ser substituït per un cru de Cilícia, transportat, segons D. Pieri, dins de les àmfores LRA1B (Pieri 2005, 114).

⁶⁷ Una prosperitat també ben evident per a la comunitat monàstica de l'illa de Cullera, on també són presents les LRA4. Cal recordar que també s'ha trobat LRA4 a l'Île Verte.

illes de la costa mediterrània de la península Ibèrica, com Cullera, Portitxol, Isla del Fraile.

En el moment en què els monestirs del Tunísia es consoliden, amb testimonis de fundacions monacals en illots, a la segona meitat del V i primera meitat del VI, prenen rellevància les produccions ceràmiques d'aquesta procedència a la Mediterrània occidental. Tot i que les exportacions de ceràmiques tunisenques ja venien d'enrere, es detecta un increment entre finals del segle V i principis del segle VI, un moment que vindria marcat per la creació d'un nou tipus d'àmfora (Keay 62), àmpliament produït i difós, el qual, apareix per primera vegada a Marsella pels voltants del 500 dC, així com per tota la costa oriental d'Hispania. A causa del gran nombre de variants que existeixen del tipus Keay 62, cal pensar que hi havia una multiplicitat de tallers productors. Tenint present, a més, que aquests contenidors presenten sovint marques que es poden considerar com a cristianes, és possible que aquestes àmfors o, com a mínim, una part, foren produïdes per les comunitats monàstiques o que aquestes en controlaren la seva producció, així com el seu contingut i la seva exportació (Bernal 2010, 21).

És per aquells anys quan es torna a distribuir la vaixela ARS, unes ceràmiques que arriben a la Mediterrània oriental i a l'Atlàntic, tant a Hispania com a la Gran Bretanya, procedent de múltiples tallers tunisenques que comercialitzen independentment del poder polític vàndal i la seva capital Cartago (Reynolds 2005b, 438; 2010, 93, 95, 100-101, 105-112; 146-148). A Cabrera, es troben diversos materials africans com la TSA i àmfors d'aquests moments, essent la Keay 62 és el tipus amfòric més abundant.

Cap a finals del segle V i durant el segle VI, es produeix l'arribada a través de la ruta atlàntica que passava per l'estret de Gibraltar, de vaixelles i àmfors de la Mediterrània a les costes atlàntiques de la península Ibèrica i a Illes Britàniques, després de dècades sense importacions (Reynolds 1995, 29; Campbell 2007, 127-132 i 138-141)⁶⁸. S'han pogut identificar àmfors i vaixela fina tunisenca (Hayes 91C, 99, 103 i 104), així com vaixela LRC (Hayes 3)⁶⁹ i àmfors de la Mediterrània oriental com les LRA1, LRA2 i LRA3⁷⁰. Per a P. Reynolds, aquestes ceràmiques són una mostra d'enviaments organitzats per institucions eclesiàstiques amb destí a assentaments religiosos (Reynolds 2010, 105 i 108-110). Certament, si es comparen les datacions d'aquestes ceràmiques amb el que es coneix del primer monacat irlandès i britànic⁷¹ i, es té present l'enorme importància dels "intercanvis comercials" en la difusió del cristianisme a finals del segle V i l'inici del segle VI en la que s'ha anomenat la "Mediterrània celta" (Brown 1997, 80; 2006, 162, 164, 417), és plausible creure que tot va estar íntimament lligat. De fet, E. Campbell reconeix, tal i com va argumentar C. Thomas en la dècada dels setanta del segle passat, que no es pot descartar la possibilitat que la vida monàstica cenobítica fos introduïda a Gran Bretanya des de la Mediterrània en els vaixells que portaven aquelles ceràmiques, donat que totes dues semblen aparèixer a principis del segle VI (Campbell 2007, 122). A Braga, concretament, hi arriben

⁶⁸ A les Illes Britàniques també es troben altres materials mediterranis que daten del segle VI dC, ja sigui vidre, monedes (Campbell 2007; 2007b, taula 12) o ponderals bizantins (Reynolds 2007, 37 i 73; Vizcaíno 2009, 295-296, 803).

⁶⁹ Trobada a les illes de la costa atlàntica portuguesa, com Pessegueiro i a les de Caldey i Iona a les Illes Britàniques. També, als possibles monestirs de Perran Sands i Tintagel (Gran Bretanya).

⁷⁰ Hinton 1990, 15-17; Reynolds 1995, 35; 2010, 108; Tyers 1996, 155-157; Lebecq 1997, 68; Williams 2005, 616; Morais 2005, 58-59; Campbell 2007, 14-26 i 128-130 i 138.

⁷¹ Colombás 1974; Brown 1997, 79-81; 2006, 157, 160-161; Picard 2009, 301-302.

vaixelles fines LRC, així com àmfores orientals, en un major nombre que les africanes, a diferència dels llocs estudiats en la Mediterrània occidental (Vizcaíno 2009, 296), just en un dels indrets peninsulars on es té coneixement que hi va haver una intensa vida monacal durant els segles VI i VII i, tal vegada, des d'una mica abans⁷². A les Illes Britàniques, també es detecta aquest predomini dels productes ceràmics orientals respecte als africans (Bonifay 2004, 457; Campbell 2007; 2007b), altre cop en un territori i en un període (segles V a VII) on el monacat està en plena efervescència.

El cristianisme anglo-irlandès des de sant Patrici fins a sant Columbà va rebre una enorme influència lerinianna i el paper que varen jugar els illots en la difusió per les Illes Britàniques del monacat i del cristianisme va ser determinant⁷³. Durant els segles VI i VII, les illes monàstiques de la costa est d'Irlanda varen jugar el rol d'autèntics emporis comercials en contacte amb Gran Bretanya i la Gàl·lia (Picard 2009, 301). El monestir de Iona (fundat el 565 dC), a Escòcia, va esdevenir un punt d'articulació dels comerciants estrangers (Campbell 2007, 137), un fet que es veu corroborat a partir de les troballes ceràmiques. S'hi ha trobat ceràmica *E Ware*, i és, amb diferència, l'indret més septentrional on s'ha recuperat *Terra Sigillata Africana* (Campbell 2007, 18, 25, 26, 46, 116 i 137; 2007b, taules 12 i 13). Cal destacar, a més, la identificació d'un exemplar de vaixel·la LRC (Kelly 2010, 62 i 69). En altres illots de les Illes Britàniques amb assentaments monàstics també s'han trobat materials importats de la Mediterrània, dels segles VI i VII, encara que en petites quantitats, juntament *E Ware* (Campbell 2007; Doyle 2009).

L'arribada i consolidació del monacat de les Illes Britàniques i, específicament el dels illots, coincideix amb la dels productes de la Mediterrània a finals del segle V i durant el segle VI. Aquest vincle es pot establir també a les illes de la Mediterrània occidental, primer a les de la primera fase de fundacions, de la segona meitat del segle IV i V a les costes la Ligúria, la Toscana, i la Provença i, després, a les de la segona fase, dels segles V i VI, a la resta de la Mediterrània occidental (Figura 7.1). Així, doncs, es dibuixa una seqüència cronològica que acaba a les Illes Britàniques de fundacions monàstiques en illots, les traces de les quals són les importacions de materials ceràmics i els productes agraris que les acompanyaven, juntament amb marbres (a la Mediterrània), vidres, monedes i ponderals⁷⁴.

A dia d'avui són molts els historiadors que consideren provat que, durant l'antiguitat tardana, el paper dels distints estats fou cabdal per a la gestió i distribució dels productes alimentaris mediterranis⁷⁵. Que distints territoris formessin part d'un mateix estat solia significar l'existència d'unes majors facilitats per a la circulació de

⁷² Fernández 1999; Colombás 2004, 290-295; Moreno 2011.

⁷³ Colombás 2004, 295-300; Brown 2006, 295-303 i 316; Dubreucq 2009, 206-212 i 226-227; Dumézil 2009, 188; Picard 2009, 312.

⁷⁴ S'han trobat quantitats importants de ponderals bizantins a la vessant atlàntica de la península Ibèrica on hi abunda la ceràmica LRC (Reynolds 2007, 37 i 73; Vizcaíno 2009, 296 i 803). També s'han trobat ponderals bizantins en el monestir de l'illa de Cullera (Marot 1997, 186; Vizcaíno 2009, 260 i 803), a l'illa d'En Colom (Marot 1997, 188; Vizcaíno 2009, 803) i, molt probablement, a l'illa de Mogador (Villaverde 2001, 302; Blázquez 2004, 698).

⁷⁵ Ja sigui l'*annona civica* o *militaris* (Wickham 1998 i 2000; Pieri 2007, 613; Pellegrino 2007, 662; Gurt 2007, 847 i 848; Vizcaíno 2009, 78, 144, 602, 608 i 815; Reynolds 2010).

mercaderies, algunes d'elles dedicades al subministrament de les tropes⁷⁶. Però, els estudis en la distribució de la ceràmica demostren que entre els segles V a VII les fronteres polítiques no foren impediment per a les exportacions d'estrís de vaixel·la, de cuina, i de tots tipus de contenidors, ja siguin ungüentaris, gerretes o gerrets, gerres/amforeta o àmfores (Vizcaíno 2009, 121-122, 138, 154-155, 463 i 601)⁷⁷. És per tant evident que la seva distribució, o com a mínim una part, va defugir del sistema *annonari*, en el segle V o, el posterior bizantí, i, encara més, del que tenia a veure amb els subministrament militar. Pel que fa a la circulació de ceràmica i tots els productes que l'acompanyaven, la visió s'ha de puntualitzar cronològica i geogràficament. Per exemple, són moltes les evidències que demostren que a Occident, la vaixel·la africana, però també les àmfores, varen viatjar per circuits que poc o res tenien que veure amb els estats⁷⁸.

⁷⁶ García Moreno 1972; Panella 1993; Brown 1997, 114; 2006, 222; Ramallo, Vizcaíno 2002, 319, 332; Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 427; Vizcaíno 2009, 183, 228, 239, 262, 294 i 812; Vallejo 2012, 180.

⁷⁷ Per exemple, les troballes arqueològiques mostren una important embranzida comercial oriental a la Mediterrània occidental, anterior a les conquestes justinianes, la qual no va cessar ni tan sols durant el domini vàndal de les aigües d'Occident (Expósito, Bernal 2007, 125; Vallejo 2012, 73). A Alacant, Tarragona, Arles, Marsella, Roma, Nàpols, Ravenna i, fins i tot, Butrint, Atenes i Corint, es pot apreciar la continuació de les exportacions africanes després de la conquesta vàndala d'Àfrica. Unes exportacions que coneixerien la seva major expansió entre els anys 500 i 530, estenent-se per tota la Mediterrània i, a l'Atlàntic, fins a *Britania* (Reynolds 2005b, 418-421; 2007, 35 i 38-40; 2010, 91-103). Però en aquells anys també continuaren a un nivell alt les importacions a Occident d'àmfores orientals i, tot plegat, ha donat peu a poder parlar d'un "comerç panmediterrani i atlàntic" d'època tardovàndala (Reynolds 2007, 40). Certament, avui en dia s'està matisant el suposat impacte negatiu del Regne vàndal d'Àfrica així com la reactivació amb les conquestes justinianes tant del comerç "intraoccidental", com del que des d'Orient arribava a les terres occidentals. En temps de la dominació bizantina d'una part d'Hispania sí que es detecta una intensificació de les relacions comercials i dels intercanvis entre la península Ibèrica i Orient i, sobretot, amb el nord d'Àfrica, però aquell no fou un fenomen exclusiu dels territoris sota l'ègida de Bizanci (Vizcaíno 2009, 20, 300-301 i 604-605). La major part dels materials bizantins trobats en territoris imperials de la península Ibèrica són de procedència africana, una evidència que ha fet que alguns arqueòlegs arribin a parlar d'una "bizantinització" mitjançant "l'africanització" d'Hispania (Vizcaíno 2009, 292, 297-301; Vallejo 2012, 293 i 381). De tota manera, cal tenir present que aquella "africanització" ja havia començat abans de la conquesta justiniana (Vizcaíno 2009, 299 i 605), i que són molts els investigadors que afirmen que no es pot seguir mantenint la idea d'una frontera comercial entre bizantins i visigots (Ripoll 1996b, 259-261; Ramallo, Vizcaíno 2002, 318; Vizcaíno 2009, 121-122). P. Reynolds, fins i tot, ha demostrat sobradament com el comerç entre la *Hispania* visigoda i el món bizantí va continuar fins ben entrat el segle VII (Reynolds 2010). En relació a la península Itàlica s'està abandonant la visió percepció de dues zones diferenciades per les produccions ceràmiques i, en canvi, s'està defensant una certa homogeneïtat entre les àrees sota domini bizantí i longobard. El mateix es pot dir de la moneda i de certs productes artesanals documentats a les dues zones. Tot plegat ha permès plantejar unes relacions entre bizantins i longobards menys conflictives del que habitualment s'havia pensat (Vizcaíno 2009, 90, 122, 292-293, 599, 624-625.). La inexistència de fronteres polítiques respecte a la circulació de ceràmica també es documenta a la Sardenya vàndala, la qual no va deixar d'estar mai dins de l'àrea de *gravitazione commerciale romano-bizantina* (Cosentino 2002b, 57). A Sardenya, entre els segles VI a VIII dC, tampoc es té constància de comportaments substancialment diferents entre les àrees indígenes independents i les zones sota domini bizantí (Perra 2002, 133). Altres bons exemples per demostrar la inexistència de fronteres per a la circulació de ceràmica són les troballes produccions comunes eivissenques en territoris que no foren ni vàndals ni bizantins (Vizcaíno 2009, 656), i també que es trobin materials produïts en territoris sota el domini polític de l'Imperi d'Orient a la Gàl·lia franca i a les Illes Britàniques (Reynolds 2005b; 2010; Bonifay 2004; Vizcaíno 2009, 601).

⁷⁸ Ripoll 1996b, 259-260; Cameron 1998, 93-94; Durlat 1998, 107; Gutiérrez 1998, 182; Tortorella 1998; Wickham 1998, 284-286 i 288-289; D'aquí els dubtes exposats per M. Bonifay en relació a la producció i distribució dels productes tunisencs dels segles III a VI (Bonifay 2004, 454). Pel paper jugat per l'*annonna* respecte a la producció i distribució de la ceràmica de tota la Mediterrània entre els segles II a VII dC, i com aquesta hauria anat evolucionant durant aquell temps veure: Reynolds 2010.

Els conjunts ceràmics de diverses ciutats o suposats enclavaments militars com Cartagena, Puerto de Santa María, Màlaga, Cerro de San Miguel, S. Antonino di Perti, etc. han estat vinculats als *milites Romani*⁷⁹. J. Vizcaíno, tanmateix, reconeix que no hi ha cap registre arqueològic que mostri un compendi de materials ceràmics exclusius dels emplaçaments militars (Vizcaíno 2009, 328). Es troben conjunts amb els mateixos tipus ceràmics dels llocs abans citats i en indrets que mai varen estar sota sobirania bizantina. És cert que la majoria són ciutats, però n'hi ha que són clarament monestirs i, justament, “monestirs dels illots”⁸⁰. El mateix repertori es troba a Cabrera, on, precisament, hi ha ceràmiques de procedències molt diverses orientals, nord africanes, Sardenya, de la Gàl·lia, de la península Ibèrica i de les Illes Balears. A més, les fonts escrites evidencien clarament com les fronteres polítiques tampoc no varen ser un impediment per a la circulació de monjos entre els segles IV a VIII. Sovint, són aquests els viatgers que es detecten amb més freqüència en tots tipus de recorreguts, inclosos els “internacionals”⁸¹.

Per tant, l'associació de les ceràmiques trobades en aquelles ciutats, fins i tot les que estigueren sota la sobirania bizantina, no té perquè ser associada a la presència militar bizantina. La seva circulació podia ser estimulada per altres factors, entre els quals, els monestirs, tal com es pot veure en l'exemple urbà del monestir de Sant Llorenç de Roma que va produir un abocador de gran dimensions trobat a la Cripta Balbi⁸².

⁷⁹ Per a casos com Cartagena, Màlaga, Puerto de Santa Maria, *Carteia*, *Baria*, *Eliocroca* i Cabezo del Puerto, s'ha argumentat que l'existència de gran quantitat, així com de la diversitat del material ceràmic importat, són uns dels principals criteris per a detectar la presència bizantina (Vizcaíno 2009, 118, 144, 155, 159-168, 173, 194, 200-201, 209, 231, 225 i 293). Quelcom semblant s'havia plantejat pel Cerro de San Miguel que s'ha associat amb un *Byzantine outpost* (Reynolds 1993, 118; 1995, 32-33; Vizcaíno 2009, 118 i 237). Les àmfores africanes documentades a S. Antonino di Perti s'han volgut relacionar amb la gestió estatal bizantina, afirmant que aquelles, molt probablement, foren emprades per abastir centres fortificats, mentre que la vaixella de TSAD s'hauria relacionat amb una ocupació o, almenys, amb una forma de control del *castrum* per part de l'autoritat bizantina (Murialdo 2001; Greppi 2008, 43). P. Reynolds, per la seva part, ha fet notar en diverses ocasions la vinculació entre certs tipus ceràmics africans d'àmfora, TSAD i morters de ceràmica comuna, i els assentaments bizantins i/o guarnicions militars bizantines posteriors a la conquesta del nord d'Àfrica, posant com exemples els de Cartagena, Màlaga, S. Antonino di Perti, Luni, Vibo Valentia i Koper/Capodistria (Reynolds 1995, 33; 2007, 43 i 45; Reynolds 2010, 120, 124, 306). Però, de fet, ell mateix reconeix que són les mateixes ceràmiques que es documenten a Marsella i afirma que, en aquest cas, el subministrament d'àmfores de Tunísia així com dels productes que les acompanyaven (ARS), no es va deure a la redistribució estatal, sinó als excedents agrícoles (Reynolds 2010, 124 i 129).

⁸⁰ Tal i com s'ha vist en els capítols precedents l'exemple més evident és el de Punta de l'Illa de Cullera, però també pareix que s'hauria de contemplar el cas de l'Île Verte. Els materials ceràmics africans trobats a les illes del Giglio i Gorgona del segle VI s'han vinculat a un tràfec que es considera connectat a la represa general del sistema productiu i distributiu bizantí fortament condicionat per les motivacions d'ordre polític i vinculat al sistema defensiu bizantí inserit en el circuit comercial (Pasquinucci et al. 1996, 1420). Però, tal i com s'ha vist anteriorment, a l'illa de Gorgona hi arribaren materials tunisencs del temps del Regne vàndal del nord d'Àfrica i, molt probablement, també se'n troben a l'illa de Giglio. De fet, en el mateix treball abans citat, s'esmenta que entre les costes meridionals de la Mediterrània i de la mar Tirrena, a més de les relacions comercials també n'hi va haver de “religioso/culturals”, tal i com sí textos que demostren l'existència a Capraia d'una comunitat monàstica, així com dels seus contactes amb el nord d'Àfrica (Pasquinucci et al. 1996, 1418). Cal remarcar que com les ceràmiques, alguns d'aquests textos són anteriors a les conquestes de Justinia.

⁸¹ Brown 1997; 2006; McCormick 2005; Dubreucq 2009. C. Courtois ja va destacar en el seu moment que durant l'embranzida de la vida monàstica en temps de sant Fulgenci, els religiosos viatjaven amb molta facilitat (Courtois 1955, 288, 301 i 308).

⁸² Sagui 1998; 2002; Reynolds 2010, 130 i 308; Vizcaíno, Pérez 2008, 170; Vizcaíno 2009, 648.

En cap cas es pot considerar que a Cabrera hi va haver un destacament militar bizantí. Res permet identificar-lo: les fonts escrites donen testimoni de l'existència a Cabrera d'un monestir en el 603 dC i, en canvi, no existeix cap referència a la presència militar; l'aflluència de ceràmica en abundància comença en el segle V, abans de les conquestes justinianes; no s'ha trobat cap element que es pugui relacionar amb armes, vestimentes o estris militars; els tipus ceràmics més abundants a Cabrera també són ben presents en contextos clarament monacals com Punta de l'Illa de Cullera o la Cripta Balbi o, molt probablement monacals, com Cap des Port de Fornells⁸³; i, finalment, no és coneix cap assentament de caràcter militar on s'hagi trobat un repertori de grafitis post-cocció fets sobre de ceràmiques del servei de taula que es pugui comparar al de Cabrera i Hamage.

Tampoc a les Balears es pot fonamentar que la ceràmica trobada mostri una destacada activació dels fluxos comercials a partir de la conquesta bizantina del 534⁸⁴. Aquesta activació, tal i com succeeix a Cabrera, ja s'hauria produït en el segle V⁸⁵. És el que es pot desprendre de l'anàlisi de la dispersió així com de l'abundància dels materials del segle V a l'illa de Mallorca. Així mateix, P. Reynolds, analitzant les troballes ceràmiques de la Mediterrània occidental, fa notar el paper central de les Balears, durant la segona meitat del segle V, en la distribució de les produccions tunisianes del Regne vàndal i, tal vegada també, de les produccions gal·les/marselleses (Reynolds 2010, 96). També s'argumenta que és possible que, gràcies al paper dels comerciants que operaven des de les Balears, algunes de les mercaderies ceràmiques de la Mediterrània central, es redistribuïssin des d'aquestes illes tant cap a la península Ibèrica, com cap a la Ligúria i el sud de la Gàl·lia, llocs on, a més, s'estarien documentant productes ceràmics balears (Murcia, Guillermo 2003, 191; Reynolds 2005b, 435; 2010, 118, 128 i 150-151). Per altra banda, tal i com s'ha vist en el Capítol 5, molts dels principals conjunts ceràmics d'importació dels segles V a VII identificats a les Balears estan associats a les basíliques i/o monestirs. Tot plegat fa pensar que l'Església i, en particular, el monacat, va ser un factor primordial pel que fa a l'arribada d'aquestes ceràmiques, així com per la creació i apropiació dels recursos necessaris de les Balears per a poder adquirir-les. Això no exclou que la presència bizantina, potser també militar, a partir del segle VI, a les Illes Balears, hagués anat acompanyada d'uns subministraments de ceràmica semblants, tot i que la recerca arqueològica fins a data d'avui no ha estat capaç d'identificar-los inequívocament.

Cada vegada es dona més importància al paper de l'Església en la producció i la circulació de mercaderies dels segles V a VII que es pot resseguir a partir de les troballes ceràmiques⁸⁶. Així, per exemple, l'immens abocador de la segona meitat del segle VII del monestir urbà de Sant Llorenç de la Cripta Balbi ha estat interpretat com a probable resultat de la distribució de productes agrícoles i ceràmics africans, calabresos i, tal vegada també sicilians, per part de l'Església (Reynolds 2007, 49; 2010, 130). En el mateix context, hi ha àmfores de la Mediterrània oriental (LRA1, LRA4; LRA5;

⁸³ Tal vegada podrien anar pel mateix camí les troballes arqueològiques mobles dels segles V a VII dels possibles monestirs de Mura, El Monastil i, sobretot, les d'Île Verte.

⁸⁴ La vinculació amb Bizanci és defensada per: Marimon 2004, 1060; Amengual, Orfila 2007, 242; Vallejo 2005, 25; 2012, 447, 454 i 460; Vizcaíno 2009, 270-271.

⁸⁵ Per a la importància de les illes Balears dins de les rutes comercials que durant l'antiguitat tardana creuaven la Mediterrània occidental vegeu, per exemple: Ramon 1986, 35; Arce 1994, 49-51; Villaverde 2001, 302; 2004a, 406; Vizcaíno 2009, 68, 116, 197, 256, 263, 269; Vallejo 2012, 256, 315, 461, 464.

⁸⁶ Hodges 1998, 7; Wickham 1998, 289; Sagui 2002, 36; Cosentino 2002b, 58; Vizcaíno 2009, 291; Reynolds 2010; Bernal 2007b, 2010. També convé recordar el paper protagonista de l'Església respecte a la demanda de certs productes provinents de mercats llunyans (Lebecq 1997, 73; Gutiérrez 1998, 167).

àmfora del Nil; àmfora de Samos), de les quals, les egípcies, es descriuen com a productes dels monestirs cristians (Reynolds 2007, 48). En general, doncs, sembla que l'abocador reuniria les restes de produccions monàstiques de diversos punts de la Mediterrània, consumides a Roma, en l'entorn del monestir de Sant Llorenç. Quelcom semblant s'ha documentat a Saraçhane (Constantinoble), on es varen trobar, a més d'abundants i variades produccions de la Mediterrània oriental, grans quantitats de vaixelles fines tunisenques i més de 500 ungüentaris (Reynolds 2010, 130 i 308)⁸⁷. L'anàlisi de la distribució de la ceràmica permet establir que l'expansió de l'Església i del culte cristià va tenir un gran impacte en la distribució de productes al llarg del període comprès entre els segles IV i VII (Reynolds 2005b, 410). Les característiques i la distribució de les ceràmiques de la Mediterrània oriental posterior a c. 450 dC (ja siguin àmfores, vaixel·la fina, estris de cuina o flascons), així com, sobretot, que algunes d'elles foren produïdes a Terra Santa o a monestirs d'Egipte, assenyalen que l'Església es va involucrar en les exportacions de vi als mercats occidentals. A més de la producció i comercialització de mercaderies, l'Església va fer-se càrrec de la fabricació de ceràmiques al nord d'Àfrica (*Byzacena, Zeugitania, Tripolitania* i Egipte), Grècia, la mar Negra, el sud d'Itàlia/Sicília tal com indicarien les nombroses marques fetes a les ceràmiques. A la Gàl·lia, s'han trobat tégules que duen marcats noms de bisbes i, a la península Ibèrica, plaques de ceràmica decorades amb segells al·lusius a autoritats eclesiàstiques (Bernal 2010). Tot i que el paper de l'Església en la distribució dels béns, en particular el vi, l'oli i el gra, no es pot calcular fàcilment, com tampoc es poden distingir amb facilitat els carregaments de propietat eclesiàstica, privada o estatal, no hi ha dubte que l'Església tenia els seus propis agents i transports (Reynolds 2010, 148).

Aquests agents i les exempcions d'impostos comercials a l'Església apareixen en la documentació (Reynolds 2010, 148). Pel que fa al monacat, l'exempció d'impostos o les immunitats personals concedides als monjos es documenten en temps de Sant Basili i de Shenute (Brown 1998, 143 i 195). La legislació real merovíngia permetia certs drets i exempcions aranzelàries als monestirs gals (Lebecq 1997, 70; Pieri 2005, 153).

Les fonts escrites mostren com els clergues, tot i les reiterades prohibicions dels successius concilis, també es dedicaren a activitats comercials (Pieri 2005, 160-161). Per a l'Església es contemplaven diverses excepcions. Així, el clergat estava autoritzat a fer intercanvis pel bé de l'Església i a fer negocis de poca entitat (Durliat 1998, 110). Els bisbes, havent assumit l'autoritat municipal, sovint havien de dirigir les accions que garantissin els subministraments de les ciutats. Se sap que les esglésies de ciutats grans com, per exemple, Alexandria, tenien les seves pròpies flotes i comerciants, mentre que bisbes o ciutats més modestes només disposaven d'un únic vaixell (Durliat 1998, 111-112; Wilkes 2007, 11). Així, Sidoni Apol·linar explica que a Ravenna eren els clergues qui practicaven el comerç, mentre que els sirians cantaven l'ofici (Pieri 2005, 158). No falten informacions que mostren com clergues i monjos participaren en activitats comercials o, com a mínim, que empraren els "*negotiatores* dels monestirs" per poder moure els productes pertanyents a les comunitats monàstiques. La distribució de productes susceptibles de ser usats en la litúrgia cristiana o popularitzats per les seves qualitats terapèutiques podrien haver estat directament controlats per la pròpia Església (Bernal 2007b; 2010).

⁸⁷ Diversos autors atribueixen un caràcter monàstic a aquest conjunt constantinopolità, així com del de la Cripta Balbi i del Palau dels Gegants de l'Àgora d'Atenes (Vizcaíno, Pérez 2008, 170; Vizcaíno 2009, 648).

Alguns contenidors ceràmics d'aquests productes han estat trobats tant a Cullera com a Cabrera, com els unguentaris i certes àmfores, i s'han vinculat a la producció i al comerç de l'Església (Ribera, Rosselló 2007, 164)⁸⁸. Els grafitis i *tituli picti* marcats a sobre dels materials amfòrics orientals i africans poden indicar diverses coses, com marques comercials, fiscals, signes d'estiba, indicadors de contingut, però també elements de valor religiós com a signe de benaurança o profilaxi⁸⁹.

Pel que fa a les àmfores LRA1, sovint presenten símbols o signes que permeten suposar la responsabilitat de l'Església en la seva fabricació i en l'elaboració del producte que transportaven, així com el control de la seva distribució⁹⁰. També s'han documentat opercles per a tapar-les, trobats especialment a Egipte, que presenten creus o animals (tal vegada lleons, anyells, etc.), així com fórmules litúrgiques de benedicció escrites en grec (Pieri 2005, 78). Hi ha *opercula*, on tradicionalment s'indicaven amb marques "els agents de la distribució (*negotiatores*)", que podrien fer al·lusió a "cèdules eclesiàstiques" (Bernal 2010, 24). Grafitis i *tituli picti* semblants també són presents a les LRA2 i LRA4⁹¹. Les anotacions de les àmfores tardanes orientals, especialment de les LRA1, amb referències de clara connotació cristiana, indiquen la relació cada vegada més consolidada de l'Església amb la producció de béns alimentaris en els extensos latifundis formats gràcies a donacions i llegats i amb la distribució o comercialització d'uns productes que degueren adquirir un prestigi particular derivat de la seva procedència, la regió que, en sentit ampli, es coneix com a "Terra Santa" (Remolà 2013, 327). Tot i l'enorme dificultat de lectura dels *tituli picti* de les LRA, en alguns d'ells hi hauria clares al·lusions a un contingut vinícola i oleícola i a noms d'esglésies i de monestirs. Fins i tot, n'hi ha que farien referència "a monestirs com a possibles centres de procedència dels productes envasats (vi normalment)" (Bernal 2010, 23-24). A partir de les troballes arqueològiques de la Gàl·lia, el comerç de vi oriental pareix destinat, principalment, al consum urbà, però, segons les fonts escrites, els consumidors d'aquells vins pertanyien a les elits laiques i religioses. Els dignataris eclesiàstics gals i alguns religiosos de rang inferior del Migdia francès degueren oferir aquells vins als seus convidats o emprar-los per celebrar l'eucaristia. El seu abastiment podria haver recaigut en les comunitats religioses de banda i banda de la Mediterrània (Pieri 2005, 173-175).

També s'han lligat a l'Església o als monestirs alguns tipus de marques presents en àmfores nord-africanes de la *Byzacena*, *Zeugitania* i *Tripolitania* (Bernal 2007b; 2010)⁹². Alguns d'aquests grafitis s'han considerat com a indicadors del centre eclesiàstic on foren fabricades les àmfores o del de la seva destinació (Pieri 2005, 175). Tal i com s'ha vist, algunes d'aquestes àmfores són, altre cop, ben presents a les illes de Cullera i de Cabrera. A Cabrera i Conillera, també hi són presents els *spatheia* de petites

⁸⁸ El mateix P. Reynolds, comparant les troballes de Punta de l'Illa de Cullera amb les de molts altres indrets, detecta que és un cas especial, notable tant pel subministrament d'àmfores principalment de Tunísia, però també de la Mediterrània oriental, incloses les palestines, així com els unguentaris de Lícia (Reynolds 2005b, 14; 2010, 108). Vistos els materials que es presenten en aquesta tesi de ben segur que subscriuria el mateix per a Cabrera.

⁸⁹ Murialdo 2001; 2001b; Pieri 2005, 79; Remolà 2013, 327.

⁹⁰ Pieri 2007, 612; Bernal 2007b, 41; Expósito, Bernal 2007, 125.

⁹¹ Remolà 2000; 2013, 308; Pieri 2005, 79, 88 i fig. 48; Bernal 2007b, 41.

⁹² Per a més detalls d'aquestes marques, sovint amb símbols clarament cristians, vegeu, per a les àmfores Tripolitana III i presumiblement tripolitanes Keay XXIV: Remolà 2000; 2013, 327; Macias, Remolà 2005, 127 i 130; Pieri 2005, 79; Bernal 2007b; 2010. Per a les tunisenques Keay 61 i 62: Keay 1984; Long, Volpe 1998; Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 20-21, 138; 2005, 455; Pieri 2005, 19-20 i 175; Vizcaino 2009, 735; Bernal 2007b; 2010. Per a les *spatheia* del segle V: Pieri 2005, 79; Bernal 2010.

dimensions, la producció dels quals s'ha relacionat, altre cop, amb l'Església, a partir de la seva abundància en contextos eclesials com, per exemple, el de *Vibo Valentia* de Calàbria o de la Cripta Balbi de Roma⁹³. Es poden apreciar coincidències entre l'àmbit d'actuació on Fulgenci va fundar els seus monestirs, a Tunísia (Courtois 1955, 277-278, 301, 303, 308, 351-352; Colombás 2004, 287-290), amb la localització dels centres productors d'àmfores tardanes, llumetes, ceràmiques de cuina, *Terra Sigillata* i, tal vegada, tallers dels tipus Hayes 90B, 90B/105 i 105 de TSAD⁹⁴.

Les marques o signes de caràcter religiós que es troben a les àmfores Keay LII de la zona sículo-calabresa estarien en relació amb la intervenció eclesiàstica en la producció i distribució d'aquest tipus amfòric que se sol associar al vi. Les fonts escrites confirmen aquesta evidència⁹⁵. També es tenen testimonis literaris i arqueològics del control de l'Església, i dels monestirs, en particular, sobre la producció de vi a Egipte, on és freqüent trobar àmfores LRA7 amb *tituli picti* i estampilles que fan referència a noms de centres eclesiàstics⁹⁶. Per altra part, a Egipte, s'han documentat forns ceràmics dins dels monestirs on s'hi haurien fabricat diversos tipus d'àmfores⁹⁷. A més, són conegudes produccions ceràmiques, tant de vaixel·la com per al transport de productes, des de les grans àmfores fins als més petits *eulogia*, fets en monestirs egipcis⁹⁸. La distribució d'aquests materials ceràmics dins i fora d'Egipte corroboren el paper dels monestirs en les economies rurals i urbanes, tant en l'intercanvi local com en el de llarga distància (Schrunk 2009)⁹⁹.

No es disposa de tanta documentació que permeti confirmar la intervenció eclesiàstica en la producció i distribució de ceràmiques fabricades a la península Ibèrica. Les plaques decorades amb segells al·lusius a autoritats eclesiàstiques podrien indicar relacions directes entre l'Església i les terrisseries (Bernal 2010). També, la troballa

⁹³ Arthur 1989; Vizcaíno 2009, 291; Reynolds 2010.

⁹⁴ Keay 1984, 412-413, 417-427; Bonifay 2004, 8, 22-23, 26, 30-31, 33-35, 46, 49-51, 66, 78, 131-132, 164, 166, 177, 189, 200-201, 214, 229, 482, 486 i 523; Gurt 2007.

⁹⁵ Remolà 2000; Murcia et al. 2005, 14; Vizcaíno 2009, 620 i 648. Tot i que també hi ha qui planteja la seva vinculació amb la comercialització de productes pesquers (Bernal 2010, 20). Per les fonts escrites: Courtois 1955, 212; Brown 1997, 121-122; 2006, 252; Carsana, D'Amico, Del Vecchio 2007, 424; Vizcaíno 2009, 291.

⁹⁶ Per les fonts escrites: Pieri 2005, 132; Michel 2012, 191; per les àmfores: Pieri 2007, 612; Vizcaíno 2009, 648.

⁹⁷ Possibles imitacions de LRA1 (Ballet 2001, 118). Per a la producció i exportació de vi amb les *Late Bag-Shaped amphoras* (LRA5 i imitacions), les LRA7, i les imitacions de LRA13 vegeu, especialment: Sagui 2002, 36; Pieri 2005; Reynolds 2007, 48; 2010, 132-133 i 148, fig. 27.

⁹⁸ Brown 1971, 83; Arthur 1989; Ballet 2001, 116-124; Reynolds 2007, 48 i 81; 2010, 132-133, 155 i 309. Fins i tot es té constància de la fabricació de ceràmica en monestirs d'illots del Nil com el d'Elefantina (Schrunk 2009) i, el probable monestir d'Abkanarti.

⁹⁹ Les activitats comercials dels monestirs egipcis, així com d'altres territoris de la Mediterrània oriental varen continuar, fins i tot, després de l'arribada dels musulmans. Així, es té coneixement de com els monjos tenien permís de les autoritats islàmiques per seguir exportant a canvi de pagar un impost (Reynolds 2007, 48). A Egipte, fins i tot, sembla que la conquesta àrab coincideix amb una extraordinària vitalitat dels tallers de ceràmica, els quals es mantindran actius dos o tres segles més, tal i com es pot apreciar en el monestir de Kellia (Ballet 2001, 116 i 118). Els productes ceràmics egipcis, inclosos els produïts en monestirs, segueixen arribant a Beirut, ja sota domini omeia, entre els anys 700 i 750 (Reynolds 2010, 132-133, 309 i fig. 27). Arqueològicament s'ha documentat la continuïtat de la comercialització de productes de Síria/Palestina i Egipte ja conquerits pels àrabs, a la Cripta Balbi de Roma, S. Antonino di Pertì, Marsella i Tarragona (Reynolds 2007, 48; 2010, 132-133; Vizcaíno 2009, 297). D. Pieri esmenta que la producció de vi a Orient va continuar en època omeia i abbàsida, però, sobretot a l'última, només a l'interior de les comunitats monàstiques cristianes. Aquest vi ja només seria pel consum propi d'aquelles comunitats, essencialment per a les necessitats litúrgiques (Pieri 2005, 173).

d'una *sigillata* on es pot llegir *FEL* (crismó) *EXOF* i d'un *dolium* amb inscripció *ante cocturam* relativa a una *officina* ceràmica, han estat considerats com a un indicadors de produccions eclesiàstiques (Juan, Oñate, Sanguino 2012). Una sèrie d'estampilles, datades en el segle VI i marcades en *dolia* trobades a Moura (Portugal), on es pot apreciar una creu seguida per les lletres: Eclesi(a)e S(an)ct(e) Mari(a)e / Lacaltens(is) · i(n) · Agripi, estarien en relació amb el control eclesiàstic de la producció de vi de la contrada (Peña 2009, 352). Un bol decorat, una patena amb mànec i amb decoració de creu patada, i una botella o gerret de boca estreta a modus de dosificador, probablement amb un ús litúrgic, han estat trobats al possible monestir de Mura, al monestir d'Arcàvica i a la Presó de Sant Vicenç de València, (Escrivà, Martínez, Vidal 2005, 269-270; Ribera, Rosselló 2007, 166 i 177). Finalment, doncs, aquests exemples podrien ser resultat de fabricacions gestionades d'una forma o altra pels complexos monàstics.

Pel que fa a les Illes Balears, s'ha associat la producció de ceràmica de Cap des Port de Fornells a la seva comunitat monàstica on s'haurien fabricat imitacions de vaixel·la DS.P. així com ceràmiques comunes¹⁰⁰. S'ha pogut comprovar que la ceràmica d'aquest jaciment era exportada a l'illa de Mallorca, concretament, apareix en el conjunt eclesiàstic de Son Peretó (Buxeda et al. 2005). Com que les gerres/amforeta formen part del seu repertori i serviren pel transport de productes, fonamentalment alimentaris, cal pensar que el monestir els distribuïa. Tant a les Balears, com a tota la Mediterrània, es detecta una major difusió de les àmfores de mòdul petit a partir del segle V, que predominaran en els segles VI i, especialment a partir del segle VII, seguint la tendència iniciada per les produccions d'àmfores orientals. Es té coneixement de l'existència de multitud de centres productors dels segles VI-VII dC que no haurien realitzat produccions massives, sinó només fabricacions en petites quantitats (Vizcaíno 2009, 314-316).

El conjunt d'àmfores globulars de petites dimensions trobades a Bonaria (Cagliari) a tocar de l'església anomenada de *Santa Maria de portu salis*, presenten lletres fetes a pinta abans de la coccio i, sobretot, abundants grafitos post-coccio, a vegades aïllats, i a vegades ocupant gran part de de la superfície de l'àmfora, en grec i en llatí. Alguns d'ells són perfectament paral·lelitzables amb els de Cabrera i Cullera. Els grafitos corresponen a lletres gregues (alfa, eta, mu, pi, sigma), els grups de lletres ΠΑ, una possible abreviació de la paraula ΠΑΤΕΠΕΣ, que, en contextos religiosos conventuals, fa referència als monjos, o a lletres majúscules llatines (ATRI) que tal vegada correspondrien a la paraula "PATRI". També es troben grafitos amb formes cruciformes, crismons, un possible vaixell, decoracions geomètriques, i línies paral·leles. Aquestes àmfores i els seus grafitos s'han datat al final del segle VII o en el segle VIII. Es tractaria de peces provinents de diferents llocs de producció¹⁰¹. Aquestes observacions, juntament amb el fet que l'església fou cedida als monjos de Sant Víctor de Marsella l'any 1090, amb totes les seves pertinences, entre les que hi havia salines i els drets a explotar-les, permeten argumentar l'existència en el lloc, ja en el segle VIII, d'una comunitat monàstica. Els recursos principals d'aquesta derivarien de l'extracció de la sal. Com que a diversos llocs de la Itàlia centre-meridional s'han trobat peces semblants, s'ha proposat que Bonaria rebria vi emprant naus que viatjaven per les rutes

¹⁰⁰ Gurt 2007; Bernal 2010, 23; Orfila, Cau 1994, 285; Buxeda, Cau, Tuset 1997, 186; Cau 2003; 2009, 66; Buxeda et al. 2005; Reynolds 2010.

¹⁰¹ Per pasta, dimensions i forma s'han proposat fins a 5 variants (Mureddu 2002, 239).

que connectaven diversos nuclis monàstics pertanyents a una mateixa casa mare (Mureddu 2002).

Resumint, les estructures d'intercanvi que es poden reconstruir mitjançant la ceràmica i les escadusseres referències documentals indiquen que a Orient ja estaven en marxa entre la segona meitat del segle IV i la primera meitat del segle V i, a Occident, amb dues fases de fundació de monestirs, la primera coincidint amb l'inici de les produccions orientals, i la segona, a partir de l'inici del V. D'altra banda, a Orient està molt ben documentada la producció i exportació de ceràmiques fetes en els monestirs dels segles V a VII, mentre que, a Occident, està millor representada la recepció de ceràmiques més que no pas la producció. Tanmateix, hi ha prou indicadors per argumentar que els models productius i comercials dels monestirs orientals es varen repetir ben prest a la meitat occidental, tal i com tants d'altres aspectes del monacat. Finalment, els procediments també van arribar lleugerament més tard a les Illes Britàniques, en el final del segle V i VI. La circulació de moltes de les ceràmiques per les xarxes de comerç dels segles V a VII dC i, en conseqüència, els productes que transportaven, estigué íntimament relacionada amb el monacat. Els "monjos dels illots" varen haver de ser una peça clau, precisament pel fet d'instal·lar-se en illots, al bell mig de les rutes marítimes.

7.5. ELS “MONJOS DELS ILLOTS”, UNA DIÀSPORA COMERCIAL?

Quan es posen en relació els diferents registres, textual i arqueològic, es fa palesa la connexió existent entre les comunitats monàstiques dels illots de la Mediterrània, particularment, les de la banda occidental, i també els estrets vincles amb la terra ferma, sigui amb institucions eclesiàstiques o no i poblacions locals. Aquestes connexions són necessàries tant en els processos de fundació com en el seu desenvolupament posterior. Són molts els indicadors d’una “diàspora comercial” protagonitzada pels monjos de l’època, una diàspora que s’hauria produït entre la segona meitat del segle IV i el segle VII.

Tot i que encara no s’està en condicions de poder aprofundir en cadascun dels aspectes del model de diàspora comercial conceptualitzat per A. Cohen (1969 i 1971), sí que es pot donar una llarga llista d’arguments per advocar-ne la seva validesa respecte al “monacat dels illots”. En la mateixa línia, són igualment de gran utilitat les bases exposades per M. Barceló referides a les diàspores comercials dels ibadites i dels *bahriyyun* (Barceló, inèdit). Tot plegat permet fer intel·ligible el model de diàspora comercial que protagonitzaren els “monjos dels illots”. Segons les anàlisis fetes per A. Cohen i M. Barceló, les diàspores comercials posen en marxa un “comerç a llarga distància” que no existia abans d’elles. Així, el plantejament d’una activació del comerç mediterrani cap el final del segle IV, o a principis del segle V, després d’una interrupció de l’arribada de productes orientals a occident en el segle IV, pot estar relacionada, com a mínim en part, amb una diàspora comercial protagonitzada pels monjos. Aquest comerç no és incompatible amb el que varen poder fer altres mercaders orientals dels segles V a VII dC, ja fossin cristians o jueus, organitzant xarxes comercials (Pieri 2005, 157-160).

A l’estudi d’A. Cohen sobre els comerciants *hausa*, un grup ètnic estranger que vivia en el territori dels *yoruba* a l’actual Nigèria, es donen les claus del que constitueix una diàspora comercial. Eren els comerciants més actius en el comerç a llarga distància de tot l’Àfrica occidental, encara a mitjans del segle XX i amb una llarga història d’uns 500 anys, repartits per les ciutats de Camerun, Costa d’Ivori, Txad, Togo, Ghana, Sudan i Gabon, a centenars de kilòmetres de distància de la seva pàtria original, la sabana del nord de Nigèria i Níger. Alguns grups es varen desplaçar cap al nord, travessant el desert del Sàhara, fins arribar a Líbia. Aprenien l’àrab i eren de creences i pràctiques islàmiques. Les migracions del poble *hausa* han estat un factor important per a la difusió de l’Islam a molts llocs de l’Àfrica occidental (Cohen 1969; 1971). El que els caracteritzava era que vivien lluny de la seva pàtria, duïen una vestimenta que els diferenciava dels habitants dels llocs on arribaven, es distingien pels seus costums, creences i pràctiques religioses, així com pel domini de l’escriptura, trets dels quals se’n senten orgullosos. El comerç era la seva activitat principal però no era la l’única. Es podien dedicar, alternativament o temporalment, a fer de professor, d’endeví o, fins i tot, a pidolar. Gaudien d’un alt grau de mobilitat, habilitat i astúcia en els negocis i tenien una organització col·lectiva. Vivien separats dels habitants autòctons dels llocs on s’assentaven i estaven dirigits per un cap que era reconegut com a tal per les autoritats locals. Tot plegat feia que les seves comunitats restessin formalment distingides respecte a les societats que les envoltaven. Aquesta separació i costums proporcionaven una estabilitat institucional que facilitava la mobilitat de les persones i la creació de nous *outposts* (llocs d’avançada), així com la continua ramificació de la xarxa comercial. Tot i el caràcter clarament diferenciat, la xarxa necessitava mantenir

una intensa interacció social i cooperació econòmica amb les comunitats de la societat dels llocs on s'assentaven (Cohen 1969)

Els ibadites i els *bahriyyun*, varen crear un sistema d'intercanvi que no va actuar d'acord amb els procediments estatals, i que era imprescindible per a poder dur endavant el comerç a llarga distància (Barceló 2000, 103 i 106; Barceló, inèdit). Els ibadites eren una branca de l'Islam que va aparèixer en el segle VII a Iraq i que es va estendre per gran part dels territoris on hi havia musulmans. A la Tripolitània les doctrines ibadites varen ser ben acollides pels berbers a partir del 700 dC. Els mercaders ibadites nord-africans, àrabs i magrebins, haurien posat en marxa, durant el segle VIII, un sistema de mercats situats al llarg les rutes saharianes fins arribar al Sudan i Ghana. Uns sistemes d'intercanvi transsaharians que haurien funcionat de manera fluida cent anys més tard, després de l'esforç de cinc o sis generacions. Els grups de mercaders van protagonitzar una dispersió espacial que anava acompanyada de la creació de colònies que participaven en les xarxes de comerç a llarga distància (Barceló, inèdit). Els *bahriyyun* (mariners, "gent del mar") foren mercaders musulmans especialistes en organitzar els intercanvis a la Mediterrània occidental. Van crear les seves colònies en llocs portuaris i també es varen involucrar en el que pareixien expedicions militars com les de Sicília i, fins a Creta, i, possiblement també, en la migració a les Illes Balears. Varen funcionar dins d'una societat tribal, en un medi marí i portolà fortament discontinu. La primera menció en els textos d'aquests grups de mariners és de l'any 815, però durant el segle VIII ja feien la navegació entre els ports africans i els andalusins. Varen deixar d'existir com a grups autònoms a mitjan segle X. Fins llavors s'havien caracteritzat per la seva autonomia política respecte als estats islàmics contemporanis (Barceló 2000, 103-107; 2001; Barceló, inèdit).

Els grups protagonistes de les diàspores comercials conformen la xarxa de comerç a llarga distància basada en contactes fluids entre ells i les connexions entre els seus negocis. Això els va permetre oferir possibles solucions als problemes tècnics que planteja el comerç a llarga distància: la informació, la velocitat i la seguretat en el transport de mercaderies, la confiança entre els comerciants i els intermediaris, un sistema eficient d'arbitratge, així com les formes d'autoritat per a fer complir els contractes i les decisions judicials o col·lectives (Cohen, 1971).

El teixit social que alimentava el comerç, durant els segles V al VII, traspassava els límits polítics dels diferents regnes occidentals o de l'Imperi romà d'Orient (Vizcaíno 2009)¹⁰². Es pot parlar llavors d'un vertader comerç internacional (McCormick 2005) on la "neutralitat" dels monjos era enormement rellevant. Així, és versemblant poder pensar que les illes monàstiques, aquelles "illes santes", s'haurien convertit en ports oberts a tots tipus de comerciants situats en nusos de les rutes de comerç i integrats en xarxes de mercat ben establertes. L'elecció dels illots com a llocs de fundació de monestirs té a veure amb aquesta funció de nusos de les xarxes comercials. Els monjos, i especialment, els dels illots, es van instal·lar a la vora de bons fondejadors o ports naturals, amb aigua potable, i en punts conspicus de les rutes de navegació, és a dir, llocs clau pel suport als navegants.

¹⁰² Més enrere s'han donat nombrosos exemples de la distribució de la ceràmica que així ho testimonien, però també es pot dir el mateix de la *pietra ollare* (Bolla 1991, 18-20), de les monedes, el mobiliari litúrgic i la correspondència (Vizcaíno 2009, 463, 480, 502, 697-698; Vallejo 2012, 280 i 371-372) i, també de la correspondència pròpiament monàstica (Dubreucq 2009).

Per creuar la mar i realitzar les fundacions en illots calia el domini de factors tècnics molt específics i ben integrats. És imprescindible tenir informació de les rutes, els corrents, la disciplina de les etapes del viatge, els ports i els punts de proveïment d'aigua, així com disposar d'infraestructura nàutica, els vaixells i tripulacions. Calen llocs d'avançada que obren el camí cap a nous destins i, eventualment, especialistes en l'exploració d'aquests. És necessari tenir un bon coneixement dels llocs de destí, dels illots en el cas que ens ocupa, dels recursos que ofereixen, de les condicions geogràfiques, les connexions que es poden desenvolupar des d'ells i de les condicions de la societat més propera, a terra ferma. Sense tots aquests coneixements no s'hauria pogut produir ni la difusió dels “monestirs dels illots”, ni tampoc els sistemes regulars d'intercanvi que feren factible el comerç a llarga distància associat al monacat. En bona mesura, aquestes condicions són compartides pels processos de migració descrits, per exemple, per la colonització de les Illes Balears al segle X (Barceló 2001, 199, 299 i 302; Barceló, inèdit). Però, la difusió dels monestirs en els illots no és una migració ultramarina pròpiament dita perquè no té per objectiu una colonització reproduint la societat d'origen. Els monjos no pretenen crear una comunitat capaç d'assentar-se i reproduir-se. La difusió dels monestirs en illots és un procediment de fundacions d'enclavaments vinculats a una comunitat de monjos sense capacitat de reproducció i que depèn de les connexions comercials i del contacte amb la societat de terra ferma per existir. Els monestirs eren grups d'homes que sovint viuen lluny del seu lloc d'origen, en una comunitat que es distingia de la resta de la societat del seu entorn, pels coneixements, vestimenta, costums, tenien estretes connexions amb altres establiments, el que permetia una alta mobilitat. La difusió del cristianisme i la regulació de la seva vocació religiosa i la direcció de la seva vida per part d'un cap, l'abat, els distingia també de la resta de la societat, alhora que els donava prestigi. Les seves connexions comercials eren possibles gràcies a aquestes característiques, similars a les dels exemples dels *hausa*, els *ibadites* i els *bahriyyun*.

Un dels factors tècnics fonamentals eren els vaixells. No es pot entendre aquest procés de fundació de monestirs en illots mitjançant el mecanisme de la *peregrinatio* ni la diàspora comercial protagonitzada pels monjos sense que haguessin disposat dels seus propis vaixells. De fet, les naus també havien de ser imprescindibles per la vida quotidiana dels “monjos dels illots”.

Les fonts escrites donen testimoni de “monjos dels illots” amb els seus propis vaixells, o amb vaixells que estaven a la seva disposició. Així, a la *Vita Fulgentii*, XII, es narra com els monjos d'un monestir illenc havien de recórrer a *breuissimas nauiculas* pel seu subministrament diari de *legni vel potabilis aquae* (Trousset et al. 1992, 224-225 i 235)¹⁰³. Els monjos de Lérins, a mitjan segle VI, s'estaven encarregant del transport de les relíquies i, fins i tot, podrien haver estat els responsables de fer arribar a Roma, per via marítima, els carregaments tèxtils amb vestimentes per als pobres que el papa Pelagi I havia demanat l'any 557 al patrici de la Provença i al bisbe d'Arles (Dumézil 2009, 187). A la narració que fa Beda el Venerable d'un dels miracles de la vida del monjo Cutbert (c. 634-687 dC), abat de Lindisfarne, hi apareixen monjos amb petits vaixells propis que navegaven tant pel riu com per la mar (Giles 1910; Brown 1997, 197). Els monjos fundadors de monestirs del segle VI, en les desembocadures dels estuaris o en les parts baixes dels rius, especialment els de la tradició de Sant Columbà, es movien en vaixell per l'Atlàntic i remuntaven els rius (Lebecq 2000, 128).

¹⁰³ Cita que s'ha relacionat amb l'enorme presència de fragments de ceràmica, majoritàriament corresponents a àmfores, a les platges de l'illot Central de les Kneiss (Cintas, Cintas 1940, 248-249).

Adomnán, a més de narrar la fundació de Iona per Columba, també va descriure les expedicions d'altres monjos, els quals, desafiant els perills de la mar, varen navegar cap el nord per intentar trobar illes desertes on poguessin establir les noves fundacions. Un dels exemples narrats seria el de Cormac i la seva aventura fins a les illes Orcades i cap a Islàndia, en vaixells amb casc de cuir i vela (Picard 2009, 310 i 315-316). Aquests relats referents a l'Atlàntic varen donar lloc a un veritable gènere literari, el dels *immrama* o “viatges per mar”, entre els que en destaca el de la “Navegació de Sant Brandan”, el qual va conèixer una important difusió a l'Occident medieval (Dessi, Lauwers 2009, 247; Picard 2009, 310). Tot i que la primera versió coneguda de la *Navigatio sancti Brendani* es va escriure en el segle X, en el segle VI, aquest monjo irlandès va fundar nombrosos monestirs i va emprendre, acompanyat d'altres monjos, diferents viatges fins a diverses illes. Al final, aquells monjos pelegrins varen recalcar a la “terra promesa dels sants”, la qual s'ha associat a les “illes dels sants” o “illes dels monjos” del litoral de la Bretanya francesa, o, en general, de la costa occidental de la Gàl·lia (Dessi, Lauwers 2009, 247-248)¹⁰⁴. En les expedicions de Brandan, així com de Cormac i de Báetán, hi anaven deixebles o altres monjos, cosa que indica que no eren empreses eremítiques, sinó que eren veritables expedicions col·lectives per tal de fundar nous monestirs (Picard 2009, 310). De fet, la fundació del monestir de l'illa de Iona ja hauria estat protagonitzada per Columba i 12 monjos irlandesos (Cameron 1998, 7). Tot plegat no permet pensar altra cosa que Columba, Báetán, Cormac i Brandan, amb els monjos que els acompanyaven, varen haver de disposar dels seus propis vaixells. A més, en els anals de l'Ulster, a la crònica de Iona, es menciona, per a l'any 641, el naufragi d'un vaixell de la comunitat d'aquella illa (Picard 2009, 311). Sant Filibert, fundador del monestir de l'illot d'Heriou (Noirmoutier), enviava els seus monjos a través de la mar en embarcacions plenes de mercaderies (Lebecq 2000, 129).

Tot i que J. Durliat, entre d'altres, ha fet esment de la gran varietat en les grandàries que es podrien haver donat en els vaixells dels segles V-VII dC (Durliat 1998, 91-92), s'ha de contemplar que la gran majoria de les naus de l'alta edat mitjana eren petites embarcacions (Brown 2006, 27). Per als segles V a VIII, predominaven els petits vaixells de menys de 20 m de llarg i de menys de 75 tones (Kingsley 2004, 81-85; Campbell 2007, 128)¹⁰⁵. Els quatre derelictes dels segles IV a VI dC, documentats a la costa gal·la (Héliopolis 1, Pampelonne, Dramont E i La Palud) haurien estat embarcacions de devers 15 m (Bonifay 2004, 453-454; Pieri 2005, 153)¹⁰⁶. També seria

¹⁰⁴ Sant Brandan, anomenat “el navegant”, també fou considerat el fundador de les illes monàstiques de Coney i d'Inisglora (Picard 2009, 302).

¹⁰⁵ S'afirma que en els anys de la dominació bizantina de la península Ibèrica s'hauria produït una reducció del tonatge que vindria a continuar la tendència iniciada en època baiximperial. Estarien en aquesta línia els vaixells enviats per Teodoric a *Hispania* de 2.800 *modioi* de capacitat esmentats en el segle VI per Cassiodor. Un bon exemple arqueològic d'aquestes petites naus podria ser el de Yassi Ada, amb una capacitat d'unes 60 tones (Vizcaíno 2009, 294, 375). En general, les naus mercants bizantines solien tenir una capacitat inferior a les 75 tones, el que equivaldria a un màxim d'unes 1.500 àmfors, encara que també es té coneixement que es varen construir alguns vaixells més grans (Kingsley 2004, 84; Campbell 2007, 121 i 128). Pel que fa al segle VI un bon exemple de buc de majors dimensions seria el de Marzameni, que portava un carregament d'entre 200 a 400 tones de marbre del Proconnès (Vizcaíno 2009, 375). La reducció de les mides de les embarcacions va afectar igualment a les de guerra. Així, se sap que els dromons de la flota de Belisari que atacà el Regne Vandal, no durien una tripulació superior als 22 homes (Vizcaíno 2009, 375). Respecte al transport de mercaderies per l'Atlàntic dels segles V a VII, es parla de petits vaixells locals (*barca* o *scafa*) que també podien navegar pels rius, i que serien encara més petits que les embarcacions mediterrànies (Kelly 2010, 71-72).

¹⁰⁶ El Dramont E, seria d'uns 16 metres i tindria una capacitat de fins a unes 40/45 tones (Santamaria 1995, 121, 175-178 i 191). El de La Palud seria de devers uns 15 m, i en ell s'hi documentaren unes 160

d'uns 15 m el vaixell Saint-Gervais 2, ja del segle VII, que hauria pogut transportar entre 40 i 50 tones (Jézégou 1998, 345; Pieri 2005, 16)¹⁰⁷. El de La Palud presenta una càrrega d'àmfores africanes que porten una creu monogramàtica esgrafiada, que s'ha considerat com a indicadora del lloc de producció, concretament, d'un "domini eclesiàstic" africà del segle VI o, potser, del destinatari (Pieri 2005, 175). A molts dels grafitos de les àmfores africanes de La Palud s'hi identifiquen símbols religiosos cristians (crismons i una B invertida, només un crismó, una creu o una alfa) que, tal vegada, estarien relacionats amb produccions de forns dependents de diverses institucions eclesiàstiques, ja sigui de bisbes, monestirs o *parrocchiae*. Provindrien d'un mateix territori, donada la semblança formal, de pastes i acabats, que hi ha entre elles (Bernal 2007b, 41-42; 2010). També transportava TSAD, Hayes 3 de LRC i una variada representació d'àmfora oriental¹⁰⁸. Justament, aquesta nau es troba enfonsada a les aigües de les Hyères, on les fonts escrites indiquen l'assentament de monjos, la qual cosa fa plausible relacionar-la amb ells. Pareix que aquest vaixell enfonsat ben a tocar de la costa de la illeta de de Port-Cros de les Hyères, hauria estat una embarcació estretament vinculada a qualque comunitat monàstica. La gran majoria dels tipus ceràmics identificats en el derelict de La Palud són presents tant a Punta de l'Illa de Cullera com a Cabrera, el que reforça l'argument de que estigués vinculat a una comunitat monàstica.

El derelict del segle VII de Yassi Ada (Turquia) portava una balança on hi havia esgrafiat el nom de *Georgios*, seguit del títol *presbyteros naukleros*, que ha estat considerat un sacerdot d'una comunitat religiosa, comandant de la nau i, quasi segur, el propietari i l'armador (Cagiano de Azevedo 1978, 415-416). El carregament era principalment de LRA2, una menor quantitat de LRA1 i, uns pocs exemplars de LRA3 i LRC probablement utilitzats per la tripulació. Algunes de les àmfores dels tipus LRA1 i LRA2 tenen grafitos. Finalment, presenta el mateix tipus composició que els repertoris documentats a Gran Bretanya. Aquesta combinació d'evidències permet suggerir que la seva càrrega era propietat de l'Església (Campbell 2007, 128)¹⁰⁹.

Els monjos van saber aprofitar "la còlera i la pietat de Déu" per a convertir-se en els nous caps de les societats d'aquells temps. Els líders del moviment monacal podien arribar a ser considerats com a *vir apostolicus*, és a dir, "un home vertaderament apostòlic", dotat de poders miraculosos, tal i com ja va passar a Occident amb Sant

àmfores (Bonifay 2004, 453; Pieri 2005, 15). Tots quatre estaven carregats amb materials majoritàriament africans tunisencs, però també portaven àmfores d'altres procedències.

¹⁰⁷ Portava una càrrega força variada, amb produccions africanes, de la Mediterrània oriental i de procedència indeterminada (Jézégou 1998; Pieri 2005, 16, 18, 61, 66, 83, 119, 121, 151, 173-174), amb diversos tipus d'àmfores i estris del servei de taula que també són presents a Cabrera. Més amunt ja se n'han descrit un bol i dues gerretes que presentaven lletres gregues incises. Pareix que tant el vaixell com la seva càrrega podrien haver tingut relació amb qualcuna comunitat monàstica sense que es puguin descartar altres opcions.

¹⁰⁸ Àmfora africana Keay 55 i 62 i, oriental LRA1, LRA2, LRA4 i LRA5=*bag-shaped* 1 (Long, Volpe 1998; Long, Valente 2003, 153 i 162; Bonifay 2004, 453; Pieri 2005, 15, 19-20 i 65; Reynolds 2005b, 429; 2010, 111).

¹⁰⁹ A les Illes Britàniques també s'han identificat grafitos a sobre d'àmfores LRA1 i LRA2 a Whithorn (Escòcia), un indret on el seu caràcter monàstic està en discussió (Campbell 2007, 22-23, 117, 124 i fotografies 4 i 5; 2007b, taula 12), tot i que hi ha investigadors que no dubten que fou un monestir cap els segles V-VI (Moreno 2011, 375-376). En aquest sentit, a Punta de l'Illa de Cullera també es va trobar LRA1 amb grafitos (Figura 5.161).

Martí de Tours (Brown 1971, 94; 1997, 48)¹¹⁰. S'ha de tenir present que la vida monàstica era considerada com un martiri en vida (Colombás 1974; Just 1996, 298). La vida del monjo, severament sotmesa a disciplina, era la que garantia el prestigi dels monestirs: “els monjos adquirien així la fama de què les seves oracions tenien un poder inestimable” (Brown 1997, 134 i 139)¹¹¹. A Occident, en el curs del segle VI, va aparèixer la creença que era el monestir sencer el que posseïa una potència col·lectiva de pregària que era fins i tot més forta que la que podia ser oferta únicament per una persona santa (Brown 2006, 278-284). Tot plegat va donar als monjos un enorme “poder de persuasió” cap a la societat del seu entorn¹¹². Un poder de persuasió que ja fou ben present en els *Holy men*, primer de Síria i després d'Àsia Menor i Palestina, des d'on es va escampar per tot el món cultural bizantí (Brown 1971) i a Occident¹¹³. A partir de finals del segle IV, els monjos encarnaven l'antic ideal de l'home savi, valent i franc, el qual, juntament amb la forta “coloració religiosa” de les seves intervencions, va donar llum a un nou món de valors, caracteritzat per la fe en les sancions sobrenaturals (Brown 1998, 16-17). Els monjos sobresortien de la resta de la societat del seu temps pel seu carisma i pel seu “cristianisme radical” (Brown 1983, 8 i 9; 2006, 100 i 273-274)¹¹⁴. Aquell “cristianisme radical” estava lligat a una “imatge teatral” relacionada amb el sacrifici i la mortificació, l'austeritat, una vestimenta i pentinat “pobres” i diferenciats, els seus vots de pobresa, castedat i un posat humil. Tot plegat els allunyava de la societat i els donava un aura que els va permetre accedir al “poder” i arribar a una situació on el monestir era un lloc sant i el cos del monjo un objecte sagrat que transmetia la poderosa imatge de la presència de Crist entre els homes (Brown 1971, 81, 91; 1983, 16-18; 1997, 110, 142 i 178; 1998, 108)¹¹⁵. L'èxit i el poder de persuasió dels monjos dels illots es degué veure afavorit, a més, per l'escenari “sant” que els oferien els “deserts” illencs on s'instal·laren. Les aigües miraculoses de les seves fonts o pous, així com les seves construccions (tanques, cel·les, capelles i, especialment les esglésies), també accentuaren l'admiració, el respecte, i fins i tot la submissió d'una part important de la societat del seu entorn. Tot plegat, va fer que, a

¹¹⁰ Per a conèixer alguns dels “miracles” relacionats amb els monjos vegeu: Brown 1971, 81, 87-89, 92, 95; 1983, 20; 1997, 75, 109 i 175; 1998, 197-201; 2006, 102, 214, 264, 473. Per a més detalls sobre el poder i influència d'aquells “sants patrons” i les seves paraules a favor dels seus “clients” a la cort celestial vegeu: Brown 1971, 93-95; 1997, 63-65 i 2006, 214-216, 278, 310, 406. Pel que fa als miracles associats a Martí de Tours vegeu: Brown 1971, 94; 1997, 48; 2006, 102; Rousselle 1976; Blázquez 1989. Es creia, per exemple, que gràcies a la continua protecció de Columba, el monestir de l'illa de Iona tenia a les seves mans la fortuna dels regnes (Brown 2006, 401-402).

¹¹¹ En relació amb Lérins vegeu: Heijmans, Pietri 2009, 56-61.

¹¹² L'expressió és de P. Brown que ha exposat magistralment com el monaquisme també va saber aprofitar la pressió de la multitud i les violències físiques per aconseguir els seus objectius religiosos, polítics i econòmics (Brown 1971, 82; 1997, 68-69; 1998, 145-163, 190-191, 200-210).

¹¹³ S'ha de tenir ben present la influència del monacat sirí en el de Martí de Tours (Cantera, Rodríguez 2007, 85). Respecte al poder de persuasió de Fulgenci de Ruspe, veure: Courtois 1955, 224, 302-303 i 308.

¹¹⁴ En relació als ascetes carismàtics i misteriosos del primer segle de Lérins, vegeu: Gioanni 2009.

¹¹⁵ Per a més detalls referits a Sant Martí de Tours: Blázquez 1998. Per als monjos de Lérins vegeu: Brown 1997, 66; 2006, 138. Respecte a Cassià: Dulaey 2009, 80. És interessant fer notar que en el segle VI aquell model mediterrani ja es comença a trobar en els monestirs d'Irlanda (Brown 2006, 300-301). Per a més detalls de les vestimentes dels monjos de l'època vegeu: Colombás 1974; Díaz 1974, 86-87; Just 1996, 62, 115-116 i 280-283; Brown 1997, 48, 117 i 178; 1998, 150, 198; 2006, 102, 228 i 277; Biarne 2000, 366; Dulaey 2009, 66. Pel que al pentinat diferencial: Colombás 1974; Brown 1997, 66, 178, 192 i 193; 2006, 138, 274 i 440.

través sobretot de les donacions, els monestirs fossin cada vegada més rics i poderosos¹¹⁶.

El protagonisme dels monjos en els intercanvis comercials estava garantit pel seu prestigi. Un factor clau per a la diàspora comercial va ser, doncs, la difusió del cristianisme, atès que va permetre la formalització i el reconeixement de les pràctiques contractuals en un mitjà de confiança. Conceptes com la “comunitat dels justos”, “home de Déu” i “home just” atribuïts als monjos hagueren de ser pilars fonamentals, tant dins com fora dels cercles monàstics per fonamentar el seu prestigi¹¹⁷. Els *Holy men* dels primers temps van adquirir el paper d'àrbitres o mediadors de tots tipus de conflictes en temes relacionats amb l'agricultura, ramaderia, préstecs, interessos, taxes, etc. Precisament, fou aquell paper un dels principals pilars per poder assolir la figura del “bon patró”, que fou una de les claus de l'èxit dels *Holy men* durant molts segles i en àrees geogràfiques ben diferents (Brown 1971, 87-91, 98; 1983, 10). Ja en el segle VI, en l'Occident europeu, els monestirs s'havien convertit en les principals escoles de moral (Brown 1997, 133).

Els codis del cristianisme, la Bíblia i especialment els Salms, així com els escrits específics del monasticisme varen proporcionar sapiència, normes de conducta, estructures d'autoritat que es troben, per exemple, a les regles monàstiques, els sermons, les epístoles, etc. i normes d'ètica comercial capaces de regular les activitats al llarg de totes les etapes de comerç¹¹⁸. Les advertències i mesures de correcció de pràctiques contràries als valors que havien de caracteritzar els monjos constitueixen indicis ben clars de les seves activitats comercials. És ben simptomàtic que a la Regla de Sant Benet s'exigeixi que “en els preus no s'infiltri el mal de l'avarícia, sinó que sempre s'ha de donar un preu una mica més baix que no ho poden donar els seglars, perquè en totes les coses Déu sigui glorificat”. En la venda dels treballs artesanals s'havien d'evitar els vicis del frau i l'avarícia, ni que sigui amb el pretext d'assegurar millor l'economia del monestir (Just 1996, 118-119 i 285). A l'Epístola XI, 9, el papa Gregori Magne insta a l'abat de Lérins a aturar l'*avaritia* dels seus monjos i a l'Epístola XIII,47 dirigida al defensor Joan sobre els monjos de Cabrera no s'especifiquen les faltes que cometen però podrien estar relacionades amb aquests comportaments poc ètics en el comerç arqueològicament ben contrastat¹¹⁹.

La manera de pensar i d'actuar dels monjos va quedar ben fixada en el concepte de la “tradició monàstica” i això garantia la seva formació i capacitació per mantenir les activitats comercials i de difusió del cristianisme i el monasticisme en particular. Aquesta “tradició” va estar ben present des dels inicis del monacat cristià, des dels Pares monàstics d'Egipte i de Síria. Era concebuda i viscuda com un llegat rebut dels pares fundadors, que s'havia de continuar transmetent, amb fidelitat, a les següents generacions de monjos (Colombás 1974, Vol. II, 94-97; 2004, 460-463; Cantera, Rodríguez 2007). Així, el paper de la relació mestre-deixeble era fonamental per a la

¹¹⁶ Per al significat i funcionament de les donacions als monestirs: Brown 1997, 140-141; 2006, 40, 162, 164, 170, 310, 325, 458. Per a la donacions de béns als monestirs de Sardenya: Cosentino 2002 i 2002b, 59; Turtas 2002, 29; Rovina 2002, 173.

¹¹⁷ Brown 1983, 6, 9-10, 17 i 19.

¹¹⁸ Es poden consultar algunes idees o exemples a: Brown 1971, 89-91; 1983, 10, 15; 1997, 128, 135, 176, 185; 1998, 171; 2006, 29-30, 277, 297, 396, 400-402, 406; Blázquez 1989; McCormick 2005, 28. Pel cas dels monjos de Lérins i dels seus deixebles: Heijmans, Pietri 2009; Butaud et al. 2009, 4.

¹¹⁹ Per a conèixer altres versions proposades que justifiquen la intervenció papal vegeu: Amengual 1991; 2008, 30, 33-36; 2013, 25-26; Signes 2005, 62-63; Vallejo 2012, 313-316, 464-465.

continuïtat de la cultura, primer dels ascetes, i després del monjos (Brown 1983, 16-20)¹²⁰. Columbà “se sentia encantat de pertànyer a una minoria superior” i era “tenaçment fidel als seus mestres i a la considerable quantitat de valuosos llibres que coneixia”. L’educació rebuda també va permetre als monjos poder treure profit de l’enorme poder de “l’art de la paraula”. Aquells coneixements els convertien en “persones d’habilitat”, tant per a l’intercanvi, com per a moltes altres coses. Alhora, els monestirs funcionaren com escoles de les noves elits culturals, i, tal i com s’ha vist més amunt, també es dedicaren sovint a la còpia de llibres, especialment als de les Sagrades Escripures. En el segle VI dC, a tota la *pars Occidentis* i, fins i tot a la península Itàlica, “resultava molt difícil trobar mestres i, els pocs que quedaven, se’ls havia de cercar entre els membres del clergat o en els monestirs” (Brown 1997, 80-81, 123-124, 138, 177 i 179; 2006, 455).

Els monestirs cristians, com a lloc de santedat, solien esdevenir el punt nodal de la societat de tota una regió (Brown 2006, 275-276 i 541; Varaldo 2003, 205) que garantia la seva continuïtat, tant per aconseguir nous membres per la seva comunitat, com per accedir als productes per al seu ús intern o per fer-los servir pels intercanvis. I és que, com molt bé va observar Plini el Jove respecte als monestirs essenis, que els va qualificar de “poble on ningú no neix” (*Historia Naturalis* V, 73), les comunitats monàstiques cristianes requerien d’un ininterromput “reclutament per vocació” (Masoliver 1978, 21; Just 1996, 287). Sense aquest reclutament la comunitat s’extingiria.

Per a l’època estudiada, les referències escrites d’adults que s’incorporaven a les comunitats monàstiques són nombroses i variades. Ingressar en una d’aquestes comunitats era una forma d’aconseguir “la salvació als ulls de Déu” (Brown 2006, 276-277, 298). També són profuses les referències de nens de menys de deu anys que eren donats als monestirs pels seus progenitors, com a mostra d’acció de gràcies, com a forma per demanar favors divins i, evidentment també, com a una manera de desfer-se dels fills no desitjats o que no es volien o podien mantenir (Brown 2006, 40, 274-275)¹²¹. En aquest sentit, s’acceptaven membres de procedències i condició variades¹²². La formació posterior i la “tradicció monàstica” eren els instruments uniformitzadors, sota l’autoritat de l’abat. Les connexions comercials i les relacions amb els mercats locals propers (a illes veïnes més grans o terra ferma) eren els mecanismes que permetien la captació de membres per a la comunitat.

Per a poder accedir als productes, tal i com passava amb els *hausa*, els monjos també oferiren nombrosos i variats serveis a les gents que vivien a prop de la seva comunitat o als que estaven de pas. Pel que fa més concretament als monjos, foren l’oració i la lluita contra el dimoni els serveis que més es poden destacar (Brown 1971, 81; 1998, 198;

¹²⁰ Els monjos novells sempre havien de posar-se sota la tutela i direcció d’un “pare espiritual” (*abba*), els anomenats “ancians”, però no per la seva edat, sinó per la seva categoria espiritual (Colombás 2004, 463-470). Hi ha notícies d’aquesta relació referents al monestir de Lérins (Heijmans, Pietri 2009). La *Vita Fructuosi*, informa com sant Fructuós establí aquest tipus de relació mestre-deixeble (Cantera, Rodríguez 2007, 87-88).

¹²¹ Per a més informació referent a la Regla de sant Benet vegeu: Just 1996, 286-301.

¹²² Així, per exemple, se sap que Sant Benet hauria acceptat ostrogots entre el grup dels seus monjos (Cantera, Rodríguez 2007, 92), que Gregori Magne hauria mirat d’adquirir esclaus anglo-saxons per a emprendre la seva empresa missionera cap a *Britania* (Loseby 2000, 177), i que Sant Fructuós hauria acceptat per igual a hispano-romans, sueus i visigots i, en certa manera, també serfs i lliures (Cantera, Rodríguez 2007, 91-96).

2006, 275-276 i 557)¹²³. Les oracions, a part de ser una arma contra el mal, podien ser d'acció de gràcies, de caire propiciatori i d'intercessió (Brown 1971, 81, 87-98; Pricoco 1992, 81-83). Oferien, a més, consells i favors espirituals, així com tot tipus de serveis mèdics i curatius¹²⁴. Els monjos del segle VI dC s'havien convertit també els principals subministradors d'amulets, remeis miraculosos i relíquies (Brown 1997, 96, 211-212 i 491-492)¹²⁵. Altres serveis ben presents en aquell primer monacat foren l'endevinació, la predicció i, fins i tot la taumatúrgia¹²⁶. Els serveis, a vegades suposats "miracles" varen afavorir l'enorme influència dels monjos sobre la població.

La atapeïda xarxa de monestirs que es va constituir tant a Orient com a Occident va facilitar considerablement els viatges dels "homes de vocació ascètica" que es movien pel món "d'un monestir a l'altre" (Brown 2006, 451)¹²⁷. La mobilitat dels monjos estava connectada amb la de les mercaderies i assegurava l'obtenció de les relíquies que podien atraure les peregrinacions. Un altre servei que varen oferir els monjos era, doncs, el de l'hostatge als viatgers, principalment, als peregrins. De fet, a partir de les fonts escrites, es tenen nombroses informacions que demostren que pelegrinatge i hostatgeries varen anar íntimament lligats al món monacal dels segles IV a VII dC¹²⁸. A més, aquestes hostatgeries significaven ingressos importants pels monestirs (Lebecq 2000). Les peregrinacions no eren només a Terra Santa, sinó també a llocs que albergaven relíquies famoses o per on hi havien passat sants o monjos il·lustres. Els monjos eren sovint els que custodiaven aquestes relíquies¹²⁹.

La mobilitat dels monjos estava vinculada també a la fundació de nous assentaments monàstics deixant la casa d'origen. En el segle IV dC, aquesta mobilitat es vista com un procés de "beduinització de la vida ascètica" dels *Holy men* més antics de Síria que es

¹²³ La realització d'exorcismes i la lluita contra els elements pagans associats al diable ja es troben en el segle IV en els *Holy men* orientals, i en Martí de Tours a Occident (Brown 1971, 87-98; 1983, 19; 1997, 48; 2006, 102). De fet, la lluita dels monjos contra les bèsties demoníiques és ben present a la documentació de l'alta edat mitjana (segles VI-IX dC) referida a les "illes-desert" d'ermitans o monjos (Dessi, Lauwers 2009, 246-247).

¹²⁴ Brown 1971, 81 i 96-98; 2006, 189, 215-216; 311, 406, 461; Colombás 1974, Vol. I, 129, 164, 175, 198, 362-363; Martínez Tejera 2007, 29 i 35. Així, en el monestir de *Vivarium* va ser molt important l'estudi de la medicina, per la qual, Cassiodor havia fet un vertader *corpus* d'escriptors grecs que constituí la base de l'ensenyament d'aquella ciència en els monestirs de la Itàlia meridional (Penco 1961, 43-44). Tal i com s'ha explicat anteriorment, és molt probable que per a aquestes curacions s'haguessin emprat medicaments fets, parcialment, amb productes que haurien arribat, per exemple, dins dels unguentaris, àmfors orientals LRA1 i LRA4, etc.

¹²⁵ A mitjan segle VI, els monjos de Lérins s'estaven ocupant del transport de relíquies (Dumézil 2009, 187).

¹²⁶ Colombás 1974, vol. i, 227, 351, 358; Brown 1971, 92, 93, 100; 1997, 198-199; 2006, 169, 182, 188, 189; Pricoco 1992, 278; 1997, 75 i 175.

¹²⁷ A la segona meitat del segle IV dC, la "verge" galaica Egèria, ja va fer la seva peregrinació a Orient aprofitant-se de les cases de postes estatals i de l'hospitalitat dels monestirs. Ben prest aquestes cases de postes s'anirien extingint, tot el contrari que els monestirs. Els textos referits la funció d'hostatgeria dels monestirs són molt abundants fins al segle VII (Colombás 1974; Blázquez 1998).

¹²⁸ Colombás 1974, Vol. I, 86, 87, 114, 117, 160, 164, 175, 198, 231-233, 363; Testini 1986, 213, 216; Lehmann 1990, 80-81; Pricoco 1992, 26-27; 1994, 108; Just 1996, 274-277; Martínez Tejera 2007, 28-29; Moreno 2011. La rebuda d'hostes en els monestirs és un dels aspectes que se solen assenyalar a les regles monacals d'Occident, per exemple, a la Regla dels quatre Pares i la de Sant Benet (Just 1996, 127-128 i 274-277). De fet, l'hospitalitat constituïa una de les principals obligacions dels monjos (Cameron 1998, 69; Just 1996, 274). Pel que fa a informacions referides a *Hispania* vegeu: Díaz 1974, 112-113; Cantera, Rodríguez 2007, 77-78; Gimeno, Sastre 2009; Vallejo 2012, 33 i 413-414. Respecte a les Illes Britàniques: Brown 2006, 392; Kelly 2010.

¹²⁹ Brown 1997, 108; 2006, 212; Cameron 1998, 71, 104, 158-161; Kelly 2010; Moreno 2011

movien de forma similar als grups beduïns i fundaven nous monestirs (Brown 1971, 84). Sant Jeroni elabora el concepte de la *gloria gestarum e fuga mundi*, inspirat en la vida del monjo palestí Hilarió que va fundar “innumerables monestirs” per tota Palestina i que, en el 363, havia arribat a Sicília (Colombás 2004, 154-155; Rizzo 1963). I és que si s’ha de fer cas a les fonts escrites, el més habitual era que els monjos fundadors establissin els fonaments dels nous monestirs després d’un viatge més o manco llarg, iniciat com a *peregrinatio*, un sacrifici, una renúncia: “la interminable peregrinació per terres estranyes, empresa per amor a Déu” (Brown 1997, 178-179 i 225). El sacrifici podia estar motivat, a més, pel fet que en el monestir de procedència ja hi havia massa gent o per un exili no desitjat i causat per diferències amb institucions polítiques o religioses locals. Però sempre també amb l’objectiu d’evangelitzar¹³⁰. Aquest procés migratori es troba en molts dels escrits que parlen dels pares del desert de l’Orient mediterrani, i també dels monjos d’Occident¹³¹. Els monjos dels illots van ser importants protagonistes d’aquests moviments. La *peregrinatio* és ben present a la documentació essencialment hagiogràfica dels segles V-IX dC referida a les “illes-desert” d’ermitans o monjos (Dessi, Lauwers 2009, 246-247). Sant Fructuós se’l pot qualificar de “viatger-peregrí” al mateix temps que de “fundador de monestirs”, donat que en els seus viatges per una àmplia part de la geografia Ibèrica, va arribar a crear una autèntica xarxa de monestirs, entre els quals dos en illots en la costa atlàntica (Cantera, Rodríguez 2007, 72-73 i 88). Altres monjos que funden instal·lacions

¹³⁰ L’important missió evangelitzadora del monacat cristià dels segles IV a VIII ha estat àmpliament descrita per nombrosos historiadors, entre els que es poden destacar: Colombás 1974, Vol. I, 134, 172, 174, 175, 241, 245, 248, 294-299, 351, 352, 357, 360-362; Penco 1961, 35; Borsellino 1982, 124; Sotomayor 1982, 666-667; Barceló 1989, 118; Cantino Wataghin 1989, 83; García Moreno 1993; Brown 1997, 197-198; 2006, 401; Díaz 2001, 335-337; 2006, 520.

¹³¹ A la meitat occidental en són uns bons exemples: Martí de Tours, Sant Severí (Brown 1997, 74-75; 2006, 151-153), Martí de Braga (Orlandis 1990, 67; Vallejo 2012, 226), etc. L’esmentada fórmula de l’emigració es troba extensament “institucionalitzada” en el monacat atlàntic, en el que es va anomenar *peregrinatio pro Dei amore* o *peregrinatio pro Christo* (Colombás 1974, Vol I, 295; 2004, 295; Horn, White Marshall, Rourke 1990, 10; Picard 2009, 308). Pels monjos irlandesos el desterrament constituïa un estat honorós. Era, això sí, una “situació tremenda”, donat que suposava apartar-se de les comoditats i de la protecció del propi grup. Fou aquell “desterrament de Déu” el que va suposar l’establiment de Columba a l’illa de Iona, i que Columbà partís d’ella cap a la Gàl·lia (Brown 1997, 175, 178-179; 2006, 400). També va determinar els moviments de molts irlandesos i saxons per l’Atlàntic i per l’Europa continental (Brown 1997, 220-236; 2006, 304, 399-400; Dubreucq 2009, 206-212 i 226-227; Picard 2009, 308). Es tractava d’anar a evangelitzar a la frontera de la cristiandat, tal i com ja havia fet a Irlanda, en els decenniis centrals del segle V, Sant Patrici (c. 420-490). Aquell fill d’un diaca d’una acomodada família britana, va començar, amb un cristianisme de caràcter ascètic, la cristianització dels bàrbars irlandesos (Brown 1997, 79-81; 159-164). Abans però, havia anat a Itàlia i havia entrat en contacte amb els monjos de Lérins (Colombás 1974, Vol. I, 298; Masoliver 1978, 133). Més endavant en el temps, fou des de les terres d’aquells bàrbars irlandesos d’on Columba va arribar a Iona i, des d’aquella illeta, va escometre la cristianització dels escocesos (Brown 1997, 175; 2006, 399-402), tal i com també va fer Cormac entre els pictes del nord (Picard 2009, 310). En el 597, el monjo Agustí va arribar des de Roma a *Britania*, acompanyat de 40 monjos, per a fundar monestirs, “colònies d’ascetes”, amb l’objectiu de convertir els saxons (Brown 1997, 137, 180-181; 2006, 393-464). Anaven “armats” amb relíquies, llibres i vasos litúrgics (Cameron 1997, 110). Cal destacar que en aquell viatge Agustí es va aturar dos cops a Lérins, on va ser acollit per l’abat Esteve (Heijmans, Pietri 2009, 51-52; Dumézil 2009, 186-187). De fet, fins i tot s’ha proposat la participació de monjos lerinians en l’evangelització del regne de Kent (Heijmans, Pietri 2009, 51-52). La missió d’Agustí fou encomanada pel papa Gregori, qui també va elaborar un programa d’evangelització dels *Barbaricini* de Sardenya, que executarien el bisbe Felix i l’abat Ciriac (Turtas 2002, 29). No ha d’estranyar, doncs, que P. Brown anomeni aquesta època com “l’edat dels missioners” (Brown 2006, 5, 8). Per tot el vist fins aquí, és raonable pensar que els monjos de Cabrera varen ser protagonistes de la cristianització de, com a mínim, una part important del sud de Mallorca.

monàstiques illenques són Fulgenci en el nord d'Àfrica i Sardenya¹³², Columba, a Irlanda i Escòcia (Brown 1997; 2006; Picard 2009), Columbà a França, Suïssa i Itàlia¹³³, Filibert per a la costa atlàntica francesa (Lebecq 2000; Treffort 2009), etc. Aquests monjos arriben a constituir, doncs, petites xarxes d'assentaments monàstics en les regions on van. La xarxa creada per Sant Fructuós ha estat qualificada, fins i tot, d'"una espècie de congregació o confederació de cenobis" (Cantera, Rodríguez 2007, 72-73 i 88).

El monestir de Lérins desenvolupa uns procediments que esdevingueren com una mena de guia pel cenobitisme llatí (Gioanni 2009, 142). P. Brown ha sintetitzat magníficament com funcionava aquell model:

“La disciplina monàstica de Lérins tenia per objectiu cegar per sempre en els joves de bona família les fonts de l'orgull mundà (...). Lérins enviava al món homes d'una trentena d'anys que pertanyien a famílies d'antiga soca, gelosos de la seva fe, perfectament capaços d'aplicar les velles arts de la retòrica i el govern, encara que, això sí, d'una manera totalment nova i en benefici d'una nova causa. La transformació del vell ordre començava per la carn. El cos abandonava fins a les seves més mínimes manifestacions les comoditats aristocràtiques d'altres temps: en lloc de lluir els cabells ben cuidats, els monjos de Lérins es tallaven el pèl al zero; en lloc de dur la bona vida que sempre havien dut, es lliuraven a rígids dejunis penitencials; i en lloc de la mirada desdenyosa i el caminar altiu propis de tot un senyor «de naixement», destinat a governar la societat gal·la, se sotmetien a la disciplina de la humilitat. Després de tot allò, el cos del monjo estava ja llest per a emprendre una nova activitat.” (Brown 1997, 65-66).

La nova activitat era anar a ocupar seus episcopals o anar a dirigir nous monestirs, que eren com “colònies de Lérins” (Brown 1997, 95, 139; 2006, 137-138)¹³⁴. El monestir de Lérins va irradiar la seva influència en un ampli perímetre geogràfic que abraçaria gran part de la Gàl·lia, península Itàlica, península Ibèrica i Bretanya. Principalment, gràcies a què els seus monjos i els seus deixebles varen difondre amb èxit el seu model de vida insular, fent, a més, publicitat de la santetat de tots aquells que residien o que havien residit a l'illa (Heijmans, Pietri 2009, 35-36; Dubreucq 2009, 195-206). Es va generar tal “poder d'atracció del monaquisme de l'illa” que va provocar nombrosos viatges de laics o de monjos cap a ella, els quals varen fundar posteriorment nous monestirs que es mantingueren vinculats a Lérins (Dubreucq 2009, 226). “El «capital» espiritual guanyat a l'illa era «prestat a interès» a un nombre d'esglésies cada vegada major” (Brown 1997, 65 i 95; 2006, 137). S'ha considerat Lérins com a “l'abadia mare” d'altres

¹³² Courtois 1955; Cosentino 2002; Turtas 2002, 29.

¹³³ Brown 1997; 2006; Cameron 1998, 191; Lebecq 2000.

¹³⁴ Quelcom semblant es pot descriure per a Columba i els “seus” monestirs (és a dir, “monestirs dependents, fundats pels seus deixebles o parents) dispersos per tota Irlanda. Aquest monjo, un cop establert a l'illa de Iona, la va convertir en un “centre espiritual que irradiava la seva influència en una àrea que anava des d'Irlanda a la costa nord-occidental d'Escòcia” incloses les Illes Hèbrides. Durant un període de cinquanta anys després de la mort de Columba, la “família” de Iona va donar lloc a una “constel·lació de monestirs”, o “gran confederació monàstica”, extraordinàriament extensa. Des d'aquella illa, varen partir monjos que varen fundar noves comunitats monacals en illots com la del “seu monestir germà” de Lindisfarne (Brown 1997, 193; 2006, 400-401). Per això, Adomnán descriu Iona com a la “comunitat mare” (Picard 2009, 313 i 316).

monestirs insulars, com les illetes de la Ligúria i del Tirrè¹³⁵. El seu model va experimentar una llarga difusió a partir del darrer quart del segle V dC, i que se'n coneixen filiacions amb distints monestirs del segle VI (Heijmans, Pietri 2009, 46-50) i, encara en el segle VII, la influència lerinianna seguia sent molt forta en el sud de la Gàl·lia (Dubreucq 2009, 226). Per exemple, a mitjan segle VII, Benedict Biscop, futur fundador dels importants monestirs anglosaxons de Wearmouth i Jarrow, va elegir Lérins per prendre l'hàbit religiós i efectuar durant dos anys la seva primera formació monàstica (Heijmans, Pietri 2009, 52; Dumézil 2009, 189).

¹³⁵ Frondoni 1995, 50; Dubreucq 2009, 214; Varaldo 2003, 206.

8. CONCLUSIONS

El procediment de fundacions monàstiques i de formació de xarxes de monestirs es pot visualitzar en l'esquema 1 (Figura 7.5): el "monestir d'origen" és aquell capaç de promoure una expedició de monjos en *peregrinatio* per anar a fundar un o altres monestirs en una regió més o menys llunyana. Aquests monjos s'instal·len en illots que compleixen amb una sèrie de condicions bàsiques. Coneixen anticipadament que en l'illot hi ha port, aigua i les possibilitats d'obtenir aliments localment (ocells i els seus ous, pesca, possibilitat de construir un petit espai agrari, possibilitat de pastures per algun tipus de ramat...); que a la terra ferma més propera hi ha mercats locals en els que es poden introduir per intercanvis de serveis i productes i des d'on es poden incorporar nous membres i servents a la comunitat. Aquest procés s'assembla al d'una migració, com la descrita per les Illes Balears per M. Barceló (2001), però tècnicament no es pot qualificar així, atès que una migració comporta el trasllat de grups humans capaços de reproduir-se biològicament i que creen espais agraris i estructures artesanals i d'intercanvi que permeten l'organització d'una colonització del lloc de destí. Els monjos, no eren capaços de reproduir-se, el manteniment i l'eventual creixement demogràfic del grup depenia d'aportacions d'homes des de l'exterior. Per altra banda, en els illots, no hi ha recursos suficients per assegurar la supervivència de la comunitat monàstica que requereix del recolzament dels mercats locals a terra ferma i, també, els intercanvis a llarga distància. Per tant, en el lloc de destí, l'illot, no es produeix una verdadera colonització, sinó una instal·lació que es regeix per uns altres criteris, els de la diàspora comercial.

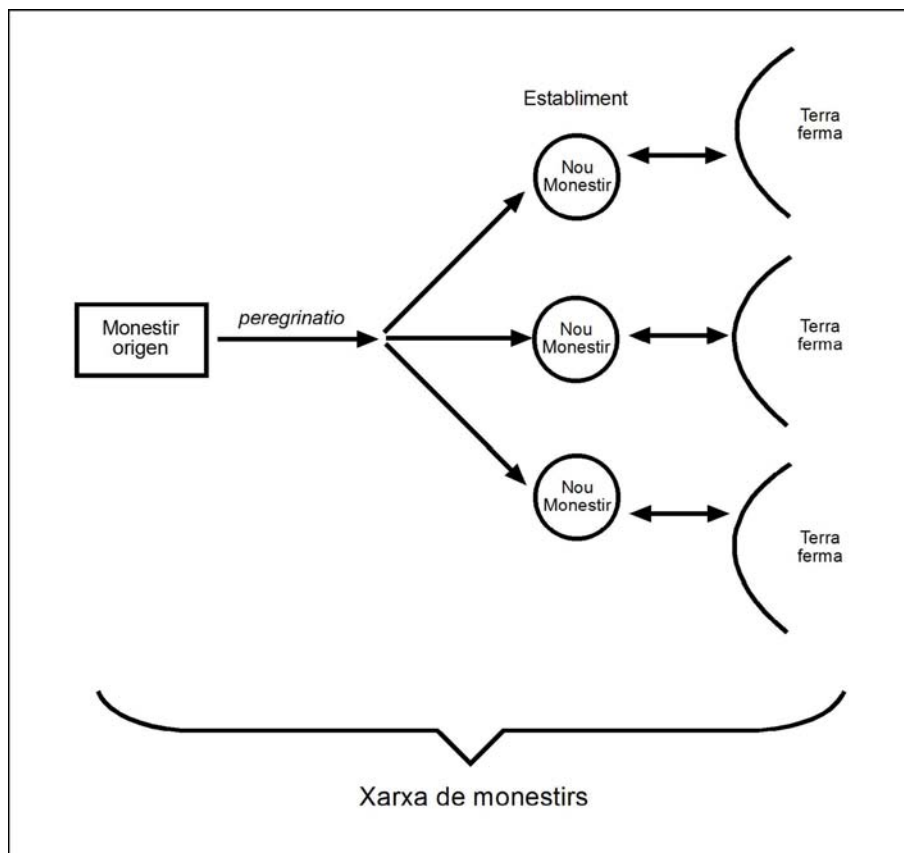

Figura 7.5. Esquema 1: Representació d'una xarxa de monestirs

En l'esquema 2 (Figura 7.6) es representen els lligams comercials que vinculen entre si els monestirs i també amb altres agents o xarxes comercials. Tal com s'ha vist, alguns productes i ceràmiques eren elaborats en els monestirs mateixos i transportats probablement per agents monacals (porpra, vi, oli, salaons, productes medicinals, relíquies...). A més, en els jaciments arqueològics monacals s'hi troben materials ceràmics de procedències diverses i, sovint, de lluny: materials orientals que arriben a la Mediterrània occidental i fins l'Atlàntic, materials nord-africans que es distribueixen per tota la Mediterrània i també a l'Atlàntic, etc. La producció de porpra i potser també la de salaons, en el cas de Cabrera, estava orientada cap a aquest comerç a llarga distància i permetia l'adquisició d'altres productes arribats de lluny. També podien introduir en la xarxa comercial a llarga distància productes procedents del mercat local.

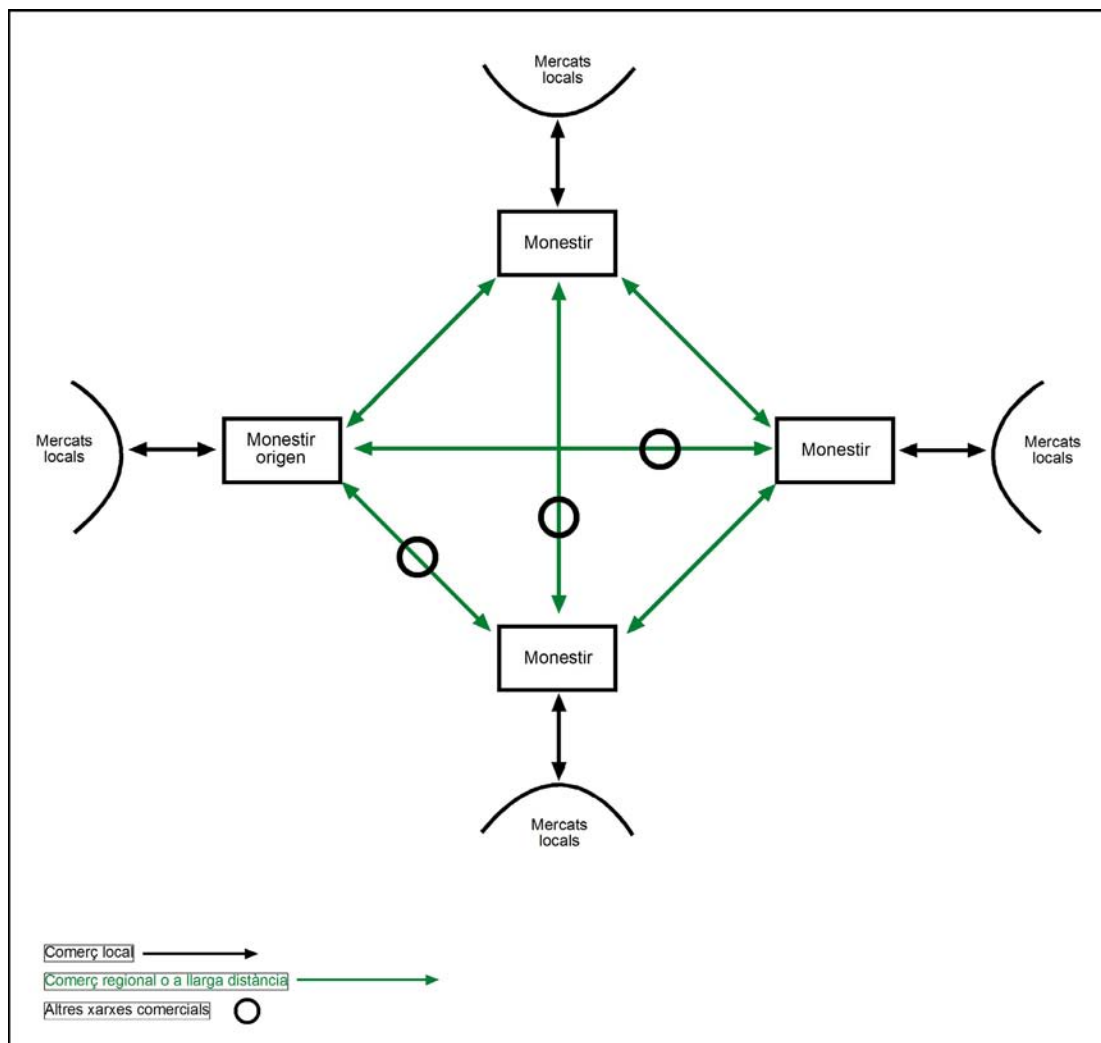

Figura 7.6. Esquema 2: Representació de la xarxa comercial a llarga distància vinculada a monestirs fundats en illots

La seqüència de fundacions monàstiques es pot representar en un esquema (esquema 3, Figura 7.7) que té un paral·lel clar amb l'esquema de distribució de mercaderies a llarga distància (esquema 4, Figura 7.8). Les fundacions, que es feien seguint el procediment descrit a l'esquema 1, van començar a Orient, des d'on van sorgir grups de monjos per fundar assentaments monacals en els illots de la Lúria, la Toscana i la Provença, en primer lloc (Fase 1, final s segle IV-V), i en els illots de la resta de la Mediterrània occidental, en segon lloc (Fase 2, segles V-VI). En tot cas, les fundacions de la segona

fase poden haver estat, també, obra de monjos de l'arc toscano-provençal. Un cop fundats els primers monestirs de la segona fase, aviat podrien haver estat en disposició de protagonitzar noves fundacions. A mesura que es creen les xarxes de monestirs es consolida la xarxa comercial que promouen i alhora els dóna suport. L'esquema 4, doncs, representa la culminació del procés: el de la diàspora comercial, on grups de monjos viatgen fundant monestirs i transportant mercaderies, algunes d'elles especialitzades, sigui per les funcions litúrgiques o espirituals que tenen, sigui pels mateixos procediments de fabricació.

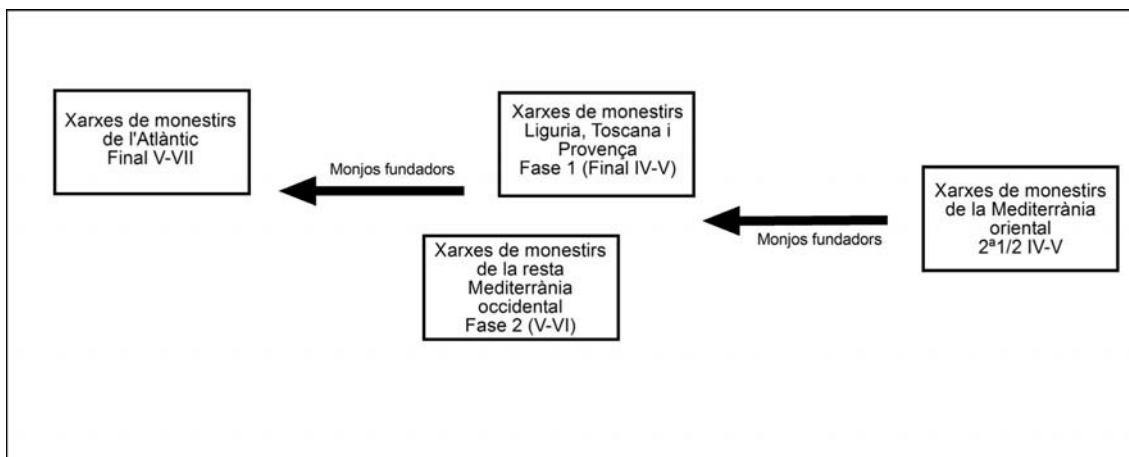

Figura 7.7. Esquema 3: Seqüència de fundacions monàstiques

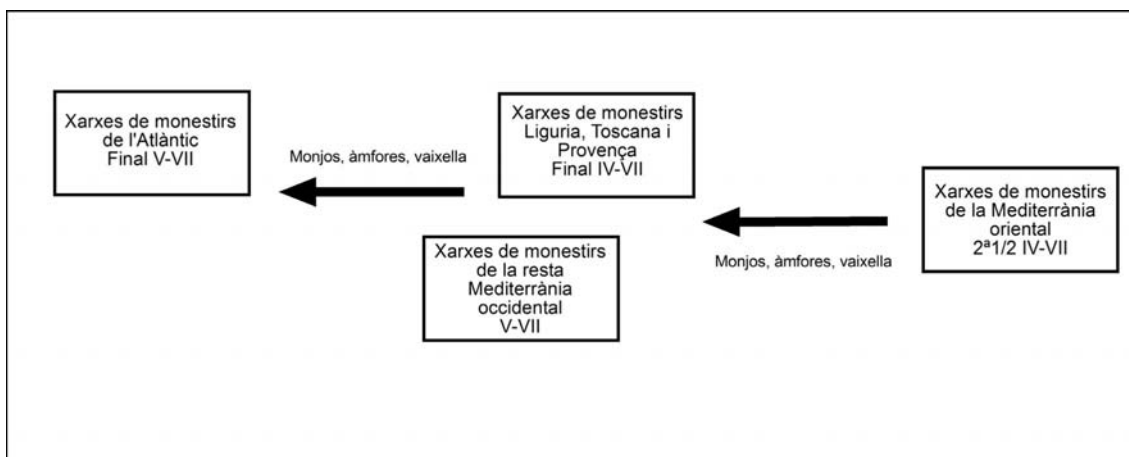

Figura 7.8. Esquema 4: Seqüència de la distribució de mercaderies. L'indici principal és la ceràmica

Els monestirs en illots, doncs, van ser fundats partint de criteris molt precisos: tenien ports o desembarcadors situats en les rutes marítimes principals que permetien l'arribada i la sortida de vaixells amb productes comercialitzables a llarga distància o necessaris per la continuïtat de la comunitat monàstica; es podien establir vincles amb els mercats locals i la població de terra ferma per obtenir productes locals o, fins i tot, controlar-ne la producció com per, exemple, la sal, en l'illot dels Frares, situat a l'actual Colònia de Sant Jordi, i punt de desembarcament més proper de Cabrera; es podien fer noves incorporacions de monjos o servents. Estaven, en definitiva, en llocs ben connectats amb l'exterior. La paraula "exterior", finalment, no tindria sentit, atès que els monestirs formen part d'aquestes xarxes comercials, en són els nusos. Van poder sobreviure en aquests illots perquè estaven organitzats com una diàspora comercial, altrament, aquests emplaçaments haurien estat autèntics "deserts marítics". Deixaven de ser-ho així que arribaven els monjos.

Si es té present com es van desenvolupar les fundacions a través dels mecanismes d'una diàspora comercial, el registre arqueològic adquireix un sentit que abans era difícil de copsar. Les restes arquitectòniques religioses i un aixovar moble amb funcions litúrgiques no constitueixen els únics trets específics del registre arqueològic que van generar aquests monestirs i la seva diàspora comercial.

L'arxipèlag de Cabrera i el seu monestir va ser una peça d'aquesta diàspora (esquema 5, Figura 7.9). No sabem qui el funda, però sí que els materials estudiats indiquen que va ser fundat en el segle V, durant la segona fase de fundacions del Mediterrani occidental. A partir de les fonts escrites, els monjos fundadors haurien arribat de territoris situats a l'Est de Cabrera. Si es pogués fer cas a les troballes ceràmiques cabrenques per a determinar l'origen dels monjos de Cabrera, les opcions d'Orient, Nord Àfrica (especialment Tunísia), la Provença, Itàlica centro-septentrional i Sardenya serien les més probables, però, la ceràmica no és un element suficientment vàlid per a resoldre aquesta qüestió. El que mostra és sobretot les connexions posteriors a la fundació que, en tot cas, per assegurar la continuïtat de la fundació, s'havien de consolidar de forma força immediata. Tampoc no es pot descartar que els monjos de Cabrera haguessin arribat de Menorca o d'alguna de les seves illetes, sobretot si fou un monacat de la "família" provençal lerinianna.

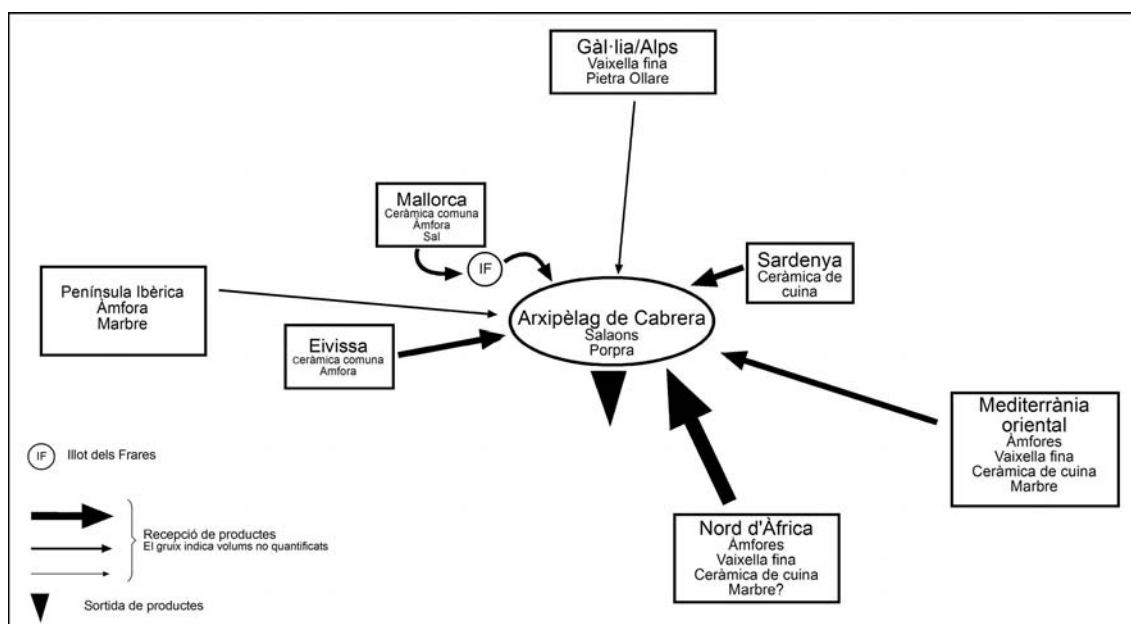

Figura 7.9. Esquema 5

Tenien un port, una font d'aigua, produïen salaons, porpra i vi, tenien alguns petits espais de cultiu, zones de pastura i ramats de cabres i ovelles. Des l'illot dels Frares accedien als productes de Mallorca i controlaven probablement la producció de sal a la Colònia de Sant Jordi. Reben productes d'Orient, el nord Àfrica (especialment, Tunísia), de la Gàl·lia, de Sardenya, d'Eivissa i de la península Ibèrica. Però, sobretot, eren una peça clau en l'entramat de rutes de la Mediterrània occidental i formaren part de la diàspora comercial protagonitzada pels monjos viatgers. La fundació del monestir de Cabrera, com altres casos, en un illot mediterrani, ben connectat amb el mercat local i amb els de llarga distància, va ser resultat d'un procés de selecció –l'illa no era desconeguda– amb uns criteris ben precisos que la senzilla enumeració de l'inici del paràgraf pretén resumir. El registre arqueològic d'un monestir d'aquesta època, per

tant, està format per quelcom més que oratoris, esglésies o enterraments. Sovint, els arqueòlegs es concentren en el registre monumental i funerari i cerquen els signes d'una singularitat prou marcada que constitueixi un testimoni inequívoc dels assentaments monàstics. Eren també instal·lacions productives i nusos comercials, condicions indispensables per la seva fundació i èxit. Es van acabar quan aquestes condicions van deixar d'existir.

BIBLIOGRAFIA

A.A.D.D. 2003: "Cartes de localisation de sites archéologiques", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 227-241.

A.A.D.D 2007: *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca.

ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R.; SALA, F.; RONDA, A.M. 2007: *Baños de la Reina (Calpe, Alicante): un vicus romano a los pies del Peñon de Ifach*, Calpe.

ACIÉN, M.; CASTAÑO, J.M.; NAVARRO, I.; SALADO, J.B.; VERA, M. 2003: "Cerámicas tardorromanas y altomedievales en Málaga, Ronda y Morón", CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.): *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 411-454.

ACSÁDI, GY.; NEMESKÉRI J. 1970: *History of Human Life Span and Mortality*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

ADAM, J.P. 1988: *L'arte di costruire presso i romani*, Milano.

ADROHER, A. 1993a: "Amphores púniques", *Lattara* 6, Lattes, 78-82.

ADROHER, A. 1993b: "Céramique attique à vernis noir", *Lattara* 6, Lattes, 117-131.

AGUAROD, C. 1992: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.

AGUILÓ, C. 1980: "El mapa toponímic de l'arxipèlag de Cabrera", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, II, 15-18.

AGUILÓ, C. 1986: "Sobre els mots "estells" i "espalmador" en la toponímia de Cabrera", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 23, 7-14.

AGUILÓ, C. 1996: "L'etimologia i la motivació de l'Enciola (Cabrera)", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 68, 34-36.

AGUILÓ, J. {PUIG I CADAFALCH, J.} 1920: "Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó a Manacor", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1-10.

AGUILÓ, J. 1922-23: "Un descubrimiento arqueológico en Manacor, y un nuevo argumento de la ortodoxia final del grande Osio de Córdoba", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XIX, Palma, 204-207, 245-248, 257-259.

AGUILÓ, R.; GARAU, C. 2011: "Un dipòsit de l'Ajuntament de Palma al Museu de Mallorca: l'ampul·la de Sant Menes", *Els amics al Pare Llompart. Miscel·lània in honorem II*, Edició digital, 6-25.

AQUILUÉ, X. 1987: "Las cerámicas africanas de la ciudad romana de *Baetulo (Hispania Tarraconenses)*", *BAR International Series* 337, Oxford.

AQUILUÉ, X. 1989: "Terra sigillata africana", *TED'A. Un abocador del segle V d. C. en el forum provincial de Tarraco*, Tarragona, 123-155.

AQUILUÉ, X. 1992: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de Africa y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, «Tesis microfíxades», 1275, Universitat de Barcelona.

AQUILUÉ, X. 1992b: "Sobre algunas cerámicas de producción africana con decoración espatulada", *Revista d'arqueologia de Ponent*, Lleida, 177-198.

AQUILUÉ, X. 1995: "La cerámica común africana", *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Monografies Emporitanes*, VIII, Barcelona, 61-74.

- AQUILUÉ, X. 1997: “Anàlisi comparativa de contextos ceràmics d’època tardo-romana (segles V-VI)”, COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d’època romana tardana i de l’alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, ArqueoMediterrània 2/1997, Barcelona, 83-100.
- AQUILUÉ, X. 1998: “Sobre les darreres produccions de Terra Sigillata Africana”, *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*, Monografies d’Arqueologia Medieval i Postmedieval, 4, Barcelona, 11-19.
- AQUILUÉ, X. 2003: “Estado actual de la investigación de la terra sigillata africana en la Península Ibérica en los siglos VI-VII”, CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.) 2003: *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 11-20.
- ALAPONT, LI.; BALLESTER, C. 2007: “Anforas y cerámica comun en un conjunto funerario de Alcasser (Valencia)” BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 199-209.
- ALBIACH, R.; ESPÍ, I.; RIBERA, A. 2009: “El agua sacra y su vinculación con el origen y desarrollo urbano de una fundación romana. El santuario (¿Asklepieion?) de Valentia (Hispania)”, MATEOS, P.; CELESTINO, S.; PIZZO, A.; TORTOSA, T. (Eds.): *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XLV, Mérida, 417-446.
- ALCAIDE, S. 2005: “Los altares de las basílicas cristianas de las islas Baleares. Reflexiones en torno a su problemática”, *Hortus Artium Medievalium*, 11, 81-97.
- ALCAIDE, S. 2005b: *Arquitectura cristiana de las islas Baleares: mobiliario litúrgico balear. Catálogo y estudio de los materiales (siglos IV-VIII)*, Diploma de Estudios Avanzados, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona.
- ALCAIDE, S. 2011: *Arquitectura cristiana balear en la Antigüedad Tardía (siglos V-X d.C)*, Tesis Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- ALCAIDE, S.; MAS, C.; CAU, M.A, 2005: “L’antiguitat tardana al municipi de Manacor: arquitectura cristiana i territori”, *III Jornades d’Història Local de Manacor*, Manacor, 171-188.
- ALCOVER, J.A.; FONT, A.; TRIAS, M. 1997: “Primera troballa de fauna vertebrada pliocènica a Cabrera”, *Endins* 21, Palma, 79-82.
- ALEMAN, I.; BOTELLA, M.C.; RUIZ, L. 1997: “Determinación del sexo en el esqueleto postcranial. Estudio de una población mediterránea actual”, *Archivo Español de Morfología* 2, 7-17.
- ALESAN, A.; ALFONSO, J. 2007: *La necròpoli del Pla de ses Figueres (Illa de Cabrera, Palma de Mallorca): Estudi antropològic de tres inhumacions*, Barcelona, Informe inèdit.
- ALFARO, C. 1996: “Lo spazio destinato al pascolo sulle coste del Mediterraneo: il caso delle «isole delle capre»”, *L’Africa romana*, XII, Olbia, 863-877.
- ALFARO, C. 2002: “Ebusus y la producción de púrpura en el Imperio romano”, *L’Africa Romana*, XIV, Roma, 681-696.
- ALFARO, C. COSTA, B. 2006: “Mobilité des gens et des techniques: la pourpre dans les provinces occidentales de l’Empire romain et le cas d’Ibiza”, *L’Africa romana*, XVI, Roma, 2417-2432.
- ALFARO, C. COSTA, B.; TÉBAR, E. 2002: “Informe de la campanya de excavacions de 2001 en el Pou des Lleó /Canal d’en Martí (Ibiza)”, *Datatèxtil* 7, Terrassa, 45-53.
- ALFARO, C. COSTA, B.; TÉBAR, E. 2004: “Excavacions al canal d’en Martí, en es Pou des Lleó (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003”, *Fites* 4, Eivissa, 29-42.

- ALFONSO, J. 2004: “Estudi de les restes humanes”, RIERA RULLAN M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 69-70.
- ALMAGRO, M. 1962a: “La Misión Arqueológica de España en Nubia”, *Las ciencias*, XXVII, 1, 201-218.
- ALMAGRO, M. 1962b: “Los nuevos e inesperados hallazgos sobre el cristianismo de Nubia”, *Publicaciones de la Revista de Enseñanza Media*, 286, Madrid.
- ALOMAR, G. 1976: “El altar mayor de la Catedral de Mallorca y el enigma de la continuidad del cristianismo balear”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXIII, I, Madrid, 35-62.
- ALOMAR, G. 1988: “Més sobre el pilar central de l’altar major de la Seu de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Palma, 329-330.
- ÁLVAREZ, N.; BALLESTER, C.; CARRIÓN, Y.; GRAU, E.; PASCUA, G.; PÉREZ, G.; RIBERA, A.V.; RODRÍGUEZ, C. 2005: “L’àrea productiva d’un edifici del Fòrum de *Valentia* al baix imperi (segles IV-V)”, GURT, J.M. I RIBERA, A. (Ed.): *VI Reunió Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d’Hispania, Cristianització i topografia*, Barcelona, 251-260.
- ÀLVAREZ, A.; CEBRIÁN, R.; RODÀ, I. 2009: “El mármol de Almadén de la Plata y los *marmora* importados del foro de Segóbriga”, NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (Eds.): *Marmora Hispana: Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania romana*, Roma 101-120.
- ÀLVAREZ, A.; DOMÈNECH, A.; LAPUENTE, P.; PITARCH, A.; ROYO, H. 2009: *Marbles and Stones of Hispania. Exhibition catalogue*, Tarragona.
- ÀLVAREZ, A.; MAYER, M. 1998: “Aproximació als materials lapidis decoratius presents al jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Estudi volumètric i comparatiu”, *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispania Citerior. Jornades Internacionals d’Arqueologia Romana*, Barcelona, 43-49.
- ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I.; RIERA RULLAN, M.; GUTIÉRREZ GARCIA, A.; DOMÈNECH, A. 2011: “Primers resultats dels estudis dels elements marmoris del jaciment de l’Antiguitat Tardana del Pla de ses Figueres de l’illa de Cabrera”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 67, 55-71.
- ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I.; RIERA RULLAN, M.; GUTIÉRREZ GARCIA, A.; DOMÈNECH, A.; ROYO, H. 2012: “Provenance of some ancient marbles from el Pla de ses Figueres (Cabrera, Balearic islands, Spain)”, *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, Tarragona, 8 a 13 de juny de 2009, 426-434.
- AMANTE, M. 1985: “Lucernas en T.S. Africana de la región murciana”, *Antigüedad y cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía*, II, Múrcia, 231-280.
- AMANTE, M.; GARCÍA, L.A. 1988: “La necrópolis tardorromana de la Molineta. Puerto de Mazarrón (Murcia). Calle Sta. Teresa, núms. 36-38”, *Antigüedad y cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía*, V, Múrcia, 449-469.
- AMENGUAL, J. 1979: “Noves fonts per a la història de les Balears dins el Baix Imperi”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 37, Palma, 99-111.
- AMENGUAL, J. 1991: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, Palma.
- AMENGUAL, J. 1994: “*Vestigis d’edifici a les cartes de Consenci i Sever*”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 489-501.
- AMENGUAL, J. 1998: “Manifestaciones del monacato balear y tarraconense según la correspondencia entre San Agustín y Consencio (415-420)”, *Il Monachesimo occidentale dalle origini alla Regula Magistri. XXVI Incontro di studiosi dell’antichità*, Roma, 341-359.

- AMENGUAL, J. 2001: "Consentius/Severus de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20, Barcelona, 589-700.
- AMENGUAL, J. 2003: "El segle V: de la romanitat política a la cultural a les Balears", *Mayurqa*, 29, Palma, 155-172.
- AMENGUAL, J. 2005: "*Vbi pars graecorum est*: medio milenio de historia relegada de las Baleares y las Pitiusas", *Pyrenae*, 36 vol. 2, Barcelona, 87-113.
- AMENGUAL, J. 2008: *Judíos, católicos y herejes: El microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413-421)*, Granada.
- AMENGUAL, J. 2008b: "La repressió dels monjos mallorquins de Cabrera", *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma, 27-38.
- AMENGUAL, J. 2010: "La correspondència Agustí-Consentius i la vida de les esglésies cristianes en la mediterrània occidental. l'expansionisme del vicariat d'Arle sobre la Tarraconense", GAVALDÀ, J.M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (Eds.): *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona, 437-462.
- AMENGUAL, J. 2013: "Els inicis del cristianisme a les Illes Balears: una perspectiva històrica", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, MUSA. *Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8, Manacor, 10-27.
- AMENGUAL, J.; M.A. CAU 2005: "Antiguitat tardana a les Illes Balears", TUGORES, F. coord.: *El món romà a les Illes Balears*", Barcelona, 131-138.
- AMENGUAL, J.; ORFILA, M. 2007: "Paganos, judíos y cristianos en las Baleares: documentos literarios y arqueológicos", *Revista de Ciencias de las Religiones*, 18, Granada, 197-246.
- AMENGUAL, P.; FRONTERA, M. 2009: "On n'hi ha per a tres, no n'hi ha per a quatre (I): Geografia, paisatge i flora de l'illa de Cabrera durant el captiveri napoleònic", *Oblidats a Cabrera. El captiveri napoleònic 1809-1814*, Palma, 117-135.
- AMENGUAL, P.; FRONTERA, M. 2009b: "On n'hi ha per a tres, no n'hi ha per a quatre (II): La fauna consumida pels presoners", *Oblidats a Cabrera. El captiveri napoleònic 1809-1814*, Palma, 137-157.
- AMO, M.D. del, 1981: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Excma. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona.
- AMORES, F.; GARCÍA, E.; GONZÁLEZ, D. 2007: "Ánforas tardoantiguas en Hispalis (Sevilla, España) y el comercio mediterráneo", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 133-146.
- AMORES, F.; GARCÍA, E.; GONZÁLEZ, D.; LÓPEZ, P. 2007: "Cerámicas de cocina y comunes tardoantiguas en Hispalis (Sevilla, España). Primera tipología y sus contextos (La Encarnación, ss. V-VI)", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 147-163.
- ANSELMINO, L. 1981: "Decorazioni di tipo C²-C⁴ e D¹-D². Forme X, XI, XII", CARANDINI A. (Coord.): *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero). Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 198-206.
- ANTONELLI, F.; LAZZARINI, L.; CANCELLIERE, S.; DESSANDIER, D. 2009: "Minero-petrographic and geochemical characterization of 'greco scritto' marble from Cap de Garde, near Hippo Regius (Annaba, Algeria)", *Archaeometry* 51,3, 351-365.
- AOYAGI, M.; MUKAI, T.; SUGIYAMA, C. 2007: "Céramique de l'Antiquité tardive d'un site roman de Somma Vesuviana, Italie" BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares*

and Amphorae in the Mediterranean. *Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 439-449.

APARICIO, M. 2004: “Una petita illa al port de la Colònia de Sant Jordi”, RIERA RULLAN M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 13-17.

ARAMBURU, J. 2001: *Prospección arqueológica en el archipiélago de Cabrera*, <http://www.arqueobalea.es/articulos/Cabrera.PDF> [Consulta: 10 març de 2003].

ARAMBURU, J. 2010, “Dues fortificacions tardorromanes a la serra de Mallorca”, *Historica.cat*, 19, Palma.

ARAMBURU, J. 2011: *El abrigo del Puig de s'Escolà (Llucmajor. Mallorca)*, http://www.arqueobalea.es/?page_id=23 [Consulta: 30 octubre de 2012]

ARANEGUI, C.; LÓPEZ, M.; ORFILA, M. 1991: “Ánforas tardorromanas en el Grau Vell (Sagunto, Valencia)”, *Saguntum*, 24, València, 117-127.

ARBERTI, A. 1997: “Produzione e commercializzazione della pietra ollare in Italia settentrionale tra tardoantico e altomedioevo”, *I Congresso nazionale di archeologia medievale*, Firenze, 335-339.

ARCE, J. 1994: *El último siglo de la España romana (284-409 d.C.)*, Madrid.

ARCE, J. 2003: “The enigmatic fifth century in Hispania: Some historical problems”, GOETZ, H-W; JARNUT, J.; POHL, W. (Eds.): *Regna and gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden-Boston, 135-159.

ARNAUD, P. 2003a: “Les îles du littoral d'après les auteurs anciens. Géographie, structures descriptives, traditions littéraires”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 25-38.

ARNAUD, A. 2003b: “Les îles de Lérins, Sainte-Marguerite et Saint-Honorat (Cannes, Alpes-Maritimes)”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 175-189.

ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. 1987: “El foro de Pollentia. Noticia de las primeras investigaciones”. *Los foros romanos de las Provincias Occidentales*, Madrid, 121-136.

ARRIBAS, A.; TARRADELL, M.; WOODS, D. 1978: *Pollentia II*, Excavaciones Arqueológicas en España, 98, Madrid.

ARROYO, R. 2002: “Fases Apèndix 5: Anàlisi numismàtica de Can Fita”, GONZÁLEZ, R.; PACHECO, E.: *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segle IV aC – segle VII dC)*, *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa*, 7, Eivissa, 98-101 i 115-116.

ARTHUR, P. 1989: “Aspects of byzantine economy: An evaluation of amphora evidence from Italy”, DÉROCHE, V.; SPIESER, J.M. (Eds): *Recherches sur la Céramique Byzantine*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supl. XVIII, Paris, 79-93.

ARTHUR, P. 1998: “Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700”, SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 157-183.

ARTHUR, P. 2007: “Pots and boundaries. On cultural and economic areas between late antiquity and the early middle ages”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 15-28.

ATLANTE I: CARANDINI A. (Coord.); ANSELMINO, L.; PAVOLINI, C.; SAGUI, L.; TORTORELLA, S.; TORTORICI, E. 1981: *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.

- AVRAMÉA, A. 1997: *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Sorbonne.
- AZKÁRATE GARAI-OLAUN, A. 2000: “Reflexiones sobre la implantación del cristianismo entre los vascos”. SANTOS, J. y TEJA, R., (Eds.): *Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (25-27 noviembre de 1996). El cristianismo. Aspectos históricos de su origen y difusión en Hispania*. Revisión de Historia Antigua III, Universidad del País Vasco, Vitoria-Gasteiz, 303-324
- AZUAR, R. 2004: “Excavaciones (1984-1992). Espacios, arquitectura y estratigrafía”, AZUAR, R. (coord.): *Fuilles de la rábida de Guardamar I. El ribat calical. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*, Collection de la Casa de velásquez 85, Madrid, 7-57.
- BACARIA, A.; TORRENT, C.; MADRID, M.; BUXEDA, J. 2005: “Ceràmica de cuina del jaciment tardorromà de la Bastida (Rubí, Barcelona)”, GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 179-202.
- BALAGUER, P. 2002: “Aportacions al coneixement geomòrfic de l'illa de sa Dragonera (Illes Balears, Mediterrània Occidental)”, *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 45, Palma, 125-136.
- BALLESTÍN, X. en premsa: “La segmentación de grupos clánicos bereberes y la actividad de los *Bahriyyun* (gentes del mar) en el Mediterráneo occidental durante la Alta Edad Media (al-Andalus, al-Magreb, Siqiliyya)” MALPICA, A. (ed): *De la sociedad islámica a la feudal. Veinte años de al-Andalus. Homenaje a Pierre Guichard*, Granada.
- BALLET, P. 2001: “Céramiques hellénistiques et romaines d'Égypte”, *Céramiques hellénistiques et romaines III*, Paris, 105-144.
- BARADEZ, J. 1967: “Grands plats chrétiens de Tipasa. Céramique africaine orangée et «sigillata chiara »”, *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 79.1, Paris, 231-268.
- BARCELÓ, M. 1975: “Comentaris a un text sobre Mallorca del geògraf Al-Zuhri (s. VI - XII)”, *Mayurqa*, 14, Palma, 155-164.
- BARCELÓ, M. 1988a: “Prólogo”, *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 9-17.
- BARCELÓ, M. 1988b: “Feudalismo e historia medieval”, *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 21-52.
- BARCELÓ, M. 1988c: “La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural”, *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 195-274.
- BARCELÓ, M. 1989: “«... per sarraïns a preïcar» o l'art de predicar a audiències captives”, *Estudi General*, 9, Girona, 117-132.
- BARCELÓ, M. 1996: “Acerca de nada. Consideraciones sobre dos artículos de S. Gutiérrez”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 3, Jaén, 21-36.
- BARCELÓ, M. 1997: “Los fulus de Tanya de finales de siglo I H./VII d.C., los pactos más antiguos y el caso de Mallorca y de Menorca: una revisión”, *El sol que salió por Occidente. Estudios sobre el estado Omeya en al-Andalus*, Universidad de Jaén, 55-72.
- BARCELÓ, M. 2000: “Loquella barbàrica (II)”, *Faventia*, 22/1, 87-110.
- BARCELÓ, M. 2001: “Immigration berbère et établissements paisans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle Société”, MARTIN, J.M. (Ed.), *Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge : Défense, peuplement, mise en valeur, Castrum*, 7, Roma-Madrid, 291-318.
- BARCELÓ, M. 2004: “The missing water-mill: A question of technological diffusion in the High Middle Ages”, BARCELÓ, M.; SIGAUT, F. (Eds.): *The making of Feudal Agricultures?*, Leiden-Boston, 255-314.

BARCELÓ, M. Inèdit: “The far off side of the gold from Ghana”.

BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997: “La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf)”, COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona, 131-152.

BARRAUD D.; BONIFAY M.; DRIDI F.; PICHONNEAU J.-F. 1998: “L'industrie céramique de l'Antiquité tardive”, BEN HASSEN H.; MAURIN L.: *Uthina (Oudhna), La redécouverte d'une ville antique de Tunisie, Ausonius-Publications-Mémoires*, 2, Bordeaux-Paris-Tunis, 139-167.

BARROSO, R.; MORÍN DE PABLOS, J. 2007: “Las ciudades de Arcávida y Recópolis y la fundación del monasterio servitano. Organización territorial de un asentamiento monástico en la España visigoda”, LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 233-258.

BARRUOL, G.; RAYNAUD, Cl.; GARNOTEL, A. 2004: “Villeneuve-lès-Maguelonne. La basilique funéraire de Maguelonne”, *Gallia: Archéologie de la France – Informations*, http://www.adlfi.fr/SiteAdlfi/document?base=base_notices&id=N2004-LA-0230

BATS, M. 1993: “Céramique commune italique”, *Lattara*, 6, Lattes, 357-362.

BAUDRY, G-H. 2009: *Les symboles du christianisme ancien Ier-VIIe siècle*, Paris.

BECQ, G. 1995: “Le *laconicum* de Sainte-Marguerite. Enquête archéologique sur un couvrement à armature métallique du 1er siècle de notre ère”, *Revue archéologique de Picardie*, 10.1, 205-208.

BEDINI, E.; CIAMPOLTRINI, G.; DUCCI, S. 1992: “Una sepoltura tardoantica dal porto di Capraia isola”, *Archeologia Medievale* XIX, Firenze, 369-378.

BELLONI, L. M. 1958: “Isola Comacina, campagna di scavi ottobre 1958-febraio 1959”, *Rivista Archeologica dell'antica provincia e diocesi di Como* 140, Como, 49-65.

BELTRÁN De HEREDIA, J. 2001: “Late Roman Unguentarium”, BELTRÁN De HEREDIA, J. (Dir.): *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII). Los restos arqueológicos de la plaza del Rey de Barcelona*, Barcelona, 229.

BELTRÁN De HEREDIA, J. 2005: “La cerámica común del yacimiento de la plaza del Rei (Siglos VI i VII): aportación al estudio de la cerámica común tardoantigua de Barcelona (España)”, GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 137-149.

BELTRÁN De HEREDIA, J. 2013: *Barcelona de colònia romana a sede regia visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació, Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, 9, Barcelona.

BELTRÁN FORTES, J.; LÓPEZ, P.; LÓPEZ, J.M. 2010: “La cantera romana de “Los Covachos” (Almadén de la Plata, Sevilla). El uso del láser-escáner con un objetivo arqueológico”, *VAR. Virtual Archaeology Review*, vol. 1, num.2, 73-76.

BEN ABED-BEN KHADER, A. et al.: *Sidi Jdidi I. La basilique sud. Col. De l'école Française de Rome*, 339, Roma.

BENOIT, F. 1936: *L'abbaye de Saint-Victor*, Paris.

BERNAL, D. 2007: “Contextos cerámicos en el área del Estrecho de Gibraltar (ss. V-VII d.C.)”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 109-117.

BERNAL, D. 2007b: “El final de la industria pesqueroconservera en Hispania (ss. V-VII d.C.). Entre obispos, Bizancio y la evidencia arqueológica”, NAPOLI, J. (Ed.): *Ressources et activités maritimes des peuples de l'Antiquité*, Boulogne-sur-Mer, 25-51.

- BERNAL, D. 2010: "Iglesia, producción y comercio en el mediterráneo tardoantiguo. De las ánforas a los talleres eclesiásticos", MENCHELLI, S.; SANTORO, S. PASQUINUCCI, M.; GUIDUCCI, G. (Eds.): *LRCW 3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 2185 (I), Oxford, 19-31.
- BERNARDINI, P.; ZUCCA, R. 2009: "Indigeni e Fenici nelle isole di San Vittorio e Mal di Ventre (Sardegna occidentale)", *Tharros Felix*, 3, Roma, 193-210.
- BERNI, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, Barcelona.
- BERROCAL, M.C. 1985: "El culto a los Santos en el SE. hispano en época visigoda. Aproximación a un problema metodológico", *Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia, 365-368.
- BERROCAL, M.C. 1996: "Late Roman Unguentarium en Carthago-Nova", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elx, 119-128.
- BERTOLOTTI, F.; MURIALDO, G. 2001: "La ceramica fine da mensa: sigillata africana (e sue imitazioni)", MANNONI, T.; MURIALDO, G. (A cura di): *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 317-337.
- BIARNE, J. 2000: "Le monachisme dans les îles de la Méditerranée nord-occidentale", *Revista di Archeologia cristiana*, LXXVI, 351-374.
- BIEN, S. 2005: "Des niveaux du VIIe siècle sous le Music-hall de l'Alcazar à Marseille", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 285-298.
- BIEN, S. 2007: "La vaisselle et les amphores en usage à Marseille au VIIe siècle et au début du VIIIe siècle: Première ébauche de typologie évolutive", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 263-274
- BILLOIN, D. 2004: "Les récipients en pierre ollaire en France : état de la question", FEUGERE, M; GEROLD J.-C. (Dir.): *Le tournage des origines à l'An mil, Instrumentum*, 27, 179-186.
- BILLOIN, D.; LHEMON, M. 2001: "Les récipients en pierre ollaire", *Archéopages*, 4, 17-19.
- BINIMELIS, J. 1593: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes: dirigida a los Ilustres Señores Jurados del Reino de Mallorca*, Mallorca.
- BISCHOFF, B.; LAPIDGE, M. 1994: *Biblical commentaries from the Canterbury school of Theodore and Hadrian*, Cambridge.
- BIZIEN-JAGLIN, C.; GALLIOU, P.; KERÉBEL, H. 2002: "Côtes-d'Armor", PROVOST, M. (Dir.): *Carte archeologique de la Gaule*, 22, Paris.
- BLÁZQUEZ, J.M. 1967: "Posible origen africano del cristianismo espanyol", *Archivo Español de Arqueología*, 40, Madrid, 30-50.
- BLÁZQUEZ, J.M. 1989: "El monacato del Bajo Imperio en las obras de Sulpicio Severo y en las vidas de Melania la Joven, Geroncio, en la Vida de Antonio de Atanasio y en la Vida de Hilarión de Gaza de Jerónimo. Su repercusión económica y social", *Revista Internacional de Sociología*, 47.3, Madrid, 339-372.
- BLÁZQUEZ, J.M. 1998: "Relations between Hispania and Palestine in the Late Roman Empire", *East Meets West: Art in the Land of Israel (Asspah 3)*, Tel Aviv, 163-178.
- BLÁZQUEZ, J.M. 2001: "Últimas aportaciones a Mauritania Tingitana en el Bajo Imperio", GEUS, K.; ZIMMERMANN, K. (Eds.): *Punica - Libyca - Ptolemaica. Festschrift für Werner Huss*, 65 (Studia Phoenicia XVI), Leuven-Paris-Virginia, 393- 403.

- BLÁZQUEZ, J.M. 2004: “La explotación de la púrpura en las costas atlánticas de Mauritania Tingitana y canarias. Nuevas aportaciones”, *Anuario de Estudios Atlánticos* II, 50, Madrid-Las Palma, 689-704.
- BOLLA, M. 1991: “Recipienti in pietra ollare”, CAPORUSSO, D.: *Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della Metropolitana 1982-1990*, Milà, 11-37 i fig. CLIV-CLXIII.
- BONANNO, C. 2007: “L’insediamento in località Pantanodi Caronia Marina (Messina): Contesti tardo antichi e bizantini”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 353-363.
- BONIFAY, M. 1986: “Observations sur les amphores tardives à Marseille d’après les fouilles de la Bourse (1980-1984)”, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XIX, Montpellier, 269-305.
- BONIFAY, M. 1998: “Sur quelques problèmes de datation des sigillées africaines a Marseille”, SAGUÍ, L. (Ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 71-82.
- BONIFAY, M. 2004: “Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique”, *BAR International Series 1301*, Oxford.
- BONIFAY, M. 2005: “Observations sur la typologia des amphores africaines de l’Antiquité tardive”, GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 451-472.
- BONIFAY, M.; BERNAL, D. 2008: “Recópolis, paradigma de las importaciones africanas en el visigothorum regnum. Un primer balance”, OLMO, L. (Ed.): *Recópolis y la ciudad en la época visigoda, Zona Arqueológica*, 9, Alcalá de Henares, 98-115.
- BONIFAY, M.; RAYNAUD, C. 2007: “Les Dérivées-des-sigillées paléochrétiennes (DS.P.)”, BONIFAY et al.: “Échanges et consommation”, HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule mér idionale. Gallia*, 64, Paris, 115-118.
- BORDOY, M.J.; LLADÓ, J.C.; MARTÍNEZ, S.; MAS, C. 2006: “El patrimoni arqueològic d’Andratx (Mallorca): una breu aproximació”, *I Jornades d’Història Local d’Andratx (Mallorca)*, Andratx, 49-60.
- BORGHINI, G. (Coord.) 2004: *Marmi antichi*, Roma.
- BORSELLINO, E. 1982: “Storia religiosa e assetto del territorio. I piú antichi stanziamenti eremitici nel territorio spoletino”, *Benedictina* 29, 123-144.
- BOSCH, J. M.; VALLÈS, J. 1987: “Sepultures tipus cista de llores i/o <<tegulae>> a Catalunya: hipòtesi interpretativa (1)” *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Tom III, Madrid, 328-338.
- BOST, J.P.; CAMPO, M.; COLLS, D.; GUERRERO, V.; MAYET, F. 1992: *L’épave Cabrera III (Majorque)*, Paris.
- BOTO, G. 2006: “Topografía de los monasterios de la marca de Hispania (ca. 800-ca. 1030)”, GARCÍA, J.A.; TEJA, R. Coords.: *Actas del XIX Seminario de Historia del Monacato “Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media”*, Aguilar de Campoo, 146-203.
- BOTTO, M.; FINOCCHI, S.; MELIS, S.; RENDELI, M. 2003: “Nora: Sfruttamento del territorio e organizzazione del paesaggio in età fenicia e púnica”, Gómez Bellard, C. (Ed.): *Ecohistoria del paisaje agrario. La agricultura fenicio-púnica en el Mediterráneo*, Saragossa, 151-186.
- BOVILL, E.W. 1995: *The golden trade of the Moors*, Princeton.
- BRAEMER, F. 1986: “Répertoire des gisements de pierre ayant exporté leur production à l’époque romaine”, *Colloque CTHS*, 2 (Grenoble, 1983), Paris, 287-328.

- BRAMBILLA, M.; BROGIOLO, G. P. 1994: "Case altomedievali dell'isola Comacina", *Archeologia Medievale* XXI, Firenze, 463-467.
- BRONK, C. 2005: OxCal Program v3.10 URL: www.rlaha.ox.ac.uk/oxcal/oxcal.htm.
- BROTHWELL, D.R. 1987: *Desenterrando huesos*. México D.F., Fondo de Cultura Económica.
- BROWN, P. 1971: "The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity", *The Journal of Roman Studies*, 61, 80-101.
- BROWN, P. 1983 "The Saint as Exemplar in Late Antiquity", *Representations*, 2, University of California, 1-25.
- BROWN, P. 1997: *El primer milenio de la cristiandad occidental*, Barcelona.
- BROWN, P. 1998: *Pouvoir et persuasion dans l'Antiquité tardive*, Paris.
- BROWN, P. 2006: *La formazione dell'Europa cristiana. Universalismo e diversitat 200-1000 d.C.*, Bari.
- BRUN, J.P. 1990: "Des terrasses de culture massaliotes sur l'île de Porquerolles ?", *Méditerranée*, 3.4, 13-15.
- BRUN, J.P. 1993: "Les ruines des Mèdes à Porquerolles : village de l'Antiquité tardive ou ermitages paléochrétiens?", *Annales de la Société des Sciences Naturelles et d'Archéologie de Toulon et du Var*, 2-45, 113-122.
- BULGARELLI, F. 2003: "Ritrovamenti di età romana nell'isola di Bergeggi: alcune riflessioni", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 211-219.
- BULLY, S.; ČAUSEVIC-BULLY, M. 2011: "Le monachisme insulaire dans l'archipel du Kvarner (Croatie) entre le Ve et le XIe siècle. Projet de recherches archéologiques, 2011-2014", *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre*, 15, 335-350.
- BURRIGATO, F. ; DI NEZZA, M. ; FERRAZZOLI, A.F.; RICCI, M. 2007: "Late Roman 1 amphora types produced at *Elaiussa Sebaste*", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 689-700.
- BUTAUD, G.; CABY, C.; CODOU, Y.; DESSI, R.M.; LAUWERS, M. 2009: *Lérins. Une île monastique dans l'Occident médiéval*, Niça.
- BUTAUD, G. ; CODOU, Y. 2012: "Îles de Lérins. Île Saint-Honorat, de la tour au monastère fortifié", *Congrès archéologique de France. 168e session. Monuments de Nice et des Alpes-Maritimes 2010*, Paris, 67-75.
- BUXEDA, J.; CAU, M.A. 2004: "Caracterització arqueomètrica de les produccions tardanes del jaciment d'Iluro", *La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC, Laietania* 15, Mataró, 449-498.
- BUXEDA, J.; CAU, M.A.; LOSCHI, A.G.; MEDICI, A. 1998: "Caracterización arqueométrica de las ánforas tardías de la cisterna de Sa Mesquida (Sta. Ponça, Calvià, Mallorca). Resultados preliminares", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del 2on Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 530-542.
- BUXEDA, J.; CAU, M.A.; TUSET, F. 1997: "Las cerámicas de la habitación 39 de la basílica de Es Cap de Port (Fornells, Menorca): primeros resultados", COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona, 229-248.
- BUXEDA, J.; CAU, M.A.; GURT, J.M.; TSANTINI, E.; RAURET, A.M. 2005: "Late Roman Coarse Wares and Cooking Wares from the Balearic Islands in Late Antiquity: Archaeology and Archaeometry", GURT, J. M.;

- BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 223-254.
- CABALLERO, L. 2006: “El conjunto monástico de Santa María de Melque (Toledo). Siglos VII-IX (Criterios seguidos para identificar monasterios hispánicos tardo antiguos)”, GARCÍA, J.A.; TEJA, R. Coords.: *Actas del XIX Seminario de Historia del Monacato “Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media”*, Aguilar de Campoo, 99-146.
- CABALLERO, L. 2007: “El monasterio de Balatalmec, Melque (San Martín de Montalbán, Toledo). En el centenario de su descubrimiento”, LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.), *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 91-119.
- CABALLERO, L.; FERNÁNDEZ, M. 1999: “Notas sobre el complejo productivo de Melque (Toledo). Prospección del territorio y análisis de Carbono 14, polínicos, carpológicos y antracológicos y de morteros”, *Archivo Español de Arqueología*, 72, Madrid, 199-239.
- CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.) 2003: *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid.
- CABALLERO, L.; MURILLO, J.I. 2005: “Notas sobre las cercas y murallas de Santa María de Melque”, *Espacios fortificados en la provincia de Toledo*, Toledo, 255-291.
- CAETANO, J. C. 2002: “Necropoles e ritos funerarios no occidente da Lusitania romana”, *Actas del Congreso Internacional Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, Vol. 1, Córdoba, 313-334.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M. 1978: “Le navi nella documentazione archeologica”, *La navigazione mediterranea nell’Alto Medioevo*, XXV Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi Sull’Alto Medioevo, Spoleto, 413-435.
- CAL, E. 1983: *El monasterio de San Miguel de la Isla de la Colleira (Historia y Leyenda)*, Madrid.
- CALVO GÁLVEZ, M. 2000: “El cementerio del área episcopal de Valencia en la época visigoda”, RIBERA, A. Coord.: *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 193-205.
- CAMERON, A. 1997: “Cult and worship in east and west”, WEBSTER, L.; BROWN, M. (Eds.): *The transformation of the Roman World. AD 400-900*, Londres, 96-110.
- CAMERON, A. 1998: *El mundo mediterráneo en la Antigüedad Tardía 395-600*, Barcelona.
- CAMPANER, A. 1888: *Bosquejo histórico de la dominación islamita en las islas Baleares*, Palma.
- CAMPBELL, E. 2007: *Continental and Mediterranean Imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400-800*, CBA Research Report series, 157, York.
- CAMPBELL, E. 2007b: *Imported Material in Atlantic Britain and Ireland c.AD400-800*, http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/campbell_cba_2007/downloads.cfm
- CAMPS, J. 1962a: “Cerámicas de tipología indígena halladas en Conejera y Cabrera”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 31, 657-661.
- CAMPS, J. 1962b: “Primeros hallazgos arqueológicos en las islas de Cabrera y Conejera”, *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, Saragossa, 188-190.
- CANET, V. 2005: “Testimonis escrits d’un monestir d’època visigoda a la comarca”, *Aguaites*, 22, Marina Alta, 67-80.
- CANTAVELLA, J. 1985: “Los monjes menorquines en el siglo V”, MASCARÓ, J. (Ed.): *Geografía e Historia de Menorca*, IV, Ciutadella, 289-318.

- CANTERA, S.; RODRÍGUEZ, A. 2007: “Conciencia Hispana y tradición monàstica en la *Vita Fructuosi*”, *Cuadernos de estudiós gallegos*, LIV n° 120, 71-102.
- CANTINO WATAGHIN, G. 1989: “Monasteri di età longobarda: spunti per una ricerca”, *XXXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 73-101.
- CANTO, A. 1977-78: “Avances sobre la explotación del mármol en la España romana”, *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, Madrid, 165-189.
- CAPELLÀ, M. A. 2004: “Estudi del vidre”, RIERA RULLAN M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 81.
- CAPELLÀ, M. A.; MARTÍNEZ, A. 2012: “Copa del tipus Isings 111/Foy 23a”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 70.
- CAPELLÀ, M. A.; MARTÍNEZ, A. 2012b: “Escòria de vidre”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 73.
- CAPELLÀ, M. A.; MARTÍNEZ, A. 2012c: “Tessel·les de vidre”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 74.
- CAPELLI, C.; BONIFAY, M. 2007: “Archéométrie et archéologie des céramiques africaines : une approche pluridisciplinaire”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 551-567.
- CARA, S.; SANGIORGI, S. 2007: “Ceramica grezza proveniente dalla città di Cagliari (Sardegna – Italia): Attestazione di *Pantellerian Ware*”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 313-337.
- CARANDINI A. (Coord.) 1981: *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.
- CARANDINI, A. 1981: “III. Terra Sigillata «Arancione-grigia»”, CARANDINI A. (Coord.): *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 5-6.
- CARANDINI, A. 1981b: “B) Terra Sigillata dell'Asia Minore («Late Roman C» o di Costantinopoli)”, CARANDINI A. (Coord.): *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 231-232.
- CARBONI, F. 2007: “Rome, thermes de Trajan: Contextes d'abandon (Ve-VIIe s.)”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 411-422.
- CARDELL, J; CAU, M.A. 2005: “Las Baleares bizantinas a partir de la documentación arqueológica”, *Mallorca y Bizancio*, Cuadernos de historia n° 2, Palma, 157-187.
- CARMONA BERENQUER, S. 1998: *Mundo funerario rural en la Andalucía Tardoantigua y de época visigoda. La necrópolis de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba)*. Diputación Provincial de Córdoba, Córdoba.
- CARONEO, S. 2002: “La cultura artistica”, *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 99-107.
- CARR, K.E. 2007: “Late Roman Coarse Ware and Cooking Wares from the rural survey at *Leptiminus*, Tunisia”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 597-602.

- CARRERAS, C.; BERNI, P. 2005: "'Late roman amphorae in the city of Barcino (Barcelona)", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 165-178.
- CARSANA, V.; D'AMICO, V.; Del VECCHIO, F. 2007: "Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Napoli tra tarda antichità ed altomedioevo", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 423-437.
- C.A.T.H.M.A. 1986: "La céramique du Haut Moyen Age en France méridionale : éléments comparatifs et essai d'interprétation", *La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale, Siena-Faenza (8-13 nov. 1984)*, Florence, 27-50.
- C.A.T.H.M.A. 1991: "Importations des céramiques communes méditerranéennes dans la midi de la Gaule (Ve-VIIe s.), *Actes do IV Congresso International A cerâmica medieval o Mediterraneo Ocidental*, Métopla, 27-47
- CAU, M.A. 1994: "Las cerámicas tardorromanas de cocina de Santa Ponça (Mallorca)", *Bulletin de la Association pour l'Antiquité Tardive* 3 , 97-98.
- CAU, M.A. 1994b: "Una fàbrica importada de ceràmica tardorromana de cocina", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* 34, 391-417.
- CAU, M.A. 1996: "Cerámicas de cocina con inclusiones de rocas metamórficas halladas en las Islas Baleares: ¿posibles producciones de Cartagena?", *Supplément à la Revue d'Archéométrie* 1996, 101-106.
- CAU, M.A. 1998: *Cerámicas tardorromanas de cocina de las Islas Baleares: estudio arqueométrico*, Barcelona, Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 3199, Universitat de Barcelona.
- CAU, M.A. 1999: "Importaciones de cerámicas tardorromanas de cocina en las Illes Balears: el caso de Can Sorà (Eivissa)", CAPEL MARTÍNEZ, J. (Ed.): *Arqueometria y Arqueología, Monográfica Arte y Arqueología* 47, Granada, 197-219.
- CAU, M.A. 2003: *Cerámica tardorromana de cocina de las Islas Baleares: Estudio arqueométrico*, British Archaeological Reports, Internacional Series, 1182, Oxford: Archaeopress.
- CAU, M.A. 2007: "Mediterranean Late Roman Cooking Wares: Evidence from the Balearic Islands", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 219-246.
- CAU, M.A. 2007b: "El estudio de las cerámicas de cocina de ámbito mediterráneo: El ejemplo de las Baleares", MALPICA, A.; CARVAJAL, J.C. (Eds.): *Estudios de ceràmica tardorromana y altomedieval*, Granada, 247-289.
- CAU, M.A. (Coord) 2008: *Estudi arqueològic i caracterització arqueomètrica de la ceràmica comuna romana del forn de Sa Mesquida (Calvià, Mallorca)*, Palma de Mallorca.
- CAU, M.A. 2009: "Las Baleares durante la antigüedad tardía: investigaciones recientes en un sistema insular", *Mainake*, XXXI, Màlaga, 63-70.
- CAU, M.A. 2012: "Urban Change on the Balearics in Late Antiquity", CHRISTIE, N., AUGENTI, A. (Eds.): *Vrbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, Farnham, 115-144.
- CAU, M.A.; GIRALT, J.; MACIAS, J.M.; PADILLA, J.I.; TUSET, F. 1997: "La ceràmica del Nordeste peninsular y las Baleares entre los siglos V-X", *Actes du Congrès de l'AICM2. La céramique médiévale en Méditerranée*, Aix-en-Provence, 173-192.
- CAU, M.A.; MACIAS, J.M.; TUSET, F. 1997: "Algunas consideraciones en torno a las cerámicas de cocina de los siglos IV al VIII", *Ceràmica Medieval Catalana, Quaderns Científics i Tècnics*, 9, Barcelona, 7-37.
- CAU, M.A.; MAS, C. 2007: "El tránsito de Época Romana a la Edad Media en el mundo rural de Mallorca", *Mallorca Romana*, Cuadernos de historia nº 3, Palma, 143-178.

CAU, M.A.; MAS, C. 2013: "Tracing settlements patterns in Late Antique Mallorca (Balearics Islands): a field survey in the Eastern territories", *Hortus Artium Medievalium*, 19, Zagreb-Motovum, 247-264.

CAU, M.A.; MAS, C.; LLADÓ, J.C. 2005: "Fortificaciones de la Antigüedad Tardía en Baleares", BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 217-229.

CAU ONTIVEROS, M.A.; MAS, C.; REYNOLDS, P.; RIUTORT, J. 2014: "Two late antique ceramic deposits from city of Palma de Mallorca (Balearic Islands, Spain)", Poulou-Papadimotriou, N.; Nodarou, E.; Kilikoglou, V. (Eds): *LRCW 4 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 2616 (I), Oxford, 1049-1060.

CAU, M.A.; MAS, C.; RIPOLL, G.; TUSET, F.; ORFILA, M.; RIVAS, M.J. 2012: "El conjunto eclesiástico de la Illa del Rei (Menorca, Islas Baleares)", *Hortus Artium Medievalium*, 18, Zagreb-Motovum, 415-432.

CAU, M.A.; RIERA RULLAN M. 2012: "Cassola del tipus Fulford 8", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 64.

CAU, M.A.; RIERA RULLAN M. 2012b: "Ceràmica de la Gàl·lia DS.P. grisa o imitació", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 66.

CAU, M.A.; RIERA RULLAN M. 2012c: "Cassola alta", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 68.

CAU, M.A.; RIERA RULLAN M.; SALAS, M. 2012: "Son Peretó: una comunitat cristiana de Mallorca", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 37.

CAU, M.A.; RIERA RULLAN, M.; SALAS, M. 2012b: "The early Christian complex of Son Peretó (Mallorca, Balearic Islands): excavations in the 'West Sector' (2005-2008)", *Archeologia Medievale* XXXIX, Firenze, 231-243.

CAU, M. A.; TSANTINI, E.; BUXEDA, J. 2004: "Caracterització arqueomètrica de ceràmiques tardanes", RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 57-63.

CAU, M.A.; TSANTINI, E.; GURT, J.M. 2010: "Late Roman Coarse Wares and Cooking Wares from Son Peretó (Mallorca, Balearic Islands): archaeometrical approach", MENCHELLI, S.; SANTORO, S. PASQUINUCCI, M.; GUIDUCCI, G. (Eds.) *LRCW 3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 2185, Oxford, 193-206.

CAVAILLÈS-LLOPIS, M-T.; VALLAURI, L. 1994: "Les ceràmiques fines importées", DÉMIANS, G. (Dir.): *L'oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s.*, *Documents d'Archéologie Française* 45, Paris, 86-115.

CELA, X.; REVILLA, V. 2004: "La transició del *municipium* d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC", *Laietania* 15, Mataró.

CELA, X.; REVILLA, V. 2005: "Contextos cerámicos de los siglos V a VII del *Municipium* de Iluro (Mataró, Barcelona). Evidencia material, hábitat y dinámica económica de una ciudad del litoral hispano", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 203-221.

CERDÀ, D. 1978: "Economía antigua de Mallorca", MASCARÓ PASARIUS J. (coord.), *Historia de Mallorca* tom II, Palma, 1-32

CERDÀ, D. 1979: *El tràfic comercial antiguo en la Colonia de Sant Jordi*, Mallorca (pòster).

CERDÀ, D. 1980: "Excavaciones arqueológicas submarinas en la ensenada de la Colonia de Sant Jordi (Ses Salines, Mallorca)", *Exposición monográfica de los hallazgos en el yacimiento A*, Mallorca (pòster).

- CERDÀ, D. 1994 “La crisi del segle III a Pollentia i a dues naus de Cabrera”, *III Reunió d'Arqueologia cristiana hispànica*, Barcelona, 289-309.
- CERDÀ, D. 1999: “El vi en l'ager Pollentinus i el seu entorn”, *La deixa* 3, Palma.
- CERDÀ, D. 2000: “Les àmfores salseres a les illes Balears”, *La deixa* 4, Palma.
- CEROVA, Y.; BONIFAY, M.; CAPELLI, C. 2005: “Amphores épirotes à corps glabulaire du VIe S. découvertes à Byllis (Albanie)”, GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 537-546.
- CERRILLO MARTÍN DE CÁCERES, E., 1989: “El mundo funerario y religioso en época visigoda”. *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española (Oviedo, 1989)*, vol. 1, Universidad de Oviedo, Oviedo, 89-110.
- CHIAI, G.F. 2002: “Il nome della Sardegna e della Sicilia sulle rotte dei fenici e dei greci in età arcaica. Analisi di una tradizione storico-letteraria”, *Rivista di Studi Fenici*, XXX, 2, Roma, 125-274.
- CIAMPOLTRINI, G. 1991: “Capraia. Materiali di corredo tardoantico”, *Bollettino di Archeologia* 7-9, Roma, 54-59.
- CINTAS, J; CINTAS, P. 1940: “Le monastère de saint Fulgence”, *Revue Tunisienne*, Tunis, 243-250.
- CIRELLI, E. 2013: “La dieta dei monaci. Cultura materiale e alimentazione nei monasteri benedettini tra IX e X secolo”, *Hortus Artium Medievalium*, 19, Zagreb-Motovum, 227-240.
- CISNEROS, M. 1988: *Mármoles hispanos: su empleo en la España romana*, Zaragoza.
- CLOSA, J. 1994: “Entorn de la presència dels cristians a les illes”, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 485-487.
- CODOU, Y. 2005: “Lérins : le paysage monumental”, LABROUSSE, M. et al.; *Histoire de l'abbaye de Lérins*, Bellefontaine, 249-316.
- CODOU, Y. 2009: “Une mémoire de Pierre : Chantiers romans et monumenta paléochrétiens en Provence”, CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge, Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 561-575.
- CODOU, Y. 2012a: “Îles de Lérins. Île Saint-Honorat, ensemble abbatial”, *Congrès archéologique de France. 168e session. Monuments de Nice et des Alpes-Maritimes 2010*, Paris, 59-65.
- CODOU, Y. 2012b: “Îles de Lérins. Île Saint-Honorat, les chapelles du Saint-Sauveur et de la Trinité”, *Congrès archéologique de France. 168e session. Monuments de Nice et des Alpes-Maritimes 2010*, Paris, 77-84.
- CODOU, Y. 2013: “Aux origines du monachisme en Gaule (V^e-XIe S.) : Les fouilles de l'église du Saint-Sauveur, Lérins, île Saint-Honorat, Alpes-Maritimes”, *Hortus Artium Medievalium*, 19, Zagreb-Motovum, 63-72.
- CODOU, Y.; LAUWERS, M. 2009: “Introduction : Une île-monument”, CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge, Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 11-16.
- COHEN, A. 1969: *Custom and politics in urban Africa. A study of Hausa Migrants in Yoruba towns*, Londres, (Edició de 2004).
- COHEN, A. 1971: “Cultural strategies in the organization of trading diasporas”. MEILLASSOUX, C. (Ed.), *The development of indigenous trade & markets in west Africa*, 266-281.
- COLOMBÁS, G.M. 1974: *El monacato primitivo*, 2 vols., Madrid.
- COLOMBÁS, G.M. 2004: *El monacato primitivo*, 2 vols., Madrid.

- COLOMINAS, J. 1923: “Coves romanes d’enterrament a Mallorca”, *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 728-735.
- COLOMINES, J. 1942: “Excavaciones de necrópolis romanas de Ibiza y Formentera”, *Ampurias*, 4, Barcelona, 144-159.
- COLL, J. 1996: “Cerámica y evolución del patron de asentamiento en el valle de Soller (Mallorca, Baleares) (SS. IV al XII)”, *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elx, 395-420.
- COLL, J.; MAZAIRA, L.; RIUTORT, S. 1984: “Evolución del hàbitat durante la Prehistoria y la Antigüedad en el termino municipal de Alcudia (Mallorca)”, *Arqueología Espacial*, 2, Teruel, 111-129.
- COLL, P. 2006: “Els recursos naturals”, FRONTERA, M.; ARRIBAS, J.: *Cabrera. Home i natura*, Madrid, 69-78.
- COMAS, J. 1976: *Manual de Antropología Física*, Universidad Autónoma de México, México.
- COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.) 1997: *Contextos ceràmics d’època romana tardana i de l’alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona.
- CONTRERAS, F; ESTEBAN, J; HERNÁNDEZ, J.S.; KIRCHNER, H.; PUJOL, M.; SEGURA, M. 1996-97: “Sa Nitja. Gestió del patrimoni Mediterrani: Resultats de les campanyes de prospecció a la ciutat romana de Sanisera (Es Mercadal - Menorca)”, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 38, Girona, 1649-1669.
- CONRADO, J.F. 1998: “Els Conrado i Santa Maria del Camí”, *I Jornades d’estudis locals Santa Maria del Camí*, 185-192.
- COQUET, D. 1977: “À Ligugé un ensemble exceptionnel d’art chrétien primitif”, *Archéologia* 113, París, 23-30.
- CORELL, J. 2009: *Inscripcions romanes del País Valencià. V. Valentia i el seu territori*, València.
- CORTELAZZO, M. 2012: “Pietra ollare in Valle d’Aosta: problemi e prospettive per una ricerca”, LHEMON, M.; SERNEELS, V.: *Les récipients en pierre ollaire dans l’Antiquité*, *Minaria Helvetica*, 30, 26-45.
- CORTI, C. 2005: “Anfore e ceramiche d’impasto grezzo dal sito Corte Vanina (Concordia sulla Secchia/Modena/Italia): Importazioni e produzioni locali tra tardoantico e altomedioevo”, GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 355-367.
- CORZO, R. 1982: “Sobre la topografía de Cádiz en la Edad Media”, *Estudios de Historia y de Arqueología Medievales* II, 147-154.
- COSENTINO, S. 2002: “Potere e istituzioni nella Sardegna bizantina”, *Ai confini dell’impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 1-13.
- COSENTINO, S. 2002b: “La Sardegna bizantina: temi di storia economica e sociale”, *Ai confini dell’impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 55-68.
- COSTA, B. 2011: “Mapa de los yacimientos purpúricos de las islas Pitiusas. Resultados de las prospecciones costeras realizadas en Ibiza y Formentera (2005-2007)”, ALFARO, C.; BRUN, J.-P.; BORGARD, PH.; PIEROBON BENOIT, R. (Eds.), *PURPUREAE VESTES. III Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo*, València, 261-268.
- COSTA, B.; ALFARO, C. 2012: “Algunes consideracions sobre l’extensió i cronologia de l’ars purpuraria a ebusus”, RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 169-178.
- CUTERI, F.A.; CORRADO, M.; IANELLI, M.T.; PAOLETTI, M.; SALAMIDA, P.; SANGINETO, A.B. 2007: “La Calabria fra tarda antichità ed alto medioevo: ceramiche, commerci, strutture”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-

CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 461-476.

COURTOIS, C. 1955 : *Les vandales et l'Afrique*, Paris.

DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G. 1840: *Historia general del reino de Mallorca*, Palma.

DAWES, E. 1948: *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*, Londres.

DEGRASSI, A. 1962: "Tracce del dominio ostrogoto nell'isola Martana", *Scritti vari di antichità* 1, Roma, 673-679.

DEGRASI, V.; GADDI, D.; MANDRUZZATO, L. 2007: "Amphorae and Coarse Ware from late Roman-early Medieval layers of the recent excavations in *Tergeste/Trieste* (Italy)", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 503-510.

DELOGU, P. 1998: "Reading Pirenne again", HODGES, R.; BOWDEN, W.: *The sixth century. Production, Distribution and Demand*, Leiden-Boston-Köln, 15-40.

DELOGU, P. 1999: "Transformation of the Roman World: Reflections on corrent research", CHRYSOS, E; WOOD, I. (Eds.): *East andwest: Modes of communication. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 243-257.

DESANGES, J. 1995: "Djamour (îles), Aegimures, Zembra", *Encyclopédie Berbère*, XXVI, Djalut/Dougga/Aix-en-Provence, 2376-2378.

DESSI, R.M.; LAUWERS, M. 2009: "Désert, Église, Île sainte. Lérins et la sanctification des îles monastiques de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge, Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 231-279.

DEY, H. 2004: "Walls and the construction of communal monasticism from augustine through Benedict", *Antiquité tardive: revue internationale d'histoire et d'archéologie* 12, 357-371.

DEYÀ, M. 2008: "Terra de frontera en temps de discòrdia", *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma, 39-48.

DÍAZ, M.C. (Ed.) 1974: *La Vida de San Fructuoso de Braga*, Braga.

DÍAZ, P.C. 2001: "Monasteries in a peripheral area: Seventh-Century *Gallaecia*", de JONG, M. THEUWS, F.; van RHIJN, C. (Eds.): *Topographies of power in the Early Middle Ages. The Transformation of the Roman World*, Leiden-Boston-Köln, 329-359.

DÍAZ, P.C. 2007: "Espacio real/espacio imaginado en los monasterios isidorianos", LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.): *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 77-90.

DIE BALEAREN: Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria 2002 (1884 1ª edició): *Les Balears descrites per la paraula i la imatge. Volum cinquè. Primera part: Mallorca III*, Inca.

DOMINGUEZ, S. 2009: "Huellas de cantería romana de mármol en Almadén de la Plata (Sevilla, un patrimonio a conservar", NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (Eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 373-386.

DUBREUCQ, A. 2009: "Lérins et la Burgondie dans le Haut Moyen Âge", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge, Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 195-227.

DOYLE, I.W. 2009: "Mediterranean and Frankish pottery imports in early medieval Ireland", *The Journal of Irish Archaeology*, XVIII, Galway, 17-62.

- DUCCI, S. 1991: "Capraia. Tomba di un militare tardoantico", *Bolletino di Archeologia*, 7-9, Roma, 53-58.
- DUCHESNE, L. 1886: *Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, Tom I, Paris.
- DULAEY, M. 2009: "Les relations entre Lérins et Marseille : Euchèr et Cassien", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 63-81.
- DUMÉZIL, B. 2009: "Le patrice Dynamius et son réseau : Culture aristocratiques et transformation de pouvoirs autour de Lérins dans la seconde moitié du VIe siècle", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 167-194.
- DURLIAT, J. 1998: "Les conditions du commerce au VIe siècle", HODGES, R.; BOWDEN, W.: *The sixth century. Production, Distribution and Demand*, Leiden-Boston-Köln, 89-117.
- DUVAL, N. 1982: "L'Espagne, la Gaule et l'Adriatique. Rapports Éventuels dans le domaine de l'Archéologie Chrétienne", *II Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 31-53.
- DUVAL, N. 1990: "Le troisième Congrès d'archéologie chrétienne espagnole à Mahon (septembre, 1988)", *Revue des Études Augustiniennes*, 36, 155-180.
- DUVAL, N. 1994: "La place des églises des Baléares dans l'archéologie chrétienne de la Méditerranée occidentale", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 203-212.
- DUVAL, N. 2005: "L'autel paléochrétien: les procès depuis le livre de Braun (1924) et les questions à résoudre", *The Altar from the 4th to the 15th Century*, *Hortus Artium Medievalium* 11, Zagreb, 7-17.
- DUVAL, Y. 1988: *Après des saints corps et âme: l'inhumation 'ad sanctos' dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*, Paris.
- DYCZEK, P. 2007: "Late Roman amphorae from the site of Valetudinarium at Novae", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 827-834.
- EGEA, A. 2007: "Monasterios rupestres en el limes oriental (Eufратense, Siria) durante la tardoantigüedad y época bizantina: Patronos de asentamiento y organización del territorio", LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 367-378.
- ELDERS, J. 2001: "The lost churches of the Arabian Gulf: recent discoveries on the islandes of Sir Bani Yas and Marawah, Abu Dhabi Emirate, United Arab Emirates", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 31, 47-57.
- ELTON, H. 2005: "The economy of Southern Asia Minor and LR 1 Amphorae", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 691-695.
- EN-NACHIOUI, E. 2005: "La cerámica de época tardoromana en Marruecos: Estado de la cuestión", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 473-480.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X. 2005: "Edeta en la Antigüedad Tardía (Llíria, Valencia)", *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València 8, 9 i 10 de maig de 2003, Barcelona, 267-277.
- ESTARELLAS, M. M.; MERINO, J. 2005: "Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer", BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 377-393.
- EXPÓSITO, J. A.; BERNAL, D. 2007: "Ánforas orientales en el extremo occidente: Las importaciones de LR 1 en el sur de Hispania", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and*

- Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 119-132.
- FALKENHAUSEN, V. Von 1986: "Il monachesimo greco in Sicilia", DAMIANO, C. *La Sicilia rupestre nel contesto delle civiltà mediterranee*, Galatina, 135-175.
- FANT, J.C. 1989: "Cavum Antrum Phrygiae", *The Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygiae*, BAR 482, Oxford.
- FAYAS, B.; PALOMAR, B.; PIÑA, I.; RIHUETE, C. 2005: "Son Fornés des de 1975 fins avui", SALAS, M. (Coord.): *Mirant el passat. Curs de prehistòria de Mallorca*, Papers de Sa Torre. Aplecs de Cultura i Ciències Socials, 63, Manacor, 83-98.
- FENTRESS, E. 2005: "The sixth-century Abbey", FENTRESS, E; GOODSON, C.J.; LAIRD, S.C. (Eds.) *Walls and Memory. The Abbey of San Sebastiano at Alatri (Lazio) from Late Roman Monastery to Renaissance Villa and Beyond*, Turnhout, 33-70.
- FEREMBACH, D.; SCHWIDETZKY, I.; STLOUKAL, M. 1980: "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons". *Journal of Human Evolution* 9, 517-549.
- FERNANDES, E.M.C. 2012: *Cerâmicas finas norte-africanas e mediterrânicas orientais no Baixo Guadiana (séculos V a VII)*, Tese de mestrado em Arqueologia, Universidade Nova de Lisboa.
- FERNÁNDEZ, F. 2008: "Ánfora baleàrica", *ARQUA: Museo Nacional de Arqueología Subacuática : catalogo*, Madrid, 271-272.
- FERNÁNDEZ, M.I.; ROCA, M. 2008: "Producciones de Terra Sigillata Hispánica", Bernal, D.; Ribera, A. (Eds.): *Cerâmicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 307-332.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. 1977: *Arqueologia submarina en Menorca*, Madrid.
- FERNÁNDEZ, S. 1999: "Monaquismo oriental en la Hispania de los siglos VI-X", *Antigüedad y Cristianismo*, XVI, Murcia, 203-214.
- FERRAZZOLI, A.F.; RICCI, M. 2007: "Elaiussa Sebaste: Produzioni e consumi di una città della Cilicia tra V e VII secolo", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 671-688.
- FERRER, A.; VERDERA, J. 2002: "Formentera. Història", A.A.D.D.: *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Vol. 6, Eivissa, 154-214.
- FEVRIER, P. A. 1987: "Le mort chrétienne". *XXXVIII Settimane di Studio di Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* II, 881-942.
- FIOL, G. 2008: "L'art paleocristià a Mallorca", A.A.D.D.: *Guia de Museu Diocesà de Mallorca*, Palma, 33-34.
- FONT, A. 1960: "Prospecciones arqueológicas en la isla Dragonera", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Tom XXXI, 790-791, Palma, 641-644.
- FONT, A. 1963: "Depósitos arqueológicos de los alrededores de la isla Dragonera", *Archivo Español de Arqueología*, 36, Madrid, 210-213.
- FONT, A.; PASTOR, B.; RIERA, M.M.; TORRES, F. 1995: *Una vil·la romana al Pla de Mallorca*, Palma.
- FONT, A.; RAMIS, D.; VICENS, D. 2011: "Fauna, flora i minerals de les Balears a l'Antiguitat: Fonts literàries, fonts científiques i fonts arqueològiques. 1.La grua balear i els caragols", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 39-53.

- FOY, D. 1994: "Le verre", DÉMIANS, G. (Dir.): *L'oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s., Documents d'Archéologie Française* 45, Paris, 201-217.
- FOY, D. 1995: "Le verre de la fin du IVe au VIIIe siècle en France méditerranéenne premier essai de typochronologie", FOY, D.: *Le verre de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge, typologie, chronologie, diffusion*, Guiry-en-Vexin, 187-243.
- FOY, D. 2004: "Les verres", BEN ABED-BEN KHADER, A. et al.: *Sidi Jdidi I. La basilique sud. Col. De l'école Française de Rome*, 339, Roma, 317-329.
- FOY, D. 2007: "Le verre : une production hiérarchisée", BONIFAY et al.: "Échanges et consommation", HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule mér idionale. Gallia*, 64, Paris, 135-144.
- FREY, O-H. 1970: "Zur archäologischen unterwasserforschung an den küsten Mallorcas. Untersuchungen im Hafen von Porto Cristo", *Madriider Mitteilungen*, 11, Mainz, 122-128.
- FRONDONI, A. 1995: *Archeologia all'isola del Tino. Il monastero di san Venerio*, Genova.
- FRONTERA, M. 2006: "Etnografía", FRONTERA, M.; ARRIBAS, J.: *Cabrera. Home i natura*, Madrid, 37-67.
- FRONTERA, M.; FONT, A.; FORTEZA, V., TOMÁS, P. 1993: "Home i natura: els usos tradicionals del sol i la pesca", ALCOVER, J.A.; BALLESTEROS, E.; FORNÓS, J.J. (Eds.) *Història Natural de L'arxipèlag de Cabrera*. Monografies de la Societat d'Història Natural de les Balears, 2, Palma, 749-761.
- FRONTERA, M.; RIERA FRAU, M.M. 1997: *Home i natura a Cabrera*, Madrid.
- FUENTES DOMÍNGUEZ, A. 1989: *La necrópolis tardorromana de Albalate de las Nogueras (Cuenca) y el problema de las denominadas "Necrópolis del Duero"*. Serie Arqueología Conquense X. Excma. Diputación Provincial de Cuenca, Cuenca.
- FULFORD, M.G.; PEACOCK, D.P.S. 1984: *Excavations at Carthage: The British Mission I.2, The Avenue du President Habib Mourguiba, Salambo, The pottery and other ceramic objects from the site*, Sheffield.
- FULLANA, C; ROSSELLÓ, M.; SALAS, M. 2006: "Catàleg de peces", SALAS, M. (Coord.): Museu d'Història de Manacor. Fa 80 anys que fem història, Manacor, 15-40.
- GABRIELI, R.S.; JACKSON, M.P.C.; KALDELLI, A. 2007: "Stumbling into the darkness: Trade and life in post-roman Cyprus", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 791-801.
- GALMÉS, A. 2004: "La toponímia mozàrabe balear", *Revista de Filologia Románica*, 21, Madrid, 9-79.
- GAMBOGI, P.; FIRMATI, M. 1995: "I pavimenti in oppera musiva della villa romana di Gorgona Isola", *Atti del II Colloquio, Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico*, Bordiguera, 143-148.
- GAMBOGI, P.; FIRMATI, M. 1998: "Frequentazione tardoantica e altomedievale nell'isola di Gorgona", SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John Hayes*, Firenze, 635-638.
- GAMO PARRAS, B. 1992: "Las necrópolis visigodas del norte de la provincia de Albacete". *Cultural Albacete* 64, Albacete, 3-16.
- GAMO PARRAS, B. 1998: *La Antigüedad Tardía en la provincia de Albacete*. Diputación Provincial de Albacete, Albacete.
- GARCIA-ENTERO, V.; VIDAL, S. 2007: "Marmora from the Roman site of Carranque (Toledo, Spain)", *Marmora*, 3, 53-69.
- GARCÍA MORENO, L.A. 1972: "Colonias de comerciantes orientales en la Península Ibérica (ss. VI-VII)", *Habis*, III, Sevilla, 127-154.

- GARCÍA MORENO, L.A. 1991: "El Habitat rural disperso en la Península ibérica durante la Antigüedad Tardía", *Antigüedad y Cristianismo*, VIII, Múrcia, 265-273.
- GARCÍA MORENO, L.A. 1993: "Los monjes y monasterios en las ciudades de las españas tardorromanas y visigodas", *Habis*, Sevilla, 179-192.
- GARCÍA, A.; LEÓN, J.L. 2000: "L'almadrava isla de Tabarca", *La Rella, Anuari de l'Institut d'estudis Comarcals del Baix Vinalopó*, 13, Elx, 37-58.
- GARCÍA, A.; LEÓN, J.L. 2003: "L'illa de nova Tabarca i la seua repercussió en l'entorn natural", *La Rella, Anuari de l'Institut d'estudis Comarcals del Baix Vinalopó*, 16, Elx, 53-84.
- GARCIA, M.G.; MORO, A.; TUSET, F. 2009: *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Documenta, 4, Tarragona.
- GARCÍA, M.I.; ROSSELLÓ, M. 1992: "Las ánforas tardorromanas de Punta de l'Illa de Cullera", *Trabajos Varios del SIP*, 89, València, 639-661.
- GARRIDO, C. 1995: "Las torres d'en Lluc, en Eivissa. El secreto de los "Siglos oscuros"", *Ses Torres d'en Lluc. Sant Mateu d'Albarca, Eivissa. Quaderns d'Arqueologia*, 2, Eivissa, 31-35.
- GARRIGUE, P. 1953: "Une basilique byzantine à Junca en Byzacène", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 65, 173-196.
- GELICHI, S.; CALAON, D.; NEGRELLI, Cl.; GRANDI, E. 2009 "Dal delta del Po alle lagune veneziane: territorio, commerci e insediamento. Ricerche sull'emporio altomedievale di Comacchio", COLLODO, S. (Ed.), *Eredità Culturali dell'Adriatico, INTERADRIA*, Padova, 169-192.
- GELICHI, S. 2008: "The rise of an early medieval emporium and the economy of Italy in the late longobard age", *Annales, Series Historia et Sociologia. Anali za Istrske in Mediteranske Studije*, 18.2, 319-335.
- GELICHI, S.; NEGRELLI, Cl. 2008: "Anfore e commerci nell'alto Adriatico tra VIII e IX secolo", *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age*, 120/2, 307-326.
- GENÇLER, Ç. 2009: *Elaiussa Sebaste antik yerlesimi cam buluntulari*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- GHALIA, T. 2002: "L'architecture religieuse en Tunisie aux Ve et VIe siècles", *Antiquité Tardive*, 10, 213-222.
- GHALIA, T.; BONIFAY, M.; CAPELLI, C. 2005: "L'atelier de Sidi-Zahrani : Mise en evidence d'une production d'amphores de l'Antiquité Tardive sur le Territoire de la cité de Neapolis (Nabeul, Tunisie)", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 495-507.
- GILES, J.A. 1910: *Bede, Life and Miracles of St. Cuthbert*, Ecclesiastical History of the English Nation, Everyman's Library 479, Londres.
- GIMÉNEZ, E. 1996: "Aspectos Jurisdiccionales de la Repoblación Borbónica en la Corona de Aragón", ARES, B.; MARTÍNEZ, J.; GIMÉNEZ, E. (Eds.), *El municipio en la España Moderna*, Cordova, 235-247.
- GIMÉNEZ, E.; ALBEROLA, A. 1994: "El proyecto de poblar la isla de Cabrera a fines del siglo XVIII", *Investigaciones geográficas*, 12, Alicante, 85-92.
- GIMENO, H.; SASTRE, I. 2009: "Jarritas y recipientes de uso funerario y el culto a los mártires en la Antigüedad tardía", *Homenaje al Dr. Armin U. Stylow. Espacios, usos y formas de la epigrafía Hispana en épocas Antigua y Tardoantigua*, Madrid, 167-176.
- GINÉS, A.; GINÉS, J. 2010: "La cova de sa Font i l'origen del topònim Dragonera", *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons*, geògraf, Palma, 153-167.

- GIOANNI, S. 2009: “« Être véritablement moine » : Les représentations de l'identité ascétique dans la pastorale lérinienne (V^e-VIe siècles)”, CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge, Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 153-165.
- GIOT, P. R.; QUERRÉ, G. 1985: “Le tesson d'amphore B 2 de l'île Lavret (Bréhat, Côtes-du-Nord) et le problème des importations”. *Revue archéologique de l'ouest*, 2, Rennes, 95-100.
- GNOLI, R. 1971: *Marmora Romana*, Roma.
- GODOY, C. 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV-VIII)*, Barcelona.
- GODOY, C. 2000: “El cristianismo en las Islas Baleares”, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 251-257.
- GÓMEZ, A. 1995: “El poblamiento altomedieval en la costa de Granada”, *Studia historica. Historia medieval*, 13, Salamanca, 59-92.
- GONZÁLEZ, A. 1988: “La población del Sureste durante los siglos oscuros (IV-X)”, *Antigüedad y Cristianismo*, V, Murcia, 11-27.
- GONZÁLEZ, R. 1995: “Cultura e ideología del siglo VI en las cartas de Liciniano de Cartagena”, *Antigüedad y Cristianismo*, XII, Murcia, 269-374.
- GONZÁLEZ, R.; FERNÁNDEZ, F.; CRESPO, M.S. 2005: “La necrópolis intramuros con edificio de culto del Cerro de la Almagra (Mula, Murcia)”, *Memorias de arqueología 13 -1998*, Murcia, 265-276.
- GONZÁLEZ, R. 1990: *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d. de C. en Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 22. Eivissa.
- GONZÁLEZ, R. 2001: *El mundo funerario romano en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C.-VII d. de C.* Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", Madrid.
- GONZÁLEZ, R.; DÍES, E. 1990-1991: “Evolución de la ocupación del suelo de Formentera: Epocas púnica y romana”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, 335-373.
- GONZÁLEZ, R.; PACHECO, E. 2002: *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segle IV aC – segle VII dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiusa, 7, Eivissa.
- GORNÉS, S.; NICOLÁS, J.C. De 1991: “Notícia d'una nova taula d'altar paleocristiana localitzada a Menorca”, *Revista de Menorca*, II, 267-279.
- GORNÉS, S.; GUAL, J.M.; LÓPES, A.; NICOLÁS, J.C. De; ROCA, A. 2004: “L'assentament humà des de la prehistòria fins al baix Imperi”. FORNÓS, J.J.; OBRADOR, A.; ROSSELLÓ, V.M., (Eds.) *Historia Natural del Migjorn de Menorca: el medi físic i l'influx humà. Monogràfic Societat Història Natural de Balears*, 11, 327-350.
- GOZALBES, E. 2001: “La geografía de Hispania en escritores de la Antigüedad Tardía”, *Hispania Antiqua*, XXV, Valladolid, 319-345.
- GRAZIANI, G. 2004: “Noves dades arqueològiques del Pla de Vila a l'antiguitat. Excavacions d'urgència al carrer Sant Cristòfol durant l'any 2002”, *Fites*, 4, Eivissa, 21-28.
- GRAZIANI, G.; MARÍ, J.J.; CASTRO, J. 2012: “La necrópolis rural de Can Pep des Ferrer. Nuevas aportaciones sobre necrópolis rurales en la isla de Ibiza”, RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 89-98.
- GREPPI, P. 2008: “Provincia Maritima Italarum. Fortificación altomedieval en Liguria”, *BAR International Series* 1839, Oxford.

- GUÀRDIA, M 1988: “Les basíliques cristianes de Menorca: Es Fornàs de Torellò i S’Illa del Rei, i els tallers de musivària Balears”, *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Primer Curs Joan Ramis i Ramis, Maó, 65-72.
- GUERRERO, V.M. 1980: “La ocupación de algunos islotes costeros en la protohistoria de Mallorca”, *Maina*, 2, Palma, 49-54.
- GUERRERO, V.M. 1981: “Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 38, Palma, 191-231.
- GUERRERO, V.M. 1985: *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*, Ses Salines.
- GUERRERO, V.M. 1987: *La Colònia de Sant Jordi (Mallorca). Estudis d’arqueologia i epigrafia*, Palma.
- GUERRERO, V.M. 1988: “El material anfòrico”, PONS, G.; RIERA FRAU, M.M.: “Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 44, Palma, 26-38.
- GUERRERO, V.M. 1991: “Sobre un posible cargamento de ánforas altomedievales en el Puerto de Palma”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 47, Palma, 19-27.
- GUERRERO, V.M. 1993: *Navios y navegantes en las rutas de Baleares durante la prehistoria*, Palma.
- GUERRERO, V.M. 2005: “Las islas Baleares en los derroteros del Mediterráneo Central y Occidental”, MEDEROS, A.; PEÑA, V; WAGNER, C.G. (Coord), Información del libro *La navegación fenicia : tecnología naval y derroteros : encuentro entre marinos, arqueólogos e historiadores*, 85-134.
- GUMÀ, M.M.; RIERA, M.M.; TORRES, F. 1997: “Contextos ceràmics dels segles IV-X a l’illa de Mallorca”, COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d’època romana tardana i de l’alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània 2/1997*, Barcelona, 249-268.
- GURT, J.M. 1988: “Circulació i història monetària de les Balears des del Baix Imperi als àrabs”, *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Primer Curs Joan Ramis i Ramis, Maó, 59-63.
- GURT, J.M. 2007: “Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión”, LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 203-232.
- GURT, J.M. 2007b: “Bilan : de Barcelona à Aix” BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-Ch.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 845-848.
- GURT, J.M.; MAROT, T. 1994: “Estudi dels models de circulació monetària a les Balears: *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 223-233.
- GUTIÉRREZ DEZA, M. I. 2005: “El *opus sectile* de la Villa de Santa Rosa, Córdoba”, *Anales de Arqueología Cordobesa*, 16, 55-64.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1995: "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del Bajo Segura", *Arbor*, mayo, 593, Madrid, 65-94.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1996: “El aprovechamiento agrícola de las zonas húmedas: la introducción del arcaduz en el sureste de Al-Andalus (siglos VIII y IX)”, *Arqueologia y Territorio Medieval*, 3, Jaén, 7-20.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1998: “Eastern Spain in the sixth century in the light of archaeology”, HODGES, R.; BOWDEN, W.: *The sixth century. Production, Distribution and Demand*, Leiden-Boston-Köln, 161-184.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO, B.; AMORÓS, V. 2003: “Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sudeste de la Península Ibérica”, CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.): *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 119-168.

GUYON, J. 2003: "Frères des îles et de la côte. Le dossier littéraire des premiers établissements monastiques sur le littoral provençal et ligure", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 39-44.

HALDON, J. 2000: "Production, Distribution and Demand in the Byzantine World, c. 660-840", HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 224-264.

HASELOFF, G. 1987: "Insular Animal Styles with Special Reference to Irish Art in the Early Medieval Period", RYAN, M. (Ed.): *Ireland and Insular Art AD 500-1200*, Dublin, 44-55.

HAYES, J.W. 1971: "A new type of early christian ampulla", *The Annual of the British School at Athens*, 66, Londres, 243-248.

HAYES, J.W. 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.

HAYES, J.W. 1976: "Pottery: atratified groups and typology", *Excavations at Cartaghe 1975 conducted by the University of Michigan*, I, Tunísia, 47-123.

HAYES, J.W. 1978: "Pottery report-1976", *Excavations at Cartaghe 1976 conducted by the University of Michigan*, IV, Ann Arbor, 23-98.

HAYES, J.W. 1980: *Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.

HAYES, J.W. 1992: *Excavations at Saraçhane in Istanbul. II. The Pottery*. Princeton.

HEIJMANS, M.; PIETRI, L. 2009: "Le « lobby » lérinien : Le rayonnement du monastère insulaire du Ve siècle au début du VIIe siècle", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 35-61.

HEITZ, M. C. 1992: "Fouilles et datation de l'ancienne abbatale Saint-Martin de Ligugé", *Académie des Inscriptions Comptes Rendus*, Paris, 857-867.

HELLYER, P. 2001: "Nestorian Christianity in the Pre-Islamic UAE and Southeastern Arabia", *Journal of Social Affairs* Vol. 18, Núm. 72, 79-99

HERNÁNDEZ GASCH, J. 2006: "El *castellum* de *Barcino*, espai públic monumentalitzat en el secle I dC. Les excavacions a Regomir, 6", *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 247-270.

HERNÁNDEZ, J.D. 1995: "Actuaciones arqueológicas de urgencia en Águilas", *Memorias de Arqueología*, 8, Múrcia, 257-290.

HERNÁNDEZ, J.D. 2002, "Acondicionamiento de diversos senderos naturales en Águilas", *Memorias de Arqueología*, 10, Múrcia, 440-458.

HERNÁNDEZ, J.D.; MUÑOZ, R.; PUJANTE, A. 2005: "Excavación arqueológica necrópolis del Cambrón, Águilas (Murcia)", *XVI Jornadas de patrimonio histórico. Intervenciones en el patrimonio arquitectónico, arqueológico y etnográfico en la Región de Murcia*, Múrcia, 299.

HERNÁNDEZ, M.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M. 1992: "Nuevos datos sobre el poblamiento antiguo de la isla de Cabrera (Balears). Una posible factoría de salazones", *Saguntum* 25, València, 213-222.

HERRANZ, M.; RIERA RULLAN, M. 2000: "Inventari i classificació", SÁNCHEZ, J. (Coord.): *Investigacions al voltant de l'excavació del solar de Correus de Ciutadella*, Publicacions d'Es Born, 7, Ciutadella, 111-128.

HINTON, D.A. 1990: *Archaeology, Economy and Society. England from the Fifth to the Fifteenth Century*, Londres.

HODGES, R. 1998: "Henri Pirenne and the question of demand in the sixth century", HODGES, R.; BOWDEN, W.: *The sixth century. Production, Distribution and Demand*, Leiden-Boston-Köln, 3-14.

HODGES, R.; WHITEHOUSE, D. 1983: *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, Londres.

HORN, W.; WHITE MARSHALL, J. W.; ROURKE, G. D. 1990: *The forgotten hermitage of Skellig Michael*, Japó.

HUBERT, J. 1967: "Sources sacrées et sources saintes", *Comptes-rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 111. 4, Paris, 567-573.

HUGHEN, K.A.; BAILLIE, M.G.L.; BARD, E.; BECK, J.W.; BERTRAND, C.J.H.; BLACKWELL, P.G.; BUCK, C.E.; BURR, G.S.; CUTLER, K.B.; DAMON, P.E.; EDWARDS, R.L.; FAIRBANKS, R.G.; FRIEDRICH, M.; GUILDERSON, T.; KROMER, B.; MCCORMAC, G.; MANNING, S.; RAMSEY, C.B.; REIMER, P.J.; REIMER, R.W.; REMMELE, S.; SOUTHON, J.R.; STUIVER, M.; TALAMO, S.; TAYLOR, F. W.; VAN DER PLICHT, J.; WEYHENMEYER, C.E. 2004: "Marine04 Marine radiocarbon age calibration, 0-26 cal kyrBP", *Radiocarbon*, 46 (3): 1059-1086.

HURTADO, T.; MAS, P.; RAMÓN, M.A.; ROSELLÓ, M 2008: "Un nivel de destrucción del siglo V d.C. en el *Portus Sucronem* (Cullera, Valencia). Contexto material", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26, Castelló de la Plana, 95-141.

IKÄHEIMO, J.P. 2005: "African Cookware: A high-quality space filler?", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 509-520.

IOGNA-PRAT, D. 1988; *Agni immaculati. Recherches sur les sources hagiographiques relatives à saint Maieul de Cluny (954-994)*, Paris.

ISINGS, C. 1957: *Roman glass from dated finds*, Groningen-Djakarta.

IZAGUIRRE, M.; SANTAOLARIA, J.; RIERA RULLAN, M.; MARTÍN, M.; MARTÍNEZ, N. 2007: "El jaciment arqueològic de la Punta de sa Bateria", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 29-34.

JAMESON, M.H.; RUNNELS, C.N.; VAN ANDEL, T.H. 1994: *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford.

JÁRREGA, R. 1991: *Cerámicas finas tardorromanas africanas y del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XI, Madrid.

JÁRREGA, R. 1996-1997: "Àmfores tardorromanes de procedència ebusitana a la costa oriental d'*Hispania*. Les troballes de la Carrova (Amposta, Montsià)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, 911-921.

JÁRREGA, R. 2005: "Ánforas tardorromanas halladas en las recientes excavaciones estratigráficas efectuadas en el subsuelo de la plaza del Rey de Barcelona", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 223-254.

JÁRREGA, R. 2007: "The end of roman amphorae in coastal *Hispania Tarraconensis* (Catalonia) in the 6th to 7th centuries: Globular amphorae with a concave or umbilicated base", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 133-146.

JÁRREGA, R. 2014: "Revisión crono-tipológica de un grupo de cerámicas africanas de cocina: la forma Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 32, Castelló de la Plana, 67-75.

JÉZÉGOU, M.P. 1998: "Le mobilier de l'épave Saint-Gervais 2 (VIIe s.) à Fos-sur-Mer (B.-du-Rh.)", BONIFAY, M.; CARRE, M.B.; RIGOIR, Y. (Dir.): *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (Ier-VIIe siècles apr. J.-C.)*, Études massaliètes, 5 / Travaux du Centre Camille-Jullian, 22, Lattes/Paris, 343-351.

- JOYNER, L. 2005: "Searching for the Holi Grail: Late Roman ceramic analisis in the Levant", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 547-562.
- JUAN, L.C.; OÑATE, P.; SANGUINO, J. 2012: "Un taller cristiano de Terra Sigillata Hispánica Tardía", *Boletín Ex Officina Hispana*, 4, Madrid, 25-28.
- JUNGBLUT, M.-P. 1998: *Vivre au Moyen Âge : Luxembourg, Metz et Trèves*, Catalogues du Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg, 4, Luxembourg.
- JUNYENT, E. 1983: *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona.
- JUST, C.M. 1996: *Regla de sant Benet. Amb pròleg i glosses per a una relectura de l'abat Cassià M. Just*, Barcelona.
- KAEGY, W.E. 2002: "Society and Institutions in Byzantine Africa", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 15-28.
- KEAY, S.J. 1984: "Late roman amphorae and economic study: the catalan evidence", *BAR International Series* 196, Oxford.
- KEAY, S.J. 1998: "African Amphorae", SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 141-155.
- KELLY, A.: 2010: "The discovery of Phocaeen Red Slip Ware (PRSW) Form 3 and Bii ware (LR1 amphorae) on sites in Ireland—an analysis within a broader framework", *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, 110C, Dublin, 35-88.
- KINGSLEY, S. 2004: *Barbarian seas: Late Rome to Islam*, Londres.
- KIRCHNER, H. 1988: "Las técnicas y los conjuntos documentales. I. La cerámica", *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 88-133.
- KIRCHNER, H.; MOLL, B. 2006: "Introducción", *Historia de las Islas Baleares. Las Islas Orientales de al-Andalus: Las Baleares en época islàmica*, 5, Palma, 7-11.
- LAGÓSTENA, L. 2001: "La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a.C.-VI d.C.)", *Co-lecció Instrumenta*, 11. Barcelona.
- LAGÓSTENA, L. 2007: "Columela, De re rustica VIII, 16-17: una fuente para el conocimiento de la piscicultura en Baetica", *CETARIAE 2005. Salsas y Salazones de Pescado en Occidente durante la Antigüedad. Actas del Congreso Internacional*, BAR International Series, 1686, Oxford, 109-115.
- LAIZ, M. D.; RUIZ, E. 1988: "Cerámicas de cocina de los siglos V-VII en Cartagena", *Antigüedad y Cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía*, V, Murcia, 265-301.
- LARA, G.; GARCÍA, J.; LÓPEZ, E.; RIZO, C.E.; SÁNCHEZ, M.D. 2007: "Nuevas evidencias de la ocupación de Benalúa (Alicante) durante los siglos VI-VII dC", *MARQ. Arqueología y Museos*, 02, 49-81.
- LATORRE, J.I.; GURT, J.M. 1982: "Un depósito de tégulas en la basílica paleocristiana de Es Cap des Port. Métrica y modulación del tejado", *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 405-419.
- LAUBENHEIMER, F 1990: "Sallèles d'Aude. Un complexe de potiers gallo-romain: le quartier artisanal", *Documents d'Archéologie Française*, 26.
- LEBECQ, S. 1997: "Routes of change: Production and Distribution in the West (5th-8th century)", WEBSTER, L.; BROWN, M.: *The Transformation on the Roman World. AD 400-900*, Londres, 67-78.

- LEBECQ, S. 2000: "The role of the monasteries in the Systems of production and exchange of the Frankish world between the seventh and the beginning of the ninth centuries", HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 121-148.
- LECLERCQ, H. 1914: "Concordance", CABROL, C.; LECLERQ, H.: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, III.2, Paris, 2493-1662.
- LECLERCQ, H. 1924: "Abécédaire", CABROL, C.; LECLERQ, H.: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, I.1, Paris, 45-61.
- LECLERCQ, H. 1925: "Baléares (Iles)", CABROL, C.; LECLERQ, H.: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, II.1, Paris, 161-164.
- LECLERCQ, H. 1948: "Poterie", CABROL, C.; LECLERQ, H.: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, XIV.2, Paris, 1642-1662.
- LECLERCQ, J. 1965: "L'érémisme en Occident jusqu'à l'an Mil", *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII, Atti della seconda settimana internazionale di studio*, Mendola 1962, Milano, 27-44.
- LEHMANN, T. 1990: "Lo sviluppo del complesso archeologico a Cimitile/Nola", *Boreas* 13, Münster, 75-93.
- LEQUÉMENT, R. 1976: "Une épave du Bas-Empire dans la baie de Pampelonne (presqu'île de Saint-Tropez)", *Revue archéologique de Narbonnaise*, 9, Montpellier, 177-188.
- LEVEAU, PH. ; TROUSSET, P. 2000: "Les sources écrites gréco-romaines et l'histoire naturelle des littoraux", *Méditerranée*, 94, *Ports antiques et paléoenvironnements littoraux*, 7-14.
- LIVERMOR, H. 1967: "La 'Isla de los vándalos'", POLUSSEN, N.; SÁNCHEZ, J. (Coords.): *Actas del Segundo Congreso Internacional de Hispanistas*, Nimega, 387-393.
- LOUIS, É. 1999: "«*Sorores ac fratres in Hamatico degentes*» Naissance, évolution et disparition d'une abbaye au Haut Moyen Âge : Hamage (France, Nord)", *De la Meuse à l'Ardenne*, 29, Saint-Hubert, 17-47.
- LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. 2001: *La prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*, Montuïri.
- LULL, V.; MICÓ, R.; PALOMAR, B.; RIHUETE, C.; RISCH, R. 2008: "Cerámica talayótica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era", *Col·lecció d'arqueologia social Mediterrània*, 1, Barcelona.
- LLULL, B.; PERELLÓ, L.; HUNT, M.A.; PERELLÓ, D.; SALVÀ, B. 2012: "L'explotació prehistòrica dels recursos cuprífers d'illa den Colom (Maó, Menorca)", RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 11-17.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. 1997: "Ceràmica dels segles IV a X procedent de les comarques de Barcelona", COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona, 59-82.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. 2008: "Las ánforas de la Tarraconense", Bernal, D.; Ribera, A. (Eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 689-724.
- LÓPEZ, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta, 4, Tarragona.
- LÓPEZ, J. 2010: "El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco", GAVALDÀ, J.M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (Eds.): *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona, 351-375.

- LOSEBY, S.T. 2000: "Marseille and the Pirene thesis, II: 'Ville Morte'", HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 167-193.
- LLUSUARDI, S.; MURIALDO, G. 1991: "La ceramice mediterranea in Liguria durante il periodo bizantino (VI – VII secolo)", *A ceràmica medieval no Mediterràneo occidental*, Mértola, 123-146.
- LLADÓ, J.C. 2009: "El control arqueològic de la carretera de Palma-Manacor (Ma-15) amb motiu del desdoblament: els jaciments talaiòtics", *1ª Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears (Manacor, 15 i 16 de setembre de 2006)*, Mallorca, 75-86.
- LLOBREGAT, E.A. 1977: "San Vicente Mártir y Justiniano de Valencia", *O. S. B.*, t. 2, Silos, 7-18.
- LLOBREGAT, E.A. 1977b: "El altar páleocristiano de El Monastil", *Alborada*, XXIII.
- LLOBREGAT, E.A. 1977c: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*, València.
- LLOBREGAT, E.A. 1983: "Relectura del Ravenate: Dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano" *Lucentum*, 2, 225-242.
- LLURÓ, J.M. 1988: "Nuevas tendencias en arqueología y la historia del feudalismo", *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 53-72.
- LONG, L.; VALENTE, M. 2003: "Un aspect des échanges et de la navigation depuis l'Antiquité dans les îles et sur le littoral d'Hyères. Synthèse des récents travaux du DRASSM", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 149-164.
- LONG, L.; VOLPE, G. 1998: "Le chargement de l'épave 1 de la Palud (VIe s.) à Port-Cros (Var). Note préliminaire", BONIFAY, M.; CARRE, M.-B.; RIGOUR, Y. (Dir.): *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (Ier-VIIe siècles ap. J.-C.)*, Travaux du Centre Camille-Jullian, 22, Paris, 317-342.
- LOOMIS, L.R. 1916: *The book of the popes (Liber pontificalis) I. To the pontificate of Gregory I*, New York.
- LOVEJOY, C.O.; MEINDL, R.S.; PRYZBECK, T.R.; (et al.) 1985: "Chronical Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death". *American Journal of Physical Anthropology* 68: 15-28.
- LLAMAZARES, A. 1988-89: "Toponimia de Aguilas: orónimos e hidrónimos", *Anales de Filología Hispánica*, 4, 127-145.
- LLORENTE, H. 1888: "Pavimento de mosaico descubierto en enero del año 1888 en la Isleta del Rey", *Boletín de la real Academia de la Historia*, 13, Diciembre, Madrid, 7 i 478.
- MACIAS, J.M. 1999: *La ceràmica comuna tardorromana a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.
- MACIAS, J.M. 2003: "Cerámicas tardorromanas de Tarragona: Economía de mercado versus autarquía", CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.): *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 21-39.
- MACIAS, J.M.; CAU, M.A. 2012: "Las cerámicas comunes del Noreste Peninsular y las Baleares (siglos V-VIII): balance y perspectivas de la investigación", BERNAL, D.; RIBERA, A. (Eds.): *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cádiz, 511-542.
- MACIAS, J.M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2012: *Praesidium, Templum et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona 2010-2011*, Tarragona.
- MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A. 2005: "La cultura material de Tarraco – Tarragona (*Hispania Tarraconensis – Regnum Visigothorum*): Cerámica común y ánforas", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI*.

Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, BAR International Series 1340, Oxford, 125-135.

MAIOLI, M.G. 1983: "La ceramica fine da mensa (Terra Sigillata)", Bermond Montanari G. (Coord.), *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, Imola, 86-112.

MANNONI, T.; MURIALDO, G. (A cura di): *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera.

MARZANO, A. 2007: *Roman villas in central Italy. A social and economic history*, Ney York.

MARÍ, J. 1974: "Una iglesia del siglo XIV: sa capella de sa tanca Véia", *Eivissa* 4, 28-30.

MARÍ, J.J.; TORRES, J. 2010: "Un ánfora de Sullectum hallada en Ibiza", *Fites* 10, Eivissa, 41-44.

MARIMON, P. 2004: "Las Insulae Baliares en los circuitos de intercambio africano: la importación de alimentos (123 a.C.-707 d.C.)", *L'Africa romana*, XV, Roma, 1051-1076.

MARIMON, P.; RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; ORFILA, M. 2005: "Ánforas de la Antigüedad Tardía de la cisterna de Sa Mesquida (Calvià, Mallorca)", BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 409-421.

MARÍN, J.A. 1998: "Rutilio y San Jerónimo de frente al monasticismo", *Teología y Vida*, XXXIX-4, Universidad de Chile.

MAROT, T. 1990: "Monedes vàndales i bizantines a Pollentia", *Gaceta Numismàtica*, 99, Barcelona, 29-34.

MAROT, T. 1997: "Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las Islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vàndales y bizantinas", *Revue Numismatique*, 152, 157-190.

MAROT, T. 2004: "Classificació de les monedes", RIERA RULLAN M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 65-68 i annex.

MAROT, T. 2005: "Classificació de les monedes", RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. : "Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al Pla de ses Figueres (illa de Cabrera)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 61, 386-387.

MAROT, T. 2009: "Anexo II: Clasificación de las monedas de época antigua del Pla de ses Figueres", RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid, 163-165.

MAROT, T. 2013: "Estudi de les monedes dels àmbits del sector oest", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, MUSA. *Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8, Manacor, 141-143.

MÁRQUEZ, J.C. 1999: *El comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a. C. – V d. D.)*, Alacant.

MARTIN, A; SENA de E.C. 2005: "Agrucultural and craft supplies in Late Roman Ostia: Pottery evidence from the DAI/AAR excavations", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 385-393.

MARTÍN, A.; MARTÍNEZ, N.; IZAGUIRRE, M.; RIERA RULLAN, M.; SANTAOLARIA, J.; SECO, M. 2009: "Metodologia dels treballs de prospecció i de control arqueològic del dragat de sa Bassa Nova (Portocolom, Mallorca)", *I Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears*, Mallorca, 120-129.

MARTÍN, G. 1978: "Terra sigillata clara «D» estampada de Pollentia", *Archivo de prehistoria levantina*, XV, 293-310.

- MARTÍN, G. 1983: "Terra Sigillata Clara de *Pollentia*", *Pollentia. Estudio de los materiales, I. Sa Portella, excavaciones 1957-1963*, Palma, 167-240.
- MARTIN, R.; SALLER, K. 1957: *Lehrbuch der Anthropologie*. Ed. G.Fischer, Stuttgart.
- MARTIN, T. 1978: "Céramiques romaines tardives de Maguelone (Hérault)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, 229-254.
- MARTÍNEZ, A.; CAPELLÀ, M. A. 2012: "Copa del tipus Isings 111/Foy 23b", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 71.
- MARTÍNEZ TEJERA, A.M. 1998: "Los monasterios hispanos (Siglos V-VII). Una aproximación a su arquitectura a través de las fuentes literarias", *Arqueología, Paleontología y Etnografía*, 4, Monográfico: *Jornadas Internacionales "Los visigodos y su mundo"*, Madrid, 117-125.
- MARTÍNEZ TEJERA, A.M. 2006: Arquitectura cristiana en *Hispania* durante la Antigüedad Tardía (Siglos IV-VIII) (I)", *Gallia e Hispania en el contexto de la presencia 'germánica' (ss. V-VII): balance y perspectivas*, BAR International Series 1534, Oxford, 109-187.
- MARTÍNEZ TEJERA, A.M. 2007: "El hábitat "cenobítico" en Hispania. Organización y dependencias de un espacio elitista en la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media (Siglos V-X)", LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A.M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.): *Monasteria et Territoria. Elites edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (Siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 19-76.
- MARTÍNEZ TEJERA, A.M. 2010: "La arquitectura cristiana de los siglos V-VI en Hispania entre la "oficialización" y la "expansión"", *Zona arqueológica*, 11, Alcalá de Henares, 222-270.
- MARTÍNEZ RENGEL, N. 2007: "Fitxes dels materials arqueològics dibuixats", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 54-64.
- MARTÍNEZ, J.A. 2011: "Restos óseos del Puig de s'Escolà", ARAMBURU, J.: *El abrigo del Puig de s'Escolà (Llucmajor. Mallorca)*, http://www.arqueobaleaer.es/?page_id=23 [Consulta: 30 octubre de 2012].
- MARTORELL, F. 2006: "El cautiverio de los prisioneros de guerra franceses en la isla de Cabrera (1809-1814)" *Historia de las Islas Baleares. Patrimonio histórico y artístico. Arte, Cultura y Sociedad. Época Medieval (II). Época Moderna (I)* 18, Palma, 106-114.
- MARTORELL, F. 2006b: "Les tècniques constructives dels presoners francesos de Cabrera", VII Congrès *El Nostre Patrimoni Cultural: Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma, 123-152.
- MARTORELL, F. 2009: "Noves perspectives per a l'estudi del captiveri dels presoners francesos a l'illa de Cabrera (1809-1814): el jaciment arqueològic del Pla de ses Figueres", DURAN, M.; MARIMON, A.: *La Guerra del Francès (1808-1814). XXVII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 85-110.
- MARTORELL, F. 2009b: "El captiveri dels presoners napoleònics a l'illa de Cabrera a través de la revisió de les fonts escrites i la seva comparació amb les arqueològiques", *Oblidats a Cabrera. El captiveri napoleònic 1809-1814*, Palma, 65-77.
- MARTORELL, F.; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2009: "Catalogació", *Oblidats a Cabrera. El captiveri napoleònic 1809-1814*, Palma, 372-393.
- MARTORELLI, R. 2002: "Documenti di cultura materiale pertinenti agli scambi commerciali e alle produzioni locali", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 137-148.
- MARTY, F. 2007: "Les céramiques communes tardo-antiques du golf de Fos (Bouches-du-Rhône, France)", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 293-303.

- MAS, C. 2013: *El poblamiento de Mallorca durante la Antigüedad tardía: la transformación del mundo rural (ca. 300-902/903 d.C.)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- MAS, C.; CAU, M. A. 2006: “El poblamiento rural en la isla de Mallorca (Baleares) durante la Antigüedad tardía (siglos IV-X)”, *Bulletin de la Association pour l'Antiquité Tardive*, 15, 76-88.
- MAS, C.; CAU, M. A. 2007: “Rural settlement in Late Antique Mallorca (Balearic Islands): an interim approach”, *Archeologia Medievale*, XXXIV, Firenze, 171-180.
- MAS, C.; CAU, M. A. 2011: “From Roman to Byzantine: The Rural Occupation of Eastern Mallorca (Balearic Islands)”, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 24.2, 191-217.
- MAS, C.; CAU, M.A.; GURT, J.M.; SALES, M. 2007: “El poblamiento rural de Menorca durante la Antigüedad tardía: primera aproximación”, *Revista de Menorca. Publicació de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó*, Tom 90 (I), Maó, 177-215.
- MAS, C.; CAU, M.A.; RIVAS, M.J. 2008: *Las basílicas paleocristianas de Menorca y su territorio adyacente Limpieza, re-excavación y consolidación de la basílica de la illa del Rei. Memoria 2008*, www.islahospitalmenorca.org-Illa_del_rei_2008final.
- MASCARÓ, J. 1953-54: “Las Cuevas prehistóricas y los grabados rupestres de Menorca”, *Ampurias*, XV-XVI, Barcelona, 345-349.
- MASCARÓ, J. 1967: *Instrucciones para la defensa de los sitios arqueológicos y científicos . Monumentos prehistóricos y protohistóricos de la isla de Mallorca*, Palma.
- MASCARÓ, J. 1981: “Grabados rupestres en forma de cruz”, *Revista de Menorca*, Maó, 96-101.
- MASCARÓ, J. 1985, “Las basílicas paleocristianas”, MASCARÓ, J. (Ed.): *Geografía e Historia de Menorca*, IV, Ciutadella, 335-346.
- MASCARÓ, J.; AGUILÓ, C. 1969: “Notas para la carta arqueológica de la comarca de Santanyi”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 33, Palma, 89-120.
- MASCARÓ, J.; NICOLÁS, J.C. De 1982: “Carta Arqueológica de Menorca”, MASCARÓ, J. (Ed.): *Geografía e Historia de Menorca*, III, Ciutadella, 2-187.
- MASOLIVER, A. 1978: *Història del monaquisme cristià. I Des dels orígens fins a sant Benet*, Montserrat.
- MASSABÒ, B. 2003: “Scavi nella grotta di San Martino, nell'isola Gallinaria, ad Albenga”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 221-226.
- MASSET, C. 1986: *Estimation de l'âge au décès par les sutures crâniennes*. Thèse Université Paris VII.
- MASTINO, A.; ZUCCA, R. 1991: “La Sardegna nelle rotte mediterranee in età romana”, CAMASSA, G.; FASCE, S. (A cura di): *Idea e realtà del viaggio: il viaggio nel mondo antico*. Genova, 191-259.
- MATEOS, P. 2000: “El urbanismo cristiano de Mérida”, RIBERA, A. (Coord.) *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, Ajuntament de Valencia, Valencia, 227-234.
- MATTINGLY, H.B. 1983: “Pollentia. Coinage and History”, *Pollentia. Estudio de los materiales, I. Sa Portella. Excavaciones 1957-1963. The William Bryant Foundation*, 3, Palma, 245-301.
- MAURICI, F. 2008: “Le isole minori della Sicilia in età bizantina”, BONANNO, A; MILITELLO, P (Ed.) *Interconnections in the Central Mediterranean: The Maltese Islands and Sicily in History*, Palermo, 69-80.
- MAURINA, B.; CAPELLI, C. 2007: “Anfore tardoantiche dall'insediamento fortificato di Loppio – S. Andrea (Trentino, Italia)”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and*

Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 481-489.

MAYER, M. 1996: "Notas sobre algunos soportes y formularios de las laudes de época paleocristiana en mosaico de Hispania", *Cahiers des études anciennes*, XXXI, Trois-Rivières, 41-48.

MAYER, M.; RODÀ, I. 1996: "Los contactos entre el norte de África y la costa del *conventus Tarraconensis*", *L'Africa romana*, XII, Olbia, 1423-1433.

MEDEROS, A.; ESCRIBANO, G. 1997: "Una etapa en la ruta Mogador-Canarias: Cerámica romana en Lanzarote y su relación con hallazgos submarinos", *SPAL: Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla*, 6, Sevilla 221-242.

MEGAW, A.H.S.; JONES, R.E. 1983: "Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution", *The Annual of the British School at Athens*, 78, 245-247.

MEINDL, R.S.; LOVEJOY, C.O. 1985: "Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures". *American Journal of Physical Anthropology* 68, 57-66.

MENCHELLI, S.; CAPELLI, C.; PASQUINUCCI, M.; PICCHI, G. 2007: "Corsica tardo-antica. Anfore italice e ceramica comune da Mariana", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 313-328.

MENCHELLI, S.; RENZI, C.; CAPELLI, C. 1997: "Ceramica priva di rivestimento a Pisa nel Medioevo : produzione e commerci", GELICHI, S. (A cura di): *Atti del I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, Firenze, 384-388.

MÉNDEZ MADARIAGA, A.; RASCÓN MARQUÉS, S. 1989: *Los visigodos en Alcalá de Henares*. Cuadernos del Juncal 1, Alcalá de Henares.

MÉNDEZ, R.; RAMALLO, S. 1985: "Cerámicas tardías (siglos IV-VII) de Carthago Nova y su entorno", *Antigüedad y cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía*, II, Murcia, 231-280.

MENNELLA, G.; VALENTINI, S. 2003: "L'«insularità» nella Liguria romana", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 191-192.

MERINO, J.; TORRES, F. 2000: "El poblament de Manacor des de la conquesta romana a la islamització", *I Jornades d'estudis locals de Manacor*, Manacor, 143-157.

MICHEL, V. 2012: "Échanges entre Égypte et Cyrénaïque à l'époque byzantine (IVe-VIe siècles p. C.) : histoire et architecture chrétienne", GUÉDON, S. (Dir.): *Entre Afrique et Égypte : Relations et échanges entre les espaces au Sud de la Méditerranée*, Bordeaux, 188-209.

MIÈGE, J. 1976: "Le Parc National des Îles d'Hyères", *Revue de Géographie de Lyon* 51,2, 151-161.

MIELSCH, H. 1985: *Buntmarmore aus Rom im Antikenmuseum Berlin*, 60, Berlin.

MILÁ, M.S.; ARANA, R.; ALÍAS, A. 2005: "Preliminary study of coarse cooking ceramics from the roman theatre of Cartagena (Murcia, Spain)", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 119-103-124.

MILELLA, M. 1989: "Ceramica e vie di comunicazione nell'Italia bizantina", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes*, 101/2, 533-557.

MIRABELLA-ROBERTI, M. 1960: "Ricerche recenti nell'isola Comacina", *Sibrium* 5, 135-140.

- MIRABELLA-ROBERTI, M. 1961: "Il battistero dell'isola Comacina", *Sibirium* 6, 85-91.
- MITRI, de C. 2005: "Otranto. Anfore da trasporto di età terdoromana (IV-VI sec. d.C.)", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 413-424.
- MODÉLAN, Y. 1993: "La chronologie de la Vie de saint Fulgence de Ruspe et ses incidences sur l'histoire de l'Afrique vandale", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 105/1, 135-188.
- MOLL, B. 2005: "L'Imperi Romà d'Orient a Menorca. El Testimoni numismàtic", *Las monedas de los Regna y del Imperio en el Mediterráneo Occidental. (Siglos VI-VIII). - XVII Encuentro de estudios sobre la moneda, Gaceta Numismática*, 157, 5-44.
- MOLL, B. 2006: "Historia política de las Islas Orientales de al-Andalus", *Historia de las Islas Baleares. Las Islas Orientales de al-Andalus: Las Baleares en época islámica*, 5, Palma, 12-127.
- MONCEAUX, P. 1914: "Inscription chrétienne sur jarre découverte près de Hammam-Lif (Tunisie) communiquée par M. Jules Renault", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 58e année, 1, Paris, 25-27.
- MONNEROT, M.; VIGNE, JD.; BIJU-DUVAL, C.; CASANE, D.; CALLOU, C.; HARDY, C.; MOUGEL, F.; SORIGUER, R.; DENNEBOUY, N; MOUNOLOU, J.C. 1994: "Rabbit and man: genetic and historic approach", *Genetics Selection Evolution*, 26 (Suplement 1), 167-182.
- MONTANA, G; ILIOPOULOS, I.; GIARRUSSO, R. 2005: "Pantellerian Ware: New data on petrography, chemistry and technological properties", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 425-435.
- MORAIS, R. 2005: "From oppidum to Dives Bracara: The city trade through the amphorae", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 55-67.
- MORELAND, J. 2000: "Concepts of the Early Medieval Economy", HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 1-34.
- MORENO, F.J. 2007: "¿Insularidad o peregrinatio? La realidad material del primitivo monacato irlandés", *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 379-398.
- MORENO, F.J. 2011: *La arquitectura monástica hispana entre la Tardoantigüedad y la Alta Edad Media*, BAR International Series 2011, Oxford.
- MORET, P. 1997: "Planesiai, îles erratiques de l'occident grec", *Revue des Études Grecques*, 110-1, Paris, 25-56.
- MORET, P. 2011-12: "Honorato de Lérins, Heracles y las islas errantes", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid*, 37-38, Madrid, 455-464.
- MORINI, E. 2002: "Il monachesimo", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 39-53.
- MOTZO, B.R. 1947: *Il compasso da navigare. Opera italiana della metà del secolo XIII*, Annali Della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Cagliari, 8, Cagliari.
- MULET, M. 1991: *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, Palma.
- MUNDÓ, A. 1957: "Il monachesimo nella Penisola Iberica fino al secolo VII. Questioni ideologiche e letterarie", *Il monachesimo nell'Alto Medioevo e la formazione della civiltà occidentale*, Spoleto, 73-108.

- MUNAR, S.; SASTRE, M.A. 2009-2010: “Breu introducció a la història de l’arqueologia subaquàtica a Mallorca i a l’arxipèlag de Cabrera. La creació d’una Carta arqueològica subaquàtica a partir d’un sistema d’informació geogràfica (SIG)”, *Mayurqa*, 33, Palma, 263-281.
- MUNAR, S.; RIBAS, M.J.; “Proposta de delimitació del jaciment arqueològic de Mandia Vell, Manacor”, *MPC09. Memòria del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca*, A.10.
- MUNRO, D.C. 1907: “The life of st. Columban by the monk Jonas”, *Translations and Reprints from the Original Sources of European history*, Vol. II. No. 7, Dept. of History of the University of Pennsylvania, Philadelphia.
- MUÑIZ JAÉN, I. 2000: Nuevos datos sobre la necrópolis tardoantigua y de época visigoda de El Ruedo, Almedinilla-Córdoba (Avance): ¿Haciendo hablar a los muertos?. *Antiquitas* 11-12, Museo Histórico Provincial de Priego de Córdoba, Córdoba, 111-174.
- MURCIA, A.J.; GUILLERMO, M., 2003: “Cerámicas tardorromanas y altomedievales procedentes del Teatro Romano de Cartagena”, CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.): *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 169-223.
- MURCIA, A. J.; VIZCAÍNO, J., GARCÍA, S.; RAMALLO, S. F. 2005: “Conjuntos cerámicos tardíos de las excavaciones en el teatro romano de Cartagena”, GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 1-36.
- MUREDDU, D. 2002: “Cagliari, area adiacente il cimiterio di Bonaria: un butto altomedievale con anfore a corpo globulare”, *Ai confini dell’impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 237-241 i 299-300.
- MUREDDU, D. 2002b: “Cagliari: una matrice per gioielli dall’area di vico III Lanusei”, *Ai confini dell’impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 243-244 i 317-318.
- MURIALDO, G. 2001: “Le anfore da trasporto” MANNONI, T.; MURIALDO, G. (A cura di): *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 255-296.
- MURIALDO, G. 2001b: “Iscrizioni graffite e bolli su anfore. Piastrine in piombo stampigliate”, MANNONI, T.; MURIALDO, G. (A cura di): *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 297-299.
- MURIALDO, G. 2001c: “La ceramica comune, di Giovanni” MANNONI, T.; MURIALDO, G. (A cura di): *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 339-361.
- MURIALDO, G.; PALAZZI, P.; PARODI, L. 1998: “I centri fortificati e rurali”, OLCESE, G.; MURIALDO, G.; PALAZZI, P.; PARODI, L.: “La ceramica comune in Liguria nel VI e VII secolo”, SAGUI, L. (A cura di): *Atti del Convegno in onore di John W. Hayes: Ceramica in Italia: VI-VII secolo*, Firenze, 240-251.
- NADAL, J. 2006: “Las bulas de plomo bizantinas del castillo de Santueri”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·lana*, 62, Palma, 325-340.
- NAVARRO, R. 1982: “Las cerámicas finas de la basílica de Fornells, Menorca”, *II Reunió d’Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 431-454.
- NAVARRO, R. 1988: “Necrópolis y formas de enterramiento en época cristiana en las Baleares. El mundo funerario”, *Les illes Balears en temps cristians fins els àrabs, Primer Curs Joan Ramis y Ramis*, Maó, 25-40.
- NICOLÁS J.C. De 1994: “Sigil·lates paleocristianes ataronjades i grises a l’Illa de Menorca (Balears)”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 311-317.
- NICOLÁS J.C. De; MOLL, B. 2013: “Sellos Bizantinos de Menorca. Un arconte mallorquin para las Baleares en el siglo VIII”, MASTINO, A.; SPANU, P.G.; ZUCCA, R. (A cura di), *Tharros Felix*, 5, Roma, 537-528.
- NOUAILHAT, R. 1988: *Saints et patrons. Les premiers moines de Lérins*, París.

- OLIVIER, G. 1960: *Pratique Anthropologique*. Vigot Frères Eds., París.
- OLLIVIER, D. 2003: “Le site du Castelas (île du Levant, Hyères). État de la recherche”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 143-48.
- ONTIVEROS, E. 2009: “Análisis petrográfico de los mármoles de la cantera de la Loma de los Castillejos y su aportación al estudio arqueométrico de las canteras romanas de Almadén de la Plata”, NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (Eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 361-376.
- OPAIT, A. 2007: “From Dr 24 to LR 2 ?”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 627-643.
- OPELT, I. 1984: “Note al viaggio in Italia di S. Ilarione Siro”, *Agustinianum* 24, Roma, 305-314.
- ORFILA, M. 1986: *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de la isla de Mallorca*. Tesis Doctoral, Universitat de les Illes Balears.
- ORFILA, M. 1988: “La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de la isla de Mallorca”, *BAR International Series* 397, Oxford.
- ORFILA, M. 1988b: “Cerámicas lucentes y derivadas de las sigillatas paleocristianas procedentes de la cisterna de Santa Ponça”, SFECAG, Actes du Congrès d'Orange, Marsella, 243-249.
- ORFILA, M. 1989: “Cerámicas de la primera mitad del siglo V d.C. procedentes de la cisterna de Sa Mesquida (Santa Ponça, Mallorca)”, *L'Africa romana* VI, Sassari, 512-533.
- ORFILA, M. 2011: “Asentamientos rurales romanos en las islas Baleares”, REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J-R.; PREVOSTI, M. (Eds.): *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense, vol. II*, Monografies MAC- Barcelona, 11, Barcelona, 73-91.
- ORFILA, M.; ARRIBAS, A.; CAU, M.A. 1999: “La ciudad romana de *Pollentia*: El foro”, *Archivo Español de Arqueología*, 72, Madrid, 99-118.
- ORFILA, M.; CAU, M.A. 1994: “Las cerámicas finas procedentes de la cisterna de Sa Mesquida, Mallorca”, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 257-288.
- ORFILA, M.; RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; ARRIBAS, A. 2000: “Aproximación a la topografía tardía de *Pollentia* (Mallorca): construcciones defensivas”, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 229-235.
- ORFILA, M.; SINTES, G. 1981-1984: “Estudio preliminar sobre la perduración del habitat en los conjuntos talayóticos menorquines”, *Mayurqa*, 20, Palma, 19-46.
- ORFILA, M.; TUSET, F. 1988: “La basílica cristiana de Son Bou”, *Les illes Balears en temps cristians fins els àrabs, Primer Curs Joan Ramis y Ramis*, Maó, 21-24.
- ORFILA, M.; TUSET, F. 2003: “Descripción, paralelos y análisis de los mosaicos de la iglesia de Son Fadriñet (Campos, Mallorca)”, *Mayurqa*, 29, Palma, 189-207.
- ORLANDIS, J. 1990: “Algunas consideraciones en torno a los orígenes cristianos en España”, *Cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano*, Antigüedad y cristianismo, VII, Murcia, 63-71.
- OTIÑA, P. 2002: “Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)”, *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 24, 111- 130.

- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Tarragona.
- QUESLATI, A. 1995: “Les îles de la Tunisie : paysages et milieux naturels : genèse, évolution et aptitudes à l'aménagement d'après les repères de la géomorphologie, de l'archéologie et de l'occupation humaine récente”, *Cahier du Centre d'Etudes et de Recherches Economiques et Sociales, Série géographique*, 10, Tunis.
- PACHECO, E.; GONZÁLEZ, R. 2002: “Fases d'ocupació del jaciment”, GONZÁLEZ, R.; PACHECO, E.: *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segle IV aC – segle VII dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 7, Eivissa, 23-38.
- PALOL, P. De 1967: *Arqueología cristiana de la España romana, siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. De 1967b: “En torno a la iconografía de los mosaicos cristianos de las islas Baleares”, *Actas de la Primera Reunión Nacional de Arqueología paleocristiana*, Vitòria, 131-149.
- PALOL, P. De 1969: “La necrópolis de S. Miguel de Arroyo y los broches hispanorromanos del siglo IV”, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología de Valladolid XXXIV*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 93-160.
- PALOL, P. De 1982: “La basílica des Cap des Port, de Fornells, Menorca”, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 353-404.
- PALOL, P. De 1987: “Els dipòsits d'àmfores de vi i d'oli en els àmbits basilicals cristians”, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterràni Occidental. Actes I Col·loqui d'Arqueologia romana*, Badalona, 419-436.
- PALOMAR, B.; CARDONA, F.; MUNAR, S. 2013: “La vil·la romana de Son Sard. Dades preliminars de les intervencions arqueològiques subsidiàries de les obres de millora de les carreteres ma-4032 i ma-4034 de Son Servera-Mallorca”, RIERA RULLAN, M.; CARDELL, J.: *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 181-188.
- PANELLA, C. 1993: “Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico”, *Storia di Roma III. L'età tardoantica I. Crisi e trasformazioni*, Torino, 613-697.
- PANI ERMINI, L. 1983: “Gli insediamenti monastici nel Ducato di Spoleto” *Atti del Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo*, 9, Spoleto, 541-580.
- PARPAL, P. 1990: *Els Castillo de Cabrera. Su historia*, Palma.
- PAROLI, L. 1992: “Ceramiche invetriate da un contesto dell'VIII secolo della Crypta Balbi - Roma”, PAROLI, L. (A cura di): *La ceramica invetriata tardoantica e altomedievale in Italia*, Firenze, 351-377
- PASCUAL, J.; RIBERA, A.V.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T. 1997: “València i el seu territori: Contexts ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)”, COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona, 179-202.
- PASCUAL, J.; RIBERA, A.V.; ROSSELLÓ, M. 2003: “Cerámicas de la Ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X)”, CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (Eds.): *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XXVIII, Madrid, 67-117.
- PASKOFF, R.; SLIM, H.; TROUSSET, P. 1991: “Le littoral de la Tunisie dans l'Antiquité : cinq ans de recherches géo- archéologiques”, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 135, 3, 515-546.
- PASQUALINI, M. 2000: “Les ports antiques d'Olbia (Hyères) et Toulon, environnement historiques et géographique”, *Méditerranée*, 94, 1.2, 33-38.

- PASQUALINI, M. 2003a: “Les îles du littoral provençal”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 13-23.
- PASQUALINI, M. 2003b: “Les îles d'Hyères (Var)”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 123-126.
- PASQUALINI, M. 2013: “Les îles d'Hyères et les îles du littoral provençal. Recherches sur leur peuplement de la Protohistoire au Moyen Âge”, *Scientific Reports of Port-Cros national Park*, 27, Port-Cros, 53-65.
- PASQUINUCCI, M.; ALESSI, D.; BIANCHINI, S.; DEL RIO, A.; MENCHELLI, S. 1996: “Circolazione di merci africane nel Tirreno settentrionale (I-VII secc. d.C.)”, *L'Africa Romana*, XII, Olbia, 1401-1421.
- PASSELAC, M. 1993: “Céramiques sigillée itâliques”, *Lattara* 6, Lattes, 554-568.
- PASSELAC, M.; VERNHET, A. 1993: “Céramiques sigillée sud-gauloise”, *Lattara* 6, Lattes, 569-580.
- PASTOR, B. 2008: “La colònia agrícola Vil-la Cristina”, *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma, 61-67.
- PATTERSON, H. 1985: “The late Roman and early medieval pottery from Molise”, HODGES, R.; MITCHEL, J. (Eds.): *San Vincenzo al Volturno. The archaeology, art and territory of an early medieval monastery*, BAR International Series 252, Oxford, 83-110.
- PAYA, D. 1996: “Autour des recherches de Frédéric Fabrège, des découvertes archéologiques restées inédites à Maguelone, Villeneuve-les-Maguelone (Hérault)”, *Archéologie du Midi médiéval*, 14, 69-95.
- PEACOCK, D.P.S. 1980: “Carthage and Cossyra: A ceramic conundrum”, *Actes o Colloque sur la Ceramique Antique o Carthage*, Dossier 1, 91-98.
- PEACOCK, D.P.S.; WILLIAMS, D.F. 1986: *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*, Avon.
- PECCI, A.; CAU, M.A.; GARNIER, N. 2011: *Anàlisis de residuos orgánicos de un depósito del Pla de ses Figueres (Cabrera, Balears)*, Barcelona, Informe inédit.
- PECCI, A.; CAU, M.A.; GARNIER, N. 2013: “Identifying wine and oil production: analysis of residues from Roman and Late Antique plastered vats”, *Journal of Archaeological Science*, 40, 4491-4498.
- PELLEGRINO, E. 2007: “Lés céramiques de la maison du nord-est de l'acropole lycienne de Xanthos : Un ensemble original de la fin du VIe-début du VIIe S. Apr. J.-C.”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 659-669.
- TRÉGLIA, J-CH. 2007b: “Les cerâmiques communes brunes de Provence orientale”, BONIFAY et al.: “Échanges et consommation”, HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule mër idionale. Gallia*, 64, Paris, 129-131.
- TRÉGLIA, J-CH. 2011: “Documents d'archéologie funéraire à Cannes :l'île Sainte-Marguerite”, ARCHÉAM. *Revue du Cercle d'Histoire et d'Archéologie des Alpes-Maritimes*, 17, 91-99.
- PELLETIER, J.P.; VALLAURI, L. 1994: “La céramique commune grise”, DÉMIANS, G. (Dir.): *L'oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s.*, *Documents d'Archéologie Française* 45, Paris, 161-187.
- PELLICER, M. 2009: “Las campañas de la Misión Arqueológica Española en la Nubia egipcia-sudanesa (1960-1965)”, *Temas de estética y arte*, XXIII, Sevilla, 17-42.
- PENCO, G. 1961: *Storia del monachesimo in Italia dalle origini alla fine del Medioevo*, Milano.
- PENSABENE, P. 1976: “Sull'impiego del marmo di Cap de Garde. Condizioni giuridiche e significato economico delle cave di età imperiale”, *Studi Miscellanei in memoria di G. Becatti*, 22, 177-190.

PEÑA, Y. 2009: “La producción de vino en contextos eclesiásticos tardoantiguos hispanos”, BLÁNQUEZ, J. (Ed.): *El vino en época Tardoantigua y Medieval*, Madrid, 343-355.

PEÑA, Y. 2010: *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*, Documenta, 14, Tarragona.

PÉREZ, J.M. 1999: “Intervenciones arqueológicas realizadas en la isla de Nueva Tabarca (Alicante) entre los años 1993-1998”, *Memorias de Arqueología y Paleontología de la Comunidad Valenciana*, CD Ron nº 0, València, 1-15.

PÉREZ, L. 1970: “Mallorca Cristiana”, MASCARÓ, J. (Coord.): *Sobretiro de la «Historia de Mallorca»*, I.18, Palma de Mallorca, 545-576.

PÉREZ, M.A. 2008: “Vaso de almacenamiento romano”, *ARQUA: Museo Nacional de Arqueología Subacuática : catalogo*, Madrid, 264-265.

PERGOLA, Ph. 1991: “Topographie chrétienne et archéologie de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge. Le cas de la Corse”, *Mélanges de l'École française de Rome*, 103/2, 865-867.

PERGOLA, Ph.; MAZZEI B.; SEVERINI, F. 2003: “L'implantation chrétienne dans les îles mineures des archipels toscan et ligure (Antiquité tardive et haut Moyen âge)”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 193-204.

PERRA, M. 2002: “L'organizzazione della difesa territoriale”, *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 127-136.

PICARD, J.M. 2009: “*Miles Insulanus*. Les îles monastiques irlandaises et l'idéal du désert marin”, CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, une île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 301-317.

PIERI, D. 2005: *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (IVe-VII s. ap. J.-C.). Le témoignage des amphores en Gaule*, Bibliothèque Archéologique et Historique, T. 174, Beirut.

PIERI, D. 2007: “Les centres de production d'amphores en Méditerranée orientale durant l'Antiquité tardive : Quelques remarques”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 611-625.

PIERI, D. 2007b: “Notice 1. Amphores de Méditerranée orientale durant l'Antiquité Tardive (IVe-VIIe S.) : Régions de production et commerce vers la Gaule”, BONIFAY et al.: “Échanges et consommation”, HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule mér idionale. Gallia*, 64, Paris, 149-152.

PIETRA, G. 2008: “La ceramica sigillata africana D in Sardegna: dinamiche storiche ed economiche tra Tardoantico e alto Medioevo”, *L'Africa romana*, XVII, Roma, 1749-1776.

PONS, G.; RIERA FRAU, M.M. 1988: “Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 44, Palma, 3-55.

PONS, J.M. 2001: “Arqueologia subaquàtica a l'arxipèlag de Cabrera”, PONS, J.M.; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Història i Arqueologia de Cabrera”, *Palma Ciutat Educativa. Col·lecció Eines* 6, 5-44.

PONS, O. 2005: “Cartes arqueològiques subaquàtiques de Menorca. Un primer estat de la qüestió”, BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 445-457.

PONS, O. 2012: “Materials púnics trobats al litoral de Menorca”, RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 99-104.

- PONSICH, M. 1988: *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geo-económicos de Bética i Tingitania*, Madrid.
- PONSICH, M.; TARRADELL, M. 1965: *Garum et industries antiquae de salaison dans la Méditerranée occidentale*. París.
- POPPE, G.T.; GOTO, Y. 1991: *European Seashells I (Polyplacophora, Caudofoveata, Solenogastrea, Gastropoda)*, Wiesbaden, Verlag Christa Hemmen.
- POULOU-PAPADIMITRIOU, N.; NADAROU, E. 2007: "La céramique protobyzantine de Pseira : La production locale et les importations, étude typologique et pétrographique", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 755-766.
- POVEDA, A.M. 1990: "El fragmento de tapa de sarcófago paleocristiano de Elda", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. 3, 259-278.
- POVEDA, A.M. 2007: "De monasterium visigodo a Al-Munastir islámico. El Monastil (Elda, Alicante) durante la Alta Edad Media", LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 181-201.
- PRATS, G.; MALGOSA, A. 2013: "Estudi bioantropològic de les restes inhumades en el sector oest de Son Peretó", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor, 8, Manacor, 165-179.
- PRICOCO, S. 1978: *L'isola dei santi. Il cenobio di Lerino e le origini del monachesimo gallico*, Roma.
- PRICOCO, S. 1983: "Il cristianesimo in Italia tra Damaso e Leone Magno", *Quaderni del Sicularum Gymnasium XII*, Catània, 66-70.
- PRICOCO, S. 1992: *Monaci filosofi e santi. Saggi di storia della cultura tardoantica*, Soveria Mannelli.
- PRICOCO, S. 1994: "Il pellegrinaggio cristiano nella tarda antichità e il santuario di san Mechele sul bargano" CARLETI, C.; OTRANTO, G.: *Culto e insediamenti Micaelici nell'Italia meridionale fra Tarda Antichità e Medioevo*, Bari, 107-124.
- PRYOR, J.H. 1992: *Geography, technology and war. Studies in the maritime history of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge.
- PUERTAS, R. 1967: "Terminología arqueológica en los concilios hispano-romanos y visigodos", *I Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, Vitoria, 199-221.
- PUIG, M.R. 1982: "Pintura de la basílica paleocristiana de «Es Cap des Port» Fornells (Menorca)", *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 421-430.
- PURCELL, N. 2000: "Map 44 Latium-Campania", TALBERT, R.J.A (Ed.): *Barrington atlas of the Greek and Roman world*, 642-671.
- PY, M. 1993a: "Amphores italiques", *Lattara*, 6, Lattes, 53-55.
- PY, M. 1993b: "Campanienne B", *Lattara*, 6, Lattes, 151-152.
- RAMALLO, S.F.; RUIZ, E.; BERROCAL, M.C. 1997: "Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena", COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània 2/1997*, Barcelona, 203-228.

- RAMALLO, S.F.; VIZCAÍNO, J. 2002: "Bizantinos en *Hispania*. Un problema recurrente en la arqueología española", *Archivo Español de Arqueología*, 75, Madrid, 313-332.
- RAMIS, D. 2004: "Estudi de la fauna", Riera Rullan, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 71-80.
- RAMIS, D. 2006: Estudio faunístico de las fases iniciales de la Prehistoria de Mallorca. Madrid, UNED, Tesi doctoral inèdita.
- RAMIS, D. 2012: "Els recursos animals", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 30-31.
- RAMIS, D. 2012b: "Mànec elaborat sobre banya de cérvol", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 75.
- RAMIS, D. 2013: "Aproximació a la gestió dels recursos faunístics a Son Peretó: campanyes 2005-2007", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, MUSA. *Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8, Manacor, 156-164.
- RAMIS, D.; ALCOVER, J.A. 2001: "Revisiting the Earliest Human Presence in Mallorca, Western Mediterranean", *Proceedings of the Prehistoric Society* 67, 261-269.
- RAMIS BERNAD, D; PONS BUADES, G.X. 2005 "Producció de colorant de púrpura a l'illa de Cabrera", RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al Pla de ses Figueres (illa de Cabrera)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 61, Palma, 387-389.
- RAMIS, M. 2002: "Fonts bibliogràfiques sobre el jaciment arqueològic de Cas Frares, i fonts orals sobre la segona excavació", *III Jornades d'estudis locals*, Santa Maria del Camí, 151-174.
- RAMON, J. 1984: *L'assentament rural púnico-romà de Ses Païses de Cala d'Hort (Can Sorà) a Sant Josep (Eivissa)*, Eivissa.
- RAMON, J. 1985: *Els monuments antics de les Illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMON, J. 1986: *El Baix Imperi i l'època Bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23, Eivissa.
- RAMON, J. 1995: *Ses Païses de cala d'Hort: Un establiment rural d'època antiga al sud-oest d'Eivissa*, Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 1, Eivissa.
- RAMON, J. 2001: "S'Espalmador", *Enciclopedia d'Eivissa i Formentera*, Vol. 5, Eivissa, 289-294.
- RAMON, J. 2005: "L'Antiguitat Tardana a Eivissa: dades de l'arqueologia recent", BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 487-500.
- RAMON, J. 2007: "Les Àmfores altimperials d'Ebusus", LOPEZ MULLOR, A., AQUILUE, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis: homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies MAC-Barcelona, 8, Barcelona, 241-270.
- RAMON, J. 2008: "La ceràmica ebusitana en la Antigüedad Tardía", BERNAL, D; RIVERA, A. (Eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, 563-583.
- RAMON, J.; CAU, M.A. 1997: "Niveles de época vándala de Es Castell d'Eivissa", COMAS, M.; GURT, J.M.; LÓPEZ, A.; PADROS, P.; ROCA, M. (Eds.): *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, 229-248, *ArqueoMediterrània* 2/1997, Barcelona, 229-248.

- RAMOS, A.C.; LAÇO, T.; ALMEIDA, R.; VIEGAS, C. 2007: “Les céramiques communes du VIe s. Du complexe industriel de salaisons de poisson de Lagos (Portugal)”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 85-97.
- RAYNAUD, C. 1993: “Amphores de Bétique”, *Lattara* 6, Lattes, 23-27.
- RAYNAUD, C. 1993b: “Céramique Luisante”, *Lattara*, 6, Lattes, 504-510.
- RAYNAUD, C. 1993c: “Amphores de Méditerranée orientale”, *Lattara*, 6, Lattes, 69-73.
- RAYNAUD, C. 1993d: “Céramique africaine Claire C”, *Lattara*, 6, Lattes, 185-189.
- RAYNAUD, C. 1993e: “Céramique africaine Claire D”, *Lattara* 6, Lattes, 190-197.
- RAYNAUD, C. 1993f: “Céramique estampée grise et orangée dite “dérivée de sigillée paléochrétienne””, *Lattara* 6, Lattes, 410-418.
- RAYNAUD, C. 1993g: “Céramique Late Roman C”, *Lattara* 6, Lattes, 502-503.
- RAYNAUD, C. 1993h: “Céramique commune méditerranéenne tardo-romaine”, *Lattara* 6, Lattes, 363-366.
- RAYNAUD, C. 2000-2001: “Les campagnes en Gaule du sud-est dans l’Antiquité Tardive et le Haut Moyen Âge”, *Zephyrus*, 53-54, Salamanca, 473-507.
- RAYNAUD, C. 2004: “Territoire du Montpelliérais”, *Gallia: Archéologie de la France – Informations*, http://www.adlfi.fr/SiteAdfi/document?base=base_notices&id=N2004-LA-0234
- RAYNAUD, C. 2007: “Les céramiques communes de l’Antiquité tardive en Gaule Méridionale (IVe-VIIe S.)”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 247-262.
- RAYNAUD, C. 2007b: “La Pierre ollaire”, BONIFAY et al.: “Échanges et consommation”, HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Gallia*, 64, Paris, 144-145.
- RAYNAUD, C.; BONIFAY, M. 1993: “Amphores africaines”, *Lattara* 6, Lattes, 15-22.
- RÉBÉ, I.; MARICHAL, I. 2005: “La Pierre ollaire en Roussillon : état des découvertes”, *Roches ornées, roches dressées : Actes du colloque en hommage à J. Abélanet*, Perpinyà, 381-386.
- REIMER, P. J.; BAILLIE, M. G. L.; BARD, E.; BAYLISS, A.; BECK, J. W.; BERTRAND, C. J. H.; BLACKWELL, P. G.; BUCK, C.E.; BURR, G.S.; CUTLER, K.B.; DAMON, P.E.; EDWARDS, R.L.; FAIRBANKS, R.G.; FRIEDRECH, M.; GUILDERSON, T.P.; HOGG, A.G.; HUGHEN, K.A.; KROMER, B.; McCORMAC, G.; MANNING S.; BRONK, C.; REIMER, R.W.; REMMELE, S.; SOUTHON, J.R.; STUIVER, M.; TALAMO, S.; TAYLOR, F.W.; VAN DER PLICHT, J. WEYHENMEYER, C.E. 2004: “IntCal04 terrestrial radiocarbon age calibration, 0–26 cal Kyr BP”, *Radiocarbon*, 46, 1029–1058.
- REMOLÀ, J.A. 2000: “Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)”, *Col·lecció Instrumenta* 7, Barcelona.
- REMOLÀ, J.A. 2013: “Ánforas orientales tardías en Tarraco (siglos V-VII)”, DE HOZ, M.P.; MORA, G. (Eds.): *El Oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e Historia. Bibliotheca Archaeologica Hispana* 39, Madrid, 307-331.
- REMOLÀ, J.A.; USCATESCU, A. 1998: “El comercio de ánforas orientales en Tarraco (siglos V-VII d.C.)”, *El vi a l’Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del 2on Col·loqui Internacional d’Arqueologia Romana*, Badalona, 553-562.

- RENDINI, P. 1998: "Ceramiche del VI e VII secolo nell'area della villa di Giglio Porto (Isola del Giglio-GR)", SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John Hayes*, 1995, Firenze, 639-643.
- RETAMERO, F. 1996: "Fulus y moneda en Mallorca, Ibiza y Menorca antes del 290 H/902 d.C.", *Al-qantara: Revista de estudiós árabes*, 17/1, 153-170.
- RETAMERO, F. 1996: "As coins go home: Towns, Merchants, Bishops and Kings in visigothic Hispania", HEATHER, P. (Ed.): *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century: An Ethnographic Perspective*, San Marino, 271-305.
- RETAMERO, F. 2000: *La continua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels regnes, dels muluk i dels seniores (segles VI-XI)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- RETAMERO, F. 2005: "Monedas oscuras", *Gaceta Numismática*, 157, 3-4.
- RETAMERO 2011: "La moneda del Regnum Gothorum (ca. 575-714) : una revisió del registre numismático", DÍAZ, P.C.; MARTÍN, I. (Eds.): *Between taxation and rent : fiscal problems from Late Antiquity to Early Middle Ages*, Bari, 189-220.
- REVILLA, V. 2012: "Contextos cerámicos del siglo VI d.C. de Iluro (Hispania Tarraconensis)", CAU, M.A.; REYNOLDS, P.; BONIFAY, M. (Eds.): *LRFW I. Late Roman Fine Wares: Solving Problems of Typology and Chronology*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery, 1, Oxford, 129-154.
- REYNOLDS, P. 1993: *Settlements and Pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain): A.D. 400-700*, BAR International Series 588, Oxford.
- REYNOLDS, P. 1995: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: the ceramic evidence*, BAR International Series 604, Oxford.
- REYNOLDS, P. 2003: "Spain, Portugal and the Balearics: 4th-7th century (Late Roman, Byzantine and Visigothic)", *De Rome à Byzance; de Fostat à Cordoue. Evolution des faciès céramiques en Méditerranée, Ve-IXe siècles, VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Athens, 571-585.
- REYNOLDS, P. 2005: "Levantine amphorae from Cilicia to Gaza: A typology and analysis of regional production trends from the 1st to 7th centuries", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 563-611.
- REYNOLDS, P. 2005b: "Hispania in the Later Roman Mediterranean: Ceramics and Trade", BOWES, K; KULIKOWSKI, M.: *Hispania in Late Antiquity: Current Perspectives*, Leiden-Boston, 369-486.
- REYNOLDS, P. 2007: "Cerámica, comercio y el Imperio Romano (100-700 d.C.): Perspectivas desde Hispania, África y el Mediterráneo oriental", MALPICA, A.; CARVAJAL, J.C. (Eds.): *Estudios de ceràmica tardorromana y altomedieval*, Granada, 13-82.
- REYNOLDS, P. 2010: *Hispania and the Roman Mediterranean, AD 100-700: ceramics and trade*, Oxford.
- RIBAGORDA, M. 1997: "La pervivencia religiosa pagana en el siglo V: el ejemplo de rutilio namaciano". *La tradición en la Antigüedad Tardía*, Antigüedad y Cristianismo XIV, Murcia, 179-187.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 1999: *L'Almoina: El nacimiento de la Valentia Cristiana*. Quaderns de Difusió Arqueològica, 5, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2007: "Monasterios en el territorio de Valencia: Abades, Obispos y edificios", LÓPEZ QUIROGA, J; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (Eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, BAR International Series S1720, Oxford, 163-179.

- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2007b: “Contextos cerámicos de mediados del siglo V en *Valentia* y en Cullera”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 189-198.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2012: “Las ánforas tardoantiguas de Valentia” *REI CRETARIÆ ROMANÆ FAVORVM ACTA*, 42, Bonn, 385-396.
- RIC: DA. *The Roman Imperial Coinage*, 10 vol., Londres.
- RICHÉ P. 1962: *Education et culture dans l'Occident barbare. VIe-VIIIe siècles*, Paris.
- RIERA FRAU, M.M. 2001: “Història de Cabrera. Comentaris a una cronologia”, PONS, J.M.; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Història i Arqueologia de Cabrera”, *Palma Ciutat Educativa. Col·lecció Eines* 6, 20-64.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2003: “Monjes y piratas en la isla de Cabrera”, *Parques Nacionales, Separata de la Revista Ambienta*, Madrid, 19-20.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2004: “Campanya d'excavacions arqueològiques de 2003 en la “factoria de salaons” del Pla de Ses Figueres (Cabrera, Balears). Les troballes d'època antiga”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 60, Palma, 337-372.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2004b: “Excavacions arqueològiques al jaciment del Pla de ses Figueres (Cabrera, Balears). Recerques sobre la comunitat monàstica cabrerenca d'època bizantina”, *Tribuna d'Arqueologia. Revista del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears* 15, Palma, 17-20.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2005a: “El monasterio de la isla de Cabrera”, *Mallorca y Bizancio, Cuadernos de historia* n° 2, Palma, 189-200.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2005b: “Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al Pla de ses Figueres (illa de Cabrera)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 61, 377-390.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M. 2005c: “Excavacions arqueològiques a la necròpolis de l'antiguitat tardana del Pla de ses Figueres (illa de Cabrera): Campanyes 2003-2004”, BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 501-514.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.; MARTORELL SALVÀ, F. 2006: “La Història”, *Cabrera, home i natura. Guia del Museu*, Madrid, 12-36.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.; MARTORELL SALVÀ, F.; PUJALTE, F.; SEPASGOSARIAN, A. 2006: “La Història”, FRONTERA, M.; ARRIBAS, J.: *Cabrera. Home i natura*, Madrid, 11-36.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G. 2002: “Estudio preliminar del conjunto cerámico de época islámica”, ULBERT, TH.; ORFILA, M.: “Die Frühchristliche anlage von Son Fadriñet (Campos, Mallorca)”, *Madrider Mitteilungen*, 43, Mainz, 293-295.
- RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G. 2005: “Materials de l'antiguitat tardana al jaciment de Son Oms (Palma, Mallorca)”, *Mayurqa*, 30, Palma, 891-908.
- RIERA RULLAN, M. 2000 “Estudi dels materials”, SÁNCHEZ, J. (Coord.): *Investigacions al voltant de l'excavació del solar de Correus de Ciutadella*, Publicacions d'Es Born, 7, Ciutadella, 129-150.
- RIERA RULLAN, M. 2001: “L'ocupació de Cabrera: Segles V-VII”, PONS, J.M., RIERA FRAU, M.M. RIERA FRAU; RIERA RULLAN, M.: “Història i Arqueologia de Cabrera”, *Palma Ciutat Educativa. Col·lecció Eines* 6, Palma, 65-72.
- RIERA RULLAN, M. 2002: *El monestir de Cabrera a l'Antiguitat Tardana*, Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.

- RIERA RULLAN, M. 2004 (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural 9*, Palma.
- RIERA RULLAN, M. 2004b: “Estudi de l’excavació arqueològica”, RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural 9*, Palma, 19-26.
- RIERA RULLAN, M. 2004c: “Un petit jaciment en un illot amb una llarga història”, RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural 9*, Palma, 85-92.
- RIERA RULLAN, M. 2004d: “Estudi del material ceràmic”, RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural 9*, Palma, 27-55.
- RIERA RULLAN, M. 2005a: “La ceràmica del Pla de ses Figueres. Noves dades del monestir de l’illa de Cabrera (Illes Balears)”, *VI Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*, València 8, 9 i 10 de maig de 2003, Barcelona, 195-203.
- RIERA RULLAN, M. 2005b “Excavacions arqueològiques a l’illa de Cabrera (Illes Balears). Recerques sobre la comunitat monàstica de l’Antiguitat Tardana”, *Bulletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 27, 175-219.
- RIERA RULLAN, M. 2006: “Investigaciones arqueológicas en Cabrera”, *Historia de las Islas Baleares. Patrimonio histórico y artístico. Prehistoria e Historia Antigua 16*, Palma, 250-253.
- RIERA RULLAN, M. 2008a: “Ceràmiques d’època bizantina amb representacions cristianes trobades al Pla de ses Figueres de l’illa de Cabrera”, a NADAL CAÑELLAS, J. Coord. *Homenatge de les lletres a Pere Serra i Bauzá*, Palma, 161-163.
- RIERA RULLAN, M. 2008b: “Dades arqueològiques dels monjos de Cabrera”, *Cabrera. Els tresors de l’illa*, Palma, 23-26.
- RIERA RULLAN, M. 2009a: “Enterramientos de la Antigüedad Tardía en las islas de Cabrera y Mallorca”, LÓPEZ QUIROGA, J.; PERGOLA, P.; PERIN, P.; VANNINI, G. (Eds.): *Morir en el Mediterráneo Medieval. Actas del III Congreso Internacional de Arqueología, Arte e Historia de la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media peninsular (17 y 18 de Diciembre de 2007)*. BAR International Series 2001, Oxford, 99-151.
- RIERA RULLAN, M. 2009b: *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- RIERA RULLAN, M. 2009c: “Memoria del Proyecto de intervención arqueológica en el Archivo Histórico Provincial (Casa de Cultura), de Palma de Mallorca, en la calle Ramon Llull, nº 3”, *Memòria del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca*, Palma.
- RIERA RULLAN, M. 2010: “Pla de ses Figueres (isla de Cabrera – Balears)”, *El tiempo de los “bárbaros”. Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D.C.)*, *Zona Arqueológica 11*, Alcalá de Henares, 591-594.
- RIERA RULLAN, M. 2011: “Estudi territorial de l’ocupació humana de l’Antiguitat Tardana de l’arxipèlag de Cabrera (illes Balears – Segles V a VIII dC)”, *Actes del IV Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 101-111.
- RIERA RULLAN, M. 2011b: “Els misteriosos habitants de l’illot dels Frares”, *Infoports*, 17, 4.
- RIERA RULLAN, M. 2012: “Excavació i museïtzació del jaciment arqueològic de l’illot dels Frares (Ses Salines, Mallorca). Campanyes 2009-2010”, RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 123-134.
- RIERA RULLAN, M. 2012b: “Portametxes de plom”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 48.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2007: “Informe arqueològic 2007”, SALAS, M. (Coord.): *Informe arqueològic preliminar dels treballs de consolidació, adequació i preparació per a les visites del jaciment de l'antiguitat tardana de Son Peretó (Manacor), realitzat durant el mesos d'agost i setembre de 2007*, Informe inèdit.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012: “Els edificis religiosos de Son Peretó”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 17-18.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012a: “Els àmbits del Sector Oest”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 26-27.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012b: “Les activitats productives”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 28-29.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012c: “Una societat oberta a la Mediterrània”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 31-34.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012d: “Àmfora eivissenca tipus RE-0103”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 58.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012e: “Àmfora nord-africana tipus Keay 61”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 58.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012f: “Estri discoide”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 61.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012g: “Tègula”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 62.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012h: “Pàtera de terra sigil·lada africana del tipus Hayes 105, variant tardana (= Bonifay 88 à decor lustre)”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 63.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012i: “Escudella de terra sigil·lada africana del tipus Hayes 99A”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 64.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012j: “Gerret nord-africà”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 65.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012k: “Plat de terra sigil·lada africana del tipus Hayes 109”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 65.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012l: “Gerret o gerreta de producció nord-africana”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 68.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012m: “Ceràmica de terra sigil·lada africana amb una creu estampada”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 69.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012n: “Amforeta africana del tipus *spatheion* de petites dimensions (Bonifay 33)”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 70.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012o: “Base de columna”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 80.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2012p: “Llumeta de terra sigil·lada aricana del tipus Atlante X, C2 o C3”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 63.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2013: “Resultats de les investigacions arqueològiques al sector oest de Son Peretó”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor, 32-81.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2013b: “Primera aproximació global a la ceràmica recuperada en el sector oest de Son Peretó: campanyes d’excavació 1982-1984 i 2005-2008”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor, 82-95.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2013c: “Interpretació del sector oest de Son Peretó”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor, 112-121.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2013d: “Annex B. Inventari de materials”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; ALAPONT, A. 2012: “La població de Son Peretó vers la mort”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 34-35.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; ALCALDE, S.; SALAS, M.; MUNAR, M. 2010: “Son Peretó (Mallorca, Balears)”, *El tiempo de los “bárbaros”. Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D.C.), Zona Arqueológica* 11, Alcalá de Henares, 597-599.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; MARTÍNEZ, A. 2013: “Annex A. Llistat d’Unitats Estratigràfiques”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. 2012: “El Sector Oest de Son Peretó (Mallorca) entre els segles VI i VIII dC: Evolució històrica i funcional”, RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 143-150.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Coords.) 2012: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma.

RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.) 2013: *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor.

RIERA RULLAN, M.; JOFRE, C.; ORFILA, M. 2005: “Els nivells d’època antiga del solar de la Catedral de Menorca. Campanyes d’excavació de 1999 i 2000”, BARCELÓ, M.; SANCHEZ, M. L. (Coord.): *L’Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d’Estudis Històrics Locals*, Palma, 459-471.

RIERA RULLAN, M.; MANCILLA, M.I.; RIVAS, M.J.; JOFRE, C.; CAPELLÀ, M.A. 2004: “LÀMINES”, RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural* 9, Palma, 103-133.

RIERA RULLAN, M.; MARTÍN, A. 2007: “Portocolom en temps de l’Antiguitat Tardana”, *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 57-61.

RIERA RULLAN, M.; MARTÍN, A. 2007b: “Portocolom en temps de l’Antiguitat Clàssica”, *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 51-55.

- RIERA RULLAN, M.; MARTÍN, A. 2009-2010: “El port de Portocolom (Illa de Mallorca) durant l’antiguitat tardana”, *Mayurqa*, Palma, 175-191.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; SANTAOLARIA SARABIA, J.; IZAGUIRRE LACOSTE, M.; HIGUERAS-MILENA CASTELLANO, A.; MARTÍNEZ RENGEL, N.; HIGUERAS-MILENA CASTELLANO, J.M.; ALONSO DÍAZ DE ALDA, I.; RUIZ AGUILAR, S.; MARTÍNEZ ORTEGA, A. 2011: “Primera aproximació al material arqueològic ceràmic trobat a Cala en Busquets (Ciutadella-Menorca)”, *III Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, Ciutadella, 149-162.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A. 2009: “Estudi preliminar dels materials arqueològics de les excavacions del Sector Oest de Son Peretó dels anys 1982 i 1984”, *V Jornades d’Estudis Locals de Manacor*, Manacor, 291-322.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A.; CAPELLÀ, M. A. 2012: “Anses de làmpada del tipus Isings 134/Foy 11 o Foy 22”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 72.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A.; CAPELLÀ, M. A. 2012b: “Vora i ansa de làmpada, possible variant del tipus Foy 22”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 72.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A.; CAPELLÀ, M. A. 2012c: “Peu de làmpada del tipus Foy 11”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 73.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A.; HIGUERAS, A.; ALONSO, I.; RAMIS, D.; TRIAS, M. 2007: “Dibuixos dels materials arqueològics”, *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 85-159.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A.; RIVAS, M.J.; CAU, M.A.; VALLORI, B.; MUNAR, S.; TRIAS, M. 2013: “Annex D. Làmines de material”, RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8, Manacor.
- RIERA RULLAN, M.; ORFILA, M. 2005 “Els nivells d’època antiga de l’excavació arqueològica de 1999 a la Catedral de Mallorca”, BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (Coord.): *L’Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d’Estudis Històrics Locals, Palma, 313-328.
- RIERA RULLAN, M.; ORFILA, M.; CAU, M.A. 1999: “Els últims segles de *Pollentia*”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 56, Palma, 335-346, Làm. 27-30.
- RIERA RULLAN, M.; RAMIS, D. 2008: “La prehistòria i l’Antiguitat clàssica”, *Cabrera. Els tresors de l’illa*, Palma, 15-22.
- RIERA RULLAN, M.; RIERA FRAU, M.M. 2009: “Principals resultats de les excavacions arqueològiques al campament del pla de ses Figueres”, *Oblidats a Cabrera. El captiveri napoleònic 1809-1814*, Palma, 45-64.
- RIERA RULLAN, M.; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; FÀBREGUES POMER, M.; GARCÍA RIAZA, E. 2004: “Dues inscripcions d’època antiga de l’illa de Cabrera (arxipèlag de Cabrera, Illes Balears)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 60, 325-332.
- RIERA RULLAN, M.; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; FÀBREGUES POMER, M.; GARCÍA RIAZA, E. 2009: “Anexo I: las inscripciones de época antigua de la isla de Cabrera”, RIERA RULLAN, M. (Coord.): *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid, 155-161.
- RIERA RULLAN, M.; SANTAOLARIA, S.; MARTÍN, A.; ALONSO, I. 2007: “El jaciment arqueològic de la Punta des Babo”, *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma de Mallorca, 35-36.
- RIERA RULLAN, M.; SEGUÍ, M.; RIVAS, M.J. 2006: “Un conjunt ceràmic del primer terç del segle XIII de la ciutat d’Eivissa”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 62, Palma, 341-354.

- RIGAUD, PH. 2003: "Les îles de la Provence (*Liber Insularum Provinciae*). Essai sur la toponymie insulaire (XIIe-XVIe s.)", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 45-66.
- RIGOIR, J. 1968: "Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées", *Gallia*, Tom 26, fascicle 1, Paris, 177-244.
- RIGOIR, Y.; RIGOIR, J. 1987: "Les Dérivées-des-Sigillées paléochrétiennes", LEVEQUE, P.; MOREL, J.-P. (Dir.): *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Paris, 329-338.
- RIGOIR, Y.; RIGOIR, J. 1994: "Les dérivées des sigillées paléochrétiennes", DÉMIANS, G. (Dir.): *L'oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s.*, *Documents d'Archéologie Française* 45, Paris, 136-160.
- RIGOIR, Y.; RIGOIR, J. 1994b: "Luisante, sigillée claire B, autres vaisselles gauloises", DÉMIANS, G. (Dir.): *L'oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s.*, *Documents d'Archéologie Française* 45, Paris, 161.
- RIGOIR, Y. 1998: "Les Dérivées-des-Sigillées Paléochrétiennes", SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 101-107.
- RILEY, J.A. 1981: "The pottery from Cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3", *Excavations at Cartaghe 1977 conducted by the University of Michigan*, VI, Ann Arbor, 85-129.
- RILEY, J.A. 1982: "New light on relations between the Eastern Mediterranean and Carthage in the Vandal and Byzantine periods: the evidence from the University of Michigan excavations", *Actes du Colloque sur la Céramique Antique (Cartago 1980) CEDAC*, Carthage Dossiers 1, Tunis, 111-122.
- RIPOLL, G. 1989: "Características generales del poblamiento y la arqueología funeraria visigoda de Hispania", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I Prehistoria y Arqueología*, 2, Madrid, 389-418.
- RIPOLL, G. 1996: "La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica", *Spania. Estudis d'antiguitat Tardana oferts en homenatge al pfsor. Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, 217.
- RIPOLL, G. 1996b: "Acerca de la supuesta frontera entre el *Regnum Visigothorum* y la Hispania bizantina", *PYRENAE*, 27, 251-267.
- RIPOLL, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999: "Origen y desarrollo de las parrochiaes en la Hispania de la antigüedad tardía", PERGOLA, P. (Ed.): *Alle origini della parrocchia rurale (IV -VII sec.)*. *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana*, Sussidi allo Studio delle antichità cristiane, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, XII, Ciutat del Vaticà, 101-165.
- RITA, C. 1994: "Ánforas africanas del Bajo Imperio Romano en el yacimiento arqueológico de Sanitja (Menorca)", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 321-332.
- RITA, C. 1997: "Alguns materials baix imperials de Sanitja amb motius decoratius cristians", *Meloussa*, 4, Maó, 75-86.
- RIU, M. 1982: "Alguns costums funeraris a l'Edat Mitjana a Catalunya", *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya, Acta Medievalia*, annex 1, Barcelona, 29-57.
- RIU, M. ; BOLÒS, J. 1982: "Observacions metodològiques, esquemes i fitxes del treball per a l'estudi de les sepultures", *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya, Acta Medievalia*, annex 1, Barcelona, 11-28.
- RIVAS, M.J.; CAU, M.A.; CHÁVEZ, M.E., ORFILA, M. 2010: "Memoria de la intervenció realitzada al este del capitolio, cuadros H9, I9", CAU, M.A.; ORFILA, M.; CHÁVEZ, M.E. (Coords.): *Excavaciones arqueológicas en Pollentia (Alcudia, Mallorca). Campaña 2009*, MPC09. Memòries del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca [Cd].
- RIVAS, M.J.; MUNAR, S.; ORFILA, M. 2011: "Descripció dels resultats de la intervenció arqueològica a l'absis de la catedral de Menorca (Ciutadella, juny 2006)", *III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Ciutadella, 191-203.

- RIZZO, F.P. 1963: "Eremiti e itinerari commerciali nella Sicilia orientale tardo-imperiale: il caso sintomatico di Ilarione", *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne*, Napoli, 79-93.
- ROCA, M. 1974: "Estudio de los materiales procedentes de las necrópolis tardorromanas de can Gabino (Formentera), can Prats y can Frit (Ibiza)", *VI Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 407-434.
- RODÀ, I.; ÀLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; ROYO, H. 2014: Informe de l'anàlisi d'un conjunt de mostres de materials lapidis trobats al jaciment del Pla de ses Figueres (Cabrera, Illes Balears), Tarragona, Informe inèdit.
- ROIG, J. 2015: *El Pla de Sant Jordi en el siglo VII dC: una revisión del estado de la cuestión*, <http://iboshimarchaeology.blogspot.co.uk/2015/05/el-pla-de-sant-jordi-en-el-siglo-vii-dc.html> [Consulta: 10 març de 2003].
- ROLLIER, G. 2010: *Implantation et hydraulique monastiques : le cas de Cluny*, Thèse de doctorat, Université Lumière Lyon 2.
- ROMÁN PUNZÓN, J.M. 2004: *Mundo Funerario rural en la provincia de Granada durante la Antigüedad Tardía*. Colección *Monumenta Regni Granatensis Historicae/Archaeologicae*. Universidad de Granada, Granada.
- ROMÁN PUNZÓN, J.M. 2006: "Evidencias arqueológicas de intolerancia religiosa durante la Antigüedad Tardía en la Península Ibérica". MARCOS, M.^a y FERNÁNDEZ, J. (Eds.), *Libertad e intolerancia religiosa en el Imperio romano* (Seminario celebrado en la Universidad de Cantabria, 9-10 noviembre, 2006), *Ilu*, Revista de Ciencias de las Religiones, Madrid, 167-193.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1973: "Los siglos oscuros de Mallorca", *Mayurqa*, 10, Palma, 77-99.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1982: "El portaviandes medieval de Pollentia (Alcudia-Mallorca)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·lana*, 39, Palma, 23-28.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1996: "Un document excepcional sobre el mosaic de la basílica de Santa Maria del Camí", *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, 229-223.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 2006: "Nueva luz sobre los siglos oscuros de Baleares y Pitiusas", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·lana*, 62, Palma, 307-324.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 2011: "Los primeros contactos con el islam (siglo VIII)", *711, arqueología e historia entre dos mundos, Zona arqueológica*, 15, Alcalá de Henares, 147-158.
- ROSSELLÓ BORDOY, G.; COLL, B. 1997: *Ceràmica popular mallorquina*, Col. El disseny a l'artesanía balear, 3. Palma.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 1995: "Punta de l'illa de Cullera (València): Un posible establecimiento monástico del siglo VI dC", *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Lisboa 1992, Barcelona, 151-161.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 1996: "El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, Valencia). Algunas consideracions para su atribución cronológica y cultural", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, 435-454.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 1999: "Evolució i transformació de l'espai urbà des de l'època emiral fins l'època taifa: Les excavacions del C/ Comte de Trènor, 12 (València)", *Actes del I Congrés d'estudis de l'Horta Nord*, València, 57-87.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 2000: "El conjunto monástico de la Punta de l'Illa de Cullera", *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 143-150.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 2005: "Màrtirs, monjos i bisbes. El bisbe Justinià i el monestir de Sant Vicent màrtir de l'illa de Cullera", *IV Jornades d'Estudis de Cullera*, Cullera, 379-397.

- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. 2008: "La primera topografía cristiana de Valencia (Hispania Carthaginensis)", *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXIII, Roma, 377-434.
- ROSSELLÓ, M.; GARCÍA, M.I. 1993: "Late Roman Unguentarium. Ungüentarios cristianos de la antigüedad tardía procedentes de Punta de L'Illa de Cullera, Valencia", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, 294-299.
- ROSSELLÓ, M.; RIBERA, A. 2005: "Las cerámicas del siglo VII d.C. en *Valentia* (Hispania) y su entorno", *Rei Cretariae Romanae Fautorum*, Acta 39, Abingdon, 155-164.
- ROSSELLÓ VERGER, V.M. 1961-62: "Anotacions a la toponomàstica del migjorn i xaloc de Mallorca", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XXXII, Palma, 25-47.
- ROSSELLÓ VERGER, V.M. 2004: *Toponímia, geografia i cartografia*, València.
- ROSSER, P. 1994: "Memoria de las actuaciones realizadas en el ejercicio 1992-1993 y principios de 1994", *LQNT – Patrimonio Cultural de la Ciudad de Alicante*, 2, Alicante, 11-34.
- ROSSER, P. 1994b: "Nuevas aportaciones a la problemática de la Antigüedad Tardía en Alicante", *LQNT. Patrimonio Cultural de la Ciudad de Alicante*, 2, Alacant, 69-110.
- ROUSSELLE, A. 1976: "Du sanctuaire au thaumaturge : la guérison en Gaule au IVe siècle", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, Any 1976, Vol. 31, Num. 6, 1085-1107.
- ROVINA, D. 2002: "Recenti rinvenimenti di epoca bizantina nella Sardegna settentrionale e centrale", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 171-175.
- ROVINA, D. 2002b: "Sorso: l'insediamento rurale di Santa Filittica", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 183-186.
- RUBIÓ, J. 1909-1910: "Trobada d'una basílica cristiana a les immediacions del port de Manacor", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 3, Barcelona, 361-377.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1990: "Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas", *Itálica. Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* 18, 79-115.
- RUIZ ZAPATERO, G.; CHAPA BRUNET, T., 1990: "La arqueología de la muerte: perspectivas teórico-metodológicas". BURILLO, F. (Coord.): *Necrópolis celtibéricas. II Simposio sobre los celtíberos* (Daroca, 28-30 abril 1988), Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 357-373.
- RULLAN, O. 2006: "De Barcelona a Maó: navegando sobre la cuenca catalano-balear", *Introducción a la Geografía Urbana de las Illes Balears. Guia de Campo. VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana*, Palma, 10-16.
- RYNNE, C.; ROURKE, G.; WHITE MARSHALL, J. 1997: "An early medieval monastic watermill on High Island", *Archaeology Ireland*, 10.3, 24-27.
- SAFONT, S.; MALGOSA, A.; SUBIRÀ, M.E. 2000: "Sex Assessment on the Basis of Long Bone Circumference". *American Journal of Physical Anthropology* (submitted).
- SAGUI, L. 1998: "Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?", SAGUI, L. (A cura di): *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 305-330.
- SAGUI, L. 2002: "Roma, i centri privilegiati e la lunga durata della tarda antichità. Dati archeologici dal deposito di VII secolo nell'edera della Crypta Balbi", *Archeologia medievale*, 29, 2002, Firenze, 7-42.

SANTORO, S. 2005: "The informative potential of archaeometric and archaeological cooking ware studies: The case of Pantellerian ware", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 327-339

SANTORO, S. 2007: "Le ceramiche da cucina prodotte in Italia et esportate nel Mediterraneo: Un primo panorama archeometrico ed archeologico sulla base di una banca dati", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 365-382.

SALES CARBONELL, J.: 2003: "Necrópolis cristianas tardoantiguas en el área catalana. Estado de la cuestión". *Acta Antiqua Complutensia III: Santos, obispos y reliquias*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 319-333.

SALVÀ, B.; QUINTANA, C.; CALVO, M.; FORNÉS, J.; GARCIA, J.; JUNCOSA, E.; GUERRERO, V. M. 2001: "Les freqüentacions esporàdiques de la Naveta I dels Closos de Can Gaià", *I Jornades d'Estudis Locals de Felanitx*, Felanitx, 187-200.

SÁNCHEZ, J. 2012: "Fragment de la pedra superior d'un molí manual", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. Coords.: *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma, 76.

SÁNCHEZ de PRADO, M.D. 2009: "La vajilla de vidrio durante la Antigüedad Tardía en el Conventus Carthaginiensis", *Boletín del Seminario de Estudios de Arqueología*, 75, Valladolid, 159-200.

SÁNCHEZ, A.J.; ALONSO, M.R. 2003-2004: "El territorio alicantino en las fuentes geográficas árabes medievales (Siglos IX-XV)", *EL TERRITORIO ALICANTINO, XXVII-XXVIII*, 103-124.

SANCIU, A. 2002: "Anela: il castrum di San Giorgio di Aneleto", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 191-192.

SANGIORGI, S. 2005: "Le ceramiche da fuoco in Sardegna: osservazioni preliminari a partire dai materiali rinvenuti nello scavo di S. Eulalia a Cagliari", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 255-266.

SANMARTÍ, E.; PRINCIPAL, J.; TRIAS, M.G.; ORFILA, M. 1996: *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*, The William L. Bryant Foundation, 5, Barcelona.

SANNAZARO, M. 1994: "Prime considerazioni sulla presenza di pietra ollare nel Salento", *Studi di Antichità*, 7, Roma, 267-282.

SANTAMARIA, Cl. 1995: "L'épave Dramont « E » à Saint-Raphaël (Ve siècle apr. J.-C.)", *Archaeonautica*, 13, Paris.

SARABIA, J.; MUÑOZ, F.J. 2004-2005: "Los mármoles de La Vega (Balazote, Albacete). Tipos y morfología", *Lucentum*, XXIII-XXIV, p. 157-163.

SASTRE, I. 2007: "Iconographic influences of roman aras in early christian altars: prevalence of formal and conceptual elements in "Hispania" CASTILLO, M.J. coord.: *International Conference "Imagines", The reception of Antiquity in performing and visual Arts*, Logroño, 425-444.

SASTRE, J. 2000: *La Carta de Sever de Menorca. Anàlisi de les principals citacions bíbliques*, Maó.

SAZANOV, A. 2007: "Les amphores orientales d'époque protobyzantine au nord de la mer Noire : Chronologie et typologie", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 803-815.

SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1978: "Die christlichen Denkmäler auf den Balearischen Inseln", *Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein, 75-85.

- SCHRUNK, I. 2009: "Spiritual Economy and Spiritual Craft: Monastic Pottery Production and Trade", SELLEW, Ph. (Ed.): *Living for Eternity: The White Monastery and its Neighborhood*, Proceedings of a Symposium at the University of Minnesota, Minneapolis, 83-96.
- SEAR, D.R. 1974: *Byzantine Coins and their values*, Londres.
- SERRA i RÀFOLS, J de C. 1931: "Capitells de la Illeta del Rei, a Menorca", *Institut d'Estudis Catalans. Anuari 1921-1926*, VII, Barcelona, 93.
- SERRA, M.L. 1965-66: *Diari de diferents treballs arqueològics a Son Bou, Son Carlà, Binifati, Talatí i illa del Rei, 1965-66*, Fons Pere de Palol de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Diari inèdit.
- SERRA, M.L. 1967: "La basilica cristiana de la Isla del Rey (Mahón)", *I Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana 1966*, Vitoria, 27-42.
- SERRA, M.L.; ROSELLÓ, G.; ORFILA, J.A.; NICOLÁS, J.C. De 1977: *Historia de Menorca, Tomo I, De los orígenes al final de la Edad Media*, Maó.
- SERRA, R. 1976: "I plutei tardo bizantini dell'isola di S. Macario e di Maracalagonis (Cagliari)", *Archivio Storico Sardo*, 30, Cagliari, 59-76.
- SERRALDA, V.; HUARD, A. 1984: *Le Berbère... Lumière de l'Occident*. Paris.
- SERRANO, E. 2005: "Producciones locales e importaciones en la Malaca romana del siglo III aC al VII dC", *Mainake*, XXVII, Màlaga, 209-226.
- SILVESTRI, D. 1998: "Il nome di Capri e la toponomastica insulare dell'Italia antica", FEDERICO, E.; MIRANDA, E. (a cura di): *Capri antica. Dalla preistoria alla fine dell'età romana*, Capri, 109-122.
- SIGNES, J. 2005: "Bizancio y las Islas Baleares en los siglos VIII y IX", *Mallorca y Bizancio*, Cuadernos de historia n° 2, Palma, 45-101.
- SODINI, J.-P. 2000: "Le commerce des marbres dans la Méditerranée (IVe-VIIe S.)", *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 423-448.
- SOTOMAYOR, M. 1982: "Penetración de la iglesia en los medios rurales de la España tardorromana y visigoda", *Atti del Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo*, 8, Spoleto, 641-669.
- SPADEA, G.; GIAMPIERO, M. 2004: "La Liguria marítima dopo la caduta dell'Impero, il quadro delle ricerche archeologiche", DE MARIA, L.; TURCHETTI, R. (Eds.): *IV Seminario Rotte e porti del Mediterraneo dopo la caduta dell'Impero Romano d'Occidente. Continuità e innovazioni tecnologiche e funzionali*, Roma, 253-273.
- SPANU, P.G. 1998: "La Sardegna bizantina tra VI e VII secolo", *Mediterraneo tardoantico e medievale. Scavi e ricerche*, 12, Oristano.
- SPANU, P.G. 1999: "La cristianizzazione dell'ambiente rurale in Sardegna", MASTINO, A.; SOTGIU, G.; SPACCAPELO, N.: *La Sardegna paleocristiana tra Eusebio e Gregorio Magno. Atti del Convegno Nazionale di studi*, Studi e Ricerche di Cultura Religiosa, I, Cagliari, 485-495.
- SPANU, P.G. 2002: "La viabilità e gli insediamenti rurali", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 115-125.
- SPANU, P.G. 2006: "Il Relitto tardo-antico di Mandriola-A", *Tharros Felix*, 2. Roma, 181-194.
- STASOLLA, M.G. 2002: "La Sardegna nelle fonti arabe", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 79-92.

STERN, K.B. 2008: "Inscribing Devotion and Death. Archaeological Evidence for Jewish Populations of North Africa", VERSNEL, H.S.; FRANKFURTER, D.; HAHN, J.: *Religions in the Graeco-Roman World*, 161, Leiden-Boston.

STERNBERG, M. 2003: "L'île Verte (La Ciotat, Bouches-du-Rhône). Le rôle de la pêche : contribution des études d'ichtyofaune", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 111-115.

SWAN, V. 2007: "Dichin (Bulgaria): The fifth- and sixth-century destruction deposits, and their implications for ceramic chronology", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 835-844.

TEd'A 1994: "Vila-roma: un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tarraco (Hispania Tarraconensis)", *III Reunió d'Arqueologia cristiana hispànica*, Barcelona, 339-54.

TEATINI, A. 1999: "Ancora sulle testimonianze scultoree di età romana nella città di Sassari: una nota sul capitello nella Chiesa della Madonna del Latte Dolce", *Sacer*, VI, 6, Sassari, 157-166.

TESTINI, P. 1986: "Paolino e le costruzioni di Cimitile (Nola) basiliche o tombe privilegiate?", *L'inhumation privilegiee du IVe au VIII siecle en Occident*, Créteil, 213-220.

THOMAS, C. 1981: *A provisional list of imported pottery in Post-Roman Britain and Ireland*, Institute of Cornish Studies, Special report, 7, Redruth.

TORRES, F.; MUNAR, M. 2005: "L'excavació arqueològica de la basilica paleocristiana de sa Carrotja a Porto Cristo i la seva restauració", *III Jornades d'estudis locals de Manacor*, Manacor, 191-198.

TORRES, J.M. 1988: "Las técnicas y los conjuntos documentales. II. La zooarqueología", *Arqueologia medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 134-164.

TORTORELLA, S. 1981: "Ceramica di produzione africana e rinvenimenti archeologici sottomarini della media e tarda età imperiale : analisi dei dati e dei contributi reciproci", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, 93.1, Roma, 355-380.

TORTORELLA, S. 1981b: "Ceramica da cucina", CARANDINI A. (Coord.): *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero). Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 208-227.

TORTORELLA, S. 1998: "La ceramica africana in Italia nel VI e nel VII secolo d. C.: problema di cronologia e distribuzione", SAGUÍ, L. (Ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 41-69.

TREFFORT, C. 2009: "Îles et moines du littoral atlantique entre Loire et Gironde au Moyen Âge", CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, une île sainte de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Collection d'Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 319-334.

TRÉGLIA, J-CH. 2003: "L'occupation des îles d'Hyères durant l'Antiquité tardive", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 127-132.

TRÉGLIA, J-CH. 2005: "Importations de céramiques communes de mer Egée et de Constantinople en Gaule méridionale durant l'Antiquité tardive (IVe-VIIe s.)", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 299-310.

TRÉGLIA, J-CH. 2005b: "Le produzioni galliche di media e tarda età imperiale. Sigillata chiara B, lucente e ceramica grigio-arancione", GANDOLFI, D. (Ed.): *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*. 2005, Quaderni della Scuola Interdisciplinare delle Metodologie Archeologiche 2, Bordighera, 253-258.

TRÉGLIA, J-CH. 2007: "Notice 6. Typologie des céramiques communes méditerranéennes", BONIFAY et al.: "Échanges et consommation", HEIJMANS, M.; GUYON, J.: *Premiers temps chrétiens en Gaule mériodionale. Gallia*, 64, Paris, 157-159.

TRIAS, M. 1974: "Una campanya a les illes de Cabrera", *Endins* 1, Palma, 33-55.

TRIAS, M. 1993: "Catàleg espeleològic", ALCOVER, J.A.; BALLESTEROS, E; FORNÓS, J.J. (Eds.): *Història Natural de l'Arxipèlag de Cabrera*, Monografies de la Societat d'Història Natural de les Balears, 2, Palma, 131-152.

TRIAS, M.; RAMIS, D.; RIERA RULLAN, M.; LLOVERA, P.; SALOM, J.; RIERA FRAU, M. 2009: "Noves aportacions al coneixement de la Cabrera prehistòrica (Illes Balears)", *Endins* 33, Palma, 125-138.

TROUSSET, P. 2005: "K43. Kerkennah (îles)" *Encyclopédie Berbère*, XXVII, Kairouan - Kifan Bel-Ghomari, Aix-en-Provence, 4159-4166.

TROUSSET, P. 2007: "K63. Kneiss (îles)", *Encyclopédie Berbère*, XXVIII-XXIX, Kirtèsii - Lutte, Aix-en-Provence, 4251-4254.

TROUSSET, P.; SLIM, H.; PASKOFF, R.; OUESLATI, A. 1992: "Les Iles Kneiss et le monastère de Fulgence de Ruspe", *Antiquités africaines* 28, 223-247.

TSANTINI, E.; BUXEDA, J.; CAU, M.A. 2004: "Caracterización arqueométrica de la cerámica común producida en la villa romana de Sa Mesquida (Mallorca)", *Pyrenae*, 35 vol. 1, Barcelona, 157-186.

TSANTINI, E.; CAU, M.A.; GURT, J.M. 2013: "Caracterització arqueomètrica de la ceràmica comuna i de cuina de les habitacions del sector oest de Son Peretó", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, *MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8, Manacor, 122-140.

TURC, P. 2003: "Regards sur l'histoire des îles d'Hyères au Moyen Âge", *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l'Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 133-135.

TURNOVSKY, P. 2005: "The morphological repertory of Late Roman / Early Byzantine Coarse Wares in Ephesos", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 635-645.

TURTAS, R. 2002: "La Chiesa sarda tra il VI e l'IX secolo", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 29-38.

ULBERT, Th. 2002: "I. Die architekturbefunde", ULBERT, Th.; ORFILA, M.: "Die frühchristliche Anlage von Son Fadrinet (Campos Mallorca)", *Madriider Mitteilungen* 43, Mainz, 239-275.

ULBERT, Th. 2003: "El yacimiento paleocristiano de Son Fadrinet (Campos, Mallorca)", *Mayurqa* 29, Palma, 175-187.

USCATESCU, A.; GARCÍA, R. 2005: "Pottery wares from a fifth century deposit found at Iesso (Guissona, Lleida): Archaeological and archeometrical analyses", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 81-103.

VALENZUELA, A.; RAMIS, D. 2012: "Aproximació a la gestió dels recursos faunístics del Sector Oest de Son Peretó (Manacor) entre els segles VI i VIII dC", RIERA RULLAN, M. Coord.: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 159-168.

- VALENTE, T.; CONTRERAS, F. 2013: “Cerámica de la Antigüedad tardía de la ciudad romana de Sanisera (Port de Sanitja – Menorca)”, RIERA RULLAN, M.; CARDELL, J.: *V Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 199-204.
- VALLAURI, L. 1994: “Les vases en pierre ollaire”, DÉMIANS, G. (Dir.): *L’oppidum de Saint-Blaise du Ve au VIIe s.*, *Documents d’Archéologie Française* 45, Paris, 198-200.
- VALLORI, B.; MAS, C.; CAU, M.A.; CHÁVEZ, M.E.; ORFILA, M. 2010: “Excavacions a la fortificació tardana del forum de *Pollentia*”, CAU, M.A.; ORFILA, M.; CHÁVEZ, M.E. (Coords.): *Excavaciones arqueológicas en Pollentia (Alcudia, Mallorca). Campaña 2009*, MPC09. Memòries del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca [Cd].
- VALLEJO, M. 1993: *Bizancio y la España Tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares.
- VALLEJO, M. 2005: “Inserción de las Baleares en el orbe bizantino”, *Mallorca y Bizancio*, Cuadernos de historia nº 2, Palma, 15-43.
- VALLEJO, M. 2012: *Hispania y Bizancio. Una relación desconocida*, Madrid.
- VAN STRYDONCK, M.; BOUDIN, M.; RAMIS, D. 2010: “Primer intent de mesurar l’edat del comportament marí de ¹⁴C de les aigües costaneres de les illes Balears”, *Endins*, 34, 181-188.
- VAN STRYDONCK, M.; BOUDIN, M.; RAMIS, D. 2012: “Direct ¹⁴C-dating of Roman and Late Antique Purple Dye Sites by Murex Shells”, *ArcheoSciences, Revue d’archéométrie*, 36, 15-22.
- VARALDO, C. 2003: “Le isole della costa ligure nelle fonti storiche medievali. Note preliminare”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l’Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 205-210.
- VASSELIN, B. 2003: “L’île Verte (La Ciotat, Bouches-du-Rhône)”, *Des îles côte à côte. Histoire du peuplement des îles de l’Antiquité au Moyen Âge (Provence, Alpes-Maritimes, Ligurie, Toscane)*, *Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément 1, 89-109.
- VECCHI, E.M. 1995: “Il Monastero del Tino attraverso la documentazione scritta e le fonti agiografiche”, FRONDONI, A.: *Archeologia all’isola del Tino. Il monastero di san Venerio*, Genova, 79-100.
- VENY, C. 1965: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Madrid.
- VENY, C. 1977: “La cristianització de les Balears”, *Randa*, 5, Barcelona, 43-50.
- VENY, C. 1989: “Insulae Baliares et Pithyusae”, TOVAR, A. Coord.: *Iberische Landeskunde, Tarraconensis*, III, Baden-Baden: Koerner. pp. 243-279.
- VEGAS, M. 1973: “Cerámica común romana del Mediterráneo occidental”, *Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Publicaciones Eventuales* 22, Barcelona.
- VIDAL, 2002: “Problemas en torno a la iconografía del libro de Daniel en la escultura hispánica de los siglos IV-VII”, *Madriider Mitteilungen* 43, Mainz, 220-238.
- VIDRIH, V.; ZUPANCIC, M. 2005: “Amphora in western Slovenia and in northern Istra”, GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 521-536.
- VIGNE, J-D. 1988: “Données préliminaires sur l’histoire du peuplement mammalien de l’îlot de Zembra (Tunisie)”, *Mammalia*, 52,4, 567-574.
- VILELLA, J. 1988: “Relacions comercials de les Balears des del Baix Imperi fins als àrabs”, *Les illes Balears en temps cristians fins els àrabs, Primer Curs Joan Ramis y Ramis*, Maó, 51-58.

- VILELLA, J. 1990: "Le transport maritime de voyageurs et de correspondance entre l'Espagne et l'extérieur pendant l'Antiquité Tardive", *PACT* 27, 57-62.
- VILLAVERDE, N. 2001: *Tingitana. En la Antigüedad Tardía (Siglos III-VII)*, Madrid.
- VILLAVERDE, N. 2004a: "El Baix Imperi i les èpoques Vàndala i Bizantina", BELENGUER, E. (dir.): *Història de les Balears*, Barcelona, 389-410.
- VILLAVERDE, N. 2004b: "Expansió del monoteisme bíblic a les Balears", BELENGUER, E. (dir.): *Història de les Balears*, Barcelona, 410-425.
- VILLAVERDE, N. 2006: "Datos literarios y arqueológicos sobre el dominio vándalo en Tingitana y Baliares (siglos V-VI)", López Quiroga, J.; Martínez Tejera, A.M.; Morín de Pablos, J. (Eds.): *Galia e Hispania en el contexto de la presencia "germànica" (ss. V-VII), Balance y perspectivas*, BAR International Series 1534, Oxford, 79-88.
- VINAS, A.; VINAS, R. 2007: *La conquesta de Mallorca. Textos i documents*, Palma.
- VINGO, P. de 2005: "Liguria in Late Antiquity and in the Early Middle Ages: Its trade relations with the western and eastern Mediterranean sea through transport amphorae", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 341-353.
- VINGO, P. de 2011: "Églises baptismales, églises et chapelles funéraires dans les zones rurales de la Ligurie occidentale aux premiers siècles du haut Moyen Âge", ACHÓN, O.; VINGO, P. de; JUÁREZ, T.; Miquel, J.; Pinar, J. (Eds.): *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, Taula rodona, Esparreguera-Montserrat, 125-159.
- VIVES, J., 1963: *Concilios visigóticos e hispanorromanos*. C.S.I.C., Barcelona-Madrid.
- VIZCAÍNO, J. 2009: "La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica", *Antigüedad y Cristianismo. Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía*, XXIV, Murcia.
- VIZCAÍNO, J. 2009b: "El poblamiento rural en el sureste hispano durante la Antigüedad Tardía", NOGUERA, J.M. (Ed.): *Poblamiento rural romano en el Sureste de Hispania. 15 años después*, Murcia, 99-139.
- VIZCAÍNO, J. 2011: "Un nuevo tipo de ungüentario bizantino en Cartagena", *Antigüedad y Cristianismo*, XXV, Murcia, 247-259.
- VIZCAÍNO, J.; MADRID, M.J. 2006: "Ajuar simbólico de la necrópolis tardoantigua del sector oriental de Cartagena", *Espacio y tiempo en la percepción de la Antigüedad Tardía. Antigüedad y Cristianismo*, XXIII, 437-463.
- VIZCAÍNO, J.; PÉREZ, I. 2008: "Ungüentarios bizantinos con sello epigráfico en Carthago Spartaria", *Archivo Español de Arqueología*, 81, Madrid, 151-176.
- VOKAER, A. 2007: "La Brittle Ware byzantine et omeyyade en Syrie du nord", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 701-713.
- VOS, M. DE ; POLLA, S. 2005: "Ceramica dai siti rurali intorno a Dougga (Tunisia settentrionale)", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 481-493.
- WAKSMAN, S.Y.; REYNOLDS, P.; BIEN, P.; TRÉGLIA, J.C. 2005: "A major production of late roman « levantine » and « cypriot » common wares", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 311-325.

- WAKSMAN, S.Y.; TRÉGLIA, J.C. 2007: “Caractérisation géochimique et diffusion méditerranéenne des céramiques culinaires <<égéennes>>. Etude comparées des mobiliers de Marseille, de Bayrouth et d’Alexandrie (Ve S.-VIIe S.)” BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 645-657.
- WALKER, P.L.; JOHNSON, J.R.; LAMBERT, P.M. 1988: “Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains”. *American Journal of Physical Anthropology* 76: 183-188.
- WEISS, J.P. 2009: “Lérins et la « Règle des quatre pères »”, CODOU, Y.; LAUWERS, M.: *Lérins, una île sainte de l’Antiquité au Moyen Âge, Collection d’Études Médiévales de Nice*, 9, Turnhout, 121-140.
- WHITE MARSHALL, J.; ROURKE, G.D. 2001: *High Island – An Irish Monastery in the Atlantic*, Wicklow.
- WHITE MARSHALL, J.; WALSH, C. 2005: *Illauloughan Island. An early medieval monastery in County Kerry*, Wicklow.
- WICKHAM, C. 1998: “Overview: Production, Distribution and Demand”, HODGES, R.; BOWDEN, W.: *The sixth century. Production, Distribution and Demand*, Leiden-Boston-Köln, 279-292.
- WICKHAM, C. 2000: “Overview: Production, Distribution and Demand, II”, HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 224-264.
- WILKES, J. 2007: “Sailing to the Britannic Isles: Some Mediterranean Perspective on the Remote Northwest from the Sixth Century BC to the Seventh Century AD”, GOSDEN, C.; HAMEROW, P.de J.; LOCK, G.: *Communities and connections. Essays in Honour of Barry Cunliffe*, Oxford, 11-29.
- WILLIAMS, D.F. 2005: “An integrated archaeometric approach to ceramic fabric recognition. A study case on Late Roman Amphora 1 from the eastern Mediterranean”, GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 613-624.
- WOOD, I. 2000: “Before or after mission social relations across the middle and lower Rhine in the seventh and eighth centuries”, HANSEN, I.L.; WICKHAM, C. (Eds.): *The Long Eighth Century. The Transformation of the Roman World*, Laiden-Boston-Köln, 149-166.
- WROTH, W. 1911: *Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicae and Trebizond in the British Museum*, Londres.
- YANGAKI, A. 2007: “Amphores crétoises de forme globulaire : remarques préliminaires”, BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 767-774.
- YAVUZ, A.B.; BRUNO, M.; ATTANASIO, D. 2010: “An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, *greco scritto* and *bigio* varieties”, *Archaeometry*, 53,2, 215-240.
- ZUCCA, R. 1992: “L’isola di Mal di Ventre in età romana ed Altomedievale”, *Quaderni della Soprint. Archeol. Per le province di Cagliari e Oristano* 8, Cagliari, 207-221.
- ZUCCA, R. 1998: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma.
- ZUCCA, R. 2002: “I centri urbani bizantini nel territorio arborense”, *Ai confini dell’impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari, 109-114.
- ZUCCA, R. 2002b; “Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale in età romana: geografia storica ed economia”, *L’Africa Romana*, XIV, Roma, 53-64.